URZĄD DO SPRAW WYZNAŃ

STRUKTURY ■ DZIAŁALNOŚĆ ■ LUDZIE

TOM 3

URZĄD
DO SPRAW WYZNAŃ

STRUKTURY ■ DZIAŁALNOŚĆ ■ LUDZIE

Publikacja powstała w ramach serii wydawniczej
„Urząd ds. Wyznań: Struktury, Działalność, Ludzie"
(red. naukowy serii dr hab. Rafał Łatka)

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ
KOMISJA ŚCIGANIA ZBRODNI PRZECIWKO NARODOWI POLSKIEMU

URZĄD DO SPRAW WYZNAŃ

STRUKTURY ■ DZIAŁALNOŚĆ ■ LUDZIE

Tom 3

Struktury wojewódzkie
i wybrane aspekty działalności
w latach 1950–1975

pod redakcją Rafała Łatki

Warszawa 2023

Recenzenci
dr hab. Konrad Białecki, prof. UAM
dr hab. Leszek Zygner, prof. PUZ

Redaktor prowadzący
Izabela Szufa

Redakcja
Ewa Kostka, Izabela Szufa

Korekta
Anna Kaniewska

Projekt okładki
Sylwia Szafrańska

Skład i łamanie
Anna Jasińska

Indeks osób
Łukasz Rybak

© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej –
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2023

ISBN dla pdf: 978-83-8376-902-8

Zapraszamy na stronę
internetową ipn.gov.pl
ksiegarniaipn.pl

Wydawnictwo
Instytutu Pamięci
Narodowej

Spis treści

Wstęp (Rafał Łatka) 7

STRUKTURY WOJEWÓDZKIE

Ewelina Ślązak, *Wydział do spraw Wyznań w Łodzi w latach 1950–1975. Zarys zagadnienia* 13

Joanna Kumor-Mielnik, *Struktura, organizacja wewnętrzna i zakres działania Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie w latach 1957–1975* 67

Krzysztof Sychowicz, *Administracja wyznaniowa w województwie białostockim i jej działania wobec Kościołów i związków wyznaniowych w latach 1957–1975* . . . 117

Stefan Pastuszewski, *Administracja wyznaniowa w województwie bydgoskim w latach 1957–1975* 161

Zbigniew Bereszyński, *Wydział do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu jako instrument sprawowania nadzoru nad Kościołem i stowarzyszeniami religijnymi w latach 1957–1975* 196

Bogusław Wójcik, *Ekspozytury Urzędu do spraw Wyznań w województwie rzeszowskim w latach 1950–1975 – struktury, zakresy działań, obsada personalna* . . . 232

Daniel Gucewicz, *Koordynacja spraw wyznaniowych w latach 1957–1975 na przykładzie województwa gdańskiego* 267

Elżbieta Wojcieszyk, *Wydział do spraw Wyznań w województwie poznańskim w latach 1970–1975* 292

DZIAŁALNOŚĆ – WYBRANE ASPEKTY

Bartłomiej Noszczak, *Koalicja „wyznaniowców". Międzynarodowe kontakty Urzędu do spraw Wyznań – faza dojrzała (1956–1989)* 329

Dominik Zamiatała, *Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego Urzędu do spraw Wyznań w latach 1956–1975* 344

Ryszard Gryz, *Urząd do spraw Wyznań wobec budownictwa sakralnego w gomułkowskim czternastoleciu* 381

Andrzej Szymański, *Działalność Oddziału Wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX na podstawie sprawozdań z lat 1968, 1969 i 1972 przesłanych do Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu* 408

Jan Miłosz, *Działania Urzędu do spraw Wyznań wobec świadków Jehowy i związków Badaczy Pisma Świętego w latach 1956–1975 – próby legalizacji i podporządkowania* 421

VARIA

Maciej Strutyński, *Wizja zmian w Kościele katolickim w okresie Soboru Watykańskiego II w twórczości wybranych publicystów (Jan Wierusz-Kowalski, Stanisław Markiewicz, Zbigniew Czajkowski)* 445

Wykaz skrótów 461

Indeks osób 467

Wstęp

Badania dotyczące Urzędu do spraw Wyznań znajdują się na początkowym etapie. Choć istnieje wiele publikacji traktujących o historii Kościoła katolickiego w Polsce „ludowej", szczególnie jeśli chodzi o jego relacje z komunistycznym państwem, to jednak nadal brakuje opracowań dotyczących struktur, działalności i ludzi zatrudnionych w UdsW[1]. Te, ktore są, nie tylko nie wyczerpują tematu, ale nawet nie określono w nich podstawowych kierunków dalszych badań. Jednym z celów Centralnego Projektu Badawczego IPN „Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Polsce 1944–1989" na najbliższe lata jest wypełnienie tej istotnej luki zarówno w kontekście struktur centralnych i wojewódzkich UdsW, ich obsady personalnej, jak i działalności[2]. Pierwszymi efektami wydawniczymi pracy członków wspomnianego wyżej CPB IPN są opublikowane w latach 2020–2021 prace zbiorowe dotyczące różnych aspektów działalności UdsW, szczególnie na poziomie wojewódzkim, pod redakcją Rafała Łatki: *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności* (Warszawa 2020); *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 2: *Struktury administracji wyznaniowej i pierwsze lata działalności Urzędu do spraw Wyznań w Polsce ludowej (1945–1956)* (Warszawa 2021). Ukazała się także monografia: *Międzynarodówka antykościelna. Współpraca polskiego Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach komunistycznych (1954–1989) – preliminaria badawcze* (Warszawa 2020), przygotowana przez Bartłomieja Noszczaka[3]. W przygotowaniu znajdują

---

[1] Zestawienie literatury zob. R. Łatka, *Wstęp* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020, s. 7–11.

[2] Do chwili obecnej brakuje nawet opracowania dotyczącego kierowników UdsW, nie mówiąc już o ich zastępcach, w których przypadku niejednokrotnie nie ustalono jeszcze podstawowych danych biograficznych. Jedyny wyjątek to studium Daniela Gucewicza na temat wicedyrektora Jana Lecha: *Jan Lech (1916–1979). Przyczynek biograficzny do dziejów Urzędu ds. Wyznań (i nie tylko)*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2020, nr 1, s. 436–464.

[3] Na ten temat powstały w ostatnim czasie także trzy artykuły: D. Zamiatała, *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS (zarys problemów)*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2018, nr 2, s. 259–289;

się monografie dotyczące funkcjonowania struktur centralnych UdsW (autorstwa Konrada Białeckiego, Bartłomieja Noszczaka i ks. Dominika Zamiatały), wiele prac poświęconych wojewódzkim strukturom UdsW (m.in. Daniela Gucewicza, Łucji Marek, Tomasza Reslera, Krzysztofa Sychowicza, Eweliny Ślązak, Elżbiety Wojcieszyk, Bogusława Wójcika) oraz monografia obejmująca prawne aspekty funkcjonowania UdsW (przygotowywana przez zespół prawników z Uniwersytetu Jagiellońskiego: Katarzynę Krzysztofek-Strzałę, Michała Ożoga i Marka Strzałę).

Niewiele ukazało się także wydań dokumentów źródłowych tej instytucji. Do chwili obecnej powstały zaledwie dwie takie edycje, i to mające wycinkowy charakter[4]. W ramach projektu IPN trwają prace nad wydaniem najważniejszych dokumentów dotyczących UdsW podzielonych zgodnie z kryterium chronologicznym (t. 1: *1950–1975*, t. 2: *1975–1989*). Instytut Pamięci Narodowej zatem pierwszy podejmuje tak szeroko zakreślone badania w odniesieniu do UdsW – jednej z instytucji będących narzędziem realizacji ideologicznych celów marksizmu-leninizmu w postaci wyeliminowania religii z życia społecznego i publicznego. Wypełnia w tym zakresie misję, jaka została mu powierzona przez polski parlament: badania represji stosowanych przez komunistyczne państwo.

Oddawany w ręce czytelników tom jest kolejną publikacją mającą na celu opisanie struktur, działalności i pracowników aparatu wyznaniowego Polski „ludowej" oraz wybranych aspektów jego działalności w latach 1950–1975. Jego cezury są oczywiste. Początkowa data związana jest z powstaniem UdsW, a końcowa z reformą administracyjną państwa, która spowodowała także istotne zmiany w funkcjonowaniu aparatu wyznaniowego (tworząc mniejsze terytorialne wydziały do spraw wyznań). Publikacja składa się z 14 tekstów obejmujących tytułową problematykę. Tom podzielono na trzy działy: *Struktury wojewódzkie*, *Działalność – wybrane aspekty*, *Varia*; tym razem w przeciwieństwie do tomów poprzednich nie ma wydzielonej części na temat aspektów prawnych funkcjonowania UdsW oraz sylwetek kierowników wydziałów do spraw wyznań.

Pierwszy dział dotyczący struktur wojewódzkich składa się z ośmiu tekstów. Pierwszy artykuł (przygotowany przez Ewelinę Ślązak) ma charakter całościowy i obejmuje funkcjonowanie Wydziału do spraw Wyznań w Łodzi w latach 1950–1975. Analizy czterech kolejnych autorów koncentrują się na okresie 1957–1975 (w dwóch

---

idem, *Współpraca wydziałów wyznaniowych państw bloku wschodniego (wspólne narady)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne" 2018, nr 109, s. 373–379; B. Noszczak, *Antykościelna międzynarodówka. Kontakty polskiego Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach „demokracji ludowej" (1954–1962)*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2019, nr 1, s. 406–437.

[4] P. Raina, *Kościół–państwo w świetle akt wydziału d/s wyznań 1967–1968. Próby kontroli Kościoła. Wydarzenia marcowe. Interwencja sierpniowa w Czechosłowacji*, Warszawa 1994; A. Friszke, *PRL wobec Kościoła. Akta Urzędu do spraw Wyznań 1970–1978*, Warszawa 2010.

uzasadnionych przypadkach cezura końcowa to 1973 r.). Joanna Kumor-Mielnik szczegółowo przybliżyła strukturę, organizację wewnętrzną i zakres działania WdsW Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie w latach 1957–1973. Krzysztof Sychowicz opisał struktury, działalność i obsadę kadrową WdsW w Białymstoku[5]. Stefan Pastuszewski omówił funkcjonowanie administracji wyznaniowej w Bydgoszczy w latach 1957–1975[6]; Zbigniew Bereszyński zaś uczynił to samo w odniesieniu do Opola[7]. Kolejny z tekstów, na temat funkcjonowania ekspozytur UdsW na terenie województwa rzeszowskiego w latach 1950–1975, przygotował Bogusław Wójcik. Artykuł autorstwa Daniela Gucewicza został poświęcony opisowi koordynacji polityki wyznaniowej na poziomie województwa na przykładzie działalności WdsW w Gdańsku (ma on niewątpliwie charakter prekursorski, gdyż pokazuje w całościowy sposób, jak wyglądała nie tylko teoretycznie, ale przede wszystkim praktycznie aktywność państwa komunistycznego w tym zakresie). Ostatni tekst tej części tomu, na temat funkcjonowania WdsW w Poznaniu w latach 1970–1975, przygotowała Elżbieta Wojcieszyk.

Drugi dział tomu, poświęcony wybranym aspektom działalności UdsW w latach 1950–1975, składa się z pięciu tekstów (dwa z nich w uzasadniony sposób przekraczają tę chronologię). Bartłomiej Noszczak omówił fazę dojrzałą międzynarodowych kontaktów UdsW. Dominik Zamiatała syntetycznie przedstawił funkcjonowanie Wydziału Rzymskokatolickiego (działającego w centrali) w latach 1956–1975. Ryszard Gryz całościowo omówił podejście UdsW do budownictwa sakralnego w okresie rządów w PRL Władysława Gomułki[8]. Andrzej Szymański przedstawił działalność Oddziału Wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX na podstawie wybranych sprawozdań WdsW w Opolu. Ostatni artykuł zamieszczony w tej części opracowania to analiza Jana Miłosza dotycząca działań UdsW wobec świadków Jehowy i związków Badaczy Pisma Świętego w latach 1956–1975.

W ostatnim, trzecim dziele tomu zatytułowanym *Varia* znalazł się jeden tekst – autorstwa Macieja Strutyńskiego; omówił on wizję zmian w Kościele katolickim

---

[5] Artykuł zdecydowanie rozszerza wątki dotyczące WdsW w Białymstoku podjęte przez tego autora w monografii: *Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w województwie białostockim w latach 1944–1975*, Białystok 2013.

[6] Dodatkowym walorem tekstu jest umieszczenie w aneksie relacji duchownych bydgoskich na temat kontaktów z administracją wyznaniową na tym terenie.

[7] Tom źródłowy w opracowaniu tego badacza znacząco uzupełnia przedstawioną w artykule analizę: *Urząd do spraw Wyznań i jego struktury terenowe w województwie opolskim w latach 1950–1989. Wybór źródeł z zasobów Archiwum Państwowego w Opolu oraz Instytutu Pamięci Narodowej – Oddział we Wrocławiu*, oprac. Z. Bereszyński, Warszawa 2022.

[8] Artykuł nawiązuje do wcześniejszych badań autora dotyczących budownictwa sakralnego w okresie rządów w Polsce Edwarda Gierka. Zob. R. Gryz, *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971–1980*, Kielce 2007.

w okresie Soboru Watykańskiego II w twórczości wybranych publicystów, z których część była bezpośrednio związana z UdsW (np. Jan Wierusz-Kowalski[9]).

Artykuły zamieszczone w niniejszym tomie znacząco poszerzają dotychczasowe ustalenia dotyczące struktur, sposobu działania oraz obsady personalnej aparatu wyznaniowego, przede wszystkim na poziomie wojewódzkim. W wielu przypadkach są to zupełnie nowatorskie studia w istotny sposób uzupełniające wiedzę na temat polityki władz Polski „ludowej" wobec Kościołów i związków wyznaniowych.

Redaktor ma nadzieję, że oddawana w ręce czytelników książka będzie jednym z kilku wydawnictw zwartych poświęconych UdsW, które ukażą się nakładem IPN w najbliższych latach. Badania nad tą tematyką będą w dalszym ciągu intensywnie prowadzone w ramach CPB IPN „Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Polsce 1944–1989". Kontynuując inicjatywę wydawania prac zbiorowych na temat funkcjonowania UdsW, kolejny opublikowany tom zostanie poświęcony obsadzie kadrowej aparatu wyznaniowego.

Rafał Łatka

[9] M. Komaniecka-Łyp, *Działalność Jana Wierusza Kowalskiego, czyli Jana Wnuka, jako pracownika Urzędu do spraw Wyznań* [w:] *Urząd do spraw Wyznań…*, t. 1, s. 427–451.

STRUKTURY WOJEWÓDZKIE

Ewelina Ślązak
IPN Łódź
ORCID: 0000-0003-2281-2838

Wydział do spraw Wyznań w Łodzi w latach 1950–1975. Zarys zagadnienia

Wprowadzenie

W Polsce rządzonej w latach 1945–1989 przez komunistów wyznających ideologię marksistowsko-leninowską, w której nie było miejsca ani dla religii, ani dla Boga, starano się wszelkie aspekty życia społecznego podporządkować budowie socjalistycznej ojczyzny. Główną przeszkodę w tych dążeniach stanowiło społeczeństwo polskie wychowane w tradycji chrześcijańskiej oraz duży autorytet Kościoła katolickiego.

Narastający od zakończenia II wojny światowej konflikt pomiędzy hierarchią Kościoła katolickiego a władzą apogeum osiągnął w 1949 r. Skala represji, jakie wówczas nastąpiły, była czymś nowym. Komuniści podjęli próbę podporządkowania sobie Kościoła poprzez rozbicie jedności duchowieństwa katolickiego. Identyczną politykę wyznaniową stosowali wobec wyznań mniejszościowych, których Kościoły również nie wpisywały się w model ateistycznego państwa socjalistycznego. Zainicjowali wówczas wiele działań zmierzających do ich zlikwidowania. Dopiero rozpoczęte na fali odwilży październikowej zmiany polityczne przełożyły się na złagodzenie prowadzonej w stosunku do Kościołów i związków wyznaniowych polityki.

W latach 1945–1956 w Polsce władze partyjno-państwowe sukcesywnie budowały oraz reorganizowały państwowy aparat administracyjny odpowiedzialny za realizację polityki wyznaniowej. Proces tworzenia oraz ulepszania struktur aparatu wyznaniowego rozłożył się na kilka lat i był uzależniony od aktualnych tendencji politycznych panujących w Polsce. Istotny punkt w relacjach między stroną państwową a stroną kościelną stanowiło Porozumienie z 14 kwietnia 1950 r. oraz utworzenie pięć dni później, 19 kwietnia, w miejsce Departamentu Wyznań w Ministerstwie Administracji Publicznej (MAP) Urzędu do spraw Wyznań (UdsW). Jednocześnie w celu zwiększenia efektywności prowadzonych działań wobec Kościołów i związków wyznaniowych powołano odpowiedniki tego organu w terenie.

W województwie łódzkim oraz mieście Łodzi w latach 1945–1950 za realizację polityki wyznaniowej odpowiedzialne były wydziały społeczno-polityczne – Zarządu Miejskiego w Łodzi (ZMŁ) i Urzędu Wojewódzkiego (UW) w Łodzi. Ich stosunek do Kościołów i związków wyznaniowych odzwierciedlał nastroje polityczne. Początkowa niewielka efektywność wydziałów społeczno-politycznych wynikała z konieczności odbudowy kadry urzędniczej po stratach osobowych wywołanych II wojną światową. Przedwojenny łódzki tygiel narodowościowo-wyznaniowy stanowił bardzo duże wyzwanie dla aparatu administracyjnego odpowiedzialnego za ten obszar. Łódzcy komuniści musieli zmierzyć się z zagadnieniem porzuconego majątku po mniejszości niemieckiej. W momencie przejęcia przez Kościół katolicki na terenie Łodzi i województwa łódzkiego niektórych nieruchomości kościelnych po przedwojennych ewangelikach zaistniał duży problem z uwagi na polskich ewangelików pozbawionych miejsc kultu. Reakcja obu łódzkich wydziałów społeczno-politycznych na to wyzwanie odpowiadała tendencjom ogólnokrajowej polityki wyznaniowej, która za swój cel obrała w pierwszej kolejności wyeliminowanie Kościołów mniejszościowych. W tym czasie polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego była wypadkową sytuacji społeczno-politycznej na ziemiach polskich. W pierwszych latach powojennych komuniści nie chcąc otwierać kolejnego frontu walki ideologicznej, stosowali politykę „mijania".

Jak wspomniano, rozpoczęcie represji wobec Kościoła katolickiego nastąpiło w 1949 r. Wówczas komuniści, rozwiązując główne problemy społeczno-polityczne, jakimi była walka z podziemiem niepodległościowym oraz Polskim Stronnictwem Ludowym, umocnili na tyle swoją pozycję, że mogli skierować wzmożone siły do walki przeciwko niemu. Odtąd Kościół katolicki stał się „wrogiem numer jeden" dla partii. Pierwszym sygnałem zmiany strategii były przesłane przez dyrektora Departamentu Wyznań MAP Romana Darczewskiego do naczelników wydziałów społeczno-politycznych wytyczne dotyczące analizy kadr personalnych odpowiedzialnych za realizowanie polityki wyznaniowej. Pracownicy ci mieli stanowić „element pewny politycznie". Aby spełnić te wymagania, wymieniono obsadę personalną. Osoby mające w swym życiorysie przedwojenne doświadczenie zostały zastąpione aktywem partyjnym. Przykładem takiej wymiany kadr jest Wydział Społeczno-Polityczny (WSP) UW w Łodzi, gdzie w roku 1947 pracowało czternastu urzędników, z tego połowę stanowili pracownicy przedwojenni. Zdaniem kierownika WSP UW w Łodzi Zenona Kryńskiego zgodnie z wytycznymi pięciu z siedmiu przedwojennych pracowników „absolutnie się nie nadawało", a dwóch pozostałych wymagało przeszkolenia ideologicznego. Kilka miesięcy później, w kwietniu 1948 r. wszyscy pracownicy WSP UW w Łodzi deklarowali przynależność do Polskiej Partii Robotniczej (PPR).

Wydziały społeczno-polityczne ZMŁ i UW w Łodzi bez wątpienia stanowiły podstawy powołanych w marcu 1950 r. referatów do spraw wyznań Prezydium

Rady Narodowej (PRN) m. Łodzi oraz Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (PWRN) w Łodzi. Organy te po dawnych wydziałach przejęły nie tylko nieruchomości (pomieszczenia biurowe), lecz także część ich kadry pracowniczej. Ze zlikwidowanych wydziałów społeczno-politycznych do referatów do spraw wyznań, w których przewidziano po sześć etatów, przeniesiono pięciu pracowników. Zdecydowanego zaakcentowania wymaga pełna kontrola ze strony partii (zarówno Komitetu Centralnego [KC] PPR, jak i później Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej [PZPR] oraz ich lokalnych odpowiedników) nad prowadzeniem polityki wyznaniowej wobec Kościołów i związków wyznaniowych. Nowo powstałe referaty do spraw wyznań kontynuowały zadania, jakie postawione zostały przed ich poprzednikami, co widać w zachowanych dokumentach.

Charakterystyka struktury organizacyjnej i działalności Referatu do spraw Wyznań Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi

Ustawa z 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej zastąpiła obowiązującą od 11 września 1944 r. ustawę o radach narodowych[1]. Według nowych przepisów terenowymi organami jednolitej władzy państwowej były rady narodowe w gminach – do 1954 r. – miastach, dzielnicach w większych miastach, powiatach oraz województwach, które miały zostać wybrane w wyniku wyborów[2]. Rady narodowe jako organy władzy państwowej w jednostkach podziału terytorialnego i na ich obszarze kierowały działalnością gospodarczą, społeczną i kulturalną[3]. Przejęły zadania, które należały dotąd do organów administracji ogólnej zespolonej i niezespolonej, oraz do organów wykonawczych samorządu terytorialnego. Według nowej ustawy rady narodowe zostały wyposażone w funkcję uchwałodawczą. Ich pracami kierowało złożone z kilku członków prezydium, na którego czele stał przewodniczący. Poszczególnymi działami spraw zarządzały wydziały PRN. Nadzór nad działalnością rad narodowych sprawowała Rada Państwa[4].

Uchwała Rady Ministrów z 17 kwietnia 1950 r. zawierająca instrukcję nr 3 uzupełniała ustawę z 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej. Jej artykuł 12 przewidywał, iż zakres działań zniesionych jednostek organizacyjnych urzędów wojewódzkich, starostw grodzkich, zarządów miejskich i gminnych przechodzi do zakresu działań wydziałów, względnie referatów prezydiów odpowiednich rad

---

1 Ustawa z dnia 11 września 1944 r. o organizacji i zakresie działania rad narodowych, Dz.U. 1944, nr 5, poz. 22; Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej, Dz.U. 1950, nr 14, poz. 130.

2 Dz.U. 1950, nr 14, poz. 130, § 1–2.

3 M. Kallas, A. Lityński, *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2003, s. 166.

4 *Ibidem*.

narodowych. Uchwała powoływała w każdym PWRN oraz prezydiach rad narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi szesnaście wydziałów, wojewódzką (miejską) komisję planowania gospodarczego oraz referat do spraw wyznań[5]. Łącznie powołano zatem siedemnaście referatów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych oraz dwa referaty do spraw wyznań prezydiów rad narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi[6].

Ustawa z 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej znosiła MAP[7]. Sprawy wyznaniowe, które dotychczas należały do kompetencji Departamentu Wyznań tego ministerstwa, zostały rozdzielone między nowo powołane organy administracji państwowej na mocy rozporządzenia Rady Ministrów z 3 czerwca 1950 r.[8]

Po zlikwidowaniu w kwietniu 1950 r. ZMŁ i zastąpieniu go PRN m. Łodzi połączono Wydział Administracyjny z Wydziałem Społeczno-Politycznym, tworząc w ten sposób Wydział Społeczno-Administracyjny PRN m. Łodzi. Sprawy wyznaniowe zostały wyłączone z zakresu jego kompetencji i przekazane do nowo powołanego Referatu do spraw Wyznań (RdsW) PRN m. Łodzi[9]. Jego biuro mieściło się przy ul. Piotrkowskiej 104. W okólniku nr 13 potwierdzającym połączenie obu wydziałów wydanym przez przewodniczącego PRN m. Łodzi Mariana Minora 22 czerwca 1950 r. podkreślono: „wykonanie nakładam na kierownika Wydziału Administracyjnego, który po sporządzeniu odnośnych protokołów zdawczo-odbiorczych, złoży sprawozdanie o dokonanym połączeniu. Przed połączeniem należy wyeliminować z b[yłego] Wydziału Społeczno-Politycznego sprawy wyznaniowe, które prowadzić będzie w przyszłości Referat do spraw Wyznań i które winny być przekazane kierownikowi tegoż Referatu protokólarnie"[10].

Szczegółowy zakres obowiązków referatów do spraw wyznań określała uchwała Rady Ministrów z dnia 10 czerwca 1950 r. Instrukcja nr 8 w sprawie organizacji

---

[5] Uchwała Rady Ministrów z 17 kwietnia 1950 r. Instrukcja nr 3 w sprawie tworzenia wydziałów i referatów prezydiów rad narodowych, M.P. 1950, nr 57, poz. 655, § 1.

[6] R. Gryz, *Władze partyjno-państwowe odpowiedzialne za politykę wobec Kościoła katolickiego w Polsce (1944/45–1956)*, „Czasy Nowożytne" 1997, t. 3, s. 129–130.

[7] Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej, Dz.U. 1950, nr 19, poz. 156.

[8] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 3 czerwca 1950 r. w sprawie zakresu działania Ministra Gospodarki Komunalnej oraz w sprawie określenia władz naczelnych, do których właściwości przechodzą sprawy, należące dotychczas do zakresu działania Ministra Administracji Publicznej, Dz.U. 1950, nr 26, poz. 233; B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego 1953–1956*, Warszawa 2008, s. 31.

[9] Okólnik nr 1 z 26 V 1950 r. Ukonstytuowanie się Prezydium Rady Narodowej w Łodzi, Dz.Urz. PRN m. Łodzi 1950, nr 1, poz. 2.

[10] Okólnik nr 13 z 22 VI 1950 r. Połączenie Wydziałów Społeczno-Politycznego i Administracyjnego, Dz.Urz. PRN m. Łodzi 1950, nr 3, poz. 26; Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Miejska Rada Narodowa i Zarząd Miejski w Łodzi (dalej: MRNiZMŁ), Wydział Administracyjny, 5, Okólnik nr 13 z 22 VI 1950 r. Połączenie wydziałów: Społeczno-Politycznego i Administracyjnego, k. 39.

wewnętrznej i etatów wydziałów prezydiów rad narodowych. Zgodnie z nią do zadań referatów do spraw wyznań należały „sprawy nadzoru nad wykonywaniem przepisów dotyczących związków religijnych i stowarzyszeń wyznaniowych, wolności wyznaniowej, nadzoru nad szkolnictwem wyznaniowym"[11]. Tak więc w zakresie obowiązków tych organów administracyjnych znalazły się sprawy: wyznań rzymskokatolickich, wyznań nierzymskokatolickich, stowarzyszeń wyznaniowych, ewidencji i statystyki wyznaniowej oraz ogólnoadministracyjne[12].

Jak wynika z protokołu z pierwszego posiedzenia PRN m. Łodzi, które odbyło się 24 maja 1950 r., RdsW powołany został dzień później, 25 maja. W okólniku nr 1 z 26 maja wydanym przez przewodniczącego PRN m. Łodzi Mariana Minora podkreślono, iż w skład RdsW wejdzie dotychczasowy odpowiedni referat WSP ZMŁ. Potwierdza to zatem tezę, iż nowo utworzony referat wyznaniowy był kontynuacją WSP ZMŁ, funkcjonującego w latach 1945–1950. W rzeczywistości RdsW jako referat samoistny swoją działalność rozpoczął później. Dowodzą tego protokoły zdawczo-odbiorcze akt przekazane przez WSP ZMŁ do RdsW PRN m. Łodzi. Wykaz zawiera akta za okres od lata 1949 r. do 26 czerwca 1950 r., należy więc przypuszczać, iż do tego dnia RdsW PRN m. Łodzi funkcjonował w ramach WSP ZMŁ[13]. Przemawia za tym też pismo UdsW z 10 czerwca 1950 r. w sprawie brakujących kartotek księży z terenu Łodzi przesłane jeszcze do WSP PRN m. Łodzi, z pieczęcią nagłówkową zatytułowaną „Zarząd Miejski w Łodzi Wydział Społeczno-Polityczny" i datą przyjęcia pisma 14 czerwca 1950 r.[14] Kolejne pismo UdsW z 6 lipca 1950 r. jest już zaadresowane do RdsW PRN m. Łodzi[15]. Należy zatem przyjąć 26 czerwca 1950 r. jako datę powstania RdsW PRN m. Łodzi.

Łódź jako miasto na prawach województwa była wyodrębnioną jednostką administracyjną. W wyniku reformy z 20 marca 1950 r. na jego terenie znajdowały się dwa prezydia: Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi oraz Prezydium Wojewódzkiej

---

[11] Uchwała Rady Ministrów z dnia 10 czerwca 1950 r. Instrukcja nr 8 w sprawie organizacji wewnętrznej i etatów wydziałów prezydiów rad narodowych, M.P. 1950, nr 70, poz. 814; APŁ, Prezydium Rady Narodowej (dalej: PRN) m. Łodzi, Wydział Organizacyjno-Prawny, 689, Instrukcja nr 8 w sprawie organizacji wewnętrznej wydziałów i oddziałów prezydiów rad narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi, czerwiec 1953 r., k. 12; B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła…*, s. 33–35.

[12] Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Urząd do spraw Wyznań (dalej: UdsW), 28/2, Instrukcja o podziale funkcji w referatach do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych, b.d., k. 79–80; B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła…*, s. 33–34.

[13] Okólnik nr 1 z 26 V 1950 r. Ukonstytuowanie się Prezydium Rady Narodowej w Łodzi, Dz.Urz. PRN m. Łodzi 1950, nr 1, poz. 2; AAN, UdsW, 127/23, Sprawozdanie z działalności RdsW PRN m. Łodzi za okres od 1 IV do 12 VII 1950 r., 13 VII 1950 r., k. 84; APŁ, MRNiZMŁ, Wydział Administracyjny, 5, Wykaz akt przekazanych przez były WSP byłego ZMŁ RdsW PRN m. Łodzi, 26 VI 1950 r., k. 57.

[14] APŁ, Prezydium Rady Narodowej (dalej: PRN) m. Łodzi, Wydział do spraw Wyznań (dalej: WdsW), 1607, Pismo UdsW do WSP PRN m. Łodzi w sprawie kartotek księży, 10 VI 1950 r., k. 36.

[15] *Ibidem*, Pismo UdsW do RdsW PRN m. Łodzi w sprawie brakujących kart ewidencyjnych duchownych, 6 VII 1950 r., k. 31.

Rady Narodowej, w ramach których działały referaty do spraw wyznań. Funkcjonowanie dwóch odrębnych organów przysparzało wielu problemów i pomyłek. Nawet UdsW adresował pisma do „Referatu Wyznaniowego" zamiast do „Referatu do spraw Wyznań", ponadto wysyłał je do RdsW PWRN, a nie do RdsW PRN m. Łodzi, który daną sprawę koordynował[16]. W pierwszych latach działalności do takich sytuacji dochodziło niezwykle często.

Dla RdsW PRN m. Łodzi przewidziano trzyosobową obsadę kadrową: kierownik oraz dwóch referendarzy. Zaszeregowanie zarówno kierownika, jak i pracowników RdsW PRN m. Łodzi wynikało z uchwały Rady Ministrów z 5 lipca 1950 r., przedstawiającej instrukcję nr 10 w sprawie zaszeregowania kierowników wydziałów w prezydiach rad narodowych[17].

Stanowisko pierwszego kierownika RdsW PRN m. Łodzi powierzono Feliksowi Kaczmarkowi[18], od czerwca 1946 r. aktywnemu członkowi PPR (w okresie od 7 grudnia 1946 r. do 20 stycznia 1947 r. odbył kurs agitatorów wyborczych w Centralnej Szkole Partyjnej PPR, który w 1947 r. pozwolił mu przenieść się z pracy w fabryce do aparatu partyjnego; w latach 1947–1950 zajmował stanowiska od instruktora do sekretarza Komitetu Dzielnicowego (KD) PPR/PZPR; w trakcie pracy partyjnej w 1948 r. odbył półroczny kurs dla aktywu partyjnego również w Centralnej Szkole Partyjnej PPR)[19]. Funkcję tę objął 1 lipca 1950 r. i sprawował ją do końca 1953 r. Należy przypuszczać, iż 1 lipca otrzymał oficjalne pismo w sprawie mianowania kierownikiem RdsW PRN m. Łodzi, ale jego organizacji podjął się jeszcze przed tą datą[20]. Feliks

[16] APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1539, Pismo UdsW do Referatu Wyznaniowego PWRN w Łodzi w sprawie dzierżawy nieruchomości przez Polski Narodowy Kościół Katolicki, 14 IX 1950 r., k. 17.

[17] Uchwała Rady Ministrów z dnia 5 lipca 1950 r. Instrukcja nr 10 w sprawie zaszeregowania kierowników wydziałów (oddziałów, referatów) w prezydiach rad narodowych, M.P. 1950, nr 81, poz. 949; AAN, UdsW, 127/23, Sprawozdanie z działalności RdsW PRN m. Łodzi za okres od 1 IV do 12 VII 1950 r., 13 VII 1950 r., k. 84.

[18] Feliks Kaczmarek, ur. 18 V 1910 r. w Łodzi, jego rodzice byli robotnikami fabrycznymi. W 1924 r. ukończył szkołę powszechną, następnie rozpoczął przyuczenie do zawodu jako drukarz włókienniczy. W latach 1926–1939 pracował w wielu fabrykach na terenie Łodzi. Na początku okupacji niemieckiej – w latach 1939–1940 – zatrudnił się jako robotnik przy rozbiórkach budynków na terenie miasta, następnie w 1940 r. został wywieziony na roboty przymusowe do Niemiec, gdzie pracował w fabryce sztucznego jedwabiu. Po wyzwoleniu powrócił do kraju i kontynuował pracę w zawodzie drukarza włókienniczego w firmie Braci Bukiet (AAN, UdsW, 7/2, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za I kwartał 1951 r., 12 IV 1951 r., k. 199; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1516, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za I kwartał 1951 r., 12 IV 1951 r., k. 20; J. Ubysz, *Sprawiedliwości społecznej stało się zadość. Strajk robotników w fabryce „Bracia Bukiet"*, „Dziennik Łódzki", 4 VIII 1945; *Fabryka Braci Bukiet spłonęła*, „Republika", 25 IV 1938).

[19] AAN, UdsW, 7/2, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za I kwartał 1951 r., 12 IV 1951 r., k. 199.

[20] Po zakończeniu pracy w RdsW PRN m. Łodzi Kaczmarka skierowano do pracy w Oddziale Łódzkim Polskiego Czerwonego Krzyża, gdzie przez dwa lata, do 1956 r. piastował stanowisko kierownika. Następnie w latach 1956–1958 pełnił funkcję kierownika Oddziału Kwaterunkowego w PDRN Łódź-Chojny. W 1958 r. został zwolniony oraz wykluczony zaocznie z partii przez Zespół do Walki

Kaczmarek oceniany był jako „pracowity, sumienny, zdyscyplinowany, oblicze polityczne lojalne”[21]. Z kolei w opinii partyjnej z lipca 1955 r. podkreślano jego zalety ideologiczne: „jest wykładowcą szkolenia ideologicznego od 1950 r. Jako wykładowca do wykładów zawsze był przygotowany, zagadnienia które wykładał znał wszechstronnie. Na terenie instytucji często opracowywał referaty polityczne, prowadził prelekcje. Z polecanych przez partię zadań wywiązywał się zawsze sumiennie i chętnie”[22].

W pierwszym sprawozdaniu – obejmującym okres od 1 kwietnia do 12 lipca 1950 r. – jakie RdsW PRN m. Łodzi przesłał do UdsW, informowano, iż do pomocy kierownikowi w tworzeniu referatu przydzielono dwóch pracowników – Ignacego Kurowskiego i Jana Gralewskiego, którzy również byli aktywnymi członkami PZPR[23]. Podczas wspomnianego już pierwszego posiedzenia Rady Narodowej m. Łodzi, które odbyło się 26 maja 1950 r., dokonano wyboru członków Prezydium oraz podzielono nadzór nad wydziałami PRN m. Łodzi[24]. W początkowym okresie funkcjonowania RdsW PRN m. Łodzi kontrolę nad nim sprawowała zastępczyni przewodniczącego prezydium, Maria Mikołajczyk. Taki stan utrzymał się przez pół roku. 27 marca

z Nadużyciami i Korupcją PDRN Łódź-Chojny pod zarzutem wzięcia łapówki od mieszkańca Łodzi w zamian za przydzielenie mieszkania. Prokuratura uznała zarzuty za bezpodstawne, tym samym umorzono postępowanie, dzięki czemu przywrócono go w prawach członka PZPR. Po oczyszczeniu z zarzutów powierzono mu stanowisko kierownika oddziału w Miejskiej Pralni i Farbiarni, gdzie pracował do 30 IV 1964 r. W maju 1964 r. skierowano go do pracy w Łódzkim Przedsiębiorstwie Przemysłu Terenowego Ceramiki Budowalnej w Srebrnej koło Łodzi, gdzie do lutego 1965 r. zajmował stanowisko starszego ekonomisty do spraw kadrowych. Następnie od marca 1965 r. do marca 1970 r. piastował stanowisko kierownika I Państwowego Domu Rencistów w Łodzi przy ul. Narutowicza. Zmarł 30 VIII 1971 r. (AAN, UdsW, 127/23, Lista obecności kierowników referatów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych, b.d., k. 129; APŁ, Komitet Łódzki (dalej: KŁ) Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: PZPR), 5810, Obiegówka, b.d., k. 12; *ibidem*, Życiorys Feliksa Kaczmarka, 26 VI 1955 r., k. 16–17; *ibidem*, Uchwała Miejskiej Komisji Kontroli Partyjnej PZPR, 13 I 1959 r., k. 9–10; *ibidem*, Pismo sekretarza organizacyjnego KZ PZPR PRN m. Łodzi Janiny Czekalskiej do KD PZPR Łódź-Śródmieście w sprawie zdania legitymacji partyjnej po zmarłym Feliksie Kaczmarku, 14 I 1972 r.; Archiwum Zakładowe Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi (dalej: AZUWŁ), 30009, Życiorys Feliksa Kaczmarka, 22 I 1965 r., b.p.).

[21] AAN, Urząd Rady Ministrów (dalej: URM), 53/49, Imienna analiza obsady w PRN m. Łodzi, b.d., k. 6.

[22] APŁ, KŁ PZPR, 5810, Opinia na temat Feliksa Kaczmarka, 20 VII 1955 r., k. 14.

[23] Ignacy Kurowski, ur. 27 XI 1901 r. w Łodzi, zm. 31 III 1986 r. w Łodzi. W latach 1913–1916 pobierał nauki w gimnazjum w Gostyninie. W 1936 r. odbył kurs budowy mostów, w latach 1936–1937 zaś kurs matematyczny. Przed wybuchem II wojny światowej był urzędnikiem w Zarządzie Miejskim w Łodzi. Po wojnie kontynuował pracę w ZMŁ jako kierownik Oddziału Społeczno-Politycznego w Wydziale Administracyjnym. W lutym 1945 r. wstąpił do PPR. W latach 1953–1966 był zatrudniony na stanowisku starszego inspektora RdsW/WdsW PRN m. Łodzi. W 1966 r. przeszedł na emeryturę (APŁ, Akta m. Łodzi, 38908, Kwestionariusz osobowy Ignacego Kurowskiego, 21 V 1940 r., k. 5–8; http://cmentarzekomunalne.lodz.systkom.pl/mapa.html?gv=29470&cm=CDOLY, dostęp 23 IX 2020 r.). Niestety nie posiadamy bliższych informacji na temat Jana Gralewskiego.

[24] APŁ, MRNiZMŁ, Wydział Prezydialny, 5, Protokół z pierwszego posiedzenia PRN w Łodzi, 25 V 1950 r., k. 1–3.

1951 r. na podstawie uchwały PRN m. Łodzi dokonano nowego podziału kompetencji. W jego wyniku kontrolę nad RdsW PRN m. Łodzi powierzono innemu zastępcy przewodniczącego prezydium, Edmundowi Bugajskiemu[25].

Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi w celu sprawniejszej kontroli działalności wydziałów oraz podległych jednostek 6 października 1950 r. opublikowało okólnik nr 43, który miał uregulować sporządzanie sprawozdań. Pierwsze sprawozdanie według nowych wytycznych przypadło na trzeci kwartał 1950 r. Miało zawierać m.in.: stan zatrudnienia pracowników administracyjnych na dzień 1 października 1950 r. (liczba i obsada etatów), stan organizacyjny wydziału/referatu, przystosowanie organizacji wydziału/referatu do nowych zadań, opis ważniejszych czynności wykonanych w trzecim kwartale, trudności w pracy, osiągnięcia ze specjalnym zwróceniem uwagi na nowy styl pracy oraz zagadnienia nadzwyczajne. Wprowadzone przepisy dzieliły sprawozdanie na dwie części: pierwsza dotyczyła działalności wydziału/referatu, druga zaś działalności nadzorowanych oddziałów i referatów w prezydiach dzielnicowych rad narodowych wraz z oceną ich pracy. Do sprawozdania należało dołączyć plany pracy na czwarty kwartał 1950 r. Tak opracowany dokument – w dwóch egzemplarzach – miał być wysyłany do Oddziału Prezydialnego Wydziału Ogólnego do 15 października 1950 r. Okólnik nr 43 stanowił pierwszą próbę ujednolicenia schematu sprawozdań wydziałów/referatów PRN m. Łodzi[26].

W pierwszych latach istnienia administracji wyznaniowej dużych kłopotów przysparzało obsadzenie etatów właściwym personelem. Z początku kadra nowo utworzonych referatów do spraw wyznań opierała się na obsadzie byłych wydziałów społeczno-politycznych, które do 1950 r. zajmowały się sprawami wyznaniowymi. Z ich struktur do nowo powołanego RdsW PRN m. Łodzi przeszły trzy osoby – Ignacy Kurowski, Helena Krystera i Józef Tomalak. Drugą grupę, spośród której rekrutowano pracowników, stanowili aktywiści partyjni – zaufani ludzie o wysokim wyrobieniu politycznym. Analiza obsady personalnej RdSW PRN m. Łodzi nasuwa wniosek, że do grupy aktywistów partyjnych należeli kierownicy, Feliks Kaczmarek i Adam Wroczyński, oraz zdecydowana większość łódzkich „wyznaniowców"[27]. Przykładem jest

[25] Okólnik nr 36 z 18 IX 1950 r. Nadzór nad wydziałami PRN m. Łodzi, Dz.Urz. PRN m. Łodzi 1950, nr 8, poz. 74; Okólnik nr 1 z 26 V 1950 r. Ukonstytuowanie się Prezydium Rady Narodowej w Łodzi, Dz.Urz. PRN m. Łodzi 1950, nr 1, poz. 2; Uchwała Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi z 27 III 1951 r. w sprawie podziału resortów między członków PRN m. Łodzi, Dz.Urz. PRN m. Łodzi, 1951 r., nr 8, poz. 56; AAN, UdsW, 127/23, Sprawozdanie z działalności RdsW PRN m. Łodzi za okres od 1 IV do 12 VII 1950 r., 13 VII 1950 r., k. 84.

[26] Okólnik nr 43 z 6 X 1950 r. Sprawozdania z działalności terenowych organów jednolitej władzy państwowej, Dz.Urz. PRN m. Łodzi 1950, nr 10, poz. 93.

[27] D. Gucewicz, *Wydział do Spraw Wyznań w Gdańsku 1950–1990. Wybrane zagadnienia* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020, s. 24–25.

chociażby Helena Krystera, która w latach 1951–1952 była członkiem egzekutywy II Oddziałowej Organizacji Partyjnej (OOP) w PRN m. Łodzi, od września do listopada 1952 r. zaś II sekretarzem OOP[28]. Pełną obsadę kadrową RdsW PRN m. Łodzi osiągnął w trzecim kwartale 1950 r. Za całokształt prac referatu był odpowiedzialny kierownik Feliks Kaczmarek, za sprawy majątkowe stowarzyszeń wyznaniowych – referendarz Józef Tomalak[29], za prowadzenie kartotek oraz koordynację spraw kancelaryjnych – Helena Krystera[30]. Początkowy podział obowiązków pracowników RdsW

[28] AZUWŁ, 21427, Ankieta personalna Heleny Krystery, 11 XI 1952 r., b.p.

[29] Józef Tomalak, ur. 7 XI 1894 r. w Łodzi, zm. 14 XII 1965 r. w Łodzi. Z wykształcenia był ślusarzem, ukończył trzyklasową szkołę rzemieślniczo-techniczną w Łodzi. W 1909 r. rozpoczął praktykę ślusarską, którą ukończył trzy lata później, w 1912 r. Pozwoliło mu to uzyskać posadę ślusarza w firmie Möler-Zajdel. Okres I wojny światowej spędził na robotach w Niemczech. Po wybuchu rewolucji berlińskiej w listopadzie 1918 r. powrócił do Łodzi, gdzie podjął pracę jako ślusarz w Widzewskiej Manufakturze przy ul. Rokicińskiej 54, w której pracował aż do wybuchu II wojny światowej. W 1928 r. wstąpił do KPP. Przez cały okres II wojny światowej pracował jako maszynista w firmie Cellgar przy ul. Rokicińskiej 54. W 1942 r. wstąpił do PPR. Po wyzwoleniu Łodzi ukończył trzymiesięczny kurs w Wojewódzkiej Szkole Partyjnej, co pozwoliło mu podjąć pracę w Wydziale Aprowizacji ZMŁ. Po rozwiązaniu tegoż wydziału w marcu 1949 r. został przeniesiony do Oddziału Karno-Administracyjnego Starostwa Grodzkiego Śródmiejsko-Łódzkiego, następnie we wrześniu 1949 r. skierowano go do pracy w Oddziale Społeczno-Politycznym, również w Starostwie Grodzkim Śródmiejsko-Łódzkim. 15 IX 1950 r. został przeniesiony na stanowisko referendarza w RdsW PRN m. Łodzi, gdzie pracował aż do uzyskania renty socjalnej z tytułu zasług rewolucyjnych w czerwcu 1959 r. (AAN, UdsW, 7/2, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za I kwartał 1951 r., 12 IV 1951 r., k. 199; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1516, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za I kwartał 1951 r., 12 IV 1951 r., k. 20; AZUWŁ, 10266, Karta personalna, 7 V 1945 r., k. 5; *ibidem*, Życiorys Józefa Tomalaka, 13 III 1950 r., k. 6; *ibidem*, Pismo Wydziału Kadr i Szkolenia PRN m. Łodzi w sprawie zatrudnienia Józefa Tomalaka w RdsW PRN m. Łodzi, 14 IX 1950 r., k. 25; *ibidem*, Podanie Józefa Tomalaka o zwolnienie z pracy w WdsW PRN m. Łodzi, 15 VI 1959 r., b.p.; http://cmentarzekomunalne.lodz.systkom.pl/mapa.html?gv=39051&cm=CDOLY, dostęp 7 IX 2020 r.).

[30] Helena Krystera, ur. 17 IX 1927 r. w Łodzi. Uczęszczała do piątej klasy Szkoły Powszechnej nr 80 w Łodzi, kiedy wybuch II wojny światowej przerwał naukę. W latach 1941–1944 została zmuszona do podjęcia pracy w charakterze naciągaczki w firmie Adolfa Horaka. Od sierpnia do listopada 1944 r. przebywała na robotach przymusowych przy okopach. W styczniu 1945 r. wstąpiła do PPR, jednocześnie kontynuowała naukę w szkole powszechnej. W okresie od lutego do września była zatrudniona w WUBP w Łodzi na stanowisku cenzora w Wojewódzkim Oddziale Cenzury Wojskowej. Po zakończeniu pracy w aparacie bezpieczeństwa rozpoczęła naukę w dwuletnim Gimnazjum Ogólnokształcącym Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieciom. Ukończenie nauki oraz zdanie „małej matury" w 1948 r. pozwoliło jej podjąć pracę jako sekretarka w Urzędzie Stanu Cywilnego w ZMŁ. W listopadzie 1949 r. została przeniesiona służbowo do pracy w Oddziale Społeczno-Politycznym Starostwa Grodzkiego Południowo-Łódzkiego na stanowisko referenta. Wraz z utworzeniem RdsW PRN m. Łodzi oraz reorganizacją administracji państwowej została przeniesiona 15 IX 1950 r. na stanowisko referendarza. We wrześniu 1958 r. zawarła związek małżeński z Wiesławem Brewińskim. Od tego momentu występuje we wszystkich dokumentach jako Helena Brewińska. W tym samym roku rozpoczęła naukę w korespondencyjnym Liceum Ogólnokształcącym, w którym dwa lata później uzyskała świadectwo dojrzałości. W WdsW PRN m. Łodzi pracowała do stycznia 1960 r. W maju 1961 r. rozpoczęła pracę w Zjednoczeniu Przemysłu Skórzanego, gdzie pracowała do momentu przejścia na emeryturę w 1981 r. (AAN, UdsW, 7/2, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za I kwartał 1951 r., 12 IV 1951 r., k. 199; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1516, Sprawozdanie

PRN m. Łodzi potwierdza brak świadomości co do powagi zagadnień, jakimi mieli się zajmować referenci wyznaniowi.

Trudności w pracy RdsW PRN m. Łodzi wynikały głównie z reorganizacji władz terenowych oraz braku „odgórnego instruowania" referatu przez UdsW odnośnie do dalszej działalności. Wszelkie sprawy, którymi zajmował się RdsW PRN m. Łodzi przed wydaniem ostatecznej decyzji, były konsultowane z Wojewódzkim Urzędem Bezpieczeństwa Publicznego (WUBP) oraz Komitetem Łódzkim (KŁ) PZPR. Od początku swojego funkcjonowania RdsW PRN m. Łodzi współpracował z RdsW PWRN w Łodzi[31]. Potwierdzają to sprawozdania z działalności RdsW/WdsW PRN m. Łodzi, które wysyłane były regularnie zarówno do KŁ PZPR, jak i do WUBP w Łodzi, o czym świadczy lista adresatów[32].

Problemem RdsW PRN m. Łodzi, na który zwracał uwagę w kwietniu 1951 r. jego kierownik Kaczmarek, był brak zatwierdzenia budżetu na 1951 r. Projekt preliminarza przewidywał na całkowite utrzymanie referatu w 1951 r. 32 700 zł, w tym na podróże służbowe 600 zł. Suma ta okazała się niewystarczająca na opłacenie nawet rocznego biletu tramwajowego dla jednego pracownika. Podobnie przedstawiała się sprawa wydatków biurowych – przeznaczony na ten cel budżet był za niski, już w I kwartale 1951 r. zabrakło funduszy na opłatę pocztową oraz telefoniczną. Dodatkowo nierozstrzygnięta pozostawała kwestia utrzymania referatów do spraw wyznań prezydiów dzielnicowych rad narodowych, ponieważ nie zostały one ujęte w preliminarzu RdsW PRN m. Łodzi. W budżecie nie przewidziano również funduszy na działalność, jaką referat miał zaplanowaną na 1951 r. W piśmie z kwietnia 1951 r.

RdsW PRN m. Łodzi za I kwartał 1951 r., 12 IV 1951 r., k. 20; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Łodzi [dalej: AIPN Łd], 0268/72, Ankieta personalna Heleny Brewińskiej, b.d., k. 1; *ibidem*, Życiorys Heleny Brewińskiej, b.d., k. 4–5; AIPN Łd, 615/1, Kartoteka funkcjonariuszy WUBP [1945] 1983–1990, b.d., k. 126; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Poznaniu, 084/1423, Podanie o pracę do WUBP, 16 II 1945 r., k. 3; AZUWŁ, 21427, Pismo PRN m. Łodzi do Heleny Krystery w sprawie przeniesienia jej do RdsW PRN m. Łodzi, 14 IX 1950 r., b.p.; *ibidem*, Życiorys Heleny Krystery, b.d., b.p.; *ibidem*, Odpis skrócony aktu małżeństwa, 20 IX 1958 r., b.p.).

[31] W sprawozdaniu z I kwartału 1951 r. odnajdujemy również informację „plan na II kwartał został uzgodniony z KŁ PZPR" (AAN, UdsW, 127/23, Sprawozdanie z działalności RdsW PRN m. Łodzi za okres od 1 IV do 12 VII 1950 r., 13 VII 1950 r., k. 84–86; AAN, UdsW, 7/2, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za I kwartał 1951 r., 12 IV 1951 r., k. 200; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1516, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za I kwartał 1951 r., 12 IV 1951 r., k. 21).

[32] APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1519, Sprawozdanie z działalności RdsW PRN m. Łodzi za II kwartał 1953 r., 30 VII 1953 r., k. 90; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1520, Sprawozdanie z działalności RdsW PRN m. Łodzi za IV kwartał 1953 r., 18 I 1954 r., k. 9; *ibidem*, Sprawozdanie z działalności RdsW PRN m. Łodzi za II kwartał 1954 r., 9 VII 1954 r., k. 43; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1521 Sprawozdanie z działalności RdsW PRN m. Łodzi za IV kwartał 1954 r., 31 I 1955 r., k. 17; *ibidem*, Sprawozdanie z działalności WdsW PRN m. Łodzi za I kwartał 1955 r., maj 1955 r., k. 26; *ibidem*, Sprawozdanie z działalności WdsW PRN m. Łodzi za miesiąc sierpień 1955 r., 23 IX 1955 r., k. 59 (sprawozdanie to zostało dostarczone osobiście do KŁ PZPR przez pracownika WdsW PRN m. Łodzi Ignacego Kurowskiego).

kierownik Kaczmarek zwrócił się do UdsW z prośbą o dodatkowe kredyty dla referatu oraz o ostateczną decyzję odnośnie do „utrzymania w dalszym ciągu RdsW w dzielnicowych radach narodowych"[33]. Na problem niewystarczającego budżetu RdsW PRN m. Łodzi wskazywała też miesiąc wcześniej, w marcu 1951 r., Maria Mikołajczyk, zastępca przewodniczącego PRN m. Łodzi, w piśmie do UdsW. Prosiła w nim o przyznanie sumy 6900 zł na potrzeby szerszej działalności referatu w terenie do końca 1951 r.[34] Zatwierdzenie budżetu na 1951 r. nastąpiło dopiero w drugim kwartale roku[35]. Zbyt mały budżet przewidziany przez PRN m. Łodzi dla RdsW pokazuje rzeczywiste podejście władz partyjno-państwowych do tego organu administracji wyznaniowej oraz do zadań, jakie przed nim stawiano.

Kierownik RdsW PRN m. Łodzi Kaczmarek wskazywał UdsW też inne trudności, z jakimi się borykał jego referat. Podkreślał przede wszystkim niedostateczną opiekę ze strony PRN m. Łodzi oraz niezrozumienie roli referatu w ujednoliconych organach terenowych władz państwowych. Powodem tej drugiej ułomności miał być brak współpracy pozostałych agend i wydziałów PRN m. Łodzi na płaszczyźnie spraw wyznaniowych, osobowych bądź majątkowych, których stroną był Kościół bądź związek wyznaniowy[36].

Powyższe problemy potwierdza kontrola przeprowadzona w listopadzie 1951 r. przez wicedyrektora UdsW Józefa Siemka w referatach do spraw wyznań w województwach: katowickim, krakowskim, opolskim oraz rzeszowskim, która ujawniła brak należytej opieki ze strony prezydiów. Uwagi wicedyrektora dotyczyły nie tylko wymienionych województw, lecz także wszystkich referatów do spraw wyznań w Polsce: „we wszystkich wizytowanych województwach spotkałem się z tym samym zjawiskiem: z brakiem jakiejkolwiek troski i opieki nad referatami wyznaniowymi ze strony prezydiów wojewódzkich i powiatowych rad narodowych. Brak ten niejednokrotnie

---

[33] AAN, UdsW, 7/2, Pismo kierownika RdsW PRN m. Łodzi Feliksa Kaczmarka do UdsW w sprawie preliminarza budżetowego, 16 IV 1951 r., k. 194; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1516, Pismo kierownika RdsW PRN m. Łodzi Feliksa Kaczmarka do UdsW w sprawie preliminarza budżetowego na 1951 r., 16 IV 1951 r., k. 79.

[34] Na kwotę, o którą wnioskowało PRN m. Łodzi, składać się miały: koszty (700 zł) związane z dowiezieniem (opłata za wynajem samochodów oraz szoferów) uczestników dwóch konferencji w ZBoWiD, koszty (600 zł) wynikające z organizacji dwóch konferencji w Oddziale Wojewódzkim „Caritas", koszty (1000 zł) związane z organizacją trzech konferencji Sekcji Intelektualistów Wojewódzkiego Komitetu Obrońców Pokoju, ewentualne zapomogi dla trzynastu księży postępowych (3600 zł) oraz kwota 1000 zł na „różne nieprzewidziane wydatki" (*ibidem*, Pismo wiceprzewodniczącej PRN m. Łodzi Marii Mikołajczykowej do UdsW, 9 III 1951 r., k. 14).

[35] AAN, UdsW, 7/5, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za II kwartał 1951 r., 5 VII 1951 r., k. 261; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1516, Sprawozdanie RdsW za II kwartał 1951 r., 5 VII 1951 r., k. 29; APŁ, PRN m. Łodzi, Wydział Finansowy, 943, Zestawienie budżetu RdsW na 1951 r., b.d., k. 118.

[36] AAN, UdsW, 127/23, Sprawozdanie z działalności RdsW PRN m. Łodzi za okres od 1 IV do 12 VII 1950 r., 13 VII 1950 r., k. 84.

przechodzi w karygodne i skandaliczne lekceważenie sobie przez niektóre prezydia odcinka wyznaniowego w Polsce [...]"[37].

W celu poprawy działalności referatów do spraw wyznań premier Józef Cyrankiewicz ogłosił 31 stycznia 1952 r. okólnik nr 30. Określał on zasady dotyczące powoływania i odwoływania kierowników referatów do spraw wyznań oraz uzupełniania wakujących etatów. Okólnik nakładał na prezydia rad narodowych obowiązek kontroli oraz nadzoru nad referatami do spraw wyznań, ponadto określał, jakie kryteria musi spełniać kandydat na stanowisko kierownika RdsW. Powinna być to „osoba o odpowiednim poziomie politycznym, moralnym, wyrobieniu społecznym i posiadająca niezbędne kwalifikacje zawodowe". Należało odrzucać natomiast tych, „którzy wykazali nieudolność w pracy na poprzednio zajmowanym stanowisku"[38]. Jak zwrócił uwagę Ryszard Gryz, kwalifikacje zawodowe wymienione zostały na końcu[39] – najważniejszy był właściwy stosunek do partii[40]. Osoby na stanowiska kierowników miały zatrudniać, awansować oraz zwalniać prezydia rad narodowych po uprzednim porozumieniu z władzami partyjnymi. Obsada stanowisk referentów wyznaniowych pozostała w rękach przewodniczącego danego prezydium. Okólnik nakładał na członków prezydium odpowiedzialnych za nadzór nad referatem do spraw wyznań obowiązek brania udziału w ważniejszych odprawach, naradach oraz konferencjach. Kierownicy referatów zostali zaś zobowiązani do przesyłania członkom prezydium sprawozdań oraz planów pracy, dzięki czemu ci mogli udzielać im pomocy i rady oraz omawiać ważniejsze sprawy wyznaniowe. Ponadto okólnik nakładał na członków prezydium odpowiedzialnych za kontrolowanie referatu do spraw wyznań obowiązek przeprowadzania rozmów indywidualnych z kierownikiem grupy wyznaniowej na danym terenie. Z kolei duchowieństwo diecezjalne miało być przyjmowane przez kierownika referatu do spraw wyznań. W przypadku Kościoła rzymskokatolickiego do rozmów z ordynariuszem diecezji zostali zobligowani członkowie PWRN (bądź PRN m. Łodzi), a do rozmów z pracownikami kurii – referenci wyznaniowi PWRN (bądź PRN m. Łodzi). Na szczeblu powiatowym oraz miejskim (miast stanowiących powiaty) z dziekanami mieli rozmawiać członkowie prezydiów powiatowych rad narodowych, z pozostałym duchowieństwem natomiast – referenci wyznaniowi RdsW[41].

---

[37] AAN, Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, 237/V/160, Notatka sprawozdawcza z podróży służbowej wicedyrektora Józefa Siemka do Opola, Katowic, Krakowa i Rzeszowa odbytej w dniach 25–30 XII 1951 r., b.d., k. 48–50.

[38] AAN, UdsW, 28/42, Okólnik nr 30 Prezesa Rady Ministrów Józefa Cyrankiewicza z 31 I 1952 r. w sprawie referatów do spraw wyznań, 21 I 1955 r., k. 5–6; AAN, UdsW, 43/2618, Okólnik nr 30 Prezesa Rady Ministrów Józefa Cyrankiewicza w sprawie referatów do spraw wyznań, 31 I 1952 r., k. 9.

[39] R. Gryz, *Władze partyjno-państwowe…*, s. 130.

[40] D. Gucewicz, *Wydział do Spraw Wyznań w Gdańsku…*, s. 24.

[41] B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła…*, s. 33–34; R. Gryz, *Władze partyjno-państwowe…*, s. 130–131.

Wytyczne zawarte w styczniowym okólniku nakładały na prezydia rad narodowych również obowiązek stworzenia odpowiednich warunków pracy referatu do spraw wyznań. Między innymi zalecano przydział osobnego pokoju dla kierownika referatu. Premier Cyrankiewicz zobowiązał prezydia do szybkiego wdrożenia przewidzianych w okólniku wytycznych – już bowiem pod koniec marca 1952 r. otrzymały one polecenie przesłania sprawozdań z jego realizacji. Raport dotyczący wdrożenia okólnika nr 30 w pracę RdsW PRN m. Łodzi został przesłany przez przewodniczącego PRN m. Łodzi do Biura Organizacyjnego Zespołu II Urzędu Rady Ministrów (URM) 29 marca 1952 r. W sprawozdaniu podkreślono, że „typowanie pracowników Samodzielnego Referatu do spraw Wyznań uzgadniane jest każdorazowo z KŁ PZPR. Na stanowiska w Referacie angażowani są wyłącznie pracownicy o odpowiednim poziomie politycznym i moralnym, wyrobieni społecznie oraz posiadający należyte kwalifikacje zawodowe". Dodano, że dla RdsW PRN m. Łodzi przewidziane zostały cztery etaty, ale tylko trzy są obsadzone; jedno wakujące stanowisko miało zostać wkrótce uzupełnione[42]. Zapewniano URM, iż członek PRN m. Łodzi odpowiedzialny za nadzór nad referatem otacza go szczególną opieką oraz bierze osobiście udział we wszystkich ważniejszych odprawach i konferencjach, udzielając podczas nich odpowiednich wskazówek i wytycznych. Zgodnie z nałożonymi zobowiązaniami dotyczącymi warunków pracy informowano, iż poprawiła się sytuacja lokalowa łódzkiego RdsW. Przydzielono mu pomieszczenie w nowym budynku, składające się z dwóch pokoi oraz poczekalni: „wejście do każdego pokoju i poczekalni jest niekrępujące i oddzielne. Wejście do kierownika Referatu jest z korytarza i z poczekalni. Referat posiada szafę żelazną dla przechowywania kartoteki tajnej oraz maszynę do pisania do wyłącznego użytku. Kierownik Referatu ma zainstalowany aparat telefoniczny bezpośredni i drugi wewnętrzny przez centralę telefoniczną"[43].

Wielokrotnie zwracano uwagę na niskie przygotowanie do pracy referentów wyznaniowych wszystkich szczebli, a w szczególności szczebla powiatowego oraz szczebla dzielnicowego. W celu podniesienia kwalifikacji oraz poprawy jakości pracy zorganizowano szkolenie – w kilku turach – dla referentów powiatowych. Wzięli w nim udział referenci wyznaniowi z Łodzi: Helena Krystera (referent RdsW PRN m. Łódź), Zenon Robaszek (kierownik RdsW Prezydium Dzielnicowej Rady

[42] W planie działalności UdsW na 1951 r. informowano, iż wszystkie etaty kierowników referatów do spraw wyznań funkcjonujących przy prezydiach wojewódzkich rad narodowych oraz prezydiach rad narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi zostały obsadzone. Podkreślano jednak, iż Urząd nie posiada informacji na temat referentów powiatowych oraz ich działalności. W tym celu zaplanowano przeprowadzenie dwukrotnej inspekcji referatów do spraw wyznań wszystkich szczebli, która pozwoliłaby zewidencjonować referentów wyznaniowych (AAN, URM, 15/97, Plan działalności UdsW na 1951 r., 12 I 1951 r., k. 2).

[43] AAN, UdsW, 11/213, Pismo PRN w Łodzi do Biura Organizacyjnego Zespołu II URM w sprawie realizacji Okólnika nr 30 Prezesa Rady Ministrów z 31 I 1952 r., 29 III 1952 r., k. 7.

Narodowej [PDRN] Łódź-Północ), Józef Tomalak (referent RdsW PRN m. Łodzi), Jan Ubysz (kierownik RdsW PDRN Łódź-Północ)[44]. W pracy kontrolnej ze szkolenia Józef Tomalak zwracał uwagę: „w podziale prac w moich zarysach przypada kartoteka i sprawy kościelne majątkowe. Kartotekę prowadzę na 178 księży i zakonników, kartoteki ustalam na przeprowadzonych rozmowach, słuchania kazań, czy podpisał Apel Pokoju i Apel Intelektualistów, z innych źródeł nie mam możliwości osiągania materiału. Prowadzę kartoteki kart białych i różowych według wytycznych. Wszelka praca dotycząca kościołów, księży lub majątków kościelnych w Referacie jest uzgadniana z przewodniczącym PRN, z KŁ PZPR i WUBP"[45]. Współpracę z lokalnymi czynnikami partyjnymi oraz z organem bezpieczeństwa państwa potwierdzała również w swoich zapiskach Helena Krystera: „Obowiązki referendarza w Referacie do spraw Wyznań pełnię od 15 września 1950 r. […] Wszelkie sprawy referat załatwia w porozumieniu z przewodniczącym PRN m. Łodzi, KŁ PZPR oraz WUBP. Współpraca z wymienionymi jednostkami układa się jak najlepiej"[46].

Więcej informacji na temat tego, jak wyglądała praca „wyznaniowca" w pierwszych miesiącach funkcjonowania RdsW, można uzyskać z pracy kontrolnej Zenona Robaszka, kierownika RdsW PDRN Łódź-Śródmieście. Wspominał on: „z końcem marca 1951 r. zostałem powołany na kierownika referatu do spraw wyznań w PDRN Łódź-Śródmieście, przedtem pracowałem w Oddziale Społeczno-Administracyjnym w Referacie Stowarzyszeń Wydziału Społeczno-Politycznego, gdzie miałem możliwość większego zetknięcia się z pracą w terenie na odcinku wyznaniowym. Z chwilą zlikwidowania Oddziału Społeczno-Politycznego dalej z ramienia Partii miałem powierzoną pracę w tym samym kierunku. Często też przeprowadzałem rozmowy z księżmi na aktualne tematy lub też uczęszczałem na kazania. Sprawozdania przesyłałem do Referatu Wyznaniowego przy PRN m. Łodzi, gdzie też mieliśmy odprawy i otrzymywaliśmy nastawienie od Prezydium lub przedstawicieli Komitetu Łódzkiego PZPR. Trzeba powiedzieć, że praca na naszym terenie jest trudna, bowiem księża są bardzo chwiejni, dużo obiecują, np. że przyjadą na taki czy inny zjazd, a gdy przyjdzie taki dzień, to żadnego nie widać, a jak przyjdzie to jeden lub dwóch, którzy i tak nic lepszego sobie nie obiecują od biskupa [Michała] Klepacza. Trzeba też powiedzieć,

[44] AAN, UdsW, 7/2, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za I kwartał 1951 r., 12 IV 1951 r., k. 200; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1516, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za I kwartał 1951 r., 12 IV 1951 r., k. 21; AZUWŁ, 10266, Wykaz osób skierowanych na szkolenie w II kwartale 1951 r., 9 III 1951 r., k. 32.

[45] AAN, UdsW, 124/1, Praca kontrolna Józefa Tomalaka pt. „Blaski i cienie mojej pracy referenta wyznaniowego PRN m. Łodzi" z kursu szkoleniowego dla kierowników referatów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych, 10 IV 1951 r., k. 440–441.

[46] *Ibidem*, Praca kontrolna Heleny Krystery pt. „Jak układają się warunki pracy w moim terenie?" z kursu szkoleniowego dla kierowników referatów do spraw wyznań PWRN prezydiów wojewódzkich rad narodowych, 27 IV 1951 r., k. 444–447.

że referat do spraw wyznań przy PRN nie mógł dobrze opanować sytuacji, bowiem niektóre akcje czy zjazdy, np. podpisy intelektualistów, zjazdy »Caritas«, były robione na kolanie, w ostatnich godzinach rozwożono zaproszenia, miało to też swoją dobrą stronę, ale znów z drugiej strony, nie można było dotrzeć do wszystkich księży czy osób zainteresowanych. […] Słuszna moim zdaniem była uchwała PRN m. Łodzi o powołaniu do życia jeszcze dwóch referatów wyznaniowych przy Ł[ódzkiej] R[adzie] N[arodowej] Śródmieście i Ł[ódzkiej] R[adzie] N[arodowej] Łódź-Północ, dzięki czemu praca zyska na sprężystości i lepszemu rozplanowaniu. PRN Śródmieście, podchodzi do tych spraw bardzo poważnie i zawsze różne sprawy załatwiało kolektywnie i chętnie służyło pomocą czy radą. Po powołaniu na swoim terenie tego referatu, Prezydium stworzyło wszelkie warunki, ażeby praca dała pozytywne wyniki, a reszty powinien dopełnić obecny kurs. Moim zadaniem jest jak najlepsze poznanie terenu chociaż trochę go znam, trzeba poznać wszystkie bolączki księży, ażeby umieć je odpowiednio wykorzystać i uaktualnić wszystkie dane o nich"[47].

Wszelkiego rodzaju szkolenia oraz kursy, które były organizowane dla referentów wyznaniowych, nie przyniosły spodziewanych efektów. Członkowie prezydiów rad narodowych, przyjmując do pracy kandydata na stanowisko referenta wyznaniowego, kierowali się kwalifikacjami politycznymi, a nie zawodowymi. Przekładało się to na intelektualną jakość kadr, co widać w sprawozdaniach przesyłanych do UdsW. W 1953 r. UdsW stworzył wzorcowy profil „wyznaniowca": „charakter pracy pracowników wyznaniowych wymaga otoczenia ich szczególną opieką ze strony władz nadrzędnych, a przede wszystkim racjonalnego obsadzania etatów w terenie. Pracownicy referatów do spraw wyznań, mając do czynienia z klerem często żywiołowo doświadczonym, przebiegłym, powinni stanowić element odporny na wpływy kleru, zdolny do paraliżowania wrogiej działalności w terenie, posiadać odpowiednie kwalifikacje pod względem politycznym i zawodowym". Pracownicy zatrudniani zgodnie z tak zarysowanymi wymaganiami stanowili jednak mniejszość. Urząd do spraw Wyznań i jego terenowe odpowiedniki kontynuowały politykę kadrową prowadzoną według kryterium politycznego, a nie merytorycznego[48].

Jednym z pierwszych zadań, jakich podjął się RdsW PRN m. Łodzi zaraz po swoim utworzeniu, było nawiązanie kontaktu z łódzkimi księżmi o przekonaniach „demokratyczno-ludowych" oraz z księżmi należącymi do Związku Bojowników

---

[47] *Ibidem*, Praca kontrolna Zenona Robaszka pt. „Jak sobie wyobrażam swoją pracę?" z kursu szkoleniowego dla kierowników referatów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych, 10 IV 1951 r., k. 415–416.

[48] AAN, UdsW, 11/324, Projekt przydziału etatów i grup uposażenia dla referatów do spraw wyznań przy prezydiach wojewódzkich i powiatowych rad narodowych na rok 1953, k. 1; T. Gajowniczek, *Przyczyny powstania i główne cele działalności Urzędu ds. Wyznań jako narzędzia realizacji polityki wyznaniowej władz w początkach Polski Ludowej*, „Rocznik Dobromiejski" 2007, t. 1, s. 249.

o Wolność i Demokrację (ZBoWiD). Kierownik Referatu Feliks Kaczmarek w sprawozdaniu za pierwszy okres działalności informował, iż nie udało się porozumieć z duchowieństwem. Problemy uzasadniał w ten sposób: „nasuwa się również trudność w nawiązaniu kontaktu z duchownymi o przekonaniach postępowych, zbliżonych do dzisiejszej rzeczywistości. Sprawa ta o tyle jest trudna, że duchowni są wciąż pod presją hierarchii i w większości swej nie ujawniają prawdziwych przekonań”[49]. Pod koniec 1950 r. działalność referatu uległa nieznacznej poprawie, o czym pisano w sprawozdaniu: „Analiza pracy Referatu wykazuje pewną poprawę, jeśli chodzi o wciąganie do udziału w akcjach społecznych księży”[50]. Pomimo zmiany na lepsze problemy z nawiązaniem kontaktu z duchowieństwem postępowym utrzymywały się jeszcze – jak informowano UdsW – w pierwszym kwartale 1951 r.: „analizując pracę RdsW, należy stwierdzić, że nie dała ona dotychczas oczekiwanych rezultatów w sensie pozyskania księży do szerszej działalności społecznej. Usiłowania, jakie w tym kierunku czyni Referat, rozbijają się o wierność w stosunku do Kurii Biskupiej”. Znaczna część spraw, jakie realizował RdsW PRN m. Łodzi w pierwszym kwartale 1951 r., odnosiła się do wyznania rzymskokatolickiego, a w szczególności do przydziału materiałów budowlanych, zmniejszenia bądź umorzenia domiaru podatkowego, uzyskania zezwolenia na budowę plebanii oraz organizację procesji na zewnątrz kościoła[51]. Wraz z upływem czasu zakres jego obowiązków uległ rozszerzeniu.

Od samego powstania przez cały 1951 r. RdsW PRN m. Łodzi kontynuował rozpoczętą przez WSP ZMŁ ewidencję duchowieństwa zarówno świeckiego, jak i zakonnego na terenie Łodzi oraz aktualizował dane zawarte w kartotekach, które powstały w latach 1945–1950[52]. Na początku lipca 1950 r. UdsW skierował do RdsW PRN m. Łodzi prośbę o przesłanie brakujących kart duchownych[53]. Zostały one odesłane dopiero we wrześniu 1950 r. Słowa zawarte w przesłanej odpowiedzi – „w związku z pismem Departamentu Wyznań MAP oraz w wykonaniu zarządzenia Urzędu

[49] AAN, UdsW, 127/23, Sprawozdanie z działalności RdsW PRN m. Łodzi za okres od 1 IV do 12 VII 1950 r., 13 VII 1950 r., k. 84–86.

[50] AAN, UdsW, 7/5, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za II kwartał 1951 r., 5 VII 1951 r., k. 261; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1516, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za II kwartał 1951 r., 5 VII 1951 r., k. 29.

[51] AAN, UdsW, 7/2, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za I kwartał 1951 r., 12 IV 1951 r., k. 199; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1516, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za I kwartał 1951 r., 12 IV 1951 r., k. 20.

[52] W planie pracy RdsW PRN m. Łodzi na III i IV kwartał 1951 r. jednym z głównych zadań było „dalsze ewidencjonowanie członków stowarzyszeń zakonnych” oraz „dokończenie i aktualizacja ewidencji członków zgromadzeń zakonnych” (*ibidem*, Plan pracy RdsW PRN m. Łodzi na IV kwartał 1951 r., 16 X 1951 r., k. 120).

[53] Do pisma dołączony był wykaz osób duchownych, których kart UdsW nie posiadał (APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1607, Pismo UdsW do RdsW PRN m. Łodzi w sprawie kartotek księży, 6 VII 1950 r., k. 31).

do spraw Wyznań z 6 lipca 1950 r."[54] – potwierdzają, że UdsW był „spadkobiercą" po Departamencie Wyznań MAP, a co za tym idzie, że terenowe referaty do spraw wyznań zastąpiły wydziały społeczno-polityczne.

Kierownik RdsW PRN m. Łodzi Feliks Kaczmarek w pismach kierowanych do UdsW zwracał uwagę, iż ze względu na małą obsadę kadrową oraz zwiększający się zakres prac nie przeprowadzano szkolenia personelu oraz odpraw referentów[55]. Pomimo iż dla RdsW PRN m. Łodzi przewidziano w budżecie na 1951 r. cztery etaty (po jednej osobie zatrudnionej w grupie IV i V oraz dwie zatrudnione w grupie VI) do 15 czerwca 1952 r. zatrudnione były tylko trzy osoby[56]. W sprawozdaniu za drugi kwartał 1952 r. kierownik RdsW PRN m. Łodzi tłumaczył: „od dnia 15 czerwca 1952 r. Wydział Kadr za zgodą przewodniczącego PRN m. Łodzi zaangażował do Referatu nowego pracownika, dla którego etat wolny był od 1951 r." Na stanowisku tym został zatrudniony Józef Wojciechowski[57]. Pełna czteroosobowa obsada referatu przełożyła się na efektywniejszą pracę, pozwoliła również na częstsze wizytacje w terenie oraz rozmowy z duchowieństwem. Pokłosiem tego było sporządzenie w marcu 1952 r. wykazu osobowego członków kurii biskupiej i kapituły łódzkiej wraz z charakterystykami[58].

Na początku 1954 r. doszło do zmiany na stanowisku kierownika referatu. Feliksa Kaczmarka zastąpił doświadczony w pracy partyjnej Adam Wroczyński. Kariera polityczna nowego kierownika referatu rozpoczęła się w czerwcu 1945 r., kiedy wstąpił on do PPR Dzielnicy Widzew. W 1948 r. został powołany na stanowisko instruktora Kadr i Propagandy w KD PPR Łódź-Widzew. Z zajmowanego stanowiska zrezygnował w 1950 r. z powodu przyjęcia przez swoich rodziców volkslisty podczas okupacji

---

[54] Kolejne 21 kart ewidencyjnych (niebieskich) dotyczących księży zostało przesłane do UdsW w październiku, listopadzie i grudniu 1950 r. (*ibidem*, Pismo RdsW PRN m. Łodzi do UdsW w sprawie kartotek księży, zakonów i klasztorów, 21 IX 1950 r., k. 50).

[55] *Ibidem*, Plan pracy RdsW PRN m. Łodzi na IV kwartał 1951 r., 16 X 1951 r., k. 120.

[56] AAN, UdsW, 7/5, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za II kwartał 1951 r., 5 VII 1951 r., k. 260; AAN, UdsW, 27/4, Projekt etatów dla SRdsW PRN m. Łodzi w 1953 r., b.d., k. 10; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1516, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za II kwartał 1951 r., 5 VII 1951 r., k. 28; APŁ, PRN m. Łodzi, Wydział Finansowy, 943, Zestawienia liczbowe etatów osobowych administracji przewidzianych w budżecie na 1951 r., b.d., b.p.; APŁ, PRN m. Łodzi, Wydział Organizacyjno-Prawny, 749, Stan zatrudnienia pracowników administracyjnych według wydziałów, 1 IV 1951 r., k. 120.

[57] Józef Wojciechowski, ur. 16 I 1910 r. w Łodzi, zm. 6 VI 2003 r. w Łodzi. W latach 1927–1934 należał do Komunistycznego Związku Młodzieży Polski. W okresie okupacji przebywał w obozie jenieckim, najpierw w Altengrabow, później w Bad Sulza. Po zakończeniu II wojny światowej powrócił do Łodzi, gdzie wstąpił do PPR oraz podjął pracę w Centralnej Szkole PPR w charakterze intendenta. 1 IV 1953 r. na stanowisku referenta RdsW PRN m. Łodzi zastąpił go Ignacy Kurowski. Nieznane są jego losy po zakończeniu pracy w RdsW PRN m. Łodzi.

[58] APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1517, Pismo kierownika RdsW PRN m. Łodzi Feliksa Kaczmarka do UdsW w sprawie wykazu osobowego członków kurii biskupiej i kapituły łódzkiej wraz z charakterystykami, 19 III 1952 r., k. 51.

niemieckiej. Następnie piastował stanowisko kierownika biura Okręgowej Komisji Księży (OKK) przy ZBoWiD[59].

Pomimo czterech lat działalności w sprawozdaniach przesyłanych do UdsW RdsW PRN m. Łodzi sygnalizował problemy, które przekładały się na niewywiązywanie się z powierzonych obowiązków. W pierwszej połowie 1954 r. nie był w stanie sporządzić aktualnego składu kadry nauczycielskiej w wyższych i niższych seminariach duchownych oraz nie mógł ograniczyć działalności duszpasterskiej duchowieństwa zakonnego[60]. W związku z tym kierownik RdsW PRN m. Łodzi apelował do dyrekcji UdsW o utworzenie odpowiedników referatu w dzielnicowych radach narodowych, które pomogłyby we wzmożeniu kontroli w terenie. Argumentował to trudną współpracą – a właściwie jej brakiem – z Wydziałem Oświaty PRN m. Łodzi: „nie zawsze jesteśmy w stanie ujawnić działalności klerykalnej w szkołach, a to i z tych przyczyn, że nie wszyscy inspektorzy zarówno wydziałów, jak i oddziałów PDRN doceniają sytuację związaną z przybywaniem katechety na terenie szkoły i nie dostrzegają perfidnie prowadzonej działalności kleru". W ramach rozwiązania tego problemu RdsW PRN m. Łodzi proponował „obsadzenie naszymi kadrami odcinek inspekcji Wydziału Oświaty PRN m. Łodzi". Następnym mankamentem współpracy z wydziałami prezydium, jaki zgłaszał kierownik RdsW, były zbyt rzadkie konsultacje w sprawach kierowanych do wydziałów przez związki wyznaniowe i duchownych. Odnosiło się to przede wszystkim do wydziałów: budownictwa, handlu oraz zdrowia[61].

W grudniu 1954 r. odbyło się posiedzenie podkomisji dla spraw organizacyjnych i etatów dla wydziałów administracyjnych, które dotyczyło spraw organizacyjnych oraz etatyzacji wydziałów. Poddano wówczas pod dyskusję możliwość dokonania zmian strukturalnych w jednostkach organizacyjnych w PRN m. Łodzi przez połączenie bądź likwidację niektórych wydziałów administracyjnych lub ich komórek organizacyjnych. Omówiono również temat zmniejszenia liczby etatów osobowych, co z jednej strony przyniosłoby oszczędności, z drugiej zaś – przyczyniłoby się do

[59] Adam Wroczyński, ur. 24 XII 1913 r. w Łodzi, zm. 28 V 1976 r. w Łodzi. W 1931 r. ukończył szkołę zawodową, uzyskując dyplom podmistrza w zawodzie formierza. We wrześniu 1940 r. został wywieziony do pracy w fabryce Deutsche Waffen- und Munitionsfabriken (przed wojną – H. Cegielski Poznań SA) w Poznaniu. W styczniu 1945 r. powrócił do Łodzi, gdzie w marcu rozpoczął pracę w Zasadniczej Szkole Metalowej oo. Salezjanów jako brygadzista i formierz. Po zakończeniu pracy w podniesionym do rangi Wydziału RdsW 31 VIII 1955 r. Wroczyński zajmował wiele stanowisk. W sierpniu 1973 r. przeszedł na emeryturę (APŁ, KŁ PZPR, 10179, Życiorys Adama Wroczyńskiego, b.d., k. 48; AIPN Łd, 1/885, List gończy za Adamem Wroczyńskim, 14 IX 1943 r., k. 1; *ibidem*, Pismo policji kryminalnej w Łodzi do gestapo w Łodzi, 19 II 1944 r., k. 3; AIPN Łd, 1/161, Lista więźniów obozu karnego pracy na Sikawie w Łodzi, 13 III 1944 r., k. 99; AIPN Łd, 11/251, Lista osób aresztowanych podczas okupacji na terenie Łodzi, b.d., k. 21; *Adam Wroczyński (nekrolog)*, „Głos Robotniczy", 31 V 1976).

[60] APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1520, Wykaz spraw niezałatwionych SRdsW, 1 VII 1954 r., k. 79.

[61] *Ibidem*, Sprawozdanie kwartalne RdsW PRN m. Łodzi za III kwartał 1954 r., 11 IX 1954 r., k. 58.

usprawnienia pracy, zarówno agend, jak i samego Prezydium. Pojawił się wówczas pomysł połączenia RdsW z Wydziałem Społeczno-Administracyjnym, jednakże podkomisja uznała, że z uwagi na specyficzny charakter czynności i zadań postawionych przed Referatem połączenie obu agend oraz redukcja etatów nie są wskazane[62].

Urząd do spraw Wyznań w październiku 1954 r. zwracał uwagę RdsW PRN m. Łodzi, iż trudności z załatwianiem spraw oraz z jakością wykonywanej pracy wynikają również z niedostatecznej pracy podstawowych organizacji partyjnych (POP). Jako przykład podawał słabą pracę POP w szpitalach na terenie Łodzi: „aktywność Salezjanów w parafii św. Teresy, ich oddziaływania na załogi zakładów produkcyjnych, rozpanoszenia się w Szpitalu Miejskim, itd. świadczą o słabej pracy na odcinku wyznaniowym łódzkich czynników politycznych. Gdyby organizacje partyjne dobrze pracowały w szpitalu i w zakładach im. Zubrzyckiego, to tam niewiele mieliby do roboty nawet Salezjanie"[63]. Urząd do spraw Wyznań przeanalizował także sprawozdania przesyłane przez RdsW PRN m. Łodzi. We wnioskach zwrócił uwagę, iż referat podaje wiele bardzo ważnych danych, ale nie wyciąga z nich żadnych wniosków ogólnych. Zdaniem wicedyrektora UdsW Józefa Siemka RdsW PRN m. Łodzi nie informował, czy w przypadku przekroczenia przez duchowieństwo obowiązujących dekretów, przepisów bądź zarządzeń państwowych zostały wyciągnięte konsekwencje oraz jakie środki zaradcze zastosowano[64].

W styczniu 1955 r. kierownik RdsW PRN m. Łodzi zwracał uwagę, że przesyłane sprawozdania kwartalne przybierają sukcesywnie na swojej objętości pomimo starań referatu, aby przekazywane informacje z działalności były zwięzłe i treściwe. Zdaniem Wroczyńskiego „niektóre poruszane zagadnienia mogą tracić na aktualności, względnie troska o przekazywanie władzom centralnym, jak najwięcej materiału powoduje dublowanie roboty i przysparza pracy już i tak obciążonemu Referatowi". Poprosił zatem UdsW, aby RdsW PRN m. Łodzi mógł przesyłać sprawozdania w formie miesięcznej, zwłaszcza iż takowe sporządzane były dla KŁ PZPR, zawsze w terminie do ostatniego dnia miesiąca[65].

Tuż przed przekształceniem referatów do spraw wyznań w wydziały, w październiku 1954 r. UdsW zobligował wszystkie swoje agendy terenowe do przedstawienia stanu etatowego. W odpowiedzi na tę prośbę kierownik RdsW PRN m. Łodzi Adam Wroczyński wysłał zestawienie czteroosobowej etatyzacji referatu według stanu na

---

[62] APŁ, PRN m. Łodzi, Wydział Organizacyjno-Prawny, 689, Protokół z posiedzenia podkomisji dla spraw organizacyjnych i etatów dla wydziałów administracyjnych, odbytego 5 XII 1954 r. w lokalu Wydziału Społeczno-Administracyjnego, b.d., k. 44–48.

[63] APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1520, Pismo dyrektora UdsW Jana Izydorczyka do RdsW PRN m. Łodzi, 22 X 1954 r., k. 86.

[64] *Ibidem*, Pismo wicedyrektora UdsW Józefa Siemka do RdsW PRN m. Łodzi, 23 XII 1954 r., k. 122.

[65] APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1521, Sprawozdanie kwartalne RdsW PRN m. Łodzi za okres od 1 października do 31 grudnia 1954 r., 31 I 1955 r., k. 16–17.

1 października 1954 r.: kierownik RdsW, radca, referendarz i drugi referendarz. Podkreślił, iż kadra referatu jest szczupła, co – z uwagi na obszar miasta, które jest gęsto zaludnione, dużą liczbę związków religijnych i stowarzyszeń wyznaniowych oraz robotniczy charakter Łodzi – przekłada się na trudności pracy RdsW w terenie. Dlatego też wnioskował o poszerzenie obsady pracowników o jeden etat. Wysuwał także ponownie propozycje utworzenia jednoosobowych referatów do spraw wyznań w siedmiu prezydiach dzielnicowych rad narodowych[66].

Na dalszym etapie działalności UdsW wydawane były bardziej szczegółowe wytyczne określające mechanizmy funkcjonowania terenowych referatów do spraw wyznań. Przykład stanowi instrukcja ze stycznia 1955 r. określająca zadania referatów wszystkich szczebli[67]. Nakładała ona obowiązek grupowania akt administracyjnych oraz tzw. akt operacyjnych. Istotna była druga kategoria dokumentów, według której gromadzono w układzie alfabetycznym akta poszczególnych dekanatów, parafii, zborów oraz obiektów sakralnych. Każdy z tychże podmiotów miał własną teczkę, w jej ramach zakładano odrębne podteczki dla pracujących w danej parafii księży. System gromadzenia informacji pokazuje również, iż wraz z upływem czasu wzrastała pozycja referenta wyznaniowego. Zbiór akt gromadzony latami stanowił obszerną dokumentację dotyczącą danego Kościoła oraz związku wyznaniowego opatrzoną klauzulą „ściśle tajne"[68].

W 1954 r. zauważalna stała się tendencja ingerowania prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych w kompetencje referatów do spraw wyznań[69]. Wielokrotnie dochodziło do niekonsultowania się z nimi oraz pomijania ich i UdsW przy podejmowaniu decyzji. Wpływało to negatywnie na sprawy wyznaniowe, przede wszystkim jednak powodowało rozdźwięk i brak jednolitej polityki wyznaniowej. Aby powstrzymać przekraczanie przez prezydia powiatowych i miejskich rad narodowych kompetencji referatów do spraw wyznań, premier Cyrankiewicz wydał 23 kwietnia 1951 r. okólnik nr 26, w którym określony został zakres działania prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych w kwestiach wyznaniowych[70]. Nakładał on na prezydia rad narodowych obowiązek konsultowania się z właściwymi referatami wyznaniowymi PWRN oraz PRN m.st. Warszawy i m. Łodzi, na referaty do spraw

[66] PDRN Łódź-Śródmieście; PDRN Łódź-Polesie; PDRN Łódź-Bałuty; PDRN Łódź-Chojny; PDRN Łódź; PDRN Łódź-Widzew; PDRN Łódź-Ruda (AAN, UdsW, 27/5, Pismo kierownika RdsW PRN m. Łodzi Adama Wroczyńskiego do UdsW zawierające sprawozdanie o stanie etatów, 21 X 1954 r., k. 95–96).

[67] R. Gryz, *Władze partyjno-państwowe…*, s. 131.

[68] R. Michalak, *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014, s. 40–41; R. Gryz, *Władze partyjno-państwowe…*, s. 131.

[69] B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła…*, s. 34.

[70] AAN, UdsW, 28/42, Okólnik nr 26 Prezesa Rady Ministrów z 31 I 1955 r. o postępowaniu prezydiów rad narodowych w sprawach wyznań, b.d., k. 20.

wyznań PWRN oraz PRN m.st. Warszawy i m. Łodzi zaś – obowiązek zasięgania opinii UdsW. Zmiany kadrowe na stanowisku kierownika referatu do spraw wyznań PWRN oraz PRN m.st. Warszawy i m. Łodzi miały odbywać się tylko za zgodą dyrektora UdsW, z kolei na szczeblu powiatów oraz miast stanowiących powiaty – tylko za zgodą PWRN[71].

Problemy w działalności referatów do spraw wyznań prezydiów dzielnicowych rad narodowych na terenie miasta Łodzi

Bardzo dużym problemem mającym ujemny wpływ na jakość zadań wykonywanych przez RdsW PRN m. Łodzi był brak referatów do spraw wyznań w prezydiach dzielnicowych rad narodowych, które odpowiadałyby za sprawy wyznaniowe na swoim terenie[72]. Zdaniem Daniela Gucewicza trudności w organizowaniu nowych referatów do spraw wyznań na szczeblu powiatowym oraz dzielnicowym wynikały z niepełnego opanowania rad narodowych niższego szczebla przez aktyw[73]. Sprawy dotyczące wyznań realizowane przez prezydia dzielnicowych rad narodowych na terenie Łodzi były gromadzone w byłych referatach społeczno-politycznych, a następnie przekazywane do ostatecznego załatwienia RdsW PRN m. Łodzi. Wpływało to negatywnie na jakość pracy RdsW PRN m. Łodzi, co widać w sprawozdaniach przesyłanych do UdsW[74].

Referaty do spraw wyznań w PDRN Łódź-Śródmieście oraz w PDRN Łódź-Północ zostały powołane uchwałą PRN m. Łodzi z 12 grudnia 1950 r., która weszła w życie w marcu 1951 r. Referat Wyznaniowy w PDRN Łódź-Śródmieście był dwuosobowy – jego pierwszym kierownikiem został Zenon Robaszek, referat w PDRN Łódź-Północ był zaś jednoosobowy, jego kierownikiem był Jan Ubysz[75]. Referaty do spraw wyznań w wymienionych prezydiach dzielnicowych rad narodowych były jedynymi, jakie udało się utworzyć w Łodzi do 1957 r., tj. do likwidacji tych organów.

---

71 B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła…*, s. 34–35; R. Gryz, *Władze partyjno-państwowe…*, s. 132.

72 Dzielnicowe rady narodowe (PDRN Łódź-Południe, PDRN Łódź-Północ, PDRN Łódź-Śródmieście) ukonstytuowały się na terenie Łodzi po wyborach odbytych w dniach 6, 9–10 VI 1950 r. (Okólnik nr 7 z 31 V 1950 r. Ukonstytuowanie się Prezydiów Dzielnicowych Rad Narodowych w Łodzi, Dz.Urz. PRN m. Łodzi 1950, nr 1, poz. 8; APŁ, PRN m. Łodzi, Wydział Organizacyjno-Prawny, 747, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za III kwartał 1950 r., 13 X 1950 r., k. 4).

73 D. Gucewicz, *Wydział do Spraw Wyznań w Gdańsku…*, s. 19.

74 AAN, UdsW, 127/23, Sprawozdanie z działalności RdsW PRN m. Łodzi za okres od 1 IV do 12 VII 1950 r., 13 VII 1950 r., k. 84.

75 AAN, UdsW, 7/2, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za I kwartał 1951 r., 12 IV 1951 r., k. 200; APŁ, PRN m. Łodzi, WdSW, 1516, Sprawozdanie RdSW PRN m. Łodzi za I kwartał 1951 r., 12 IV 1951 r., k. 21; APŁ, KŁ PZPR, 8433, Życiorys Zenona Robaszka, 27 IV 1986 r., k. 15–16.

Powołanie referatów do spraw wyznań w prezydiach dzielnicowych rad narodowych wpłynęło pozytywnie na realizację zadań z zakresu polityki wyznaniowej. Kierownik RdsW PRN m. Łodzi Kaczmarek informował UdsW, iż w pierwszym kwartale 1951 r., w okresie świąt, przewodniczący prezydiów dzielnicowych rad narodowych byli w stanie delegować referentów wyznaniowych na msze św., aby zapoznali się z treścią kazań oraz ustosunkowaniem się duchowieństwa i wiernych do nowej rzeczywistości politycznej. Z przeprowadzonych wizytacji sporządzili raporty, dzięki którym można było lepiej procedować sprawy wyznaniowe. Z kolei rozmowy z duchownymi były przeprowadzane wyłącznie przez pracowników RdsW PRN m. Łodzi[76].

W styczniu 1954 r. kierownik RdsW PRN m. Łodzi wystosował do Wydziału Organizacyjno-Prawnego PRN m. Łodzi prośbę o utworzenie czterech jednoosobowych referatów do spraw wyznań w prezydiach dzielnicowych rad narodowych. Propozycja powołania referatów na szczeblu dzielnicowym została uzgodniona z UdsW[77]. Argumentowano ją „zwiększoną aktywnością kleru świeckiego i zakonnego, z coraz częściej powtarzającymi się zamaskowanymi, a niejednokrotnie wrogimi wystąpieniami". Podnoszono również trudną działalność, słabe wyniki pracy, nieopanowanie terenu oraz opóźnienia w przesyłaniu sprawozdań do UdsW. Kierownik Wroczyński w piśmie do Zespołu II URM podkreślił, iż projekt utworzenia referatów do spraw wyznań na szczeblu dzielnicowym, a także przyznanie dodatkowych dwóch etatów dla RdsW PRN m. Łodzi ma wszelkie poparcie ze strony Prezydium[78].

Powyższy projekt obejmował również zmianę uposażenia kierownika w RdsW PRN m. Łodzi oraz grupy jego zaszeregowania. Uzasadniono ją potrzebą wytypowania odpowiednich kandydatów, którzy byliby „szczerze oddani pracy wyznaniowej". Ustalono również, iż kierownicy referatów do spraw wyznań w prezydiach dzielnicowych rad narodowych będą mieli zakres działalności określony w porozumieniu z RdsW PRN m. Łodzi oraz przydzielonego odpowiedzialnego za ten odcinek członka PDRN. Kierownicy referatów zostali zobowiązani do sporządzania sprawozdań miesięcznych ze swojej działalności, które byłyby przesyłane do

[76] AAN, UdsW, 7/2, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za I kwartał 1951 r., 12 IV 1951 r., k. 200; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1516, Sprawozdanie RdsW PRN m. Łodzi za I kwartał 1951 r., 12 IV 1951 r., k. 21.

[77] Jeden referat w PDRN Łódź-Staromiejska dla PDRN Łódź-Staromiejska i Łódź-Bałuty; jeden referat w PDRN Łódź-Chojny dla PDRN Łódź-Chojny i Łódź-Ruda; jeden referat w PDRN Łódź-Śródmieście dla PDRN Łódź-Śródmieście i Łódź-Widzew; jeden referat w PDRN Łódź-Polesie (APŁ, PRN m. Łodzi, Wydział Organizacyjno-Prawny, 689, Pismo kierownika RdsW Adama Wroczyńskiego do Wydziału Organizacyjnego PRN m. Łodzi, 29 I 1954 r., k. 110).

[78] APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1520, Pismo PRN m. Łodzi do URM Zespół II w sprawie utworzenia RdsW przy PDRN w Łodzi, 6 III 1954 r., k. 64–66.

RdsW PRN m. Łodzi. Miały one posłużyć do oceny działalności oraz wyciągnięcia wniosków dotyczących spraw organizacyjnych w celu usprawnienia i polepszenia wyników pracy.

Głównym zadaniem referatów dzielnicowych miało być kontrolowanie działalności duchowieństwa: w parafiach, w zakonach męskich i żeńskich, w zrzeszeniach nierzymskokatolickich i w Zrzeszeniu Katolików Świeckich „Caritas", zwłaszcza w przedszkolach. W celu ściślejszego powiązania z terenem referaty dzielnicowe powinny – zdaniem kierownika Wroczyńskiego – mieć stały kontakt z oddziałami: finansowym, handlu, oświaty oraz zdrowia. Wpłynęłoby to dodatnio na kontrolę i uzgodnienia wszelkich posunięć oraz usprawnienie ich działalności. Ponadto referaty powinny utrzymywać kontakt z dzielnicowym komitetem Frontu Jedności Narodu (FJN), co miało się przełożyć na zwiększenie udziału w nim duchowieństwa łódzkiego oraz realizacji głoszonych przez niego haseł. Zdaniem Wroczyńskiego „projektowana działalność czterech referatów do spraw wyznań przy PDRN daje gwarancje okiełznania wrogiego i zacofanego oddziaływania przez kler na wierzących, także na dokładniejsze kontrole placówek wyznaniowych". W celu uniknięcia błędów planowane były konsultacje indywidualne oraz miesięczne narady robocze referatów dzielnicowych z RdsW PRN m. Łodzi. Pomimo wielokrotnych apeli starania zarówno kierownika RdsW PRN m. Łodzi, jak i przewodniczącego PRN m. Łodzi o utworzenie dodatkowych referatów do spraw wyznań w prezydiach dzielnicowych rad narodowych nie przyniosły efektów[79].

Referaty do spraw wyznań zarówno na szczeblu powiatowym, jak i dzielnicowym zostały zlikwidowane uchwałą nr 73 Rady Ministrów z 8 marca 1957 r., która przewidywała: „dotychczasowy zakres spraw referatów do spraw wyznań przechodzi do poszczególnych jednostek organizacyjnych prezydium powiatowej (miejskiej, dzielnicowej) rady narodowej stosownie do ich zakresu działania. W zakresie tych spraw jednostki organizacyjne prezydium działają stosownie do wytycznych i poleceń własnego prezydium oraz wydziału do spraw wyznań prezydium wojewódzkiej rady narodowej (rady narodowej w m.st. Warszawie i m. Łodzi)". Po likwidacji referatów do spraw wyznań prezydiów dzielnicowych rad narodowych odpowiedzialne za zbieranie informacji na temat spraw wyznaniowych na terenie Łodzi zostały wydziały spraw wewnętrznych w tychże radach[80].

---

[79] APŁ, PRN m. Łodzi, Wydział Organizacyjno-Prawny, 689, Zestawienie etatów PRN w m. Łodzi, styczeń 1954 r., k. 82; APŁ, PRN m. Łodzi, Wydział Organizacyjno-Prawny, 691, Podział etatów osobowych na rok 1953, 29 VII 1952 r., k. 126; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1520, Pismo PRN m. Łodzi do URM Zespół II w sprawie utworzenia RdsW przy PDRN w Łodzi, 6 III 1954 r., k. 64–66.

[80] Uchwała nr 73 Rady Ministrów z dnia 8 marca 1957 r. w sprawie zniesienia referatów do spraw wyznań w prezydiach powiatowych rad narodowych, rad narodowych miast stanowiących powiaty oraz w prezydiach dzielnicowych rad narodowych w m.st. Warszawie i m. Łodzi, M.P. 1957, nr 18, poz. 134.

Organizacja, zadania i obsada personalna Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi (1955–1973)

Podniesienie referatów do spraw wyznań w prezydiach wojewódzkich rad narodowych oraz prezydiach rad narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi do rangi wydziałów nastąpiło na podstawie uchwały nr 132 Rady Ministrów z 17 lutego 1955 r., która weszła w życie z dniem jej ogłoszenia w Monitorze Polskim, czyli 26 lutego[81]. W wyniku reformy zaktualizowano obsadę personalną oraz układ etatów. Sytuację tę porządkowała instrukcja nr 52 Prezesa Rady Ministrów z dnia 8 marca 1955 r. w sprawie zakresu działania i podziału funkcji w wydziałach i referatach do spraw wyznań prezydiów rad narodowych[82]. Obowiązywała od 1 marca 1955 r., nie opublikowano jej jednak w Monitorze Polskim, lecz powielono i w formie uwierzytelnionych odpisów rozesłano do wszystkich prezydiów rad narodowych[83]. Zawarte w niej wytyczne przewidywały pięcioosobową obsadę personalną wydziałów do spraw wyznań, w składzie: kierownik, starszy inspektor do spraw rzymskokatolickich, starszy inspektor do spraw stowarzyszeń wyznaniowych, inspektor do spraw wyznań nierzymskokatolickich i starszy inspektor do spraw ewidencji i statystyki. Pomimo zaleceń w Wydziale do spraw Wyznań (WdsW) PRN m. Łodzi w marcu 1955 r. zatrudnione były cztery osoby: Ignacy Kurowski, Helena Krystera, Józef Tomalak, Adam Wroczyński[84].

Wraz z przekształceniem RdsW w WdsW oraz zobowiązaniem PRN m. Łodzi do sprawowania właściwej kontroli, od początku 1955 r. położono duży nacisk na przeprowadzanie regularnych odpraw. W pierwszym kwartale 1955 r. odbyło się dwanaście posiedzeń kolektywu (przedstawicieli: WdsW PRN m. Łodzi, KŁ PZPR oraz funkcjonariuszy pionu wyznaniowego WUBP), w tym trzy wspólnie z WdsW PWRN w Łodzi oraz KW PZPR. Na posiedzeniach poruszano zagadnienia dotyczące: nauczania religii w szkołach, obsady stanowisk katechetów, organizacji rekolekcji

[81] Uchwała nr 132 Rady Ministrów z dnia 17 lutego 1955 r. w sprawie utworzenia wydziałów do spraw wyznań w prezydiach wojewódzkich rad narodowych oraz Rad Narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi, M.P. 1955, nr 16, poz. 164; AAN, UdsW, 27/6, Uchwała nr 132/55 Rady Ministrów z dnia 17 II 1955 r. w sprawie utworzenia Wydziałów do Spraw Wyznań w prezydiach wojewódzkich rad narodowych oraz rad narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi, b.d., k. 3–4.

[82] AAN, UdsW, 28/2, Instrukcja nr 52 Prezesa Rady Ministrów z 8 III 1955 r. w sprawie zakresu działania i podziału funkcji w referatach do spraw wyznań prezydiów rad narodowych, marzec 1955 r., k. 126–128; R. Gryz, *Władze partyjno-państwowe…*, s. 132.

[83] AAN, UdsW, 28/2, Pismo dyrektora UdsW Mariana Zygmanowskiego do wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych, 29 III 1955 r., k. 122; B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła…*, s. 35.

[84] AAN, Państwowa Komisja Etatów, 132, Pismo prezesa Państwowej Komisji Etatów do przewodniczącego PRN m. Łodzi w sprawie zmiany przydziału etatów, 1 III 1955 r., b.p.; *ibidem*, Pismo prezesa Państwowej Komisji Etatów do przewodniczącego PRN m. Łodzi w sprawie zmiany przydziału etatów, 20 VI 1955 r., b.p.; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1521, Wykaz pracowników zatrudnionych w WdsW PRN m. Łodzi według stanu na dzień 1 VI 1955 r., b.d., k. 153.

wielkanocnych, przeniesień duchowieństwa, działalności Komisji Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich przy FJN, działalności OKK przy ZBoWiD (zjazdy) oraz działalności duszpasterskiej w szpitalach. Oprócz posiedzeń kolektywu w każdy poniedziałek odbywały się posiedzenia pracowników WdsW PRN m. Łodzi w formie narad roboczych. W pierwszym kwartale 1955 r., czyli w pierwszych trzech miesiącach funkcjonowania WdsW, zorganizowano ich dziesięć. Na naradach omawiano sprawy organizacji pracy, poruszano zagadnienia rozpatrywane podczas posiedzeń kolektywu oraz dokonywano analizy wytycznych przekazywanych podczas odpraw UdsW[85].

W maju 1955 r. kierownik WdsW PRN m. Łodzi Wroczyński informował UdsW o trudnościach uniemożliwiających realizację „nakreślonych planów". W trakcie posiedzeń kolektywu i analizy działalności wydziału zauważono, iż polityka realizowana przez Kurię Biskupią Łódzką opiera się na przewlekłym załatwianiu spraw. Wszelkie uwagi bądź podjęte przez WdsW decyzje w stosunku do niej w przeważającej części spotykały się z odwołaniem do władz wyższych, które zmieniały postanowienia wydane przez łódzkich „wyznaniowców". Jako przykład podano odwołanie ordynariusza diecezji łódzkiej bp. Michała Klepacza do UdsW w sprawie odmownej decyzji WdsW odnośnie do powołania ks. Jezierskiego na stanowisko profesora Wyższego Seminarium Diecezjalnego w Łodzi oraz kapelana ss. urszulanek. Kierownik Wroczyński zwracał wówczas uwagę, iż „niepodtrzymywanie słusznych naszych decyzji może doprowadzić do tego, że decyzje Wydziału do Spraw Wyznań omówione kolektywnie mogą być ignorowane przez Kurię. W związku z tym zachodzi konieczność, aby UdSW wziął pod uwagę trudności naszego terenu i wszelkie odwołania, jak i podjęte decyzje Urzędu szły w kierunku likwidowania oporu Kurii odnośnie naszego terenu". Jego zdaniem Kuria Biskupia Łódzka przy awansie na stanowiska proboszczowskie pomijała księży patriotów, którzy „udzielają się w pracy społecznej"[86].

Prośby ordynariusza diecezji łódzkiej do władz centralnych o zmianę decyzji organów terenowych w dużej mierze dotyczyły właśnie obsady stanowisk kościelnych. Biskup Klepacz korzystał z piastowanego przez siebie stanowiska przewodniczącego Episkopatu Polski i w sprawach spornych dotyczących diecezji kontaktował się z UdsW bądź bezpośrednio z premierem Cyrankiewiczem. Wydział do spraw Wyznań PRN m. Łodzi podkreślał, że „załatwianie ich na szczeblu centralnym odbiera nam inicjatywę i doprowadza do tego, że decyzje nasze niejednokrotnie są niehonorowane przez Kurię, przez niektórych proboszczów, gdyż mają oni mocne oparcie

[85] *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności WdsW PRN m. Łodzi za okres I kwartału 1955 r., 21 V 1955 r., k. 18; *ibidem*, Sprawozdanie z działalności WdsW PRN m. Łodzi za miesiąc czerwiec 1955 r., 26 VII 1955 r., k. 44; *ibidem*, Sprawozdanie z działalności WdsW PRN m. Łodzi za miesiąc wrzesień 1955 r., 5 XI 1955 r., k. 60.

[86] *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności WdsW PRN m. Łodzi za okres I kwartału 1955 r., 21 V 1955 r., k. 26.

w Kurii". Kierownik Wroczyński apelował do UdsW: „mając na uwadze, że Kuria Łódzka za pośrednictwem bp. Klepacza, niemal od każdej decyzji odwołuje się do UdsW zachodzi konieczność, aby niektóre z nich były podtrzymywane, gdyż zmiana naszych decyzji utrudnia nam realizowanie nakreślonych planów, jak i również utrudnia mobilizowanie wahającego się kleru do zagadnień Frontu Narodowego"[87].

Rok 1955 przyniósł nie tylko zmianę w strukturze organizacyjnej – podniesienie referatu do rangi wydziału – lecz także zmianę na stanowisku kierownika WdsW PRN m. Łodzi. W dniu 31 sierpnia 1955 r. odwołano dotychczas pełniącego tę funkcję Adama Wroczyńskiego. Jego następcą z dniem 11 października 1955 r.[88] został Zygmunt Skwira[89]. Miesiąc później, 9 listopada nominacja ta uzyskała aprobatę dyrektora UdsW[90]. Do zakresu obowiązków nowo powołanego kierownika należało przede wszystkim „kierowanie całokształtem pracy Wydziału poprzez planowanie pracy i instruowanie podległych sobie pracowników w oparciu o obowiązujące zarządzenia i przepisy władz centralnych oraz władz miejscowych"[91].

W listopadzie 1955 r. przewodniczący PRN m. Łodzi Bolesław Geraga przedstawił UdsW projekt nowej struktury organizacyjnej, zakresu działania oraz stanowisk WdsW PRN m. Łodzi i referatów do spraw wyznań prezydiów dzielnicowych rad narodowych. Poprosił o jego zaakceptowanie oraz poparcie Państwową Komisję Etatów. Projekt przewidywał pięć etatów dla WdsW PRN m. Łodzi: kierownik wydziału, dwa etaty dla starszych inspektorów, inspektor oraz referent, a także po jednym etacie dla kierowników w referatach do spraw wyznań prezydiów dzielnicowych rad

[87] *Ibidem*, Pismo WdsW PRN m. Łodzi do UdsW w sprawie punktów katechetycznych i pracy zakonnic na plebanii, 28 V 1955 r., k. 103–104.

[88] Dziesięć dni później, 21 X 1955 r. nominacja Zygmunta Skwiry na kierownika WdsW PRN m. Łodzi została zatwierdzona przez Egzekutywę KŁ PZPR (AAN, UdsW, 28/257, Pismo przewodniczącego PRN m. Łodzi Bolesława Geragi do dyrektora UdsW Mariana Zygmanowskiego w sprawie nominacji Zygmunta Skwiry na stanowisko kierownika WdsW PRN m. Łodzi, 26 X 1955 r., b.p.; AZUWŁ, 26709, Pismo KŁ PZPR do kierownika Wydziału Kadr PRN m. Łodzi, 25 X 1955 r., b.p.).

[89] Zygmunt Skwira, ur. 10 X 1919 r. w Tymienicy (woj. kieleckie), zm. 3 VI 1986 r. w Łodzi. W 1939 r. ukończył Gimnazjum Ogólnokształcące w Solcu, co pozwoliło mu zdać egzaminy do liceum pedagogicznego, jednak wybuch II wojny światowej przerwał naukę. Po wyzwoleniu został zatrudniony jako nauczyciel w Szkole Powszechnej w Grabowie, w październiku 1945 r. przeprowadził się do Łodzi, gdzie pracował najpierw jako wychowawca, a następnie sekretarz w domu obserwacyjno-rozdzielczym dla dzieci. W październiku 1947 r. został członkiem PPS, a następnie w grudniu 1948 r. – PZPR. W latach 1948–1952 był kierownikiem Domu Dziecka w Łodzi, następnie w okresie 1952–1955 wizytatorem w Wydziale Oświaty PRN m. Łodzi (AZUWŁ, 26709, Życiorys Zygmunta Skwiry, 18 IX 1952 r., b.p.; *ibidem*, Kwestionariusz osobowy Zygmunta Skwiry, 29 I 1971 r., b.p.; AAN, UdsW, 127/52, Kwestionariusz osobowy Zygmunta Skwiry, 26 I 1962 r., k. 71–72; http://cmentarzekomunalne.lodz.systkom.pl/mapa.html?gv=39051&cm=CDOLY, dostęp 9 X 2020 r.).

[90] AAN, UdsW, 28/257, Pismo dyrektora UdsW Mariana Zygmanowskiego do PRN m. Łodzi, 9 XI 1955 r., b.p.; AZUWŁ, 26709, Pismo dyrektora UdsW Mariana Zygmanowskiego do PRN m. Łodzi, 9 XI 1955 r., b.p.

[91] *Ibidem*, Zakres czynności Zygmunta Skwiry jako kierownika WdsW PRN m. Łodzi, 5 VII 1960 r., b.p.

narodowych[92]. Dyrektor UdsW Marian Zygmanowski w odpowiedzi przesłanej do PRN m. Łodzi 17 grudnia 1955 r. uznał, iż zatwierdzona decyzją Państwowej Komisji Etatów z 20 czerwca 1955 r. liczba czterech etatów dla łódzkiego WdsW na 1956 r. jest wystarczająca[93].

Pomimo sześciu lat funkcjonowania WdsW PRN m. Łodzi nadal spotykał się z dużym oporem łódzkiego duchowieństwa. Zdaniem Skwiry postawa części księży „stoi jeszcze poza ruchem społeczno-postępowym". Księża ci stosunek do Wydziału uzależniali od stosunku władz państwowych do duchowieństwa. W sprawozdaniu z kwietnia 1956 r. podano przykład ks. Henryka Natkańskiego, wikariusza parafii św. Kazimierza w Łodzi, który w trakcie wizyty w WdsW PRN m. Łodzi nadmienił, że władze państwowe za mało udzielają pomocy w zakresie potrzeb gospodarczych Kościoła. Duchowny sugerował również, że współpraca Wydziału z duchowieństwem oraz praca samego wydziału układałaby się znaczniej lepiej, gdyby na stanowiskach szefów wydziałów i referentów do spraw wyznań pracowali ludzie, którym „jest bliska wiara katolicka"[94].

W styczniu 1958 r. UdsW ponownie zobowiązał swoje odpowiedniki w terenie do przesyłania sprawozdań w cyklu kwartalnym. Ustalony schemat sprawozdania przewidywał główne kierunki działalności Kościoła. Kładł nacisk przede wszystkim na przygotowania do obchodów Milenium chrztu Polski oraz na oddziaływanie Kościoła katolickiego na społeczeństwo[95]. Kolejną próbą uporządkowania działalności łódzkiego WdsW był opublikowany w lipcu 1958 r. regulamin organizacyjny. Zawierał on szczegółowy zakres działania pracowników WdsW PRN m. Łodzi, ponadto pojawiły się w nim mało precyzyjne sformułowania takie jak nadzór, opiniowanie, oraz ocena[96].

Współpraca WdsW PRN m. Łodzi z łódzkim aparatem bezpieczeństwa jest trudna do uchwycenia. Oprócz informacji, iż sprawozdania z działalności wydziału były przesyłane do WUBP, śladów potwierdzających współpracę obu organów jest niewiele. Do nielicznych należy pismo kierownika WdsW do UdsW z 2 lutego 1960 r.

---

92 AAN, UdsW, 28/4, Pismo przewodniczącego PRN m. Łodzi Bolesława Geragi do UdsW w sprawie projektu struktury organizacyjnej, zakresu działalności oraz projektu stanowisk WdsW PRN m. Łodzi, 7 XI 1955 r., k. 1–2.

93 Zarządzenie Prezesa Państwowej Komisji Etatów z dnia 26 marca 1955 r. w sprawie tymczasowej tabeli stanowisk oraz dodatków funkcyjnych i służbowych dla pracowników wydziałów i referatów do spraw wyznań prezydiów rad narodowych, M.P. 1955, nr 33, poz. 319; AAN, UdsW, 28/4, Pismo dyrektora UdsW Mariana Zygmanowskiego do PRN m. Łodzi w sprawie projektu struktury organizacyjnej, zakresu działalności oraz projektu stanowisk WdsW PRN m. Łodzi, 17 XII 1955 r., k. 8.

94 APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1522, Sprawozdanie z działalności WdsW PRN m. Łodzi za miesiąc kwiecień 1956 r., 12 V 1956 r., k. 34.

95 APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1525, Pismo wicedyrektora UdsW do WdsW PRN m. Łodzi w sprawie sprawozdań kwartalnych, 18 I 1958 r., k. 16.

96 APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1540, Regulamin organizacyjny WdsW PRN m. Łodzi, 31 VII 1958 r., k. 255–257.

w sprawie przesłania akt dotyczących obozów akademickich dla studentów organizowanych przez łódzkie duszpasterstwo akademickie prowadzone przez oo. jezuitów. Informował on w nim urząd o braku możliwości przesłania akt ze względu na to, iż informacje, jakie sam posiada, zostały oparte na materiałach udostępnionych mu przez Komendę Miejską (KM) Milicji Obywatelskiej (MO) w Łodzi. Dalej kierownik Skwira wyjaśniał, iż KM MO w Łodzi otrzymała te akta od KW MO w Krakowie: „ograniczyły się one tylko do informacji dotyczących miejsc i czasokresu trwania zorganizowanych obozów, z podaniem form organizacyjnych i przebiegu ingerencji tamtejszych władz terenowych zmierzających do likwidacji tych placówek”[97].

Zdecydowanie więcej śladów dotyczących wzajemnej współpracy oraz kontaktów między łódzkim aparatem bezpieczeństwa a pionem wyznaniowym zawierają – jedyne, jakie się zachowały – cztery tomy akt bezpieki. Potwierdzają one, że w pierwszych dwóch dekadach funkcjonowania RdsW/WdsW w Łodzi ich relacje z Urzędem Bezpieczeństwa/Służbą Bezpieczeństwa (SB) były skąpe, nasiliły się na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Wówczas aparat bezpieczeństwa regularnie przesyłał przewodniczącemu PRN m. Łodzi i przewodniczącemu PWRN – po reorganizacji administracji zaś wojewodzie łódzkiemu i prezydentowi Łodzi – analizy, raporty oraz informacje dotyczące różnorodnej działalności nie tylko duchowieństwa katolickiego, lecz także wyznań nierzymskokatolickich oraz stowarzyszeń wyznaniowych prowadzących działalność na podległym im terenie. Przykładem jest raport przesłany 15 lutego 1974 r. przez I zastępcę komendanta wojewódzkiego MO ds. SB w Łodzi płk. Stanisława Mrożka do wojewody łódzkiego Romana Malinowskiego dotyczący wygłaszanych przez łódzkich księży komentarzy na temat rozmów między PRL a Watykanem. Trzystronicowa notatka ma wyłącznie charakter informacyjny, zawiera zebrane z terenu relacje, nie zamieszczono w niej żadnych wskazówek ani poleceń dla WdsW PRN m. Łodzi[98].

Wszelka korespondencja dotycząca spraw wyznaniowych KM MO z terenu Łodzi i województwa łódzkiego adresowana była do przewodniczącego PRN m. Łodzi, później zaś do prezydenta miasta[99]. Dość charakterystyczne jest to, że w treści pism nie przywołano nazwy łódzkiego WdsW, jedynie WRN i PRN m. Łodzi. Śladem potwierdzającym docieranie tych dokumentów do pionu wyznaniowego są dekretacje przewodniczącego PRN m. Łodzi: „tow[arzysz] Skwira – do zapoznania się i przy

[97] APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1527, Pismo kierownika WdsW PRN m. Łodzi do UdsW w sprawie obozu akademickiego zorganizowanego przez Duszpasterstwo Akademickie oo. Jezuitów, 2 II 1960 r., k. 75.

[98] AIPN Łd, 0105/1, Informacja dotycząca komentarzy wśród kleru katolickiego na temat rozmów między PRL a Watykanem, 15 II 1974 r., k. 187–190.

[99] Adekwatnie wyglądała korespondencja z przedstawicielami szczebla wojewódzkiego, KW MO w Łodzi przesyłała bowiem pisma wyłącznie do przewodniczącego PWRN w Łodzi (do 1973 r.), później zaś do wojewody łódzkiego (1973–1975).

okazji zreferowania przewodniczącemu [Jerzemu] Lorensowi". Widnieją one np. na informacji łódzkiego aparatu bezpieczeństwa z 12 maja 1972 r. na temat stosunku łódzkiego duchowieństwa świeckiego i zakonnego do państwa i polityki wyznaniowej oraz na raporcie z 29 czerwca 1972 r. dotyczącym sytuacji kadrowej w diecezji łódzkiej z uwzględnieniem stosunku duchowieństwa do ordynariusza i biskupów[100]. Należy zwrócić uwagę, iż zdecydowana większość pism z KM MO wpływała do Kancelarii Tajnej Urzędu Spraw Wewnętrznych (USW) PRN m. Łodzi.

We wspomnianych materiałach po łódzkiej SB można odnaleźć także kopie pism dotyczących polityki wyznaniowej przesyłane przez jednostki administracyjne z terenu. Na przykład zachowała się notatka służbowa z 10 września 1973 r. sekretarza PPRN w Radomsku adresowana do WdsW PWRN w Łodzi dotycząca kazań bp. Franciszka Musiela, jakie wygłosił w kościele w Radziechowicach w dniach 4–5 września 1973 r.[101] Oprócz wspomnianych dokumentów w teczkach aparatu bezpieczeństwa znajdują się także kopie pism przesyłane przez dyrektora UdsW Aleksandra Merkera do łódzkich wydziałów do spraw wyznań, m.in. pismo z 16 sierpnia 1973 r. dotyczące „wywłaszczania przez państwo nieruchomości stanowiących własność kościelną, aby uniemożliwić w ten sposób budowę nowych kościołów"[102]. W aktach są też dokumenty wysyłane przez kierownika WdsW PRN m. Łodzi do UdsW, m.in. pismo z 27 lipca 1970 r. zawierające opracowaną wspólnie z Wydziałem Administracyjnym KŁ PZPR informację dotyczącą realizacji zadań związanych z przeciwdziałaniem władz partyjno-administracyjnych m. Łodzi w związku z listem w sprawie 50-lecia wojny polsko-radzieckiej[103]. Materiały archiwalne zawierają również pisma innych wydziałów prezydiów rad narodowych do WdsW PRN m. Łodzi, np. pismo kierownika USW PRN m. Łodzi do kierownika WdsW PRN m. Łodzi z 6 sierpnia 1969 r. w sprawie postępowania karno-administracyjnego prowadzonego przeciwko dwóm księżom z Łodzi. Korespondencja ta według rozdzielnika trafiła także do Wydziału Administracyjnego KŁ PZPR, Departamentu Społeczno-Administracyjnego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz zastępcy komendanta KM MO w Łodzi[104].

---

[100] AIPN Łd, 0105/4, Informacja na temat stosunku łódzkiego kleru (świeckiego i zakonnego) do państwa i polityki wyznaniowej przez nie prowadzonej, 12 V 1972 r., k. 14–16; *ibidem*, Informacja na temat sytuacji kadrowej w diecezji łódzkiej z uwzględnieniem stosunku kleru do ordynariusza i biskupów, 29 VI 1972 r., k. 17–20.

[101] AIPN Łd, 0105/1, Informacja dotycząca komentarzy wśród kleru katolickiego na temat rozmów między PRL a Watykanem, 10 IX 1973 r., k. 200–202.

[102] *Ibidem*, Pismo dyrektora UdsW Aleksandra Merkera do WdsW PWRN w Łodzi, 16 VIII 1973 r., k. 265–266.

[103] *Ibidem*, Pismo kierownika WdSW PRN m. Łodzi do UdsW, 27 VII 1970 r., k. 328–266.

[104] *Ibidem*, Pismo kierownika USW PRN m. Łodzi do kierownika WdsW PRN m. Łodzi, 6 VIII 1969 r., k. 337–339.

Wydział do spraw Wyznań PRN m. Łodzi nie był jedynym odbiorcą analiz, raportów i informacji przygotowanych przez łódzki aparat bezpieczeństwa, znaczna ich część kierowana była także do USW PRN m. Łodzi. Dotyczyła ona przede wszystkim tematyki związanej z ruchem pątniczym, procesjami Bożego Ciała oraz budownictwem sakralnym[105].

Po analizie skąpo zachowanych materiałów dotyczących współpracy i kontaktów łódzkiego aparatu bezpieczeństwa z WdsW PRN m. Łodzi nasuwa się wniosek, iż pisma kierowane do PRN m. Łodzi, PWRN czy – w późniejszym okresie – do prezydenta miasta mają wyłącznie charakter informacyjny. Zawierają przede wszystkim ocenę sytuacji i analizę postaw duchowieństwa zarówno z samej Łodzi, jak i z województwa łódzkiego. Brakuje w nich jakichkolwiek poleceń, zadań czy wskazówek do wykonania dla pionu wyznaniowego ze strony łódzkiej SB. Potwierdzeniem tego stanu jest przesłane wojewodzie pismo dotyczące postawy duchowieństwa łódzkiego podczas wyborów do rad narodowych na terenie województwa łódzkiego. Aparat bezpieczeństwa dokonał w nim analizy i oceny istniejącej sytuacji przedwyborczej na podległym terenie, nie zamieścił natomiast żadnych zaleceń dla WdsW. O charakterze informacyjnym pisma świadczy fragment jego ostatniego akapitu: „dokonując ogólnej oceny postaw kleru katolickiego tak diecezjalnego, jak i zakonnego […]"[106].

Elementami potwierdzającymi współpracę oraz wymianę informacji między aparatem bezpieczeństwa a łódzkimi pionami wyznaniowymi są pojedyncze materiały archiwalne. W analizie dotyczącej sytuacji i stanu zagrożenia działalnością duchowieństwa katolickiego w zakresie erygowania nowych parafii, tworzenia wikariatów terenowych oraz budowy i rozbudowy obiektów sakralnych na terenie województwa łódzkiego SB odnotowała: „ponieważ w 1970 r. Wydz[iał do spraw] Wyznań WRN w Łodzi nie wyraził zgody na erygowanie w Srebrnej nowej parafii, bp Rozwadowski polecił utworzyć tam wik[ariat] terenowy na prawach parafii w zakresie prowadzenia dokumentacji i przydzielono tam ks. Janika, zarządzającego gospodarstwem rolnym WSD w Łodzi, znajdującym się w Srebrnej"[107]. Jednym z nielicznych dokumentów zawierających wskazówki dla łódzkiego pionu wyznaniowego jest załącznik nr 3 pt. „Wykaz obiektów sakralnych, które w przyszłości mogą być wykorzystywane bądź przekształcone w samodzielne placówki duszpasterskie" do wyżej przytoczonego

[105] AIPN Łd, 0105/4, Informacja o odgłosach wśród katolików w związku z listem Episkopatu Polskiego do wiernych oraz na temat powrotu do Łodzi pielgrzymki z Częstochowy, 6 IX 1973 r., k. 67–69; *ibidem*, Informacja o podejmowanych inicjatywach na rzecz budowy kościoła na Osiedlu Dąbrowa w Łodzi, 27 II 1974 r., k. 96–98.

[106] AIPN Łd, 0105/1, Informacja dotycząca postawy kleru podczas wyborów do rad narodowych w województwie łódzkim, 12 XII 1973 r., k. 203–209.

[107] *Ibidem*, Analiza dotycząca sytuacji i stanu zagrożenia działalnością kleru katolickiego w zakresie erygowania nowych parafii, tworzenia wikariatów terenowych oraz budowy i rozbudowy obiektów sakralnych w województwie łódzkim, sierpień 1973 r., k. 211–209.

pisma, który zawiera ostrzeżenie i omówienie dwudziestu lokalizacji (przede wszystkim kaplic), które w przyszłości Kościół katolicki mógłby przekształcić w nowe parafie[108]. Znamiona wydawania poleceń przez aparat bezpieczeństwa łódzkim wydziałom do spraw wyznań nosi też pismo zastępcy komendanta miejskiego MO ds. SB w Łodzi ppłk. Henryka Tomaszewskiego z 26 marca 1970 r. do przewodniczącego PRN m. Łodzi Edwarda Kaźmierczaka w sprawie rekolekcji wygłoszonych przez o. Stefana Miecznikowskiego w parafii Przemienienia Pańskiego w Łodzi. W piśmie tym Tomaszewski pisał: „jednocześnie informuję, że uzgodniono z tow. Jabłczyńskim konieczne czynności profilaktyczne. W związku z tym uprzejmie proszę o wydanie polecenia przeprowadzenia przez WdsW PRN m. Łodzi rozmowy ostrzegawczej z superiorem oo. Jezuitów o. Stefanem Dzierżkiem"[109]. W dalszej korespondencji między KM MO w Łodzi a PRN m. Łodzi I zastępca komendanta miejskiego MO ds. SB w Łodzi zwrócił uwagę, że „w związku z wrogimi wystąpieniami podczas rekolekcji m.in. ks. Miecznikowskiego z Łodzi, uzgodniono z Komitetem Łódzkim PZPR, że Wydział ds. Wyznań Prezydium RN m. Łodzi przeprowadzi rozmowę ostrzegawczą z superiorem oo. Jezuitów w Łodzi ks. S[tefanem] Dzierżkiem, któremu podporządkowany jest ks. Miecznikowski". W raporcie tym odnotowano również treść rozmowy z superiorem oo. jezuitów: „rozmowę tą przeprowadzono w dniu 31 marca 1970 r., w czasie której ostrzeżono ks. Dzierżka przed wykorzystywaniem ambony do celów politycznych. Ks. Dzierżek przyznał, że ambona nie powinna istotnie być wykorzystywana do głoszenia tego rodzaju poglądów. W kwestii merytorycznej jednak wyraził poparcie dla poglądów ks. M[iecznikowskiego]"[110]. Pismo to pokazuje umiejscowienie i rolę wydziałów do spraw wyznań w polityce wyznaniowej prowadzonej przez władze komunistyczne, a przede wszystkim ich zależność od decyzji, jakie zapadały na szczeblu partyjnym oraz w aparacie bezpieczeństwa.

Zupełnie inaczej przedstawiała się współpraca pomiędzy WdsW PRN m. Łodzi a KŁ PZPR. Pomimo małej obsady kadrowej oraz wzrastającej liczby zadań WdsW PRN m. Łodzi pogłębił współpracę z KŁ PZPR. Kierownik Wydziału Zygmunt Skwira brał udział w seminariach dla wykładowców szkolenia ideologicznego z zakresu problematyki światopoglądowej zorganizowanych przez KŁ PZPR, podczas których w listopadzie 1960 r. dwukrotnie wygłosił referat na temat stosunku państwa do Kościoła. Zdaniem Skwiry „słuchacze z dużym zainteresowaniem przyjmowali naświetlenie tego zagadnienia, stwierdzając, że dotychczas w wielu sprawach tego rodzaju

[108] *Ibidem*, k. 234–237.

[109] AIPN Łd, 0105/2, Pismo zastępcy komendanta miejskiego MO ds. Służby Bezpieczeństwa w Łodzi ppłk. Henryka Tomaszewskiego do przewodniczącego PRN m. Łodzi Edwarda Kaźmierczaka, 26 III 1970 r., k. 298–299.

[110] *Ibidem*, Informacja o przebiegu rekolekcji wielkanocnych dla młodzieży akademickiej i inteligencji głoszonych w kościołach na terenie m. Łodzi, 8 IV 1970 r., k. 304–308.

nie mieli orientacji. Mówili, że znajomość tych spraw jest im potrzebna, gdyż często zapytywani są przez słuchaczy o rzeczy proste i praktyczne z terenu Łodzi, jak laicyzacja szkół, działalność kleru"[111].

Pod koniec pierwszej dekady funkcjonowania wydziałów do spraw wyznań, w listopadzie 1959 r. szef URM Janusz Wieczorek zaapelował do przewodniczących prezydiów wojewódzkich rad narodowych oraz przewodniczących rad narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi o zapewnienie niezbędnych warunków pracy wydziałom do spraw wyznań. Wynikało to „z konieczności lepszego i skuteczniejszego przeciwstawienia się politycznej ofensywie klerykalnej, łamaniu przepisów nad działalnością instytucji kościelnych". Zdaniem Wieczorka słaba obsada osobowa wydziałów miała ujemny wpływ na realizację stawianych przed nimi zadań. Pod wpływem tego apelu premier Cyrankiewicz polecił przewodniczącym PWRN i PRN m.st. Warszawy i m. Łodzi wzmocnić wydziały do spraw wyznań przez zwiększenie ich obsady „w ramach globalnego limitu etatów i funduszu płac, zgodnie z zasadą, że jeden samodzielny pracownik Wydziału powinien nadzorować instytucje kościelne na terenie 4–5 powiatów"[112]. Dyrektor UdsW w marcu 1960 r. skierował do wydziałów do spraw wyznań pismo z prośbą o przedstawienie, jak zostało wykonane przez nie polecenie wiceministra Wieczorka z 12 listopada 1959 r. W szczególności chodziło o ustalenie, jaka liczba dodatkowych etatów pracowniczych została przyznana wydziałom w 1960 r., jakie stawki uposażenia otrzymali ich pracownicy oraz w jaki sposób zrealizowano wytyczne wiceministra[113]. Wydział do spraw Wyznań PRN m. Łodzi poinformował, że o jeden dodatkowy etat zabiegał już od grudnia 1959 r., „kiedy to członkowie Prezydium na swym posiedzeniu wysłuchali przedstawionej analizy pracy Wydziału", z uwagi na brak odpowiednich środków finansowych otrzymał go jednak dopiero 1 maja 1960 r. Praca czteroosobowej obsady WdsW PRN m. Łodzi była zorganizowana tak, aby wszystkie odcinki działalności zostały objęte kontrolą. Kierownik Skwira zapewniał UdsW: „poprzez otrzymanie postulowanego przez nas jednego etatu będziemy mogli dokonać właściwego podziału zakresu czynności, a szczególnie zająć się zagadnieniami dotyczącymi wyznań nierzymskokatolickich, których jest na terenie miasta czternaście, przydzielając ten dział pracy jednemu z pracowników". Brak kontroli nad działalnością wyznań nierzymskokatolickich ze strony wydziału widoczny jest też w sprawozdaniach przesyłanych do urzędu, w których informacje

[111] APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1528, Sprawozdanie z działalności WdsW PRN m. Łodzi za IV kwartał 1960 r., 14 I 1961 r., k. 14.

[112] APŁ, PRN m. Łodzi, Urząd Spraw Wewnętrznych, 2347, Pismo szefa URM wiceministra Janusza Wieczorka do przewodniczących prezydiów wojewódzkich rad narodowych w sprawie dodatkowej etatyzacji WdsW, 12 XI 1959 r., k. 2.

[113] APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1527, Pismo UdsW do wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich i miejskich rad narodowych w sprawie przyznania dodatkowego etatu, 15 III 1960 r., k. 97.

o kościołach mniejszościowych na terenie Łodzi były jednozdaniowe bądź nie było ich wcale[114].

Zwiększenie obsady personalnej WdsW PRN m. Łodzi, które w rzeczywistości nastąpiło dopiero 1 czerwca 1960 r., pozytywnie wpłynęło na poprawę warunków pracy, przede wszystkim pozwoliło na zintensyfikowanie działalności tego organu. Pomimo iż w piśmie przesłanym do UdsW w kwietniu 1960 r. zapewniano, że nowy pracownik zajmować się będzie działalnością wyznań nierzymskokatolickich, został mu przydzielony nadzór nad działalnością zgromadzeń zakonnych. Decyzję tę uzasadniano następująco: „z uwagi na to, że odcinek zakonów nie był przez pewien okres regularnie prowadzony, przystąpiono między innymi do porządkowania ewidencji zakonów. Większa odległość czasu dzieląca kontrole sprawia, że udająca się do domów zakonnych pracownica Wydziału spotyka się z różnymi wypowiedziami przedstawicielek zgromadzeń. Wydział zaznacza, że pracownica nasza jest poinstruowana w zadaniach w terenie i orientuje się w sytuacji, nie wdaje się w dyskusje na temat przekonywania, ale w paru przypadkach spotkała się, jak widać, z tendencyjną inicjatywą rozmowy"[115]. Odpowiedzialnością za nadzór nad działalnością zgromadzeń zakonnych obarczono Barbarę Kiełbik[116].

W 1960 r. zaczęły się pojawiać pierwsze rozbieżności w realizacji polityki wyznaniowej, dlatego też premier Cyrankiewicz wydał 8 września 1960 r. poufny okólnik nr 175 w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów do spraw wyznań. Przypomniał w nim, że „prezydia rad narodowych i ich wydziały powinny zapewnić jednolitość postępowania w sprawach wyznań i zgodność tego postępowania z państwową polityką wyznaniową polegającą na zabezpieczeniu wolności sumienia i wyznania dla wszystkich obywateli oraz na niedopuszczeniu do nadużywania tej wolności dla celów godzących w interesy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej". Dodawał, że osoby zatrudnione na stanowisku referenta wyznaniowego powinny „wykazywać wysoki poziom polityczny i moralny, wyrobienie społeczne i doświadczenie w pracy"[117]. Okólnikiem nr 175 nałożył na prezydia rad narodowych obowiązek opracowania trybu i zasad uzgadniania spraw wyznaniowych należących do właściwości innych wydziałów z wydziałem do spraw wyznań[118]. Zobowiązywał

[114] *Ibidem*, Pismo kierownika WdsW PRN m. Łodzi do UdsW w sprawie obsadzenia dodatkowego etatu, 25 IV 1960 r., k. 100.

[115] *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności WdsW PRN m. Łodzi za III kwartał 1960 r., 15 X 1960 r., k. 68–70.

[116] APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1541, Notatka z wizytacji zgromadzeń zakonnych na terenie Łodzi, 26 II 1963 r., k. 106 i n.

[117] AAN, UdsW, 144/7, Okólnik nr 175 Prezesa Rady Ministrów z 8 IX 1960 r. w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów do spraw wyznań, k. 20–22; AAN, UdsW, 127/10, Okólnik nr 175 Prezesa Rady Ministrów z 8 IX 1960 r. w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów do spraw wyznań, k. 64–66.

[118] L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973*, Lublin 2012, s. 37.

zatem wszystkie wydziały oraz jednostki prezydiów rad narodowych do konsultacji z wydziałem do spraw wyznań każdej sprawy, która dotyczyła polityki wyznaniowej. Po uprzednim uzgodnieniu z WdsW sposobu załatwienia sprawy wydziały i jednostki w prezydiach rad narodowych wydawały decyzje we własnym zakresie. Ponadto musiały dopilnować ich prawidłowości i zgodności z prawem, jak również kontrolować ich wykonanie. Z kolei przewodniczący prezydiów rad narodowych oraz kierownicy wydziałów do spraw wyznań „decyzje mające poważniejsze znaczenie w sprawach wyznań" mieli konsultować z UdsW[119]. Okólnik nr 175 ograniczał do minimum samodzielną działalność wydziałów do spraw wyznań, dzięki czemu UdsW nie stracił kontroli nad swoimi odpowiednikami w terenie[120].

Do okólnika nr 175 z 8 września 1960 r. pięć dni później, 13 września została wydana instrukcja UdsW o klauzuli „ściśle tajne". Podkreślała ona jednolitość w postępowaniu w sprawach wyznaniowych: „polityka wyznaniowa państwa polega na: niedopuszczaniu do zakładania nowych jednostek (parafii, placówek duszpasterskich, filii klasztorów); niedopuszczaniu do organizowania uroczystości i nabożeństw nawet tych tradycyjnych, powstawania obiektów sakralnych, stosowaniu w całej pełni wysokich wymiarów podatkowych i przeprowadzaniu szybkiej ich egzekucji; wymierzaniu wysokich czynszów za budynki użytkowane przez kościelne jednostki, duchownych i zakony oraz szybkiej egzekucji tych czynszów; przejmowaniu przez państwo wszelkich nieruchomości użytkowanych przez państwo, a będących dotąd własnością jednostek kościelnych lub zakonnych"[121]. Wymienione wytyczne nie miały oparcia w przepisach prawnych, dlatego zobligowano wydziały do spraw wyznań, aby wydawanych przez siebie decyzji nie tłumaczyły, podając, że brak uzasadnienia wynika z tajemnicy państwowej oraz bezpieczeństwa państwa[122].

Kierownik WdsW PRN m. Łodzi w sprawozdaniu z realizacji okólnika nr 175 przesłanym do UdsW informował, że na przestrzeni czterech lat okólnik ten był przestrzegany w codziennej działalności organów administracji terenowej zarówno na szczeblu miasta, jak i dzielnic. Dodawał, iż wszystkie sprawy z dziedziny wyznaniowej załatwiane przez inne wydziały były uzgadniane z podległym mu organem. Jedynym mankamentem, na jaki zwracał uwagę, był brak wykazywania inicjatywy przez niektóre wydziały Prezydium, działające na podstawie własnych

[119] AAN, UdsW, 144/7, Okólnik nr 175 Prezesa Rady Ministrów z 8 IX 1960 r. w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów do spraw wyznań, k. 20–22; AAN, UdsW, 127/10, Okólnik nr 175 Prezesa Rady Ministrów z 8 IX 1960 r. w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów do spraw wyznań, k. 64–66.

[120] R. Michalak, *Polityka wyznaniowa państwa polskiego…*, s. 45–46; T. Gajowniczek, *Przyczyny powstania i główne cele…*, s. 248–249.

[121] L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie…*, s. 37–38.

[122] *Ibidem*.

wytycznych regulujących pewne dziedziny życia gospodarczego, społecznego i kulturalno-oświatowego. Niektóre z nich nie były konsekwentne w swojej działalności wobec Kościołów i innych wyznań religijnych, a przede wszystkim w stosunku do osób duchownych, np. Wydział Zdrowia i Opieki Społecznej PRN m. Łodzi oraz Kuratorium Okręgu Szkolnego w Łodzi, które nie przeprowadzało regularnych wizytacji punktów katechetycznych na terenie miasta[123]. Zdaniem kierownika WdsW PRN m. Łodzi nawet nie wszystkie punkty w ciągu danego roku szkolnego były wizytowane. Sytuacja ta wpływała na brak orientacji kuratorium i inspektoratów oświaty w całokształcie związanych z tym spraw. Kierownik Zygmunt Skwira informował UdsW, że „sprawozdawczość jaką otrzymują [kuratorium i inspektoraty – E.Ś.] od administratorów raz do roku z działalności punktów katechetycznych jest przez nie traktowana akcyjnie i doraźnie, a nie jako jedna z podstawowych czynności wchodzących w zakres sprawowanego nadzoru pedagogicznego w dziedzinie wychowania i nauczania dzieci i młodzieży". Według Skwiry także Wydział Zdrowia i Opieki Społecznej, który był odpowiedzialny za „laicyzację życia i właściwą atmosferę pod tym względem w placówkach służby zdrowia, a w szczególności lecznictwa zamkniętego, nie zawsze reaguje na wiele przypadków nietolerancji ze strony kapelanów szpitalnych, części personelu oraz fanatycznie nastawionych pacjentów i pensjonariuszy, jeśli chodzi o praktyki religijne". Kierownik WdsW PRN m. Łodzi podkreślał pasywną postawę zarówno kierowników, jak i dyrektorów tych placówek, którzy w niewielkim stopniu protestowali przeciwko łamaniu przez pacjentów oraz duszpasterzy regulaminów szpitalnych. Apelował do UdsW o zwrócenie uwagi Ministerstwa Zdrowia i Opieki Społecznej na ten problem, aby w konsekwencji dostrzegło ono potrzebę poruszania tych spraw w czasie wizytowania przez swoich pracowników wydziałów i placówek służby zdrowia[124].

Pomimo zgłaszanych problemów współpracę między wydziałami do spraw wyznań oraz jednostkami podporządkowanymi PRN m. Łodzi w sprawach wyznaniowych należy uznać za właściwą i zgodną z wytycznymi przewidzianymi w okólniku nr 175. Więcej kłopotów sprawiała współpraca z organami niepodporządkowanymi Prezydium, ponieważ nie miały one obowiązku konsultacji spraw, których stroną były Kościoły bądź związki wyznaniowe. W wyniku tego WdsW PRN m. Łodzi nie mógł „uzyskać pełnego rozeznania w planach elektryfikacji obiektów sakralnych, w sprawach radiofonizacji tych obiektów, dotyczy to również podłączania tych obiektów do

[123] Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 19 sierpnia 1961 r. w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych, Dz.Urz. Ministerstwa Oświaty 1961, nr 10, poz. 124; Instrukcja z dnia 21 listopada 1961 r. dotycząca trybu realizacji zarządzenia Ministra Oświaty z dnia 19 sierpnia 1961 r. w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych, Dz.Urz. Min. Ośw. 1961, nr 13, poz. 177.

[124] APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1532, Pismo kierownika WdsW PRN m. Łodzi Zygmunta Skwiry do UdsW w sprawie realizacji Okólnika nr 175, 1 II 1965 r., k. 6–7.

miejskiej sieci kanalizacyjnej i sieci elektrociepłowni". Wnioskował o uregulowanie tego rodzaju spraw odrębnym aktem prawnym[125].

Zdaniem dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego w sierpniu 1961 r. w niektórych prezydiach rad narodowych zarówno szczebla wojewódzkiego, jak i miast wyłączonych z województwa w odniesieniu do wydziałów do spraw wyznań doszło do nieprawidłowej interpretacji uchwały VIII Plenum KC PZPR. Miały się bowiem pojawić próby zniesienia tych organów, włączenia ich do innych wydziałów oraz połączenia w jedną strukturę (tj. połączenia wydziału do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych i wydziału do spraw wyznań miast wyłączonych z województwa), co skutkowałoby zmniejszeniem liczby etatów. Dyrektor Żabiński poprosił przewodniczącego PRN m. Łodzi Edwarda Kaźmierczaka o wyjaśnienie tej sytuacji, podkreślając specyfikę Łodzi i zaznaczając, że WdsW PRN m. Łodzi obejmuje swoim działaniem: siedzibę Kurii Biskupiej Łódzkiej (181 księży – z czego według oceny 20 proc. stanowili księża negatywnie ustosunkowani do PRL), dwa seminaria duchowne ze 104 alumnami, dużą liczbę domów zakonnych męskich i żeńskich oraz wiele Kościołów nierzymskokatolickich[126]. Nakłaniał go do zapewnienia WdsW niezbędnych warunków pracy, a przede wszystkim wnosił o utrzymanie wydziału jako samodzielnej jednostki. Zaapelował, by podjąć „zgodnie z uchwałą VIII KC PZPR, przewidującą wzmocnienie aparatu rad kadrą kwalifikowaną, niezbędne kroki dla wymiany niektórych nisko kwalifikowanych pracowników WdsW i dla umożliwienia podnoszenia kwalifikacji pracownikom tych wydziałów – zależnie od oceny dotychczasowych wyników pracy i przydatności poszczególnych pracowników"[127]. W odpowiedzi przewodniczący PRN m. Łodzi zapewniał, że Prezydium nie miało zamiaru łączenia wydziałów do spraw wyznań, ta propozycja została odrzucona[128].

W styczniu 1960 r. kierownik WdsW PRN m. Łodzi Zygmunt Skwira objął obowiązki I sekretarza Komitetu Zakładowego (KZ) PZPR w PRN m. Łodzi, ponadto był także członkiem Plenum KD PZPR. W oczach przełożonych, „kierując Wydziałem i pełniąc

[125] *Ibidem*, k. 7–8.

[126] Dane statystyczne, które zostały zawarte w piśmie dyrektora Żabińskiego, dotyczą Kościoła katolickiego z 1961 r. Dane zakonów męskich i żeńskich ujęte są łącznie dla województw i miasta wyłączonych z województw (AAN, UdsW, 48/48, Zestawienie danych dotyczących Kościoła rzymskokatolickiego w województwie łódzkim, b.d., k. 23).

[127] APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1540, Pismo dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego do przewodniczącego PRN m. Łodzi Edwarda Kaźmierczaka, 8 IX 1961 r., k. 250–252.

[128] AAN, UdsW, 127/10, Ramowy projekt organizacji, zakresu działania i etatów WdsW PRN m. Łodzi, b.d., k. 281, 296–297; AAN, UdsW, 62/11, Wykaz imienny kierowników wydziałów do spraw wyznań oraz zestawienie statystyczne wynagrodzeń pracowników, 10 V 1963 r., k. 3; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1540, Pismo przewodniczącego PRN m. Łodzi Edwarda Kaźmierczaka do dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego, 15 IX 1961 r., k. 253; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1541, Wykaz organizacji wewnętrznej, stanu etatów i zatrudnienia WdsW PRN m. Łodzi. Stan na 10 VI 1963 r., 12 VI 1963 r., k. 116.

jednocześnie funkcję sekretarza, godzi w prawidłowy sposób wynikające ze stanowiska obowiązki i wykonuje je bez zarzutu"[129]. Efektem tej nominacji było zwiększenie w styczniu 1961 r. obsady personalnej WdsW o jeden etat, co miało na celu „odciążenie w pewnym stopniu kierownika od prac wykonawczych w Wydziale"[130]. Podczas kontroli przeprowadzonej w październiku 1961 r. pracownik UdsW Włodzimierz Wanat odnotował: „[Skwira] jest zadowolony z nowych pracowników. Jego zdaniem, od niedawna pracujący Baranowski po pewnym czasie będzie dobrym i cenionym pracownikiem". Uważał, że WdsW nie potrzebuje więcej etatów – w trakcie kontroli zaobserwował ścisłą współpracę pracowników wydziału z prezydiami dzielnicowych rad narodowych. Według niego „same warunki miasta ułatwiają kontakty przewodniczących PDRN z WdsW, i takie istnieją, ale dla większej operatywności w działalności Wydziału, większego zaznajomienia się jego pracowników z problematyką terenu potrzebne jest, by każdy z inspektorów Wydziału zajął się bliżej swoją dzielnicą". W trakcie inspekcji zobowiązał Wydział do zaktualizowania dokumentacji oraz jej ujednolicenia[131].

Kolejna inspekcja przeprowadzona trzy lata później, 18 lutego 1964 r. przez starszego radcę UdsW Władysława Słomkę potwierdziła, iż obsada personalna została utrzymana na poziomie pięciu pracowników. W notatce z wizytacji można znaleźć również krótkie charakterystyki łódzkich „wyznaniowców":

- Zygmunt Skwira – kierownik Wydziału, „pracuje od 1955 r. i zna całość zagadnień, politycznie wyrobiony bardzo dobrze. Poza stanowiskiem kierownika Wydziału pełni funkcje sekretarza KZ PZPR przy PRN m. Łodzi";
- Ignacy Kurowski – starszy inspektor, „prowadzi sprawy wyznań nierzymskokatolickich, zakonów męskich i opiekuje się jedną dzielnicą. Jest długoletnim pracownikiem wydziału (13 lat), zna doskonale problematykę wyznaniową, posiada duże doświadczenie, bardzo obowiązkowy, za dwa lata przechodzi na emeryturę";
- Zdzisław Baranowski[132] – starszy inspektor, „zajmuje się wyznaniem rzymskokatolickim. Pracuje w Wydziale od 1 września 1961 r.; lat 31, w Wydziale pracuje

[129] AZUWŁ, 26709, Wniosek o nadanie odznaki honorowej „Zasłużony Pracownik Rady Narodowej", 22 V 1969 r., b.p.

[130] APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1528, Sprawozdanie z działalności WdsW PRN m. Łodzi za IV kwartał 1960 r., 14 I 1961 r., k. 16.

[131] AAN, UdsW, 127/52, Notatka z wyjazdu służbowego do Łodzi, WdsW PRN m. Łodzi, 4 X 1961 r., k. 31–32.

[132] Zdzisław Baranowski, ur. 23 XI 1933 r. w Łodzi, zm. 19 V 1992 r. w Łodzi. W 1968 r. ukończył filologię polską na Uniwersytecie Łódzkim. Od 1 IX 1961 r. do 1967 r. był pracownikiem WdsW PRN m. Łodzi, następnie został zatrudniony jako zastępca dyrektora w Łódzkim Domu Kultury, w 1980 r. zaś awansował na stanowisko dyrektora w Państwowym Przedsiębiorstwie Pracowni Sztuk Plastycznych przy ul. Moniuszki 11 w Łodzi. Prowadził również wykłady na Wieczorowym Uniwersytecie Marksizmu-Leninizmu (AIPN Łd, 533/4615, Kwestionariusz paszportowy Zdzisława Baranowskiego, 3 IX 1980 r., b.p.; Odpowiedź Oddziałowego Biura Lustracyjnego IPN w Łodzi

ponad dwa lata, obecnie studiuje polonistykę na U[niwersytecie] Ł[ódzkim]. Jest pracownikiem samodzielnym, brak mu jeszcze doświadczenia w pracy, po nabraniu praktyki rokuje nadzieje na pożytecznego pracownika";
- Barbara Kiełbik[133] – starszy instruktor, „lat 34, wykształcenie średnie, jest pracownikiem bardzo zdyscyplinowanym, w Wydziale pracuje od czterech lat. Zajmuje się zgromadzeniami zakonnymi żeńskimi, przedszkolami i służbą zdrowia";
- Krystyna Plewińska[134] – starszy referent, „lat 43, w Wydziale pracuje trzy lata, jest pracowita i obowiązkowa"[135].

Z uwag pokontrolnych wynika, iż podział zadań między pracowników WdsW PRN m. Łodzi miał charakter mieszany - terytorialno-rzeczowy. Referentami pracującymi w terenie byli: Baranowski i Kiełbik (zajmowali się dwoma dzielnicami), a także Kurowski (sprawował kontrolę nad jedną dzielnicą). Do ich kompetencji należało prowadzenie całości spraw wyznaniowych – zakonów, stowarzyszeń katolickich, seminariów duchownych, kurii, cmentarzy itp. – w podległych im dzielnicach. Prezydium nie zajmowało się kwestiami wyznaniowymi, prace nad nimi koordynował osobiście przewodniczący PRN m. Łodzi. Wszelkie ważniejsze sprawy wyznaniowe były konsultowane z KŁ PZPR[136].

Inspekcja 18 lutego 1964 r. wykazała również pewnego rodzaju niedociągnięcia w pracy wydziału, m.in.: brak szkoleń wewnętrznych dla pracowników pomimo

---

z 7 VIII 2020 r. na pismo dotyczące wniosku służbowego pracownika OBBH IPN w Łodzi z 3 VIII 2020 r. [znak dokumentacji: BBHŁd-6000-19/20]).

[133] Barbara Kiełbik, ur. 21 I 1930 r., została zatrudniona w WdsW PRN m. Łodzi 22 II 1960 r.

[134] Krystyna Plewińska, ur. 14 IX 1921 r. w Łodzi, zm. 4 III 1972 r. w Łodzi. W 1935 r. ukończyła szkołę powszechną, do wybuchu II wojny światowej pozostawała na utrzymaniu rodziców. W 1940 r. została wywieziona na roboty przymusowe do Niemiec, z których uciekła w 1942 r.; ukrywała się aż do wyzwolenia. Po wyzwoleniu rozpoczęła pracę w Zakładach Przemysłu Bawełnianego im. Stanisława Kunickiego, w których pracowała aż do 1950 r. Została wówczas skierowana przez POP do Łódzkiej Szkoły Partyjnej jako słuchacz. Po ukończeniu szkoły otrzymała pracę w aparacie partyjnym, początkowo w KD PZPR Łódź-Widzew, a następnie w KD PZPR Łódź-Staromiejska. Na skutek reorganizacji przeprowadzonej w 1956 r. została zwolniona z pracy. W okresie od lutego do maja 1957 r. pracowała w Hurtowni Materiałów Wełnianych, od maja 1957 r. do września 1961 r., tj. do momentu przeniesienia do WdsW PRN m. Łodzi – w PDRN Łódź-Bałuty. Z uwagi na chorobę, w wyniku której przebywała na długim zwolnieniu lekarskim (od 22 IX 1970 r.), kierownik WdsW Skwira wystąpił o zwolnienie jej z pracy z dniem 23 III 1971 r., w marcu 1971 r. przeszła na rentę inwalidzką (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, Kartoteka ogólnoinformacyjna MSW w Warszawie [1944] 1954–1990, 2911/1, b.d., k. 47; AZUWŁ, 29260, Życiorys Krystyny Plewińskiej, 21 VIII 1961 r., b.p.; *ibidem*, Pismo przewodniczącego PDRN Łódź-Bałuty do Wydziału Organizacyjno-Prawnego PRN m. Łodzi, 31 VIII 1961 r., b.p.; *ibidem*, 29260, Kwestionariusz osobowy Krystyny Plewińskiej, 21 VIII 1961 r., b.p.; http://cmentarzekomunalne.lodz.systkom.pl/mapa.html?gv=41272&cm=CDOLY, dostęp 19 IX 2020 r.).

[135] AAN, UdsW, 127/52, Notatka z przeprowadzonego instruktażu w dniu 18 II 1964 r. w WdsW PRN m. Łodzi przez starszego radcę UdsW Władysława Słomkę, 19 II 1964 r., k. 66–67.

[136] *Ibidem*.

ustalonych terminów oraz opracowanego programu, całkowite wyłączenie przewodniczących prezydiów dzielnicowych rad narodowych ze spraw wyznaniowych (żadne sprawy dotyczące wyznań nie były z nimi uzgadniane), brak powołania „trójek dzielnicowych", w wyniku czego przewodniczący prezydiów dzielnicowych rad narodowych nie byli informowani przez referentów wyznaniowych PRN m. Łodzi o aktualnej sytuacji wyznaniowej na terenie swojej dzielnicy, nieuporządkowanie oraz nieaktualizowanie na bieżąco akt dotyczących dokumentacji parafii, zakonów i placówek kościelnych wyznań nierzymskokatolickich. Urząd do spraw Wyznań zobowiązał kierownika WdsW PRN m. Łodzi do usunięcia wykazanych nieprawidłowości: miał uporządkować dokumentację dotyczącą parafii, placówek nierzymskokatolickich oraz zakonów, a ponadto – aktualizować dokumentację na bieżąco. Nałożył też na kierownika wydziału obowiązek przeprowadzania szkoleń dla pracowników zgodnie z opracowanym planem i tematyką. Ostatnim punktem, na który zwrócono uwagę, było niezwłoczne powołanie „trójki dzielnicowej" oraz zwiększenie zainteresowania przewodniczących prezydiów dzielnicowych rad narodowych sprawami wyznaniowymi na podległym im terenie[137]. Wszelkie wyżej wymienione niedociągnięcia zostały usunięte do końca maja 1964 r., o czym informował kierownik wydziału w piśmie do dyrektora UdsW. W szczególności duży nacisk położono na powołanie „trójek dzielnicowych", w których skład weszli: I sekretarz KD PZPR, przewodniczący PDRN oraz inspektor WdsW nadzorujący daną dzielnicę[138].

Wytyczne dla pozostałych wydziałów oraz jednostek podlegających PRN m. Łodzi okazały się bardzo przydatne. W analizie działalności WdsW PRN m. Łodzi za 1965 r. kierownik Skwira informował UdsW: „Współpraca WdsW z innymi wydziałami Prezydium układa się prawidłowo. Wszystkie sprawy, które w jakikolwiek sposób wiążą się z kościołem są przez inne wydziały przekazywane do naszego Wydziału z zachowaniem ustalonego trybu uzgadniania. Opinia WdsW jest wiążąca i w myśl jej sugestii załatwiane są sprawy przez inne wydziały". Wskazywał również, iż wszelkie sprawy, które wymagały akceptacji ze strony prezydium, były najpierw konsultowane z jego przewodniczącym. Tak przyjęty system pozwolił uniknąć odmownych decyzji prezydium. Udział WdsW w pracach zespołu wojewódzkiego ograniczał się do opracowywania materiałów dotyczących polityki wyznaniowej prowadzonej na terenie Łodzi oraz przygotowywania zagadnień wymagających konsultacji z Wydziałem Administracyjnym KŁ PZPR[139].

---

[137] APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1542, Sprawozdanie z inspekcji przeprowadzonej 18 II 1964 r. w WdsW PRN m. Łodzi, 6 IV 1964 r., k. 30–31.

[138] AAN, UdsW, 127/52, Ustosunkowanie się WdsW PRN m. Łodzi do zaleceń poinspekcyjnych, 20 V 1964 r., k. 58; APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1542, Pismo kierownika WdsW PRN m. Łodzi do UdsW w sprawie zaleceń poinspekcyjnych, 20 V 1964 r., k. 32.

[139] APŁ, PRN m. Łodzi, WdsW, 1533, Analiza działalności WdsW PRN m. Łodzi za 1965 r., 4 XII 1965 r., k. 170.

W celu zahamowania wzrostu zatrudnienia w administracji państwowej 27 grudnia 1966 r. premier Cyrankiewicz wydał zarządzenie nr 76 w sprawie usprawnienia organizacji i metod pracy oraz ograniczenia wzrostu zatrudnienia w jednostkach administracji państwowej i wymiaru sprawiedliwości. Pojawił się wówczas pomysł zmniejszenia obsady personalnej UdsW oraz jego terenowych odpowiedników. W piśmie z 14 marca 1967 r. do przewodniczącego PRN m. Łodzi dyrektor UdsW Aleksander Skarżyński zwrócił uwagę, że „narastające nowe zadania dla tutejszego Urzędu powodują również zwiększenie pracy w wydziałach do spraw wyznań PWRN, które są jedynymi terenowymi jednostkami organizacyjnymi administracji wyznaniowej po likwidacji referatów do spraw wyznań PPRN". Przypomniał wydane 12 stycznia 1962 r. przez UdsW wytyczne dla prezydiów wojewódzkich rad narodowych oraz rad narodowych miast wyłączonych z województwa w sprawie zakresu działania i organizacji wewnętrznej wydziałów do spraw wyznań, które przewidywały pięcioosobową obsadę kadrową: kierownik wydziału, zastępca kierownika wydziału, starszy referent, zespół inspektorów (jeden dla maksymalnie 4–5 powiatów). Podkreślił, że tylko taki zespół jest w stanie zapewnić właściwe wykonywanie powierzonych zadań, dlatego też w jego opinii nie ma możliwości zmniejszenia etatyzacji WdsW PRN m. Łodzi[140].

W 1969 r. WdsW PRN m. Łodzi borykał się z problemami kadrowymi. Pod koniec lipca z pięcioosobowej załogi zostało tylko dwóch pracowników – starszy inspektor i starszy referent administracyjny, oraz kierownik. Sytuacja ta była spowodowana przebywaniem na półrocznym zwolnieniu lekarskim jednego ze starszych inspektorów oraz wakatem na stanowisku starszego inspektora. Pełną obsadę kadrową wydział osiągnął ponownie 1 sierpnia 1969 r. – wówczas został zatrudniony Zygmunt Bizoń[141].

[140] APŁ, PRN m. Łodzi, Wydział Organizacyjno-Prawny, 698, Pismo dyrektora UdsW Aleksandra Skarżyńskiego do PRN m. Łodzi, 14 III 1967 r., k. 7.

[141] Zygmunt Bizoń, ur. 17 IV 1938 r. w Wilkowicach. Lata okupacji spędził we wsi Trzebieńczyce koło Oświęcimia, skąd pochodziła jego matka. W 1942 r. ojciec Bizonia został aresztowany za działalność polityczną, do końca II wojny światowej przebywał w więzieniu. Po wyzwoleniu wraz z rodzicami przeniósł się do Bielska-Białej, gdzie rozpoczął naukę w Szkole Podstawowej nr 3, następnie edukację kontynuował w II Liceum Ogólnokształcącym Towarzystwa Przyjaciół Dzieci, w którym w 1955 r. uzyskał świadectwo dojrzałości. W latach 1951–1955 był członkiem Związku Młodzieży Polskiej. Po nieudanym egzaminie wstępnym na Politechnikę Śląską w 1955 r. rozpoczął pracę w Walcowni Metali Nieżelaznych w Czechowicach na stanowisku pracownika umysłowego działu zaopatrzenia. Dwa lata później, w 1957 r. rozpoczął studia na Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, z uwagi na trudne warunki materialne i problemy zdrowotne w 1960 r. zrezygnował jednak ze studiów i przeprowadził się do Łodzi. W latach 1962–1969 pełnił służbę w Sekcji III Wydziału „B", następnie w Wydziale II KM MO w Łodzi. We wrześniu 1964 r. odbył roczny kurs w Szkole Oficerskiej w Centrum Szkoleniowym Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Legionowie. Po jego ukończeniu ponownie został przydzielony do pracy w Wydziale II. W 1954 r. wstąpił do PZPR. W lipcu 1969 r. przeniósł się do pracy w WdsW PRN m. Łodzi (AIPN Łd, 099/900, Życiorys Zygmunta Bizonia, 28 V 1962 r., k. 2; *ibidem*, Podanie Zygmunta Bizonia do KM MO w Łodzi, 7 VI 1962 r., k. 1; *ibidem*, Przebieg służby Zygmunta Bizonia w KM MO w Łodzi, b.d., k. 12–13; AZUWŁ, 30262, Życiorys Zygmunta Bizonia, 28 VII 1969 r., b.p.; *ibidem*, Kwestionariusz osobowy Zygmunta Bizonia, 2 III 1971 r., b.p.).

Nowo zatrudniona osoba była wartościowym pracownikiem. W opinii zachowanej w aktach osobowych napisano: „Bizoń w okresie próbnym wykazał się dużą znajomością zagadnień wyznaniowych i daje pełną gwarancję, że wywiąże się dobrze ze swych obowiązków na tym stanowisku jako pracownik sumienny i zdyscyplinowany”[142]. Wraz z upływem czasu Zygmunt Bizoń sprawdził się także jako referent wyznaniowy, czego dowodem była opinia z marca 1971 r.: „jest pracownikiem wysoce zdyscyplinowanym. Obowiązki swoje wypełnia sumiennie i starannie, zgodnie z zasadami praworządności ludowej. W Wydziale prowadzi i jest odpowiedzialny za jeden z najtrudniejszych odcinków pracy”. Z dokumentu można się dowiedzieć również, iż Bizoń pełnił funkcję II sekretarza OOP PZPR[143].

Zdaniem kierownika Skwiry „kwalifikacje pracowników należy uznać za dobre – trzech pracowników z wyższym wykształceniem, dwóch ze średnim”[144]. Pełna obsada pracowników WdsW przełożyła się na jego wydajniejszą pracę oraz pozwoliła kierownikowi przeprowadzić wewnętrzne szkolenia. Opracowany został plan szkolenia zawodowego pracowników wydziału na 1970 r., które odbywać się miały w ramach organizowanych narad roboczych[145].

Komitet Łódzki PZPR w sierpniu 1970 r. podczas posiedzenia Egzekutywy omówił pracę organizacji partyjnych w radach narodowych. W PRN m. Łodzi funkcjonował KZ PZPR oraz dwadzieścia oddziałowych organizacji partyjnych. Członkowie partii zwrócili uwagę, iż „struktura organizacji partyjnych w PDRN nie budzi zastrzeżeń, natomiast sprawą dyskusyjną pozostaje struktura organizacyjna Komitetu Zakładowego przy PRN m. Łodzi”. Zastrzeżenia wynikały z faktu, iż nie w każdym wydziale PRN m. Łodzi funkcjonowała OOP. W trakcie posiedzenia Egzekutywy podkreślano, iż na 799 pracowników zatrudnionych w wydziałach PRN m. Łodzi (stan na 15 sierpnia 1970 r.) było 340 członków i kandydatów PZPR, co stanowiło 42,5 proc., współczynnik upartyjnienia dla PDRN wynosił zaś 34,4 proc. W Prezydium najwyższy wskaźnik upartyjnienia notował WdsW – wynosił on 100 proc., na drugim miejscu plasował się Wydział Spraw Lokalowych – 70 proc. Najgorzej pod tym względem wypadały Wydział Budżetowo-Gospodarczy oraz Wydział Budownictwa Urbanistyki i Architektury – liczyły odpowiednio 20,6 proc. i 16,3 proc. pracowników należących do partii[146].

---

[142] AZUWŁ, 30262, Pismo kierownika WdsW PRN m. Łodzi do Wydziału Organizacyjno-Prawnego PRN m. Łodzi w sprawie przedłużenia umowy Zygmuntowi Bizoniowi, 22 X 1969 r., b.p.

[143] *Ibidem*, Opinia na temat pracy Zygmunta Bizonia, 2 III 1971 r., b.p.; AIPN Łd, 099/900, Opinia na temat pracy Zygmunta Bizonia, 12 VII 1973 r., k. 11.

[144] AAN, UdsW, 127/64, Sprawozdanie z działalności WdsW PRN m. Łodzi za I półrocze 1969 r., 23 X 1969 r., k. 119.

[145] AAN, UdsW, 127/52, Plan szkolenia zawodowego pracowników WdsW PRN m. Łodzi na 1970 r. w ramach organizowanych narad roboczych, 11 XII 1969 r., k. 12.

[146] APŁ, KŁ PZPR, 468, Ocena pracy organizacji partyjnych w prezydiach rad narodowych w m. Łodzi, sierpień 1970 r., k. 52, 74; APŁ, KŁ PZPR, 1836, Struktura organizacyjna i rozmieszczenie sił partii na dzień 31 XII 1972 r., b.d., k. 13.

Wykres 1. Upartyjnienie (proc.) w poszczególnych wydziałach PRN m. Łodzi (stan na sierpień 1970 r.)

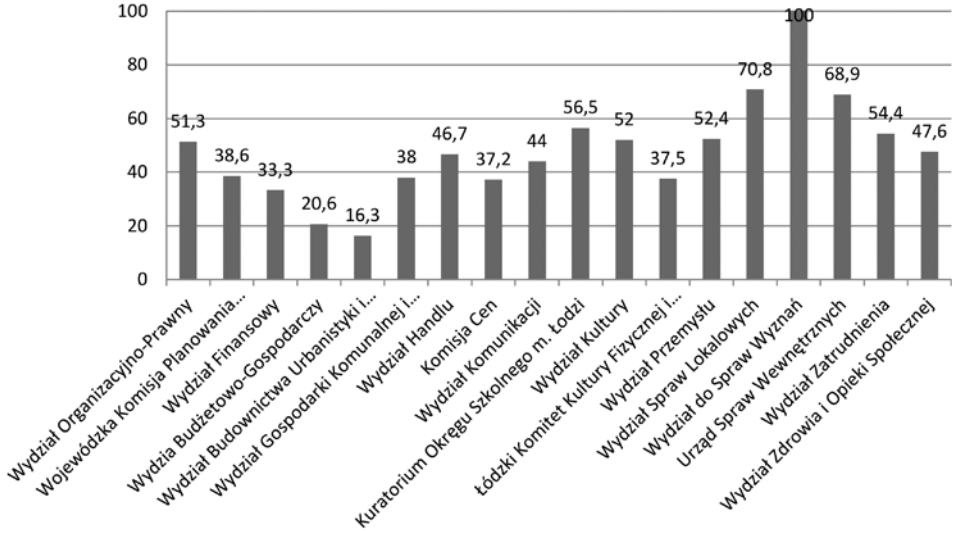

Źródło: APŁ, KŁ PZPR, 468, Ocena pracy organizacji partyjnych w prezydiach rad narodowych w m. Łodzi, sierpień 1970 r., k. 74.

Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi 30 grudnia 1970 r. przyjęło uchwałę w sprawie statutu organizacyjnego WdsW. Statut przewidywał pięcioosobową obsadę personalną[147]. Do kolejnej zmiany doszło w kwietniu 1971 r., gdy Krystynę Plewińską na stanowisku pracownika kancelarii zastąpiła Leonarda Matyga[148]. Obsada w takim kształcie przetrwała do czerwca 1971 r. Wówczas zmniejszono stan etatów z pięciu do

[147] Uchwała nr 67/605/70 Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi z dnia 30 grudnia 1970 r. w sprawie statutu organizacyjnego Wydziału do Spraw Wyznań, Dz.Urz. PRN m. Łodzi 1971, nr 3, poz. 24; AAN, UdsW, 127/52, Statut organizacyjny WdsW PRN m. Łodzi, 30 XII 1970 r., k. 4–8.

[148] Leonarda Matyga, ur. 12 IV 1937 r. w Słupi-Kolonii (pow. opatowski). W 1952 r. ukończyła szkołę podstawową, następnie rozpoczęła naukę w Państwowym Technikum Rolniczym w Bałtowie, gdzie w 1956 r. uzyskała świadectwo dojrzałości. Po ukończeniu szkoły średniej rozpoczęła pracę w Zespole PGR Jaśkowo w województwie olsztyńskim, w którym pracowała niespełna rok. W 1957 r. przeprowadziła się do Łodzi, gdzie podjęła pracę w Okręgowym Urzędzie Telekomunikacji Międzymiastowej. W latach 1961–1965 zajmowała się prowadzeniem domu i nie podejmowała nigdzie zatrudnienia. W 1966 r. powróciła ponownie do pracy na stanowisko telefonistki w Okręgowym Urzędzie Telekomunikacji Międzymiastowej, z którego w 1969 r. przeniosła się do pracy w Komitecie Obrony m. Łodzi jako kierownik kancelarii tajnej. W okresie od 1 IV 1971 r. do 1 VII 1973 r. była zatrudniona w WdsW PRN m. Łodzi, a następnie w Zespole Inspektoratów do spraw Realizacji Programu Rozwoju i Modernizacji miasta Łodzi Miejskiej Komisji Planowania Gospodarczego w UMŁ (AZUWŁ, 30602, Życiorys Leonardy Matygi, 26 III 1971 r., b.p.; *ibidem*, Kwestionariusz osobowy Leonardy Matygi, 30 III 1971 r., b.p.; *ibidem*, Podanie Leonardy Matygi o przyjęcie do pracy w WdsW PRN m. Łodzi, 22 III 1971 r., b.p.; *ibidem*, Podanie o pracę Leonardy Matygi do Miejskiej Komisji Planowania Gospodarczego, 1 VI 1973 r., b.p.).

czterech. Odebrany został etat przydzielony wydziałowi warunkowo w 1960 r. z uwagi na piastowanie przez kierownika Zygmunta Skwirę funkcji I sekretarza KZ PZPR w PRN m. Łodzi[149]. Kierownik WdsW PRN m. Łodzi zwrócił uwagę, iż „ilość etatów w Wydziale została zmniejszona o jeden, z pięciu do czterech, nie było to związane ze zmianą zakresu i ilości zadań przypadających Wydziałowi do realizacji. Na przestrzeni ostatnich dwóch lat zostały uproszczone niektóre prace w Wydziale, a mianowicie zmniejszono ilość sporządzanych sprawozdań statystycznych. W mniejszych ilościach przesyłane są do drugiej instancji – Urzędu do spraw Wyznań odpowiednie materiały". Zapewniał, iż obsada, którą teraz dysponuje, jest optymalna do realizacji postawionych przed jego wydziałem zadań[150].

Wykres 2. Etaty RdsW/WdsW PRN m. Łodzi (1950–1973)

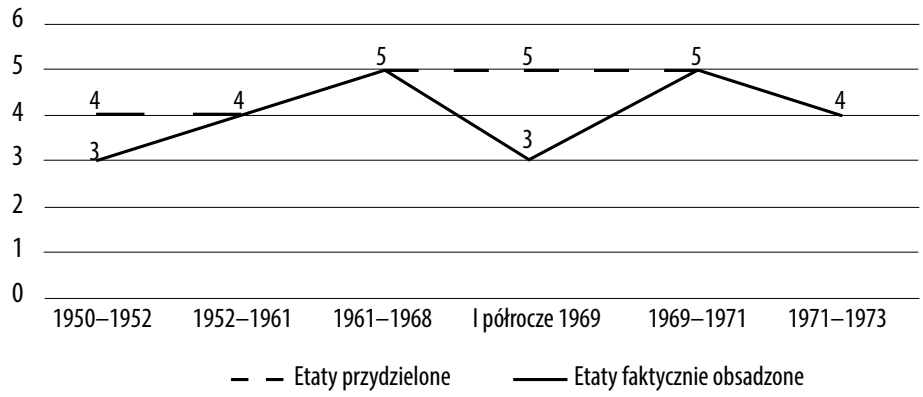

Źródło: opracowanie własne.

Od 1968 do 1973 r. etatyzacja w WdsW PRN m. Łodzi sukcesywnie się zmniejszała. W czerwcu 1973 r., tuż przed połączeniem wydziałów do spraw wyznań PRN m. Łodzi i PWRN, podczas narady kierowników wydziałów do spraw wyznań w Warszawie 11 czerwca 1973 r. kierownik Skwira zwracał uwagę, że „w 1968 r. Wydział posiadał pięć etatów, w 1971 r. zmniejszono stan zatrudnienia do czterech osób. Obecnie Wydział musi oddać jeszcze jeden etat". Skład osobowy WdsW PRN m. Łodzi tuż

[149] AAN, UdsW, 127/75, Wykaz pracowników WdsW PRN m. Łodzi według stanu na maj 1971 r., 19 V 1971 r., k. 28; APŁ, PRN m. Łodzi, Wydział Finansowy, 935, Zestawienie etatów i miesięcznego funduszu płac administracji terenowej miasta Łodzi na dzień 21 XII 1970 r. oraz dokonanych zmian w 1971 r., 18 VI 1971 r., k. 2.

[150] APŁ, PRN m. Łodzi, Wydział Organizacyjno-Prawny, 692, Wykaz stanowisk ze wskazaniem podstawowego zakresu zadań, obsady, kwalifikacji i stawek płac, 4 II 1973 r., k. 22–23; *ibidem*, Informacja o wynikach analizy etatowej wydziałów PRN m. Łodzi i PWRN w Łodzi dokonanej przez Komisję Usprawnień Administracji Terenowej m. Łodzi, 28 IV 1973 r., k. 2.

przed połączeniem z WdsW PWRN w Łodzi w jeden wspólny WdsW dla województwa łódzkiego i m. Łodzi PWRN prezentuje tabela 1[151].

Tabela 1. Wykaz pracowników WdsW PRN m. Łodzi (stan na 4 lutego 1973 r.)

Imię i nazwisko	Stanowisko	Zakres obowiązków	Wykształcenie	Staż w administracji terenowej
Zygmunt Skwira	kierownik	kierowanie całokształtem prac	wyższe	21 lat
Zygmunt Bizoń	starszy inspektor	nadzór nad placówkami wyznania rzymskokatolickiego, zastępowanie kierownika wydziału w razie jego nieobecności	średnie	4 lata
Irena Barbara Kiełbik	starszy inspektor	nadzór nad zakonami żeńskimi i wyznaniami nierzymskokatolickimi, koordynacja spraw związanych z działalnością kapelanów szpitalnych	wyższe zawodowe (studia administracyjne)	16 lat
Leonarda Matyga	inspektor	nadzór nad cmentarzami wyznaniowymi, prowadzenie kancelarii wydziału, maszynopisanie, sprawy administracyjne związane z działalnością wydziału	średnie	2 lata

Źródło: APŁ, PRN m. Łodzi, Wydział Organizacyjno-Prawny, 692, Wykaz stanowisk ze wskazaniem podstawowego zakresu zadań, obsady, kwalifikacji i stawek płac, 4 II 1973 r., k. 22–23.

Wydział do spraw Wyznań dla województwa łódzkiego i m. Łodzi Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (1973–1975)

Rozporządzenie Rady Ministrów z 30 kwietnia 1973 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydia rad narodowych zobowiązywało zarówno prezydia wojewódzkich rad narodowych, jak i prezydia rad narodowych miast wyłączonych z województwa do powołania wspólnych wydziałów. Na jego podstawie miały się połączyć: wydziały rolnictwa, leśnictwa i skupu, wydziały do spraw wyznań, wydziały zatrudnienia, kuratoria okręgu szkolnego, komitety kultury fizycznej i turystyki, wydziały geologii oraz komisje cen. Wspólna uchwała z 25 maja 1973 r. PWRN w Łodzi i PRN m. Łodzi potwierdziła połączenie wymienionych wydziałów[152].

[151] AAN, UdsW, 127/18, Protokół z narady kierowników wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych w dniu 11 VI 1973 r., b.d., k. 9.

[152] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 kwietnia 1973 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydia rad narodowych, Dz.U. 1973, nr 15, poz. 100.

Wydział do spraw Wyznań dla województwa łódzkiego i m. Łodzi PWRN rozpoczął działalność 1 lipca 1973 r. Pod koniec maja kierownik WdsW PRN m. Łodzi Zygmunt Skwira skierował do Samodzielnego Oddziału Spraw Osobowych PWRN pismo, w którym napisał: „nie mam obecnie pełnej gwarancji, iż pracownicy ci [Zygmunt Bizoń oraz Leonarda Matyga – E.Ś.] zostaną zatrudnieni w nowo utworzonym wspólnym WdsW, względnie zechcą przyjąć nowe warunki pracy i płacy proponowane im ewentualnie w jednostkach organizacyjnych tutejszego Prezydium”[153]. Dlatego też złożył wniosek o rozwiązanie umowy o pracę z tymi pracownikami. Połączenie obu wydziałów spowodowało chaos oraz dezorientację[154]. Także sam Zygmunt Skwira na stanowisku kierownika WdsW PRN m. Łodzi pozostał do momentu jego połączenia z WdsW PWRN w Łodzi. Wniosek PRN m. Łodzi o odwołanie go Wydział Kadr KŁ PZPR zatwierdził 10 września 1973 r.[155]

Szefem nowo utworzonego WdsW został Bolesław Urbański, dotychczasowy kierownik WdsW PWRN w Łodzi. Obsada personalna WdsW dla województwa łódzkiego i m. Łodzi PWRN liczyła osiem osób. Podczas narady kierowników wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych, która odbyła się 11 czerwca 1973 r. w UdsW, Urbański zwrócił uwagę, że stan zatrudnienia WdsW dla województwa łódzkiego i m. Łodzi PWRN w wyniku restrukturyzacji został zmniejszony o dwie osoby, czyli o 20 proc. – w pozostałych wydziałach do spraw wyznań w kraju wynik ten wynosił między 10 a 20 proc. Zmniejszenie obsady personalnej WdsW znacznie osłabiało możliwość nadzoru spraw wyznaniowych w województwie łódzkim, gdzie działalność prowadziło czterech biskupów oraz czterech hierarchów Kościołów

[153] AZUWŁ, 30602, Pismo kierownika WdsW PRN m. Łodzi do Samodzielnego Oddziału Spraw Osobowych PRN m. Łodzi w sprawie rozwiązania umowy o pracę z pracownikami WdsW PRN m. Łodzi, 30 V 1973 r., b.p.

[154] Zygmunt Bizoń po zwolnieniu z WdsW PRN m. Łodzi powrócił w czerwcu 1973 r. do pracy w KM MO w Łodzi, gdzie został przyjęty na stanowisko inspektora w Grupie Operacyjnej w Wydziale IV, następnie przeniesiono go do Wydziału III. Ze służby został zwolniony 31 X 1974 r. Natomiast Leonarda Matyga została przeniesiona do pracy w Zespole Inspektoratów do spraw Realizacji Programu Rozwoju i Modernizacji miasta Łodzi Miejskiej Komisji Planowania Gospodarczego w UMŁ (AIPN Łd, 099/900, Zaliczenie wysługi lat do celów emerytalnych, 25 IX 1974 r., k. 19; AZUWŁ, 30262, Wypowiedzenie umowy o pracę przez Zygmunta Bizonia, 26 VI 1973 r., b.p.; *ibidem*, Pismo kierownika WdsW PRN m. Łodzi do Samodzielnego Oddziału Spraw Osobowych PRN m. Łodzi w sprawie rozwiązania umowy o pracę z pracownikami WdsW PRN m. Łodzi, 30 V 1973 r., b.p.).

[155] Pomimo iż wniosek o odwołanie Zygmunta Skwiry został zaakceptowany przez KŁ PZPR dopiero 10 IX 1973 r., już od 1 września został on skierowany na stanowisko starszego inspektora wojewódzkiego w Zespole do spraw Stowarzyszeń Wydziału Spraw Wewnętrznych UMŁ, na którym pozostał do momentu przejścia na emeryturę 31 VII 1980 r. (AZUWŁ, 26709, Wniosek o wyrażenie zgody na odwołanie Zygmunta Skwiry ze stanowiska kierownika WdsW PRN m. Łodzi, 3 VII 1973 r., b.p.; *ibidem*, Pismo KŁ PZPR do przewodniczącego PRN m. Łodzi Jerzego Lorensa, 14 IX 1973 r., b.p.; *ibidem*, Pismo przewodniczącego PRN m. Łodzi do Zygmunta Skwiry, 6 IX 1973 r., b.p.; *ibidem*, Karta kwalifikacyjna Zygmunta Skwiry, 31 VII 1980 r., b.p.; *ibidem*, Karta obiegowa Zygmunta Skwiry, 11 VII 1980 r., b.p.).

nierzymskokatolickich. Bolesław Urbański przyczyn redukcji etatów upatrywał w tym, iż Komisja PWRN, która była odpowiedzialna za ustalenie nowej struktury organizacyjnej oraz etatyzację, nie orientowała się w zadaniach WdsW. Jego zdaniem cięcia nastąpiły automatycznie, bez jakiejkolwiek konsultacji. Zmniejszenie etatów WdsW, który nie miał swoich odpowiedników ani w powiatach, ani w gminach, przełożyło się na niewłaściwą realizację zadań postawionych przed tym organem jako aparatem wyznaniowym[156]. Przez cały okres funkcjonowania WdsW dla województwa łódzkiego i m. Łodzi PWRN w Łodzi (1973–1975) jego obsada personalna liczyła niezmiennie osiem osób.

Jak wspomniano, funkcję dyrektora WdsW dla województwa łódzkiego i m. Łodzi PWRN w Łodzi sprawował Bolesław Urbański[157], jego zastępcy zaś od lutego 1975 r. – Aleksander Wilkanowski[158]. Z analizy materiałów źródłowych, jakie pozostały po WdsW PWRN i WdsW PRN m. Łodzi, oraz akt personalnych poszczególnych pracowników wyznaniowych wynika, iż obsada nowego wydziału do czerwca 1975 r. składała się wyłącznie z pracowników byłego WdsW PWRN w Łodzi.

W związku z wejściem w życie rozporządzenia Rady Ministrów z 30 maja 1975 r. w sprawie zasad organizacji urzędów terenowych organów administracji państwowej

---

[156] AAN, UdsW, 127/18, Protokół z narady kierowników wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych w dniu 11 VI 1973 r., b.d., k. 9–10, 18.

[157] Bolesław Urbański, ur. 1 VIII 1926 r. w Łodzi, zm. 26 X 2014 r. Ukończył Wyższą Szkołę Pedagogiczną w Łodzi oraz Podyplomowe Studium Administracji na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego. Pracę zawodową rozpoczął w 1948 r. jako nauczyciel w Szkole Podstawowej w Konstantynowie, w której pracował cztery lata. W latach 1952–1955 pełnił funkcję instruktora w KW PZPR w Łodzi, a następnie kierownika Wydziału Kultury i Sztuki PWRN w Łodzi. W lutym 1968 r. został powołany na stanowisko kierownika WdsW PWRN w Łodzi (po wejściu w życie ustawy z 22 XI 1973 r. o zmianie ustawy o radach narodowych przemianowanego na WdsW UW w Łodzi), które piastował do czerwca 1975 r., następnie przeniesiony na równorzędne stanowisko w WdsW UW w Piotrkowie Trybunalskim. Funkcję tę sprawował przez rok, ponieważ 1 II 1976 r. został skierowany na stanowisko dyrektora Muzeum Okręgowego w Sieradzu. Dwa lata później, w listopadzie 1978 r. został przeniesiony na stanowisko dyrektora Wydziału Kultury i Sztuki UW w Sieradzu. Następnie w 1980 r. ponownie został przeniesiony na stanowisko dyrektora WdsW UW w Sieradzu, które sprawował do 1981 r. (AAN, UdsW, 127/51, Pismo przewodniczącego PWRN w Łodzi Czesława Sadowskiego do dyrektora UdSW Aleksandra Skarżyńskiego w sprawie zmiany uposażenia Bolesława Urbańskiego, 30 VI 1969 r., k. 4; AAN, UdsW, 128/86, Pismo wojewody sieradzkiego Tadeusza Barczyka do ministra-kierownika UdsW Jerzego Kuberskiego w sprawie mianowania Bolesława Urbańskiego dyrektorem WdsW UW w Sieradzu, 10 IV 1980 r., k. 17; *ibidem*, Pismo ministra-kierownika UdsW Jerzego Kuberskiego do wojewody sieradzkiego Tadeusza Barczyka w sprawie mianowania Bolesława Urbańskiego dyrektorem WdsW UW w Sieradzu, 25 IV 1980 r., k. 16; AZUWŁ, 12, Pismo kierownika Inspektoratu Kadr KW PZPR do przewodniczącego PWRN w Łodzi, 14 II 1968 r., b.p.; Odpowiedź Oddziałowego Biura Lustracyjnego IPN w Łodzi z 7 VIII 2020 r. na pismo dotyczące wniosku służbowego pracownika OBBH IPN w Łodzi z 3 VIII 2020 r. [znak dokumentacji: BBHŁd-6000-19/20]).

[158] APŁ, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (dalej: PWRN) w Łodzi, Biuro Organizacyjno-Prawne i Kadr, 1703, Organizacja UW w Łodzi, 20 II 1974 r., k. 71.

likwidacji uległ WdsW dla województwa łódzkiego i m. Łodzi PWRN w Łodzi. Wytworzona przezeń dokumentacja dotycząca spraw wyznaniowych została przejęta przez wydziały do spraw wyznań urzędów wojewódzkich w: Częstochowie, Kaliszu, Koninie, Piotrkowie Trybunalskim, Płocku, Radomiu, Sieradzu oraz Skierniewicach, a także WdsW Urzędu Miasta Łodzi, którego dyrektorem został Aleksander Wilkanowski[159].

Wnioski

Na początku działalność referatów do spraw wyznań zarówno PRN m. Łodzi, jak i PWRN w Łodzi nie była traktowana priorytetowo. Ani ich pracownicy, ani kierownicy nie mieli jasno określonego zakresu obowiązków (brak instrukcji oraz zarządzeń dotyczących podziału kompetencji). Wynikało to z faktu, że przewodniczący prezydiów rad narodowych nie byli świadomi powagi zadań, jakie partia stawiała przed tymi organami administracji wyznaniowej.

Wraz z nasilającymi się represjami przeciwko Kościołowi katolickiemu wzrósł prestiż referatów do spraw wyznań, które w lutym 1955 r. zostały podniesione do rangi wydziałów. Głównym powodem tej decyzji było uchwalenie 9 lutego 1953 r. dekretu o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych, który przyczynił się do nałożenia na administrację wyznaniową większej liczby zadań. Bardzo ważną kwestią było podniesienie uposażeń pracowników wyznaniowych do poziomu uposażeń pracowników innych wydziałów w prezydiach rad narodowych. Z powodu najniższych pensji z referatów do spraw wyznań odpływała bowiem wartościowa kadra – nie tylko pracownicy odchodzili, lecz także utrzymywał się niedobór obsady personalnej w porównaniu z przyznanymi etatami. Sytuacja ustabilizowała się dopiero po utworzeniu wydziałów do spraw wyznań. Dwa lata później likwidacji uległy referaty do spraw wyznań PPRN oraz PDRN. Spowodowało to kolejną reorganizację pracy wydziałów do spraw wyznań, mającą wpływ na zwiększenie ich obowiązków.

W całym okresie istnienia WdsW PRN m. Łodzi liczył od trzech do pięciu pracowników. Liczne postulaty zwiększenia obsady personalnej wystosowywane przez kadrę kierowniczą Wydziału zarówno w stosunku do PRN m. Łodzi, jak i do UdsW pozostawały bez odpowiedzi.

Pierwsze lata funkcjonowania WdsW PRN m. Łodzi charakteryzowały się przede wszystkim problemami kadrowymi wynikającymi z braku odpowiedniej obsady personalnej. Wytyczne skierowanie w 1952 r. do czynników partyjnych zobowiązywały je do nadzorowania procesu tworzenia kadr referatów do spraw wyznań;

[159] APŁ, PWRN w Łodzi, WdsW, 2564e, Protokół z zakończenia i przekazania protokołów zdawczo-odbiorczych akt i biblioteki oraz pieczęci byłego WdsW UW w Łodzi, 14 VII 1975 r., k. 2–3.

odtąd to partia miała opiniować oraz zatrudniać każdego referenta wyznaniowego. Głównymi kryteriami, jakimi się kierowała, były profil ideologiczny oraz stosunek do nowej rzeczywistości polityczno-ustrojowej. Jak wskazywały wytyczne, poszukiwano kandydatów: „o odpowiednim poziomie politycznym i moralnym, wyrobionych społecznie i posiadających niezbędne kwalifikacje zawodowe"; należało odrzucać tych, „którzy wykazali nieudolność w pracy na poprzednio zajmowanych stanowiskach"[160]. Takie założenia sprawiały, że pracownicy administracji wyznaniowej nie mieli merytorycznego przygotowania do realizacji należących do nich zadań, byli zaś całkowicie wierni PZPR. Większość łódzkich „wyznaniowców" rozpoczynała swoją karierę partyjną od członkostwa w Związku Walki Młodych (później Związek Młodzieży Polskiej), a następnie kontynuowała ją w PPR i PZPR. Część referentów rozpoczynających pracę w urzędzie na początku lat pięćdziesiątych mogła „pochwalić" się przedwojenną przynależnością do polskiego ruchu komunistycznego. Tego typu pracowników przełożeni uważali za szczególnie wartościowych i „pewnych politycznie".

Analizując ścieżki karier pracowników wydziałów do spraw wyznań, można zauważyć, że osoby zajmujące kierownicze stanowiska na dalszych etapach kariery zawodowej również pełniły funkcje kierownicze, najczęściej w równorzędnych wydziałach prezydiów rad narodowych. Szeregowi pracownicy wydziału raczej nie awansowali. Wyjątkiem jest Zdzisław Baranowski, który w trakcie pracy w urzędzie studiował polonistykę na UŁ, a po zdobyciu wyższego wykształcenia najpierw pełnił funkcję zastępcy dyrektora Łódzkiego Domu Kultury, a następnie dyrektora w Państwowym Przedsiębiorstwie Pracowni Sztuk Plastycznych.

Postawiona przez Jana Widackiego teza, iż UdsW i podległe mu agendy stanowiły tajną ekspozyturę aparatu bezpieczeństwa państwa, nie znajduje potwierdzenia w przypadku łódzkiego RdsW/WdsW[161]. Spośród wszystkich „wyznaniowców" zatrudnionych w WdsW PRN m. Łodzi oraz WdsW PWRN w Łodzi zaledwie pięcioro pracowało w organach bezpieczeństwa państwa. Nie tylko stanowili oni niewielki procent wszystkich pracowników administracji wyznaniowej, lecz także długość ich stażu pracy w organach bezpieczeństwa była bardzo krótka. Nie można zatem stwierdzić, że byli oni delegowanymi „funkcjonariuszami na etatach niejawnych".

Analiza biogramów pracowników WdsW, nawet tych z lat sześćdziesiątych, skłania do wniosku, że nikt z wyższym wykształceniem nie chciał pracować w tym organie administracji wyznaniowej. Wiązało się to z ogólnymi brakami kadrowymi

[160] AAN, UdsW, 43/2618, Okólnik nr 30 Prezesa Rady Ministrów Józefa Cyrankiewicza w sprawie referatów do spraw wyznań, 31 I 1952 r., k. 9; B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła…*, s. 34.

[161] J. Widacki, *Czego nie powiedział generał Kiszczak. Z Janem Widackim rozmawia Wojciech Wróblewski*, Warszawa 1992, s. 82.

w administracji państwowej po II wojnie światowej. Większość łódzkich „wyznaniowców" legitymowała się wykształceniem podstawowym bądź średnim, tylko niewielu z nich podnosiło swoje kwalifikacje przez podejmowanie nauki na kolejnych szczeblach edukacji. Dużo osób, jak przystało na miasto robotnicze, miało zawód związany z włókiennictwem lub inną pracą fizyczną. W wydziale pracowali: tkacze, drukarz włókienniczy, formierz oraz ślusarz. W ankietach pracowników wydziałów do spraw wyznań tylko raz pojawia się pochodzenie inteligenckie, dwa razy – chłopskie; pozostała część kadry urzędniczej deklarowała pochodzenie robotnicze.

Duży wpływ na realizację polityki wyznaniowej przez łódzki RdsW/WdsW PRN m. Łodzi mieli ordynariusz diecezji łódzkiej bp Michał Klepacz oraz kanclerz kurii, a zarazem wikariusz generalny ks. Jan Żdżarski. Zdaniem kierownika WdsW PWRN w Łodzi Waldemara Bieżanowskiego, Kuria Biskupia Łódzka prowadziła najbardziej złożoną politykę spośród wszystkich pięciu diecezji, jakie podlegały WdsW PWRN w Łodzi. W analizie sytuacji wyznaniowej na terenie województwa łódzkiego z grudnia 1965 r. można przeczytać: „biskup Klepacz od wielu lat w najdrastyczniejszych, konfliktowych problemach usiłuje zachować postawę kompromisową. Takie stanowisko zajął w sprawie składania sprawozdań z nauczania religii, prowadzenia ksiąg inwentarzowych, wizytacji seminariów, a ostatnio w sprawie udziału księży w wycieczkach do Rzymu. Ilość złożonych sprawozdań w diecezji łódzkiej zbliża się do 100 proc. Od dwóch lat także istnieje na terenie diecezji swojego rodzaju osobliwość w postaci powiatu łęczyckiego, w którym 100 proc. księży założyło i prowadzi księgi inwentarzowe. Od czasu do czasu, na naradach dekanalnych i rejonowych grzmią na księży prowadzących księgi i składających sprawozdania, bp. sufragani [Jan] Fondaliński i [Jan] Kulik. Księża jednak nie przejmują się tym zbytnio, w przeświadczeniu, że te gromy są na nich rzucane z własnej inicjatywy sufraganów lub dla okazania na zewnątrz solidarności z polityką Episkopatu. Sądzą, że Klepacz takiego stanowiska nie podziela i nie będzie z tego tytułu wyciągał konsekwencji"[162]. Taki sposób prowadzenia polityki personalnej przez ordynariusza diecezji łódzkiej był oceniany dwojako. Z jednej strony sprzyjał działalności WdsW, z drugiej – pozwalał bp. Klepaczowi działać samodzielnie oraz uzyskiwać profity, co wyróżniało kurię łódzką na tle innych diecezji w Polsce. Łódzkie wydziały do spraw wyznań wielokrotnie zwracały uwagę, iż polityka kompromisu jest niezręczna, ponieważ nie można represjonować Kościoła, który idzie na ustępstwa. Postawę bp. Klepacza charakteryzowało stosowanie przez niego uników, polityki wyczekiwania i pertraktacji. W szczególnych sytuacjach, gdy jego wnioski spotykały się z odmową pracowników wydziału, nie wahał się zwrócić o pomoc do dyrektora UdsW bądź

[162] APŁ, PWRN w Łodzi, WdsW, 2564d, Analiza sytuacji wyznaniowej na terenie województwa łódzkiego w 1965 r., 16 XII 1965 r., k. 96.

bezpośrednio do premiera Józefa Cyrankiewicza, korzystając z kontaktów wypracowanych podczas piastowania stanowiska przewodniczącego Episkopatu Polski.

Relacje między Kościołem katolickim a władzami partyjno-państwowymi na terenie diecezji łódzkiej uległy diametralnej zmianie po śmierci bp. Klepacza. Nowo mianowany ordynariusz diecezji łódzkiej bp Józef Rozwadowski podchodził sceptycznie do polityki prowadzonej przez swojego poprzednika[163]. Od chwili objęcia przez niego funkcji ordynariusza diecezji wszelkiego rodzaju sprawy problemowe dla Kurii Biskupiej Łódzkiej prowadził kanclerz kurii ks. Stanisław Jaworski, sam bp Rozwadowski bardzo rzadko brał udział w bezpośrednich rozmowach z przewodniczącymi łódzkich prezydiów.

Reforma administracyjna przeprowadzona w 1975 r. wpłynęła na zmianę funkcjonowania wydziałów do spraw wyznań. W wyniku powstania województwa miejskiego łódzkiego WdsW działający w UW w Łodzi został podporządkowany Urzędowi Miasta Łodzi. Działalność wydziału sprowadzono do roli podmiotu opiniującego, kwestie decyzyjności w polityce wyznaniowej przekazano zaś w ręce wojewodów. Od początku lat siedemdziesiątych w działalności łódzkich wydziałów do spraw wyznań (do 1973 r. miejskiego i wojewódzkiego) zauważalna jest pewnego rodzaju stagnacja spowodowana częstymi reorganizacjami administracji publicznej. Ujemnie na prace wydziału wpływało również przekazywanie (najpierw w 1973 r., a następnie w 1975 r.) sobie spraw pomiędzy pracownikami.

Słowa kluczowe: Kościół katolicki, wyznania religijne, Urząd do spraw Wyznań, Wydział do spraw Wyznań, Łódź, województwo łódzkie, władze komunistyczne, polityka wyznaniowa

Streszczenie

Artykuł przedstawia funkcjonowanie Referatu do spraw Wyznań/Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi oraz podległych mu referatów do spraw wyznań w prezydiach dzielnicowych rad narodowych w latach 1950–1975. Jest próbą scharakteryzowania struktur, kadr i działalności instytucji odpowiedzialnych za politykę wyznaniową PRL. Analizie poddano cele i zadania, jakie stawiała przed RdsW/WdsW PRN m. Łodzi partia komunistyczna. Jednocześnie przybliżono problemy organizacyjne, z jakimi musiał się mierzyć się ten organ administracji wyznaniowej w okresie swojego istnienia. Szczególną uwagę poświęcono pracownikom RdsW/WdsW PRN m. Łodzi, zwłaszcza kadrze kierowniczej.

[163] Biskup Józef Rozwadowski został mianowany ordynariuszem diecezji łódzkiej w październiku 1968 r.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie
Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, 237/V/160
Państwowa Komisja Etatów, 132
Urząd do spraw Wyznań, 7/2, 7/5, 11/213, 11/324, 27/4, 27/5, 27/6, 28/2, 28/4, 28/42, 28/257, 43/2618, 48/48, 62/11, 124/1, 127/10, 127/18, 127/23, 127/51, 127/52, 127/64, 127/75, 128/86, 144/7
Urząd Rady Ministrów, 53/49, 15/97
Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie
Kartoteka ogólnoinformacyjna MSW w Warszawie [1944] 1954–1990, 2911/1
Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Łodzi
Akta paszportowe, 533/4615
Kartoteka funkcjonariuszy WUSW w Łodzi, Piotrkowie Trybunalskim, Sieradzu, Skierniewicach i Kaliszu, 615/1
Komendantura Policji Bezpieczeństwa w Łodzi [1939] 1944–1945], 1/161, 1/885
Okręgowa Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej w Łodzi 1965–1999, 11/251
Prezydium Rady Narodowej Miasta Łodzi 1962–1973 [1979], 0105/1–0105/4
Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Łodzi 1983–1990, Akta personalne funkcjonariuszy MO, 0268/72
Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Łodzi 1983–1990, Akta personalne funkcjonariuszy SB, 099/900
Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Poznaniu
Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Poznaniu 1983–1990, Akta personalne funkcjonariuszy SB, 084/1423
Archiwum Państwowe w Łodzi
Akta miasta Łodzi, 38908
Komitet Łódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, 468, 1836, 5810, 8433, 10179
Miejska Rada Narodowa i Zarząd Miejski w Łodzi, 5
Prezydium Rady Narodowej miasta Łodzi, 689, 691, 692, 698, 747, 749, 935, 943, 1516, 1517, 1519, 1520, 1521, 1522, 1525, 1527, 1528, 1532, 1533, 1539, 1540, 1541, 1542, 1607, 2347
Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Łodzi, 1703, 2564d, 2564e
Archiwum Zakładowe Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi
Akta personalne pracowników, 12, 10266, 21427, 26709, 29260, 30009, 30262, 30602

Źródła drukowane

Instrukcja z dnia 21 listopada 1961 r. dotycząca trybu realizacji zarządzenia Ministra Oświaty z dnia 19 sierpnia 1961 r. w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych, Dz.Urz. Ministerstwa Oświaty 1961, nr 13, poz. 177.

Okólnik nr 1 z 26 V 1950 r. Ukonstytuowanie się Prezydium Rady Narodowej w Łodzi, Dz.Urz. Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi 1950, nr 1, poz. 2.

Okólnik nr 13 z 22 VI 1950 r. Połączenie Wydziałów Społeczno-Politycznego i Administracyjnego, Dz.Urz. Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi 1950, nr 3, poz. 26.

Okólnik nr 36 z 18 IX 1950 r. Nadzór nad wydziałami PRN m. Łodzi, Dz.Urz. Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi 1950, nr 8, poz. 74.

Okólnik nr 43 z 6 X 1950 r. Sprawozdania z działalności terenowych organów jednolitej władzy państwowej, Dz.Urz. Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi 1950, nr 10, poz. 93.

Okólnik nr 7 z 31 V 1950 r. Ukonstytuowanie się Prezydiów Dzielnicowych Rad Narodowych w Łodzi, Dz.Urz. Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi 1950, nr 1, poz. 8.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 3 czerwca 1950 r. w sprawie zakresu działania Ministra Gospodarki Komunalnej oraz w sprawie określenia władz naczelnych, do których właściwości przechodzą sprawy, należące dotychczas do zakresu działania Ministra Administracji Publicznej, Dz.U. 1950, nr 26, poz. 233.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 kwietnia 1973 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydia rad narodowych, Dz.U. 1973, nr 15, poz. 100.

Uchwała nr 132 Rady Ministrów z dnia 17 lutego 1955 r. w sprawie utworzenia wydziałów do spraw wyznań w prezydiach wojewódzkich rad narodowych oraz Rad Narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi, M.P. 1955, nr 16, poz. 164.

Uchwała nr 67/605/70 Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi z dnia 30 grudnia 1970 r. w sprawie statutu organizacyjnego Wydziału do Spraw Wyznań, Dz.Urz. Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi 1971, nr 3, poz. 24.

Uchwała nr 73 Rady Ministrów z dnia 8 marca 1957 r. w sprawie zniesienia referatów do spraw wyznań w prezydiach powiatowych rad narodowych, rad narodowych miast stanowiących powiaty oraz w prezydiach dzielnicowych rad narodowych w m.st. Warszawie i m. Łodzi, M.P. 1957, nr 18, poz. 134.

Uchwała Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi z 27 III 1951 r. w sprawie podziału resortów między członków PRN m. Łodzi, Dz.Urz. Prezydium Rady Narodowej m. Łodzi 1951 r., nr 8, poz. 56.

Uchwała Rady Ministrów z 17 kwietnia 1950 r. Instrukcja nr 3 w sprawie tworzenia wydziałów i referatów prezydiów rad narodowych, M.P. 1950, nr 57, poz. 655, § 1.

Uchwała Rady Ministrów z dnia 10 czerwca 1950 r. Instrukcja nr 8 w sprawie organizacji wewnętrznej i etatów wydziałów prezydiów rad narodowych, M.P. 1950, nr 70, poz. 814.

Uchwała Rady Ministrów z dnia 5 lipca 1950 r. Instrukcja nr 10 w sprawie zaszeregowania kierowników wydziałów (oddziałów, referatów) w prezydiach rad narodowych, M.P. 1950, nr 81, poz. 949.

Ustawa z dnia 11 września 1944 r. o organizacji i zakresie działania rad narodowych, Dz.U. 1944, nr 5, poz. 22.

Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej, Dz.U. 1950, nr 19, poz. 156.

Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej, Dz.U. 1950, nr 14, poz. 130.

Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 19 sierpnia 1961 r. w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych, Dz.Urz. Ministerstwa Oświaty 1961, nr 10, poz. 124.

Zarządzenie Prezesa Państwowej Komisji Etatów z dnia 26 marca 1955 r. w sprawie tymczasowej tabeli stanowisk oraz dodatków funkcyjnych i służbowych dla pracowników wydziałów i referatów do spraw wyznań prezydiów rad narodowych, M.P. 1955, nr 33, poz. 319.

Prasa

„Dziennik Łódzki", 4 VIII 1945

„Głos Robotniczy", 31 V 1976

„Republika", 25 IV 1938

OPRACOWANIA

Fiejdasz L., *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973*, Lublin 2012.

Gajowniczek T., *Przyczyny powstania i główne cele działalności Urzędu ds. Wyznań jako narzędzia realizacji polityki wyznaniowej władz w początkach Polski Ludowej*, „Rocznik Dobromiejski" 2007, t. 1.

Gryz R., *Władze partyjno-państwowe odpowiedzialne za politykę wobec Kościoła katolickiego w Polsce (1944/45–1956)*, „Czasy Nowożytne" 1997, t. 3.

Gucewicz D., *Wydział do Spraw Wyznań w Gdańsku 1950–1990. Wybrane zagadnienia* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.

Kallas M., Lityński A., *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2003.

Michalak R., *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014.

Noszczak B., *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego 1953–1956*, Warszawa 2008.

Widacki J., *Czego nie powiedział generał Kiszczak. Z Janem Widackim rozmawia Wojciech Wróblewski*, Warszawa 1992.

MATERIAŁY INTERNETOWE

www.cmentarzekomunalne.lodz.systkom.pl

Ewelina Ślązak (ur. 1989) – doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, absolwentka Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego, pracownik Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Łodzi, uczestnik Centralnego Projektu Badawczego IPN „Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Polsce 1944–1989". Autorka publikacji naukowych i popularnonaukowych z zakresu historii powojennej Łodzi i województwa łódzkiego, m.in.: *Ksiądz infułat Apolinary Leśniewski (1891–1984). Biografia proboszcza parafii pod wezwaniem Wszystkich Świętych w Sieradzu* (Sieradz 2015), oraz współautorka (wraz z A. Kuprianis) monografii *Rok 1939 w Łodzi i województwie łódzkim. Losy ludności cywilnej* (Łódź–Warszawa 2020).

Joanna Kumor-Mielnik
Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce KUL
ORCID: 0000-0002-4428-9059

Struktura, organizacja wewnętrzna i zakres działania Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie w latach 1957–1975

Referat do spraw Wyznań (RdsW) Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (PWRN) w Lublinie jako samodzielny podmiot został wyodrębniony 10 lipca 1950 r. z Wydziału Społeczno-Administracyjnego[1], a w 1955 r. na podstawie uchwały Rady Ministrów nr 132 z dnia 17 lutego, podobnie jak inne referaty do spraw wyznań w prezydiach wojewódzkich rad narodowych, przemianowany na Wydział do spraw Wyznań (WdsW)[2].

Wskazane cezury czasowe nie wymagają głębszych wyjaśnień, gdyż dotyczą okresu od likwidacji referatów do spraw wyznań w prezydiach powiatowych rad narodowych i odwilży październikowej do zaprowadzenia nowego podziału administracyjnego kraju, obowiązującego od 1975 r. W celu pokazania ciągłości procesu kształtowania się struktury WdsW PWRN w Lublinie niejednokrotnie przekroczone będą jednak przyjęte granice chronologiczne.

Na temat funkcjonowania WdsW w Lublinie nie powstała jeszcze żadna publikacja, natomiast są artykuły i monografie, które w mniejszym lub większym stopniu dotykają spraw związanych z działalnością wydziału w latach 1957–1975, np. przy okazji omawiania zagadnień dotyczących relacji państwo–Kościół na terenie województwa lubelskiego czy stosunku władz partyjno-państwowych do Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. W tym ostatnim wypadku na szczególną uwagę zasługują wydane w nieodległym czasie trzy pozycje: Macieja Sobieraja, *Między oporem a lojalnością. Działania SB wobec KUL na przykładzie rozpracowania prof. Jerzego Kłoczowskiego*

[1] J. Wrona, *Lokalne władze partyjno-państwowe wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 1944–1956*, „Roczniki Humanistyczne" 2018, t. 66, z. 2, s. 62.

[2] Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (dalej: PWRN) w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1329, Organizacja wydziału i referatów do spraw wyznań prezydiów rad narodowych 1955–1962, k. 7–8.

(oprac. dokumentów M. Mroczek, Lublin 2015); praca zbiorowa pod redakcją Agaty Mirek, *Katolicki Uniwersytet Lubelski 1918–2018*, t. 2: *1944–1989* (Lublin–Warszawa 2019) oraz Zeszyt Specjalny „Roczników Humanistycznych" wydany w 2018 r. (t. 66, z. 2)[3], który w całości poświęcony został funkcjonowaniu uczelni w realiach systemu komunistycznego. Do ważnych pozycji zaliczyć należy dwie publikacje Doroty Gałaszewskiej-Chilczuk, *Polityka państwa wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w latach 1944–1968*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2006, nr 2(10), s. 39–68 oraz *„Wrogie" uniwersytety. Polityka państwa komunistycznego wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego i Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (1944–1969)*, Warszawa 2013.

Z kolei problematyka stosunków państwo–Kościół na terenie województwa lubelskiego w interesującym nas okresie była podejmowana przez takich badaczy, jak wspomniani już Sobieraj[4] czy Gałaszewska-Chilczuk[5].

Nieodzowną pomocą w badaniach nad strukturą i funkcjonowaniem WdsW PWRN w Lublinie jest stosunkowo bogata literatura poświęcona zarówno Urzędowi do spraw Wyznań (UdsW)[6], jak i referatom (wydziałom) do spraw wyznań prezydiów

---

[3] Znajdują się w nim cenne artykuły: K. Białecki, *Urząd do Spraw Wyznań wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Wybrane zagadnienia*, s. 9–35; A. Dziurok, *Działania aparatu bezpieczeństwa wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, s. 37–57; J. Wrona, *Lokalne władze partyjno-państwowe wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 1944–1956*, s. 59–98; K. Słowiński, *Lokalne władze partyjno-państwowe wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w latach 1956–1989. Zarys problematyki*, s. 99–114; M. Münnich, *Polityka finansowo-podatkowa władz komunistycznych wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, s. 115–135; J. Kumor-Mielnik, *Polityka państwa wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w sferze inwestycji budowlanych*, s. 137–158; J. Z. Sawicki, *Cenzura wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 1944–1989*, s. 159–180; M. Kruszyński, *Szkic o wyjątkowości Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego na tle polskiego świata akademickiego po 1944 roku*, s. 181–195; M. Dąbrowski, *Działalność opozycyjna na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w latach 1966–1989*, s. 197–240; J. Walkusz, *Relacje Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego z zagranicą w okresie PRL*, s. 241–264; S. Łukasiewicz, *Środowiska polskiej emigracji na Zachodzie wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w latach zimnej wojny*, s. 265–305; K. Sychowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego i jego funkcjonowanie w powojennych realiach*, s. 307–320; M. Choma-Jusińska, *Duszpasterstwo akademickie KUL 1944–1989 jako ośrodek formacyjny lubelskiego środowiska akademickiego*, s. 321–353; A. Mirek, *Obecność sióstr zakonnych w życiu Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w latach 1945–1989*, s. 355–381; E. Rzeczkowska, *Władze Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego wobec komunistycznych organizacji młodzieżowych w latach 1944–1956*, s. 383–401; M. Wierzbicki, *Młodzież studencka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego i jej życie codzienne*, s. 403–437; C. Garbowski; *Studenci zagraniczni Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego o jego roli i znaczeniu*, s. 439–446.

[4] M. Sobieraj, *Działania operacyjne SB wobec kurii lubelskiej w latach 1975–1989* [w:] *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, red. A. Dziurok, Warszawa 2009, s. 128–154.

[5] D. Gałaszewska-Chilczuk, *Działania aparatu bezpieczeństwa wobec biskupa lubelskiego Piotra Kałwy w latach 1949–1974* [w:] *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich...*, s. 116–127.

[6] T. Gajowniczek, *Przyczyny powstania i główne cele działalności Urzędu ds. Wyznań jako narzędzia realizacji polityki wyznaniowej władz w początkach Polski Ludowej*, „Rocznik Dobromiejski" 2007, nr 1, s. 239–256; M. Krawczyk, *Działalność Urzędu do Spraw Wyznań w zakresie tworzenia i obsady stanowisk kościelnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach" 2013, nr 24(97), s. 143–167; *idem*, *Organy państwowo-partyjne odpowiedzialne za wytyczanie i rea-*

rad narodowych różnego szczebla[7]. W 2020 r. ukazała się pierwsza monografia wieloautorska pt. *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, pod redakcją Rafała Łatki, wydana przez Instytut Pamięci Narodowej, która zawiera bogaty zbiór artykułów na temat działalności terenowych organów administracji wyznaniowej. Ponieważ jest ona głównym punktem odniesienia, niejednokrotnie będę odwoływać się do zamieszczonych w niej tekstów napisanych przez krąg wyspecjalizowanych badaczy.

Teren pracy wydziału

W latach 1957–1974 WdsW PWRN w Lublinie podlegały 22 jednostki administracji państwowej, w tym 19 powiatów (bełżycki, bialski, biłgorajski, bychawski, chełmski, hrubieszowski, janowski, krasnostawski, kraśnicki, lubartowski, Lublin, łukowski, opolski, parczewski, puławski, radzyński, tomaszowski, włodawski, zamojski) i 3 miasta wydzielone (Chełm, Lublin, Zamość). W tym okresie liczba powiatów nie uległa zmianie, natomiast przez cały czas zmieniał się ich zasięg terytorialny[8].

W granicach województwa lubelskiego znajdował się cały obszar diecezji lubelskiej (z wyjątkiem jednej parafii należącej do województwa rzeszowskiego) oraz części terytoriów trzech innych diecezji: „siedleckiej, czyli podlaskiej", sandomierskiej i diecezji w Lubaczowie. Swoje siedziby i stolice miały dwie diecezje: lubelska ze stolicą

lizowanie polityki wyznaniowej PRL. State and party bodies responsible for creating and executing the religion policy of the Polish People's Republic, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach" 2011, nr 16(89), s. 211–225; *idem*, *Urząd do Spraw Wyznań a funkcjonowanie seminariów duchownych i służba wojskowa kleryków. Studium historyczno-prawne*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach" 2016, nr 35(108), s. 31–50; *idem*, *Urząd do Spraw Wyznań a kwestia własności kościelnych majątków poniemieckich na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach" 2014, nr 27(100), s. 119–130; H. Misztal, A. Mezglewski, *Zarys kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały z II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisz, M. Ordon, Lublin 2005, s. 33–70. Szeroką literaturę na temat funkcjonowania Urzędu przytacza w swoim artykule: B. Bielaszka-Podgórny, *Organizacja i zakres kompetencji Wydziału do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Tarnowie w świetle archiwaliów zespołu Urząd Wojewódzki w Tarnowie* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020, s. 288–289.

[7] L. Fiejdasz, *Opór społeczeństwa Rzeszowszczyzny wobec działań Wydziału do Spraw Wyznań*, „Studia z Prawa Wyznaniowego" 2010, nr 13, s. 117–142; *eadem*, *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973*, Lublin 2012; R. Gryz, *Władze do spraw wyznań w województwie kieleckim (1945–1956)*, „Almanach Historyczny" 1999, nr 1, s. 199–226; A. Szymański, *Działanie Wydziału do Spraw Wyznań w Płocku wobec Kościoła katolickiego w latach 1950–1989 w świetle dokumentów Archiwum Państwowego w Płocku*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego" 2014, nr 17, s. 247–269.

[8] W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna: dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 160–174.

i siedzibą w Lublinie oraz „siedlecka, czyli podlaska" ze stolicą i siedzibą w Siedlcach. W 1961 r. liczba dekanatów i parafii funkcjonujących w granicach województwa lubelskiego i będących pod ścisłą kontrolą WdsW była następująca: teren diecezji lubelskiej – 23 dekanaty, 252 parafie; siedleckiej – 12 dekanatów, 108 parafii; sandomierskiej – 6 parafii i diecezji w Lubaczowie – 2 parafie[9].

Struktura, skład osobowy i organizacja wewnętrzna wydziału

W 1953 r. w częściowo ukształtowanym[10] już samodzielnym RdsW PWRN w Lublinie pracowały cztery osoby: Aleksander Borkowski – kierownik referatu, mianowany na to stanowisko z dniem 1 stycznia 1953 r., wcześniej pełniący funkcję przewodniczącego PPRN w Puławach; Jan Garczoł – zastępca kierownika, Paweł Kusz – inspektor i Janina Łukawska pełniąca obowiązki referendarza[11]. Od 1955 r. obowiązki inspektora pełnił w nim także Jan Litko, a od 1 kwietnia 1956 r. Jan Cegliński[12].

Nie mamy informacji, jak zmieniał się skład osobowy wydziału między rokiem 1956 a 1958. Wiemy natomiast, że kierowniczą funkcję przez 10 lat, od 1953 do 1963 r., pełnił Aleksander Borkowski – od 1947 r. członek PPR, gorliwie wykonujący swoje obowiązki (z małą przerwą od końca stycznia do końca marca 1963 r., gdy z powodów zdrowotnych przebywał na urlopie, a w tym czasie zastępował go Józef Wierzba)[13]. Mówiąc, że: „Kler to ludzie, którzy chcą żyć cudzą krwią"[14], dostrzegał w swojej pracy misję do wypełnienia, której celem miało być wyeliminowanie kleru i religii z życia społecznego. Urodził się w 1909 r. w rodzinie robotniczej w miejscowości Błażków w gminie Kobylany, w powiecie bialskim, w województwie lubelskim. Ukończył sześć klas Gimnazjum Humanistycznego w Brześciu Litewskim.

---

[9] Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Urząd do spraw Wyznań (dalej: UdsW), Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 89, 110.

[10] Jeszcze w październiku 1954 r. struktura organizacyjna RdsW PWRN w Lublinie nie była ustalona, o czym informował UdsW, odpowiadając na zapytanie PWRN w Lublinie, kiedy zostanie ona opracowana (APL, PWRN w Lublinie, Wydział do spraw Wyznań (dalej: WdsW), 47, Sprawy Wewnętrzne. Rok 1954, k. 26, 52).

[11] *Ibidem*, k. 77, 116.

[12] APL, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: KW PZPR) w Lublinie, Kancelaria I Sekretarza, Referat Organizacji Masowych-Wydzielonych, 1224, Plany pracy WdsW przy PWRN w Lublinie. Sprawozdania sytuacyjne z terenu woj. lubelskiego. Protokoły z narad roboczych referatów, prezydiów powiatowych rad narodowych i MRN woj. lubelskiego. Analizy i informacje dotyczące działalności kleru. 1956, k. 29.

[13] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 219.

[14] APL, KW PZPR w Lublinie, Kancelaria I Sekretarza, Referat Organizacji Masowych-Wydzielonych, 1224, Plany pracy WdsW przy PWRN w Lublinie. Sprawozdania sytuacyjne z terenu woj. lubelskiego. Protokoły z narad roboczych referatów, prezydiów powiatowych rad narodowych i MRN woj. lubelskiego. Analizy i informacje dotyczące działalności kleru. 1956, k. 101.

W 1944 r., służąc w Armii Czerwonej, brał udział w „wyzwalaniu" Brańska przez armię sowiecką. Od stycznia do października 1948 r. był pracownikiem umysłowym dyrekcji Lasów Państwowych w tartaku Puławy, od października 1948 do grudnia 1952 r. starostą, a następnie przewodniczącym PPRN w Puławach. Został odznaczony Krzyżem Walecznych 1944, Medalem za Odrę, Nysę i Bałtyk, Medalem „Zwycięstwo i Wolność 1945", Złotym Krzyżem Zasługi, Srebrnym Krzyżem Zasługi, Medalem X-lecia PRL, Odznaką Grunwald–Berlin 1410–1945. Z dniem 1 stycznia 1953 r. objął stanowisko kierownika WdsW PWRN w Lublinie[15]. Po 10 latach kierowania referatem (wydziałem) z dniem 30 listopada 1963 r. został zwolniony z pełnionej funkcji i przeniesiony na stanowisko zastępcy kierownika wydziału. Powodem tego było prawdopodobnie zaledwie podstawowe wykształcenie Borkowskiego, a ściślej: „brak odpowiednich kwalifikacji zawodowych"[16], utrudniający mu pracę na stanowisku kierowniczym. Urząd do spraw Wyznań (dyrektor Tadeusz Żabiński) zgodził się na zmianę personalną na stanowisku kierownika z zastrzeżeniem, aby Aleksandra Borkowskiego pozostawić na stanowisku zastępcy kierownika z dotychczasowym uposażeniem[17].

Od 1955 r. WdsW w Lublinie wdrażał do swoich działań wytyczne, które otrzymał od KC PZPR podczas narady szkoleniowej pracowników referatów wyznań PPRN i MRN odbytej 7 września 1955 r. w siedzibie PWRN w Lublinie. Była to pierwsza narada szczegółowo zaznajamiająca wszystkich pracowników aparatu wyznaniowego województwa lubelskiego z formami i metodami pracy w tym zakresie. Podczas niej wypracowano wytyczne mające podnieść poziom pracy aparatu wyznaniowego w terenie. Postulowano, że aby skutecznie realizować politykę wyznaniową, ważkie decyzje referatów do spraw wyznań należy konsultować z zespołem powiatowym, natomiast bieżące problemy w zakresie wyznaniowym rozstrzygać kolektywnie. Praca referatów powinna odbywać się na podstawie szczegółowo opracowanych, miesięcznych planów pracy, zapisywanych według jednolitego schematu. W celu lepszego rozeznania terenu pracownicy referatu powinni co najmniej dwa, trzy dni tygodniowo przeznaczyć na wyjazdy „ze zwróceniem specjalnej uwagi na polityczną działalność kleru, aby tym samym stać się pracownikiem operatywno-politycznym, a nie bezdusznym urzędnikiem"[18]. Samokształcenie poprzez samodzielne i systematyczne studiowanie literatury wyznaniowej, a także uczestnictwo w szkoleniach

[15] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 295–296.

[16] *Ibidem*, k. 289.

[17] *Ibidem*, k. 286.

[18] APL, KW PZPR w Lublinie, Kancelaria I Sekretarza, Referat Organizacji Masowych-Wydzielonych, 1224, Plany pracy WdsW przy PWRN w Lublinie. Sprawozdania sytuacyjne z terenu woj. lubelskiego. Protokoły z narad roboczych referatów, prezydiów powiatowych rad narodowych i MRN woj. lubelskiego. Analizy i informacje dotyczące działalności kleru. 1956, k. 162.

ideologiczno-zawodowych oraz nawiązywanie kontaktów z członkami organizacji społecznych w terenie, aby pozyskać informacje o działalności kleru, należały do czynności, które miały rozwijać umiejętności kierowników i pracowników aparatu wyznaniowego[19].

Podkreślono, że praca aparatu wyznaniowego w terenie musi się opierać na dokładnym planowaniu, podczas którego należy wziąć pod uwagę:

„1) zalecenia Wydziału do spraw Wyznań,
2) zadania wynikające z kalendarza liturgicznego,
3) potrzeby terenu"[20].

Dla miesięcznych planów pracy ustalono formę tabeli, w której poszczególne kolumny otrzymały następujące nagłówki:

1) zagadnienie,
2) sposób wykonania,
3) terminy wykonania,
4) kto współdziałał w wykonaniu,
5) uwagi.

Plan pracy referatu powiatowego przed wysłaniem go do WdsW PWRN w Lublinie miał zostać zatwierdzony przez zespół powiatowy i dopiero wówczas wraz ze sprawozdaniem miesięcznym przekazany do wydziału.

Równocześnie referaty zostały zobowiązane do sporządzania kwartalnych planów pracy, które miały zawierać najważniejsze zagadnienia problemowe na poszczególny miesiąc.

Również według stałego schematu i ścisłych wytycznych miały być sporządzane charakterystyki księży. Należało w nich uwzględnić takie informacje, jak:

1) dane personalne,
2) przebieg pracy zawodowej,
3) stosunek opiniowanego do dekretu i zarządzeń państwowych,
4) stosunek do społeczno-postępowego ruchu katolickiego,
5) stosunek do kurii i władz kościelnych,
6) stopień aktywności na zajmowanym stanowisku,
7) stopień oddziaływania na społeczeństwo, aktyw kościelny i młodzież,
8) autorytet w społeczeństwie,
9) postawa moralna,
10) wnioski i propozycje.

---

[19] *Ibidem*.

[20] APL, KW PZPR w Lublinie, Kancelaria I Sekretarza, Referat Organizacji Masowych-Wydzielonych, 1228, Plany pracy RdsW PWRN. Protokoły z narad z kierownikami RdsW. Sprawozdania sytuacyjne i opisowe z terenu woj. lubelskiego. 1955, k. 102.

Ponieważ zgodnie z odgórnymi wytycznymi płynącymi z KC PZPR rozmowy z klerem stanowiły jedną z zasadniczych i najważniejszych form pracy wydziałów i referatów, wiele przygotowanych dla nich instrukcji i wskazówek dotyczyło właśnie prowadzenia rozmów z duchowieństwem, począwszy od należytego przygotowania do nich, przemyślenia tematów rozmów, a skończywszy na czuwaniu nad ich przebiegiem[21]. Wiązało się to z częstymi wyjazdami w teren. Zobowiązanie kierowników referatów do 2–3-dniowej pracy w terenie w celu zaznajomienia się z problemami powiatów stanowiło, jak zgłaszali kierownicy, poważną trudność, a powodem tego, poza odległością i problemami z transportem, był niejednokrotnie niedostatek lub brak aktywu w danym powiecie.

Kierujący w tym czasie wydziałem Aleksander Borkowski intensywnie i zgodnie z wytycznymi KC PZPR pracował nad poprawą skuteczności działania aparatu wyznaniowego, organizując comiesięczne odprawy szkoleniowe pracowników, przeprowadzając dwa razy w miesiącu narady robocze kierowników referatów powiatowych, a także zwołując posiedzenia zespołów wojewódzkich i powiatowych, podczas których omawiano bieżące zagadnienia wyznaniowe, zatwierdzano plany pracy i kontrolowano ich realizację[22]. Uważał, że wydział powinien większą opieką otoczyć referaty powiatowe, udzielając im instruktażu i nadzorując ich działalność[23].

W naradach roboczych, oprócz pracowników WdsW PWRN w Lublinie i kierowników referatów powiatowych, uczestniczyli: przedstawiciel UdsW i delegaci KW PZPR (zazwyczaj Stanisław Leszczyński, kierownik Referatu Organizacji Masowych). W zależności od tematyki rozmów na narady zapraszano także przedstawiciela KC PZPR czy delegata Wojewódzkiego Urzędu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego. Gdy omawiano np. problem walki kleru o pozyskanie młodzieży na terenie województwa lubelskiego, w spotkaniach brał udział przedstawiciel Wydziału Oświaty PWRN[24].

W notatce z odprawy szkoleniowej pracowników administracji wyznaniowej, odbytej 6 kwietnia 1956 r., kierownik Borkowski położył nacisk na sprawozdawczość referatów powiatowych, zwracając uwagę na formę i treść sprawozdań. Pisał, że: „Sprawozdania miesięczne należy opracowywać ściśle wg podanego schematu i z takim wyliczeniem, by z końcem miesiąca były już w Wydziale [do spraw] Wyznań.

---

[21] *Ibidem*, k. 103. Szczegółowe wytyczne zawiera sporządzona w 1971 r. przez Wydział Administracyjny KC PZPR „Notatka w sprawie rozmów indywidualnych i spotkań zbiorowych władz państwowych z biskupami i księżmi parafialnymi" (AAN, Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, LI/155, Wydział Administracyjny, Sektor społeczno-polityczny, k. 95–99).

[22] APL, KW PZPR w Lublinie, Kancelaria I Sekretarza, Referat Organizacji Masowych-Wydzielonych, 1224, Plany pracy WdsW przy PWRN w Lublinie. Sprawozdania sytuacyjne z terenu woj. lubelskiego. Protokoły z narad roboczych referatów, prezydiów powiatowych rad narodowych i MRN woj. lubelskiego. Analizy i informacje dotyczące działalności kleru. 1956, k. 161–168.

[23] *Ibidem*, k. 167.

[24] *Ibidem*, k. 94.

Każdy wypadek wykroczenia kleru należy opisywać dokładnie z podaniem konkretnych faktów i jak przeciwdziałał aparat wyznaniowy. Całość sprawozdania winna być zwięzła i treściwa – unikać bezpotrzebnego, długiego rozpisywania się i powtarzania faktów, zaś z drugiej strony nie znaczy to, że zaszłe fakty nie należy dokładnie i w szczegółach opisać"[25].

Zadanie, jakie podczas odprawy Borkowski polecił wykonać kierownikom referatów powiatowych, dotyczyło przeprowadzenia szczegółowej kontroli bibliotek pod kątem obecności w ich księgozbiorach książek o tematyce ateistycznej. Kontrolą miały być objęte także księgarnie, głównie w zakresie wyników sprzedaży książek ateistycznych i popytu na nie. Ponadto przez cały czas kierownicy i terenowi pracownicy administracji wyznaniowej mieli bacznie przyglądać się stosowanym przez duchownych metodom pracy z młodzieżą[26].

Kierownik Borkowski, dokonując „oceny stylu pracy aparatu wyznaniowego za okres od września 1955 do września 1956 r."[27], we wnioskach końcowych położył nacisk na wzajemne współdziałanie (konsultowanie się) kierowników sąsiadujących ze sobą referatów powiatowych i nakazał im zwrócić szczególną uwagę na działalność polityczno-ideologiczną kleru, stosującego coraz bardziej przemyślane i zakamuflowane formy i metody. Uważał, że aby odciągnąć młodzież od kleru, trzeba mu „wyrwać inicjatywę wyświetlania filmów"[28], w związku z czym: „Należy podjąć inicjatywę w terenie, aby w każdej szkole mógł być aparat do wyświetlania filmów małoobrazkowych lub większych, a to celem odciągnięcia młodzieży szkolnej od uczestnictwa na filmach wyświetlanych przez kler"[29]. Analogiczne wytyczne Aleksander Borkowski sformułował po naradzie kierowników referatów do spraw wyznań, która odbyła się 6 października 1956 r.[30]

W 1955 r. organizacja wewnętrzna WdsW PWRN w Lublinie opierała się na instrukcji nr 52 Prezesa Rady Ministrów z dnia 8 marca 1955 r. w sprawie zakresu działania i podziału funkcji w wydziałach i referatach do spraw wyznań prezydiów rad narodowych[31]. W wydziałach do spraw wyznań wyodrębniała ona pięć jednoosobowych stanowisk pracy, odpowiedzialnych za nadzór i realizację określonej grupy spraw wyznaniowych:

1) kierownik wydziału do spraw wyznań – kierował pracą wydziału i nadzorował pracę referatów do spraw wyznań prezydiów rad narodowych niższego stopnia,

[25] *Ibidem*, k. 34.
[26] *Ibidem*.
[27] *Ibidem*, k. 161–167.
[28] *Ibidem*, k. 181.
[29] *Ibidem*, k. 168.
[30] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 104, Korespondencje z powiatami. Rok 1956, k. 6.
[31] APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1329, Organizacja wydziału i referatów do spraw wyznań prezydiów rad narodowych 1955–1962, k. 2–3 [odpis instrukcji].

2) starszy inspektor do spraw wyznania rzymskokatolickiego – prowadził grupę spraw dotyczących wyznania rzymskokatolickiego,
3) starszy inspektor do spraw stowarzyszeń wyznaniowych – prowadził grupę spraw dotyczących działalności zakonów, kongregacji i stowarzyszeń,
4) inspektor do spraw wyznań nierzymskokatolickich – prowadził grupę spraw dotyczących wyznań nierzymskokatolickich,
5) starszy referent do spraw ewidencji i statystyki – prowadził ewidencję duchowieństwa i nieruchomości należących do związków wyznaniowych.

W prezydiach powiatowych rad narodowych referaty do spraw wyznań były jednoosobowymi stanowiskami pracy obsadzonymi kierownikami referatów, natomiast w prezydiach MRN miast liczących ponad 100 tys. mieszkańców w referacie do spraw wyznań zatrudniony był kierownik referatu i starszy referent do spraw ewidencji i statystyki[32].

W sprawozdaniu z lutego 1956 r. kierownik Borkowski informował władze zwierzchnie o problemach kadrowych wydziału, pisząc: „Tut[ejszy] wydział ma poważne trudności w obsadzeniu stanowiska inspektora w tut[ejszym] wydziale, oraz nie zdołano dotychczas wynaleźć odpowiednich ludzi na kierowników referatów w 5 powiatach tut[ejszego] województwa. W szczególności nie są obsadzone nowo utworzone z dniem 1 I br. [1956] powiaty: Bełżyce i Bychawa, ponadto wakują posady w Opolu [po usunięciu kierownika referatu, który »zaciągał pożyczki u księży – rozpijał się, robiąc awantury na zabawach«[33]] i w Lublinie powiat [po usunięciu kierownika Jamielniaka Jana], oraz referat »w Hrubieszowie – gdzie b[yły] kierownik […] przebywa od miesiąca w więzieniu pod zarzutem zabójstwa przez odepchnięcie pijanego osobnika, który padając uderzył głową o schody«"[34]. Już w marcu tegoż roku udało się obsadzić referat w Hrubieszowie, a w kwietniu referaty w Opolu i w powiecie Lublin[35]. Ponadto kierownik Borkowski żalił się, że kierownicy powiatowych referatów w Puławach i Włodawie poświęcają większość czasu na pracę niezwiązaną ze sprawami wyznaniowymi[36].

Zmiana referatów do spraw wyznań na wydziały do spraw wyznań, która dokonała się na podstawie uchwały nr 132 Rady Ministrów z dnia 17 lutego 1955 r. w sprawie utworzenia wydziałów do spraw wyznań w prezydiach wojewódzkich rad narodowych

---

[32] *Ibidem*. Na temat stanowisk pracy w wydziałach pisze również D. Gucewicz, *Wydział do spraw Wyznań w Gdańsku 1950–1990. Wybrane zagadnienia* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury…*, s. 20.

[33] APL, KW PZPR w Lublinie. Kancelaria I Sekretarza. Referat Organizacji Masowych-Wydzielonych, 1224, Plany pracy WdsW przy PWRN w Lublinie. Sprawozdania sytuacyjne z terenu woj. lubelskiego. Protokoły z narad roboczych referatów, prezydiów powiatowych rad narodowych i MRN woj. lubelskiego. Analizy i informacje dotyczące działalności kleru. 1956, k. 167.

[34] *Ibidem*, k. 22.

[35] *Ibidem*, k. 28, 52.

[36] *Ibidem*, k. 22.

oraz rad narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi[37], pozostawiała bez zmian strukturę organizacyjną prezydiów powiatowych rad narodowych. Jej reorganizacja nastąpiła dopiero dwa lata później na mocy uchwały nr 73 Rady Ministrów z dnia 8 marca 1957 r. w sprawie zniesienia referatów do spraw wyznań w prezydiach powiatowych rad narodowych, rad narodowych miast stanowiących powiaty oraz w prezydiach dzielnicowych rad narodowych w m.st. Warszawie i m. Łodzi[38]. Zniesienie referatów do spraw wyznań PPRN, które odtąd miały działać stosownie do wytycznych i poleceń PWRN, zwiększyło zakres obowiązków pracowników WdsW PWRN w Lublinie, na co wyraźnie zwrócił uwagę kierownik tegoż wydziału Aleksander Borkowski w piśmie do UdsW w Warszawie z 3 stycznia i 1 marca 1957 r. Uznał, że konieczny jest podział województwa na rejony (po kilka powiatów), które będą nadzorowane przez inspektorów z wydziału, a także wskazał na potrzebę zwiększenia liczby etatów w wydziale z 6 do 7 oraz liczby inspektorów z 3 do 4. Uzasadnił to szerokim zakresem działań pracowników wydziału wynikającym po pierwsze z rozległego terenu województwa lubelskiego (22 powiaty wraz z 3 miastami wydzielonymi na prawach powiatu), po drugie z obecności KUL, wyższego i niższego seminarium duchownego oraz z funkcjonowania czterech diecezji (w tym z obecności siedzib dwóch kurii biskupich) i z działalności wielu wyznań nierzymskokatolickich, a także z utrudnień spowodowanych kontaktami ze „sfanatyzowanym" społeczeństwem Lubelszczyzny i położeniem województwa w pasie nadgranicznym.

Jednocześnie wyraził potrzebę pozostawienia referatów do spraw wyznań w PMRN w Lublinie, PPRN w Chełmie (dla powiatu chełmskiego z wydzielonym miastem Chełmem na prawach powiatu) oraz PPRN w Zamościu (dla powiatu zamojskiego z wydzielonym miastem Zamościem na prawach powiatu)[39].

Przedstawiając UdsW (w piśmie z 23 lutego 1957 r.) schemat nowej organizacji pracy wydziału po likwidacji referatów wyznaniowych w powiatach, położył nacisk na spoczywający na inspektorach WdsW PWRN w Lublinie obowiązek opieki nad przydzielonymi im powiatami i na skuteczność załatwiania wszelkich spraw bieżących w sferze wyznaniowej z przewodniczącymi PPRN[40].

Odnoszące się do wszystkich wydziałów do spraw wyznań polecenie uzgadniania i koordynowania zagadnień wyznaniowych z innymi ogniwami prezydium rady narodowej oraz nałożenie na te ogniwa obowiązku uzgadniania wszelkich kwestii wyznaniowych z wydziałem do spraw wyznań[41] służyć miały zapewnieniu jednolitości

[37] APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1329, Organizacja wydziału i referatów do spraw wyznań prezydiów rad narodowych 1955–1962, k. 7–8.

[38] *Ibidem*, k. 10; Z. Bereszyński, *Prawe ramię partii w walce z Kościołem. Działalność terenowych struktur Urzędu do spraw Wyznań na przykładzie województwa opolskiego* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury…*, s. 128.

[39] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 129, Sprawy z UdsW. Rok 1957, k. 130, 146–147.

[40] *Ibidem*, k. 134.

[41] Z. Bereszyński, *Prawe ramię partii…*, s. 151.

w realizacji państwowej polityki wyznaniowej. Z tego też powodu przewodniczący prezydiów wojewódzkich rad narodowych (i rad narodowych miast wyłączonych z województw) oraz kierownicy wydziałów do spraw wyznań zobowiązani zostali do uzgadniania z UdsW decyzji mających istotne znaczenie w sprawach wyznaniowych. Ponadto wydziały do spraw wyznań PWRN miały określić obowiązki prezydiów i ich wydziałów w zakresie informowania o sytuacji w tej sferze. Powyższe zasady postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów wynikały z okólnika nr 175 Prezesa Rady Ministrów z dnia 8 września 1960 r.[42]

Wydziały do spraw wyznań stały się odpowiedzialne przed prezydiami wojewódzkich rad narodowych za całokształt polityki wyznaniowej na terenie danego województwa.

O znaczeniu wydziału w realizacji państwowej polityki wyznaniowej i jego szczególnej roli politycznej pisał dyrektor UdsW Tadeusz Żabiński w korespondencji do przewodniczącego PWRN w Lublinie Pawła Dąbka z 4 września 1961 r. Zwracał uwagę na potrzebę wzmocnienia obsady wydziałów do spraw wyznań kadrą kwalifikowaną, co wiązało się z jednej strony z wymianą nisko kwalifikowanych pracowników wydziału na urzędników o wyższych kompetencjach, a z drugiej strony z umożliwieniem pracownikom ciągłego dokształcania się. Oprócz kwalifikacji zawodowych ocenie miały podlegać dotychczasowe wyniki pracy poszczególnych pracowników oraz ich przydatność na danym stanowisku[43].

W 1961 r. w WdsW PWRN w Lublinie zatrudnionych było siedmiu pracowników, z których sześciu (oprócz sekretarki) było członkami PZPR. Dwóch pracowników miało wykształcenie średnie, dwóch uzupełniało średnie, a trzech legitymowało się wykształceniem podstawowym (w tym kierownik Aleksander Borkowski)[44]. Wykształcenie podstawowe i niski poziom intelektualny charakteryzowały także pracowników, którzy w powiecie zajmowali się sprawami wyznaniowymi[45]. Zaznaczyć należy, że w innych województwach stan wiedzy umysłowej inspektorów wydziałów do spraw wyznań nie odbiegał od modelu lubelskiego.

W tymże roku oprócz kierownika Borkowskiego obsadę wydziału tworzyli: Józef Wierzba – zastępca kierownika, pracujący w wydziale od 1 września 1954 r., do jego zadań należało: opiniowanie wyjazdów za granicę, sprawy „Caritas", sprawozdania

---

[42] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 367, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1973, k. 66–68 [odpis okólnika nr 175].

[43] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 212, Sprawy z UdsW. Rok 1961, k. 19–21.

[44] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 87–88. [W sporządzonym przez siebie sprawozdaniu z 1961 r. Aleksander Borkowski przypisuje sobie wykształcenie średnie, w późniejszych sprawozdaniach składanych przez kierownika wydziału Stefana Zahora figuruje on z wykształceniem podstawowym].

[45] J. Wrona, *Władze państwowe wobec Kościoła katolickiego* [w:] *Dzieje Lubelszczyzny 1944–1956. Aspekty polityczne*, red. T. Osiński, M. Mazur, Lublin 2016, s. 335.

kwartalne, analizy i oceny działalności Kościoła; Stefan Janek[46] – starszy inspektor, w wydziale od 1 stycznia 1960 r., podlegały mu wszystkie sprawy wyznaniowe na terenie miasta i powiatu Lublin; Stanisław Bis[47] – inspektor, pracownik wydziału od 15 października 1958 r., w zakresie jego obowiązków znalazły się sprawy stowarzyszeń wyznaniowych i organizacji przykościelnych; Bogusław Mrówczyński – inspektor, w wydziale od 1 października 1957 r., zajmował się wyznaniami nierzymskokatolickimi; Medard Dzikowski – starszy inspektor, pracownik wydziału od 1 maja 1959 r., do jego obowiązków należało opracowywanie ewidencji, statystyk oraz sprawy majątkowe; Janina Łukawska – starszy referent, pracownik wydziału od 2 lutego 1953 r.

Praca wydziału była zorganizowana z uwzględnieniem podziału terenowego i problemowego. Inspektorom przydzielono do kontrolowania i współpracy w zakresie wyznaniowym po kilka powiatów[48]. Trzech inspektorów: Bis, Dzikowski i Mrówczyński, nadzorowało pracę 18 powiatów, każdy po 6, natomiast inspektor Janek – miasto i powiat Lublin. Poza zastępcą kierownika Józefem Wierzbą wszyscy pozostali pracownicy byli pozytywnie oceniani przez kierownika Borkowskiego[49], którego zadaniem było m.in. planowanie pracy wydziału, współpraca z innymi wydziałami prezydium, nadzór nad budownictwem sakralnym, sprawy wynikające z dekretu z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych (Dz.U. nr 1 z dnia 12 stycznia 1957 r., poz. 6) oraz tzw. nadzwyczajna grupa spraw rzymskokatolickich[50]. Kierownik był odpowiedzialny za pracę wydziału przed PWRN[51].

Taki podział czynności wyznaczało zarządzenie wewnętrzne nr 1 kierownika Wydziału do spraw Wyznań PWRN w Lublinie z dnia 1 lipca 1960 r. w sprawie szczegółowego podziału czynności na pracowników Wydziału do spraw Wyznań[52]. Podstawą do jego wydania była uchwała nr 159/58 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie z dnia 9 lipca 1958 r. w sprawie organizacji i szczegółowego

---

[46] Stefan Janek, ur. 6 I 1913 r. w Folwarku Nasutów (brak informacji na temat jego kariery zawodowej; https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/108170, dostęp 10 V 2022 r.).

[47] Stanisław Bis, ur. 5 V 1923 r. w Trzydniku. W okresie od 25 VI do 15 VII 1944 r. partyzant AL ps. „Wilk" w oddziale „Bogdana". Od 25 VIII 1944 r. do 27 III 1945 r. pełnił służbę wojskową w WP. Od 27 III do 11 VI 1945 r. zastępca naczelnika ds. polityczno-wychowawczych w lubelskim więzieniu. Na tym samym stanowisku pracował w Katowicach od 11 VI 1945 r. do 5 IV 1946 r., a od 5 IV do 17 VII 1946 r. w Sosnowcu (brak informacji na temat jego dalszej kariery zawodowej; https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/548575, dostęp 10 V 2022 r.).

[48] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 84, 285.

[49] *Ibidem*, k. 87–88.

[50] *Ibidem*, k. 88.

[51] APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1329, Organizacja wydziału i referatów do spraw wyznań prezydiów rad narodowych 1955–1962, k. 15.

[52] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 196–201; APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1329, Organizacja wydziału i referatów do spraw wyznań prezydiów rad narodowych 1955–1962, k. 22–28.

zakresu działania Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej[53].

W postanowieniach ogólnych niniejszej uchwały zapisano, że WdsW jako organ administracji państwowej w zakresie spraw wyznaniowych „działa zgodnie z wytycznymi i zarządzeniami władz nadrzędnych oraz uchwałami Rady Narodowej i jej prezydium"[54]. Szczegółowo przedstawiony w uchwale z 1958 r. zakres działania WdsW oparty był na rozporządzeniu Rady Ministrów z dnia 18 czerwca 1958 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydia rad narodowych oraz wytycznych ministra Jerzego Sztachelskiego z 18 czerwca 1958 r.[55] Zakres ten obejmował takie zagadnienia ogólne, jak: „sprawy związane z wykonaniem Dekretu z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych (Dz.U. nr 1 z dnia 12 stycznia 1957, poz. 6), sprawy związane z rejestracją, ewidencją i nadzorem działalności związków i stowarzyszeń wyznaniowych, zakonów i kongregacji zakonnych; sprawy związane z nadzorem nad działalnością seminariów duchownych i zakonnych; opiniowanie wniosków duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego o zapomogi i dotacje z funduszów państwowych i innych; opiniowanie spraw należących pod względem merytorycznym do zakresu działania innych wydziałów, lecz dotyczących związków wyznaniowych, ich zakładów i instytucji, duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego, zakonów i zgromadzeń zakonnych oraz ich członków; prowadzenie ewidencji i statystyki wyznań, a mianowicie: stanowisk kościelnych, parafii, placówek duszpasterskich, majątków należących do związków wyznaniowych, obiektów kultu religijnego, organizacji i instytucji wyznaniowych itp.; uzgadnianie spraw wyznaniowych z innymi wydziałami Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej i rad narodowych niższego stopnia oraz urzędami niepodporządkowanymi radom narodowym; ocena działalności związków i stowarzyszeń wyznaniowych w dziedzinie pozakultowej oraz ich stosunku do wymagań przepisów państwowych w szczególności dekretu o ochronie wolności sumienia i wyznania z dnia 5 sierpnia 1949 r. (Dz.U. RP nr 45, poz. 339 z 6 sierpnia 1949 r.), jak również organizacji o charakterze wyznaniowym; opracowywanie sprawozdań dla Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej oraz Urzędu do spraw Wyznań"[56].

Zarządzeniem kierownika wydziału z 1 lipca 1960 r. dokonano następującego podziału. Stanisławowi Bisowi przydzielono powiaty: bialski, łukowski, radzyński, parczewski, kraśnicki, zamojski; Medardowi Dzikowskiemu: tomaszowski, krasnostawski,

---

[53] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 191–195; APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1329, Organizacja wydziału i referatów do spraw wyznań prezydiów rad narodowych 1955–1962, k. 12–16.

[54] APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1329, Organizacja wydziału i referatów do spraw wyznań prezydiów rad narodowych 1955–1962, k. 12.

[55] *Ibidem*, k. 17–18.

[56] *Ibidem*, k. 12–13.

puławski, chełmski, lubartowski, włodawski; Bogusławowi Mrówczyńskiemu: hrubieszowski, biłgorajski, janowski, bełżycki, bychawski, opolski; Stefanowi Jankowi miasto i powiat Lublin[57].

Wraz z ukazaniem się nowych wytycznych dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego w sprawie zakresu działania i organizacji wewnętrznej wydziałów do spraw wyznań, wynikających z rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 24 listopada 1961 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydia rad narodowych[58], PWRN w Lublinie wydało 13 lutego 1962 r. uchwałę nr 35 w sprawie szczegółowego zakresu działania i organizacji wewnętrznej Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej[59], która wprowadziła nową organizację wydziału, dzieląc go na: 1) zespół inspektorów na prawach oddziału i 2) samodzielne stanowiska pracy, takie jak: a) kierownik wydziału, b) zastępca kierownika wydziału, c) starszy referent[60]. Zespół inspektorów tworzyli starsi inspektorzy i inspektorzy. Utrzymany został przydział po sześć powiatów na każdego z trzech inspektorów i na jednego inspektora powiat i miasto Lublin. Dodatkowo każdy z inspektorów miał mieć przydzieloną jedną lub więcej grup spraw, a w ramach tych grup poszczególne kwestie problemowe rozdzielone pomiędzy inspektorów według zarządzenia wewnętrznego kierownika wydziału. Wyróżniono pięć grup spraw mieszczących się w zakresie działania wydziału. Dotyczyły one:

a) wyznania rzymskokatolickiego,
b) wyznań nierzymskokatolickich,
c) zakonów i stowarzyszeń wyznaniowych,
d) ewidencji i statystyki,
e) instytucji kościelnych z terenu miasta Lublina i powiatu[61].

Na mocy nowej uchwały nr 35 i w związku z jej wykonaniem wydane zostało kolejne zarządzenie wewnętrzne kierownika Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie z dnia 14 lutego 1962 r. w sprawie szczegółowego podziału czynności na pracowników Wydziału do spraw Wyznań[62].

---

[57] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 201.

[58] APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1329, Organizacja wydziału i referatów do spraw wyznań prezydiów rad narodowych 1955–1962, k. 30–32.

[59] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 177–182; APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1329, Organizacja wydziału i referatów do spraw wyznań prezydiów rad narodowych 1955–1962, k. 33–39.

[60] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 179; Z. Bereszyński, *Prawe ramię partii*…, s. 131; L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa*..., s. 39.

[61] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 180.

[62] *Ibidem*, k. 184–189; APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1329, Organizacja wydziału i referatów do spraw wyznań prezydiów rad narodowych 1955–1962, k. 40–45.

Tym samym moc straciło poprzednie zarządzenie wewnętrzne z 1 lipca 1960 r.[63] Nowe zarządzenie nie wprowadzało zmian w przydziale powiatów na poszczególnych inspektorów, natomiast bardziej precyzyjnie określało zakres czynności poszczególnych pracowników.

Z dniem 1 grudnia 1963 r. nowym kierownikiem wydziału został Stefan Zahor, mający wykształcenie wyższe pedagogiczne i 25-letni staż pracy w zawodzie pedagogicznym[64]. Urodził się w 1916 r. w Bieszewie w powiecie mariupolskim w ówczesnej Rosji, w rodzinie chłopskiej. W 1935 r. ukończył Państwowe Seminarium Nauczycielskie w Leśnej Podlaskiej (I kurs), a w 1946 r. Wyższy Kurs Nauczycielski w Krakowie (grupa historia – jęz. polski). W lutym 1948 r. wstąpił do PPS, a od 15 grudnia był członkiem PZPR. W 1953 r. w Państwowej Wyższej Szkole Pedagogicznej w Warszawie zdał uproszczony egzamin na nauczyciela szkół średnich ogólnokształcących i zakładów kształcenia nauczycieli w zakresie nauki o Polsce i świecie współczesnym. W latach 1953–1958 pełnił obowiązki zastępcy kierownika Wydziału Oświaty PWRN w Lublinie, a od 1958 r. był zastępcą kierownika Wydziału Propagandy KW PZPR w Lublinie. Został odznaczony Medalem X-lecia PRL i Złotym Krzyżem Zasługi[65]. W 1964 r. dyrektor UdsW Tadeusz Żabiński nie zezwolił Stefanowi Zahorowi na kontynuowanie podjętej jeszcze w 1962 r. dodatkowej pracy w charakterze wykładowcy na popołudniowych kursach wiedzy ekonomicznej, organizowanych przez Stowarzyszenie Wychowanków Szkół im. Vetterów w Lublinie, argumentując swoją decyzję ujemnym wpływem zajęć pobocznych na wykonywanie przez Zahora obowiązków kierowniczych w WdsW[66]. Dwa lata później naczelnik Wydziału Ogólnego PWRN w Lublinie Kazimierz Leśniewski, charakteryzując kierownika Zahora na potrzeby jego awansu, pisał, że: „Jest pracownikiem zdolnym, taktownym, inteligentnym. Z powierzonych obowiązków wywiązuje się dobrze, jest operatywny i samodzielny w rozwiązywaniu problemów. Opanował zagadnienia wyznaniowe na swoim terenie i jest przydatny na zajmowanym stanowisku. Ściśle współpracuje z zespołem ds. kleru przy KW PZPR"[67].

Nowy kierownik wydziału Stefan Zahor, oprócz tego, iż starał się niwelować przeszkody natury technicznej utrudniające właściwe funkcjonowanie wydziału, takie jak problemy lokalowe, brak dodatkowych pomieszczeń do rozmów z księżmi czy limitowane przejazdy samochodem, dostrzegł także potrzebę zmiany dotychczasowej obsady personalnej wydziału, uzasadniając ją brakiem pracowników o odpowiednim

---

[63] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 198–201.

[64] *Ibidem*, k. 275.

[65] *Ibidem*, k. 270–272, 276.

[66] *Ibidem*, k. 281–283.

[67] *Ibidem*, k. 269.

wykształceniu, co, jak twierdził, „utrudnia, a wręcz uniemożliwia dobre wykonywanie zadań”[68]. Podkreślał jednocześnie, że: „Interesantami wydziału są przede wszystkim księża. Słabe opanowanie zasad mowy ojczystej utrudnia niektórym pracownikom rozmowę z inteligentnymi na ogół księżmi”[69]. Według Stefana Zahora stopniowa wymiana pracowników, polegająca na zatrudnieniu nowych z wykształceniem wyższym (prawniczym i humanistycznym o „zdecydowanej postawie politycznej i ateistycznych przekonaniach”), miała służyć poprawie wyników i stylu pracy wydziału[70]. Uważał, że wykształcenie podstawowe pracowników obniża autorytet wydziału w oczach kleru, a ponadto: „Prowadzone rozmowy z osobami duchownymi wymagają dużo taktu i kultury ze strony pracowników, co nie wszystkim przychodzi z łatwością… Niektórzy pracownicy mają trudności z ortografią, gramatyką i stylistyką. […] Dlatego też każde przygotowane przez nich pismo do wysłania na zewnątrz musi być poprawione i na nowo redagowane przez kierownika”[71].

W 1964 r. Stefan Zahor proponował przesunięcie na inne stanowiska w PWRN trzech pracowników – inspektorów: Medarda Dzikowskiego, Stanisława Bisa i Stefana Janka. Dotychczasowi dwaj pracownicy: inspektor Bogusław Mrówczyński i Józef Wierzba – do 30 listopada 1963 r. zastępca kierownika, zostali zwolnieni z pracy w wydziale. Przyczyną ich wydalenia były nieporozumienia i konflikty z innymi pracownikami oraz nadużycia. 1 marca 1963 r. doszło w wydziale do incydentu, podczas którego inspektor Bis wyraził się publicznie o zastępcy kierownika Wierzbie, że „jest kompletną nogą i nic nie rozumie w sprawach wyznaniowych” oraz że „przepisuje tylko materiały zebrane przez innych pracowników”, że „zachowuje się jak łobuz” i że „zdradza tajemnice służbowe księżom”[72]. W odwecie zastępca kierownika Wierzba zarzucał inspektorowi Bisowi, że ten z kolei wyzywa innych pracowników oraz że sfałszował rozliczenie z delegacji. Również doniósł na inspektora Dzikowskiego, że sfałszował świadectwo maturalne.

Kierownik Wydziału Administracyjnego KW PZPR w Lublinie Marian Mozgawa informując o całym zajściu UdsW, dodał, że: „podobne scysje w tym Wydziale są na porządku dziennym, a w tych warunkach trudno oczekiwać konstruktywnej pracy całego wydziału”[73]. W celu zażegnania konfliktu zastępca dyrektora Józef Wierzba został przeniesiony z dniem 1 kwietnia 1963 r. do pracy w Wojewódzkiej Komisji Cen, natomiast inspektor Bis pozostał nadal na swym stanowisku. Dodatkowo wobec innego pracownika wydziału – inspektora Mrówczyńskiego – wysunięto zarzut naruszenia dyscypliny pracy. Oskarżono go o to, że pożycza pieniądze od osób duchownych, po

[68] *Ibidem*, k. 234.
[69] *Ibidem*.
[70] *Ibidem*, k. 235.
[71] *Ibidem*.
[72] *Ibidem*, k. 205.
[73] *Ibidem*, k. 204.

czym ich nie oddaje, co dało podstawę do zwolnienia go z pracy w wydziale z dniem 5 października 1963 r.[74] W związku ze zwolnieniem dwóch pracowników od października do grudnia 1963 r. w wydziale pracowało tylko pięć osób. Z dniem 1 lutego 1964 r. na stanowisku starszego inspektora został zatrudniony Zygmunt Cichocki[75].

W 1964 r. skład osobowy wydziału tworzyli:

1) Stefan Zahor – kierownik wydziału – wykształcenie wyższe pedagogiczne,
2) Aleksander Borkowski – zastępca kierownika – wykształcenie podstawowe,
3) Stanisław Bis – inspektor – wykształcenie podstawowe,
4) Zygmunt Cichocki – starszy inspektor – wykształcenie wyższe humanistyczne,
5) Medard Dzikowski – starszy inspektor – wykształcenie podstawowe (?),
6) Stefan Janek – starszy inspektor – wykształcenie średnie ogólne[76].

Nie pracowali już Bogusław Mrówczyński i Józef Wierzba.

W związku ze zwolnieniem dwóch pracowników (Józefa Wierzby i Bogusława Mrówczyńskiego) oraz zatrudnieniem na stanowisku starszego inspektora Zygmunta Cichockiego nowy kierownik wydziału Stefan Zahor wydał zarządzenie wewnętrzne z dnia 20 stycznia 1964 r. w sprawie szczegółowego podziału czynności między pracowników Wydziału do spraw Wyznań[77], które wprowadzało nowy podział obowiązków pomiędzy inspektorów. Inspektorowi Zygmuntowi Cichockiemu przydzielono sprawy z terenu miasta i powiatu Lublin, dotyczące m.in.:

– nadzoru nad działalnością wszystkich związków wyznaniowych z dziedziny pozakultowej oraz czuwanie nad prawidłowym wykonywaniem przepisów dotyczących związków wyznaniowych i ich instytucji,
– nadzoru nad działalnością WSD,
– ewidencji i statystyki zakonów, związków i instytucji wyznaniowych z terenu miasta i powiatu Lublin.

W zakresie zadań Stefana Janka mieściły się m.in.:

– nadzór nad działalnością stowarzyszeń i zrzeszeń wyznaniowych – Stowarzyszeniem PAX, Chrześcijańskim Stowarzyszeniem Społecznym (ChSS), Zrzeszeniem Katolików (ZK) „Caritas",
– prowadzenie ewidencji i statystyki w książkach ewidencyjnych duchowieństwa parafialnego z terenu całego województwa,
– przygotowywanie i opracowywanie sprawozdań, analiz itp.,
– współpraca z przewodniczącymi PPRN w przydzielonych powiatach: chełmskim, hrubieszowskim, zamojskim, bełżyckim, bychawskim, opolskim.

[74] *Ibidem*, k. 219.
[75] *Ibidem*, k. 220.
[76] *Ibidem*, k. 234.
[77] *Ibidem*, k. 166–170.

Medard Dzikowski miał się zająć grupą spraw dotyczących wyznań nierzymskokatolickich oraz nadzorować pracę w powiatach: janowskim, biłgorajskim, kraśnickim, krasnostawskim, puławskim, tomaszowskim.

W zakresie czynności Stanisława Bisa znalazła się grupa spraw dotyczących stowarzyszeń wyznaniowych i organizacji przykościelnych rzymskokatolickich, a w szczególności rejestracja, ewidencja i nadzór nad działalnością pozakultową związków i stowarzyszeń wyznaniowych, zakonów, kongregacji i ich zakładów. Ponadto sprawował nadzór nad działalnością organizacji działających przy parafiach, w tym: rad parafialnych, komitetów budowy, kół ministrantów, różańcowych itp. Współdziałał z powiatami: bialskim, łukowskim, radzyńskim, parczewskim, lubartowskim, włodawskim.

Do obowiązków starszego referenta Janiny Łukawskiej należało prowadzenie kancelarii[78].

Czynności kierownika wydziału Stefana Zahora i jego zastępcy Aleksandra Borkowskiego precyzowała wspomniana już uchwała nr 35.

Dokonany przez nowego kierownika w 1964 r. przydział powiatów dla poszczególnych inspektorów wydziału był bardziej przemyślany niż w roku 1960, gdyż każdemu z nich podlegała grupa powiatów sąsiadujących ze sobą, a zatem skupionych na mniejszym obszarze, w mniejszych odległościach od siebie, co znacznie ułatwiało inspektorom pokonywanie odległości i zwiększyło częstotliwość wyjazdów w teren.

Wydaje się, że podział powiatów pomiędzy inspektorów w 1964 r. nie ulegał już później znaczącym zmianom. Trudno odpowiedzieć na pytanie, czy dokonany tuż po 1957 r. pierwszy przydział powiatów miał później charakter rotacyjny, tzn. czy inspektorzy na zmianę nadzorowali poszczególne powiaty w celu całościowego i szczegółowego zaznajomienia się z problemami wyznaniowymi na terenie województwa lubelskiego; czy też przydział ten był przypadkowy; czy był sprawą wyboru kierownika wydziału, czy poszczególnych inspektorów.

Daniel Gucewicz, pisząc na temat organizacji WdsW w Gdańsku, jasno wskazuje, że podział powiatów pomiędzy tamtejszych inspektorów dokonany w 1957 r. miał charakter rotacyjny[79].

Oprócz stałych trudności z dotarciem do powiatów, wynikających z ograniczeń w przydziale środków transportu, przyczyną rzadkich wizyt inspektorów w terenie była „praca biurowa", która miała zajmować im większość czasu[80], a także ustalony

[78] *Ibidem*.

[79] D. Gucewicz, *Wydział do spraw Wyznań*…, s. 21.

[80] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 222.

limit roczny – 6000 km na przejazd samochodem. Jak obliczył kierownik Zahor, w 1964 r. limit ten wystarczał na 2–3 wyjazdy miesięcznie do powiatów[81].

Usprawnieniu i zwiększeniu skuteczności działania terenowych organów administracji państwowej w sprawach wyznaniowych miały służyć wydane przez UdsW 15 marca 1965 r. zalecenia, zgodnie z którymi odpowiedzialność za nadzór nad działalnością parafii czy hierarchii diecezjalnej spoczywała na tym WdsW PWRN, na którego terenie znajdowała się siedziba kurii biskupiej[82].

Nowe wytyczne UdsW, dotyczące zakresu działania i organizacji wewnętrznej wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych i rad narodowych miast wyłączonych z województw, ukazały się w 1968 r.[83] Zgodnie z nimi prezydia wojewódzkich rad narodowych i rad narodowych miast wyłączonych z województw miały określić strukturę wewnętrzną wydziałów do spraw wyznań, „w zależności od miejscowych warunków i potrzeb Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej/rady narodowej miasta wyłączonego z województwa"[84].

W zakresie działania wydziału lubelskiego znalazły się cztery grupy spraw: 1) wyznania rzymskokatolickiego, 2) zakonów, 3) wyznań nierzymskokatolickich, 3) stowarzyszeń społecznych o charakterze wyznaniowym. Dodatkowo zgodnie z wytycznymi dyrektora urzędu dr. Aleksandra Skarżyńskiego pracownicy mieli realizować zadania z zakresu instruktażu dla prezydiów powiatowych (miejskich) rad narodowych, z tym że na jednego pracownika miało przypadać nie więcej niż 4–5 powiatów[85].

Nowe wytyczne stały się powodem do przyjęcia przez PWRN w Lublinie uchwały nr 77/956/68 w sprawie organizacji wewnętrznej i zakresu działania Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej. Ukazała się ona 19 marca 1968 r.[86], uchylając poprzednią z 13 lutego 1962 r. Wraz z jej wejściem w życie kierownik lubelskiego WdsW wydał zarządzenie wewnętrzne z dnia 20 marca 1968 r. w sprawie szczegółowego podziału czynności między pracowników Wydziału do spraw Wyznań[87]. Uchwała i zarządzenie częściowo zmieniały ustaloną w 1962 r.

---

81 *Ibidem*, k. 236.

82 APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 270, Plany pracy i sprawozdania WdsW. Rok 1965, b.p.

83 APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1330, Organizacja i zakres działania WdsW PWRN. 1968–1973, k. 2–4; APL, Urząd Wojewódzki (dalej: UW) w Lublinie, Wydział do spraw Wyznań (dalej: WdsW), 1, Zarządzenia centralne 1956–1976, [dołączony do jednostki: Urząd do spraw Wyznań. Zbiór obowiązujących resortowych aktów normatywnych według stanu z dnia 1 marca 1969, s. 78–80].

84 APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1330, Organizacja i zakres działania WdsW PWRN. 1968–1973, k. 4.

85 *Ibidem*, k. 4.

86 AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 15–20, 24–29; APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1330, Organizacja i zakres działania WdsW PWRN. 1968–1973, k. 5–10.

87 AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 11–14; APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1330, Organizacja i zakres działania WdsW PWRN. 1968–1973, k. 11–14.

organizację wewnętrzną wydziału, wprowadzając nowy podział stanowisk pracy, tj.: 1) kierownik wydziału, 2) zastępca kierownika wydziału, 3) samodzielne stanowiska pracy inspektorów, 4) samodzielne stanowisko pracy do spraw wyznań nierzymskokatolickich[88].

W 1968 r. nie doszło w wydziale do większych zmian personalnych poza jedną – inspektora Zygmunta Cichockiego nadzorującego miasto i powiat Lublin zastąpił na stanowisku Ryszard Trojanowski. Zmienił się natomiast zakres obowiązków inspektorów oraz nastąpiły przesunięcia na stanowiskach pracy. Medard Dzikowski i Stanisław Bis otrzymali stanowiska młodszego referenta, Janina Łukawska została zaś referentem do spraw wyznań nierzymskokatolickich. Wydział poza kierownikiem i jego zastępcą zatrudniał zatem dwóch starszych inspektorów (Ryszard Trojanowski i Stefan Janek), dwóch młodszych referentów, którzy wcześniej byli inspektorami (Medard Dzikowski i Stanisław Bis) oraz referenta do spraw wyznań nierzymskokatolickich (Janina Łukawska)[89].

W 1970 r., w związku z zatrudnieniem Piotra Krzyszczuka na miejsce Ryszarda Trojanowskiego, kierownik wydziału Stefan Zahor zarządzeniem wewnętrznym z dnia 1 kwietnia 1970 r. wyznaczył nowy zakres czynności pracowników. Nowo zatrudniony Piotr Krzyszczuk miał nadzorować realizację polityki wyznaniowej na terenie miasta i powiatu Lublin oraz powiatu bychawskiego[90].

15 grudnia 1970 r. PWRN w Lublinie przyjęło nową uchwałę nr 78/514/70 w sprawie organizacji wewnętrznej i zakresu działania Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej[91], która uchyliła poprzednią z 1968 r. Nowa uchwała znosiła stanowisko zastępcy kierownika wydziału. Wydział dzielił się na samodzielne stanowiska pracy: a) inspektorów i b) stanowisko pracy do spraw wyznań nierzymskokatolickich[92].

Zarządzenie wewnętrzne kierownika wydziału z 6 listopada 1971 r. redukowało liczbę stanowisk w wydziale z 7 do 6. W wydziale nie pracował już Stanisław Bis, natomiast pozostali czterej pracownicy poza kierownikiem otrzymali stanowiska starszych inspektorów (Aleksander Borkowski, Medard Dzikowski, Stefan Janek, Piotr

---

88 AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 15–20.

89 *Ibidem*, k. 11–12.

90 APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1330, Organizacja i zakres działania WdsW PWRN. 1968–1973, k. 16–19.

91 AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 2–7; APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1330, Organizacja i zakres działania WdsW PWRN. 1968–1973, k. 22–27; APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 332, Plany i sprawozdania WdsW. Rok 1971, k. 3–9.

92 APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1330, Organizacja i zakres działania WdsW PWRN. 1968–1973, k. 24.

Krzyszczuk). Na stanowisku starszego referenta do spraw wyznań nierzymskokatolickich pozostała Janina Łukawska[93].

Kolejna uchwała PWRN w Lublinie w sprawie organizacji wewnętrznej i zakresu działania wydziału, nr 170/1295/73, ukazała się 20 czerwca 1973 r.[94] Sformułowano w niej nowy, stosunkowo zwięzły zapis (w § 3, p. 1 i 2 uchwały) dotyczący organizacji wewnętrznej wydziału, usuwając z niego informację o samodzielnym stanowisku do spraw wyznań nierzymskokatolickich. Zapis ten mówił, iż:

„1. Na czele Wydziału do Spraw Wyznań stoi kierownik, który kieruje działalnością wydziału.

2. Dla zapewnienia właściwej organizacji pracy i funkcjonowania wydział dzieli się na samodzielne (jednoosobowe) stanowiska pracy"[95].

Przedtem jednak, zanim ukazała się uchwała nr 170, przewodniczący PWRN w Lublinie wydał pismo okólne z dnia 13 marca 1973 r. w sprawie postępowania wydziałów PWRN, prezydiów powiatowych (miejskich) rad narodowych i ich wydziałów, prezydiów rad narodowych niestanowiących powiatów oraz urzędów gminnych, w zakresie sposobu i trybu załatwiania i uzgadniania spraw wyznaniowych z Wydziałem do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej[96]. Pismo przewodniczącego PWRN Ryszarda Wójcika w szczegółach określało tryb załatwiania i konsultowania z WdsW wszelkich spraw wyznaniowych oraz sposób przepływu informacji pomiędzy WdsW a poszczególnymi wydziałami PWRN i organami niższego szczebla.

Okólnik ten został wydany w odpowiedzi na pismo dyrektora UdsW z 31 grudnia 1972 r.[97] Przewidziana do realizacji w 1973 r. reforma administracji terenowej, jak zapewniał dyrektor UdsW, minister Aleksander Skarżyński, miała nie spowodować bezpośrednich zmian w strukturze i zakresie działania wydziałów do spraw wyznań PWRN, jednak jak podkreślał, powinna przynieść poważne konsekwencje pośrednie, zwiększając obciążenia wydziałów realizacją zadań instruktażowych wobec naczelników gmin i przewodniczących prezydiów miejskich rad narodowych miast niestanowiących powiatów[98].

Wewnętrzne zarządzenia kierownika WdsW PWRN w Lublinie, wydawane na podstawie uchwał PWRN w Lublinie, opracowanych z kolei zgodnie z wytycznymi UdsW, mającymi swe źródło w uchwałach i zarządzeniach Rady Ministrów, decydowały o strukturze organizacyjnej WdsW PWRN w Lublinie, o zakresie i podziale

[93] *Ibidem*, k. 28–30.

[94] *Ibidem*, k. 32–36.

[95] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 11–14; APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1330, Organizacja i zakres działania WdsW PWRN. 1968–1973, k. 34.

[96] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 357, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1973, k. 51–60.

[97] *Ibidem*, k. 69–72.

[98] *Ibidem*, k. 61–65, 69–72.

obowiązków pomiędzy pracowników oraz o liczbie etatów i zmianach na stanowiskach pracy.

Również według odgórnych zarządzeń porządkowano dokumentację wydziału. 12 listopada 1957 r. PWRN w Lublinie podjęło uchwałę nr 285/57 w sprawie organizacji i zakresu działania składnic akt przy prezydiach rad narodowych województwa lubelskiego[99]. Na tej podstawie w 1957 r. został opracowany wykaz podziału rzeczowego akt, zgodnie z którym miała być prowadzona i porządkowana dokumentacja wydziału. Akta otrzymały symbol Wz. Wyodrębniono poszczególne grupy spraw, nadając im numerację dwucyfrową:

„I. Sprawy ogólnoadministracyjne
I-1. Korespondencja z powiatami
I-2. Sprawozdawczość (sprawozdania kwartalne)
I-3. Sprawy wewnętrzne
I-4. Korespondencja z redakcjami i z radiem
I-5. Skargi i zażalenia
I-6. Sprawy z Urzędem
I-7. Sprawy z Wydziałem Oświaty i Kultury
I-8. Sprawy orzeczeń karnych
I-9. Sprawy różne

II. Sprawy wyznania rzymskokatolickiego
II-1. Zmiany granic i erygowania parafii, nominacje, przeniesienia księży
II-2. Masowe uroczystości
II-3. Seminaria Duchowne
II-4. Działalność i sprawy organistów
II-5. Katolicki Uniwersytet Lubelski
II-6. Zakony rzymskokatolickie (męskie i żeńskie)
II-7. »Caritas«
II-8. Budowle, remonty – przydział materiałów budowlanych
II-9. Sprawy gospodarcze i finansowe księży
II-10. Sprawy nauczania religii
II-11. Podania o subwencje
II-12. Cmentarze
II-13. Dewocjonalia
II-14. Nieruchomości
II-15. Sprawy rolne
II-16. Odznaczenia państwowe

[99] APL, UW w Lublinie, WdsW, 4, Normatywy kancelaryjne 1965–1971, k. 90, 92–97 [tekst uchwały].

III. Inne wyznania
III-1. Sprawy kościoła polskokatolickiego
III-2. Sprawy prawosławne
III-3. Mojżeszowe
III-4. Wyznania ewangelicko-augsburskie
III-5. Zbory – Adwentyści Dnia Siódmego, Badacze Pisma Św[iętego]
III-6. Obiekty opuszczone różnych związków wyznaniowych
III-7. Inne związki wyznaniowe nie wchodzące w zakres wyżej wymienionych grup"[100].

W grudniu 1958 r. podział rzeczowy akt został zmieniony i od roku 1959 zaczął obowiązywać nowy. Zmieniono i rozbudowano dział I, natomiast w dziale II, w punkcie II-4 *Działalność i sprawy organistów* zmieniono na *Sprawy wyjazdów i przyjazdów z zagranicy duchowieństwa i zakonów oraz emigracji*. Schemat rzeczowego wykazu akt wyglądał następująco:
„I. Sprawy ogólnoadministracyjne
I-1. Korespondencja z powiatami
I-2. Sprawozdawczość (sprawozdania kwartalne)
I-2a. Sprawozdania statystyczne duchowieństwa oraz ewidencja
I-3. Sprawy wewnętrzne – korespondencja wewnętrzna Prez[ydium] W[ojewódzkiej] R[ady] N[arodowej] z wydziałami i zarządami
I-3a. Sprawy osobowe pracowników
I-4. Skargi i zażalenia oraz korespondencja z redakcjami i z radiem
I-5. Sprawy z Urzędem ds. Wyznań (niewchodzące w zakres innych grup)
I-6. Sprawy z Wydziałem Oświaty i Kultury (zabytki)
I-7. Sprawy orzeczeń karnych (odwołania i uzgodnienia z Wydz[iałem] Karno-Adm[inistracyjnym])
I-8. Różne niewchodzące w zakres innych grup (Sąd, MO, Prokuratura, Straż Pożarna)
I-9. Rozmowy z biskupami i księżmi
I-10. Uchwały Prezydium W[ojewódzkiej] R[ady] N[arodowej] i M[iejskiej] R[ady] N[ardowej]
I-11. Sprawy związane z rejestracją poborowych duchownych, świeckich, zakonnych oraz alumnów seminarium.

II. Sprawy wyznania rzymskokatolickiego
II-1. Zmiany granic i erygowania parafii oraz placówek duszpasterskich, nominacje, przeniesienia duchownych rzym[sko]kat[olickich] oraz ślubowania itp.

[100] APL, PWRN w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1329, Organizacja wydziału i referatów do spraw wyznań prezydiów rad narodowych 1955–1962, k. 4.

II-2. Masowe uroczystości (misje, odpusty, rekolekcje itp. oraz zjazdy i konferencje organizowane przez kler)
II-3. Seminaria Duchowne (wszystkie sprawy związane z działalnością)
II-4. Sprawy wyjazdów
II-5. Katolicki Uniwersytet Lubelski – wszystkie sprawy wypływające z jego działalności
II-6. Zakony rzymskokatolickie (męskie i żeńskie)
II-7. »Caritas« (wszystkie sprawy związane z jego działalnością)
II-8. Budowle i remonty obiektów sakralnych i kościelnych, materiały budowlane, zezwolenia itp.
II-9. Sprawy gospodarcze parafii i finansowe księży (podatki, loterie, zbiórki)
II-10. Sprawy nauczania religii (w szkole, poza szkołą itp.)
II-11. Podania o subwencje-zapomogi (związane z Funduszem Kościelnym)
II-12. Cmentarze (sprawy związane z cmentarzami – bez ewidencji)
II-13. Dewocjonalia (produkcja, handel, »Veritas«, »Ars Christiana« itp.)
II-14. Nieruchomości kościelne (nabycie nieruchomości, place, wywłaszczenia, opinie itp.)
II-15. Sprawy rolne (związane z gospodarstwem rolnym parafii itp.)
II-16. Odznaczenia państwowe

III. Inne wyznania
III-1. Sprawy kościoła polskokatolickiego (przeniesienia, nominacje oraz wszystkie inne)
III-2. Sprawy prawosławne (wszystkie sprawy tego wyznania)
III-3. Mojżeszowe (wszystkie sprawy tego wyznania)
III-4. Wyznania ewangelicko-augsburskie, metodystyczne, mariawici (wszystkie sprawy)
III-5. Zbory – Adwentyści Dnia Siódmego, Badacze Pisma Św[iętego], Świadkowie Jehowy itp.
III-6. Obiekty opuszczone różnych związków wyznaniowych – wyłączając rzym[sko-]kat[olickie]
III-7. Inne związki wyznaniowe niewchodzące w zakres wyżej wymienionych grup”[101].

18 stycznia 1964 r. Wydział Ogólny UdsW przesłał wszystkim wydziałom do spraw wyznań projekt oznaczania i podziału kategorii materiałów archiwalnych[102], a 12 czerwca 1964 r. dyrektor UdsW wydał zarządzenie w sprawie podziału materiałów archiwalnych w wydziałach do spraw wyznań w prezydiach wojewódzkich miejskich (wyłączonych) rad narodowych na kategorie i ustalenia terminów ich

[101] *Ibidem*, k. 20–21.
[102] APL, UW w Lublinie, WdsW, 4, Normatywy kancelaryjne 1965–1971, k. 97–99.

przechowywania[103]. Dokonano podziału akt na poszczególne klasy różnych stopni. Na klasę pierwszego stopnia złożyły się:
0 – Zarządzanie
00 – Akty normatywne
01 – Organy kolegialne
02 – Organizacja administracji do spraw wyznań
03 – Planowanie i sprawozdawczość
04 – Pomoc prawna
05 – Skargi i wnioski
06 – Informacja
08 – Biurowość i sprawy gospodarcze wydziału

W klasie drugiej i dalszych stopniach znalazły się:
1 – Personel wydziału
11 – Zatrudnienie
13 – Szkolenie pracowników
15 – Dyscyplina pracy
16 – Sprawy socjalno-bytowe
4 – Organizacja instytucji wyznaniowych
40 – Terytorialna organizacja Kościoła rzymskokatolickiego
41 – Terytorialna organizacja wyznań nierzymskokatolickich
42 – Terytorialna organizacja zakonów, kongregacji i stowarzyszeń religijnych
43 – Tworzenie, znoszenie, przekształcanie placówek kościelnych Kościoła rzymskokatolickiego
44 – Tworzenie, znoszenie, przekształcanie placówek wyznań nierzymskokatolickich
45 – Tworzenie, znoszenie, przekształcanie placówek zakonnych i stowarzyszeń
5 – Duchowieństwo i członkowie stowarzyszeń
50 – Obsadzanie stanowisk kościelnych i duchownych
51 – Zezwolenia dla osób zakonnych i świeckich na prowadzenie nauki religii
52 – Uprawnienie na przewodników turystycznych dla osób duchownych i zakonnych
53 – Wyjazdy za granicę osób duchownych i zakonnych
54 – Sprawy wojskowe osób duchownych i zakonnych
55 – Interwencje w sprawach działalności osób duchownych i zakonnych
56 – Akta osobowe osób duchownych i zakonnych
6 – Środki rzeczowe instytucji wyznaniowych i stowarzyszeń
60 – Sprawy majątkowe
61 – Inwestycje

[103] *Ibidem*, k. 107–109.

62 – Cmentarze
63 – Najem lokali na potrzeby związków wyznaniowych
64 – Urządzenia
7 – Dochody instytucji wyznaniowych i stowarzyszeń
70 – Zbiórki
71 – Spadki i darowizny pieniężne
71 – Subwencje i pożyczki
73 – Produkcja i działalność gospodarcza
74 – Zbyt i obrót towarowy
75 – Kalkulacja dochodów
76 – Podatki
8 – Kultura, nauka, propaganda i sport
80 – Wydawnictwa i publikacje
81 – Odczyty i prelekcje
82 – Szkolnictwo
83 – Sport i turystyka
9 – Nadzór nad instytucjami wyznaniowymi i stowarzyszeniami
90 – Nadzór nad Kościołem rzymskokatolickim
91 – Nadzór nad placówkami wyznań nierzymskokatolickich
92 – Nadzór nad zakonami
93 – Nadzór nad stowarzyszeniami religijnymi

Każda z klas od 0 do 9 miała dwa lub trzy poziomy podziału. Trzeci poziom, bardzo rozbudowany, którego nie przedstawiono w powyższym wykazie ze względu na jego obszerność, nie występował w klasach oznaczonych numerami 4 i 9[104]. Tak szczegółowy i wielopoziomowy schemat obowiązywał w celu porządkowania akt wydziału od 1965 r. W tym też roku ukazała się instrukcja kancelaryjna dla wydziałów i równorzędnych jednostek organizacyjnych prezydiów wojewódzkich rad narodowych[105], a dwa lata później instrukcja w sprawie organizacji i zakresu działania archiwów zakładowych w prezydiach rad narodowych stopnia wojewódzkiego i powiatowego[106].

Można powiedzieć, że zauważalny progres (a może przemyślana próba harmonizacji pracy wydziału i wejścia na wyższy poziom merytoryczny i organizacyjny), który od 1964 r. dokonywał się w strukturze i organizacji wydziałów do spraw wyznań,

[104] APL, UW w Lublinie, WdsW, 1, Zarządzenia centralne 1956–1976 [dołączony do jednostki: Urząd do spraw Wyznań. Zbiór obowiązujących resortowych aktów normatywnych według stanu z dnia 1 marca 1969, s. 42–55].
[105] APL, UW w Lublinie, WdsW, 4, Normatywy kancelaryjne 1965–1971, k. 1–17 [tekst instrukcji].
[106] *Ibidem*, k. 35 [tekst instrukcji].

sięgał bardzo głęboko, obejmując nawet kwestie archiwizacji i porządkowania dokumentów wydziałowych.

Uposażenie pracowników

Na temat uposażenia pracowników WdsW PWRN w Lublinie mamy jedynie znikome informacje.

Projekt zmian etatowych w wydziałach do spraw wyznań miał być jednym z punktów programu narady kierowników wydziałów zwołanej przez urząd 16 kwietnia 1957 r. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie przewidywało uszczuplenie etatów w lubelskim WdsW[107].

W wyniku dyskusji decyzją UdsW z 1 czerwca 1957 r. zaprowadzono zmiany w etatach i w grupach uposażenia pracowników. W WdsW PWRN w Lublinie ustalono liczbę sześciu etatów, z których jeden znajdował się w III grupie uposażenia, trzy etaty - w grupie IV i dwa - w grupie V[108].

Jak pokazują poniższe tabele, wysokość uposażenia pracowników zależała nie tylko od stanowiska, lecz także od wykształcenia, chociaż uposażenie Aleksandra Borkowskiego jest odstępstwem od tej reguły. Wysługa lat, jak pokazuje przykład Janiny Łukawskiej – najniżej wynagradzanego pracownika, nie miała większego znaczenia.

Tabela 1. Wynagrodzenie i wykształcenie pracowników zatrudnionych w WdsW PWRN w Lublinie w 1963 r. (według stanu na marzec)

Imię i nazwisko	Data urodzenia	Data rozpoczęcia pracy w WdsW	Wykształcenie	Wysokość wynagrodzenia zł brutto
Stefan Zahor	19 XII 1916	1 XII 1963	wyższe	4500
Aleksander Borkowski	17 V 1909	1 I 1953	podstawowe	4000
Józef Wierzba	5 III 1905	1 IX 1954	średnie i wyższy kurs z polonistyki	2900
Medard Dzikowski	18 III 1928	1 V 1959	średnie	2300
Stefan Janek	6 I 1913	1 I 1960	podstawowe i 3 kl. gimnazjum	2200
Stanisław Bis	5 V 1923	15 X 1958	podstawowe	1800
Bogusław Mrówczyński	1 XI 1929	1 X 1957	podstawowe i 4 kl. gimnazjum handlowego	1510
Janina Łukawska	24 I 1930	2 II 1953	podstawowe i 4 kl. gimnazjum handlowego	1400

Źródło: AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, 127/50, k. 285.

[107] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 129, Sprawy z UdsW. Rok 1957, k. 116–117.
[108] *Ibidem*, k. 68.

Tabela 2. Uposażenie pracowników WdsW PRWN w Lublinie w latach 1961 i 1962

Imię i nazwisko	Stanowisko w latach 1961 i 1962	Grupa uposażenia w 1961 r.	Grupa uposażenia w 1962 r.	Wysokość wynagrodzenia zł brutto w 1962 r.
Aleksander Borkowski	kierownik	I	I	3800
Józef Wierzba	zastępca kierownika	IV	IV	2900
Medard Dzikowski	inspektor/starszy inspektor	VII	V	2300
Stefan Janek	starszy inspektor	VII	VII	2000
Stanisław Bis	inspektor	IX	IX	1600
Bogusław Mrówczyński	inspektor	IX	IX	1510
Janina Łukawska	sekretarka/starszy referent	X	X	1400

Źródło: AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, 127/50, k. 87, 291.

Na wniosek przewodniczącego PWRN w Lublinie Ryszarda Wójcika, decyzją UdsW z dnia 25 lipca 1968 r., kierownik WdsW Stefan Zahor został awansowany ze stawki uposażenia 4800 do stawki 5000 zł, którą miał pobierać od 1 sierpnia 1968 r.[109] W latach 1963–1966 jego uposażenie wynosiło 4500 zł miesięcznie, a od 1966 r. – 4800 zł miesięcznie. Stosunkowo szybki wzrost wynagrodzenia kierownika Zahora przewodniczący PWRN w Lublinie uzasadniał jego umiejętnościami i sumiennością w pracy. We wniosku o awans Stefana Zahora pisał, że: „wykazał dużą inicjatywę, zmysł organizacyjny oraz odpowiednią postawę społeczną. Cechuje go wysokie poczucie odpowiedzialności, inteligencja i stanowczość w podejmowaniu decyzji w tak ważnych problemach związanych z tym wydziałem"[110].

Zauważalna jest znaczna różnica między najwyższym wynagrodzeniem, pobieranym przez kierownika Stefana Zahora, a najniższym.

Ocena pracy wydziału

W materiałach archiwalnych związanych z działalnością WdsW PWRN w Lublinie trudno odnaleźć pisma sporządzane przez instytucje nadrzędne, które zawierałyby ocenę pracy wydziału, uwagi krytyczne czy wskazywałyby na nieprawidłowości w jego funkcjonowaniu.

[109] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 21.

[110] *Ibidem*, k. 22.

W sprawozdaniu z inspekcji przeprowadzonej w dniach 22–23 września 1961 r. w WdsW PWRN w Lublinie, w uwagach i zaleceniach poinspekcyjnych, Aleksander Wołowicz wskazał na przyczyny niedociągnięć w pracy, które miały wynikać m.in. z braku zainteresowania działalnością wydziału ze strony UdsW. W celu usprawnienia dalszego funkcjonowania wydziału zalecono:

„a) opracowanie szczegółowe spraw podatkowych parafii i księży,
b) lepsze rozeznanie duchowieństwa (325 umiarkowanych i 381 wrogich) i praca nad nimi,
c) wymienić z[astęp]cę kierownika wydziału,
d) ujednolicić dokumentację (np. teczka parafii, w niej teczka proboszcza, podatki parafii i księdza)”[111].

W 1963 r. uwagi UdsW odnoszące się do pracy wydziału dotyczyły prowadzenia teczek personalnych księży, które zgodnie z wytycznymi urzędu powinny być częścią teczki parafii, natomiast WdsW w Lublinie wyłączył je z akt parafii i powierzył pod opiekę jednemu pracownikowi, co miało skutkować tym, że teczki osobowe księży nie były uzupełniane na bieżąco (zauważono w nich brak notatek z rozmów z księżmi, aktualnych opinii, mimo że te informacje, podobnie jak i dane o rozwarstwieniu kleru, znajdowały się w teczkach inspektorów powiatowych)[112]. Niedociągnięcia w pracy wydziału miały się również przejawiać w realizacji podatków przez kościelne osoby fizyczne i prawne oraz w stosowaniu wobec nich ulg podatkowych. Te ostatnie wydział miał opiniować odręcznie, „nie pozostawiając sobie żadnej pisemnej wzmianki o swym stanowisku”[113], co stanowiło przeszkodę w prowadzeniu skutecznej polityki fiskalnej wobec kleru. Poza uchybieniami zauważono również pozytywne efekty współdziałania inspektorów wydziału z powiatowymi zespołami do spraw kleru oraz z wydziałami prezydiów powiatowych rad narodowych[114].

Pomimo wielu wytycznych ze strony UdsW, które miały usprawnić pracę wydziałów i zapewnić jednolitość w realizacji polityki wyznaniowej państwa, regulacje władz centralnych dotyczące funkcjonowania aparatu wyznaniowego najwidoczniej nie były tak do końca właściwe, skoro kierownik lubelskiego WdsW Stefan Zahor pozwolił sobie na sformułowanie kilku krytycznych uwag na temat działalności UdsW oraz sposobu kierowania przez ten urząd terenowymi wydziałami do spraw wyznań. Pisał, że w opinii księży UdsW nie ma wysokiej rangi, a jego autorytet jest niewielki, ponieważ nie jest równy ministerstwu. Podkreślał, że choć urząd formalnie sprawuje nadzór nad

[111] *Ibidem*, k. 90.
[112] *Ibidem*, k. 84; APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 255, Sprawy z UdsW. Rok 1963–1964, k. 42–44.
[113] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 85; APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 255, Sprawy z UdsW. Rok 1963–1964, k. 42–43.
[114] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 84.

działalnością Kościołów i związków wyznaniowych, to duchowieństwo wie, że i tak w ważniejszych sprawach decyzje podejmowane są poza urzędem, często nawet bez konsultacji z nim. Pisał: „Konieczne jest stworzenie urzędowi podstaw prawnych do sprawowania nadzoru nad kościołami i związkami wyznaniowymi. Wydaje się nam w województwie, że Urząd do spraw Wyznań nie ma jasnego programu swej działalności, jasnej i konsekwentnej polityki wyznaniowej. Cechą dotychczasowej działalności jest raczej defensywa w stosunku do różnych agresywnych poczynań episkopatu"[115]. Zauważał, że wpływa to niekorzystnie na pracę wydziałów i jest powodem tego, iż: „wydziały do spraw wyznań mają duże trudności w swojej codziennej działalności. Brak przede wszystkim podstaw prawnych do sprawowania nadzoru nad działalnością związków wyznaniowych. Dlatego też konieczne są konkretne wytyczne do codziennej pracy ze strony UdsW. Tymczasem kierownicy wydziałów nie otrzymują takich wytycznych. Kierownicy działają więc najczęściej na własne wyczucie na »węch«. Decyzje na szczeblu wojewódzkim podejmują zespoły. W obecnej sytuacji trudno mówić o jednolitej polityce wyznaniowej w województwach. A taka jednolita polityka jest konieczna. Stosowana dotychczas polityka »nie zadrażniać«, »nie powodować konfliktów« – nie jest dobrą polityką. Narady w urzędzie odbywają się od przypadku do przypadku, przeważnie z okazji różnych politycznie szkodliwych inicjatyw episkopatu.

Kierownicy wydziałów nie są informowani o poczynaniach episkopatu, o korespondencji między rządem a episkopatem. Księża wiedzą więcej od pracowników wydziału o aktualnych stosunkach państwo–Kościół. Znają treść pism kierowanych przez episkopat do rządu oraz treść odpowiedzi. My natomiast o niektórych faktach dowiadujemy się od księży. Z oficjalnych źródeł mamy za mało informacji. Wydziały do spraw wyznań rzadko bywają odwiedzane przez pracowników urzędu. Kontakty kierownika z pracownikami urzędu ograniczają się do rozmów telefonicznych, często w bardzo drobnych sprawach. Pożądane są stałe kontakty kierowników wydziału z kierownictwem urzędu, np. raz na kwartał narada. Takie próby już były ale bez efektów. Wydziałom do spraw wyznań potrzebne są stałe informacje, konkretne wytyczne do pracy oraz nadzór ze strony urzędu"[116].

Uwagi Stefana Zahora obnażały słabą skuteczność działania aparatu wyznaniowego na różnych szczeblach. Wydział do spraw Wyznań w Lublinie w wielu wypadkach działał „na wyczucie", bez jasnych wytycznych od władz centralnych. Gdy w sprawach wątpliwych kierował zapytania do urzędu, nierzadko odpowiedź otrzymywał z opóźnieniem. Wydaje się, że WdsW PWRN w Lublinie byłby w stanie wykazywać większą aktywność w tym zakresie, gdyby mógł liczyć na ścisłą współpracę i systematyczną

[115] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 332, Plany i sprawozdania WdsW. Rok 1971, k. 33.
[116] *Ibidem*, k. 33–34.

pomoc urzędu. Zdarzały się bowiem przypadki, szczególnie przy wydawaniu zezwoleń budowlanych, że opinia wydziału była sprzeczna z decyzją urzędu.

Ponadto wydział, opracowując na polecenie władz centralnych okresowe analizy sytuacji wyznaniowej w województwie czy sporządzając ankiety sprawozdawcze, nie otrzymywał informacji zwrotnej na temat wniosków z przeprowadzonych czynności. Na przykład w marcu 1972 r. wydział przygotował dla urzędu dość nietypową, składającą się z kilku tabel „analizę parafii pod kątem ustalenia związków pomiędzy ich wielkością a aktywnością i lojalnością wobec Państwa"[117]. Pierwsza tabela dotyczyła zależności między „postawą proboszcza a wielkością parafii". Druga skupiała się na wykazaniu zależności między „wielkością a aktywnością parafii". Trzecia miała wykazać zależność między „wielkością parafii a stopniem lojalności wobec Państwa". Wydział otrzymał od urzędu bardzo szczegółowe i złożone objaśnienia do wypełniania rubryk, będących podstawą późniejszej, całościowej analizy. Księży podzielono na cztery grupy: I – pozytywni, II – lojalni, III – nielojalni, IV – dotychczas nierozeznani. Wśród parafii i innych samodzielnych placówek kościelnych wyróżniono pięć typów: I – obsadzona przez proboszcza (rektora, wikariusza), II – obsadzona przez proboszcza i jednego wikariusza, III – obsadzona przez proboszcza oraz dwóch do czterech wikariuszów, IV – obsadzona przez proboszcza oraz pięciu do siedmiu wikariuszów, V – obsadzona przez proboszcza oraz ponad siedmiu wikariuszów. W tabeli drugiej przy pięciu typach parafii wprowadzono oznaczenia cyfrowo-literowe, do których przypisane były skonkretyzowane mierniki aktywności parafii zawarte w załączonym do tabeli wykazie. Pracownicy sporządzający tak szczegółową analizę musieli wykazać się szeroką wiedzą na temat każdej parafii w województwie.

Nasuwa się pytanie, czy wydział znał cel przeprowadzanych badań i jakie wnioski dla dalszej pracy w sprawach wyznaniowych urząd z tych analiz wysnuł. Czy miały one być podstawą do wydania kolejnej instrukcji lub wytycznych ukierunkowujących bądź rozszerzających dotychczasowy zakres czynności wydziałów? Niestety w aktach brak odpowiedzi na te pytania.

Materiały sprawozdawcze

1. Sprawozdania statystyczne

Nie ulega wątpliwości, że wszelkie materiały sprawozdawcze wytworzone przez referaty (wydziały) do spraw wyznań były podstawą do dyskusji nad sytuacją wyznaniową na terenie danego województwa. Były również brane pod uwagę przy ocenie pracy wydziału.

[117] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 343, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1972, k. 25–36.

Od 1956 r. WdsW PWRN w Lublinie przesyłał do UdsW kwartalne sprawozdania statystyczne „o stanie księży rzymskokatolickich w województwie lubelskim". W związku z wydanym przez UdsW 17 października 1958 r. nakazem sporządzania przez wydziały do spraw wyznań (PWRN i PMRN) półrocznych sprawozdań statystycznych za okres od 1 stycznia do 30 czerwca i od 1 lipca do 31 grudnia wydziały zostały zobowiązane do przesyłania urzędowi wykazów półrocznych jako załączników do sprawozdań kwartalnych za II kwartał (dotyczyło to sprawozdania za pierwsze półrocze) i IV kwartał (dotyczyło to sprawozdania za drugie półrocze). Pierwsze sprawozdanie półroczne wydział miał przesłać do urzędu w terminie do 10 listopada 1958 r. i powinno ono przedstawiać stan Kościoła rzymskokatolickiego w województwie na dzień 1 października 1958 r.[118] Sprawozdanie półroczne lubelskiego wydziału zawierało szczegółowy wykaz dekanatów wchodzących w skład czterech diecezji położonych w całości lub częściowo na terenie województwa lubelskiego. Ponadto w ramach dekanatów podane zostały pozostałe statystyki, takie jak: liczba parafii (w tym świeckich i zakonnych), liczba innych placówek duszpasterskich niebędących parafiami, stan księży na dzień 31 października 1958 r., liczba wniosków o powołanie na stanowiska proboszczów zatwierdzonych przez PWRN oraz liczba wniosków o erygowanie nowych parafii zatwierdzonych przez PWRN[119]. Pozostałe sprawozdania półroczne sporządzane przez wydział według stałego formularza do 1963 r. zawierały już tylko ogólne dane liczbowe odnoszące się do poszczególnych diecezji, a nie do konkretnych dekanatów w diecezjach.

Decyzją z 10 lutego 1964 r. władze centralne wprowadziły do formularza statystycznego dwie zmiany: w miejsce, gdzie dotychczas podawano liczbę wniosków o powołanie na stanowiska proboszczów, zatwierdzonych przez PWRN, miano wpisywać liczbę kościołów, a w miejsce rubryki dotyczącej liczby wniosków o erygowanie nowych parafii wstawiono rubrykę z liczbą kaplic. Termin nadsyłania pierwszych wykazów statystycznych sporządzanych na zmienionych formularzach wyznaczono na 20 lutego 1964 r.[120]

Pozyskiwanie danych do ankiet statystycznych sprawiało wydziałowi pewne trudności, o czym niejednokrotnie informował UdsW. W pismach z 8 lipca i 18 października 1957 r. kierownik wydziału usprawiedliwiał się, że z powodu braku źródła informacji, którym są „wiadomości diecezjalne", dane w zestawieniach statystycznych są nieścisłe. Wydział ubolewał, że kuria lubelska dane statystyczne przysyła z dużym opóźnieniem, natomiast kuria siedlecka nie przekazuje ich wcale[121]. Dodatkowo Borkowski podniósł problem braku kontroli wydziału nad

[118] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 254, Sprawozdania o stanie księży rzymskokatol[ickich]. Rok 1956–1964, k. 38.
[119] *Ibidem*, k. 40.
[120] *Ibidem*, k. 11.
[121] *Ibidem*, k. 44, 47.

„wikariuszami i ich ruchem", co – jak twierdził – uniemożliwia dokładne podanie ich stanu liczbowego[122].

O ile półroczne sprawozdania statystyczne (za okres od 1957 do 1963 r.) wydział przesyłał UdsW terminowo, o tyle trudności z terminowym zebraniem danych pojawiły się w związku z wypełnianiem 16 ankiet (od nr. 2 do 17), które zgodnie z pismem i instrukcją urzędu z 27 sierpnia 1964 r. miały zostać nadesłane do 15 września 1964 r.[123] Ankiety od nr. 2 do 17 (ankieta nr 1 dotyczyła składu osobowego wydziału) miały zawierać szczegółowe dane o życiu diecezji i parafii, m.in. informacje o księżach pozytywnych, umiarkowanych i wrogo ustosunkowanych, informacje o zakonach i zgromadzeniach, o wyższych seminariach duchownych, o sanktuariach, o świeckich stowarzyszeniach i organizacjach działających przy parafiach wraz z przybliżoną liczbą członków, o związkach wyznaniowych, o uroczystościach w parafiach[124]. Uzupełnionej przez wydział ankiety nie udało się odnaleźć w zasobach archiwalnych.

Od stycznia 1966 r. sprawozdania statystyczne były sporządzane na specjalnych, ujednoliconych formularzach, oznaczonych sygnaturami USW-1, 2, 3 (dla sprawozdań corocznych) oraz USW-4 i 5 (dla sprawozdań dwuletnich), opublikowanych przez UdsW 15 grudnia 1965 r. w okólniku w sprawie uregulowania sprawozdawczości statystycznej wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych i rad narodowych miast wyłączonych z województw[125]. Zgodnie z zawartymi w okólniku nowymi zasadami sprawozdawczości wydziały do spraw wyznań zostały zobowiązane do składania sprawozdań rocznych (w terminie do 31 stycznia) oraz za okres dwóch lat (w terminie do 31 stycznia lat parzystych).

Formularze USW od 1 do 3 przeznaczone dla sprawozdań corocznych zawierały:
- formularz USW-1 – parafie, placówki duszpasterskie i obiekty sakralne Kościoła rzymskokatolickiego,
- formularz USW-2 – księża rzymskokatoliccy,
- formularz USW-3 – organizacje społeczne.

Formularze USW-4 i USW-5 dla sprawozdań dwuletnich obejmowały dwa zagadnienia:
- formularz USW-4 – kaplice i kapelani w zakładach służby zdrowia,
- formularz USW-5 – budownictwo obiektów sakralnych.

---

[122] *Ibidem*, k. 47.

[123] *Ibidem*, k. 4.

[124] *Ibidem*, k. 5–6.

[125] APL, UW w Lublinie, WdsW, 1, Zarządzenia centralne. 1956–1976 [dołączony do jednostki: Urząd do spraw Wyznań. Zbiór obowiązujących resortowych aktów normatywnych według stanu z dnia 1 marca 1969, s. 60–61]; APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 285, Sprawozdania statystyczne. Rok 1967, b.p.

Oryginały sprawozdań miał otrzymywać urząd, natomiast wtórniki pozostawały w aktach wydziału[126].

Od tego roku dla sprawozdań statystycznych obowiązywały stałe formularze. W 1967 r. dołączono do nich jeszcze jeden formularz USW-9 dotyczący przestępstw skarbowych osób duchownych[127]. Obowiązywał on do 30 listopada 1972 r., kiedy to UdsW zniósł konieczność opracowywania sprawozdań na tymże formularzu.

Od 22 października 1970 r. wydziały do spraw wyznań przygotowywały sprawozdania statystyczne, opierając się na okólniku w sprawie uregulowania sprawozdawczości statystycznej wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych i rad narodowych miast wyłączonych z województw[128].

Sprawozdanie, które w listopadzie 1972 r. urząd polecił sporządzić wydziałom do spraw wyznań PWRN, w tym także WdsW PWRN w Lublinie, miało się składać tak jak dotychczas z trzech formularzy: USW-1, USW-2 i USW-3, z tym że do dwóch pierwszych należało dołączyć informację opisowo-wyjaśniającą na temat:

- wzrostu (lub spadku) liczby parafii oraz kościołów i kaplic od 31 grudnia 1971 r. do 31 grudnia 1972 r. wraz z uzasadnieniem zaistniałych zmian,
- wzrostu (lub spadku) liczby księży, biorąc pod uwagę nowo wyświęconych i zmarłych w 1972 r., tych, którzy wystąpili ze stanu duchownego, zostali z niego usunięci lub wyemigrowali, oraz przybyłych z innych województw i tych, którzy odeszli do innych województw.

Wydziały miały również przekazać w sprawozdaniu szczegółowe dane dotyczące liczby nieobsadzonych od 1945 r. parafii, obsługiwanych przez proboszczów lub administratorów z sąsiednich parafii, a także podać liczbę parafii obsadzonych tymczasowymi administratorami, tzw. wikariuszami ekonomami oraz księżmi, na których kandydaturę na proboszczów lub administratorów wydział nie wyraził zgody. Urząd zainteresowany był też liczbą rozpatrzonych pozytywnie i negatywnie wniosków w sprawie mianowania proboszczów i administratorów parafii[129].

Podsumowując krótki przegląd sprawozdawczości statystycznej wydziału za lata 1956–1972, można wnioskować, że z jednej strony władze na szczeblu centralnym od początku funkcjonowania wydziałów dążyły do ujednolicenia formularza statystycznego, a z drugiej strony formularz ten stale ewoluował, gdyż był on kilkakrotnie zmieniany i rozbudowywany o nowe zagadnienia. Wydaje sie, że cała sprawozdawczość

---

[126] APL, UW w Lublinie, WdsW, 1, Zarządzenia centralne. 1956–1976 [dołączony do jednostki: Urząd do spraw Wyznań. Zbiór obowiązujących resortowych aktów normatywnych według stanu z dnia 1 marca 1969, s. 60–61].

[127] *Ibidem*, [s. 73].

[128] *Ibidem*, k. 92 (tylko wzmianka o okólniku bez jego treści).

[129] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 357, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1973, k. 92–94.

ewoluowała, podobnie jak metody działań, które komuniści wypracowywali i stosowali do walki z Kościołem[130], począwszy od aresztowań duchowieństwa, a skończywszy na jego lojalizacji.

Plany pracy wydziału i sprawozdawczość opisowa

W zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie zachowały się wszystkie miesięczne plany pracy i sprawozdania sytuacyjne Referatu (od 1955 r. Wydziału) do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie, sporządzane regularnie i terminowo w latach 1954–1956[131]. Przygotowywane na dany miesiąc plany pracy WdsW PWRN w Lublinie oraz spisywane za poszczególne miesiące i kwartały sprawozdania sytuacyjne z terenu województwa lubelskiego wysyłane były systematycznie do KW PZPR.

Sprawozdania sytuacyjne z terenu województwa lubelskiego za dany miesiąc wydział z reguły sporządzał według stałego schematu zawierającego takie zagadnienia, jak: 1) zmiany organizacyjne, 2) ruch personalny kleru, 3) odprawy dekanalne i wizytacje biskupów, 4) imprezy kościelne i akcje masowe organizowane przez kler, 5) dane z życia organizacji kościelnych, 6) nauka religii, 7) działalność zakonów, 8) działalność komitetów dzielnicowych i środowiskowych domów kultury, 9) zbiórki na cele wyznaniowe, 10) budowle kultu religijnego, 11) działalność sekt wyznaniowych, 12) stosunek kleru do bieżących zagadnień społecznych, 13) praca wydziałów i referatów. W miarę potrzeby dodawano do sprawozdania nowe zagadnienia, takie jak np. wyższe szkolnictwo wyznaniowe czy sprawy ukraińskie. Ponieważ nie udało się dotrzeć do wszystkich opracowywanych po 1956 r. okresowych sprawozdań i planów pracy wydziału, trudno stwierdzić, czy były one sporządzane systematycznie i jakiego okresu dotyczyły (kwartalnego, półrocznego czy rocznego).

Zdaniem Ryszarda Gryza sprawozdania te mają istotne znaczenie dla poznania budowy i mechanizmu funkcjonowania instytucji do spraw wyznań. Omawiane na

[130] K. Sychowicz, *Wydział do spraw Wyznań w Białymstoku 1950–1975. Zarys zagadnienia* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury…*, s. 65.

[131] APL, KW PZPR w Lublinie, Kancelaria I Sekretarza, Referat Organizacji Masowych-Wydzielonych, 1224, Plany pracy WdsW przy PWRN w Lublinie. Sprawozdania sytuacyjne z terenu woj. lubelskiego. Protokoły z narad roboczych referatów, prezydiów powiatowych rad narodowych i MRN woj. lubelskiego. Analizy i informacje dotyczące działalności kleru. 1956; APL, KW PZPR w Lublinie, Kancelaria I Sekretarza, Referat Organizacji Masowych-Wydzielonych, 1228, Plany pracy RdsW PWRN. Protokoły z narad z kierownikami RdsW. Sprawozdania sytuacyjne i opisowe z terenu woj. lubelskiego. 1955; APL, KW PZPR w Lublinie, Kancelaria I Sekretarza, Referat Organizacji Masowych-Wydzielonych, 1250, Protokoły z odpraw kierowników referatów do spraw wyznań przy prezydiach Powiatowych i Miejskich Rad Narodowych. Plany pracy RdsW PWRN w Lublinie. Sprawozdania sytuacyjne z obserwacji życia religijnego na terenie woj. lubelskiego. 1954.

forum Egzekutywy KW miały prowadzić do poprawy skuteczności działań referatów (wydziałów) do spraw wyznań[132].

Poprawie tej miały również służyć systematycznie sporządzane plany pracy. Dowodem na to jest dyskusja na posiedzeniu Egzekutywy KW PZPR w Lublinie 30 września 1965 r., którą WdsW PWRN w Lublinie relacjonował w piśmie z 8 listopada 1965 r. do UdsW. Analizując aktualną sytuację w sprawach wyznaniowych w województwie lubelskim, Egzekutywa zauważyła, że mimo iż wydział prowadzi w stosunku do kleru prawidłową politykę, to w tym zakresie nie wypracował jeszcze „jednolitej myśli i prawidłowej koordynacji"[133]. Dostrzeżono potrzebę ustalenia zasad polityki wyznaniowej. Egzekutywa zleciła PWRN opracowanie konkretnego planu działania administracji państwowej w tym zakresie w roku 1966 i przedstawienie go sekretariatowi KW. Plan ten składał się z trzech zadań ogólnych i wielu zadań szczegółowych. Do ogólnych zaliczono:

„1) Podporządkowanie kleru diecezjalnego oraz zakonnego obowiązującym przepisom państwowym.
2) Przeciwdziałanie szkodliwej dla państwa działalności kleru.
3) Rozwijanie społecznie postępowego ruchu wśród księży diecezjalnych i zakonnych"[134].

Plan pracy na rok 1966 w porównaniu z planem na rok 1964[135] znacząco konkretyzował zakres pracy wydziału, wyszczególniał wszystkie jego czynności i zadania, wskazywał metody i formy pracy, a także cele. Można powiedzieć, że był wzorcem dla późniejszych planów wydziału. Podstawą opracowania powiatowych planów „działalności politycznej, organizacyjnej i administracyjnej władz państwowych w stosunku do kleru" były wytyczne UdsW, które stały się przedmiotem dyskusji podczas narady przewodniczących prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych, odbytej 3 stycznia 1964 r. Przy okazji narady przewodniczący PPRN w większości krytycznie ocenili dotychczasową współpracę z WdsW PWRN w Lublinie. Krytykowano go za niekonsekwencję, podejmowanie ważnych decyzji, np. dotyczących budownictwa sakralnego, bez konsultacji z władzami powiatowymi, nieinformowanie przewodniczących PPRN o zajętym stanowisku w istotnych sprawach

[132] R. Gryz, *Władze do spraw wyznań w województwie kieleckim*…, s. 201.

[133] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 161.

[134] *Ibidem*, k. 162–164.

[135] *Ibidem*, k. 242–243. W planie pracy na rok 1964 skupiono się na trzech zadaniach: 1) poinformowania administratorów parafii oraz niektórych pozostałych duchownych o problemach gospodarczych i oświatowo-kulturalnych; 2) podporządkowania administratorów parafii i przełożonych domów zakonnych obowiązującym przepisom państwowym; 3) czuwania nad wykonaniem przez kurię lubelską i siedlecką dekretu z dnia 31 XII 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych oraz innych ustaw państwowych dotyczących związków wyznaniowych.

wyznaniowych[136]. Dlatego też w planach pracy na kolejne lata zwiększono nacisk na współpracę WdsW z pozostałymi wydziałami PWRN oraz przewodniczącymi PPRN[137].

W planie pracy wydziału na rok 1967[138] sformułowano pięć zadań ogólnych, nadal koncentrując się głównie na pracy z duchowieństwem. Do zadań tych należało:

1) Korygowanie niewłaściwej politycznie postawy kleru parafialnego i zakonnego.
2) Podporządkowywanie kleru obowiązującym przepisom państwowym.
3) Rozwijanie postępowego społecznie ruchu wśród kleru diecezjalnego i zakonnego oraz wśród świeckich działaczy katolickich.
4) Koordynowanie działalności wszystkich organów administracji państwowej w sprawach wyznaniowych.
5) Porządkowanie dokumentacji kościelnej (parafialnej i zakonnej).

Zaplanowano łącznie 440 rozmów z duchowieństwem, z czego kierownik wydziału miał przeprowadzić 30, jego zastępca 20, pracownicy wydziału – 205 i przewodniczący PPRN – 185. Dla księży lojalnych przewidziano podobnie jak w poprzednich latach ulgi w świadczeniach na rzecz państwa, np. ulgi w obowiązkowych podatkach, dostawach, ułatwienia w zakupie materiałów budowlanych. Zakładano stopniowe eliminowanie wpływów kleru w państwowych placówkach służby zdrowia, szczególnie w „placówkach zamkniętych".

Systematyczne utrzymywanie kontaktów kierownika wydziału z duchowieństwem miało służyć rozwojowi ruchu postępowego wśród księży, a przede wszystkim lojalizacji duchowieństwa[139]. W procesie tym najistotniejsze znaczenie miały rozmowy indywidualne i spotkania grupowe z księżmi. Uciekano się również do różnych form nacisku, np. podatkowego[140].

Urząd do spraw Wyznań, oceniając zbiorowe spotkania pracowników wojewódzkich i powiatowych z księżmi w roku 1967 i w pierwszej połowie 1968 r., położył jeszcze większy nacisk na odbywanie częstszych spotkań grupowych z klerem. Nakazał wydziałom opracować plan takich spotkań na rok 1969 i nadesłać do urzędu w terminie do 30 listopada 1968 r.[141] Ze sprawozdania WdsW w Lublinie wynikało, że spotkań tych było zbyt mało. Przewodniczący PPRN niechętnie organizowali spotkania z duchowieństwem w obawie przed trudnymi

[136] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 255, Sprawy z UdsW. Rok 1963–1964, k. 13–17.
[137] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 162.
[138] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 284, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1967, k. 11–13.
[139] *Ibidem*, k. 12.
[140] L. Zygner, *Wydział do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Ciechanowie 1975–1988/89* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury…*, s. 264, 268.
[141] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 299, Plany i sprawozdania WdsW. Rok 1968, k. 11.

i „prowokacyjnymi pytaniami ze strony księży”[142] oraz w trosce o frekwencję. Na 1969 r. zaplanowano spotkania w dziewięciu powiatach, szczególnie w tych, gdzie dotychczas się one nie odbywały.

Podsumowując dotychczasowe spotkania zbiorowe z klerem, kierownik WdsW Stefan Zahor określił je jako udane i zadowalające dla obu stron, jednocześnie zauważając, że różnił się stosunek obu kurii: lubelskiej i siedleckiej, do organizowanych spotkań. Kuria lubelska w roku 1968 nie sprzeciwiała się uczestnictwu w nich księży, natomiast kuria siedlecka zabroniła brania w nich udziału[143].

Plan pracy WdsW PWRN w Lublinie na rok 1970[144] skupiał się na trzech zadaniach ogólnych, którymi były:

„I. Koordynowanie niewłaściwej postawy obywatelskiej duchowieństwa, zbliżanie go do przedstawicieli organów administracji państwowej, włączenie do działalności społecznej w ramach Komitetów Frontu Jedności Narodu, ujawnianie przez duchowieństwo swego patriotycznego zaangażowania.

II. Rozwijanie postępowego i patriotycznego ruchu wśród duchowieństwa, troska o rozwój ilościowy i poprawę działalności Zrzeszenia Katolików »Caritas« oraz prawidłową działalność stowarzyszeń wyznaniowych – PAX i ChSS.

III. Koordynowanie wszelkiej działalności administracyjnej na odcinku wyznaniowym w powiatach i województwie”[145].

Środkiem do realizacji celu nadrzędnego – laicyzacji życia społecznego i lojalizacji duchowieństwa – były częste spotkania i rozmowy z klerem, poruszające na ogół tematy mało drażliwe, niebudzące większych kontrowersji. W porównaniu z planem z roku 1967 w tym na rok 1970 przewidziano przeprowadzenie dwukrotnie większej liczby rozmów z duchowieństwem parafialnym i zakonnym, których ogółem miało być 795[146]. Należy dodać, że w 1964 r. planowano 194 rozmowy indywidualne z administratorami parafii[147]. W 1970 r. przewodniczący PPRN zamierzali przeprowadzić 340 rozmów, inspektorzy WdsW – 320, zastępca kierownika wydziału miał odbyć 50 rozmów z zakonami, kierownik wydziału – 50 rozmów z dziekanami i wicedziekanami oraz 35 rozmów przy okazji wizytacji domów zakonnych męskich i żeńskich. Ponadto kierownik wydziału zobowiązał się rozmawiać z każdym z kandydatów na administratorów parafii. W porównaniu z poprzednimi latami zwiększono też liczbę spotkań zbiorowych księży z przewodniczącymi PPRN. Zapowiedziano jak

[142] *Ibidem*, k. 19.
[143] *Ibidem*, k. 19–20.
[144] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 320, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1970, k. 1–4.
[145] *Ibidem*, k. 1.
[146] *Ibidem*, k. 1–3.
[147] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 228.

w latach poprzednich stosowanie ulg w świadczeniach na rzecz państwa dla księży lojalnych, a wobec księży negatywnych stosowanie środków przymusu w postaci ściągania podatku od dochodów uzyskiwanych z posług religijnych oraz egzekwowanie wszelkich zaległości pieniężnych wobec państwa. Wobec księży nieprzestrzegających prawa państwowego przewidziano stosowanie kar pieniężnych[148].

Plan pracy WdsW PWRN w Lublinie na I kwartał 1971 r. w swoich założeniach ogólnych i szczegółowych był kontynuacją planu pracy z poprzedniego roku. Nadal położono akcent na rozmowy i spotkania z duchowieństwem parafialnym i zakonnym. Zapowiedziano „wykorzystywanie dekretu o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych do wdrażania księży do lojalnego postępowania wobec Państwa"[149]. Kierownik wydziału miał raz na kwartał przeprowadzać rozmowy z przedstawicielami kurii biskupich w Lublinie i Siedlcach. Zwiększyła się liczba wyjazdów do powiatów. Dla inspektorów przewidziano 96 wyjazdów, a dla kierownika – 6[150].

W I kwartale zamierzano przeprowadzić 100 rozmów indywidualnych z duchowieństwem (inspektorzy wydziału – 80, referent do spraw wyznań nierzymskokatolickich – 10, kierownik – 10). Rozmowy indywidualne z księżmi zaplanowano także dla przewodniczących PPRN, lecz nie określono ich liczby. Zapowiedziano 25 wizytacji w parafiach w celu zapoznania się z ich stanem gospodarczym oraz 5 wizytacji zakonów.

Zaplanowano comiesięczne spotkania i rozmowy kierownika wydziału z kierownikami oddziałów PAX i ChSS na temat aktywności tych stowarzyszeń, z położeniem nacisku na ich działalność wśród duchowieństwa rzymskokatolickiego, szczególnie wśród księży niezrzeszonych w „Caritas".

Analizując zaplanowane przez wydział prace w II kwartale 1971 r., zauważa się jeszcze większy nacisk na rozmowy i coraz częstsze spotkania z duchowieństwem w celu realizacji zadań szczegółowych wydziału, do których zaliczono m.in.: „Skłanianie do sumiennego wykonywania przez księży obowiązków obywatelskich: spłacanie podatków, wykonywanie obowiązkowych dostaw dla państwa, przestrzeganie prawa o zgromadzeniach, składanie sprawozdań z działalności punktów katechetycznych"[151], a także „inicjowanie udziału księży w pracach Komitetu Frontu Jedności Narodowej"[152].

Zaplanowano 140 rozmów indywidualnych pracowników wydziału z osobami duchownymi oraz 80 rozmów indywidualnych przewodniczących PPRN z administratorami parafii, przełożonymi domów zakonnych oraz wikariuszami. Miało się też

[148] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 320, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1970, k. 1–3.
[149] *Ibidem*, k. 58.
[150] *Ibidem*, k. 57–60; APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 332, Plany i sprawozdania WdsW. Rok 1971, k. 10–13.
[151] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 332, Plany i sprawozdania WdsW. Rok 1971, k. 14.
[152] *Ibidem*, k. 15.

odbyć 7 spotkań zbiorowych z klerem, a także zapowiedziano 100 wyjazdów inspektorów wydziału do powiatów oraz 5 wizytacji zakonów[153].

Według planu na III kwartał 1971 r. indywidualnych rozmów pracowników wydziału z duchowieństwem miało się odbyć 80, a rozmów przewodniczących PPRN – 40. Zaplanowano 10 odwiedzin w parafiach i 60 wyjazdów do powiatów (w tym 10 wyjazdów kierownika wydziału)[154]. Z kolei w IV kwartale wydział zamierzał przeprowadzić 175 rozmów z duchowieństwem, natomiast przewodniczący PPRN – 120. Przewidziano 20 wizytacji inspektorów wydziału w parafiach i 110 wyjazdów do powiatów (z czego 10 wyjazdów kierownika wydziału). Jednym z istotnych zadań wydziału wynikającym z planu pracy w IV kwartale 1971 r. było: „Dokładne udokumentowanie uroczystości tzw. Nawiedzenia NMP w poszczególnych parafiach" oraz „dokumentowanie zachowania się poszczególnych księży w związku z »Nawiedzeniem«"[155].

Łącznie w 1971 r. zaplanowano 18 spotkań zbiorowych przewodniczących PPRN z duchowieństwem[156], przeprowadzenie 495 rozmów indywidualnych pracowników wydziału z klerem i 240 rozmów przewodniczących PPRN z miejscowym duchowieństwem. Przewidywano 55 wizytacji (odwiedzin w parafiach) i 10 wizytacji w zakonach oraz 372 wyjazdy pracowników wydziału do powiatów.

Według planu pracy wydziału na 1972 r. liczba rozmów indywidualnych przewodniczących PPRN z duchowieństwem diecezjalnym i zakonnym miała wynieść 390, natomiast pracowników wydziału 400. Kierownik wydziału miał ponadto przeprowadzić 32 rozmowy z dziekanami, rozmowy z kandydatami na administratorów parafii oraz z przedstawicielami kurii. Rozmowy służyć miały „przyzwyczajaniu duchowieństwa wszystkich wyznań do obowiązującego w PRL porządku prawnego"[157]. Zaplanowano odbycie przez przewodniczących prezydiów powiatowych rad narodowych 10 spotkań zbiorowych z księżmi oraz zapowiedziano wizytację 12 domów zakonnych. Położono nacisk na zwiększenie sprawozdawczości z działalności punktów katechetycznych oraz na spotęgowanie werbunku młodych księży do ZK „Caritas"[158].

Pracownikom WdsW PWRN w Lublinie oraz przewodniczącym PPRN udało się zrealizować większość zaplanowanych na lata 1971–1972 rozmów indywidualnych i spotkań zbiorowych z księżmi. Przewodniczący PPRN przeprowadzili w 1971 r. 425 rozmów, a w 1972 – 415. W okresie od 1 stycznia do 30 marca 1973 r. tych

[153] *Ibidem*, k. 14–16.
[154] *Ibidem*, k. 20–22.
[155] *Ibidem*, k. 19.
[156] *Ibidem*, k. 23.
[157] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 343, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1972, k. 40.
[158] *Ibidem*, k. 41–43.

rozmów było 90. Z kolei statystyka rozmów przeprowadzonych w tym czasie przez pracowników WdsW PWRN w Lublinie wynosiła: w 1971 r. – 735, w 1972 r. – 732 i w I kwartale 1973 r. – 188[159].

Podkreślono, że głównym celem rozmów indywidualnych z klerem jest: „kształtowanie jego lojalnej obywatelskiej postawy, zachęcanie do dawania parafianom jak najlepszego przykładu wykonywania wszystkich obowiązków obywatelskich"[160], a także zapobieganie szkodliwym wystąpieniom kleru parafialnego z ambon i przekonywanie go o potrzebie krytycznego i rozsądnego wykonywania zaleceń episkopatu[161].

W planach pracy wydziału systematycznie pojawiał się zapis o współdziałaniu z kuratorium okręgu szkolnego w zakresie działalności punktów katechetycznych czy współpracy z Wydziałem Finansowym PWRN w zakresie wymiaru i egzekwowania podatków od kościelnych osób fizycznych i prawnych, wynikający z okólnika nr 175 Prezesa Rady Ministrów z 1960 r.[162]

Opierając się na tym okólniku, PWRN w Lublinie 4 listopada 1960 r. wydało okólnik nr 2 dotyczący postępowania prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych i ich wydziałów w sprawach wyznań. Kierownik WdsW podczas narady kierowników pozostałych wydziałów PWRN zwracał uwagę na nierespektowanie przez nich zobowiązań wynikających z okólnika nr 175, przejawiające się brakiem współdziałania z WdsW w istotnych kwestiach wyznaniowych. W związku z tym 31 marca 1962 r. przewodniczący PWRN wystosował pismo przypominające przewodniczącym prezydiów powiatowych rad narodowych i kierownikom wydziałów PWRN o przestrzeganiu obowiązujących zarządzeń[163]. O obowiązkach wynikających z okólnika 175 dość często przypominano zarówno przewodniczącym PPRN, jak i kierownikom pozostałych wydziałów PWRN, zazwyczaj podczas narad roboczych bądź przy innych okazjach.

Niechlubnym, a może nawet kompromitującym przykładem współdziałania dwóch różnych wydziałów szczebla powiatowego z WdsW PWRN w Lublinie jest sprawa księży z diecezji siedleckiej – ks. Romana Soszyńskiego, administratora parafii we Włodawie, i ks. Stanisława Kurka, administratora parafii Motwica, na których w 1968 r. Wydział Oświaty i Kultury PPRN we Włodawie nałożył po 1000 zł kary za niewywiązanie się z obowiązku składania sprawozdań z działalności punktów katechetycznych. W lutym 1969 r. Wydział Finansowy we Włodawie zajął na poczet niezapłaconej kary motocykl ks. Soszyńskiego i dywan ks. Kurka, które

[159] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 357, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1973, k. 39–40.
[160] *Ibidem*, k. 41.
[161] *Ibidem*.
[162] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 320, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1970, k. 3.
[163] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 171–172.

miały zostać sprzedane na publicznej licytacji. Prośbę o powstrzymanie sprzedaży motocykla i dywanu do przewodniczącego PWRN w Lublinie Pawła Dąbka skierował sam biskup ordynariusz siedlecki Jan Mazur, a w dalszej kolejności sprawą zajął się WdsW w Lublinie oraz UdsW w Warszawie, który wydział poinformował o zaistniałej sytuacji[164].

Do regularnie powtarzających się zadań w planach pracy wydziału należało koordynowanie działalności administracyjnej w zakresie spraw wyznaniowych, polegające m.in. na uzgadnianiu decyzji dotyczących planów budownictwa sakralnego i kościelnego na dany rok, uzgadnianiu decyzji w kwestii nakładanych na osoby duchowne kar administracyjnych za naruszanie obowiązujących przepisów prawa państwowego, a także konsultowanie z administracją finansową opodatkowania kościelnych osób prawnych i fizycznych.

Składane do władz centralnych sprawozdania opisowe z działalności w danym półroczu weryfikowały wywiązanie się wydziału z zaplanowanych wcześniej zadań. Innymi słowy, sprawozdania były odpowiedzią na poprzedzające je plany pracy. W sprawozdaniu złożonym przez wydział za I półrocze 1969 r. szczegółowo przedstawiono wyniki zaplanowanych wcześniej działań, które dotyczyły takich zagadnień, jak: 1) spotkania zbiorowe i rozmowy indywidualne z duchowieństwem, którym poświęcono najwięcej miejsca; 2) odznaczenia z okazji XXV rocznicy PRL; 3) obsadzanie stanowisk kościelnych; 4) budownictwo sakralne i kościelne; 5) punkty katechetyczne, księgi inwentarzowe; 6) kontakty z KUL; 7) działalność ZK „Caritas"; 8) koordynacja działalności administracji państwowej w sprawach wyznaniowych[165].

Ogólnie sprawozdania opisowe zawierały szczegółową charakterystykę życia religijnego oraz miejscowych stosunków wyznaniowych, ale także systematycznie informowały o działalności duchowieństwa i organizacji katolickich[166]. Dodatkowo WdsW PWRN w Lublinie ściśle koncentrował się na działaniach KUL, dokumentując swoje obserwacje i działania m.in. w sprawozdaniach opisowych, notatkach, meldunkach itp. Kontrola katolickiej uczelni przejawiała się również w zbieraniu wycinków prasowych na jej temat, których bogaty zbiór znajduje się w aktach UdsW w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Solidny zasób dokumentów dotyczących KUL, a wytworzonych przez WdsW, odnaleźć można także w aktach KC PZPR w AAN oraz w Archiwum Państwowym w Lublinie, w takich zespołach jak KW PZPR w Lublinie, PWRN w Lublinie i Urząd Wojewódzki w Lublinie.

---

[164] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 310, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1969, k. 23–27.

[165] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/64, Sprawozdanie z działalności Wydziału do Spraw Wyznań PWRN w Lublinie za I półrocze 1969 r., k. 94–105.

[166] E. Wojcieszyk, *Wydział do spraw Wyznań w Poznaniu – charakterystyka organizacji i działalności kierownictwa 1950–1970* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury…*, s. 71–72.

Przykładowe formy aktywności Wydziału do spraw Wyznań PWRN w Lublinie – informacje, notatki, meldunki, sprawozdania i analizy

Przedmiotem obszernej analizy przeprowadzonej jeszcze w 1956 r. przez WdsW PWRN w Lublinie była „działalność kleru katolickiego, zakonów i związków religijnych z terenu województwa lubelskiego"[167], która dotyczyła I półrocza 1956 r.

Równie szczegółowe dane na temat duchowieństwa wydział przesłał UdsW 27 listopada 1962 r. Dotyczyły one przypadków naruszenia przez duchowieństwo przepisów państwowych w okresie od 1960 do 1962 r. oraz wysokości kar nałożonych na księży w trybie orzecznictwa karno-administracyjnego bądź w trybie przepisów o postępowaniu przymusowym w administracji[168].

W tym też roku kierownik wydziału Aleksander Borkowski opracował szczegółowy *Spis parafii rzymsko-katolickich, kościołów rektoralnych i filialnych oraz kaplic publicznych województwa lubelskiego według powiatów*[169]. Spis ten uwzględniał wszystkie parafie znajdujące się w danym powiecie województwa lubelskiego wraz z liczbą wiernych, a także kaplice, filie i kościoły rektoralne, nowicjaty i domy zakonne, jak również jednostki parafialne innych wyznań i związków wyznaniowych.

Lepszemu rozpoznaniu terenu przez inspektorów miała służyć mapa województwa z podziałem na jednostki administracji państwowej i kościelnej, która oprócz granic powiatów i diecezji oraz siedzib parafii, innych kościołów i domów zakonnych uwzględniała także granice parafii. Ponieważ wyrysowanie na mapach granic parafii (okręgów parafialnych) nastręczało sporo trudności nie tylko wydziałowi lubelskiemu, urząd wycofał się z pomysłu zaznaczania na mapach granic jednostek parafialnych[170].

Kolejnym zadaniem, jakie w 1962 r. stanęło przed wydziałem, było zestawienie wszystkich sanktuariów funkcjonujących na obszarze województwa lubelskiego wraz z zamieszczeniem przy każdym z nich krótkiej charakterystyki cudownego obrazu, figury bądź krzyża[171]. Szczegółowy zbiór informacji na temat parafii oraz kaplic i kościołów nieparafialnych miał m.in. przybliżyć pracownikom wydziału wiedzę o obiektach sakralnych położonych w nadzorowanych przez nich powiatach, która z racji różnych trudności, m.in. z wyjazdami w teren, była dość uboga.

---

[167] APL, KW PZPR w Lublinie, Kancelaria I Sekretarza, Referat Organizacji Masowych-Wydzielonych, 1224, Plany pracy WdsW przy PWRN w Lublinie. Sprawozdania sytuacyjne z terenu woj. lubelskiego. Protokoły z narad roboczych referatów, prezydiów powiatowych rad narodowych i MRN woj. lubelskiego. Analizy i informacje dotyczące działalności kleru. 1956, k. 106–119.

[168] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 229, Sprawy z UdsW. Rok 1962, k. 8–10.

[169] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 117–158.

[170] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 229, Sprawy z UdsW. Rok 1962, k. 74–75.

[171] AAN, UdsW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, WdsW PWRN w Lublinie 1962–1970, k. 115.

Zgodnie z poleceniem UdsW z 24 marca 1967 r. wszystkie wydziały do spraw wyznań, w tym WdsW PWRN w Lublinie, zostały zobowiązane do przedstawienia opinii oraz uwag na temat pracy duszpasterskiej księży kapelanów WP[172].

Również na prośbę urzędu z dnia 11 lipca 1966 r. wydział przekazał władzom nadrzędnym dane statystyczne za I półrocze 1967 r. dotyczące wszystkich spraw, o które wnioskowano do wydziału, z zaszeregowaniem ich na załatwione pozytywnie, negatywnie i w rozpatrywaniu[173].

Kolejne zadanie postawione przed wydziałem 26 września 1967 r. dotyczyło oceny działalności duszpasterstwa akademickiego[174], a także przedłożenia informacji o przebiegu „akcji kościelnej" pod hasłem „Nowenna do Maryi, Matki Kościoła, o wolność Kościoła i pokój świata"[175].

Wydział do spraw Wyznań PWRN w Lublinie systematycznie informował UdsW o spotkaniach zbiorowych przewodniczących PPRN z duchowieństwem. Bardzo szczegółowe relacje z tych spotkań przedłożył w latach 1969 i 1970[176]. Obowiązek informowania władz centralnych o odbytych zbiorowych spotkaniach został wprowadzony pismem okólnym z 28 czerwca 1965 r.[177] Podstawą informowania urzędu miała być notatka opracowana przez wydział po każdym takim spotkaniu z duchowieństwem; miała ona zawierać następujące elementy:

1) „miejsce i temat spotkania;
2) liczba uczestników (ilu zaproszono, ilu przybyło, liczba uczestników z wyodrębnieniem księży zorganizowanych w »Caritasie«);
3) uwagi o przebiegu dyskusji i krótka ocena spotkania"[178].

Podczas spotkań zbiorowych z księżmi dyskutowano głównie na tematy gospodarcze o rozwoju rolnictwa i zmechanizowaniu gospodarki, o budowie dróg, budownictwie mieszkaniowym, melioracji gruntów, o kółkach rolniczych i o walce z alkoholizmem i patologią, rzadko dotykając tematów wywołujących napięcia i negatywne wobec władzy reakcje społeczne, tj. budownictwa sakralnego.

W 1972 r. WdsW na polecenie urzędu miał odpowiedzieć na przesłane mu pytania szczegółowe dotyczące uczestnictwa księży w spotkaniach zbiorowych. Pytania te dotyczyły frekwencji duchowieństwa na spotkaniach, a także stosunku kurii

[172] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 284, Plany i Sprawozdania Wydziału ds. Wyznań. Rok 1967, k. 30–31.
[173] *Ibidem*, k. 45–48.
[174] *Ibidem*, k. 65–69.
[175] *Ibidem*, k. 75–77.
[176] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 320, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1970, *passim*; APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 310, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1969, *passim*.
[177] APL, UW w Lublinie, WdsW, 1, Zarządzenia centralne 1956–1976, k. 92 [jedynie wzmianka o okólniku].
[178] *Ibidem*, [dołączony do jednostki: Urząd do spraw Wyznań. Zbiór obowiązujących resortowych aktów normatywnych według stanu z dnia 1 marca 1969, s. 59–60].

i biskupów do tychże spotkań. Interesowała go także problematyka spraw poruszanych na spotkaniach, w tym wypowiedzi drażliwe[179]. W odpowiedzi na zapytanie urzędu wydział lubelski przedstawił procentowy udział księży w spotkaniach, który w roku 1971 wyniósł 78,6 proc., natomiast w roku 1972 – 66,6 proc. Z zaplanowanych przez wydział spotkań tylko jedno – w Kraśniku – nie doszło do skutku ze względu na sprzeciw tamtejszego dziekana.

Podczas narad dekanalnych w 1971 r. kuria biskupia w Lublinie miała zakazać duchowieństwu uczestnictwa w spotkaniach, natomiast nie ponowiła swojego sprzeciwu w kolejnym roku. Zdecydowanie przeciwna im była kuria siedlecka, która o swojej dezaprobacie wobec spotkań z władzą przypominała na każdej naradzie dekanalnej. W przeciwieństwie do kurii lubelskiej kuria siedlecka miała ściśle kontrolować, czy duchowieństwo przestrzega wydawanych przez nią zaleceń i zakazów dotyczących spotkań z władzami. Najwyższą frekwencję księży na spotkaniach zbiorowych wydział odnotował w powiecie chełmskim, gdzie na 23 zaproszonych duchownych przybyło 23, a najniższą w powiecie włodawskim, gdzie na 20 przybyło 5. Tematyka rozmów generalnie nie poruszała spraw drażliwych, z wyjątkiem kwestii budowy kościołów w Świdniku i Kraśniku[180].

22 maja 1973 r. UdsW zażądał od wydziałów nadesłania w terminie do 5 czerwca 1973 r. szczegółowych informacji dotyczących rad parafialnych, ich liczebności, form działania, a także wpływu rady parafialnej względnie jej członków na postawę proboszcza. Urząd zainteresowany był również możliwością oddziaływania władzy państwowej na postawę rady parafialnej bądź jej członków w celu wykorzystania ich do realizacji własnych planów[181].

Diecezjalne uroczystości jubileuszowe oraz święta i uroczystości kościelne były jednym z istotnych zagadnień skupiających uwagę urzędników administracji wyznaniowej. Wydział szczegółowo relacjonował urzędowi ich przebieg, by w razie konieczności podjąć kroki mające zapobiec późniejszym reperkusjom.

Z wydziału napływały do władz wyższych instancji informacje o obchodach święta Bożego Ciała w województwie lubelskim, o przebiegu tras procesji, z dość częstą uwagą, że są one za długie i należy je skrócić[182].

W 1969 r. wydział interesował się obchodami 150-lecia istnienia diecezji „siedleckiej, czyli podlaskiej". Miejscem jubileuszowych uroczystości odbywających się w dniach 21–22 czerwca było Sanktuarium MB Kodeńskiej, a głównymi celebransami jubileuszowej mszy św. metropolita krakowski kard. Karol Wojtyła i prymas kard. Stefan Wyszyński[183].

---

[179] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 343, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1972, k. 11.
[180] *Ibidem*, k. 9–10.
[181] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 357, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1973, k. 37–38.
[182] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 284, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1967, k. 39.
[183] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 310, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1969, k. 30–31.

Uwaga wydziału koncentrowała się również na uroczystych, dwudniowych obchodach związanych z dziesięcioleciem koronacji obrazu MB z Leśnej Podlaskiej, które rozpoczęły się 18 sierpnia 1973 r. Notatkę na temat ich przebiegu wydział skierował do urzędu w Warszawie[184]. Zapisano w niej m.in.: „O godz. 12.00 rozpoczęta została msza pontyfikalna o szczególnie uroczystym charakterze. Wyniesiono wtedy obraz MB na plac przed kościołem, gdzie na podwyższeniu, przy ołtarzu w nabożeństwie uczestniczyło 4 biskupów, generał zakonu Paulinów i jeden infułat. […] Największa grupa, ponad 80 osób przybyła z Łosic i zatrzymała się w stodołach wcześniej zarezerwowanych u miejscowych gospodarzy"[185].

Charakterystyka przedwyborczego nastawienia duchowieństwa i jego udziału w wyborach również była przedmiotem zainteresowania wydziału. W związku z wyborami do Sejmu PRL z 19 sierpnia 1972 r. wydział na polecenie urzędu relacjonował polityczne postawy kleru w okresie kampanii przedwyborczej oraz frekwencję księży w samych wyborach, pozytywnie oceniając zarówno zaangażowanie duchowieństwa podczas kampanii wyborczej, jak i jego uczestnictwo w wyborach. Pochwalił większość duchowieństwa za postawę patriotyczną i opowiedzenie się za programem FJN[186].

Okresowa, a zarazem szczegółowa sprawozdawczość wydziału dotyczyła również punktów katechetycznych. Na prośbę UdsW z 7 lipca 1970 wydziały do spraw wyznań miały złożyć w terminie do 15 lipca tegoż roku sprawozdania statystyczne z działalności punktów katechetycznych według stanu na dzień 10 lipca 1970 r. W świetle sprawozdania przesłanego przez wydział lubelski do UdsW na ogólną liczbę 1606 punktów katechetycznych liczba sprawozdań z ich działalności wyniosła 1475, a ogólna liczba zawartych umów 92[187]. Obowiązek rejestracji punktów katechetycznych i sporządzania sprawozdań z ich działalności wynikał z ustawy z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania, która nałożyła na administrację szkolną obowiązek nadzoru nad pozaszkolną działalnością oświatową i wychowawczą, a zatem również nad nauczaniem religii w punktach katechetycznych[188]. Na jej podstawie zostało wydane zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 19 sierpnia 1961 r. w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych (Dz.Urz. Ministerstwa Oświaty nr 10 z dnia 20 sierpnia 1961 r., poz. 124)[189].

Szczegółowe charakterystyki dotyczące sytuacji wyznaniowej w województwie lubelskim WdsW sporządzał zarówno na zlecenie urzędu, jak i na potrzeby KW PZPR.

---

[184] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 357, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1973, k. 30–32.
[185] *Ibidem*, k. 31–32.
[186] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 343, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1972, k. 20–23.
[187] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 299, Plany i sprawozdania WdsW. Rok 1968, k. 28–29.
[188] APL, UW w Lublinie, WdsW, 1, Zarządzenia centralne 1956–1976, k. 35–37 [tekst ustawy].
[189] *Ibidem*, k. 37 verso-38 [Tekst zarządzenia]; L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa…*, s. 44.

Przekazane KW materiały informacyjno-sprawozdawczo-analityczne były wykorzystywane w pracy partyjnej. 27 sierpnia 1973 r. KW PZPR w Lublinie zażądał od wydziału analitycznej odpowiedzi na pytanie o aktualne stosunki państwa z Kościołem rzymskokatolickim. Charakterystyka dotyczyła nie tylko stosunków na terenie województwa lubelskiego, ale przede wszystkim w kraju[190].

Urząd do spraw Wyznań niejednokrotnie przedkładał wydziałom do opiniowania propozycje projektów, które po wpłynięciu uwag miały być korygowane w celu nadania im właściwej i ostatecznej formy. Przykładem tego jest rozesłany w 1964 r. przez urząd do wszystkich wydziałów projekt zawartości teczek poszczególnych parafii i zbiorczych teczek powiatowych. Uwagi i wątpliwości WdsW PWRN w Lublinie w kwestii rodzaju i układu dokumentacji w teczkach parafii oraz w teczkach powiatowych zbiorczych odnosiły się głównie do czterech zagadnień:

1) wymiaru podatków i przebiegu ich realizacji;
2) imiennych wykazów aktywu kościelnego, w tym: rady parafialnej, koła ministrantów, różnego rodzaju kółek, oraz charakterystyk osób kierujących tymi organizacjami;
3) przedstawiania na mapach powiatów granic dekanatów i parafii;
4) rozmieszczenia punktów katechetycznych w skali powiatów oraz sprawozdań i informacji z przebiegu nauki religii w powiatach.

Odnośnie do pierwszego i czwartego punktu WdsW uważał, że składane przez wydziały finansowe i dołączane do teczek powiatowych półroczne sprawozdania z realizacji podatków są wystarczające, a przepisywanie ich do teczek parafii jest zbędnym powtarzaniem czynności już wykonanych. Analogiczna uwaga dotyczyła zbieranych przez kuratorium oświaty informacji na temat działalności punktów katechetycznych. Równie krytycznie wydział odniósł się do sporządzania imiennych wykazów aktywu kościelnego oraz zaznaczania na mapach powiatów granic parafii i dekanatów. Te dwa ostatnie zadania uznał za niewykonalne z uwagi na małą liczbę pracowników w wydziale i dużą liczbę parafii w województwie. Proporcjonalnie na jednego inspektora przypadało 90 parafii[191].

W grudniu 1973 r. wydział przesyłał do urzędu szczegółowe informacje dotyczące liczby członków „Caritas" z podaniem ich nazwisk i oceną postawy społeczno-patriotycznej oraz dokonał szczegółowej charakterystyki działalności zrzeszenia. Miało to służyć realizacji planu pracy, opracowanego przez Biuro Zarządu Oddziału Wojewódzkiego „Caritas", które dążyło do zwiększenia udziału księży w zrzeszeniu oraz ich aktywności społecznej. Według danych wydziału przedstawiających stan na 15 grudnia 1973 r. liczba członków „Caritas" w województwie lubelskim wynosiła 105,

[190] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 357, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1973, k. 24–29.
[191] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 255, Sprawy z UdsW. Rok 1963–1964, k. 14–18.

z czego 58 proboszczów, 13 wikariuszy, 7 rektorów, 2 kapelanów WP, 23 emerytów i 2 bez stanowisk[192].

Zainteresowanie WdsW PWRN w Lublinie tak szerokim wachlarzem spraw wyznaniowych może świadczyć tylko o jego arcyważnej roli w realizacji polityki wyznaniowej państwa. Długa lista zadań, które do niego należały, a także rozległy obszar działania, jakim było województwo lubelskie, sprawiły, że dokumentacja przezeń wytworzona jest bardzo obfita, nie jest jednak kompletna. Przedstawienie wszystkich spraw wydziału z lat 1957–1975 wykracza poza ramy jednego artykułu. Szerokiego omówienia wymaga kwestia podejmowanych działań wobec budownictwa sakralnego, którą ze względu jej obszerność celowo pominięto. Na szczegółowe omówienie czeka ponadto współpraca z referatami do spraw wyznań prezydiów powiatowych rad narodowych i MRN, a po 1957 r. z przewodniczącymi PPRN, czy też postępowanie wydziału wobec innych Kościołów i związków wyznaniowych na terenie województwa lubelskiego.

Odrębne opracowanie należałoby poświęcić ocenie skuteczności działań wydziału, ukierunkowanych na wiele spraw wyznaniowych o niejednolitej wadze i specyfice, wymagających zastosowania różnych form i metod pracy. Można by wskazać co najmniej kilka podobnych problemów, których szczegółowe badania i analizy są niezbędne, zatem zapewne będą im poświęcone osobne publikacje.

Słowa kluczowe: władze komunistyczne, Referat do spraw Wyznań, Wydział do spraw Wyznań, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie, polityka wyznaniowa, administracja wyznaniowa

Streszczenie

Zagadnienia przedstawione w tekście dotyczą głównie spraw związanych ze strukturą, organizacją wewnętrzną i zakresem działania Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie w latach 1957–1975. Charakterystyka składu osobowego, stanowisk pracy oraz podziału obowiązków pomiędzy pracowników tego wojewódzkiego aparatu wyznaniowego stanowi jedną z zasadniczych kwestii ukazanych w artykule. Kolejną jest zasięg terenowy i zakres działania wydziału, a także wytworzona przezeń dokumentacja sprawozdawczo-opisowa. Zwrócono uwagę na zawartość planów pracy oraz materiałów o zróżnicowanym charakterze sporządzanych na polecenie władz nadrzędnych. Omówione zostały również podstawy i regulacje prawne funkcjonowania wydziału, tj. zarządzenia centralne, lokalne i wewnętrzne.

[192] APL, PWRN w Lublinie, WdsW, 357, Plany i Sprawozdania WdsW. Rok 1973, k. 1–6.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Urząd do spraw Wyznań, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/50, 127/64

Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, LI/155

Archiwum Państwowe w Lublinie

Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Lublinie, Kancelaria I Sekretarza, Referat Organizacji Masowych-Wydzielonych, 1224, 1228, 1250

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie, Wydział do spraw Wyznań, 47, 129, 104, 212, 229, 254, 255, 270, 284, 285, 299, 310, 320, 332, 343, 357, 367

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie, Wydział Organizacyjno-Prawny, 1330, 1329

Urząd Wojewódzki w Lublinie, Wydział do spraw Wyznań, 1, 4

OPRACOWANIA

Bereszyński Z., *Prawe ramię partii w walce z Kościołem. Działalność terenowych struktur Urzędu do spraw Wyznań na przykładzie województwa opolskiego* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.

Bielaszka-Podgórny B., *Organizacja i zakres kompetencji Wydziału do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Tarnowie w świetle archiwaliów zespołu Urząd Wojewódzki w Tarnowie* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.

Ćwik W., Reder J., *Lubelszczyzna: dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977.

Fiejdasz L., *Opór społeczeństwa Rzeszowszczyzny wobec działań Wydziału so spraw Wyznań*, „Studia z Prawa Wyznaniowego" 2010, nr 13.

Fiejdasz L., *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973*, Lublin 2012.

Gałaszewska-Chilczuk D., *Działania aparatu bezpieczeństwa wobec biskupa lubelskiego Piotra Kałwy w latach 1949–1974* [w:] *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, red. A. Dziurok, Warszawa 2009.

Gryz R., *Władze do spraw wyznań w województwie kieleckim (1945–1956)*, „Almanach Historyczny" 1999, nr 1.

Gucewicz D., *Wydział do spraw Wyznań w Gdańsku 1950–1990. Wybrane zagadnienia* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.

Sobieraj M., *Działania operacyjne SB wobec kurii lubelskiej w latach 1975–1989* [w:] *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, red. A. Dziurok, Warszawa 2009.

Sychowicz K., *Wydział do spraw Wyznań w Białymstoku 1950–1975. Zarys zagadnienia* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.

Szymański A., *Działanie Wydziału do Spraw Wyznań w Płocku wobec Kościoła katolickiego w latach 1950–1989 w świetle dokumentów Archiwum Państwowego w Płocku*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego" 2014, nr 17.

Wojcieszyk E., *Wydział do spraw Wyznań w Poznaniu – charakterystyka organizacji i działalności kierownictwa 1950–1970* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.

Wrona J., *Lokalne władze partyjno-państwowe wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 1944–1956*, „Roczniki Humanistyczne" 2018, t. 66, z. 2.

Wrona J., *Władze państwowe wobec Kościoła katolickiego* [w:] *Dzieje Lubelszczyzny 1944–1956. Aspekty polityczne*, red. T. Osiński, M. Mazur, Lublin 2016.

Zygner L., *Wydział do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Ciechanowie 1975–1988/89* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.

Joanna Kumor-Mielnik – doktor nauk humanistycznych, adiunkt Ośrodka Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

Krzysztof Sychowicz
IPN Białystok
ORCID: 0000-0001-8666-0429

Administracja wyznaniowa w województwie białostockim i jej działania wobec Kościołów i związków wyznaniowych w latach 1957–1975

Zmiany personalne w najwyższych władzach partyjnych po VIII Plenum Komitetu Centralnego (KC) PZPR (19–21 października 1956 r.) z czasem doprowadziły do modyfikacji polityki wyznaniowej państwa. Najistotniejszą oznaką zmian było jednak zniesienie 8 marca 1957 r. na mocy uchwały Rady Ministrów referatów do spraw wyznań w prezydiach powiatowej rady narodowej[1]. Mimo to władze nadal uważały Kościół rzymskokatolicki za przeciwnika, a nie partnera, modyfikując dotychczas prowadzoną politykę i podporządkowując ją sferze ideologicznej[2]. Na szczeblu powiatowym zajmowały się tym prezydia powiatowych rad narodowych i urzędy powiatowe (w latach 1973–1975). Szczególna rola w prowadzonych wobec Kościoła działaniach przypadła przewodniczącym prezydiów powiatowych rad narodowych, a następnie naczelnikom powiatów, wchodzącym wraz z I sekretarzami komitetów powiatowych PZPR i zastępcami komendantów powiatowych Milicji Obywatelskiej (MO) do spraw bezpieczeństwa (czyli szefami Służby Bezpieczeństwa) w skład zespołów powiatowych do spraw kleru lub wyznań. W układzie tym znaczna część gromadzonych materiałów i informacji była nawzajem przekazywana i wykorzystywana do różnych celów i działań[3].

---

1 A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995, s. 43–51; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003, s. 115–117; R. Gryz, *Władze partyjno-państwowe w Polsce w walce z duchowieństwem (1945–1956)* [w:] *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. J. Myszor, A. Dziurok, Katowice 2004, s. 130–131.

2 W.J. Wysocki, *Główne kierunki polityki komunistycznego państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w latach 1944–1957* [w:] *Władze komunistyczne wobec Kościoła katolickiego w Łódzkiem 1945–1967*, red. J. Wróbel, L. Próchniak, Warszawa 2005, s. 22.

3 T. Radziwonowicz, *Struktury Kościoła rzymskokatolickiego a administracja terenowa w latach 1956–1975 w północnych powiatach województwa białostockiego*, http://www.astn.pl/r2006/struktury.htm, dostęp 20 X 2022 r.

28 lutego 1957 r. minister Jerzy Sztachelski wydał także nowe wytyczne[4] w sprawie erygowania parafii. Stwierdzono w nich, że wszystkie wnioski związane z tym oraz z ich przekształcaniem i znoszeniem kurie miały kierować do właściwego Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (PWRN), które „winno obiektywnie" ustosunkować się do potrzeb wierzących, jeśli były należycie uzasadnione. W przypadku odmowy PWRN powiadamiało pisemnie właściwą kurię biskupią, a informację o wszystkich decyzjach wydziały do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych przesyłały do Urzędu do spraw Wyznań (UdsW)[5]. Natomiast 27 marca 1957 r. UdsW wydał Okólnik nr 3 regulujący zasady budownictwa kościelnego. Jego ogłoszenie miało związek z licznymi w tym okresie zgodami na budowę nowych oraz rozbudowę już istniejących kościołów i kaplic[6].

Przełom polityczny pociągnął za sobą także zmiany w obsadzie Wydziału do spraw Wyznań (WdsW) PWRN w Białymstoku. Z dniem 15 marca 1956 r. PWRN w Białymstoku powołało Tadeusza Bujnowskiego[7] na stanowisko kierownika WdsW, na którym pozostał do marca 1964 r., tj. chwili odwołania i otrzymania stanowiska zastępcy kierownika ww. wydziału. Według przełożonych nominat miał skrystalizowany światopogląd marksistowski i wyrobienie polityczne. Przez kilka lat był wykładowcą szkolenia partyjnego oraz członkiem Egzekutywy POP. 15 lipca 1956 r. dołączył do niego Jan Niepłocha[8], który przez sześć wcześniejszych

---

[4] Wynikały one z dekretu Rady Państwa z 31 XII 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, który uzależniał tworzenie, przekształcanie, znoszenie oraz ustalanie granic parafii i diecezji od zgody odpowiednich władz państwowych (A. Dudek, *Państwo i Kościół...*, s. 46; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół…*, s. 111).

[5] Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Urząd do spraw Wyznań (dalej: UdsW), 50/14, Minister UdsW Jerzy Sztachelski do wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych (wszystkie), Warszawa, 28 II 1957 r., k. 1.

[6] Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Wydział do spraw Wyznań (dalej: WdsW), XX/6, Okólnik nr 3 UdsW w sprawie budownictwa obiektów sakralnych i kościelnych oraz zaopatrywania tych obiektów w materiały budowlane, Warszawa, 27 III 1957 r., k. 44–45.

[7] Tadeusz Bujnowski, ur. 1 IX 1920 r. w Białymstoku, s. Karola, pochodzenie społeczne robotnicze, wykształcenie średnie ogólnokształcące, zawód wyuczony – ślusarz. Od 1944 r. w PPR, od 1948 r. w PZPR. Pracę zawodową rozpoczął w 1940 r. jako ślusarz w białostockim kombinacie włókienniczym, a w 1943 r. w parowozowni PKP. W 1944 r. został skierowany przez Komitet Wojewódzki PPR do pracy w Wydziale Informacji i Propagandy Urzędu Wojewódzkiego na stanowisko kierownika Powiatowego Oddziału na pow. białostocki. W tym okresie był pełnomocnikiem ds. reformy rolnej w powiatach wysokomazowieckim i łomżyńskim. W latach 1946–1948 był kierownikiem kina objazdowego, a w 1948 r. przeszedł do Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego. W latach 1952–1956 był wicedyrektorem Wojewódzkiej Stacji Pogotowia Ratunkowego (APB, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej [dalej: KW PZPR] w Białymstoku, 2174, Charakterystyka zastępcy kierownika WdsW PWRN w Białymstoku sporządzona przez kierownika Wydziału Administracyjnego KW PZPR Włodzimierza Konstańczuka, b.d., k. 25).

[8] Jan Niepłocha, ur. 23 VI 1923 r.

lat był związany ze strukturami Związku Zawodowego przy Komitecie Wojewódzkim (KW) PZPR[9].

Przykładem działań podejmowanych na fali zachodzących przemian przez lokalne środowiska może być sprawa przejęcia kościoła pogarnizonowego w Suwałkach. Świątynia przy ul. Wojska Polskiego miała być rozebrana z powodu poważnych uszkodzeń z czasów wojny. Prace rozbiórkowe rozpoczęte w 1955 r. zostały jednak wstrzymane, a na początku 1957 r. nowe władze powiatowe i wojewódzkie planowały przekazać kościół parafii rzymskokatolickiej w Suwałkach. Wprawdzie jego rozbiórkę wznowiono, czego zwolennikiem był przewodniczący Prezydium Miejskiej Rady Narodowej (PMRN) w Suwałkach Kazimierz Tomczyk, ale z polecenia kierownika WdsW PWRN w Białymstoku Tadeusza Bujnowskiego oraz przewodniczącego Prezydium Powiatowej Rady Narodowej (PPRN) w Suwałkach Piotra Chuchnowskiego już w marcu tego roku roboty ponownie wstrzymano. Ostatecznie zniszczony w 60 proc. i pozbawiony dachu obiekt przekazano wraz z przyległą nieruchomością parafii św. Aleksandra[10].

Podobna sytuacja miała miejsce w Łomży, gdzie 22 stycznia 1957 r. kuria diecezjalna wystąpiła z wnioskiem do Dowództwa Jednostki Wojskowej w Łomży o przyznanie parafii łomżyńskiej zniszczonego przez wojnę kościoła garnizonowego w Łomży. Obiekt ten został wybudowany jeszcze przez władze carskie, w okresie międzywojennym przekształcony na kościół katolicki, a w czasie wojny spalony. Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Łomży wystąpiło do Dowództwa Jednostki Wojskowej z propozycją rozebrania tego kościoła i użycia materiałów budowlanych uzyskanych z rozbiórki do remontu budynków wojskowych na terenie koszar. Urząd do spraw Wyznań poparł tę propozycję i zwrócił się do Ministerstwa Obrony Narodowej z prośbą o jej rozważenie oraz o wydanie zarządzeń polecających rozbiórkę murów byłej cerkwi. Jednocześnie prosił o udzielenie negatywnej odpowiedzi na pismo kurii w Łomży[11].

W maju 1957 r. w województwie białostockim odbywały się m.in. uroczystości związane z zakończeniem Roku Maryjnego. Ich najważniejszym elementem były procesje, które 5 maja często wychodziły poza tereny kościelne, np. w Suwałkach, Augustowie, Raczkach i Becejłach. Zgody na nie udzielały władze powiatowe i wojewódzkie na polecenie kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego. W niektórych parafiach procesje przeszły ulicami nawet bez takich zezwoleń. Wydarzenia te, jak i im podobne, wskazujące na rosnącą aktywność struktur kościelnych, zaniepokoiły władze[12].

---

[9] AAN, UdsW, 127/41, Kierownik WdsW PWRN w Białymstoku Tadeusz Bujnowski do UdsW, Białystok, 20 III 1963 r., k. 96.

[10] T. Radziwonowicz, *Struktury Kościoła…*

[11] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2174, Wicedyrektor UdsW Jan Lech do Ministerstwa Obrony Narodowej w Warszawie, 11 VI 1957 r., k. 80–81.

[12] T. Radziwonowicz, *Struktury Kościoła…*

Nowe założenia polityki władz wobec Kościoła zostały przyjęte przez Biuro Polityczne KC PZPR 28 czerwca 1957 r. i zakładały swobodę kultu w kościołach, przy jednoczesnym ograniczaniu aktywności religijnej za ich murami. Wiązało się z tym limitowanie budownictwa sakralnego i preferowanie tworzenia szkół bez nauki religii[13]. Na początku lipca 1959 r. duchowieństwo stanęło wobec kolejnych problemów, którymi okazały się nowe zarządzenia podatkowe oraz wcielanie kleryków do czynnej służby w „ludowym" Wojsku Polskim. Wcielani oni byli do różnych jednostek, a od 1964 r. do specjalnie utworzonych kompanii kleryckich w: Gdańsku (od 1965 r. w Bartoszycach), Opolu (później w Brzegu) i Szczecinie-Podjuchach[14]. Niektórzy księża mimo negatywnego stanowiska władz kościelnych opłacali podwyższone podatki. Znaczna ich część złożyła jednak odwołania do PWRN, prosząc o ulgę w związku z niskimi dochodami i koniecznością remontów kościołów. Z tego powodu SB przygotowywała dla WdsW listę tzw. księży postępowych, którym należało obniżyć podatki. Niektórzy klerycy zaś starali się uzyskać w WdsW zaświadczenie o pozostawaniu w stanie duchownym, aby uniknąć służby w wojsku lub by zaliczono ich do rezerwy ponadterminowej[15].

Okres ten to wbrew oczekiwaniom kontynuacja działań prowadzonych przez aparat wyznaniowy w latach poprzednich. Dowodem na to może być m.in. pismo kierownika WdsW PWRN w Białymstoku do UdsW, opisujące historię działań mających na celu utworzenie parafii w Pisanicy i związane z tym przeciwdziałania[16]. Elementem zaostrzenia polityki było też zarządzenie ministra oświaty z 29 grudnia 1959 r., wprowadzające nadzór państwowy nad seminariami duchownymi[17]. Powołując się na nie, kuratorium okręgu szkolnego 6 kwietnia 1960 r. poinformowało bp. Władysława Suszyńskiego o planowanej wizytacji, której termin wyznaczono na następny dzień. Zanim się jednak rozpoczęła, bp Suszyński zaprotestował przeciwko takim działaniom, wskazując m.in. na brak polecenia wydanego na piśmie przez WdsW[18].

---

[13] K. Sychowicz, *Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w województwie białostockim w latach 1944–1975*, Białystok 2013, s. 286.

[14] J. Myszor, *Represje wobec duchowieństwa diecezjalnego w Polsce Ludowej (problemy metodologiczne, chronologia i statystyka)* [w:] *Kościół w Polsce, dzieje i kultura*, t. 10, red. J. Walkusz, Lublin 2011, s. 204; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół…*, s. 317–319.

[15] Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku (dalej: AIPN Bi), 045/566, Sprawozdanie o sytuacji polityczno-operacyjnej woj. białostockiego i pracy agenturalnej SB KW MO w Białymstoku za II kwartał 1959 r. do wiceministra MSW w Warszawie gen. Mieczysława Moczara, Białystok, 11 VII 1959 r., k. 241.

[16] AAN, UdsW, 57/26, Kierownik WdsW PWRN w Białymstoku do UdsW, Białystok, 10 VIII 1959 r., b.p.

[17] A. Dudek, I. Marczak, *Wstęp* [w:] *Uroczystości milenijne 1966 roku. Sprawozdania urzędów spraw wewnętrznych*, Warszawa 1996, s. 8.

[18] Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: AIPN), 0445/133, Informacja zastępcy KW MO ds. SB w Białymstoku ppłk. Kazimierza Modelewskiego do wicedyrektora Gabinetu Ministra MSW w Warszawie o sytuacji w seminariach duchownych na terenie woj. białostockiego, Białystok, 11 V 1960 r., k. 265–270.

Jak widać, czasami kompetencje Wydziału próbowano wykorzystać do obrony przed działaniami władz.

Kolejnym elementem zaostrzania polityki wobec Kościoła rzymskokatolickiego był szczegółowy nadzór nad corocznymi uroczystościami Bożego Ciała. W związku z nimi KW PZPR w Białymstoku wystosował 7 czerwca 1960 r. pismo do I sekretarzy komitetów powiatowych PZPR, zalecające jak najszybsze sporządzenie planów, mających udaremnić szeroki udział w nich społeczeństwa. W tym celu PWRN planowało oczywiście wykorzystać WdsW, który miał przeprowadzić profilaktyczne rozmowy z przedstawicielami kurii diecezjalnych, oraz żądać od nich pouczenia księży o konieczności przestrzegania przepisów. Podobne rozmowy mieli odbyć przewodniczący prezydiów powiatowych rad narodowych z wszystkimi duchownymi. O przygotowaniach i wydarzeniach temu towarzyszących komitety powiatowe powinny informować KW PZPR[19]. Zgodnie z zaleceniami Wydziału Administracyjnego KW PZPR w Białymstoku WdsW PWRN w Białymstoku miał też uaktywnić i pogłębić pracę zmierzającą do ograniczania wpływu duchowieństwa na społeczeństwo i młodzież, realizując pismo UdsW w sprawie akcji letniej[20].

W działania te wpisywała się także kontrola, przeprowadzona w dniach 22–24 sierpnia 1960 r. przez ponad 250 pracowników urzędów kontroli prasy, WdsW i kuratoriów w 67 bibliotekach zakonnych i diecezjalnych seminariów duchownych. Częściową odpowiedzią na to był list episkopatu z 4 września, wydany na Jasnej Górze, w którym przedstawiano sytuację Kościoła katolickiego w Polsce i niedwuznacznie wskazywano na konieczność obrony wiary przez społeczeństwo katolickie. W związku z planami jego odczytania z ambon przewodniczący PWRN w Białymstoku wraz z kierownikiem WdsW przeprowadził rozmowy z ordynariuszami poszczególnych kurii, w trakcie których ks. Adam Sawicki i bp Michał Krzywicki starali się przekonać przewodniczącego, że treść listu nie zawierała wrogich treści. Z bp. Czesławem Falkowskim skontaktowano się telefonicznie i uzyskano informację, że na polecenie episkopatu odwołał jego odczytanie. Jako tych, którzy nie zastosowali się do wytycznych w diecezji olsztyńskiej, wymieniono ks. Jana Ostrowskiego[21] i ks. Wiktora Szota z Ełku[22].

8 września 1960 r. ukazał się okólnik nr 175 Prezesa Rady Ministrów, dotyczący postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów w sprawach wyznań, na

---

[19] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2173, KW PZPR w Białymstoku do I sekretarza KP PZPR, Białystok, 7 VI 1960 r., k. 8–9.

[20] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2160, Plan pracy po linii przeciwdziałania wrogiej zorganizowanej działalności kleru w związku z akcją duszpasterską w okresie letnim wśród wczasowiczów, turystów i młodzieży oraz organizowaniem pielgrzymek, przygotował instruktor Wydziału Administracyjnego KW PZPR w Białymstoku W. Sienkiewicz, 1960 r., k. 9.

[21] Więcej o nim: A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 2003, s. 212.

[22] K. Sychowicz, *Władze komunistyczne...*, s. 305.

mocy którego wydziały do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych stały się terenowymi organami administracji państwowej. Do ich zadań należało koordynowanie z innymi wydziałami takich spraw, jak: zezwolenie na budowę kościoła, przydział materiałów budowlanych na budownictwo sakralne, wymiar podatków i ulgi. Za niedopuszczalne uznano kierowanie do wydziałów do spraw wyznań interesantów przez inne wydziały[23]. Oceniając w październiku 1960 r. efekty polityki wyznaniowej, prowadzonej na terenie województwa, stwierdzono, iż w wyniku coraz lepszego rozpoznania duchowieństwa i „stosowania odpowiedniej taktyki" wobec księży przez prezydia rad narodowych i inne jednostki w sprawach finansowych, wydawania zezwoleń na zgromadzenia czy na naukę religii itp. księża starali się żyć z władzą w zgodzie. Oprócz tego coraz częściej w różnych sprawach kontaktowali się oni z przewodniczącymi prezydiów rad narodowych i wydziałami do spraw wyznań[24].

Z tego okresu pochodzi także notatka UdsW, wyznaczająca główne cele, a właściwie drogi do osiągnięcia lojalności całego duchowieństwa. Wśród zaleceń znalazło się wyodrębnienie wrogich wobec systemu duchownych, przeciwdziałanie im oraz wywieranie na nich nacisku. Opierając się na zebranych materiałach, administracja wyznaniowa miała: przeprowadzać rozmowy ostrzegawcze, „kategorycznie zdejmować ze stanowisk kościelnych i zdążać do wytrzebienia wrogich, awanturniczych elementów" oraz odbyć rozmowy z ordynariuszami w WRN, zgłaszając zastrzeżenia do postawy księży. W ostatnim wypadku dotyczyć to miało biskupów i innych członków władz kościelnych[25].

Możliwe, że efektem tych zaleceń była informacja WdsW w Białymstoku z połowy 1961 r. dotycząca uczestnictwa pracowników wydziału w popularyzacji polityki państwa wobec Kościoła. Stwierdzono w niej, iż w omawianym okresie sprawozdawczym tylko jego kierownik kilkakrotnie wygłosił w miejscowej jednostce wojskowej odczyt na tematy związane z „reakcyjną działalnością kleru" w województwie białostockim[26].

Według wytycznych dyrektora UdsW ze stycznia 1962 r. dla prezydiów rad narodowych i rad narodowych miast wyłączonych z województw w sprawie zakresu działania i organizacji wewnętrznej wydziałów do spraw wyznań do ich kompetencji należał nadzór nad prawidłowym wykonywaniem przepisów dotyczących związków i stowarzyszeń wyznaniowych, w tym sprawy związane z wykonaniem dekretu z 31 grudnia

[23] APB, WdsW, XX/3, Okólnik nr 175 Prezesa Rady Ministrów z dnia 8 września 1960 r. w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów w sprawach wyznań, k. 90–91.

[24] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2166, Sprawozdanie WdsW w Białymstoku za III kwartał 1960 r., Białystok, 10 X 1960 r., k. 31.

[25] Notatka UdsW: sprawa lojalnego stosunku do państwa i władzy, 1960 r. Warszawa [w:] P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 2: *Lata 1960–74*, Poznań 1995, s. 40–41.

[26] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2166, Sprawozdanie WdsW PWRN w Białymstoku do UdsW za II kwartał 1961 r., Białystok, 17 VII 1961 r., k. 97.

1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, sprawy duszpasterstwa, służby wojskowej kleryków i zakonników oraz opiniowanie spraw karnych i karno-administracyjnych duchowieństwa. Do zadań wydziałów do spraw wyznań zaliczono też m.in. koordynowanie i uzgadnianie spraw wyznaniowych z innymi wydziałami prezydium rady narodowej i rad niższych szczebli, rozpoznawanie stanu majątkowego związków wyznaniowych, zgromadzeń, kongregacji i stowarzyszeń, ich zakładów i instytucji oraz nadzór nad zakonami, zgromadzeniami zakonnymi, kongregacjami i stowarzyszeniami wyznaniowymi. Dodatkowo w zakres prac wchodził nadzór nad świeckimi organizacjami o charakterze wyznaniowym i wykonywaniem dekretu o ochronie wolności sumienia i wyznania z 5 sierpnia 1949 r. Co istotne, wydziałom do spraw wyznań nakazano także udzielanie przewodniczącym powiatowych rad narodowych pomocy i instruktażu w ramach nadzoru nad prawidłowym wykonywaniem przepisów dotyczących związków i stowarzyszeń wyznaniowych. Według wytycznych na czele WdsW stał kierownik, który ponosił pełną odpowiedzialność za całokształt państwowej polityki wyznaniowej na terenie województwa. W skład zespołu inspektorów wchodzili starsi inspektorzy i inspektorzy, tak aby na jednego inspektora/starszego inspektora przypadało 4–5 powiatów[27].

We wrześniu 1962 r. starszy inspektor WdsW w Białymstoku Jan Niepłocha, oceniając zachowanie duchowieństwa katolickiego na terenie województwa, stwierdził, iż hierarchia kościelna dokładała starań, aby Kościół stał się przywódcą narodu polskiego. Jako najbardziej posłuszne wobec prymasa i episkopatu wymienił kurie drohiczyńską i białostocką, natomiast kuria łomżyńska według niego starała się oficjalnie unikać zadrażnień z władzami państwowymi. Kierownictwo kurii białostockiej nie przestrzegało księży przed łamaniem prawa, a w niektórych wypadkach wręcz ich do tego zachęcało. Głównym inspiratorem w tym wypadku był ks. Adam Sawicki, który konsekwentnie przestrzegał zarządzenia episkopatu w sprawie zakazu rejestrowania punktów katechetycznych. Na skutek takiej postawy prawie wszyscy księża, którzy podpisali w 1961 r. umowy w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych, rozwiązali je (nie uczyniło tego dwóch). Do charakterystycznych działań kurii Niepłocha zaliczył prowadzenie wrogiej polityki w stosunku do księży należących do Koła Księży „Caritas", w wyniku czego na przestrzeni ostatnich lat nie udało się wciągnąć do tego zrzeszenia ani jednego kandydata. W 1962 r. jego wojewódzkie koło w Białymstoku liczyło siedemnastu członków i kilkunastu sympatyków. W rewanżu władze państwowe stosowały surowe represje finansowe. Podobną działalność prowadziła kuria drohiczyńska, z administratorem apostolskim ks. Michałem Krzywickim na czele.

[27] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2169, Wytyczne dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego dla prezydiów rad narodowych i rad narodowych miast wyłączonych z województw w sprawie zakresu działania i organizacji wewnętrznej wydziałów do spraw wyznań, Warszawa, 12 I 1962 r., k. 43–45.

Podsumowując sytuację w województwie białostockim, urzędnik WdsW stwierdził, że na 560 księży negatywnie było ustosunkowanych do ówczesnej rzeczywistości 172, umiarkowanych 286, pozytywnych 28 i nierozpoznanych 74[28].

W omawianym okresie w województwie białostockim sprawami wyznaniowymi w ramach WdsW zajmowali się wspomniani już: Tadeusz Bujnowski, któremu podlegały: miasto Białystok i powiaty: białostocki, kolneński, zambrowski, łapski i sokólski, i Jan Niepłocha, który nadzorował powiaty: augustowski, grajewski, moniecki, wysokomazowiecki, suwalski, sejneński i dąbrowski[29]. Wspierali ich przyjęci do pracy na początku lat sześćdziesiątych Janina Pawlik[30] (od września 1955 do 30 września 1961 r. pracowała w WdsW w Gdańsku) i Antonina Dzienisiewicz[31] (zatrudniona od 1 listopada 1962 r.)[32].

Jan Niepłocha na przełomie lat 1963 i 1964 informował kurię diecezjalną w Białymstoku o podjęciu przez WdsW PWRN w Białymstoku z urzędu postępowania w sprawie szkodliwej dla państwa działalności wikariusza parafii rzymskokatolickiej w Jasionówce (pow. moniecki) ks. Bohdana Fąściszewskiego[33], oraz na podstawie tego samego art. 57 § 3 kodeksu postępowania administracyjnego postępowania w sprawie szkodliwej działalności wikariusza parafii w Dobrzyniewie w powiecie białostockim ks. Józefa Makowskiego[34].

W celu lepszego i skuteczniejszego przeciwdziałania wpływom Kościoła prezydia powiatowych rad narodowych z udziałem wydziałów do spraw wyznań opracowały roczne i kwartalne plany pracy na 1964 r. dotyczące działalności politycznej, organizacyjnej i administracyjnej władz[35]. Wydziały do spraw wyznań dalej gromadziły podstawowe dane statystyczne dotyczące struktury i działalności Kościoła. Na przykład według informacji UdsW z 31 sierpnia 1964 r. w funkcjonujących tutaj czterech wyższych seminariach duchownych (Białymstoku, Łomży, Drohiczynie i OO. Kapucynów w Łomży) przebywało łącznie 48 duchownych i 119 alumnów[36]. Do ważniejszych miejsc odpustowych zaliczono zaś: Studzieniczną (pow. augustowski), Hodyszewo

---

[28] K. Sychowicz, *Władze komunistyczne…*, s. 309.

[29] AAN, UdsW, 127/41, Podział powiatów przydzielonych dla poszczególnych pracowników, k. 15.

[30] Janina Pawlik, ur. 19 I 1928 r., wykształcenie średnie.

[31] Antonina Dzienisiewicz, ur. 1 XII 1939 r., X kl. technikum.

[32] *Ibidem*, Imienny wykaz pracowników zatrudnionych w WdsW PWRN w Białymstoku, 1 I 1964 r., k. 95.

[33] Archiwum Archidiecezji w Białymstoku, Pismo st. inspektora WdsW PWRN w Białymstoku Jana Niepłochy do kurii diecezjalnej w Białymstoku, Białystok, 21 XI 1963 r., b.p.

[34] *Ibidem*, Pismo st. inspektora WdsW PWRN w Białymstoku Jana Niepłochy do kurii diecezjalnej w Białymstoku, Białystok, 3 III 1964 r., b.p.

[35] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2166, Informacja dotycząca działalności Kościoła rzymskokatolickiego na terenie woj. białostockiego, [1963?], k. 169.

[36] AAN, UdsW, 125/315, Imienny wykaz seminariów duchownych, ilość wykładowców i alumnów Kościoła rzymskokatolickiego według stanu na 31 VIII 1964 r., k. 10.

(pow. bielski), Różanystok (pow. dąbrowski), Krypno (pow. moniecki), Niewodnicę (pow. łapski), kościół św. Rocha w Białymstoku i Wasilków (pow. białostocki)[37].

Wraz z upływem czasu coraz bardziej widoczne było zaostrzenie się stanowiska władz. Dowodziły tego tezy opracowane na naradę sekretarzy propagandy komitetów powiatowych PZPR, w których m.in. omawiając kwestię budownictwa, wskazano duży wkład państwa w odbudowę i budowę kościołów po wyzwoleniu. Od 1957 r. do WdsW PWRN złożono kolejne 44 wnioski, z których pozytywnie rozpatrzono 12. Pomimo to duchowieństwo prowadziło, według autorów, walkę z ideologią socjalistyczną. Według informacji z 1 grudnia 1963 r. za najbardziej reakcyjną uznawano kurię w Drohiczynie i administratora ks. Krzywickiego. Wspomniano także o dyskryminowaniu księży „pozytywnych" przez bp. Sawickiego z kurii białostockiej i zaostrzaniu polityki przez kurię łomżyńską. Jako główne pole walki z Kościołem wskazano „fanatyzm religijny, demaskowanie reakcyjnych tendencji hierarchii" oraz sprowadzenie jego roli do funkcji religijnych. Elementem tych działań miało być liczenie się z uczuciami wierzących i elastyczna polityka fiskalna oraz represje. Wśród zaleceń znalazło się zwrócenie uwagi na: młodzież szkolną, nauczycieli, komitety rodzicielskie, ministrantów, punkty katechetyczne, a także uaktywnienie powiatowych zespołów ds. kleru[38].

W celu lepszego i skuteczniejszego przeciwdziałania Kościołowi prezydia powiatowych rad narodowych z udziałem WdsW opracowały roczne i kwartalne plany pracy na 1964 r. Dotyczyły one działalności politycznej, organizacyjnej i administracyjnej władz państwowych i umożliwiały im koordynowanie całokształtu polityki wyznaniowej[39]. Oczywiście większość działań kierowano przeciwko duchownym Kościoła rzymskokatolickiego. Na przykład przez cały 1964 r. WdsW i prezydia powiatowych rad narodowych prowadziły rozmowy z kapłanami parafialnymi. Na 216 parafii przewodniczący prezydiów powiatowych rad narodowych odbyli 193 rozmowy, a WdsW – 87 (poza doraźnymi spotkaniami). Stwierdzono, że pozwalały one lepiej rozpoznać działalność księży, ich stosunek do władz, a także neutralizować aktywność. W wyniku tych kontaktów niektórzy kapłani założyli księgi inwentarzowe (od tego obowiązku uchylało się wtedy jeszcze 60 proc. parafii). Zarządzeniu temu podporządkowali się niemal wszyscy administratorzy parafii w powiatach dąbrowskim, białostockim, monieckim, sejneńskim, suwalskim i zambrowskim. Wzrósł też odsetek składanych sprawozdań z funkcjonowania punktów katechetycznych (w roku szkolnym

[37] *Ibidem*, Imienny wykaz sanktuariów i ważniejszych miejsc odpustowych, 1964 r., k. 11–12.

[38] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2160, Tezy (wystąpienie na naradzie sekretarzy propagandy KP PZPR w dniu 13 X 1964 r.), k. 325–344; *ibidem*, Informacja o sytuacji w zakresie naruszania obowiązujących przepisów przez kler i osoby zakonne, maj 1964 r., k. 266–269.

[39] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2166, Informacja dotycząca działalności Kościoła rzymskokatolickiego na terenie woj. białostockiego, [1963?], k. 169.

1963/1964 wyniósł on 89 proc.). W 1964 r. w WdsW przeprowadzono sześć rozmów z administratorami diecezji warmińskiej i białostockiej oraz jedną z przedstawicielem kurii łomżyńskiej. Nie zorganizowano natomiast planowanych zbiorowych spotkań z duchownymi. Doraźnie kontaktowano się z księżmi i biskupami w związku z rozsyłanymi przez episkopat listami pasterskimi. Wydział do spraw Wyznań miał także wpływ na politykę personalną w parafiach. W tym okresie rozpatrzono 31 wniosków o mianowanie kapłanów na stanowiska proboszczów. Ze wszystkimi kandydatami przeprowadzono rozmowy, by sprawdzić ich stosunek do władz komunistycznych. W dziewięciu przypadkach wydano decyzje negatywne, a w pozostałych pozytywne lub nie wydano ich wcale (brak możliwości objęcia parafii zajmowanych przez duchownych, którzy otrzymali decyzje negatywne). W wyniku ruchu personalnego czterech księży zgłosiło akces do „Caritas", a dwóch należących do tej organizacji otrzymało lepsze parafie[40].

Za jedną z form „klerykalizacji społeczeństwa" władze partyjne w 1965 r. uznały program obchodów Wielkiej Nowenny. Głównymi formami przeciwdziałania temu miało być: demaskowanie „reakcyjnych" tendencji hierarchii kościelnej, sprowadzenie roli Kościoła do funkcji religijnych, stosowanie elastycznej polityki fiskalnej i represji. W sprawach dotyczących polityki wobec duchowieństwa przewodniczący prezydiów powiatowych rad narodowych wprowadzili ścisły nadzór nad realizacją zadań poszczególnych wydziałów, a zwłaszcza finansowego, rolnego, oświaty i kultury oraz organów nadzoru budowlanego. Co najistotniejsze, ważniejsze decyzje władze powiatowe miały uzgadniać z wydziałami do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych[41].

Elementem prowadzonych działań były wszelkiego rodzaju represje. Na przykład 18 czerwca 1965 r. WdsW PWRN w Białymstoku prosił UdsW o wyrażenie zgody na wszczęcie postępowania wywłaszczeniowego tzw. Domu Ludowego będącego w użytkowaniu parafii rzymskokatolickiej w Wiźnie i przeznaczenie na szkołę lub przedszkole. Został on wybudowany w 1935 r. ze składek parafian. Po wojnie w związku ze zniszczeniem kościoła wykorzystywany był zastępczo do odprawiania nabożeństw. Przed zakończeniem odbudowy kościoła parafialnego przeprowadzono rozmowę z proboszczem parafii Wizna ks. Telesforem Podbielskim, któremu zaproponowano, aby po skończeniu odbudowy przekazał Dom Ludowy na cele użyteczności publicznej. W powyższej sprawie rozmawiano również z przedstawicielem kurii łomżyńskiej, wikariuszem generalnym, ks. Antonim Roszkowskim. Duchowny w imieniu kurii

[40] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2167, Ogólna ocena WdsW PWRN w Białymstoku na temat działalności administracyjnej w sprawach wyznaniowych Kościoła rzymskokatolickiego i wypływające stąd zadania na 1965 r., Białystok, 28 I 1965 r., k. 14–16.

[41] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2161, Ocena sytuacji i działalności wśród kleru rzymskokatolickiego na terenie woj. białostockiego, 1965 r., k. 77–81.

zgodził się na to, pod warunkiem otrzymania zezwolenia na budowę kościoła w jednej z dzielnic Łomży – Łomżycy. Sprawa ewentualnego wywłaszczenia Domu Ludowego była omawiana na Kolektywie ds. Kleru Komitetu Powiatowego (KP) PZPR w Łomży z udziałem przedstawiciela KW PZPR i Wydziału Administracyjnego KC PZPR. W związku z tym, że rozmowy przeprowadzone z ks. Podbielskim i ks. Roszkowskim nie dały pożądanych rezultatów, postanowiono wystąpić do UdsW o wyrażenie zgody na wszczęcie postępowania wywłaszczeniowego budynku. Takie rozwiązanie sprawy miało zmusić proboszcza do zabrania sakramentu z prowizorycznej kaplicy. Zaznaczono, że ks. Podbielski był negatywnie ustosunkowany do władz Polski Ludowej, co widoczne było w jego wystąpieniach i nieprzestrzeganiu przepisów. Poza tym parafia Wizna miała poważne zaległości podatkowe[42].

Natomiast 29 czerwca 1965 r. WdsW PWRN w Białymstoku otrzymał z UdsW telefonogram o możliwości wyciągnięcia konsekwencji wobec Wyższego Seminarium Duchownego (WSD) w Białymstoku za negatywną postawę wobec władz. W przygotowanej w związku z tym informacji wspomniano o jego wileńskich korzeniach. Nie pominięto też kadry, określając bp. Władysława Suszyńskiego jako negatywnie ustosunkowanego do obowiązujących przepisów i zarządzeń. Poruszono także sprawę sporu sądowego o budynek przy ul. Orzeszkowej, który został przejęty na rzecz Skarbu Państwa. Samą likwidację seminarium uznano jednak za niewskazaną, gdyż uderzałaby w bp. Sawickiego, który mimo często negatywnej postawy i działań nie walczył w tym okresie z władzami. W to miejsce sugerowano wyciągnięcie dalej idących konsekwencji wobec WSD w Drohiczynie, ocenianego jako najbardziej reakcyjne, gdyż uchylało się od płacenia podatku dochodowego, w wyniku czego w 1963 r. dokonano egzekucji jego majątku ruchomego. Ponadto w diecezji drohiczyńskiej zarejestrowanych było tylko 69,1 proc. punktów katechetycznych, w białostockiej 98 proc., łomżyńskiej 94,5 proc. Ksiądz Krzywicki i wszyscy alumni nie wzięli też udziału w wyborach z 30 maja 1965 r. W związku z tym proponowano: podjąć decyzję o likwidacji WSD w Drohiczynie, przejąć budynek na cele użyteczności publicznej lub instytucji państwowych, a nieruchomość dla Państwowego Funduszu Ziemi i w użytkowanie kółka rolniczego. W dalszej kolejności sześciu alumnów z WSD w Białymstoku chciano wcielić do wojska z kategorią „A". Gdyby to było jednak niemożliwe, zastosowane miały być sankcje w postaci: wcielenia do wojska sześciu alumnów z WSD w Drohiczynie, skontrolowania biblioteki WSD w Białymstoku i konfiskaty pozycji będących na indeksie oraz wcielenia do wojska wszystkich zdolnych alumnów, przyjętych w 1965 r.[43]

---

[42] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2167, Pismo kierownika WdsW w Białymstoku Ludwika Sikorskiego do UdsW, Białystok, 18 VI 1965 r., k. 56–58.

[43] *Ibidem*, Informacja WdsW PWRN w Białymstoku, Białystok, 30 VI 1965 r., k. 63–67. To samo pismo: AIPN, 0445/133, k. 616–621.

Pod koniec 1965 r. nastąpiło przełomowe wydarzenie w relacjach władze–Kościół rzymskokatolicki, związane z wystosowaniem przez episkopat w ramach uroczystości tysiąclecia chrztu Polski „Orędzia biskupów polskich do ich niemieckich braci w Chrystusowym urzędzie pasterskim" z datą 18 listopada[44]. Oprócz nagonki prasowej trwającej w następnych miesiącach elementem nacisku na księży stało się zapraszanie ich na rozmowy do prezydiów powiatowych rad narodowych od 27 grudnia 1965 r.[45] Na terenie województwa białostockiego w związku z orędziem przeprowadzono ich 186, ponadto dwunastu najbardziej nieugiętych w rozmowach z przewodniczącymi prezydiów powiatowych rad narodowych duchownych wezwano do WdsW PWRN. Spośród nich 76 ustosunkowało się krytycznie do orędzia, 69 nie zajęło wyraźnego stanowiska, a 41 potraktowało je jako słuszny dokument religijny, uznając artykuły prasowe za „niepotrzebne rozdmuchiwanie sprawy" lub „nagonkę na Kościół". Po ponownie przeprowadzonej z nimi rozmowie w WdsW PWRN w Białymstoku, według materiałów Wydziału Administracyjnego KW PZPR, część wycofała się z poprzednio zajmowanego stanowiska, a pozostali wypowiedzieli się bardziej ogólnikowo[46].

Na początku lipca 1966 r. został opracowany plan likwidacji WSD w Drohiczynie, który przewidywał m.in.: polityczne uzasadnienie decyzji, przygotowanie dokumentacji prawnej, przejęcie budynków seminaryjnych, eksmisje i wywłaszczenie osób tam zamieszkałych, czynności polityczno-wyjaśniające oraz zabezpieczenie porządku w czasie likwidacji. Pierwsze z wymienionych czynności zrobić powinno Ministerstwo Oświaty na siedem dni przed akcją, a wywłaszczeniem i adaptacją budynków do nowych celów miał się zająć Wydział Zdrowia i Opieki Społecznej PWRN. Decyzję o zamknięciu seminarium zamierzali wręczyć administratorowi ks. Krzywickiemu lub innemu przedstawicielowi kurii kurator Edward Kryński i zastępca kierownika WdsW PWRN w Białymstoku Tadeusz Bujnowski. Mieli ponadto przygotować odpowiednią dokumentację[47]. 26 października 1966 r. do WSD w Drohiczynie przybyła komisja w składzie: starszy wizytator Kuratorium Okręgu Szkolnego w Białymstoku Piotr Ostaszewski i zastępca kierownika WdsW PWRN w Białymstoku Bujnowski. Wizytujący poprosili ks. Władysława Hładkowskiego o udzielenie informacji na temat działalności seminarium, uzyskali jednak jedynie ogólnikowe odpowiedzi. W związku z tym zażądali rozkładu zajęć, chcieli też hospitować jeden z kursów. Duchowny przeciwstawił się tym działaniom, określając wizytację jako ingerencję w wewnętrzne

[44] P. Madajczyk, *Przebaczamy i prosimy o przebaczenie*, „Więź" 1990, nr 9, s. 119.
[45] K. Sychowicz, *Władze komunistyczne…*, s. 316.
[46] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2161, Zastępca kierownika Wydziału Administracyjnego KW PZPR w Białymstoku do kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR, 26 VIII 1966 r., k. 153–154.
[47] *Ibidem*, Plan operacyjny (projekt) przygotowania i przeprowadzenia likwidacji WSD w Drohiczynie woj. białostockie, 7 VII 1966 r., k. 23–24.

sprawy Kościoła. Na zakończenie zagrożono mu umieszczeniem informacji o tym wydarzeniu w protokole, którego odmowę podpisania zapowiedział[48].

Wydział do spraw Wyznań PWRN w Białymstoku kontrolował także rozliczanie podatku dochodowego od osób prawnych. W 1964 r. rozpatrzono 319 odwołań, z czego 212 negatywnie. Ogółem w województwie białostockim wymierzono 61 grzywien, ale nie wszystkie zostały wyegzekwowane z uwagi na amnestię. Kolegia orzekające rozpatrzyły 25 spraw o wykroczenia i wymierzyły kary 21 księżom. Wydział do spraw Wyznań PWRN w Białymstoku przeprowadził trzy postępowania administracyjne na mocy art. 7 dekretu z 31 grudnia 1956 r., żądając ukarania kapłanów zajmujących się działalnością szkodliwą dla państwa. W jednym wypadku domagano się usunięcia duchownego ze stanowiska. Ponadto pracownicy Kuratorium Okręgu Szkolnego w Białymstoku i WdsW PWRN w Białymstoku zrealizowali cztery wizytacje seminariów duchownych, a pod koniec roku odbyli rozmowy z wszystkimi rektorami wyższych seminariów duchownych. Wspólnie też wyjeżdżali w teren, by sprawdzić tryb postępowania w sprawach punktów katechetycznych i uporządkować kwestie rolne w parafiach (usiłowano przejąć nadwyżki gruntów w Surażu, Nowym Dworze i Dąbrowie Białostockiej)[49].

Kolejną okazją do ocenienia postawy i poglądów duchownych pod kątem zbliżających się obchodów milenijnych stały się uroczystości Bożego Ciała 9 czerwca 1966 r. Na przykład w Białymstoku na cztery wystawione ołtarze trzy miały charakter wybitnie milenijny i widniały na nich napisy „Tysiąc lat wierności Chrystusowej". Ogólnie w trakcie tych uroczystości na terenie województwa w poszczególnych miejscowościach frekwencja była mniejsza lub na takim samym poziomie jak rok wcześniej. Informacje te sporządził nowy kierownik WdsW PWRN w Białymstoku Ludwik Sikorski[50].

Warto tu wspomnieć, że nowy szef WdsW PWRN w Białymstoku w przeciwieństwie do swoich poprzedników legitymował się wykształceniem wyższym prawniczym. Tak jak oni miał za sobą staż w szeregach PPR (od 1947 r.) i PZPR (od 1948 r.). W 1948 r. został powołany do czynnej służby wojskowej, gdzie pełnił funkcję zastępcy dowódcy jednostki ds. politycznych. Po powrocie z wojska w 1950 r. KP PZPR w Koninie skierował go do Szkoły Prawniczej we Wrocławiu, którą ukończył w grudniu 1951 r. W 1952 r. rozpoczął pracę jako asesor Prokuratury Powiatowej w Białej Podlaskiej, skąd został skierowany do Wyższej Szkoły Prawniczej im. Teodora Duracza w Warszawie (ukończył ją w 1954 r.). W latach 1954–1956 pracował na stanowisku podprokuratora powiatowego w Hajnówce. W październiku 1956 r. przeniesiono go na stanowisko

[48] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2168, Notatka dotycząca wizytacji WSD w Drohiczynie, Białystok, listopad 1966 r., k. 92–93.

[49] *Ibidem*, k. 17–18.

[50] *Ibidem*, Pismo PWRN w Białymstoku do UdsW. Informacja z przebiegu uroczystości kościelnych Bożego Ciała na terenie woj. białostockiego w 1966 r., Białystok, 15 VI 1966 r., k. 73.

szefa Prokuratury Powiatowej w Siemiatyczach. W latach 1958–1960 był radcą prawnym w Powiatowym Zarządzie Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska". W październiku 1960 r. został sekretarzem PPRN w Siemiatyczach. Stanowisko kierownika WdsW PWRN w Białymstoku objął w marcu 1964 r. Podczas swojej pracy zawodowej był m.in. członkiem Egzekutywy KP PZPR w Siemiatyczach oraz radnym PPRN. Ze stanowiska prokuratora powiatowego został zwolniony na skutek niemoralnego zachowania się wobec żony zatrzymanego, przeciwko któremu prowadził dochodzenie. Brał czynny udział w życiu partyjnym, w pracy zawodowej był zdyscyplinowany i pracowity. Wykazywał dużo inicjatywy i umiejętności organizacyjnych. Jednak stosowane przez niego pewne formy pracy i taktyka wobec księży budziły niepokój przełożonych[51].

W 1966 r. na terenie województwa białostockiego skupiono się przede wszystkim na organizacji uroczystości tysiąclecia chrztu Polski[52]. Główne obchody miały się odbyć w siedzibach trzech istniejących na jego terenie diecezji – łomżyńskiej, drohiczyńskiej i białostockiej. 9 kwietnia WdsW PWRN w Białymstoku zorganizował naradę z kierownikami wydziałów spraw wewnętrznych prezydiów powiatowych rad narodowych. Byli na niej obecni także przedstawiciele m.in. Wydziału Administracyjnego KW PZPR i KW MO. W trakcie spotkania przedstawiono im plan obchodów milenijnych wraz z projektem przeciwdziałania, jak to określono, naruszaniu przepisów porządku publicznego. W najbliższych dniach mieli oni odbyć podobne narady u siebie w terenie[53].

Streszczający przebieg uroczystości milenijnych w Drohiczynie zastępca kierownika WdsW PWRN w Białymstoku Tadeusz Bujnowski stwierdził m.in., że było tam około trzydziestu biskupów, a prymasa powitał ks. Krzywicki, który nawiązał w swym wystąpieniu do przewozu obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej i problemów z tym związanych. Główne obchody zorganizowano 2 października przy ołtarzu polowym. W tym samym czasie odbywały się lokalne uroczystości milenijne w parafiach: Bielsk Podlaski, Brańsk, Hajnówka i Rudka, w których brali udział biskupi: Edward Muszyński, Jan Czerniak, Wacław Skomorucha i Jan Mazur[54].

---

[51] Ludwik Sikorski, ur. 25 VII 1927 r. we wsi Kąpiel (powiat koniński, województwo poznańskie), w rodzinie robotniczo-chłopskiej. Ojciec przed wojną posiadał 1 ha ziemi, po wyzwoleniu dzięki reformie rolnej otrzymał dalszych 8 ha. Po ukończeniu 7 lat Ludwik Sikorski zaczął uczęszczać do szkoły powszechnej, lecz wybuch wojny przerwał naukę. W okresie okupacji niemieckiej został wywieziony na przymusowe roboty rolne, gdzie pracował do zakończenia wojny. Po wyzwoleniu przebywał u swoich rodziców i uczęszczał do szkoły wieczorowej dla dorosłych (APB, KW PZPR w Białymstoku, 2174, Charakterystyka kierownika WdsW PWRN w Białymstoku sporządzona przez kierownika Wydziału Administracyjnego KW PZPR w Białymstoku Włodzimierza Konstańczuka, b.d., k. 23–24).

[52] AIPN Bi, 045/677, Sprawozdanie z pracy Wydziału IV KW MO w Białymstoku za 1966 r., Białystok, 21 XII 1966 r., k. 68–69.

[53] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2168, Ocena przebiegu uroczystości milenijnych od 1 I do 20 XI 1966 r., Białystok, 29 XI 1966 r., k. 96.

[54] K. Sychowicz, *Władze komunistyczne…*, s. 357.

W materiałach UdsW zachowała się notatka odręczna z datą 9 listopada 1966 r., której autor dzień wcześniej zapowiedział przewodniczącemu PWRN w Białymstoku Stefanowi Żmijce, zgodnie z ustaleniami otrzymanymi z KC PZPR, iż wezwie biskupa i odmówi przywiezienia obrazu MB Częstochowskiej do Białegostoku, wyjaśniając, że władze państwowe nie przeszkadzały peregrynacji, dopóki miała charakter religijny. Biskup Sawicki umówiony był u przewodniczącego właśnie 9 listopada o godz. 9.00 w celu uzgodnienia całego programu uroczystości milenijnych[55]. W tym dniu hierarchę poinformowano o negatywnym rozpatrzeniu prośby o zgodę na sprowadzenie obrazu MB Częstochowskiej, skierowanej do WdsW. Duchownemu zalecono także uzgodnienie poszczególnych punktów programu uroczystości z miejską radą narodową, a na zakończenie „wizyty" biskup zwrócił się o zgodę na zorganizowanie obchodów również w kościele prokatedralnym, położonym w centrum miasta, w przeciwnym wypadku zasugerował możliwość ulicznego pochodu z kościoła św. Rocha do prokatedry. Ponieważ prawdopodobieństwo takiego przemarszu było bardzo duże, władze zezwoliły na uroczystości w proponowanej świątyni. Specyfiką obchodów milenijnych zorganizowanych w Białymstoku było eksponowanie kultu MB Ostrobramskiej[56]. Ostatecznie w uroczystościach milenijnych w Białymstoku, według danych zgromadzonych przez KW PZPR, oprócz prymasa Wyszyńskiego uczestniczyło 36 biskupów. 19 listopada podczas ich powitania 5 tys. osób zgromadziło się na placu katedralnym i przyległych ulicach, a w kulminacyjnym momencie liczba ta wyniosła nawet 14 tys. Natomiast drugiego dnia podczas sumy pontyfikalnej obecnych było 25 tys. osób, z tym że większość stanowiła ludność przyjezdna. Na zarządzenie miejscowych władz, które zabroniły przywiezienia obrazu MB Częstochowskiej, ubolewał podczas powitania członków episkopatu bp Sawicki[57].

W tym okresie władze gromadziły też nadal dane dotyczące funkcjonowania Kościoła rzymskokatolickiego. 7 marca 1967 r. zastępca kierownika WdsW w Białymstoku Tadeusz Bujnowski przesłał do UdsW odpis ankiety rozesłanej przez kurię łomżyńską i białostocką do proboszczów[58]. Została ona przygotowana przez Biuro Sekretariatu Episkopatu i rozesłana w diecezji łomżyńskiej 25 lutego. Miała być wypełniona w trzech egzemplarzach i dotyczyć podatków i kar nakładanych na duchownych lub parafie w ostatnim roku. W uwagach przewidywano także odnotowanie kar nakładanych na osoby świeckie, np. za stawianie przydrożnych kapliczek[59].

---

[55] AAN, UdsW, 78/77A, Tow. dyrektor Włodarczyk, 9 XI 1966 r., k. 20.

[56] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2161, Informacja dotycząca przebiegu uroczystości kościelnych w Białymstoku, Białystok, 21 XI 1966 r., k. 180–181.

[57] K. Sychowicz, *Władze komunistyczne…*, s. 360.

[58] AAN, UdsW, 80/12, WdsW PWRN w Białymstoku do UdsW, Białystok, 7 III 1967 r., k. 1.

[59] *Ibidem*, Kuria diecezjalna w Łomży do wielebnych Księży Proboszczów diecezji łomżyńskiej, Łomża, 25 II 1967 r., k. 2.

Według materiałów WdsW PWRN w Białymstoku w 1967 r. na terenie województwa białostockiego działały cztery kurie biskupie: łomżyńska (104 parafie), białostocka (60), drohiczyńska (35) i warmińska (17 parafii w powiatach ełckim, oleckim, gołdapskim). Przebywało w nich około 640 księży (w tym pięciu biskupów, 25 dziekanów), co stanowiło 3,6 proc. stanu krajowego. Najwięcej, bo 266 duchownych było w diecezji łomżyńskiej, 242 w białostockiej, 80 w drohiczyńskiej, a na terenie powiatów należących do diecezji warmińskiej 52. Z trzech seminariów diecezjalnych największą liczbę alumnów miało łomżyńskie – 49, białostockie – 35, drohiczyńskie i łomżyńskie zakonne po czternastu. W dwunastu zakonach o różnych konstytucjach skupionych w 46 domach zakonnych było około 360 zakonnic, w tym 219 habitowych i 146 bezhabitowych. Działał też jeden zakon męski z 56 zakonnikami. Duchowieństwo rzymskokatolickie dysponowało 314 kościołami i kaplicami, co stanowiło 4,3 proc. stanu krajowego. Z liczby tej przypadało na diecezję łomżyńską 138, białostocką – 92, drohiczyńską – 53 i warmińską – 31 świątyń[60].

15 i 16 czerwca 1967 r. episkopat na konferencji w Warszawie przyjął uchwały i *Pro memoria* dotyczące funkcjonowania punktów katechetycznych i ksiąg inwentarzowych. W związku z tym wydarzeniem dyrektor UdsW wystosował do wszystkich ordynariuszy pismo, które wraz z tezami[61] do rozmów przekazano przez kierowników wydziałów do spraw wyznań przewodniczącym prezydiów wojewódzkich rad narodowych[62]. Rozmowy te zostały przeprowadzone od 17 do 23 sierpnia i objęły czternastu biskupów ordynariuszy i administratorów apostolskich, pięciu biskupów sufraganów oraz przysłanego w zastępstwie wicekanclerza kurii. W związku z chorobą lub urlopami nie przybyli biskupi: Ignacy Świrski, Edmund Nowicki i Adam Sawicki. Do grupy duchownych zdecydowanie broniących uchwał zaliczono m.in. bp. Władysława Jędruszuka (stwierdził, że wykona je bez względu na konsekwencje). Powody ich podjęcia tłumaczyli natomiast m.in. biskupi: Józef Drzazga, Aleksander Mościcki, Antoni Baraniak oraz ks. Piotr Maziewski z kurii białostockiej[63].

---

[60] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2161, Informacja o działalności politycznej kleru w 1967 r. na terenie woj. białostockiego, k. 346–347.

[61] Zawierały one m.in. oburzenie z powodu uchwał episkopatu, podkreślano, że na linii państwo–Kościół po zakończeniu uroczystości milenijnych nastąpiło uspokojenie, a podjęte decyzje mogły doprowadzić do nowego konfliktu. Wskazywano, że niektórzy członkowie hierarchii z niezadowoleniem przyjmowali przejawy odprężenia we wzajemnych stosunkach, zaliczono do nich bp. Zygmunta Choromańskiego. Zalecano zwrócić uwagę, że udostępniając treść wspomnianych dokumentów, duchowni przyczyniają się do jątrzenia w tych relacjach. Jednym z argumentów, który miał być użyty, było stwierdzenie o obywatelskiej postawie większości duchowieństwa parafialnego (Tezy UdsW do rozmów Przewodniczących PWRN z ordynariuszami diecezji na temat uchwał i „Pro memoria" Episkopatu Polski z 16 VI 1967 r., sierpień 1967 r., Warszawa [w:] P. Raina, *Kościół w PRL…*, t. 2, s. 449–450).

[62] K. Sychowicz, *Władze komunistyczne…*, s. 322.

[63] Notatka urzędnika UdsW „A.P." oceniająca przebieg rozmów z Biskupami Ordynariuszami na temat uchwał i „Pro memoria" Episkopatu Polski z 16 VI 1967 r., Warszawa, 30 VIII 1967 r. [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, t. 2, s. 447–449.

Według WdsW PWRN w Białymstoku w latach 1968–1970 Kościół rzymskokatolicki w województwie białostockim usiłował angażować hierarchię, duchowieństwo i grupy wiernych w wywoływanie incydentów i sporów. Twierdzono przy tym, iż biskupi nie interesują się kwestiami politycznymi, lecz jedynie dbają o sprawy Kościoła i religijne. Jako dowód przytaczano listy episkopatu w sprawie 50. rocznicy wojny polsko-bolszewickiej i „Głos biskupów polskich w obronie zagrożonego bytu narodu". Taką działalność kontynuowały też wszystkie kurie na terenie województwa, a najbardziej zaangażowana pozostawała kuria drohiczyńska i jej administrator bp Jędruszuk. W 1970 r. zwiększyła swoją aktywność także kuria łomżyńska, a szczególnie nowy ordynariusz bp Mikołaj Sasinowski, egzekwujący od księży realizację polityki episkopatu. Zarzucono mu inicjowanie konfliktów, mających na celu wymuszenie na władzach ustępstw na rzecz Kościoła. Te same cele jednak w sposób bardziej dyplomatyczny starał się realizować nowy administrator kurii białostockiej bp Henryk Gulbinowicz. Według oceniających jego działalność próbował on „dogadywać się" z władzami, np. w sprawach budowlanych, realizując przy tym politykę episkopatu, kładąc jednak mocniejszy akcent na tzw. drogę legalną. W związku z tym prezydia powiatowych rad narodowych, WdsW PWRN w Białymstoku i inne „czynniki" podejmowały działania zmierzające do zróżnicowania postaw duchowieństwa. Głównym zadaniem było nakłanianie, zwłaszcza proboszczów, do respektowania zarządzeń władz i nierealizowania poleceń hierarchii kościelnej. Oprócz tego organizowano spotkania z administratorami parafii w związku z zamiarem czytania z ambon listów episkopatu. W przypadku 50. rocznicy wojny polsko-bolszewickiej objęto nimi 217 duchownych (wzywano 229), z których 53 obiecało nie czytać listu, 77 wprowadzić zmiany do treści, 54 nie zajęło stanowiska, a 33 oświadczyło, iż przeczyta całość. Natomiast w sprawie „Głosu biskupów polskich w obronie zagrożonego bytu narodu" rozmowy przeprowadzono z 211 księżmi (wzywano 224), z których przemilczeć go miało 37, zmienić treść 112, nie zajęło stanowiska 37, odczytać w całości 40[64].

Według Kolektywu ds. Kleru należało dążyć do ograniczenia nacisku poszczególnych kurii na władzę w sprawach budownictwa sakralnego i tendencji do osłabienia przestrzegania przepisów prawa. Jednocześnie wskazywano na konieczność przeciwdziałania włączeniu przez duchowieństwo do tej działalności grup wiernych, a szczególnie przedstawicieli organizacji chłopskich. Wzmocnieniu przez PWRN miał ulec nadzór nad funkcjonowaniem wydziałów: budownictwa, finansów, oświaty i kultury w celu pogłębienia związku ich poczynań z polityką wyznaniową. W uzasadnionych przypadkach zalecano stosować politykę represyjną w odniesieniu do naruszających

[64] APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/XIV/81, Ocena działalności politycznej kleru na terenie woj. białostockiego w latach 1968–1970, Białystok, 21 II 1971 r., k. 149–152. Ten sam dokument zob.: AAN, UdsW, 125/314, k. 17–20.

przepisy i podejmujących wrogie wobec państwa przedsięwzięcia. Zaliczono do tego systematyczne i planowe rozmowy informacyjno-profilaktyczne przewodniczących rad narodowych z duchownymi. Zalecono także przyjąć praktykę okresowych spotkań z powiatowymi zespołami ds. kleru, a w ich trakcie omawiać aktualne zadania w polityce wyznaniowej[65].

Na początku 1971 r. WdsW PWRN w Białymstoku wskazał, że 5 stycznia tr. przewodniczący PWRN w Białymstoku wydał pismo okólne nr 1/71, w którym na prezydia PRN/MRN nałożył obowiązek informowania wydziału o sytuacji wyznaniowej w okresach kwartalnych, a w sprawach incydentalnych bezzwłocznie, co nie zawsze jednak było realizowane. Dane te dotyczyły stanu liczbowego duchownych, kroków podejmowanych wobec nich (spotkania, rozmowy interwencyjne), oceny działalności księży i aktywu parafialnego (kazania, łamanie przepisów), zgromadzeń i uroczystości kościelnych, represji karnych, administracyjnych, karno-skarbowych, egzekucyjnych i karno-administracyjnych w stosunku do osób duchownych wszystkich wyznań, katechizacji, werbunku do „Caritas", udzielonej pomocy materialnej (bez zapomóg z Funduszu Kościelnego), budownictwa i remontów (szczególnie wypadków samowoli) oraz innych spraw załatwianych na rzecz fizycznych i kościelnych osób prawnych[66].

Polecenie to nie zawsze było należycie realizowane, skoro na początku kwietnia 1971 r. WdsW PWRN w Białymstoku rozesłał do przewodniczących prezydiów powiatowych rad narodowych pismo, w którym przypominał, że kilka prezydiów powiatowych rad narodowych nie złożyło informacji za IV kwartał 1970 r.[67], a niektóre prezydia z opóźnieniem powiadomiły o samowoli lub szkodliwych poczynaniach duchownych oraz grup wiernych. W następnych miesiącach według władz wierni inspirowani przez księży złożyli 93 wnioski o pozwolenie na budowę kościołów, kaplic, cmentarzy, budynków gospodarczych, władze zaś nakładały kary finansowe. Na przykład za nieuiszczony podatek dochodowy w latach 1963–1967 w wysokości 60 812 zł

[65] APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/XIV/81, Wnioski dotyczące polityki wyznaniowej na terenie woj. białostockiego. Projekt Kolektywu ds. Kleru, 21 II 1971 r., Białystok, k. 105–107. Materiały te posłużyły najprawdopodobniej do opracowania w późniejszym okresie dla UdsW wniosków dotyczących tego zagadnienia (AAN, UdsW, 125/314, Wnioski w sprawie polityki wyznaniowej na terenie woj. białostockiego, b.d., k. 11–14). Poprzedzone one były pismem kierownika WdsW PWRN w Białymstoku Henryka Zarzeckiego do UdsW, w którym przesłał „Ocenę działalności politycznej kleru na terenie woj. białostockiego" oraz projekt wniosków w tej sprawie (AAN, UdsW, 125/314, Kierownik WdsW PWRN w Białymstoku Henryk Zarzecki do UdsW, Białystok, 22 III 1971 r., k. 10).

[66] K. Sychowicz, *Władze komunistyczne*…, s. 459.

[67] Ta sama informacja pojawia się w piśmie z 2 IV 1971 r., w którym dodatkowo proszono o dopilnowanie wywiązywania się pracowników z nałożonych na nich obowiązków i dostarczania informacji m.in. o stanie liczbowym duchownych, organizowanych z nimi spotkaniach, rozmowach, ocenie działalności duchowieństwa i tzw. aktywu parafialnego, zastosowanych represjach itp. (Archiwum Państwowe w Suwałkach (dalej: APS), Urząd Wojewódzki (dalej: UW), 46/7, PWRN WdsW w Białymstoku do przewodniczącego PPRN w Olecku, Białystok, 2 IV 1971 r., k. 35–36).

Skarbowi Państwa przekazano grunty parafii Rudka w powiecie bielskim. W marcu 1971 r. zlecono zabezpieczenie hipoteczne parafii w Brzozowej w związku z zaległościami pieniężnymi. Represje finansowe dotknęły także duchownych: ks. Urbana z parafii farnej w Białymstoku, ks. Michała Sokołowskiego z Bociek, ks. Edmunda Tararuja z Klich. Natomiast ks. Witold Ostrowski z Chodorówki ukarany został grzywną za niezłożenie sprawozdania z punktów katechetycznych, a w Domanowie podobny los spotkał ks. Jasińskiego. W powiecie gołdapskim ukarano niemal wszystkich administratorów parafii: za zaległości w realizacji podatku dochodowego i grzywny nałożonej przez wydział oświaty ks. Józefowi Mańkowskiemu z parafii Dubeninki wydział finansowy zajął ruchomość (dokonano zwózki lodówki, radioodbiornika i fisharmonii elektrycznej, a licytację rozpisano na 15 kwietnia), za nieopłacony podatek dochodowy ks. Mieczysławowi Bębenkowi z filii w Żabinie zajęto ruchomości, za brak księgi inwentarzowej ukarano ks. Błażeja Wolanina w Grabowie, ks. Emiliana Wojtacha i Józefa Mańkowskiego. Za niezgłoszenie obowiązku podatkowego grzywnę orzeczono wobec ks. Jana Zimoląga z Żytkiejm, a za uchylanie się od płacenia czynszu wobec ks. Kazimierza Pietrzyka. Odnotowano także trzy przypadki nauczania religii bez zezwolenia w Dubeninkach i Baniach Mazurskich. Natomiast ks. Jan Misiewicz, proboszcz w Zawadach w powiecie zambrowskim, prowadził bez zezwolenia punkt katechetyczny w mieszkaniu Eugeniusza Mystkowskiego we wsi Łaś-Toczyłowo. W materiałach instytucji wyznaniowych odnotowano także fakt zatrudnienia przez ks. Piotra Wasucionka, dziekana z Sokółki, zakonnicy do nauczania religii w nielegalnym punkcie. W związku z działalnością duchownych przewodniczący prezydiów powiatowych rad narodowych zaplanowali zbiorowe spotkania z księżmi, które do tego momentu odbyły się w powiatach: łapskim, łomżyńskim, monieckim, oleckim, suwalskim, wysokomazowieckim i ełckim. Z powodu zakazu wydanego przez kurię drohiczyńską nie przybyli na nie duchowni w powiecie siemiatyckim. Zorganizowano też spotkania indywidualne w powiatach: hajnowskim, oleckim, sejneńskim, sokólskim i zambrowskim; w większości były to rozmowy interwencyjne[68].

Od stycznia do kwietnia 1971 r. WdsW w województwie białostockim odbył 69 rozmów z księżmi, przeważnie w kwestiach budowlanych, z dziekanami zaś na temat ich stosunku do przepisów i wpływania na podległe duchowieństwo. W okresie tym tzw. Kolektyw ds. Kleru KW PZPR zorganizował ponadto cztery posiedzenia, na których rozpatrzono 59 spraw, przeprowadzono też wspólne posiedzenia z zespołami w powiatach bielskim, hajnowskim, sokólskim i mieście Białymstoku. Od kurii drohiczyńskiej wyegzekwowano złożenie wniosku w kwestii obsadzenia parafii w Narwi (od 1968 r. administrator pracował tam bez zgody WdsW) oraz zapowiedź,

[68] AAN, UdsW, 125/314, Informacja dotycząca sytuacji na odcinku wyznaniowym w woj. białostockim w 1971 r. (według stanu na 29 IV 1971 r.), k. 52–56.

że będzie wystosowany kolejny – dotyczący Siemiatycz, Ciechanowca i Dołubowa. Natomiast kuria warmińska nie ustosunkowała się do podobnego żądania dotyczącego obsadzonych bez zgody wydziału parafii w Gąskach (pow. olecki) i Dubeninkach (pow. gołdapski). W omawianym okresie do Oddziału Zrzeszenia Katolików „Caritas" w Białymstoku wstąpił ks. Stanisław Oniszczuk, proboszcz parafii w Zalesiu. Oddział ten liczył 38 członków i należał do najmniejszych w kraju, wspólnie z władzami powiatowymi więc podjęto dalsze starania, by zwiększyć jego liczebność[69]. W 1971 r. władze (KC PZPR i UdsW) krytycznie podsumowały prowadzenie polityki wyznaniowej w okresie rządów Władysława Gomułki. Do popełnionych wówczas błędów zaliczono m.in. dominację środków administracyjnych nad politycznymi, brak elastyczności w rozwiązywaniu pojawiających się konfliktów oraz jednakowy stosunek do wszystkich biskupów. Pamiętać trzeba przy tym, że nie wiązało się to ze zmianą zasadniczych celów polityki PZPR wobec Kościoła rzymskokatolickiego. Elementem „nowej" polityki wyznaniowej stało się też powołanie 23 kwietnia 1971 r. przez KC PZPR Zespołu ds. Polityki Wyznaniowej, w którego skład wchodzili przedstawiciele Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ministerstwa Obrony Narodowej, Ministerstwa Oświaty i UdsW[70].

Rzeczywiste intencje władz administracyjnych w województwie białostockim oddawał dokument noszący nagłówek „Białystok" z 5 maja 1971 r. Zawierał on ocenę prowadzonej do tej pory polityki wyznaniowej oraz odnosił się do wytycznych z ostatnich kilku lat. Jego autor istniejącą sytuację określił jako łatwiejszą niż w latach wcześniejszych ze względu na łagodniejsze usposobienie bp. Gulbinowicza, a także konflikt bp. Jędruszuka z prymasem Wyszyńskim (wycofał się z funkcji ogólnopolskich, zaprzestając wystąpień politycznych, więcej czasu poświęcał diecezji, przez co władze lokalne miały z nim więcej kłopotów). Umieszczono w nim także opinię o bp. Sasinowskim, w której stwierdzono: „chyba nie jest tak spokojny, jak ocenialiśmy przed nominacją, ale chyba przeceniają jego negatywy". Wskazywano na potrzebę dokonania gruntownej oceny wszystkich biskupów, a za błąd uznano stosowanie zbyt dużej liczby kar. Sugerowano również odejście od egzekucji zaległych czynszów w powiatach mazurskich. Kierownika WdsW Henryka Zarzeckiego[71] uznano za wartościowego organizatora, mającego jednak kłopoty ze znalezieniem się „w trudnej roli, w trudnym czasie"[72].

Pewne zamieszanie w relacjach władz wojewódzkich z duchowieństwem spowodowało z pewnością pismo księży diecezji drohiczyńskiej z 17–18 czerwca 1971 r.

[69] *Ibidem*, k. 52–56.

[70] K. Sychowicz, *Władze komunistyczne…*, s. 463.

[71] Henryk Zarzecki, ur. 2 II 1930 r. w Rajgrodzie, ukończył Wydział Historii na Uniwersytecie Warszawskim (AAN, UdsW, 127/41, Kwestionariusz osobowy Henryka Jana Zarzeckiego, k. 77).

[72] AAN, UdsW, 82/11, Białystok, 5 V 1971 r., k. 23.

skierowane do przewodniczącego PWRN w Białymstoku, a dotyczące utrudnień ze strony władz administracyjnych spotykających księży w sprawowaniu funkcji duszpasterskich. Skrytykowano w nim m.in. odmowy organizowania procesji związanych z święceniem pól. O braku podstaw prawnych takich decyzji świadczył według duchownych fakt, że w innych województwach pozwolenia były udzielane. Pismo podpisało 75 duchownych, w tym bp Jędruszuk[73].

W odpowiedzi WdsW PWRN w Białymstoku stwierdził, iż „memoriał" cechowały brak obiektywizmu i tendencyjność sformułowań, ponadto pomijał on istotne problemy warunkujące całokształt stosunków między instytucjami kościelnymi a organami administracji państwowej. Wskazano, że unormowanie relacji nie zależało tylko od postawy administracji państwowej, lecz było procesem, w którym powinny zajść istotne zmiany w postawach księży i ich nastawienia do spraw ustrojowych. Czynienie zarzutów przedstawicielom władzy terenowej z powodu organizowania spotkań i traktowanie obywatelskiego stosunku władz do księży jako „specyficznego utrudnienia" uznano za dowód ich negatywnego podejścia. Dziwiono się także nadaniu sprawom związanym z katechizacją i prowadzeniem ksiąg inwentarzowych rangi „bolesnego problemu". Podkreślono, iż nie miały ich osoby i instytucje stosujące się do rozporządzenia Ministra Finansów z 20 lutego 1962 r. Nawiązując do kwestii święcenia pól, wskazano, że tam, gdzie istniała tradycja wychodzenia z obrzędami religijnymi poza obręb kościoła, nie stwarzano trudności (jako przykład podano obchody Bożego Ciała). Autorom zarzucono również, iż usiłowali kwestionować istniejący porządek prawny i odmawiali naczelnym organom państwa prawa do regulowania życia wewnętrznego kraju. Dowodem dobrej woli ze strony organów administracyjnych miało być stałe umarzanie zadłużeń poszczególnym jednostkom kościelnym, należącym do diecezji drohiczyńskiej[74].

W 1971 r. do działań politycznych w diecezji białostockiej zaliczono też obchody 300-lecia kultu MB Ostrobramskiej. W ramach przeciwdziałania przewodniczący PWRN w Białymstoku przeprowadził dwie rozmowy z biskupem diecezji łomżyńskiej i po trzy z biskupami białostockiej i drohiczyńskiej. Z księżmi w przypadku ich „niewłaściwego" postępowania rozmawiali przewodniczący prezydiów powiatowych rad narodowych oraz WdsW PWRN w Białymstoku. Oprócz tego zorganizowano 18 spotkań przewodniczących prezydiów powiatowych rad narodowych z duchownymi w powiatach. W 1971 r. nie wszczynano już egzekucji należności i zaległości w podatku dochodowym od osób prawnych, zakończono jedynie w dwóch wypadkach sprawy

[73] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2171, Pismo księży diecezji w Drohiczynie do przewodniczącego PWRN w Białymstoku, 17–18 VI 1971 r., k. 187–188.

[74] APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/XIV/81, Pismo kierownika WdsW Henryka Zarzeckiego do kurii diecezjalnej w Drohiczynie, Białystok, sierpień 1971 r., k. 183–186. Najprawdopodobniej ten sam projekt odpowiedzi: AAN, UdsW, 125/314, k. 130–132.

rozpoczęte w latach ubiegłych. Nie egzekwowano również w drodze administracyjnej obowiązku prowadzenia ksiąg inwentarzowych (zalecenie władz centralnych). Księgi prowadziło 130 jednostek kościelnych, tj. o jedną więcej niż w 1970 r. Sprawozdania złożono z 795 punktów katechetycznych, co stanowiło 73 proc. (w 1970 r. 89,7 proc.), a na ogólną liczbę 245 proboszczów sprawozdań nie złożyło 61. Spadek ten tłumaczono wyczekiwaniem duchownych na zmianę przepisów, a wzrost liczby punktów katechetycznych – intensywną działalnością hierarchii kościelnej. Podkreślono natomiast poprawę przestrzegania przez duchowieństwo parafialne przepisów o zgromadzeniach, szczególnie podczas organizowania procesji Bożego Ciała (wpłynęły 144 wnioski, odrzucono osiem), Święta Zmarłych (na 108 jeden wniosek był odrzucony) i święcenia pól[75].

W omawianym roku do instancji partyjnych i organów administracji wpłynęło 21 petycji, skarg i zażaleń, a ponadto „odwiedziły" je 52 delegacje ludności. Szczególne nasilenie tej formy nacisku występowało w 1970 r. i na początku 1971. Na początku 1972 r. kurie wnosiły o ujęcie w planie budownictwa sakralnego i kościelnego 75 obiektów, a większość tych wniosków powtarzała się od 1957 r. Biorąc pod uwagę rozwój sytuacji, WdsW PWRN w Białymstoku zalecał ująć w planie budownictwa: nowy kościół w Konowałach, kościół lub większą kaplicę w Czarnej Białostockiej i w Burzynie, rozbudowę kaplicy w Wygodzie w powiecie zambrowskim i cerkiew w Hajnówce[76].

Natomiast w działalności bp. Henryka Gulbinowicza w 1972 r. za negatywne uznano: nawiązywanie do działalności archidiecezji wileńskiej, zorganizowanie Roku Jubileuszowego 300-lecia kultu MB Ostrobramskiej (trwał od 13 listopada 1971 r. do 19 listopada 1972 r.), nawiązanie w przygotowanym do druku „Spisie kościołów i duchowieństwa Archidiecezji w Białymstoku" m.in. do wileńskiej posługi abp. Romualda Jałbrzykowskiego i bp. Sawickiego oraz zamieszczenie nazwisk księży, którzy prowadzili działalność duszpasterską na terenie Zachodniej Białorusi i Litwy (UdsW opowiedział się za dokonaniem zmian w tym wydawnictwie). Wytknięto mu negatywne komentowanie sytuacji Kościoła rzymskokatolickiego w ZSRR oraz nawiązywanie do życia i osiągnięć o. Maksymiliana Kolbe (stwierdzenie, że „działał on na terenie naszej archidiecezji w Grodnie"). Jednocześnie bp Gulbinowicz zajmował w wielu sprawach stanowisko umiarkowane, dążąc do ułożenia poprawnych stosunków z władzami wojewódzkimi. W czasie spotkań z ich przedstawicielami deklarował gotowość współdziałania kurii i niższego duchowieństwa w zwalczaniu ujemnych zjawisk społecznych. Krytyczną ocenę wywołały dwa wystąpienia ordynariusza,

[75] APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/XIV/81, Informacja kierownika WdsW Henryka Zarzeckiego z realizacji polityki wyznaniowej na terenie woj. białostockiego w roku 1971, 10 II 1972 r., k. 243–250.

[76] K. Sychowicz, *Władze komunistyczne…*, s. 481.

w których zachęcał księży do zgłaszania na zebraniach przedwyborczych postulatów dotyczących budownictwa sakralnego oraz inspirowania do tego wiernych. Henryka Gulbinowicza zaliczono do biskupów o postawie umiarkowanej, z tego też powodu uznano za celowe podjęcie działań zmierzających do umocnienia jego podejścia wobec władz państwowych. Podsumowaniem tego było stwierdzenie o możliwości poprawnego ułożenia stosunków między wojewódzką administracją wyznaniową a kurią w Białymstoku, co jednak uzależniano od postawy tej ostatniej. Na zakończenie rozmowy miała paść też propozycja odbycia kolejnego spotkania w UdsW, w terminie, który obie strony uznają za dogodny[77]. W 1972 r. zaszły także istotne zmiany w samym WdsW PWRN w Białymstoku. 9 listopada zgodę na powołanie na to stanowisko Mikołaja Romańczuka[78] wyraził Aleksander Skarżyński (dotychczasowy kierownik WdsW Henryk Zarzecki został wybrany 29 czerwca na stanowisko sekretarza PWRN w Białymstoku)[79].

23 stycznia 1973 r. UdsW rozesłał do wszystkich prezydiów wojewódzkich rad narodowych poufny dokument, w którym przedstawiono zasady załatwiania i uzgadniania spraw wyznaniowych w organach administracji terenowej. Podobne materiały zostały opracowane w pierwszym kwartale tego roku we wszystkich województwach i wyjaśniano w nich, że chociaż decyzje dotyczące m.in. spraw budowlanych, podatkowych, zbiórek publicznych i nadzoru nad wypoczynkiem młodzieży podejmowały poufnie wydziały do spraw wyznań, to oficjalnie robiły to inne wydziały[80].

W 1973 r. kuria białostocka wystąpiła z siedmioma wnioskami w sprawie mianowania proboszczów i administratorów parafii. Wydział do spraw Wyznań PWRN w Białymstoku pozytywnie ustosunkował się do sześciu z nich, zaakceptował też siedemnaście wniosków złożonych przez kurię łomżyńską. Natomiast spośród pięciu wniosków o erygowanie nowych parafii pozytywnie odpowiedział na dwa, nie

---

[77] AAN, UdsW, 126/102, Notatka do rozmowy Ministra z bp. dr. Henrykiem Gulbinowiczem, 27 I 1973 r., k. 159–162, 166–168.

[78] Mikołaj Romańczuk, ur. 18 V 1929 r. we wsi Zubry w powiecie białostockim. W 1970 r. ukończył Wydział Ekonomiczny Wyższej Szkoły Nauk Społecznych przy KC PZPR w Warszawie, był też słuchaczem dwuletniego uzupełniającego Studium Magisterskiego na SGPiS. W 1947 r. wstąpił w szeregi PPR, a po zjednoczeniu partii robotniczych znalazł się w PZPR. Od 1947 r. był instruktorem w Zarządzie Powiatowym Związku Młodzieży Wiejskiej w Białymstoku, w 1949 r. skierowano go do Centralnej Szkoły ZMP w Otwocku, a po jej ukończeniu znalazł pracę w Zarządzie Wojewódzkim ZMP. Następnie był słuchaczem Centralnej Szkoły PZPR w Warszawie, a w latach 1953–1955 wiceprzewodniczącym ZW ZMP w Białymstoku. Od 1 IV 1955 r. przeniesiono go do KW PZPR. Był też I sekretarzem KP PZPR w Siemiatyczach (1 VIII 1960 – 30 III 1963 r.), a od 1 IV 1963 r. zastępcą kierownika Wydziału Organizacyjnego KW PZPR (AAN, UdsW, 127/41, Przewodniczący PWRN w Białymstoku Zygmunt Sprycha do dyrektora UdsW, Białystok, 23 X 1972 r., k. 2; *ibidem*, Życiorys Mikołaja Romańczuka, k. 3–4; *ibidem*, Kwestionariusz osobowy Mikołaja Romańczuka, k. 5).

[79] *Ibidem*, Aleksander Skarżyński do przewodniczącego PWRN w Białymstoku, 9 XI 1972 r., k. 1.

[80] K. Sychowicz, *Władze komunistyczne…*, s. 469.

wyrażając zgody na utworzenie ich w Olszynach i Bokinach (diecezja łomżyńska) oraz Rożyńsku Wielkim (warmińska)[81].

Kolejne spotkanie wojewody z bp. Gulbinowiczem 10 stycznia 1974 r. dotyczyło protestu kurii biskupiej w Białymstoku w sprawie ks. Piotra Zabielskiego. Oprócz wspomnianych osób uczestniczyli w nim też dyrektor WdsW Urzędu Wojewódzkiego (UW) w Białymstoku Romańczuk, ks. Piotr Maziewski i ks. Cezary Potocki. Tematem dyskusji było niezasadne zdaniem kurii umieszczenie duchownego w Państwowym Szpitalu dla Nerwowo i Psychicznie Chorych w Choroszczy, prowadzenie postępowania wywłaszczeniowego posesji i obiektów budowanych przez niego w kolonii Sobolewo oraz odłączenie od zabudowań księdza energii elektrycznej. Biskup Gulbinowicz określił umieszczenie duchownego w szpitalu w Choroszczy jako wyrządzenie mu krzywdy moralnej, wskazał przy tym na fakt, że nie był on leczony, lecz izolowany i pilnowany przez MO (wspominał o tym personel szpitala). Według ordynariusza ks. Zabielskiego trzeba było przekonywać, a nie zamykać. W konkluzji zwrócił się do wojewody z prośbą o jego zwolnienie i wstrzymanie do tego momentu akcji wywłaszczania[82].

Problem budownictwa sakralnego został przedstawiony także przez dyrektora WdsW UW w Białymstoku Mikołaja Romańczuka podczas rozmowy wojewody białostockiego Zygmunta Sprychy z bp. Gulbinowiczem 30 listopada 1974 r. Według niego wnioski dotyczące kaplicy w Nowinach Kasjerskich, kaplicy w Lipinie i budynku dla WSD w Białymstoku były w trakcie rozpatrywania w ramach wojewódzkiego planu budownictwa sakralnego i kościelnego na 1975 r. Pieniądze znalazły się na odrestaurowanie zabytkowego kościoła Branickich-Wiesiołowskich w Białymstoku, nie widziano jednak możliwości przekazania i odrestaurowania budynków klasztoru podominikańskiego w Choroszczy (zajmowało go 15 rodzin i dwa magazyny spółdzielcze) oraz kina „Ton" (dotychczasowe nakłady na remonty Wojewódzkiego Zarządu Kin przewyższyły wartość budynku, część pomieszczeń zajmowało Towarzystwo Wiedzy Powszechnej). W przypadku budynku należącego do parafii św. Rocha przy ul. Antoniuk Fabryczny 45 (znajdowały się w nim miejski ośrodek zdrowia, apteka, mieszkania dla księży i sale katechetyczne) zdecydowano o wygospodarowaniu dodatkowego pomieszczenia na mieszkanie dla księży. Dziękując za załatwione sprawy, biskup poruszył jednak nowe zagadnienia oraz wspomniał o nachodzeniu księży przez funkcjonariusza MSW i próbach ich werbunku[83].

---

[81] APB, WdsW, XX/6, WdsW PWRN w Białymstoku do UdsW, 4 I 1974 r., k. 294. W Rożyńsku Wielkim wikariat eksponowany istniał od 1958 r. (W. Guzewicz, *Kościół rzymskokatolicki na ziemi ełckiej po II wojnie światowej (1945–1992). Uwarunkowania i struktura*, „Rocznik Ełcki" 2006, t. 3, s. 90).

[82] AIPN, 0713/133, Notatka WdsW UW w Białymstoku przesłana do UdsW z przeprowadzonej rozmowy wojewody białostockiego Zygmunta Sprychy z administratorem apostolskim diecezji białostockiej bp. Henrykiem Gulbinowiczem w dniu 10 I 1974 r., Białystok, 14 I 1974 r., k. 212–215.

[83] AAN, UdsW, 126/102, Notatka dyrektora WdsW UW w Białymstoku Mikołaja Romańczuka do UdsW z przeprowadzonej rozmowy wojewody białostockiego Zygmunta Sprychy z administratorem

Wydarzeniem przełomowym, które pociągnęło za sobą reorganizację administracji wyznaniowej, stała się reforma administracyjna. W związku z nią wojewodowie wydali specjalne instrukcje dotyczące trybu postępowania w sprawach budownictwa sakralnego i kościelnego. Dawały one wydziałom do spraw wyznań uprawnienia, by wpływać na politykę wyznaniową w ramach działań prowadzonych przez inne wydziały. Wobec dużej samodzielności wydziałów urzędu wojewódzkiego funkcjonowali w nich pracownicy wytypowani do załatwiania spraw interesujących wydziały do spraw wyznań, w tym budownictwa sakralnego[84].

Kościół prawosławny a władze komunistyczne

Początek 1957 r. przyniósł także zmianę nastrojów wśród duchowieństwa prawosławnego. W lutym rozpoczęły się tarcia między biskupami i księżmi a metropolitą Makarym. W okresie tym część duchownych wystąpiła do władz polskich z wnioskiem o jego odwołanie, uznając go za obywatela radzieckiego „przysłanego przez Moskwę"[85]. Był to jednak jeden z ostatnich już znaków mijającej epoki.

Nie zmieniło się natomiast poparcie udzielane przez duchownych władzom komunistycznym. Na przykład rok później Jan Niepłocha z WdsW w Białymstoku, oceniając ks. Włodzimierza Doroszkiewicza z Gródka, stwierdził, że od powstania Polski Ludowej popierał on politykę rządu. Nie było poważniejszej akcji społecznej czy państwowej, w której nie zabrałby głosu. Gdy w okolicach Gródka bardzo słabo przebiegał skup zboża, ks. Doroszkiewicz zaapelował do wiernych o jego zwiększenie, podkreślając, że „dostarczone przez nich zboże będzie służyć za pożywienie dla ich własnych synów i córek, którzy dzięki władzy ludowej mogą się uczyć i pracować w mieście". Nie stronił również od udziału w pracach organizacji społecznych, jeszcze jako proboszcz w Michałowie będąc wiceprezesem Towarzystwa Przyjaciół Żołnierza, a od 1946 r. Gminnego i Powiatowego Komitetu Obrońców Pokoju[86].

Na początku 1959 r. WdsW w Białymstoku odniósł się do konfliktu powstałego w parafii prawosławnej w Kleszczelach, gdzie rywalizowali ze sobą ks. Antoni Owerczuk i nowy proboszcz ks. Piotr Kosacki. Jak zawsze w takim przypadku sporowi towarzyszyło rozpowszechnianie mniej lub bardziej prawdopodobnych zarzutów. Właśnie

---

apostolskim Diecezji Białostockiej bp. Henrykiem Gulbinowiczem w dniu 30 XI 1974 r., Białystok, 12 XII 1974 r., k. 138–141 (ten sam dokument przesłany do naczelnika Wydziału IV Departamentu IV MSW z datą 9 XII 1974 r. zob. AIPN, 0713/133, k. 36–39).

[84] R. Gryz, *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katlickich obiektów sakralnych w latach 1971–1980*, Kielce 2007, s. 81, 100.

[85] AIPN Bi, 045/562, Informacja naczelnika Wydziału III KW MO ds. BP w Białymstoku, Białystok, luty 1957 r., k. 90–91.

[86] AAN, UdsW, 26/79, Charakterystyka ks. Włodzimierza Doroszkiewicza, proboszcza parafii prawosławnej w Gródku pow. Białystok, sporządzona przez Jana Niepłochę, Białystok, 11 II 1958 r., k. 3–3v.

ich wyjaśnianiem zajął się wydział w piśmie do UdsW. Ksiądz Kosacki według WdsW zraził do siebie ludzi. W powstałej sytuacji wydział i miejscowe władze opowiadali się za przeniesieniem ostatniego z duchownych z parafii Kleszczele[87]. 28 marca 1959 r. metropolita Makary informował WdsW PWRN w Białymstoku, iż dążąc do przywrócenia spokoju na tym terenie, odwołał ks. Kosackiego ze stanowiska proboszcza. W to miejsce powierzył mu tymczasową obsługę parafii w Drohiczynie. Na zakończenie pytał o ewentualne zastrzeżenia co do wspomnianych posunięć[88].

W ostatnich miesiącach 1959 r. większość księży interesowała się przede wszystkim planowanymi zmianami na stanowiskach w hierarchii prawosławnej. Nieporozumienia wśród nich wynikały z tego, że część opowiadała się za pozostawieniem na stanowisku metropolity Kościoła prawosławnego w Polsce biskupa białostockiego Tymoteusza Szrettera. Inni natomiast na swego kandydata wysuwali arcybiskupa lwowskiego Palladiusza. Na ich czele stał dyrektor metropolii ks. Mikołaj Niesłuchowski, starający się nie dopuścić do objęcia stanowiska metropolity przez Tymoteusza. Nieporozumienia wśród duchownych zostały w pewnym stopniu zahamowane przez mianowanie 9 grudnia 1959 r. przez zjazd biskupów w Warszawie Tymoteusza Szrettera pełniącym obowiązki metropolity Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (PAKP)[89].

Na początku 1960 r. na terenie województwa białostockiego istniało siedem dekanatów i 75 parafii prawosławnych, obsługiwanych przez około 100 księży i diakonów. W okresie tym, jak i w ciągu kilku poprzednich lat nie zanotowano negatywnych wystąpień z ich strony. W sporządzonej wówczas analizie władze stwierdzały, iż duchowni nie cieszyli się zaufaniem u wiernych z powodu licznych konfliktów[90]. W następnym roku dłuższą wymianę pism wywołało zwrócenie się metropolity Tymoteusza do WdsW PWRN w Białymstoku w sprawie przekształcenia filii w Kruszynianach w powiecie sokólskim w samodzielną parafię. Uzasadniał to prośbą wiernych i istnieniem tam samodzielnej, gruntownie odremontowanej świątyni, ogrodzonego cmentarza i domu dla duszpasterza[91]. Odmowna decyzja WdsW PWRN w Białym-

[87] AAN, UdsW, 30/2, PWRN WdsW w Białymstoku do UdsW, Białystok, 29 I 1959 r., k. 3–3v.

[88] *Ibidem*, Metropolita Warszawski i Całej Polski do PWRN WdsW w Białymstoku, Warszawa, 28 III 1959 r., k. 8.

[89] AIPN Bi, 045/1227, Sprawozdanie starszego oficera operacyjnego Wydziału III WUBP w Białymstoku z pracy agenturalno-operacyjnej po zagadnieniu kleru prawosławnego, grudzień 1959 r., k. 20. Jego kandydatura została poparta przez władze, co doprowadziło do świadomego tolerowania przez trzy lata wakatu na stanowisku metropolity (K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970. Rys historyczny*, Kraków 1996, s. 218).

[90] K. Sychowicz, *Władze komunistyczne…*, s. 368.

[91] AAN, UdsW, 45/29, Metropolita Warszawski i całej Polski Tymoteusz do PWRN WdsW w Białymstoku, Warszawa, 23 X 1961 r., k. 1. Stefan Dudra wspomina też o budowie w latach sześćdziesiątych kaplicy w Opace Dużej (parafia Werstok), świątyni w Jałówce, trzech domów parafialnych (Gródek, Bielsk Podlaski, Pasynki), murowanych dzwonnic w Narojkach i Wólce Wygonowskiej. Rozwijały

stoku z 24 listopada 1961 r. z pewnością zaskoczyła metropolitę, tym bardziej że w uzasadnieniu wskazano na zbyt małą liczbę wiernych niemogących utrzymać nowej parafii. Ponadto wytknięto mieszkańcom wsi Kruszyniany, Łosiniany, Rudki i Łużany (mieli wejść w jej skład), że nie wywiązywali się z nałożonych obowiązków wobec państwa[92]. W związku z taką odpowiedzią cztery dni później pismo do UdsW skierował abp Tymoteusz. Odnosząc się do zastrzeżeń, wskazywał, iż omawiana parafia od wielu lat faktycznie istniała niezależnie od tej w Krynkach, a wiernych nie było mniej niż w innych parafiach. Prosił w związku z tym o „zadośćuczynienie sprawiedliwym prośbom wiernych" i uchylenie decyzji WdsW PWRN w Białymstoku[93].

Na początku 1961 r. UdsW zetknął się z problemem przejęcia części gruntów pozostających w rękach parafii prawosławnej w Hajnówce. Jak zaznaczono w piśmie do Kazimierza Witaszewskiego, kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR, w 1942 r. parafia objęła w użytkowanie zdewastowany budynek Dyrekcji Lasów Państwowych wraz z działką na cele kultu religijnego. Po 1945 r., pragnąc zalegalizować stan faktyczny, zawarła z Dyrekcją Lasów Państwowych dziesięcioletnią umowę dzierżawną za symboliczną kwotę 100 zł, chociaż jej zamiarem było nabycie obiektu na własność. Wobec niemożności nabycia obiektu na szczeblu wojewódzkim sprawa została na wniosek metropolity PAKP przeniesiona na szczebel centralny. W wyniku konsultacji między UdsW, Ministerstwem Leśnictwa i Państwową Komisją Planowania Gospodarczego w 1953 r. postanowiono – z braku podstaw do sprzedaży własności państwowej – wyrazić zgodę na zawarcie długoterminowej umowy dzierżawnej. Decyzja ta brała pod uwagę fakt, że przeważającą część parafian prawosławnych w Hajnówce stanowiła rzesza robotników czynnie wspierających władzę ludową w walce z podziemiem. Nie chciano też zrażać osób w zasadzie pozytywnie ustosunkowanych do Polski „ludowej". Według WdsW PWRN w Białymstoku dziekan i proboszcz parafii, uznając potrzebę miasta, gotów był zrezygnować z niezabudowanej części działki w zamian za pozostawienie gruntu na cmentarz przykościelny i siedzibę parafialną, zabudowaną obiektami mieszkalnymi i gospodarczymi. Ze względu na miejscowe stosunki wyznaniowe i międzywyznaniowe oraz na lojalną postawę dziekana WdsW uważał za wskazane pozytywne ustosunkowanie się do sprawy, proponując przekazanie miastu niezabudowanej części działki i pozostawienie zabudowanej w posiadaniu parafii. Było to rozwiązanie bardziej tolerancyjne niż projekt PPRN w Hajnówce, zakładający przejęcie całego

się także prace remontowe, pod koniec tej dziesięciolatki aż w 24 obiektach sakralnych należących do diecezji białostocko-gdańskiej prowadzono poważne inwestycje. Zob. S. Dudra, *Kościół prawosławny na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004, s. 711.

92 AAN, UdsW, 45/29, Pismo WdsW PWRN w Białymstoku do Metropolity Warszawskiego i całej Polski w Warszawie, Białystok, 24 XI 1961 r., k. 2.

93 *Ibidem*, Zastępca metropolity warszawskiego i całej Polski do UdsW, Warszawa, 28 XI 1961 r., k. 3.

terenu z budynkami gospodarczymi. Urząd do spraw Wyznań poparł propozycję WdsW PWRN w Białymstoku[94].

W 1961 r. najistotniejszą sprawą dla Kościoła prawosławnego był wybór metropolity, który początkowo jednak nie wywoływał emocji wśród wiernych tego wyznania na terenie województwa. Według WdsW PWRN w Białymstoku wiernym nie zależało na tym, który z biskupów zostanie wybrany na to stanowisko. Późniejsze odłożenie intronizacji nowo wybranego metropolity także nie odbiło się specjalnym echem. Faktycznie jednak część inteligencji wyznania prawosławnego występowała przeciwko abp. Tymoteuszowi, lecz nie miała większego wpływu na wiernych. W związku z odłożeniem intronizacji zrodziły się pogłoski, iż przyczyniła się do tego opozycja pozostałych biskupów w stosunku do nowo wybranego metropolity. Pojawiła się też krytyka pod adresem bp. Bazylego, której nie szczędził mu nawet ks. Konstanty Bajko z Bielska Podlaskiego, do niedawna jego zagorzały stronnik. Poza tym wśród części wiernych parafii prawosławnej w Białymstoku krążyły pogłoski, iż bp Bazyli podczas każdego pobytu w Białymstoku potajemnie odwiedzał swoją byłą żonę. Według WdsW PWRN w Białymstoku w omawianym okresie proboszcz parafii prawosławnej w Narewce w powiecie hajnowskim ks. Andrzej Rutkowski zorganizował bez zezwolenia władz nabożeństwo w domu prywatnym. W związku z tym władze wystąpiły z wnioskiem o ukaranie go przez kolegium[95]. W kolejnym kwartale wzrosło zainteresowanie zatwierdzeniem abp. Tymoteusza na stanowisko metropolity. W dekanatach siemiatyckim, bielskim i hajnowskim odbyły się zebrania, na których księża potępili działalność bp. Bazylego i osoby go popierające. Postulowano też jak najszybsze zatwierdzenie przez władze abp. Tymoteusza na stanowisku metropolity. Ponadto na terenie powiatu hajnowskiego we wsiach Klejniki i Tyniewicze Duże zbierano podpisy przeciwko Tymoteuszowi. Takich zebrań nie organizowano w dekanatach białostockim i gródeckim, sprzeciwił się temu ks. dziekan Rafalski oraz ks. dziekan Włodzimierz Doroszkiewicz. Zgodnie z uzyskanymi przez WdsW PWRN w Białymstoku informacjami pierwszy z nich nie zezwolił na zorganizowanie zebrań, gdyż żywił urazę do dyrektora kancelarii metropolity. Wcześniej, gdy bp Bazyli był proboszczem w Gródku, a później został wyświęcony na biskupa, ks. Rafalski czuł do niego pewną niechęć. Natomiast dziekan z Gródka nie chciał działać przeciwko swemu bliskiemu krewnemu. Problemem w relacjach z ludnością prawosławną pozostawało zwlekanie przez władze z udzieleniem zezwolenia na budowę przewiezionej z terenu województwa lubelskiego do Rajska w powiecie bielskim cerkwi drewnianej. Argumentowano, że to okupant rozstrzelał 160 mieszkańców wsi Rajsk, spalił wieś oraz zlikwidował cerkiew. Ponadto sąsiednia ludność katolicka

[94] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2173, Wicedyrektor UdsW Jan Lech do kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR Kazimierza Witaszewskiego, Warszawa, 14 I 1961 r., k. 42–43.

[95] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2166, Sprawozdanie WdsW PWRN w Białymstoku do UdsW za II kwartał 1961 r., Białystok, 17 VII 1961 r., k. 98–99.

w prywatnych rozmowach dokuczała parafianom z Rajska, iż z przywiezionej cerkwi będą budować chlewy dla świń. Spośród pozostałych spraw wspomniano o zastraszaniu przez proboszcza parafii prawosławnej w Bielsku Podlaskim ks. Anatola Mackiewicza wiernych, którzy nie wysyłali dzieci na lekcje religii, i ujawnieniu kaplicy nielegalnie wybudowanej przez mieszkańców wsi Opaka Duża (wbrew stanowisku proboszcza w Werstoku). Kaplica została opieczętowana, a przeciwko inspektorom budowy sporządzono wnioski do kolegium karno-administracyjnego. Zdaniem WdsW PWRN w Białymstoku wszyscy duchowni wyznania prawosławnego z entuzjazmem przyjęli zarządzenie ministra oświaty o organizacji punktów katechetycznych, nie imponowało im jednak samo nauczanie religii w punktach katechetycznych, ale korzyści materialne wypływające z zawarcia umowy na zorganizowanie punktu[96].

Na początku 1965 r., w związku z pojawiającymi się wciąż to nowymi osobami typowanymi na biskupów, kierownik WdsW w Białymstoku Ludwik Sikorski przygotował charakterystykę ks. Klaudiusza Puszkarskiego z Białowieży. Urodzonego 18 lipca 1905 r. w Filipowie w powiecie suwalskim duchownego, a od 1939 r. proboszcza parafii w Białowieży, określił przede wszystkim jako starającego się nie wchodzić w konflikt z władzą (z radziecką uzgadniał nawet godziny odprawiania nabożeństw). Po 1945 r. zaangażował się w życie społeczno-polityczne wsi, nawołując wiernych do uczciwości wobec władz, poruszał sprawę wywiązywania się z obowiązkowych dostaw. Podczas wyborów uzgadniał z władzami świeckimi godziny odprawiania nabożeństw, aby nie utrudniać wiernym wzięcia udziału w głosowaniu[97].

Stanowisko prawosławia wobec władz komunistycznych oddaje chyba najlepiej odezwa wystosowana przez Sobór Biskupów PAKP do duchownych i wiernych w związku ze zbliżającymi się 30 maja (najprawdopodobniej 1965 r.) wyborami do sejmu i rad narodowych. Przypomniano w niej osiągnięcia Polski ludowej oraz wezwano do poparcia kandydatów Frontu Jedności Narodu, aby w ten sposób „przyczynić się do budowy wspólnego gmachu Ojczyzny". Ponadto wspomniano o swobodnym rozwoju Kościoła prawosławnego i udziale ludności prawosławnej wśród budowniczych PRL oraz zaapelowano o pójście do urn wyborczych[98].

Uzupełnieniem tego może być relacja kierownika WdsW PWRN w Białymstoku Ludwika Sikorskiego z uroczystości 30-lecia działalności kapłańskiej abp. Stefana w prawosławnej kurii białostocko-gdańskiej w Białymstoku. Uczestniczyli w nich bp Nikanor oraz około dwudziestu księży z Białegostoku, Wrocławia, Warszawy, Łodzi i Gdańska.

---

[96] *Ibidem*, Sprawozdanie za III kwartał 1961 r. WdsW w Białymstoku, Białystok, 18 X 1961 r., k. 109–110.

[97] AAN, UdsW, 69/2, Charakterystyka ks. Klaudiusza Puszkarskiego sporządzona przez kierownika WdsW w Białymstoku Ludwika Sikorskiego, Białystok, 1 II 1965 r., k. 12.

[98] AIPN, 01283/1652/CD, Odezwa św. Soboru Biskupów PAKP do duszpasterzy, miłującej Boga braci zakonnej i wszystkich wiernych, b.d., k. 118. O popieraniu przez księży prawosławnych „zachodzących przemian" zob. też S. Kozicki, *O mniejszościach – bez kompleksów*, „Polityka", 11 XII 1965, s. 6.

Sikorski w swoim wystąpieniu podkreślił pozytywną działalność jubilata i złożył mu życzenia „w imieniu tut[ejszego] Prezydium, Pana Naczelnika Kiryłowicza" i własnym. Natomiast abp Stefan pochwalił bardzo korzystną dla Kościoła prawosławnego w Polsce zasadę wolności sumienia i wyznania, równego traktowania wszystkich religii i wyznań oraz wierzących i niewierzących. Podkreślił bardzo dobry stosunek władz, zwłaszcza centralnych, do jego osoby i wysuwanych przez niego spraw. Jak zaznaczył, we wszystkich województwach bardzo życzliwie odnoszono się do potrzeb Kościoła prawosławnego, także w białostockim, gdzie jednak, według niego „ta śruba trochę bardziej jest przykręcona". Na zakończenie abp Stefan złożył zapewnienie, że w dalszym ciągu będzie aktywnie pracował „dla dobra Kościoła prawosławnego, wiernych i Polski Ludowej". W podobnym tonie występowali również inni księża[99]. Jakże odmienna była to ocena sytuacji od tej dokonywanej przez większość duchownych rzymskokatolickich.

Można też wspomnieć o uchwale duchowieństwa i wiernych diecezji białostocko-gdańskiej w związku z uroczystościami milenijnymi. Stwierdzano w niej, iż „zespoleni z całym Narodem w uroczystościach milenijnych, my duchowni prawosławni diecezji białostocko-gdańskiej zebrani wraz z wiernymi pod przewodnictwem J[ego] E[kscelencji] Ks. Biskupa Nikanora, na uroczystości związanej z Tysiącleciem państwowości naszego Kraju i Chrześcijaństwa, w Soborze Katedralnym św. Mikołaja w Białymstoku w dniu święta narodowego 22 lipca 1966 roku, rozumiejąc tak doniosłą chwilę w życiu naszego Kościoła i w dziejach naszego państwa oraz odpowiedzialności za szczęście przyszłych pokoleń naszego Narodu, wznieśliśmy swe modlitwy do tronu Wszechmogącego Stwórcy, aby On, Wszechdobry, chronił naszą Ojczyznę – Polskę Ludową i nasz Św[ięty] Kościół Prawosławny, jak również wszystkich naszych współobywateli, tak samo, jak to czynił w mijającym Tysiącleciu, oraz zapewniamy władzę państwową Polski Ludowej, że swoją obywatelską rzetelną i sumienną pracą będziemy przyczyniać się do jeszcze większego rozkwitu naszej Ojczyzny – Polski Ludowej, do utrwalenia pokoju na całym świecie i braterstwa narodów"[100].

Pomimo to instytucje wyznaniowe także w tym okresie gromadziły informacje na temat prawosławia. Według danych zebranych przez wydziały do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych PAKP liczył w Polsce w 1968 r. 173,8 tys. wiernych, z czego w województwie białostockim 141,1 tys.[101] Deklaracje poparcia dla władz komunistycznych ze strony Kościoła prawosławnego przekładały się również na relacje z Kościołem rzymskokatolickim w tzw. terenie. Przykładem na to może być sytuacja

[99] AAN, UdsW, 69/2, Kierownik WdsW Ludwik Sikorski do UdsW, Białystok, 20 V 1965 r., k. 43; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970...*, s. 336–337.

[100] AAN, UdsW, 75/3, Biskup Nikanor (Mikołaj Niesłuchowski) do UdsW przez WdsW PWRN w Białymstoku, Białystok, 25 VII 1966 r., k. 7–8.

[101] K. Goss, *Struktura wyznaniowa mieszkańców byłego województwa białostockiego*, „Pogranicze" 2001, t. 10, s. 127.

z 10–25 stycznia 1968 r. z powiatu siemiatyckiego w związku ze zorganizowaniem przez ten ostatni wspólnych nabożeństw pod hasłem „Tygodnia Jedności Chrześcijan". Proboszczowie parafii prawosławnych w odpowiedzi na otrzymane zawiadomienia nie podjęli jakichkolwiek kroków, gdyż nie mieli zezwolenia swoich władz[102]. Świadectwem stanowiska reprezentowanego przez Kościół prawosławny była też deklaracja uchwalona przez duchowieństwo diecezji białostocko-gdańskiej i rozesłana 11 listopada 1968 r. w związku z V Zjazdem PZPR[103]. Duchowni pod przewodnictwem bp. Nikanora potwierdzali w niej „słuszność pryncypialnej linii politycznej Kierownictwa Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej, służącej dobrze pojętym interesom Polskim"[104].

Początek 1970 r. przyniósł także kolejne gesty władz komunistycznych, świadczące o specjalnym traktowaniu Kościoła prawosławnego. 20 kwietnia WdsW PWRN w Białymstoku informował metropolitę warszawskiego i całej Polski o przyjęciu do planu budownictwa (przebudowy i remonty) na ten rok 27 budynków sakralnych i kościelnych. Nie zgodzono się natomiast na realizację czterech pozycji: budowę nowej cerkwi w Hajnówce[105], stróżówki obok cerkwi w Sakach, plebanii w Wólce Wygonowskiej i parafii Zmartwychwstania Pańskiego w Bielsku Podlaskim. W tym wypadku odmowa była uzasadniona brakiem materiałów budowlanych[106].

Jednym z głównych problemów hierarchii prawosławnej w województwie białostockim pozostawał jednak konflikt wokół parafii w Pasynkach. 29 stycznia 1971 r. do WdsW PWRN w Białymstoku zwrócił się w tej sprawie metropolita Bazyli, który skarżył się na samowolne jej zajęcie przez ks. Teodora Wasiluka, wikariusza parafii w Łosince w powiecie hajnowskim. Metropolita prosił o wstrzymanie się przez wydział z decyzją co do osoby kandydata na proboszcza w Pasynkach ks. Bazylego Nigierowicza[107]. Przedstawiciele władz zaangażowali się czynnie w tę sprawę. Charakterystyczne jest to, że zlikwidowanie konfliktu religijnego w Pasynkach zostało tu określone jako „podstawowy cel działania wydziału"[108].

Z założenia formalny charakter miało spotkanie w WdsW PWRN w Białymstoku z dziekanami diecezji białostocko-gdańskiej, zorganizowane 25 lutego 1971 r.

---

[102] AIPN Bi, 045/1679, Informacja I zastępcy KP MO ds. SB w Siemiatyczach do naczelnika Wydziału IV SB KW MO w Białymstoku o przebiegu tygodnia jedności chrześcijan na terenie powiatu, Siemiatycze, 26 II 1968 r., k. 14–15.

[103] AIPN, 01283/1659, Naczelnik Wydziału IV KW MO w Białymstoku ppłk Józef Bzdela do naczelnika Wydziału III Departamentu IV MSW w Warszawie, Białystok, 12 XI 1968 r., k. 71.

[104] *Ibidem*, Deklaracja duchowieństwa diecezji białostocko-gdańskiej, k. 72.

[105] Zgodę na jej budowę wydano w 1973 r. (S. Dudra, *Kościół prawosławny…*, s. 713).

[106] APB, WdsW, IV/107, WdsW PWRN w Białymstoku do Metropolity Warszawskiego i Całej Polski, Białystok, 20 IV 1971 r., k. 101–103. To samo pismo: AAN, UdsW, 139/38, k. 154–156.

[107] AAN, UdsW, 139/39, Metropolita Bazyli do WdsW PWRN w Białymstoku, Warszawa, 29 I 1971 r., k. 187.

[108] *Ibidem*, Naczelnik Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich UdsW Serafin Kiryłowicz do WdsW PWRN w Białymstoku, 5 VI 1971 r., k. 185.

Prowadzili je kierownik WdsW PWRN w Białymstoku Henryk Zarzecki i jego zastępca Tadeusz Bujnowski. Pierwszy z nich zapoznał zebranych z sytuacją gospodarczą i społeczną w województwie. Zabierający po nim głos księża podkreślali konieczność „konsolidacji całego narodu i wytężonej pracy na wszystkich odcinkach" w celu realizacji przedstawionych zadań. Natomiast ks. Serafin Żeleźniakowicz w imieniu duchowieństwa diecezjalnego stwierdził, że „księża solidaryzują się z poczynaniami Rządu i Partii" oraz w pracy duszpasterskiej będą dążyć do tego, aby wychowywać wiernych na dobrych obywateli Polski Ludowej. W trakcie tego spotkania ks. Mikołaj Strokowski przekazał też pismo rady diecezjalnej z prośbą o wpłynięcie władz państwowych na prodiakona Leoncjusza Mironowicza, który według autorów uniemożliwiał prowadzenie normalnego życia religijnego w parafii św. Mikołaja w Białymstoku[109].

Można stwierdzić, że właściwie UdsW nie tylko angażował się w plany rozwiązania konfliktów powstających w Kościele prawosławnym, lecz także je opracowywał. Dowodzą tego wcześniejsze wydarzenia, a także list naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza do abp. Bazylego z 20 sierpnia 1971 r. Dotyczył on diakona Leoncjusza Mironowicza, który według informacji uzyskanych od PWRN w Białymstoku nie zastosował się do decyzji metropolity o przeniesieniu na stanowisko psalmisty do parafii Pasynki. Pozostawał nadal w Białymstoku i inspirował wiernych do pisania skarg. Zdaniem miejscowych władz jego dalsza obecność na tym terenie była „niewskazana", w związku z czym UdsW proponował przenieść go na inne stanowisko kościelne z dala od Białegostoku, umożliwiając wyjazd razem z rodziną[110].

24 kwietnia 1973 r. kierownik WdsW PWRN w Białymstoku Mikołaj Romańczuk poinformował biskupa białostocko-gdańskiego o rozpatrzeniu jego wniosku z 1972 r. dotyczącego budownictwa kościelnego i sakralnego. Było to o tyle istotne, że w rzeczywistości zaakceptowano wszystkie zgłoszone przez niego propozycje, czyli: m.in. remonty kaplic cmentarnych w parafiach Fasty i Supraśl, ogrodzenia cmentarnego w parafii Jałówka i prac przy świątyniach w Nowej Woli i Zabłudowie[111].

Nie zawsze, mimo lojalności wobec władz, Kościół prawosławny otrzymywał wszystko, czego oczekiwał (chociaż i tak było to więcej, niż dostawał Kościół rzymskokatolicki). Przykładem może być tutaj odpowiedź WdsW UW w Białymstoku z 10 czerwca 1974 r. na pismo prawosławnego metropolity warszawskiego i całej Polski z 21 lutego, dotyczące budownictwa sakralnego i kościelnego. Informowano w nim zwierzchnika prawosławia, iż w planie na 1974 r. postanowiono ująć budowę:

---

[109] AAN, UdsW, 139/38, Notatka ze spotkania z dziekanami diecezji białostocko-gdańskiej 25 II 1971 r. w WdsW PWRN w Białymstoku, k. 131–132.

[110] *Ibidem*, Naczelnik Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich UdsW Serafin Kiryłowicz do abp. Bazylego, 20 VIII 1971 r., k. 82.

[111] APB, WdsW, IV/105, WdsW PWRN do prawosławnego biskupa białostockiego i gdańskiego w Białymstoku, Białystok, 24 IV 1973 r., k. 235.

organistówki w Rajsku, budynku gospodarczego w Boćkach, kostnicy na cmentarzu w Dubinach i ogrodzenia cmentarza w Siemianówce. Odrzucono natomiast wnioski o budowę plebanii i budynku gospodarczego w Bielsku Podlaskim, nowej świątyni w Orli, budynku gospodarczego na cmentarzu w Sakach[112]. Co ciekawe, w odpowiedzi tej, w stosunku do pisma metropolity, pominięto dwie kwestie: remontu dzwonnicy w Telatyczach w powiecie siemiatyckim i budowy nowego lub remontu starego refektarza w klasztorze św. Marty i Marii w Grabarce[113].

Elementem wieńczącym istnienie dotychczasowego województwa białostockiego stało się wręczenie 5 maja 1975 r. odznaczeń z okazji XXX-lecia zwycięstwa nad faszyzmem oraz powrotu Ziem Północnych i Zachodnich do Macierzy przez PWRN w Białymstoku. W tym dniu przyznano srebrne odznaki „Zasłużony Białostocczyźnie" księżom: bp. Mikołajowi Niesłuchowskiemu, Mikołajowi Strokowskiemu, Janowi Krzemińskiemu, Teodorowi Tokarewskiemu, Antoniemu Dziewiatowskiemu, Aleksandrowi Pańko, Eugeniuszowi Naumowowi, Andrzejowi Rutkowskiemu, Piotrowi Miedźwiedziewowi, Aleksandrowi Tomkowidowi, Jerzemu Osipowiczowi, Janowi Bliźniukowi, Mikołajowi Sidorskiemu, Bazylemu Szklarukowi, Anatolowi Konachowi i Aleksandrowi Chilimoniukowi[114].

Pierwsza połowa lat siedemdziesiątych była kontynuacją wcześniejszej polityki władz wobec Kościoła prawosławnego. Uważany zarówno przez WdsW, jak i SB za lojalny wobec państwa był też z tego powodu specjalnie traktowany i mógł liczyć na wsparcie nie tylko w województwie białostockim. Z tego powodu zarówno hierarchia, jak i duchowieństwo upatrywały we władzach komunistycznych rozjemcę w pojawiających się konfliktach wewnętrznych. W olbrzymiej swej większości środowisko to akceptowało też pełne posłuszeństwo wobec istniejącego systemu, od którego oczekiwało kolejnych profitów. Ceną za to było negatywne stanowisko wobec katolików oraz zaangażowanie w akcje państwowe[115].

Sytuacja pozostałych wyznań

Pozostałe wyznania na terenie województwa białostockiego (poza świadkami Jehowy i grekokatolikami) były oficjalnie uznawane przez władze. Nie oznaczało to jednak, że nie borykały się z problemami. W przypadku Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego

---

[112] APB, WdsW, IV/107, WdsW UW w Białymstoku do Metropolity Warszawskiego i Całej Polski, Białystok, 10 VI 1974 r., k. 86.

[113] *Ibidem*, Metropolita Warszawski i Całej Polski do WdsW UW w Białymstoku, Białystok, 21 II 1974 r., k. 89.

[114] APB, WdsW, IV/105, k. 217.

[115] K. Urban, *Prawosławni w strukturze wyznaniowej Polski* [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 41.

podstawową kwestię stanowiło uregulowanie spraw dotyczących nieruchomości, m.in. przydzielenia sali na kaplicę i jednego lokalu w Ełku oraz nieużytkowanego do celów kultu religijnego kościoła w Supraślu. W przypadku sali na kaplicę oraz jednego lokalu w Ełku WdsW stwierdził, że pomieszczenia te w 1947 r. Urząd Likwidacyjny przekazał parafii ewangelicko-metodystycznej w Ełku. Po zorganizowaniu parafii ewangelicko-augsburskiej WdsW skłonił pastora Małka do odstąpienia jednej z dwóch sal i jednego pokoju. Jednak w czerwcu 1957 r. pastor Małek wniósł pozew do sądu powiatowego, chcąc usunąć przedstawicieli innego wyznania z zajmowanego przez nich pomieszczenia. Wydział do spraw Wyznań, biorąc pod uwagę postępowanie ks. Małka oraz to, że parafia ewangelicko-metodystyczna miała inne pomieszczenie, poparł prośbę administratora zboru augsburskiego w Ełku ks. Edwarda Busse[116].

Kościół w Supraślu wykorzystywano jako magazyn. Sprawa odżyła na nowo w związku ze zwróceniem się PWRN w Białymstoku do konsystorza o przekazanie kościoła do dyspozycji PMRN w Supraślu. W związku z tym Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w piśmie do UdsW zgadzał się na przekazanie go na rzecz Skarbu Państwa, pod warunkiem zaadaptowania zewnętrznego do nowych celów i otrzymania w zamian nieruchomości położonej w Wiśle w powiecie cieszyńskim[117]. Ponadto od grudnia 1955 r. konsystorz dochodził w Sądzie Wojewódzkim w Białymstoku zwrotu przedwojennej własności parafii w Wiżajnach. Istniejący tam kościół był zajęty przez miejscowy GS na magazyn nawozów sztucznych, w budynku plebanii mieściło się Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej, a budynek organistówki użytkowany był przez osoby prywatne. Kwestia ta nie została rozstrzygnięta do 1961 r.[118]

Kolejna sprawa dotyczyła nieruchomości kościelnej w Grajewie przy ul. Strażackiej 1 i działki w Szczuczynie, którą zainteresowana była Budowlana Spółdzielnia Pracy w Grajewie (proszono UdsW o jej przekazanie w celu umożliwienia sprzedaży). Wymiaru międzywyznaniowego nabrała natomiast próba nabycia od konsystorza przez parafię rzymskokatolicką w Andrzejewie częściowo zniszczonego kościoła w Paproci Dużej w powiecie zambrowskim. Podjęte starania zostały negatywnie ocenione zarówno przez władze powiatowe, jak i WdsW PWRN w Białymstoku, przy czym ten ostatni prosił UdsW o wymuszenie na konsystorzu odstąpienia od sprzedaży obiektu. Zaznaczono również, aby w przypadku zastosowania się do zalecenia nie ujawnił on stronie rzymskokatolickiej przyczyn odmowy aż do zakończenia kampanii wyborczej[119]. Problemem

[116] AAN, UdsW, 43/12, Pismo WdsW PWRN w Białymstoku do UdsW, Białystok, 11 VII 1957 r., k. 21.
[117] AAN, UdsW, 30/129, Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego do UdsW, Warszawa, 14 XII 1957 r., k. 9.
[118] AAN, UdsW, 41/151, PPRN w Suwałkach do UdsW w sprawie zwrotu nieruchomości w Wiżajnach pow. Suwałki, stanowiącej własność przedwojennej parafii Ewangelicko-Augsburskiej, Suwałki, 1 IV 1961 r., b.p.
[119] K. Sychowicz, *Władze komunistyczne…*, s. 382.

było też zabezpieczenie niszczejącego po wojnie cmentarza ewangelickiego, znajdującego się w Łomży. W 1959 r. Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL zwrócił się do parafii rzymskokatolickiej z propozycją przejęcia części cmentarza na własne potrzeby w zamian za doprowadzenie reszty do porządku[120]. Pomysł ten nie spotkał się jednak z akceptacją WdsW PWRN w Białymstoku, według którego grobami miały zaopiekować się władze[121]. Kilka lat później UdsW[122] inaczej odniósł się do prośby Wydziału Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej PWRN w Białymstoku (popartej przez WdsW) o wyrażenie zgody na zamknięcie i likwidację kilku nieczynnych cmentarzy wyznaniowych znajdujących się na terenie województwa białostockiego, m.in. części czynnego cmentarza ewangelickiego w Białymstoku przy ul. Wasilkowskiej 24. 27 maja 1963 r. przeprowadzono w wydziale rozmowę z obsługującym zbór ks. Edwardem Busse. Zakomunikowano mu, że wierni od lat nie interesowali się nieogrodzonym cmentarzem, który był dewastowany przez miejscowych chuliganów. W wyniku tego władze miejskie wspomniany cmentarz ogrodziły i na jego części planowały wybudowanie pawilonu handlowego Powszechnej Spółdzielni Spożywców. Ksiądz Busse nie wniósł zastrzeżeń co do planów i jednocześnie obiecał na najbliższym nabożeństwie w zborze w Białymstoku powiadomić o decyzji władz wiernych, aby nie robili trudności[123].

Wraz z odwilżą pojawiały się też konflikty wewnątrz wyznań nierzymskokatolickich. 10 kwietnia 1957 r. UdsW przesłał do WdsW PWRN w Białymstoku informację o akcji rozłamowej prowadzonej w Zjednoczonym Kościele Ewangelicznym (ZKE) przez niektórych działaczy z grupy zielonoświątkowców. W piśmie przypomniano o powstaniu ZKE z połączenia pokrewnych związków religijnych na zasadzie autonomii wyznaniowej. Konflikt wewnętrzny pojawił się przy okazji wyboru nowych władz, kiedy najliczniejsi zielonoświątkowcy zażądali jedenastu zamiast sześciu miejsc w Radzie Kościoła[124]. Pojawiające się w tym okresie drobne konflikty ZKE z władzami rozwiązywane były praktycznie bez nakładania kar, tak jak w przypadku zorganizowania bez zezwolenia zgromadzenia przez Justyna Bochenka 1 lipca 1962 r. we wsi Reduty nad rzeką Orlanką. Sprawę tę poruszono w rozmowie z przedstawicielem Kościoła w Warszawie Pawłem Bajeńskim, a WdsW PWRN w Białymstoku proponował przeprowadzenie rozmowy ostrzegawczej przez Wydział Spraw Wewnętrznych w Bielsku Podlaskim[125].

---

[120] AAN, UdsW, 68/10, Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL do UdsW, Warszawa, 11 IV 1959 r., k. 394.

[121] *Ibidem*, WdsW PWRN w Białymstoku do UdsW, Białystok, 25 V 1959 r., k. 396.

[122] AAN, UdsW, 67/17, Naczelnik Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego UdsW Aleksander Wołowicz do WdsW PWRN w Białymstoku, 7 VI 1963 r., k. 17.

[123] *Ibidem*, WdsW PWRN w Białymstoku do UdsW, Białystok, 31 V 1963 r., k. 16.

[124] K. Sychowicz, *Władze komunistyczne…*, s. 384.

[125] APB, WdsW, X/1, WdsW PWRN w Białymstoku do Wydziału Spraw Wewnętrznych PPRN w Bielsku Podlaskim, Białystok, 5 XI 1962 r., k. 119.

Sprawą istotną dla Polskiego Kościoła Chrześcijan Baptystów (PKChB), także po przełomie październikowym, pozostawała budowa nowej kaplicy. 16 kwietnia 1960 r. WdsW PWRN w Białymstoku ponownie przypomniał tę kwestię w piśmie do UdsW. W latach 1954–1956 parafia baptystów za pośrednictwem władz centralnych czyniła starania o przejęcie kaplicy po byłej Misji Barbikańskiej. W tym czasie korzystał z niej sąd, a po październiku bez uzgodnień z WdsW PWRN w Białymstoku zaadaptowano ją na salę kinową. Od tego momentu parafia starała się o zezwolenie na budowę kaplicy. Według władz wyznaniowych członkowie zboru w Białymstoku w większości należeli do spółdzielni rzemieślniczych, około połowy wiernych było narodowości białoruskiej. Ich stosunek do państwa określano jako lojalny, a w odniesieniu do prezbitera ks. Piotra Dajludzionka stwierdzono, że starał się „na każdym odcinku tak postępować, aby nie być nawet posądzonym o naruszeniu przepisów"[126].

W drugiej połowie 1960 r. WdsW PWRN w Białymstoku standardowo informował, iż na terenie województwa białostockiego działał Kościół Staroobrzędowy, posiadający dwie parafie. Najliczniejsza była parafia w Gabowych Grądach w powiecie augustowskim. W związku ze zgonem proboszcza funkcję duchownego sprawowała tam osoba najstarsza wiekiem. W przypadku Kościoła polsko-katolickiego jego władze z uwagi na znikomą liczbę wiernych postanowiły zlikwidować jedyną na tym terenie parafię. Po interwencji WdsW w UdsW mianowano tam jednak nowego proboszcza, który miał wzmocnić parafię w Wólce Karwowskiej oraz rozpocząć pracę wśród wyznawców tego Kościoła w Suwałkach. Kościół greckokatolicki ze względu na podeszły wiek ks. Mirosława Ripeckiego[127], proboszcza placówki w Chrzanowie w powiecie ełckim, ograniczał swą działalność. Natomiast w Baniach Mazurskich w powiecie gołdapskim wierni w dalszym ciągu korzystali z posług religijnych parafii rzymskokatolickiej. W ZKE odnotowano usunięcie ze stanowiska przewodniczącego zboru w Białymstoku, któremu zarzucono podważanie czystości „dogmatów". W związku z tym przeprowadzono nowe wybory. Wydział do spraw Wyznań wskazał też na konflikt między przewodniczącym Kościoła Ewangelicznego w Duchu Apostolskim Józefem Felknerem a zastępcą Ryszardem Pejczem. Ostatni z nich wiosną przeprowadził na własną rękę „nowe wybory", w których sam został wybrany na

[126] APB, WdsW, VII/2, WdsW PWRN w Białymstoku do UdsW, Białystok, 16 IV 1960 r., k. 146–147.

[127] Mirosław Ripecki, ur. 13 VI 1889 r. w Samborze (dzisiejsza Ukraina), w późniejszym okresie, idąc w ślady ojca, wstąpił do seminarium. W czasie I wojny światowej pełnił posługę duszpasterską w armii austro-węgierskiej, wspierając służących tam Ukraińców. W 1921 r. objął parafię we wsi Liski pod Hrubieszowem, gdzie pozostawał do 1947 r. Z chwilą rozpoczęcia przez władze PRL akcji „Wisła", mającej na celu m.in. zerwanie więzów społecznych wśród Ukraińców i ich zasymilowanie, na liście do przesiedlenia znalazł się także ks. Ripecki z żoną. Ostatecznie osiadł w starej szkole we wsi Chrzanowo pod Ełkiem, gdzie umieścił przywieziony z Lisek obraz Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, a w jednej z klas urządził kaplicę (J. Wojciechowska, *Jest ulica ks. Mirosława Ripeckiego*, „Gazeta Wyborcza Olsztyn", 10 VI 2007).

przewodniczącego. Ponadto w WdsW oświadczył, że dotychczasowy przewodniczący zrezygnował z zajmowanego stanowiska. Po przeprowadzeniu wyborów wydziałowi przysłano protokoły z zebrania. Wydział odwiedził też sam Felkner, który oświadczył, że ze stanowiska nie zrezygnował. Po zbadaniu sprawy okazało się, że cały protokół jest fałszywy. W związku z tym pojawił się problem, co zrobić z wyznaniem, które nie miało uregulowanego stosunku prawnego. W działalności pozostałych wyznań nie odnotowano żadnych istotnych zdarzeń[128].

Według materiału opracowanego przez starszego inspektora WdsW PWRN w Białymstoku Jana Niepłochę, w drugiej połowie 1962 r. na terenie województwa białostockiego poza wyznaniem rzymskokatolickim istniało dwanaście odłamów religijnych uznawanych przez państwo. Najliczniejsze było prawosławie, liczące około 120 tys. wiernych, 74 parafie i 89 duchownych. Wszyscy byli oceniani jako „lojalnie ustosunkowani do obecnej rzeczywistości", a większość wyznawców cechował obojętny stosunek do praktyk religijnych. Pozostałe wyznania nie odgrywały tak istotnej roli, chociażby ze względu na niewielką liczbę wyznawców[129].

Dwa lata później spośród wyznań nierzymskokatolickich, istniejących w województwie białostockim, w materiałach UdsW wymieniono: PAKP (72 placówki, 102 duchownych, 120 tys. wiernych), Kościół Ewangelicznych Chrześcijan w Duchu Apostolskim (7 placówek, 2 duchownych, 136 wiernych), Zrzeszenie Wolnych Badaczy Pisma Świętego (5 placówek, 12 duchownych, 192 wiernych), ZKE (8 placówek, 14 duchownych, 539 wiernych[130]), Wschodni Kościół Staroobrzędowców (1 placówka, 1 duchowny, 162 wiernych), Kościół greckokatolicki (2 placówki, 2 duchownych, 3 tys. wiernych), Muzułmański Związek Religijny (2 placówki, 2 duchownych, 530 wiernych), Kościół Ewangelicko-Augsburski (5 placówek, 2 duchownych, 350 wiernych), PKChB (10 placówek, 10 duchownych, 747 wiernych), Kościół Metodystyczny (3 placówki, 1 duchowny, 65 wiernych), Kościół Adwentystów Dnia Siódmego (5 placówek, 5 duchownych, 214 wiernych) i Kościół Starokatolicki Mariawitów (1 placówka, 1 duchowny, 40 wiernych)[131]. Jak widać, przytoczone tutaj dane,

[128] APB, KW PZPR w Białymstoku, 2166, Sprawozdanie WdsW w Białymstoku za III kwartał 1960 r., Białystok, 10 X 1960 r., k. 29–31.

[129] APB, KW PZPR w Białymstoku, 1364, Informacja starszego inspektora WdsW Jana Niepłochy, Białystok, 24 IX 1962 r., k. 20–21.

[130] Jan Mironczuk podaje za T. Langerem liczbę 596 wiernych, 8 zborów i 16 placówek (J. Mironczuk, *Polityka państwa wobec Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Polsce (1947–1989)*, Warszawa 2006, s. 28).

[131] AAN, UdsW, 125/315, Dane statystyczne dotyczące placówek, osób duchownych i zakonnych wyznań nierzymskokatolickich według stanu na 31 VIII 1964 r., k. 17–18. Dane te odbiegają jednak, i to znacznie, od cytowanych przez Kazimierza Urbana za T. Langerem, który podaje dla PAKP liczby 78 parafii, 92 duchownych i 304 550 wiernych, dla Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego 1 parafię, 3 zbory, 1 duchownego i 401 wyznawców. Natomiast opierając się na danych GUS, podaje dla Kościoła Starokatolickiego Mariawitów 1 parafię, 1 duchownego i 27 wiernych, dla Kościoła Metodystycznego

chociaż sporządzone zaledwie w odstępie dwóch lat, znacznie się między sobą różnią. Jest to o tyle istotne, iż za każdym razem były podawane jako oficjalne zestawienia chociażby na potrzeby administracji wyznaniowej.

Czasami nawet z legalnie działającymi wyznaniami współpraca władz nie układała się bezkonfliktowo, szczególnie wtedy gdy próbowały one powiększać swój stan posiadania. Przykładem tego może być wystąpienie 22 marca 1967 r. Prezydium Rady Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Warszawie do WdsW PWRN w Białymstoku z prośbą o utworzenie placówki tego wyznania w miejscowości Rogacze w powiecie siemiatyckim[132]. W odpowiedzi zastępca kierownika WdsW PWRN w Białymstoku Tadeusz Bujnowski, powołując się na dekret z 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, stwierdził, że tworzenie mniejszych placówek, takich jak parafia (zbór), nie było w nim przewidziane[133]. A zatem zasada wzajemności nie należała do powszechnie obowiązujących[134].

31 października 1968 r. WdsW PWRN w Białymstoku przesłał do UdsW informację dotyczącą sytuacji ZKE na terenie województwa białostockiego. Wspomniano w niej m.in. o dokonanym rok wcześniej rozłamie w tym Kościele. Pomimo tego przełożeni zborów stawiali na równi posłuszeństwo wobec władz kościelnych i podporządkowanie się władzy świeckiej. Lata 1961–1968 określane są nawet jako okres największego wykorzystania ZKE do realizacji celów państwowych[135].

W latach 1966–1971 toczyły się także dyskusja i negocjacje, dotyczące budowy (zezwolenie wydane już w 1963 r., a następnie cofnięte) nowej kaplicy PKChB w Białymstoku. Temat ten podjęty został ponownie 25 lutego 1966 r. podczas spotkania przewodniczącego PWRN w Białymstoku Stefana Żmijki z przedstawicielami wspomnianego wyznania. Uczestniczył w nim także kierownik WdsW PWRN w Białymstoku Ludwik Sikorski. Chociaż przewodniczący życzliwie ustosunkował się do problemu, to nie udzielił wiążącej odpowiedzi, wskazując na trudności m.in. w związku z brakiem materiałów budowlanych[136]. Sprawa ta przeciągała się w czasie pomimo zarówno legalnej działalności, jak i przytaczanej wcześniej pozytywnej oceny tego wyznania.

Jeszcze w listopadzie 1968 r. wicedyrektor UdsW Tadeusz Dusik zwracał się do przewodniczącego PWRN w Białymstoku o przyspieszenie lokalizacji kaplicy PKChB.

---

4 parafie, 2 duchownych i 241 wiernych, dla PKChB 23 zbory i placówki, 10 duchownych i 765 wiernych (K. Urban, *Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991 (zarys statystyczny)*, Kraków 1994, s. 213–226).

[132] APB, WdsW, X/1, Prezydium Rady Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Warszawie do WdsW PWRN w Białymstoku, Warszawa, 22 III 1967 r., k. 94.

[133] *Ibidem*, WdsW PWRN w Białymstoku do Prezydium Rady Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Warszawie, Białystok, 22 IV 1967 r., k. 93.

[134] W 1975 r. władze przyjęły jednak bez zastrzeżeń do wiadomości wprowadzenie stałych nabożeństw w placówce ZKE w Rogaczach (APB, WdsW, XI/2, WdsW UW w Białymstoku do ZKE w Warszawie, Białystok, 9 I 1975 r., k. 18).

[135] K. Sychowicz, *Władze komunistyczne…*, s. 389.

[136] APB, WdsW, VII/2, Notatka, k. 121.

Wskazywał przy tym na niezasadne przewlekanie sprawy przez miejscowe władze, co stwarzało pozory nierównego traktowania wyznania uznanego przez państwo[137]. Z takim stanowiskiem nie zgodził się I sekretarz KW PZPR w Białymstoku Arkadiusz Łaszewicz, który w liście do sekretarza KC PZPR Mieczysława Moczara określił pismo UdsW jako próbę nacisku w celu wymuszenia zmiany stanowiska przez sekretariat KW i PWRN. Argumentowano również, że z takiej sytuacji niezadowoleni byliby duchowni innych wyznań, szczególnie rzymskokatolickiego (w ciągu ośmiu lat na 26 wniosków o wydanie zezwolenia na budowę kościołów i kaplic oraz trzech na odbudowę zniszczonych kościołów żadnego nie zrealizowano pozytywnie)[138]. Ostatecznie jednak 20 października 1970 r. kierownik WdsW w Białymstoku wydał decyzję o ujęciu w planie budownictwa sakralnego i kościelnego na lata 1970–1971 budowy kościoła parafialnego PKChB w Białymstoku[139].

Na początku sierpnia 1966 r. WdsW PWRN w Białymstoku w związku z pismem UdsW z 27 maja tr. dokonał analizy placówek wyznania greckokatolickiego istniejących na terenie województwa. Wymieniony został tutaj oczywiście ks. Ripecki i placówka utworzona przez niego w Chrzanowie. Według autorów tego opracowania oddziaływała ona na wiernych z powiatów ełckiego i oleckiego oraz giżyckiego i piskiego (województwo olsztyńskie). Ze względu na wiek duchowny ograniczał swą działalność do miejsca zamieszkania. Wspomniano oczywiście o wydawanych wcześniej przez niego pismach i wyroku więzienia, a w końcowej części określono go jako duchowego przywódcę ludności ukraińskiej[140].

Ponadto na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych Białystok stał się miastem, do którego zaczęli przyjeżdżać Tatarzy z innych części kraju. W efekcie 23 kwietnia 1960 r. na wniosek Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego Związku Religijnego w PRL WdsW PWRN powołał do życia Muzułmańską Gminę Wyznaniową w Białymstoku[141]. Co ciekawe, kierownik WdsW PWRN w Białymstoku Ludwik Sikorski poparł też starania gminy o przyznanie jej lokalu na terenie miasta do celów kultu religijnego[142].

11 lipca 1963 r. UdsW przesłał do WdsW PWRN w Białymstoku uchwałę siedmiu sędziów Sądu Najwyższego z 31 maja tr. w sprawie karania aktywnych świadków

---

[137] APB, KW PZPR w Białymstoku, 33/XIV/64, Wicedyrektor UdsW Tadeusz Dusik do przewodniczącego PWRN w Białymstoku Stefana Żmijki, Warszawa, 20 XI 1968 r., k. 65.

[138] *Ibidem*, I sekretarz KW PZPR w Białymstoku Arkadiusz Łaszewicz do sekretarza KC PZPR Mieczysława Moczara, Białystok, 5 XII 1968 r., k. 67–69.

[139] APB, WdsW, VII/2, WdsW PWRN w Białymstoku do Naczelnej Rady PKChB w Warszawie, Białystok, 20 X 1970 r., k. 78.

[140] APS, UW, 54/1, WdsW PWRN w Białymstoku do UdsW, Białystok, 6 VIII 1966 r., k. 9–10.

[141] H. Szahidewicz, *40-lecie Muzułmańskiej Gminy Wyznaniowej w Białymstoku*, „Pamięć i Trwanie" 2001, nr 4, s. 6; *Tatarzy – muzułmanie w Białymstoku. Informator*, red. i oprac. K. Jędrzejczyk-Kuliniak, B. Pawlic-Miśkiewicz, Białystok 2011, s. 13 (w tym wypadku podano jednak datę 22 IV 1960 r.).

[142] APB, WdsW, XVII/2, WdsW PWRN w Białymstoku do przewodniczącego PMRN w Białymstoku, Białystok, 15 X 1965 r., k. 81.

Jehowy. Zasadnicza część uchwały dotyczyła przepisów, na podstawie których mieli oni być karani, i była wiążąca dla sądów powiatowych i wojewódzkich, niepotrafiących do końca poradzić sobie z tym problemem. Według ostatecznej interpretacji Sądu Najwyższego zgodnie z art. 36 dekretu z 13 czerwca 1946 r. (tzw. małego kodeksu karnego) za pełnienie funkcji kierowniczych i organizatorskich uchwała przewidywała karę więzienia do lat 15. Sprecyzowała także, że pociągnięcie świadka Jehowy do odpowiedzialności za działalność obejmuje całość jego poczynań, nie było więc możliwości karania go za poszczególne czyny. Uchwała wskazała, że wydawnictwa wyznania z reguły zawierały treść przestępczą, m.in. nawołującą do nieposłuszeństwa wobec ustaw, i z tego powodu ich kolportaż też był przestępstwem. W sytuacji gdy takie elementy nie występowały, rozpowszechniający je podlegał łagodniejszej karze za dystrybucję wydawnictw sporządzonych nielegalnie lub przemyconych z zagranicy. W związku z uchwałą SN unieważniono wskazówki z kwietnia 1960 r. Karze nie podlegało prywatne wyznawanie kultu i czytanie wydawnictw[143].

W okresie zachodzących przemian politycznych na początku lat siedemdziesiątych nie zapomniano też o pozostałych wyznaniach. Znalazło to odzwierciedlenie w memoriale opracowanym na początku 1971 r. przez Aleksandra Merkera z UdsW. W zawartych w nim wnioskach proponowano m.in. nadal wspierać wyznania nierzymskokatolickie lojalne wobec państwa, rozwijać ich wzajemną współpracę, hamując jednocześnie podobne kontakty z Kościołem rzymskokatolickim[144].

Władze państwowe nadal też odgrywały istotną rolę w porządkowaniu zaszłości majątkowych z lat wcześniejszych. O jednej z takich spraw wiceprezes Konsystorza Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL 23 sierpnia 1972 r. poinformował WdsW PWRN w Białymstoku, a dotyczyła ona przystąpienia do uregulowania sprawy nieruchomości (kościoła i przyległych budynków) przy ul. Warszawskiej 46/46a. Od 1945 r. były one w posiadaniu Kościoła rzymskokatolickiego. Po przeprowadzonym procesie sądowym i pertraktacjach pojawiła się możliwość odpłatnego ich przekazania białostockiej kurii arcybiskupiej. W związku z tym konsystorz zwracał się do WdsW PWRN w Białymstoku z prośbą o wydanie na to zezwolenia[145].

Także w następnych latach wyznawcy tego Kościoła pozostawali lojalni wobec władz państwowych i podporządkowywali się obowiązującym przepisom. Wydział

[143] APB, WdsW, XIV/1, UdsW do WdsW PWRN w Białymstoku, Warszawa, 11 VII 1963 r., k. 151–152v. Nawiązanie do tego: J. Miłosz, *Już nie szpiedzy, jeszcze nielegalni – Świadkowie Jehowy w oczach wielkopolskiej SB w latach 1956–1970* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce 1956–1970*, red. K. Białecki, Poznań 2009, s. 253.

[144] Memoriał Aleksandra Merkera z UdsW dotyczący zasad i kierunków polityki wyznaniowej PRL ze stycznia 1971 r. [w:] A. Friszke, *PRL wobec Kościoła. Akta Urzędu do Spraw Wyznań 1970–1978*, Warszawa 2010, s. 87.

[145] APB, WdsW, I/23, Wiceprezes Konsystorza Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL do WdsW PWRN w Białymstoku, Warszawa, 23 VIII 1972 r., k. 40.

do spraw Wyznań PWRN w Białymstoku regularnie informowano m.in. o organizowaniu na terenie województwa tzw. grup żniwno-misyjnych, których zadaniem była pomoc mieszkańcom wiosek przy pracach polowych i głoszenie Ewangelii. Natomiast pierwsza połowa lat siedemdziesiątych charakteryzowała się niewykonywaniem przynajmniej części poleceń UdsW przez kierownictwo Kościoła[146].

Podobnie przedstawiała się sytuacja z Polskim Kościołem Chrześcijan Baptystów, którego zbory nie prowadziły działalności ekumenicznej, chyba że w wyjątkowych sytuacjach, takich jak otwarcie nowego domu zborowego w Białymstoku 1 września 1974 r. (zaproszono przedstawicieli innych wyznań). Kościół przestrzegał porządku prawnego PRL, jednak nie wykazywał żadnego zaangażowania w sprawy społeczno-polityczne. Placówki w większych miastach rozwijały się, na wsi zaś miały tendencję spadkową[147].

Co pewien czas zdarzały się niegroźne zgrzyty w rozwijającej się poprawnie współpracy, takie jak informacja o zorganizowaniu w mieszkaniu Sergiusza Dubki w miejscowości Osówka w powiecie hajnowskim spotkania wiernych Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego (ADS). Odnosząc się do tego w piśmie z 12 maja 1971 r. skierowanym do Kościoła ADS Zjednoczenie Wschodnie z siedzibą w Łodzi, WdsW PWRN w Białymstoku przypomniał zasady. Wskazywał m.in., że tego typu nabożeństwa mogły odbywać się w kościołach, kaplicach itp., natomiast organizowanie ich w innych pomieszczeniach wymagało zgody właściwego WdsW PPRN. Z tego powodu przekazanej informacji nie przyjęto do wiadomości[148].

W pierwszej połowie lat siedemdziesiątych znalazła swój finał sprawa remontu zabytkowego meczetu w Kruszynianach. O przyznanie subwencji na ten cel gmina muzułmańska wystąpiła do władz już w sierpniu 1968 r.[149], jak jednak wskazują materiały, nie zostało to załatwione do 1973 r. Jeszcze w lutym wojewódzki konserwator zabytków informował Muzułmański Związek Religijny w PRL w Białymstoku o nieuwzględnieniu remontu w planach opracowanych na ten rok przez Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział w Warszawie[150]. Z poparciem dla tych starań 27 sierpnia wystąpił nawet WdsW PWRN w Białymstoku[151].

---

[146] K. Sychowicz, *Władze komunistyczne…*, s. 505.

[147] APB, WdsW, VII/1, WdsW w Białymstoku do UdsW, Białystok, marzec 1975 r., k. 45–46. Według danych z 1978 r. liczba wiernych na terenie woj. białostockiego wynosiła 469 osób, skupionych w zborach w: Białymstoku, Białowieży, Hajnówce, Narwi, Narewce, Orli i Kleszczelach (AIPN, 1510/374, I. Rakowska, *Nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w woj. białostockim*, Warszawa–Białystok 1978, s. 42, mps).

[148] APB, Urząd Wojewódzki (dalej: UW) w Białymstoku, WdsW, VIII/1, WdsW PWRN w Białymstoku do Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego Zjednoczenie Wschodnie, Białystok, 12 V 1971 r., k. 54.

[149] APB, UW w Białymstoku, WdsW, XVII/4, WdsW PWRN w Białymstoku do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Wydział Kultury, Białystok, 24 VIII 1968 r., k. 33–36.

[150] *Ibidem*, Wojewódzki Konserwator Zabytków do Muzułmańskiego Związku Religijnego w PRL w Białymstoku, Białystok, 21 II 1973 r., k. 29.

[151] *Ibidem*, WdsW PWRN w Białymstoku do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Wydział Kultury w miejscu, 27 VIII 1973 r., k. 27.

Początek nowej dekady i dążenie ekipy Edwarda Gierka do odzyskania zaufania społecznego stały się także okazją do uzyskania większej swobody przez świadków Jehowy. Zapoczątkowało to też okres łagodzenia przez komunistów prowadzonej polityki i otworzyło drogę do legalizacji ich stowarzyszenia.

Słowa kluczowe: administracja wyznaniowa, Wydział do spraw Wyznań, Kościół rzymskokatolicki, komunizm, województwo białostockie

Streszczenie

Odwilż październikowa dawała początkowo nadzieję na zmianę polityki wyznaniowej prowadzonej przez władze komunistyczne. Jej przejawem miało być zawarcie w grudniu 1956 r. nowego porozumienia o obsadzaniu stanowisk kościelnych. Po krótkim czasie, w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, UdsW przystąpił jednak do kontynuacji podejmowanych wcześniej działań i walki z przejawami obecności Kościoła w sferze publicznej. Odbywało się to za pomocą mniej drastycznych niż wcześniej metod, ale cel był ten sam. W województwie białostockim we wzajemnych relacjach przedstawicieli władz komunistycznych i funkcjonujących tutaj Kościołów kluczowa okazała się m.in. kwestia wydawania pozwoleń na budowę świątyń i lokowania nowych parafii. Dodać do tego trzeba walkę z krzyżami, usunięcie nauki religii ze szkół oraz przeciwdziałanie uroczystościom milenijnym. Oprócz działań związanych bezpośrednio ze wspomnianymi wydarzeniami WdsW PWRN w Białymstoku interesował się poglądami duchownych na ich temat oraz stanowiskiem, jakie zajmowali zarówno wobec poleceń otrzymywanych od swych bezpośrednich zwierzchników, jak i tych wydawanych przez władze. Polityka wyznaniowa w różnym stopniu dotyczyła wszystkich wyznań, przy czym nieodzownym elementem było przeciwstawianie stanowiska PAKP, zazwyczaj odmiennego, zajmowanemu przez Kościół rzymskokatolicki.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Urząd do spraw Wyznań, 26/79, 30/2, 30/129, 41/151, 43/12, 45/29, 50/14, 57/26, 67/17, 68/10, 69/2, 75/3, 78/77A, 80/12, 82/11, 125/314, 125/315, 126/102, 127/41, 139/38, 139/39

Archiwum Archidiecezji w Białymstoku

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

0713/133, 0445/133, 01283/1659, 01283/1652/CD, 1510/374

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku
045/562, 045/566, 045/606, 045/677, 045/1227, 045/1679
Archiwum Państwowe w Białymstoku
Wydział do spraw Wyznań, I/23, IV/105, IV/107, VII/1, VII/2, X/1, XI/2, XIV/1, XVII/2, XX/3, XX/6
Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Białymstoku, 1364, 2160, 2161, 2166, 2167, 2168, 2169, 2171, 2173, 2174, 33/XIV/81, 33/VII/201, 33/XIV/64
Urząd Wojewódzki w Białymstoku, Wydział do spraw Wyznań, VIII/1, XVII/4
Archiwum Państwowe w Suwałkach
Urząd Wojewódzki, 46/7, 54/1

Źródła drukowane

Friszke A., *PRL wobec Kościoła. Akta Urzędu do Spraw Wyznań 1970–1978*, Warszawa 2010.
Raina P., *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 2: *Lata 1960–74*, Poznań 1995.

OPRACOWANIA

Dudek A., *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995.
Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003.
Dudek A., Marczak I., *Wstęp* [w:] *Uroczystości milenijne 1966 roku. Sprawozdania urzędów spraw wewnętrznych*, Warszawa 1996.
Dudra S., *Kościół prawosławny na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004.
Goss K., *Struktura wyznaniowa mieszkańców byłego województwa białostockiego*, „Pogranicze" 2001, t. 10.
Gryz R., *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katlickich obiektów sakralnych w latach 1971–1980*, Kielce 2007.
Gryz R., *Władze partyjno-państwowe w Polsce w walce z duchowieństwem (1945–1956)* [w:] *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. J. Myszor, A. Dziurok, Katowice 2004.
Guzewicz W., *Kościół rzymskokatolicki na ziemi ełckiej po II wojnie światowej (1945–1992). Uwarunkowania i struktura*, „Rocznik Ełcki" 2006, t. 3.
Kopiczko A., *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 2003.
Kozicki S., *O mniejszościach – bez kompleksów*, „Polityka", 11 XII 1965.
Madajczyk P., *Przebaczamy i prosimy o przebaczenie*, „Więź" 1990, nr 9.

Miłosz J., *Już nie szpiedzy, jeszcze nielegalni Świadkowie Jehowy w oczach wilekopolskiej SB w latach 1956–1970* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce 1956–1970*, red. K. Białecki, Poznań 2009.

Mironczuk J., *Polityka państwa wobec Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Polsce (1947–1989)*, Warszawa 2006.

Myszor J., *Represje wobec duchowieństwa diecezjalnego w Polsce Ludowej (problemy metodologiczne, chronologia i statystyka)* [w:] *Kościół w Polsce, dzieje i kultura*, t. 10, red. J. Walkusz, Lublin 2011.

Radziwonowicz T., *Struktury Kościoła rzymskokatolickiego a administracja terenowa w latach 1956–1975 w północnych powiatach województwa białostockiego*, http://www.astn.pl/r2006/struktury.htm., dostęp 20 X 2022 r.

Sychowicz K., *Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w województwie białostockim w latach 1944–1975*, Białystok 2013.

Szahidewicz H., *40-lecie Muzułmańskiej Gminy Wyznaniowej w Białymstoku*, „Pamięć i Trwanie" 2001, nr 4.

Tatarzy – muzułmanie w Białymstoku. Informator, red. i oprac. K. Jędrzejczyk-Kuliniak, B. Pawlic-Miśkiewicz, Białystok 2011.

Urban K., *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970. Rys historyczny*, Kraków 1996.

Urban K., *Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991 (zarys statystyczny)*, Kraków 1994.

Urban K., *Prawosławni w strukturze wyznaniowej Polski* [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993.

Wojciechowska J., *Jest ulica ks. Mirosława Ripeckiego*, „Gazeta Wyborcza Olsztyn", 10 VI 2007.

Wysocki W.J., *Główne kierunki polityki komunistycznego państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w latach 1944–1957* [w:] *Władze komunistyczne wobec Kościoła katolickiego w Łódzkiem 1945–1967*, red. J. Wróbel, L. Próchniak, Warszawa 2005.

Krzysztof Sychowicz (ur. 1969) - doktor habilitowany nauk humanistycznych, profesor Akademii Nauk Stosowanych w Łomży, naczelnik Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Białymstoku, członek Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wagów, społecznik, były radny Rady Miasta Łomża. Autor: *Zambrów na przestrzeni wieków* (Zambrów 2006), *Urząd Bezpieczeństwa w Łomży* (Białystok 2009) i *Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w województwie białostockim w latach 1944–1975* (Białystok 2013). Redaktor i współautor monografii: *Łomża na przestrzeni dziejów* (Łomża 2018).

Stefan Pastuszewski
Badacz niezależny
ORCID: 0000-0001-7931-2629

Administracja wyznaniowa w województwie bydgoskim w latach 1957–1975

Wprowadzenie

Administracja wyznaniowa w Polsce Ludowej była instytucją wykonawczą państwa w sprawach wyznaniowych. Kierunki jej działania wyznaczały instancje partyjne oraz tajne służby[1]. Można więc mówić o tzw. trójkącie polityki wyznaniowej. Polityka ta była okresowo zmienna i niekonsekwentna z powodu wielu przeszkód realizacyjnych, w tym przede wszystkim zdecydowanego oporu społecznego. Zależała też od szczebla administracji oraz postaw i gorliwości danych kierowników. Analiza jej działalności w latach 1957–1975 rozpoczyna się od reorganizacji administracji terenowej (wdrażanej od 13 stycznia 1957 r.), a kończy wprowadzeniem (uchwalonej 28 maja 1975 r.) ustawy o dwustopniowej strukturze organów władzy i administracji państwa. Jeśli chodzi o politykę państwa wobec religii i związków wyznaniowych, okres ten dzielił się co najmniej na dwie fazy.

W pierwszej fazie, po odwilży październikowej 1956 r. zrezygnowano z rozwiązań siłowych i bezpośrednich represji, mających na celu eliminację religii i likwidację związków wyznaniowych, zastępując je kontrolą, presją administracyjną, walką ideologiczno-propagandową oraz wytężoną pracą laicyzacyjno-ateizacyjną[2]. Celem było ograniczenie wpływów religii i związków wyznaniowych na społeczeństwo. Formalną podstawę zmiany polityki stanowił dekret z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych (Dz.U. 1957, nr 1, poz. 6). Głównym

[1] Na prowincji rola tajnych służb w polityce wyznaniowej była bardzo wyraźna, gdyż dysponowały one najpełniejszą wiedzą o funkcjonowaniu związków wyznaniowych, a szczególnie kadr tychże. Ich głos w tzw. trójkach wyznaniowych na poziomie województwa był wiążący. Służba Bezpieczeństwa w latach 1957–1965 przeprowadziła akcję wymiany kierownictwa Kościoła polskokatolickiego, wcześniej pacyfikując inne Kościoły mniejszościowe.

[2] W 1957 r., wzorując się na radzieckim Stowarzyszeniu Wojujących Bezbożników (Ateistów) w latach 1925–1947, a potem Wszechzwiązkowym Towarzystwie „Wiedza", powołano Stowarzyszenie Ateistów i Wolnomyślicieli. W czerwcu 1962 r. PZPR oficjalnie przyjęła program laicyzacji społeczeństwa.

instrumentem oddziaływania na związki wyznaniowe stała się biurokratyczna reglamentacja, zazwyczaj zależna od stopnia lojalności wobec państwa.

Oprócz reglamentacji, przede wszystkim zgód na erygowanie nowych parafii, budowę i remont obiektów sakralnych, oraz zewnętrzne uroczystości kościelne i pielgrzymki, stosowano instrumenty fiskalne w postaci postępowań podatkowych. Nierzadko miały one charakter opresji. Na przykład 27 i 28 grudnia 1962 r. w dwóch bydgoskich kościołach rzymskokatolickich poborcy podatkowi, osłaniani przez milicję, komisyjnie otwierali skarbonki kościelne i zabierali pieniądze z kas kościelnych[3]. Ważnym instrumentem było zgłaszanie zastrzeżeń lub nie wobec kandydatur księży na stanowiska kościelne oraz przyjmowanie ślubowań na wierność PRL.

W pierwszej fazie można wyodrębnić dwa podokresy: od 1957 do 1967 r. i od 1968 do 1970 r.

Podczas konfrontacyjnych obchodów Milenium Chrztu Polski–Tysiąclecie Państwa Polskiego ukształtował się swoisty *status quo*, kondominium w zakresie „rządu dusz" między państwem i Kościołem. Zaowocowało to pewnym osłabieniem rygorów nadzoru i reglamentacji, a w istocie ograniczeniem organizacyjno-kadrowym administracji wyznaniowej, co skutkowało również zmniejszeniem jej aktywności. Władze komunistyczne z Władysławem Gomułką na czele w czasie forsowanej konfrontacji Milenium–Tysiąclecie (1957–1966) doceniły rolę Kościoła rzymskokatolickiego w umacnianiu tożsamości narodowej oraz *de facto* uznały jego „rząd dusz"[4]. Dużą rolę w ukształtowaniu tego kondominium odegrało „otwieranie się na Watykan". Przyjęto doktrynę konfrontacyjnej koegzystencji marksizmu i religii. Obie strony zaakceptowały narzucone przez państwo reguły gry. Administracja starała się być elastyczna w egzekwowaniu przepisów, a związki wyznaniowe szanowały te reguły, które bezpośrednio nie zagrażały ich misji, pozostałe zaś starały się je obchodzić, stosując różne wybiegi prawne oraz odwołując się do opinii publicznej.

W drugiej fazie, od 1970 r., zapanował z kolei okres „normalizacji stosunków państwa z Kościołem", w wyniku czego zmniejszono kontrolę, a reglamentacja stała się bardziej elastyczna. Zelżały naciski administracyjne i osłabły ataki ideologiczno-propagandowe, choć nie ustała praca laicyzacyjno-ateizacyjna. W zamian za to tajne służby podjęły wzmożoną aktywność dezintegracyjną i dezinformacyjną w obrębie

[3] Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (dalej: PWRN) w Bydgoszczy, Wydział do spraw Wyznań (dalej: WdsW) 1961–1965, 16, Sprawozdanie za IV kwartał 1962 r., s. 93–106.

[4] Władysław Gomułka przez cały czas miał świadomość siły Kościoła rzymskokatolickiego. Jako wicepremier Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej powiedział w grudniu 1944 r. do delegacji „narodowców", którzy oferowali mu swoje „dywersyjne usługi": „Kościół Rzymski to potęga i wy chcecie z nim walczyć?" (K. Białecki, *Kościół narodowy w Polsce w latach 1944–1965*, Poznań 2003, s. 42).

związków wyznaniowych, a w szczególności Kościoła rzymskokatolickiego. Celem owej aktywności było osłabianie tych podmiotów, co oczywiście zbiegało się z trwającym procesem laicyzacji i ateizacji, głównie w sferze oświaty i kultury. Procesowi temu sprzyjało wdrażanie konsumpcjonizmu jako podpatrzonego na Zachodzie nowoczesnego świeckiego stylu życia.

Poluzowanie reglamentacji, szczególnie w zakresie erygowania parafii i budownictwa sakralnego, zaczęło się w 1973 r. Lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XX w. stały się w Polsce okresem najbardziej intensywnego budownictwa sakralnego w całym stuleciu, z wyjątkiem może okresu po ukazie o tolerancji religijnej cara Mikołaja II z 1905 r. w zaborze rosyjskim.

Zmiana polityki wyznaniowej z likwidacyjnej na reglamentacyjną i laicyzacyjno-ateizacyjną wynikła z realistycznej analizy sytuacji. Świadomość fiaska polityki likwidacyjnej wystąpiła już w 1953 r. podczas narady w Sekretariacie Biura Organizacji KC PZPR. Z omawianych tam tajnych tez wynikało, że partia zdaje sobie sprawę z niepowodzenia dotychczasowej polityki wobec Kościoła i życia religijnego. Postulowano kontynuowanie walki z „przesądem" i „zabobonami", jednocześnie przyznawano przy tym, iż „sprawa przezwyciężenia wierzeń religijnych wśród szerokich mas – to sprawa dziesięcioleci". Taka konstatacja wymuszała poszukiwanie nowych metod walki z ideologicznymi wrogami socjalizmu, czyli związkami wyznaniowymi z Kościołem rzymskokatolickim na czele[5].

Wprawdzie nowa polityka zaczęła być wdrażana dopiero po 1956 r., lecz „gorliwość rewolucyjna" trzech ogniw tejże polityki: partii, tajnych służb oraz pionu wyznaniowego administracji państwowej, już od połowy lat pięćdziesiątych wyraźnie słabła. Pojawiła się, typowa dla dojrzałego PRL, „kultura pozoru"[6]. Oficjalnie mówiono o zdecydowanej walce „z przesądami i zabobonami religijnymi" oraz z ich krzewicielami, lecz w praktyce godzono się na *status quo*, w najlepszym przypadku inspirowano jego korozję. Politykę wyznaniową zaczęła opanowywać peerelowska biurokratyczna inercja, polegająca na gromadzeniu różnego rodzaju informacji, materiałów oraz sporządzaniu sprawozdań, raportów i statystyk, co miało być elementem stałego nadzoru. Rozszerzała się „kultura pozoru".

Większą dynamikę działań wobec związków wyznaniowych utrzymywały jednak tajne służby, nawet w okresie reorganizacji w latach 1954–1957[7], co wynikało z ich znacznej autonomii, małych ograniczeń prawnych, niepodlegania kontroli społecznej oraz słabej inspiracji i nadzoru ze strony instancji partyjnych, które na niższych

---

[5] A. Kochański, *PZPR wobec religii i Kościoła w 1953 r.*, „Więź" 1992, nr 10, s. 98–111.

[6] J. Staniszkis, *Ontologia socjalizmu*, Warszawa 1989.

[7] W grudniu 1954 r. Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego zastąpił Komitet ds. Bezpieczeństwa Publicznego. Po jego likwidacji 13 XI 1956 r. powołano Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, działające w nowej strukturze od początku 1957 r.

szczeblach wręcz bały się tych służb, podobnie jak większość społeczeństwa[8]. W tym „trójkącie polityki wyznaniowej" zajmowały one szczególnie silną pozycję, dominowały, o ile oczywiście kierownictwo tych ogniw w terenie chciało „uczciwie pracować", gdyż z upływem lat i w te szeregi wkradła się „kultura pozoru", biurokratyczna inercja.

W terenie dużo zależało od konkretnych ludzi i układów między nimi. Na niższych szczeblach dochodziło nierzadko do sabotowania polityki wyznaniowej państwa. Ksiądz Jerzy Gołębiewski (1927–1996) wspominał: „Musiałem bywać na wszystkich uroczystościach. Taka była tam (Cierpice, powiat Toruń) tradycja (lata sześćdziesiąte XX wieku). Na weselu był również sekretarz partii, przewodniczący Gminnej Rady Narodowej, wójt i sołtys. Był również milicjant, czyli wszyscy spotkali się przy stole oraz kieliszku. Byli w dobrym humorze. Śpiewali i mówili: nie damy zrobić księdzu krzywdy. W takich układach można było załatwić różne sprawy"[9]. Religia i Kościół rzymskokatolicki były zbyt głęboko zakorzenione w społeczeństwie polskim, aby wzięło ono powszechny udział w ich bojkocie, likwidacji czy osłabieniu, tym bardziej że „w powojennym krajobrazie jedyną instytucją ogólnopolską cieszącą się społeczną charyzmą pozostawał Kościół rzymskokatolicki"[10].

Głównym instrumentem akcji laicyzacji życia społecznego – oprócz propagandy, oświaty i kultury – miały być działania urzędu stanu cywilnego. Na przykład 18 stycznia 1969 r. Wojewódzki Komitet Frontu Jedności Narodu w Bydgoszczy podjął działania na rzecz „dalszego uświetnienia uroczystej formy zawierania małżeństw, nadania dziecku imienia, osiągnięcia dojrzałości obywatelskiej i związanego z tym otrzymania dowodu osobistego, nadania uroczystego charakteru świeckim pogrzebom"[11]. Powołał w tym celu zespół koordynacyjny do spraw urzędów stanu cywilnego na odcinku popularyzacji świeckiej obrzędowości w roku 1969[12]. Zespół ten wkrótce stał się kolejnym dziełem pozoru, sprowadzonym do dalszych narad i dyskusji, coraz rzadszych zresztą.

Treścią niniejszego artykułu jest organizacja i funkcjonowanie administracji wyznaniowej w województwie bydgoskim w latach 1957–1975. Badania przeprowadzono na podstawie materiałów archiwalnych – świeckich i kościelnych – oraz świadectw ze sfery *oral history*.

Województwo bydgoskie powstało w wyniku reformy administracyjnej na mocy ustawy z 28 czerwca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej z przemianowania województwa pomorskiego, z którego wyłączono powiat

---

[8] Podstawą tego lęku były drobne wykroczenia natury gospodarczej, takie jak wynoszenie z państwowych zakładów pracy różnych produktów czy spekulacje i manipulacje, które społeczeństwo traktowało jako „sposób na przeżycie". W procederze tym uczestniczyli zarówno partyjni, jak i bezpartyjni.

[9] J. Gołębiewski, *Pan jest moim pasterzem*, Bydgoszcz 1995, s. 76.

[10] M. Zaremba, *Wielka trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Kraków 2017, s. 16.

[11] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 3, Sprawozdanie WdsW z I kwartału 1969 r., s. 43.

[12] *Ibidem*, s. 21.

nowomiejski (przypadł on województwu olsztyńskiemu), a do którego przyjęto powiaty żniński i mogileński z województwa poznańskiego. Składało się z 26 powiatów, wśród nich 5 miast wydzielonych (na prawach powiatu), 51 miast niewydzielonych i 184 gmin wiejskich. W 1965 r. powierzchnia województwa liczyła 20 794 km², a ludność 1 837 100 osób przy zaludnieniu 88,3 osoby na km².

Organizacja

Wojewódzkie wydziały do spraw wyznań zostały utworzone na mocy uchwały nr 132 Rady Ministrów z dnia 17 lutego 1955 r. Ich bazą były dotychczasowe samodzielne referaty do spraw wyznań.

Po przełomie politycznym 1956 r. nastąpiła reorganizacja administracji wyznaniowej na mocy uchwały Rady Ministrów nr 73 z dnia 8 marca 1957 r. (M.P. nr 18 z dnia 16 marca 1957 r., poz. 934), na podstawie której w województwie bydgoskim wydano zarządzenie nr 32/60 PWRN z dnia 15 października 1960 r. Ostatecznie ustaliło ono nową strukturę tejże administracji w regionie. O pełnym ukształtowaniu się WdsW PWRN w Bydgoszczy w nowych warunkach można mówić dopiero od 1961 r. Świadczy to o znacznym opóźnieniu we wprowadzaniu zmian na prowincji.

Istotą reorganizacji było zmniejszenie aparatu wyznaniowego, głównie przez likwidację jego struktur na szczeblu powiatów i miast[13]. Realizacją polityki państwa w tym zakresie obarczono odtąd przewodniczących prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych (na prawach powiatu), którzy bardzo często wyręczali się inspektorami do spraw zleconych, roboczo przydzielając im określone „specjalizacje", w tym właśnie wyznaniowe. W powiatach i miastach na prawach powiatu niektóre sprawy wyznaniowe zostały przekazane do działu spraw wewnętrznych, zwanego potocznie społeczno-administracyjnym. Pion ten odpowiadał za sprawy karno-administracyjne, zbiórki i zgromadzenia publiczne (m.in. procesje, pielgrzymki). Inne ogniwa powiatowe zajmowały się sprawami wyznaniowymi w ramach swoich właściwości (np. budownictwo, edukacja), wszelkie decyzje, musiały jednak w trybie poufnym uzgadniać z WdsW PWRN. Wydział ów – na wzór Urzędu do spraw Wyznań – ingerował bezpośrednio głównie w prowadzone przez administrację powiatową sprawy podatkowe, celne i nadzór nad budownictwem sakralnym. Jego opinie „nie miały charakteru jedynie konsultatywnego, lecz były wiążące dla organów, które formalnie prowadziły określone postępowanie"[14].

[13] Od 19 IV 1950 r. były to samodzielne referaty do spraw wyznań, najczęściej jednoosobowe.

[14] M. Krawczyk, *Organy państwowo-partyjne odpowiedzialne za wytyczanie i realizowanie polityki wyznaniowej PRL*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach" 2011, nr 89, s. 215.

Sprawy wyznaniowe w powiatach były nadzorowane przez wyznaczonych inspektorów wojewódzkich, których nazywano opiekunami. Musieli oni często przebywać w terenie, wizytując lokalną administrację i instytucje wyznaniowe, głównie klasztory.

W 1961 r., a więc po ostatecznym zakończeniu reorganizacji, WdsW PWRN w Bydgoszczy składał się z dziewięciu pracowników, z których jeden miał wykształcenie wyższe, dwóch średnie, czterech niepełne średnie, dwóch podstawowe. Wszyscy należeli do PZPR, w tym trzech także do Związku Młodzieży Socjalistycznej[15]. Kierownik wydziału pobierał w tym czasie pensję w wysokości 3000–4000 zł, jego zastępca 2500–3000, trzech pracowników 2000–2500, dwóch 1500–2000, dwóch 1000–1300 zł. Dobór kadr nie był przypadkowy, choć też niełatwy. Decydował o nim, przynajmniej deklarowany, „zdecydowany i skrystalizowany światopogląd ateistyczny"[16]. Na decyzje znaczny wpływ miały ogniwa instancji PZPR i organy Służby Bezpieczeństwa. Dobierano sprawdzone osoby „szczególnego zaufania". Warunkiem bezwzględnym była przynależność do PZPR. Gdy urzędnik z Wydziału Zdrowia i Opieki Społecznej PWRN Sławomir Jąkalski aspirował w 1967 r. do pracy w tym wydziale, musiał wstąpić do partii[17].

Na czele WdsW stał kierownik, który reprezentował wydział na zewnętrz, utrzymywał kontakty z innymi instytucjami, uczestniczył w naradach, odprawach i konferencjach w UdsW, w porozumieniu z przewodniczącym WRN udzielał wytycznych przewodniczącym prezydiów powiatowych rad narodowych i miejskich rad narodowych (na prawach powiatu) oraz ich inspektorom do spraw zleconych odpowiedzialnym za sprawy wyznaniowe. Inspektorów tych wybierał albo przynajmniej opiniował WdsW PWRN.

Kierownikiem wydziału został Alfons Markun (ur. w 1906 r.) z wykształceniem wyższym teologicznym (od 15 sierpnia 1954 r. kierownik SRdsW), a jego zastępcą – Józef Różycki (ur. w 1925 r.) legitymujący się wykształceniem niepełnym średnim.

Sprawy wewnętrzne wydziału, głównie kadrowe, ustalano z tzw. kolektywem, w którego skład wchodził jeszcze grupowy PZPR i mąż zaufania Związku Zawodowego Pracowników Państwowych i Społecznych.

Wydział nie był podzielony na oddziały, lecz na samodzielne stanowiska pracy jedno- i kilkuosobowe (pięć stanowisk)[18], które na zewnątrz i w korespondencji nazywano jednak oddziałami, zarówno w celu zrównania ich rangi z ogniwami innych

[15] Poza Wydziałem Spraw Wewnętrznych PWRN był to najbardziej upolityczniony wydział w PWRN.

[16] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 4, Sprawy kadrowe i organizacyjne WdsW, 1962 r., s. 61. 22 IV 1973 r. kierownik WdsW Zygmunt Tkaczuk, opiniując starszego inspektora Sławomira Jąkalskiego, napisał: „Posiada materialistyczne przekonania światopoglądowe ułatwiające mu pracę w Wydziale do Spraw Wyznań" (Archiwum Zakładowe Urzędu Wojewódzkiego w Bydgoszczy, 14657, Akta osobowe).

[17] Archiwum Zakładowe Urzędu Wojewódzkiego w Bydgoszczy, 14657, Akta osobowe.

[18] *Ibidem*, s. 17.

wydziałów PWRN, jak i zapewnienia wyższego uposażenia pracownikom odpowiedzialnym za te stanowiska. Nazywano ich więc nieformalnie kierownikami oddziałów.

Podział na samodzielne stanowiska (oddziały) odpowiadał wydziałom w UdsW[19]. W 1961 r. funkcjonowało pięć oddziałów:

1. Oddział do spraw wyznania rzymskokatolickiego (działalność hierarchii kościelnej, ruch personalny duchowieństwa, nadzór nad działalnością seminariów duchownych, tworzenie i przekształcanie parafii, budownictwo). Kierownikiem oddziału, a zarazem zastępcą kierownika wydziału (od 30 sierpnia 1958 r.), był starszy inspektor Józef Różycki. Miał on pod opieką cztery powiaty: miasto i powiat Inowrocław, wyrzyski, żniński, mogileński. W oddziale tym jako inspektor pracował Henryk Nowak. W 1962 r. jego miejsce zajął Tadeusz Popielarz (ur. w 1927 r., lat 34, wykształcenie niepełne średnie), który odpowiadał za sprawy „działalności kleru oddolnego"[20], podatki, zbiórki pieniężne, nauczanie religii, stowarzyszenia laikatu. Gdy w 1961 r. zdał maturę, opuścił wydział, a na jego miejsce przyjęto od 1 grudnia 1961 r. Bronisława Gawryłowicza (ur. w 1925 r., lat 36, nie miał matury, zdał ją dopiero w 1965 r.), byłego funkcjonariusza UB, inspektora do spraw zleconych przez przewodniczącego PMRN w Bydgoszczy, w znacznym zakresie zajmującego się sprawami wyznaniowymi[21]. Miał pod opieką pięć powiatów: Bydgoszcz miasto i powiat, brodnicki, golubsko-dobrzyński, sępoleński. W oddziale pracował również inspektor Bernard Majchrzak (ur. w 1934 r., lat 27, wykształcenie średnie), który zajmował się sprawami nieruchomości, budownictwem, wyjazdami kleru za granicę. Pod jego opieką pozostawały powiaty: lipnowski, rypiński, świecki, szubiński, wąbrzeski. 1 stycznia 1963 r. przeszedł do Wydziału Skupu, a jego miejsce zajął 15 stycznia, jako starszy inspektor, Maksymilian Paszek (ur. w 1911 r., lat 42, wykształcenie niepełne średnie).

2. Oddział do spraw stowarzyszeń wyznaniowych (nadzór i rejestracja, wizytacja seminariów zakonnych), zajmujący się również skargami i zażaleniami. Kierownikiem był starszy inspektor Jan Iwaszkiewicz (ur. w 1899 r., lat 62), pracujący przed wojną w administracji państwowej. Dojeżdżał do pracy z Torunia, a pod jego opieką pozostawały cztery powiaty: Grudziądz miasto i powiat, Włocławek miasto i powiat.

---

[19] Urząd ten został powołany 19 IV 1950 r. Do tego czasu sprawami wyznaniowymi zajmował się Departament Wyznaniowy Ministerstwa Administracji Publicznej. Na szczeblu województwa i powiatu zagadnienia te leżały w gestii wydziałów społeczno-politycznych, przemianowanych następnie na społeczno-administracyjne.

[20] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 3, Struktura organizacyjna WdsW w 1962 r., s. 11.

[21] W PMRN w Bydgoszczy stanowisko Gawryłowicza zajął Stanisław Rybicki, dotychczasowy pracownik Wydziału Przemysłu PMRN. O przesunięcie to wnioskował kierownik WdsW PWRN po uprzednim telefonicznym porozumieniu się z przewodniczącym PMRN (*ibidem*, s. 32).

3. Oddział do spraw zakonów[22] i stowarzyszeń wyznaniowych oraz organizacji społeczno-katolickich (PAX, Znak, „Caritas", Ars Christiana, Veritas)[23]. Kierownikiem był starszy inspektor Jan Mikołajczyk (ur. w 1931 r., lat 30, wykształcenie niepełne średnie, od 1960 r. uczył się w zaocznym technikum ekonomicznym). Pod jego opieką pozostawało pięć powiatów: Toruń miasto i powiat, chełmiński, chojnicki, tucholski.

4. Oddział do spraw wyznań nierzymskokatolickich. Kierownikiem był starszy inspektor Zygmunt Krzyżanowski (ur. w 1922 r., lat 39, wykształcenie niepełne średnie, porucznik rezerwy 2 Armii Wojska Polskiego). Był mężem zaufania (grupowym) Związku Zawodowego Pracowników Państwowych i Społecznych. Pod jego opieką pozostawały trzy powiaty: aleksandrowski, mogileński, radziejowski.

5. Oddział do spraw ewidencji i statystyki (ewidencja i statystyka stanowisk kościelnych, parafii, placówek duszpasterskich, majątku, obiektów kultu religijnego). Kierownikiem była inspektor Krystyna Segatyńska (ur. w 1929 r., lat 32, wykształcenie podstawowe). Prowadziła teczki duchownych, zajmowała się sprawami Funduszu Kościelnego i ekspozyturą kancelarii tajnej. Kierowniczką kancelarii wydziału była starsza referentka Genowefa Falkowska (ur. w 1934 r., lat 27, wykształcenie podstawowe), która zajmowała się również maszynopisaniem.

Kadra wydziału była stosunkowo młoda, co wynikało z prowadzonej przez PZPR polityki kadrowej, aby na stanowiska „ideologiczne" wysuwać podatnych na urabianie, żądnych kariery ludzi, zazwyczaj z tzw. dołów społecznych.

W lipcu i sierpniu 1961 r. przeprowadzono w całym PWRN przegląd kadr zarówno pod względem postawy ideowo-politycznej, jak i wykształcenia. Postawy okazały się według oceniających nienaganne, natomiast wykształcenie należało uzupełnić. W okresie przeglądu kadr wykształcenie podnosili (do średniego) Krzyżanowski i Popielarz, a do uzupełnienia zobowiązano Różyckiego i Mikołajczyka[24]. Stwierdzono, że Segatyńska i Falkowska nie mogą się uczyć „ze względu na posiadanie nieletnich dzieci"[25], w związku z czym urzędniczki te przesunięto do grupy zawodowo-administracyjnej na stanowiska starszych referentek. Z uwagi na stan zdrowia Różyckiego w 1970 r. zwolniono z obowiązku uzupełnienia wykształcenia.

---

[22] Szczególne zainteresowanie zakonami wynikało z przekonania, opierającego się zresztą na dotychczasowych faktach historycznych, że w tych zamkniętych instytucjach może dochodzić do „knucia przeciwko władzy ludowej".

[23] Szczególną opieką, polegającą również na pomocy w werbunku nowych członków, otaczano Zrzeszenie Katolików „Caritas".

[24] Maturę zdał w technikum ekonomicznym w 1965 r.

[25] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 3, Struktura organizacyjna WdsW w 1962 r., s. 17.

Niski stopień wykształcenia i przygotowania zawodowego pracowników wydziału oraz powiatowych instancji nadzorujących sprawy wyznaniowe powodował bardzo często sytuacje kuriozalne. Na przykład w piśmie z 23 maja 1961 r. Wydział Spraw Wewnętrznych PMRN w Mogilnie, powołując się na Kodeks prawa kanonicznego, zakazywał procesji Bożego Ciała w kościele pomocniczym we Wszedniu. W odpowiedzi z 26 maja ks. Henryk Raiter (1906–1990) z Kurii Metropolitalnej w Gnieźnie napisał: „Kuria Metropolitalna prosi, by Kierownik Wydziału Spraw Wewnętrznych nie powoływał się na Kodeks Prawa Kanonicznego – kan. 129 § 1, nie mając pojęcia o jego treści. Czyniąc bowiem to podrywa autorytet władzy państwowej. Właśnie ten kanon potwierdza, że zakaz urządzania procesji gwałci i godzi w konstytucję Kościoła katolickiego”[26].

We wrześniu 1961 r. zgodnie z uchwałą VIII Plenum KC PZPR dokonano weryfikacji doraźnych i stałych komisji tworzonych do realizacji wycinkowych zadań, a „działających w prezydiach na narodowych oraz ich wydziałach jako kolegia opiniodawczo-doradcze […]”, gdyż jak stwierdzono, „Praktyka wykazuje, iż w wielu przypadkach tworzenie tych kolegiów odbywało się żywiołowo bez należytego uzasadnienia merytorycznego”[27]. Kierownik wydziału poinformował PWRN, że takich kolegiów WdsW nie powoływał, gdyż „najważniejsze decyzje wydziału oraz sprawy problemowe uzgadnia się z właściwymi czynnikami społeczno-politycznymi i z Urzędem do spraw Wyznań w Warszawie”[28].

Od 1962 r. wydziałowi przypisano dodatkowe zadania: systematyczne wizytacje wyższych i niższych seminariów duchownych, rejestrowanie i analizę wyjazdów i przyjazdów z zagranicy osób duchownych, udział w poborze duchownych do służby wojskowej, przejęty z Urzędu Spraw Wewnętrznych nadzór nad zakonami i klasztorami (minimum dwie kontrole w ciągu roku), ustalanie podatków, egzekucji, grzywien, kontrolę ksiąg meldunkowych. Był to rezultat konfrontacyjnej fazy w polityce wyznaniowej, związanej z obchodami Milenium–Tysiąclecia.

24 stycznia 1962 r. zgodnie z uchwałą nr 4/19 PWRN (załącznik nr 4) nastąpiła reorganizacja wydziału. Utworzono dwa oddziały/zespoły:

1) oddział/zespół inspektorów do spraw Kościoła rzymskokatolickiego, w składzie: Jan Mikołajczyk – kierownik, Bronisław Gawryłowicz i Henryk Nowak[29];
2) oddział/zespół inspektorów do spraw zakonów, kongregacji, stowarzyszeń wyznaniowych i organizacji świeckich o charakterze wyznaniowym,

[26] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 14, Sprawozdanie z II kwartału 1961 r., s. 9.
[27] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 3, Struktura organizacyjna WdsW w 1962 r., s. 21.
[28] *Ibidem*, s. 20.
[29] Po zwolnieniu z pracy Henryka Nowaka stanowisko to obejmowali: w latach 1963–1967 – Maksymilian Paszek, a w latach 1967–1975 – Sławomir Jąkalski (ur. w 1944 r.).

w składzie: Jan Iwaszkiewicz – kierownik, Zygmunt Krzyżanowski[30] i Krystyna Segatyńska.

Sekretariat wydziału prowadził sprawy Funduszu Kościelnego oraz ewidencję i teczkę spraw specjalnych zastrzeżonych dla kierownika wydziału.

Kierownikiem wydziału, który „ponosił pełną odpowiedzialność za całokształt państwowej polityki wyznaniowej na terenie województwa"[31], pozostał Alfons Markun, a sekretarką Genowefa Falkowska. Z oddziałów wyodrębniono stanowisko zastępcy kierownika wydziału, którym – tak jak dotychczas – został Józef Różycki. Odpowiadał on na skargi i wnioski oraz zajmował się wyznaniami nierzymskokatolickimi.

Reorganizacja stała się pretekstem do poinformowania 20 kwietnia 1963 r. Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego PWRN o stanie uposażeń pracowników. W uzasadnieniu sugestii podwyżki Markun pisał, że wszyscy pracownicy wydziału są „pracownikami koncepcyjnymi załatwiającymi samodzielnie poruczone im sprawy i zagadnienia, lecz mają najniższe uposażenia, przywiązane do zajmowanych stanowiska w stosunku do takich samych stanowisk pracowników innych wydziałów PWRN"[32]. Wystąpienie to nie spotkało się ze zrozumieniem ze strony przełożonych.

6 grudnia 1963 r. PWRN w Bydgoszczy w ramach ogólnopolskiej akcji „odchudzania administracji państwowej" podjęło próbę zredukowania obsady WdsW do ośmiu pracowników. Kierownik Markun, tłumacząc się – zasadnie zresztą – że „wydział jest przeciążony pracą", obronił ostatecznie dotychczasowy stan kadrowy. Twierdził, że na każdego pracownika, nie licząc kierownika wydziału i sekretarki, przypada „w ciągu roku 380 spraw"[33], a każdy „pracownik terenowy" przebywa w terenie trzy dni w tygodniu, kontaktując się z PPRN i PMRN. Dwa razy do roku przeprowadza się kontrole w placówkach zakonnych, a jest ich na obszarze województwa 172[34], z tego wiele w tzw. głębokim terenie, do którego dojazd jest utrudniony. Czasem kontrole te odbywają się w dni wolne od pracy. Wydział musi kontaktować się aż z czterema kuriami diecezjalnymi Kościoła rzymskokatolickiego (Gniezno, Włocławek, Chełmno, Płock). Dużą uciążliwością były częste wyjazdy do UdsW w Warszawie oraz realizacja ciążącego na PPRN i PMRN obowiązku uzgadniania z wydziałem „każdej decyzji, mającej związek chociażby pośredni z państwową polityką wyznaniową"[35]. Kierownik powoływał się też na postępującą chorobę swego zastępcy.

---

[30] 12 VI 1962 r. zdał maturę w Technikum Administracyjnym w Bydgoszczy.

[31] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 3, Struktura organizacyjna WdsW w 1962 r., s. 13.

[32] *Ibidem*, s. 56.

[33] *Ibidem*, s. 37.

[34] Parafii zakonnych w 1962 r. było 14, zgromadzeń i zakonów męskich – 18, zgromadzeń i zakonów żeńskich – 27. Większość z nich miała filie i placówki w różnych miejscowościach, do których dojazd był często utrudniony.

[35] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 3, Struktura organizacyjna WdsW w 1962 r., s. 40.

Dotychczasowy stan kadrowy udało się przez pewien czas utrzymać, ale już sama próba jego zmniejszenia świadczy o tym, że w „państwowej polityce wyznaniowej" zaczęto rezygnować z wielu rygorów, a na prowincji szczególnie. Stosunki między państwem a Kościołem w okresie trwającej rywalizacji na płaszczyźnie obchodów Milenium–Tysiąclecie były napięte, ale już wtedy – jak wspomniano – ukonstytuowało się swoiste kondominium w sferze „rządu dusz". Każda ze stron podchodziła z respektem do dominiów drugiej. Starano się utrzymać swoisty *status quo*.

12 lipca 1965 r. „w związku z 20-leciem Polski Ludowej" kierownik WdsW Markun wystąpił do przewodniczącego PWRN Aleksandra Schmidta (1919–2008) o awansowanie podległych sobie pracowników. Pisał, że prawie wszyscy pracownicy to „starzy aktywiści partyjni na różnych odcinkach pracy państwowo-politycznej i społecznej, o 20-letnim stażu pracy w radach narodowych, aparacie partyjnym lub służbie bezpieczeństwa […][36]. Charakter pracy, jak i odpowiedzialność z tym związana [...] jest Obywatelowi Przewodniczącemu dobrze znane. Powoduje ona bardzo częste ataki pod adresem pracowników tut[ejszego] Wydziału ze strony przeciwników ideologicznych"[37]. Markun porównywał uposażenie swoich pracowników z uposażeniem pracowników Wydziału Spraw Wewnętrznych. Kierownik WdsW pobierał 4500 zł, podczas gdy kierownik WSW 4800 zł, zastępca kierownika odpowiednio 3000 i 3600, kierownik oddziału 2300 i 3200, starszy inspektor 2000 i 2600, inspektor 1000 i 2250, starszy referent 1600 i 1600 zł. Podwyżki nastąpiły, jednak dopiero 2 lipca 1966 r. i nie były zadowalające. Wnioskowano więc o kolejne, ponownie porównując uposażenie z WSW. 17 lipca przyznano z dniem 1 sierpnia 1966 r. dodatkowy „fundusz na awanse", lecz w kwocie tylko 600 zł miesięcznie.

24 września 1968 r. doszło „do uproszczenia struktury wewnętrznej wydziału", m.in. przez jej spłaszczenie. Zlikwidowano dwa istniejące oddziały (do spraw wyznania rzymskokatolickiego oraz do spraw zakonów, stowarzyszeń wyznaniowych i wyznań nierzymskokatolickich), a w ich miejsce powołano dwa stanowiska pracy[38].

Osłabianie wydziału postępowało. Od września 1969 r. zmniejszono ostatecznie liczbę etatów do ośmiu, realizując wytyczne uchwały VII Plenum KC PZPR z 1966 r. oraz zarządzenia nr 76 Prezesa Rady Ministrów z dnia 27 października 1966 r. w sprawie usprawnienia organizacji i metod pracy oraz ograniczenia wzrostu zatrudniania w jednostkach administracji państwowej i wymiaru sprawiedliwości. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Bydgoszczy postanowieniem z dnia 18 listopada 1969 r. zlikwidowało kolejny etat mimo sprzeciwu kierownictwa wydziału powołującego się na wytyczne dyrektora UdsW z dnia 14 marca 1967 r., według których na jednego

[36] W latach 1947–1956 w tzw. terenowych organach MSW służył Bronisław Gawryłowicz.
[37] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 3, Struktura organizacyjna WdsW w 1962 r., s. 61.
[38] *Ibidem*, s. 50.

inspektora miała przypadać opieka maksymalnie nad 4–5 powiatami[39] – w Bydgoszczy na jednego inspektora przypadało pięć powiatów, a w jednym przypadku sześć. Kierownik Markun, nawiązując do decyzji „uproszczeniowej", pisał o „wielkim zakresie spraw" – 26 jednostkach organizacyjnych (powiatach i miastach na prawach powiatu), 445 parafiach rzymskokatolickich, 160 placówkach zgromadzeń zakonnych, które „muszą być co roku skontrolowane", 45 placówkach innych wyznań i ponad 1300 duchownych, w tym 1 kardynale (Stefan Wyszyński) i 13 biskupach. Wykazał, że „sąsiednie województwo olsztyńskie przy 6 etatach w Wydziale ds. Wyznań posiada tylko 19 jednostek administracyjnych i 276 parafii". Zapowiadał, że z chwilą likwidacji jeszcze jednego etatu „na 1 inspektora przypadnie po 6 powiatów, a w jednym przypadku nawet 7 powiatów do obsłużenia. Taki stan rzeczy odbiega od wytycznych Dyrektora Urzędu do spraw Wyznań"[40]. Prowadzący akcję zmniejszania obsady administracji Wydział Finansowy PWRN był jednak nieubłagany. Stwierdził, że kompresja etatów w administracji jest akcją ciągłą i „dotyczy nie tylko 1970 r., lecz i lat następnych przyszłego planu pięcioletniego"[41]. Ostatecznie zlikwidowano więc stanowisko pracy do spraw ewidencji i statystyki wyznaniowej, a zadania te przydzielono stanowisku pracy do spraw ogólnych[42].

W rezultacie kolejnej reorganizacji siedmioosobowy wydział utrzymał – oprócz kierownika, zastępcy kierownika i sekretarki – cztery stanowiska pracy: do spraw Kościoła rzymskokatolickiego, do spraw zakonów i organizacji świeckich, do spraw ogólnych, ewidencji i statystyki oraz do spraw wyznań nierzymskokatolickich.

Od 1 stycznia 1973 r. kierownikiem WdsW został Zygmunt Tkaczuk (ur. w 1926 r.), gdyż Markun przeszedł na emeryturę. W tym samym roku, w związku z przekształceniem PWRN w Urząd Wojewódzki, ustanowiono stanowisko dyrektora wydziału. Zastępcą Tkaczuka został Janusz Markowski.

Odejście na emeryturę Markuna zbiegło się z kolejnym zwrotem w polityce wyznaniowej państwa i spowodowało zmiany kadrowe w wydziale, nie mówiąc o zmianie stylu pracy na bardziej liberalny i nowoczesny. Po 1980 r. administracja wyznaniowa pracowała już automatycznie, bardzo często wykonując działania pozorne. Ksiądz Alfred Lewicz z Powidza wspomina, że gdy w 1987 r. został mianowany proboszczem parafii pw. bł. Michała Kozala w Gnieźnie, poproszono go do WdsW UW w Poznaniu, gdzie poczęstowano kawą i – bez żadnych pytań i nagabywań o podpisanie roty ślubowania – wręczono mu pismo o niewnoszeniu zastrzeżeń do jego nominacji[43].

---

[39] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 5, Organizacja i zakres WdsW, s. 66.
[40] *Ibidem*, s. 67–68.
[41] *Ibidem*, s. 72.
[42] *Ibidem*, s. 80.
[43] Relacja ks. Alfreda Lewicza z dnia 26 IX 2020 r. (w zbiorach autora).

Kadry

Kadry WdsW były bardzo zróżnicowane. Oprócz stałych urzędników wydziału (Alfons Markun, Jan Mikołajczyk, Józef Różycki) pracowali w nim urzędnicy tymczasowi. Specjalną kategorią byli urzędnicy delegowani przez czynniki polityczne i tajne służby, jak Bronisław Gawryłowicz, były funkcjonariusz UB.

Jan Mikołajczyk urodził się 15 lutego 1931 r. w Boracinie (Baratin) w powiecie nowogródzkim (obecnie Białoruś). Prawie całą swoją karierę (35 lat) związał z administracją wyznaniową. W 1950 r. zatrudnił się w Wydziale Pracy i Pomocy Społecznej PWRN. Po wypowiedzeniu pracy w SRdsW PWRN przez Jana Kowalskiego został przeniesiony (2 września 1954 r.) na jego miejsce. W 1958 r. wstąpił do PZPR. Zaocznie ukończył technikum ekonomiczne (1965) oraz Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (1981), a następnie odbył dwusemestralne studia podyplomowe w zakresie religioznawstwa i polityki wyznaniowej (1986–1987). 1 października 1983 r. został dyrektorem WdsW UW. W związku z likwidacją wydziału 31 października 1989 r. odwołano go, od 1 stycznia objął stanowisko starszego inspektora w Biurze Organizacyjnym UW, a od 1 lipca 1990 r. w Wydziale Spraw Obywatelskich. Z dniem 31 października 1990 r. przeszedł na wcześniejszą emeryturę.

Józef Różycki urodził się 4 listopada 1925 r. w Spławie w powiecie konińskim. Bardzo szybko związał się z nową władzą, a pracy w administracji wyznaniowej poświęcił 30 lat (1951–1981). 10 kwietnia 1949 r. wstąpił do PZPR. Był wtedy (1948–1951) słuchaczem kuźni nowych socjalistycznych kadr, jaką była Państwowa Szkoła Pracy Społecznej. Mając wykształcenie niepełne średnie, uzupełnił je w zaocznym technikum ekonomicznym. Od 1 stycznia 1951 r. do 31 grudnia 1952 r. kierował SRdsW PPRN w Bydgoszczy, a 1 stycznia 1953 r. przeszedł do SRdsW PWRN, gdzie od 5 maja 1955 r. przejął obowiązki kierownika wydziału. 30 sierpnia 1958 r. został zastępcą kierownika. W 1965 r., powołując się na swoją chorobę, zgłosił do PMRN w Bydgoszczy chęć objęcia stanowiska kierownika domu pomocy społecznej. Uzyskał odmowę, gdyż PMRN – w uzgodnieniu z Komitetem Miejskim PZPR – powołało na to stanowisko Romana Majewskiego[44]. W związku z tym, że chorował na *sclerosis multiplex*, nie mógł się kształcić, z dniem 1 stycznia 1973 r. w ramach przeglądu kadr administracyjnych został zdegradowany do stopnia inspektora. 31 października 1981 r. przeszedł na wcześniejszą emeryturę.

Alfons Markun urodził się 4 sierpnia 1906 r. w Święcianach (Švenčionys, obecnie Litwa), w rodzinie chłopsko-robotniczej. Miał specyficzne przygotowanie, gdyż w 1931 r. ukończył Wydział Teologiczny Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Chociaż prawdopodobnie podczas studiów uzyskał święcenia subdiakonatu lub

[44] Archiwum Zakładowe Urzędu Wojewódzkiego w Bydgoszczy, 6253, Akta osobowe.

nawet diakonatu, w jednym ze swoich życiorysów napisał: „W tym czasie zmieniły się moje przekonania i wbrew życzeniom mojej matki księdzem nie zostałem”[45]. W latach 1930–1950 był nauczycielem, po ekspatriacji szybko związał się z nową władzą, najpierw w 1947 r. wstąpił do PPS, a po zjednoczeniu ruchu robotniczego został aktywistą PZPR, gdzie zaliczono go do nomenklatury. W 1952 r. pracował w Zarządzie Wojewódzkim Samopomocy Chłopskiej, a od 31 lipca 1954 r. był kierownikiem biura Zarządu Wojewódzkiego ZBoWiD. Po uzgodnieniu jego kandydatury z KW PZPR i wyrażeniu zgody przez UdsW 15 sierpnia 1954 r. został kierownikiem SRdsW PWRN, który po 1957 r. przekształcił się w wydział. Jego pracowitości należy zawdzięczać wysokie miejsce bydgoskiego wydziału w rankingu wydziałów wojewódzkich w kraju. Kierował wydziałem bardzo sprawnie, w miarę elastycznie dostosowywał się do zmian w polityce wyznaniowej państwa. We wniosku o przyznanie mu Krzyża Kawalerskiego Orderu Odrodzenia Polski z 5 czerwca 1959 r., a więc po kolejnej liberalizującej zmianie w polityce wyznaniowej, napisano: „Właściwie prowadzona polityka wśród księży zjednała mu autorytet i uznanie”[46]. Trudno powiedzieć, czy był to autorytet u władz czy u księży, w każdym razie ks. Henryk Berka twierdził, że nie miał on dobrej opinii wśród kleru. Jako urzędnik był mało przychylny, a nawet nieprzyjazny i złośliwy. Być może jego zachowanie wynikało z wiernej realizacji polityki partii[47]. Rygorystyczne podejście do zadań powodowało, że atmosfera w kierowanym przez niego wydziale nie była najlepsza. 6 maja 1967 r. Maksymilian Paszek napisał do przewodniczącego PWRN: „Z uwagi na stosunki międzyludzkie w Wydziale do spraw Wyznań nie jestem w stanie pracy mej kontynuować. Bezduszna atmosfera w tut[ejszym] wydziale wpływa demobilizująco na całokształt pracy. Obniża jej wyniki oraz niekorzystnie oddziałuje na zdrowie”[48]. Prawdopodobnie na ów konflikt wpłynął też fakt, że Paszek, mając wykształcenie niepełne średnie (pięć klas gimnazjum starego typu), nie kontynuował nauki, a ponadto dojeżdżał do pracy 117 km z Chojnic, co musiało powodować spóźnienia i mniejszą dyspozycyjność.

Postacią kompromitującą wydział w okresie liberalizacji i uelastyczniania polityki wyznaniowej był Bronisław Gawryłowicz. Urodził się 12 kwietnia 1925 r. w Wojniczach (Wojniewiczi) w powiecie oszmiańskim (obecnie Białoruś). W wieku 19 lat, w czerwcu 1944 r. ochotniczo wstąpił do Armii Czerwonej, skąd przeszedł do Wojska Polskiego, służąc w organach informacji (wywiad i kontrwywiad). W 1947 r. wstąpił do PPR i podjął służbę w UB, eufemistycznie określanym w dokumentach osobowych jako „terenowe organy MSW”. Zwolniony z nich w 1956 r., otrzymał pracę w administracji. Został inspektorem do spraw zleconych przewodniczącego PMRN

[45] Archiwum Zakładowe Urzędu Wojewódzkiego w Bydgoszczy, 1952, Akta osobowe, s. 1.
[46] *Ibidem*, s. 24.
[47] Relacja ks. Henryka Berki z dnia 16 IX 2020 r. (w zbiorach autora).
[48] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 1212, Działalność WdsW.

w Bydgoszczy. Pilotowany przez tajne służby, 1 grudnia 1961 r. (mimo że nie miał odpowiedniego wykształcenia, gdyż szkołę średnią dla pracujących ukończył dopiero w 1965 r., Zawodowe Studium Administracyjne w 1969 r., a studia wyższe na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu w 1973 r.) objął etat starszego inspektora w WdsW PWRN. Kierownik wydziału Markun pisał w jego charakterystyce: „Ze strony kierownictwa wydziału potrzebna jest stała opieka nad nim, jednak ze względów społeczno-politycznych stosownie do wymogów pracy w tutejszym wydziale[49] nadaje się on na pracownika administracji publicznej pod warunkiem ukończenia szkoły średniej". Kierownik wskazał na słabą znajomość prawa i na to, że „w stosunkach towarzyskich nie jest wyrobiony", przez co należy również rozumieć relacje z interesantami. Nowy dyrektor WdsW Zygmunt Tkaczuk w charakterystyce sporządzonej 12 lutego 1973 r. nie był już tak dyplomatyczny. Pisał: „Od pracownika Wydziału do spraw Wyznań wymaga się nie tylko wiedzy, lecz również błyskotliwej inteligencji i kultury polegającej na umiejętnym prowadzeniu rozmów z duchownymi oraz własnej oceny zaistniałych faktów i prawidłowego formułowania tych faktów na piśmie, tak pod względem merytorycznym, jak i stylistycznym". 1 lipca 1973 r. Gawryłowicz na zasadzie porozumienia stron przeszedł do PPRN w Bydgoszczy, gdzie został kierownikiem WSW. Od 15 lutego 1976 r. do przejścia na wcześniejszą emeryturę[50] w dniu 30 grudnia 1986 r. był inspektorem w Biurze Organizacji, Pracowniczym i Kadr UW.

Maksymilian Paszek urodził się 3 września 1911 r. w Lipinkach w powiecie starogardzkim, w rodzinie robotniczej. W latach 1929–1933 podjął pracę najemną w rolnictwie. Ukończył pięć klas gimnazjum. Podczas wojny został osadzony w Cywilnym Obozie Pracy w Güstrow, wyzwolonym 3 maja 1945 r. W 1945 r. został sekretarzem Zarządu Gminy Ciesznia. W 1946 r. wstąpił do PPS, a członkostwo PZPR uzyskał 2 lipca 1949 r. Jako człowiek zaufany pracował w administracji terenowej w Człuchowie i Kołobrzegu. Po akceptacji KP PZPR, od 1 sierpnia 1952 r. do 31 maja 1957 r. prowadził SRdsW PPRN w Chojnicach. W latach 1957–1962 był inspektorem w Wydziale Statystyki w PPRN w Chojnicach, a 15 stycznia 1963 r. został starszym inspektorem w WdsW PWRN w Bydgoszczy. Po konflikcie z przełożonym 1 grudnia 1967 r. przeniósł się do Wydziału Budownictwa i Architektury, gdzie pracował do 28 lutego 1968 r. Po osiągnięciu ustawowego wieku przeszedł na emeryturę.

Sławomir Jąkalski urodził się 10 listopada 1944 r. we Włocławku. W 1963 r. ukończył Liceum Ogólnokształcące w Nakle nad Notecią. W latach 1963–1965 pracował w PPRN w Wyrzysku, a od 1965 do 1967 r. w Wydziale Zdrowia i Opieki Społecznej PWRN w Bydgoszczy. W 1967 r. wstąpił do PZPR, a od 1 sierpnia tego roku został

[49] Prawdopodobnie chodziło tu o rygorystyczną falę polityki wyznaniowej w latach 1960–1968, związaną z konfrontacją państwowo-kościelną Milenium–Tysiąclecie.

[50] Przechodzenie na wcześniejszą emeryturę było humanitarną szansą dla „niewygodnych życiorysowo pracowników", stwarzaną przez władze w ramach reform w PRL w latach osiemdziesiątych XX w.

starszym inspektorem w WdsW PWRN. Wybrany 16 maja 1973 r. na sesji MRN w Koronowie na sekretarza, uzyskał urlop bezpłatny, lecz 1 stycznia 1974 r. powrócił do wydziału, gdyż stanowisko to uległo likwidacji po zmianie ustawy o radach narodowych. Gdy powstał UW w Toruniu, 1 czerwca 1975 r. podjął pracę w tamtejszym WdsW jako starszy inspektor sprawujący nadzór nad Kościołem rzymskokatolickim. 1 grudnia 1978 r. przeszedł do Biura WRN w Toruniu.

Funkcjonowanie

Wydział do spraw Wyznań PWRN w Bydgoszczy pracował po 1956 r., jeśli nie w aurze pełnej dezaprobaty, to przynajmniej w warunkach niechęci ze strony większości społeczeństwa, które oddziaływało na stosunek lokalnych polityków wobec „wyznaniowców". Nierzadko stosowano wobec niego techniki ostracyzmu. Duchowni, często z ambony, ujawniali operacje prowadzone przez wydział. Napotykał on opór nie tylko w sferze społecznej, lecz także w sferze administracyjnej, co objawiało się m.in. – jak już wspomniano – brakiem awansów finansowych. Był to jeden z dowodów zmniejszenia się roli administracji wyznaniowej, jak również pewnej niechęci do niej ze strony lokalnych polityków. Wydział z racji merytorycznego podporządkowania UdsW był w terenie „ciałem obcym", które ze względu na społecznie drażliwy przedmiot działania stwarzało politykom lokalnym wiele kłopotów.

Trudności sprawiał niezbyt precyzyjny zakres działania. Wydział został powołany do nadzoru nad funkcjonowaniem istniejących na terenie województwa związków wyznaniowych i osób duchownych, bacząc, „by działalność ich nie kolidowała z porządkiem prawnym". Bardzo ogólne pojęcie „porządku prawnego", jak również „kolizji z nim" stwarzało problemy interpretacyjne. Nic więc dziwnego, że potrzebna była ciągła konsultacja z UdsW, który sprawował „zwierzchni nadzór nad dyrektorem wydziału w podporządkowaniu pionowym" oraz stanowił II instancję w zakresie decyzji administracyjnych. Konieczna też była konsultacja z lokalnymi czynnikami politycznymi oraz tajnymi służbami, w tym z WSW PWRN, co jednak zdarzało się rzadziej, gdyż między obydwoma dyskrecjonalnie pracującymi wydziałami panowała swoista konkurencja właśnie w zakresie „baczenia nad przestrzeganiem porządku prawnego". Obydwa wydziały pełniły funkcje quasi-policyjne, a w tej sferze zakresy aktywności często na siebie nachodziły, co – oprócz chęci popisania się skutecznością przed mocodawcami politycznymi – było naturalną przyczyną napięcia między nimi.

Wydział do spraw Wyznań z racji nadzorczo-kontrolnego charakteru i związków z innymi strukturami, w tym w hierarchii pionowej, miał w stosunku do przewodniczącego PWRN, PWRN oraz WRN znaczny stopień autonomii, co było jakby kontynuacją usytuowania samodzielnych referatów do spraw wyznań do 1955 r. Relacje z przewodniczącym PWRN nie miały zazwyczaj charakteru merytorycznego, tylko

organizacyjny (sprawy bytowe, uposażenie, koszty utrzymania, zaopatrzenie materiałowe) i sprawozdawczy. Praca wydziału otoczona była aurą tajemnicy, a wiele dokumentów wystawianych przezeń opatrywano gryfem: poufne, szczególnie poufne, a nawet tajne lub tajne specjalnego znaczenia.

28 marca 1962 r. PWRN w Bydgoszczy, zainspirowane przez władze centralne, uchwałą nr 13/61 ustaliło zasady postępowania w zakresie decyzji wynikających z dekretu z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych. Decyzje te miał wydawać WdsW w uzgodnieniu lub porozumieniu z PWRN. Zadekretowano współdziałanie z Urzędem Spraw Wewnętrznych w zakresie przestrzegania przepisów o stowarzyszeniach, o zgromadzeniach publicznych, o zbiórkach publicznych. Urząd Spraw Wewnętrznych miał zasięgać opinii WdsW w sprawach wniosków karnych oraz uzgadniać wnioski o wywłaszczanie nieruchomości[51]. Inne wydziały PWRN, załatwiając sprawy związków wyznaniowych według swoich kompetencji, miały obowiązek uzgadniać je z WdsW, co jednak nie zmieniało ich właściwości. W praktyce powodowało to odsyłanie interesantów do WdsW, co jeszcze bardziej go obarczało. Na praktykę tę wpływała też niechęć „innych wydziałów" do brania na siebie odium polityki wyznaniowej. Wydziały finansowe bardzo niechętnie sprawdzały księgi kadrowe i inwentarzowe parafii oraz instytucji wyznaniowych[52]. W 1963 r. sporządzono poufne sprawozdanie dotyczące Kościoła rzymskokatolickiego oraz, równie poufne, imienne zestawienie ukaranych w trybie karno-skarbowym[53]. Odbiorcą tych sprawozdań był przede wszystkim UdsW w Warszawie.

28 września 1968 r. uchwałą PWRN w Bydgoszczy ustalono Szczegółowy zakres działania i organizację wewnętrzną WdsW[54]. Został on oparty na wytycznych dyrektora UdsW z dnia 20 stycznia 1968 r.

Skupiono się na dwóch zagadnieniach:

– sprawy związane z wykonywaniem dekretu z 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych;
– upaństwowienie niektórych nieruchomości kościelnych, a zwłaszcza tzw. dóbr martwej ręki.

Zadekretowano również, zresztą bardzo ogólnikowo, sprawowanie nadzoru nad prawidłową realizacją zasady ochrony wolności sumienia i wyznania oraz przestrzeganiem prawa przez związki wyznaniowe. Podtrzymano wizytacje zgromadzeń zakonnych i stowarzyszeń wyznaniowych oraz sprawowanie – łącznie z kuratorium

---

[51] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 3, Uchwały, zarządzenia, informacje, wnioski, sprawy organizacyjne, pisma ogólne w sprawie polityki wyznaniowej i działalności WdsW 1962–1973, Uchwała PWRN z dnia 28 III 1962 r., s. 158–168.

[52] Relacja ks. Władysława Mielcarka z dnia 29 X 2020 r. (w zbiorach autora).

[53] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 3, Sprawy kadrowe i organizacyjne, s. 46.

[54] *Ibidem*, Działalność WdsW, s. 51–54.

okręgu szkolnego – nadzoru nad seminariami i szkołami duchownymi. Określono udział administracji wyznaniowej w sprawach budownictwa kościelnego i sakralnego. Wpisanie do rocznego planu budownictwa i remontu obiektów kościelnych i sakralnych umożliwiało rozpoczęcie procedury przez administrację budowlaną. Nakazywano współdziałanie prezydiów rad narodowych niższych szczebli w sferze punktów katechetycznych, podatków, zbiórek publicznych, zgromadzeń, budownictwa, spraw majątkowych, dotacji z funduszy państwowych.

W 1969 r. zorganizowano 10 spotkań przewodniczących prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych z księżmi, które miały na celu „zainteresowanie duchowieństwa osiągnięciami gospodarczymi powiatów i planami perspektywicznymi w tym zakresie w celu pozyskania ich do realizacji tych programów”[55]. Przeprowadzono 175 rozmów z klerem rzymskokatolickim, 11 z osobami zakonnymi, 37 z duchownymi wyznań nierzymskokatolickich. Wizytowano 724 punkty katechetyczne, rozebrano 6 kościołów ewangelicko-unijnych, a w przypadku 46 byłych świątyń (głównie magazynów) zobowiązano ich użytkowników do „usunięcia cech sakralnych”.

Piętę achillesową pracy wydziału stanowił nadzór w zakresie wyznaniowym nad organami administracyjnymi niższych szczebli. Był on sprawowany również za pośrednictwem innych wydziałów PWRN. Na podstawie kontroli doraźnych przeprowadzanych w prezydiach powiatowych i miejskich rad narodowych wykonywano analizy okresowe, a wyniki w postaci uwag bądź zaleceń przekazywano przewodniczącym bądź zainteresowanym wydziałom tych prezydiów[56]. W ramach swoich właściwości sprawami wyznaniowymi zajmowało się dziewięć wydziałów PWRN. Podobnie było w terenie. W efekcie ów nadzór nie był systematyczny i bazował w znacznym stopniu na donosach, skargach i wnioskach. Świadczą o tym zgromadzone w APB analizy skarg i wniosków za lata 1967–1973[57]. Każdy pracownik wydziału z wyjątkiem kierownika miał obowiązek przebywać w terenie trzy dni w tygodniu.

Trwająca od 1968 r. stopniowa redukcja administracji wyznaniowej, w tym także zmniejszanie jej znaczenia, przyspieszyła po 1970 r., kiedy rozpoczął się okres „normalizacji stosunków państwa i Kościoła”. Normalizacja ta jednak często okazywała się pustym hasłem, szczególnie na prowincji, gdzie albo stosunki te już wcześniej zostały unormowane, albo były bardzo napięte.

---

[55] *Ibidem*, s. 4.

[56] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 81–88, Działalność WdsW.

[57] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 3, Uchwały, zarządzenia, informacje, wnioski, sprawy organizacyjne, pisma ogólne w sprawie polityki wyznaniowej i działalności WdsW 1962–1973, Pismo WdsW PWRN z dnia 15 XII 1969 r. do Wydziału Organizacyjno-Prawnego PWRN, s. 3.

Szybko zaczął wówczas narastać problem nielegalnego budownictwa sakralnego, które było sprzeczne z polityką reglamentacyjną. 14 grudnia 1971 r. kierownik wydziału Markun chwalił się, że „w zakresie budownictwa sakralnego i kościelnego oraz remontów stosowano nadal ograniczenia. Nie uwzględniano w nowych planach żadnej nowej budowli, ujmując jedynie niezbędne remonty obiektów sakralnych i kościelnych"[58]. 20 grudnia 1971 r. kierownik wydziału zaapelował więc do przewodniczącego PWRN o przyspieszenie wydania rozporządzenia wykonawczego Rady Ministrów, ustalającego sankcje prawne w przypadku niepodporządkowania się wydanym decyzjom organów administracji państwowej. Miało to być rozporządzenie do dekretu z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych. Markun napisał, że ów dekret „nie precyzuje dokładnie pojęcia »przekształcenia parafii« – co powoduje, że hierarchia kościelna pod mianem punktów duszpasterstwa tworzy nielegalne parafie, nagminne są przypadki obsadzania stanowisk proboszczów czy administratorów parafii wikariuszami, ekonomami, ekspozytami z pełnymi uprawnieniami proboszczów"[59].

Rozporządzenie takie nie ukazało się, a przewodniczący PWRN Tadeusz Skwirzyński (1923–1995) 12 lutego 1973 r. skierował do wydziałów PWRN, PPRN i PMRN oraz urzędów gminnych tylko pismo okólne dotyczące sposobu i trybu załatwiania oraz uwzględniania spraw wyznaniowych. Zwrócił uwagę na niewłaściwą praktykę kierowania interesantów przez inne wydziały do WdsW PWRN. Stwierdził, że merytoryczne uzgadnianie decyzji z tym wydziałem jest sprawą wewnątrzorganizacyjną i nie powinno być publicznie ujawniane[60]. Zobowiązał przewodniczących prezydiów powiatowych rad narodowych i naczelników gmin do sprawowania nadzoru budowlanego polegającego na wykrywaniu nielegalnego budownictwa sakralnego i samowolnego zajmowania obiektów budowlanych i lokali o innym przeznaczeniu. W związku z partyjną polityką „ocieplenia" relacji z Kościołem rzymskokatolickim działania te były w większości przypadków nieskuteczne. Kościoły i związki wyznaniowe stosowały taktykę faktów dokonanych.

Wiele dekretowanych przez przewodniczącego PWRN czynności miało charakter pozoru. Polityka partii i państwa zmieniła się bowiem w tym zakresie dość poważnie. Na przykład już 30 stycznia 1973 r. kierownik WdsW Zygmunt Tkaczuk poinformował Kurię Metropolitalną w Gnieźnie, że po rozpatrzeniu wniosku z 21 grudnia 1971 r. i odbyciu 12 i 18 grudnia 1972 r. konferencji z przedstawicielami kurii ujął w planie budownictwa sakralnego na 1973 r. budowę kościoła w rejonie dzielnic Kapuściska-Wyżyny w Bydgoszczy. Był to przełom w sferze budownictwa

[58] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 6, Działalność WdsW, k. 16.
[59] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 3, Działalność WdsW, k. 25.
[60] *Ibidem*, k. 33.

sakralnego w mieście, gdyż dotychczas na wnioski tego typu „odpowiedź była zawsze negatywna. Albo mówiono, pisano, że Bydgoszcz ma dostateczną ilość kościołów, by wierni mogli spełniać praktyki religijne, albo wreszcie, że brak jest materiałów budowlanych, czy że Kościół nie dysponuje własnymi terenami na ten cel”[61]. Jak informował odpowiedzialny za budownictwo kościelne sufragan archidiecezji gnieźnieńskiej bp Jan Michalski (1914–1989), dotychczas władze województwa bydgoskiego „nie zgodziły się na rozpatrywanie wniosku o lokalizację kościoła[62] tam, gdzie są przewidziane nowe dzielnice, aczkolwiek uchwała sejmowa mówi o takim planowaniu i takim przeznaczeniu miejsc na cele kulturalne, oświatowe, społeczne […]. W latach 1956–1977 udzielono w nowym województwie bydgoskim tylko jednego zezwolenia na budowę kościoła[63] i to właśnie tu, na Wyżynach w Bydgoszczy […]. W tym samym czasie w Gnieźnie, które jest chyba 6- albo 7-krotnie mniejszym miastem, bo liczy 50 tysięcy mieszkańców […] dwa nowe osiedla utrzymały zezwolenia na budowę kościoła […]. Jeśli wniosek nasz przekracza możliwości w zakresie środków inwestycyjnych, jak nam podano, wnosimy o tymczasowe pobudowanie baraku-kaplicy z materiałów odpadowych, które zostały zebrane z parafii na terenie całej archidiecezji”[64].

Podstawowe czynności wykonywane przez wydział to: analizy, oceny, kontrole, wizytacje, „rozmowy wynikające z tytułu nadzoru”. Na rozmowy wzywano pisemnie i zazwyczaj dotyczyły one „wrogich wystąpień z ambony”[65]. Przeprowadzano „rozmowy profilaktyczne w miarę zachodzących potrzeb”, a także rozmowy z biskupami i dziekanami, też „w miarę zachodzących potrzeb”. Rytuałem były takie spotkania przed objęciem urzędów kościelnych. Ksiądz Kazimierz Sojka (1911–1995) tak opisał jedno z nich: „1 października (1968 r.) – dostałem wezwanie do Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej – Wydział do spraw Wyznań. Tu mgr Alfons Markun w obecności innego urzędnika oświadczył, że Kuria Metropolitalna w Gnieźnie wystąpiła z wnioskiem bym został administratorem parafii pod wezwaniem Świętej Trójcy w Bydgoszczy. Są jednak ze strony władzy państwowej PRL pewne zastrzeżenia. Po dłuższej dyskusji i odrzuceniu wszystkich zarzutów, widząc moją nieugiętą postawę, postawiono mi pytanie:

---

[61] R. Biniak, *Bogu i Im zbudowaliśmy tę świątynię*, Bydgoszcz 1990, s. 24.

[62] Rozpatrywanie wniosku przez odpowiednie instytucje możliwe było dopiero, gdy WdsW wpisał budowę do nowego planu.

[63] Biskup Jan Michalski nie uwzględnił budowy kościoła pw. NMP Niepokalanego Poczęcia w 1957 r. w dzielnicy Jachcice w Bydgoszczy ze wsparciem Frontu Jedności Narodu.

[64] J. Michalski, *Kazanie wygłoszone 10 czerwca 1973 roku w parafii pw. św. Polskich Braci Męczenników w Bydgoszczy* [w:] M. Damazyn, *Syn bohaterskiego miasta Bydgoszczy – Jan Michalski*, Bydgoszcz 2020, s. 294–295.

[65] „Rozmowy” takie w latach sześćdziesiątych XX w. prowadził zazwyczaj Zygmunt Krzyżanowski, dobierając w charakterze świadka drugiego urzędnika.

– Czy ksiądz nie będzie się sprzeciwiał zarządzeniom władzy ludowej i wypełniał wszystko, co ta władza postanowi?

– Wszystko wypełniać będę – odpowiedziałem krótko – co zgodne będzie z decyzją Episkopatu Polski, dla dobra ludzi i nie będzie wymierzone przeciwko Kościołowi. Postępować będę zgodnie z Prawem Bożym, z sumieniem; jako kapłan i jako Polak.

Sądziłem, że po tej rozmowie władza ludowa nie zatwierdzi mnie na proboszcza parafii pod wezwaniem Świętej Trójcy. Jednak niespodziewanie szybko nadeszła pozytywna odpowiedź"[66].

Można domniemywać, że pozytywna decyzja władz wyznaniowych, mimo pewnych zastrzeżeń i jednoznacznej postawy księdza stawiającego wyżej rozporządzenia władz kościelnych od świeckich, wynikała właśnie ze zmiany polityki wyznaniowej po Milenium–Tysiącleciu, realizowanej w terenie przez Markuna, który mimo swojej pryncypialności musiał być elastyczny, zapewne pod wpływem sugestii płynących z KW PZPR.

Wydział na wzór tajnych służb dokonywał także tzw. zabezpieczeń przedsięwzięć masowych, głównie procesji Bożego Ciała, odpustów i pielgrzymek. Pracownicy wydziału uczestniczyli jako obserwatorzy w uroczystościach kościelnych, zdając z nich pisemne sprawozdania, skupiające się głównie na treściach kazań. Uzgadniali to uczestnictwo z SB, aby się nie dublować.

Ponadto do zadań WdsW należało organizowanie narad, szkoleń i instruktaży dla jednostek niższego szczebla, opracowywanie rocznych planów budownictwa i remontów obiektów kościelnych i sakralnych, gromadzenie i ewidencjonowanie akt oraz prowadzenie biblioteki wydziałowej umożliwiającej doskonalenie wiedzy w zakresie skomplikowanych zjawisk religijnych. Akta wytwarzane przez wydział oznaczano symbolem „Wz". W większości opatrzone były gryfem: poufne, tajne, tajne specjalnego znaczenia.

Szczególną formą działania WdsW była koordynacja tzw. spotkań zbiorowych z klerem rzymskokatolickim na poziomie powiatów. Wraz z upływem czasu były one mniej chętnie organizowane. Kierownik wydziału Markun w piśmie z 14 grudnia 1971 r., kierowanym do zajmującego się sprawami wyznaniowymi zastępcy przewodniczącego PWRN Antoniego Majdzińskiego (1915–?), poskarżył się, że „prezydia p[owiatowych] i m[iejskich] r[ad] n[arodowych] zorganizowały 6 spotkań zbiorowych, wobec zaplanowanych 26 spotkań. Prezydia p[owiatowych] i m[iejskich] r[ad] n[arodowych] nie wykonały zaplanowanej ilości spotkań, pomimo ustawicznych ponagleń ze strony wydziału – tłumacząc się istniejącą sytuacją ogólną w kraju"[67].

Specyfiką pracy operacyjnej WdsW PWRN były tzw. teczki, gromadzące różne, często przypadkowe dane dotyczące różnych zagadnień. Do stałych zbiorów

[66] J. Gołębiewski, *Pan jest moim pasterzem…*, s. 42–43.

[67] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 6, Działalność WdsW, k. 16.

dokumentów tego typu należały teczki: osób duchownych, seminariów duchownych, klasztorów i parafii zakonnych, a także wyznań nierzymskokatolickich. Ułatwiało to systematyzację posiadanego materiału oraz operowanie szczegółami, często niezbędnymi podczas sporządzania kolejnych raportów i statystyk. Oprócz tego kierownik wydziału prowadził teczkę „spraw specjalnych zastrzeżonych"[68], którą przechowywał w kasie pancernej.

Stałym elementem pracy był kontakt z UdsW w Warszawie, organizującym liczne narady, odprawy, konferencje i szkolenia oraz przesyłającym konkretne polecenia i dyrektywy, a także wydającym „Biuletyn Problemowy".

Partnerem wydziału w KW PZPR był Wydział Administracyjny oraz Zespół (Kolektyw) ds. Kleru. Oprócz wyspecjalizowanych działaczy i instruktorów partyjnych skupiał on przedstawicieli aparatu bezpieczeństwa, władz oświatowych i wymiaru sprawiedliwości. Po 1971 r. miał charakter „trójki roboczej" w KW PZPR, zbierającej się raz w tygodniu, najczęściej z udziałem przedstawicieli WdsW[69]. To z nią „wyznaniowcy" uzgadniali swoje najważniejsze decyzje, głównie dotyczące stanowisk kościelnych, erygowania parafii i budownictwa kościelnego.

Lokalne instancje PZPR aktywizowały się w zależności od faz polityki wyznaniowej państwa. Na przykład 17 sierpnia 1962 r. pod przewodnictwem I sekretarza KW PZPR Benona Miśkiewicza (1930–2008) odbyła się narada pierwszych sekretarzy komitetów powiatowych i miejskich PZPR w sprawie ograniczenia pielgrzymek do Częstochowy w dniach 25 i 26 sierpnia oraz w innych terminach. W ślad za nią PWRN zorganizowało 30 sierpnia podobną naradę z przewodniczącymi prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych. Głównym wnioskiem z tych narad było zablokowanie wyjazdów zbiorowych[70] oraz odciągnięcie młodzieży w ramach ogólnej dyrektywy wewnątrzpartyjnej z lipca 1958 r. w sprawie pielgrzymek i zewnętrznych uroczystości kościelnych.

Od 1955 r. nadzór nad wydziałem pełnił Wydział VI Służby Bezpieczeństwa, któremu powierzono kontrolę Kościoła rzymskokatolickiego i innych związków wyznaniowych[71]. Prowadził on w stosunku do WdsW działalność inspiracyjno-rozkazodawczą i operacyjną. Z końcem 1956 r.[72] jego zadania przejął Wydział III SB, a od 1 czerwca 1975 r. pion IV SB, noszący w terenie nazwę Wydziału IV. Zadania te określono jako „zabezpieczenie na terenie [danego] województwa zasad ustrojowych PRL przed zagrożeniami wrogą oraz szkodliwą, antypaństwową działalnością polityczną, społeczną

[68] APW, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 3, Struktura organizacyjna WdsW w 1962 r., k. 13.
[69] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 6, Działalność WdsW, k. 2.
[70] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 3, Struktura organizacyjna WdsW w 1962 r., k. 9–22.
[71] *Twarze bezpieki 1945–1990*, red. M. Szymaniak, Bydgoszcz 2010, s. 56.
[72] APB, PWRN w Bydgoszczy, WdsW 1961–1965, 3, Rozkaz organizacyjny nr 015/Org. Ministra Spraw Wewnętrznych z 27 XII 1956 r.

i ideologiczną podejmowaną bądź inspirowaną przez hierarchię i kler Kościoła rzymskokatolickiego, kościoły i związki wyznaniowe nierzymskokatolickie oraz członków i działaczy stowarzyszeń katolików świeckich, jak też osób świeckich działających z pozycji wyznaniowych. Równolegle z realizacją takiej koncepcji zwalczania Kościoła katolickiego, pion IV podejmował działania w kierunku wykorzystania możliwości operacyjnych w celu inspirowania hierarchii i kleru na rzecz zapobiegania i likwidowania napięć społecznych powodowanych działalnością grup antysocjalistycznych"[73].

Tajne służby często prowadziły własne operacje antyreligijne i antykościelne, nie zawsze informując o nich administrację wyznaniową, szczególnie gdy po 1968 r. zaczęła ona tracić znaczenie. Nierzadko w tzw. szeptance i w relacjach z duchowieństwem to „wyznaniowców" winiono za nie. Służba Bezpieczeństwa wydawała też administracji wyznaniowej poufne polecenia oraz włączała ją w swoje działania.

Podsumowanie

Administracja wyznaniowa w województwie bydgoskim w latach 1957–1975, choć była zależna od zmiennej w tym okresie polityki wyznaniowej państwa, to jednak jako instytucja nadzorczo-kontrolna funkcjonowała na odrębnych warunkach. W znacznym stopniu zapewniono jej samodzielność, która do 1957 r. była zapisana nawet w nazwie samodzielnego referatu do spraw wyznań. Będąc *de facto* ogniwem scentralizowanego pionu quasi-policyjnego, którym kierował UdsW, w małym stopniu wiązała się z lokalnymi władzami (PWRN), które miały obowiązek zapewnić jej bazę organizacyjno-administracyjną. Stanowiła więc dla nich ciało obce, wstydliwe, nierzadko stwarzające wiele kłopotów w ich polityce lokalnej, często opartej na porozumieniu ze związkami wyznaniowymi, szczególnie po 1970 r. Ta autonomia WdsW PWRN została ograniczona po 1967 r., kiedy władze PRL pogodziły się ze swoistym kondominium w zakresie „rządu dusz" dzielonym z Kościołem rzymskokatolickim, a równocześnie postępowała, rozpoczęta w 1956 r., decentralizacja i regionalizacja kraju. Następował wówczas proces redukcji zadaniowej[74] i organizacyjnej wydziału. Władze lokalne – realizując własną politykę – silniej niż dotąd ograniczały działalność kłopotliwego dla siebie organu, a przynajmniej jej nie wspierały. Od 1973 r. zaczęło się wyraźne złagodzenie rygorów polityki wyznaniowej. Przejawiało się ono w akceptacji faktów, m.in. w zakresie erygowania nowych parafii i rozwoju budownictwa kościelnego. Prawie całkowicie zrezygnowano wówczas z działań fiskalnych oraz składania ślubowania przez podpisanie roty ślubowania przed objęciem stanowisk

[73] *Twarze bezpieki…*, s. 83.

[74] Objawem redukcji zakresu działań było ograniczenie wizytacji klasztorów z dwóch w ciągu roku do jednej.

kościelnych, choć dla porządku podejmowano próby w tym zakresie, zazwyczaj bez efektu. Praca wydziału przestała mieć charakter quasi-policyjny, a stała się typowo administracyjna, coraz mniej gorliwie wykonywana i mniej skuteczna.

W odróżnieniu od poprzednich okresów związki wyznaniowe starały się unikać ostrych konfrontacji i zaspokoić biurokratyczne oczekiwania administracji wyznaniowej. Kapłani i działacze świeccy oceniali ją pod kątem przychylności, która bardzo często ujawniała się na szczeblu lokalnym z racji pozasłużbowych relacji międzyludzkich. Dużo zależało od osobistego stosunku do religii i związków wyznaniowych lokalnych liderów politycznych. Bywało, że funkcjonariusze tej administracji tłumaczyli się na płaszczyźnie prywatnej z podejmowanych decyzji i często korzystali w ukryciu z posług religijnych. Zjawisko to poszerzało się wraz z liberalizacją polityki wyznaniowej państwa, co od połowy lat siedemdziesiątych XX w. skutkowało przynajmniej częściową atrapizacją tej administracji.

Nr 1

2020 marzec 16, bm. – Relacja ks. prałata Henryka Berki (ur. w 1935 r.), byłego proboszcza parafii rzymskokatolickiej pw. Chrystusa Króla w Bydgoszczy

Moje relacje z administracją wyznaniową były bardzo konkretne i niekonfrontacyjne. O dyrektorze Zygmuncie Tkaczuku nie mogę powiedzieć nic złego. Gdy w 1977 r. wystąpiłem o zezwolenie na budowę domu katechetycznego, a w zasadzie domu parafialnego z plebanią, to poprosił o przedstawienie koncepcji oraz argumentów, bo musi pójść z nimi do Białego Domu[75]. Powiedziałem, że w sąsiedztwie są dwie piękne szkoły, nasz barak katechetyczny wygląda obskurnie[76], a ponadto nasi księża mieszkają w trzech mieszkaniach w bloku przy ul. Pawła Findera 9 (mieszkania nr 6, 8, 9; obecnie ul. Dmowskiego). Cały czas są między ludźmi. Specjalnie zaakcentowałem to „między ludźmi".

– To już są argumenty – orzekł.

Wkrótce otrzymałem pozwolenie.

Gdy uzyskałem mianowanie na proboszcza powstałej 2 lutego 1978 r. parafii pw. Chrystusa Króla w Bydgoszczy, to wezwał mnie i poprosił o życiorys.

– Wy lepiej ode mnie go znacie – powiedziałem.

Poprosił więc o złożenie podpisu pod rotą ślubowania na wierność Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej[77]. Odmówiłem.

– Ja ślubowałem Panu Bogu i przyrzekłem posłuszeństwo swemu biskupowi – stwierdziłem. Zrezygnowany, przestał nalegać.

– Czy ja księdza zatwierdzę, czy nie, to i tak ksiądz proboszczem zostanie – stwierdził.

Kiedyś rozmawialiśmy szczerze o Katyniu.

– Tylko niech ksiądz o tym nie mówi na ambonie – poprosił.

Kontakt z zastępcą kierownika wydziału Józefem Różyckim dotyczył lokalizacji kościoła. Oferował dwie lokalizacje na uboczu. Wskazałem na pustą część cmentarza komunalnego przy ul. Lotników 1.

– Jak się stało, że w mieście nie ma miejsc grzebalnych, a tu taka pustka? – spytał.

– Opatrzność Boża – powiedziałem[78].

---

[75] Tak potocznie nazywano – z racji białego tynku oraz szczególnego znaczenia – budynek KW PZPR przy ul. Jagiellońskiej 13 w Bydgoszczy.

[76] Za postawienie bez pozwolenia baraku na cmentarzu pw. św. Trójcy ks. Henryk Berka został 16 II 1970 r. skazany przez Sąd Powiatowy w Bydgoszczy na karę 5000 zł grzywny.

[77] Rota ślubowania brzmiała: „Ślubuję uroczyście dochować wierności Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, przestrzegać jej porządku prawnego i nie przedsiębrać niczego, co mogłoby zagrażać dobru Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej".

[78] Ta część cmentarza nie była zagospodarowana, bo grabarz, ściśle związany z władzą, prawdopodobnie jako tajny współpracownik SB, wystawił na niej klatki, w których hodował nutrie.

– To niech ksiądz załatwi mi u tej Opatrzności szóstkę w totolotka.

– To nie takie proste. Najpierw trzeba się wyspowiadać, przyjąć Komunię Świętą… – wyjaśniłem.

„Wyznaniowcy" nie byli więc uciążliwi. Co innego Służba Bezpieczeństwa.

Prowokowali. Jeden z nich (Wawrzyniak) konfabulował, że gdy byłem cztery lata wikariuszem parafii pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy na Szwederowie, to on mnie kiedyś pijanego – ja to rozumiem, księża też ludzie, mogą sobie popić – odprowadził pod rękę na plebanię.

– Co pan mówi?! Gdyby mnie ktoś chwycił pod rękę, to bym się przestraszył – powiedziałem.

Grozili, że jak nadal będę tak aktywny, a jako wikariusz nie zasypiałem gruszek w popiele, to nigdy nie zostanę proboszczem.

Mówiłem, że to na pewno nie od nich zależy.

Urządzili prowokację z zakupem bonów dolarowych. Mój kolega z klasy (razem zdawaliśmy maturę), Stefan Łobocki, jako funkcjonariusz Wydziału „W" SB zajmującego się perlustracją korespondencji na poczcie dworcowej ostrzegł mnie przed tą prowokacją.

Gdy w 1971 r. wystawiłem drewniany barak katechetyczny, to szantażowali mnie karą za brak pozwolenia. Chcieli, abym podał nazwiska osób budujących barak.

– To księdza odciąży od odpowiedzialności, bo będzie odpowiedzialność zbiorowa i mniejsza kara – sugerowali.

Niczego nie wskórawszy, pytali o pochodzenie desek z wagonów kolejowych, które były użyte do budowy, bo zgodnie z zaleceniem kurii budowaliśmy z materiałów odpadowych.

– Ludzie przynieśli, gdy ich o to w kościele poprosiłem – odpowiedziałem.

– Ale myśmy tego nie słyszeli – wyrazili zdziwienie i oburzenie.

– Bo mówiłem to na nabożeństwie majowym, w dniu powszednim, a wy podsłuchujecie tylko w niedzielę – wyjaśniłem.

Gdy budowałem już kościół, to oferowali materiały budowlane.

– Ale ja wszystko mam – odpowiadałem niezmiennie.

Problemów z SB związanych z treścią kazań nie miałem, gdyż trzymałem się zalecenia Stefana Kardynała Wyszyńskiego, aby publicznie nie poruszać spraw politycznych.

– Politykę zostawcie mnie – mówił prymas.

W zasadzie, jeśli idzie o inne kontakty z administracją, to związane one były z administracją budowlaną, gdyż – oprócz domu katechetycznego – budowałem w latach 1983–1988 kościół.

Źródło: w zbiorach autora.

Nr 2

2020 wrzesień 18, bm. – Relacja ks. kanonika Kazimierza Drapały (ur. w 1934 r.), byłego proboszcza parafii pw. Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel

Należę do tych kapłanów, których ordynariusz diecezji gnieźnieńskiej Stefan Kardynał Wyszyński na początku lat siedemdziesiątych XX wieku skierował do Bydgoszczy w celu organizowania ośrodków duszpasterskich w tym szybko rozbudowującym się mieście. Wysłani księża organizowali to życie w maleńkich kaplicach cmentarnych na Jarach, na Cmentarzu Nowofarnym, na Bielawkach i na Górzyskowie. Kaplice urządzano w domach prywatnych, w zwykłej szopie – jak na Wyżynach – czy w domu zakonnym, jak na Miedzyniu. Było nas pięciu. Posłanych kapłanów nazywano wówczas „walizkowcami" lub „korytarzowcami" z racji zamieszkiwania sublokatorskiego u ludzi świeckich. Ich zadania niosły ze sobą duże ryzyko i niepewność. Towarzyszyły im utrudnienia ze strony władz państwowych, a szczególnie Służby Bezpieczeństwa.

Zgodnie z poleceniem 1 lipca 1971 r. przybyłem na bydgoski Miedzyń, który wówczas był peryferyjną dzielnicą liczącą niewiele ponad 4000 mieszkańców i posiadającą znaczne niezagospodarowane jeszcze tereny. Ośrodek duszpasterski miał powstać przy domu zakonnym Sióstr Karmelitanek Bosych, które od 1966 r. zamieszkiwały w tej dzielnicy, nabywając dom przy ul. Spacerowej 41. Warunki mieszkaniowe nie były dla nich łatwe, gdyż zwykła willa zamieniona na dom zakonny musiała pomieścić kilkanaście zakonnic. Mimo to siostry z wielką życzliwością i serdecznością odniosły się do zleconego mi zadania współtworzenia ośrodka duszpasterskiego. Umożliwiały mi sprawowanie Mszy Świętej w niedzielę i dni powszednie w maleńkiej kaplicy o powierzchni 16 metrów kwadratowych.

W 1976 r. przystąpiłem do powiększania kaplicy poprzez dostawienie wiaty do werandy o wymiarach 6 × 4 metry. Wywołało to ostrą reakcję władz miejskich, wezwał mnie prezydent miasta Wincenty Domisz. Po długich rozmowach 25 maja 1976 r. władze odstąpiły jednak od rozbiórki tego nielegalnie postawionego obiektu. Kolejne poszerzenie wiaty odbyło się pod koniec tego roku.

Wnioski Kurii Metropolitalnej na budowę kościoła spotkały się z negatywną odpowiedzią Wydziału do spraw Wyznań UW. Nie zgadzano się również na dobudowę przedsionka i remont dachu. Zgodę na te prace wydano dopiero w lipcu 1979 r. Podczas robót przyjeżdżali do mnie „wyznaniowcy", zawsze we dwójkę, lustrując plac budowy i pytając o niezbędne dokumenty. Mówiłem, że je mam, ale ich nie pokazywałem. Inspektorom to wystarczało. Raz zaprosiłem ich na obiad, a potem odwiozłem samochodem do Śródmieścia, gdyż przyjechali autobusem.

15 lipca 1980 r. WdsW uznał moje probostwo nowej parafii poprzez niezgłoszenie zastrzeżeń, a był to dokument pisemny. W ślad za uznaniem probostwa uzyskałem zgodę 29 sierpnia 1980 r., by dom gospodarczy wcześniej wybudowany tylko do wysokości parteru stał się plebanią poprzez wykonanie nadbudowy piętra. Od 1986 do 1991 r. trwała rozbudowa, a właściwie budowa obecnego kościoła. Stosunki z Wydziałem do spraw Wyznań były już tylko formalne.

Źródło: w zbiorach autora.

Nr 3

2020 październik 29, bp. – Relacja ks. prałata Władysława Mielcarka (ur. w 1925 r.), byłego proboszcza parafii rzymskokatolickiej pw. św. Floriana w Żninie i pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Bydgoszczy

Z administracją wyznaniową zetknąłem się po raz pierwszy, będąc wikariuszem w parafii pw. św. Mikołaja w Inowrocławiu (1952–1958). Zostałem w 1953 r. wezwany do Samodzielnego Referatu do spraw Wyznań PPRN, a tam czekał na mnie funkcjonariusz U[rzędu] B[ezpieczeństwa] P[ublicznego], proponując, abym informował U[rząd] B[ezpieczeństwa] P[ublicznego], kto odwiedza proboszcza ks. kanonika Stanisława Płoszyńskiego.

– Nazywacie nas pachołkami biskupów, imperialistów itp. Jestem takim pachołkiem proboszcza i nie jestem w stanie spełnić waszego żądania – powiedziałem.

Drugie starcie miało miejsce po objęciu przeze mnie w 1958 r. probostwa parafii pw. Wszystkich Świętych w Kretkowie pow. Jarocin. Gdy w 1961 r. wycofano ze szkół nauczanie religii, umożliwiając prowadzenie katechezy w punktach katechetycznych i opłacając księży w wysokości 1000 zł miesięcznie, to wezwano mnie do PPRN. Oprócz kierownika Samodzielnego Referatu do spraw Wyznań obecny był przewodniczący PPRN, inspektor oświaty i funkcjonariusz U[rzędu] B[ezpieczeństwa] P[ublicznego]. Zapytano, czy będę prowadził punkt katechetyczny.

Odpowiedziałem, że zgodnie z konstytucją nauczać będę w kościele.

– A dlaczego nie w punkcie katechetycznym?

– Bo w każdej chwili przyślecie komisję i zamkniecie mi ten punkt – odpowiedziałem.

Byli zdziwieni, przewodniczący PPRN nalegał.

– A czy pan zagwarantuje mi, że punkt ten nie zostanie zamknięty? – zapytałem.

– Nie, tego nie możemy zagwarantować.

Jeśli idzie o katechezę, to administracja, najpierw wyznaniowa, a potem oświatowa, żądała sprawozdań z nauczania religii; w szczególności chodziło o liczbę uczniów. Nigdy takich sprawozdań nie składałem.

Prowadzenie punktu katechetycznego, obok prowadzenia ksiąg inwentarzowych, było treścią kilku rozmów „na wezwanie" z zastępcą kierownika Wydziału do spraw Wyznań PWRN w Bydgoszczy Józefem Różyckim. W sprawie punktu katechetycznego miałem stanowisko niezmienne, a jeśli idzie o księgi inwentarzowe (majątek, zakupy, straty), to zgodnie z zaleceniem Stefana Kardynała Wyszyńskiego, aby nie dać się uzależnić od władz, nie zamierzałem ich prowadzić. Stało się to powodem niezatwierdzenia przez wydział mojego probostwa parafii pw. św. Floriana w Żninie (1968–1972), a więc posługiwałem tam jako wikariusz ekonom, z wyjątkiem ostatnich

kilku miesięcy, kiedy ostatecznie zgodzono się na moją nominację, gdyż rozpoczął się okres „normalizacji stosunków państwa i Kościoła".

Po wizytacji w 1970 r. parafii żnińskiej przez prymasa Polski zostałem wezwany przed kolegium do spraw wykroczeń[79] pod zarzutem wywieszenia flag obcego państwa. Chodziło o biało-żółte flagi papieskie. Na posiedzenie kolegium przyniosłem encyklopedię i pokazałem właściwy wizerunek flagi Państwa Watykańskiego. Na biało-żółtym tle widniała tiara.

– Zgodnie z przepisami flaga państwowa musi być dokładnie odwzorowana, a nasze flagi nie miały tiary – poinformowałem.

Po ukaraniu mnie grzywną odwołałem się do kolegium wojewódzkiego. W odwołaniu zażądałem podania podstawy prawnej kary.

W Bydgoszczy jakiś milicjant odczytał treść jakiegoś rozporządzenia z 1926 r., które rzekomo zakazywało umieszczania w przestrzeni publicznej flag papieskich i niebiesko-białych Sodalicji Mariańskiej.

– A przecież wtedy Sodalicji jeszcze nie było – stwierdziłem, pytając równocześnie, czy ten, kto wiesza obok siebie ręcznik żółty i biały, też zostanie ukarany.

– Tak.

– To na jakiej podstawie?

– My tego księdzu nie powiemy.

– To dziękuję – zakończyłem swoją wizytę.

Odwołałem się do najwyższych władz w Warszawie, informując, że kolegium do spraw wykroczeń w Bydgoszczy nie chce podać podstawy prawnej. Po pewnym czasie wezwał mnie przewodniczący PPRN w Żninie Edmund Lehman z informacją:

– My księdzu tę karę darujemy.

– Proszę o decyzję na piśmie – poprosiłem.

– My tego nie możemy uczynić – stwierdził przewodniczący.

W którejś z prywatnych rozmów prosił mnie, abym nie mówił dzieciom, że ten, kto nie uczęszcza na lekcje religii, ten ma grzech, bo jego syn chodzący do pierwszej klasy szkoły podstawowej jest z tego powodu sekowany przez kolegów.

W zasadzie ostatnie spotkanie z administracją wyznaniową to ślubowanie blisko 150 księży z całego województwa w 1972 r. w oparciu o dekret z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych. Odbyło się ono w sali WZGS przy ul. Dworcowej. Nie pamiętam, czy podpisywaliśmy się wówczas pod notą ślubowania, czy tylko podpisywaliśmy listę obecności.

Trudniejsze były spotkania z U[rzędem] B[ezpieczeństwa] P[ublicznego] i SB. Gdy byłem wikariuszem w Inowrocławiu w parafii pw. św. Mikołaja, to podczas wizyty w Bydgoszczy, jadąc samochodem, miałem stłuczkę z tramwajem na dzisiejszym

[79] Właśc. kolegium karno-administracyjne.

Rondzie Kujawskim. Zostałem ukarany mandatem wysokości 50 zł. Zapłaciłem, a tu po pewnym czasie pojawił się funkcjonariusz U[rzędu] B[ezpieczeństwa] P[ublicznego] z moim mandatem w ręku.

– Ksiądz został ukarany.

– Tak.

– Czy wie ksiądz, że to grozi utratą prawa jazdy i powtórnym egzaminem? – zapytał gorliwie.

Prawdopodobnie spodziewał się, że będę się kajał i prosił go, aby do tego nie dopuścił.

– Ukarać! – powiedziałem. – Przykładnie ukarać.

Odszedł jak niepyszny.

Przychodzących do mnie funkcjonariuszy przyjmowałem w biurze, okazując pełen szacunek dla ich ludzkiej godności. Umocniłem się w tej postawie po spowiedzi, jaką odebrałem, będąc wikariuszem w parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Bydgoszczy (1953–1958). Po spowiedzi penitent w rozmowie prywatnej przyznał się, że pracuje w U[rzędzie] B[ezpieczeństwa] P[ublicznego] na Podhalu i, będąc przejazdem przez Bydgoszcz, skorzystał z okazji do wyspowiadania się, bo kościół był blisko dworca. Wyraził zaniepokojenie, że księża tracą ducha oporu.

– Tak nie powinno być – powiedział. – Bądźcie dzielni!

13 grudnia 1981 r. przed Mszą Świętą o godzinie 6.00 w kościele pw. M[atki] B[oskiej] N[ieustającej] P[omocy] podeszło do mnie dwóch oficerów milicji, informując o stanie wojennym i przedstawiając trzy prośby – zalecenia, abym nie wzywał ludzi do walki zbrojnej, abym nie modlił się za internowanych i abym wyjaśnił ludziom, że nie było innego wyjścia i stan wojenny był koniecznością.

Odpowiedziałem, że walka gołymi rękoma z czołgami jest bezsensem, a za uwięzionych będę się modlił, gdyż Kościół od wieków zawsze za nich się modlił. Stwierdziłem, że nie będę mówił o konieczności stanu wojennego, gdyż według mnie było inne wyjście.

– Jakie? – zapytali.

– Wybory. Niech ludzie wybiorą kogo chcą.

Ostatecznie poprosili tylko o to, abym nie nawoływał do walki.

Gdy po zabójstwie ks. Jerzego Popiełuszki na cmentarzu parafialnym przy ul. Kossaka stanął krzyż, to SB prosiła, abym go usunął.

– Ksiądz jest od stawiania krzyży, a nie od ich usuwania – powiedziałem.

– Ludzie przynoszą tam kwiaty i znicze, a to wywołuje niepokój społeczny – skarżyli się.

– To wystawcie tam posterunek i mówcie, że nie można przynosić kwiatów i zniczy – zaproponowałem.

– Tego nie możemy zrobić – stwierdzili.

– A ja nie mogę usunąć krzyża. A więc jest pat.

Prawdopodobnie podczas beatyfikacji św. Maksymiliana Kolbe w Rzymie 17 września 1971 r., a z inicjatywy Polonii zagranicznej pojechało tam z kraju 5000 pielgrzymów, miała miejsce prowokacja. Po uroczystości podeszły do mnie jakieś bardzo swobodnie zachowujące się dziewczyny z pytaniem, czy nie przewiózłbym dla znajomych w Szczecinie listu z informacją, jak przekroczyć zieloną granicę. Powiedziałem, że nie jeżdżę do Szczecina i niech poszukają kogoś innego. W tym momencie pojawił się jakiś ksiądz z aparatem fotograficznym w ręku, a one nie biorąc pod uwagę faktu, że się dekonspirują, zaczęły witać się z nim bardzo serdecznie. Prawdopodobnie był to przebieraniec, który chciał wykonać fotografie, jak biorę do ręki trefny list.

Według mnie to SB dokonała profanacji Najświętszego Sakramentu po odpuście 27 czerwca 1985 r., kiedy to na planszach wokół kościoła przedstawiłem cytaty z kazania ks. Jerzego Popiełuszki zamordowanego 19 października 1984 r. Włamano się wówczas do kościoła, rozbito jedną skarbonkę, rozsypano hostie. W anonimowym liście napisano, abym nie podskakiwał. Po wyborach 4 czerwca 1989 r. anonim napisał: „Jeszcze się was boimy, ale to już niedługo". Według mnie ataki na księży w połowie lat osiemdziesiątych XX wieku były ogólnopolską, nieoficjalną akcją SB, w której chęć zemsty mieszała się z bezsilnością wobec szerszych procesów politycznych. Tajne służby wiedziały, że system upada, i nie chciały się z tym pogodzić.

Źródło: w zbiorach autora.

Nr 4

2020 marzec 4, bm. – Relacja ks. kanonika Franciszka Sołtysiaka (ur. w 1934 r.), byłego proboszcza parafii rzymskokatolickiej pw. św. Anny w Drzewianowie i pw. Chrystusa Dobrego Pasterza w Białych Błotach

Z administracją wyznaniową zetknąłem się w 1977 r. podczas rozbudowy plebanii w Drzewianowie. Zarówno urzędnicy z PPRN w Nakle, jak i powiązana z nimi Służba Bezpieczeństwa utrudniali mi prowadzenie tej inwestycji. Była ona niezbędna także z uwagi na ochronę kościoła przed zalewającą wodą spływającą z pobliskiej skarpy. Zapamiętałem następujący dialog:

– Jakim prawem ksiądz nabył tyle ziemi, skoro ksiądz nie jest rolnikiem i nie ma rolniczego wykształcenia?

– A czy pierwszy sekretarz Edward Gierek zapomniał, jak fedrować pod ziemią, gdy objął swoje stanowisko? – zapytałem. – Ja też nie zapomniałem pracy na roli, bo pochodzę ze wsi – dodałem.

A szło tutaj o 2000 m², które dostałem od mieszkanki wsi Józefy Przybylskiej. Budowę plebanii kontynuowałem, za co zostałem ukarany grzywną przez kolegium do spraw wykroczeń. Parafianie, choć byli biedni, zebrali pieniądze na opłacenie grzywny.

Gdy 1 lipca 1986 r. zostałem proboszczem parafii pw. Chrystusa Dobrego Pasterza w Białych Błotach, to wezwano mnie do wydziału do spraw wyznań, aby mnie poinformować, że na budowę kościoła z plebanią dostanę tylko tyle ziemi, ile określa obrys budowli. W rzeczywistości uzyskałem nieco większą działkę. Gdy przedstawiłem projekt świątyni, to urzędnik wykrzyknął:

– Co za agresywny budynek! Trzeba zmienić!

Zmieniliśmy.

Administracja wyznaniowa bywała uciążliwa, ale jeszcze gorsza była Służba Bezpieczeństwa; gdy obejmowałem parafię w Białych Błotach, to zorganizowała ona społeczny bojkot proboszcza, który jest „niepokorny", co wynikało z mojej dotychczasowej posługi w Drzewianowie.

Źródło: w zbiorach autora.

Słowa kluczowe: administracja wyznaniowa, polityka wyznaniowa, kadry

Streszczenie

W latach 1957–1975 w województwie bydgoskim administracja wyznaniowa przechodziła przeobrażenia. W wyniku zmian polityki wyznaniowej państwa – z likwidacyjnej na reglamentacyjną i laicyzacyjno-ateizującą – zbliżyła się do modelu „urzędniczego", pozbawiając się – choć nie do końca – charakteru „policyjnego". Nastąpiła także wymiana kadr na młodszą i lepiej przygotowaną obsadę, która zresztą cały czas się dokształcała. Wymagano od niej wykształcenia minimum na poziomie średnim, mobilizowano do studiów wyższych, choć niepełnowartościowych, gdyż zaocznych. Pracowitość i oddanie „sprawie" kolejnych dyrektorów WdsW sprawiły, że bydgoski organ administracji wyznaniowej należał do najlepszych w kraju.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Bydgoszczy, Wydział do spraw Wyznań 1961–1965, 3, 4, 5, 6, 14, 16, 81–88, 1212

Archiwum Zakładowe Urzędu Wojewódzkiego w Bydgoszczy

1952, 14657, 6253

Źródła wywołane

Relacja ks. Alfreda Lewicza z dnia 26 września 2020 r. (w zbiorach autora)

Relacja ks. Franciszka Sołtysiaka z dnia 4 marca 2020 r. (w zbiorach autora)

Relacja ks. Henryka Berki z dnia 16 września 2020 r. (w zbiorach autora)

Relacja ks. Kazimierza Drapały z dnia 18 września 2020 r. (w zbiorach autora)

Relacja ks. Władysława Mielcarka z dnia 29 października 2020 r. (w zbiorach autora)

OPRACOWANIA

Białecki K., *Kościół narodowy w Polsce w latach 1944–1965*, Poznań 2003.

Biniak R., *Bogu i Im zbudowaliśmy tę świątynię*, Bydgoszcz 1990.

Gołębiewski J., *Pan jest moim pasterzem*, Bydgoszcz 1995.

Kochański A., *PZPR wobec religii i Kościoła w 1953 r.*, „Więź" 1992, nr 10.

Krawczyk M., *Organy państwowo-partyjne odpowiedzialne za wytyczanie i realizowanie polityki wyznaniowej PRL*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach" 2011, nr 89.

Michalski J., *Kazanie wygłoszone 10 czerwca 1973 roku w parafii pw. św. Polskich Braci Męczenników w Bydgoszczy* [w:] M. Damazyn, *Syn bohaterskiego miasta Bydgoszczy – Jan Michalski*, Bydgoszcz 2020.

Staniszkis J., *Ontologia socjalizmu*, Warszawa 1989.

Twarze bezpieki 1945–1990, red. M. Szymaniak, Bydgoszcz 2010.

Zaremba M., *Wielka trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Kraków 2017.

Stefan Pastuszewski (ur. 1949) – doktor nauk humanistycznych z zakresu historii. Specjalizuje się w historii najnowszej, a przede wszystkim w historii chrześcijańskich mniejszości wyznaniowych; dziejach kultury i środkach społecznego przekazu; najnowszych dziejach społeczności lokalnych, wielokulturowości i wieloetniczności oraz historii niezależnych ruchów politycznych w PRL, historii Inflant i Bałkanów. Jest autorem 17 monografii i 130 artykułów naukowych. W 1988 r. otrzymał nagrodę imienia Andrzeja Frycza Modrzewskiego za całokształt publikacji poświęconych mniejszościom religijnym.

Zbigniew Bereszyński
Badacz niezależny
ORCID: 0000-0001-9761-8701

Wydział do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu jako instrument sprawowania nadzoru nad Kościołem i stowarzyszeniami religijnymi w latach 1957–1975

W połowie 1950 r. zostało utworzone nowe województwo z ośrodkiem w Opolu. W lipcu tego samego roku rozpoczęło działalność Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (PWRN) w Opolu jako najwyższy organ władzy państwowej w nowo powołanej jednostce administracyjnej. Jego struktura organizacyjna obejmowała m.in. Referat do spraw Wyznań (RdsW), zwany początkowo Referatem do spraw Wyznaniowych. Podlegał on bezpośrednio przewodniczącemu PWRN[1]. Ustalony w marcu 1951 r. tymczasowy zakres działania RdsW PWRN obejmował następujące grupy zagadnień: sprawy ogólne, sprawy wyznania rzymskokatolickiego, sprawy wyznań nierzymskokatolickich, nadzór nad stowarzyszeniami wyznaniowymi oraz sprawy dotyczące dóbr martwej ręki i Funduszu Kościelnego[2]. Na mocy uchwały Rady Ministrów z 17 lutego 1955 r. miejsce dotychczasowych referatów do spraw wyznań w prezydiach wojewódzkich rad narodowych zajęły wydziały do spraw wyznań[3].

W kwietniu 1958 r. Rada Ministrów wydała rozporządzenie w sprawie zasad tworzenia wydziałów w prezydiach rad narodowych[4]. W ślad za tym w czerwcu i lipcu 1958 r. PWRN w Opolu podjęło wiele uchwał regulujących zakresy działania i organizację wewnętrzną poszczególnych komórek organizacyjnych. Wśród uregulowań

[1] Archiwum Państwowe w Opolu (dalej: APO), Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (dalej: PWRN) w Opolu, 380, Protokół nr III z posiedzenia PWRN w Opolu, odbytego 17 VII 1950 r., s. 18.

[2] Zarządzenie organizacyjne nr 5/50 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu w sprawie tymczasowego zakresu działania Referatu do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu z dnia 10 III 1951 r., Dz.Urz. PWRN w Opolu 1951, nr 1, poz. 20.

[3] Uchwała nr 132 Rady Ministrów z dnia 17 lutego 1955 r. w sprawie utworzenia wydziałów do spraw wyznań w prezydiach wojewódzkich rad narodowych oraz Rad Narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi, M.P. 1955, nr 16, poz. 164. Por. L. Fiejdasz, *Rola Wydziału do Spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie w laicyzacji służby zdrowia*, „Studia z Prawa Wyznaniowego" 2009, t. 12, s. 199.

[4] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 18 kwietnia 1958 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydia rad narodowych, Dz.U. 1958, nr 25, poz. 103.

znalazła się również uchwała z 30 czerwca 1958 r., odnosząca się do Wydziału do spraw Wyznań (WdsW). Zgodnie z nią w WdsW miały powstać stanowiska pracy: kierownik wydziału, starszy inspektor ds. wyznania rzymskokatolickiego i innych wyznań, inspektor ds. stowarzyszeń i organizacji wyznaniowych oraz starszy referent ds. ewidencji i statystyki[5]. Uchwała PWRN w Opolu z 7 czerwca 1963 r. zmieniła nieco ten stan rzeczy. Zgodnie z nią obsada etatowa miejscowego WdsW miała obejmować stanowiska kierownika i jego zastępcy, starszego referenta oraz tylko dwóch starszych inspektorów[6]. Tak ustalony schemat zatrudnienia w wydziale utrzymywał się do początku lat siedemdziesiątych XX w. W późniejszym czasie uległ on pewnemu zwiększeniu i w 1972 r. WdsW PWRN w Opolu, jak wynika z zachowanej dokumentacji, dysponował już co najmniej sześcioma pracownikami[7].

Do 1962 lub 1963 r. kierownikiem WdsW PWRN w Opolu był Wacław Mądrzejewski, na początku stycznia 1964 r. powołany przez Prezydium Miejskiej Rady Narodowej (PMRN) w Opolu na stanowisko zastępcy dyrektora ds. administracyjnych w Miejskim Przedsiębiorstwie Gospodarki Komunalnej w Opolu[8]. Jako kolejny kierownik WdsW PWRN występuje w 1963 r. Zbigniew Zawadzki[9].

W 1959 r. jako pracownica WdsW PWRN w Opolu wymieniana jest również Helena Trzcińska, członek PZPR, a wcześniej PPR, była funkcjonariuszka UB oraz żona ppłk. Henryka Trzcińskiego, ówczesnego I zastępcy komendanta wojewódzkiego MO ds. bezpieczeństwa w Opolu[10]. Jak widać na tym przykładzie, bliskie relacje między terenowymi strukturami UdsW w województwie opolskim i aparatem bezpieczeństwa nie ograniczały się tylko do oficjalnych kontaktów służbowych.

W 1964 r. kolejnym kierownikiem WdsW PWRN został Adam Urbanowicz, działacz PZPR, zatrudniony w PWRN od 1957 r. Zarabiający na życie we wczesnej młodości

---

5 Uchwała 25/197/58 z dnia 30 czerwca 1958 r. w sprawie zakresu działania i organizacji wewnętrznej Wydziału do spraw Wyznań, Dz.Urz. PWRN w Opolu 1958, nr 9, poz. 100. Por. Z. Bereszyński, *Prawe ramię partii w walce z Kościołem. Działalność terenowych struktur Urzędu ds. Wyznań na przykładzie województwa opolskiego* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020, s. 129.

6 APO, PWRN w Opolu, 1864, Pismo kierownika WdsW PWRN w Opolu do Wydziału Organizacyjno-Prawnego PWRN w Opolu, 21 XI 1970 r., s. 3.

7 APO, PWRN w Opolu, 1870, Informacja, 19 II 1972 r., s. 23.

8 APO, PWRN w Opolu, 1889, Pismo WdsW PWRN w Opolu do UdsW w Warszawie, 9 V 1958 r. s. 2; APO, Urząd Wojewódzki (dalej: UW) w Opolu, 1228, Pismo WdsW PWRN w Opolu do ks. Kazimierza Bochenka, 1 X 1962 r., s. 20; APO, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Opolu, 15, [Protokół z sesji Miejskiej Rady Narodowej w Opolu z 7 I 1964 r.], b.p.

9 APO, UW w Opolu, 1188, Notatka służbowa, 27 V 1963 r., s. 14; APO, UW w Opolu, 1671, Pismo WdsW PWRN w Opolu do WdsW w Katowicach, 26 VII 1963 r., s. 4.

10 APO, PWRN w Opolu, 1868, Pismo naczelnika Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego UdsW w Warszawie do WdsW PWRN w Opolu, 16 VI 1959 r., s. 3; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Krakowie, 058/537, Ankieta personalna [Henryka Trzcińskiego], 16 IX 1959 r., k. 8; *ibidem*, Przebieg służby [Henryka Trzcińskiego], k. 33. Por. *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 2: *1956–1975*, red. P. Piotrowski, Warszawa 2006, s. 119.

jako robotnik, w 1947 r. został pracownikiem aparatu partyjnego w Komitecie Powiatowym (KP) PPR w Nysie. Od 1948 r. był kierownikiem wydziału w KP PZPR w tymże mieście. W latach 1950–1952 pełnił funkcję sekretarza w Zarządzie Wojewódzkim Związku Samopomocy Chłopskiej, a w 1953 r. został dyrektorem Państwowego Ośrodka Maszynowego (POM) w Przyworach. W latach 1953–1954 ukończył Roczną Szkołę Dyrektorów Państwowego Ośrodka Maszynowego (POM) w Ursynowie, a także zaocznie technikum rolnicze. W latach 1954–1957 był dyrektorem POM w Brzegu[11].

Według danych z lat 1970–1971 do grona pracowników WdsW PWRN w Opolu, aktywnych w kontaktach z duchowieństwem, należeli Józef Kowalczyk, starszy inspektor Alojzy Zielonka i Czesława Starczewska[12]. W 1972 r. Kowalczyk występuje jako zastępca kierownika wydziału[13].

Ustawa z 22 listopada 1973 r. o zmianie ustawy o radach narodowych wprowadziła nowy system terenowych organów administracji państwowej. Na szczeblu wojewódzkim organem takim stał się wojewoda, który przejął w tej dziedzinie dotychczasowe zadania PWRN. W następstwie tych zmian, wchodzących w życie z dniem 9 grudnia 1973 r., dotychczasowy WdsW PWRN kontynuował działalność jako analogiczny wydział Urzędu Wojewódzkiego (UW) w Opolu, a jego dotychczasowy kierownik, Adam Urbanowicz, został na początku 1974 r. mianowany dyrektorem[14]. Bezpośredni nadzór nad działalnością WdsW był odtąd sprawowany przez wojewodę[15].

Zgodnie z przywołaną powyżej uchwałą PWRN w Opolu z 30 czerwca 1958 r. zadaniem WdsW PWRN było sprawowanie nadzoru „nad prawidłowym wykonywaniem przepisów dotyczących działalności związków wyznaniowych i stowarzyszeń wyznaniowych". Do zakresu działania WdsW PWRN miały należeć w szczególności: „sprawy związane z wykonaniem dekretu z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu

---

[11] APO, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: KW PZPR) w Opolu, 7675, Karta osobowa [Adama Urbanowicza], b.p. Działaczką partyjną była również żona Adama Urbanowicza, Stanisława. W latach 1956–1973, do czasu przejścia na rentę pragmatyczną (świadczenie o charakterze specjalnym, przyznawane pracownikom aparatu partyjnego, niezależnie od ogólnie obowiązujących przepisów o rentach i emeryturach), pełniła ona funkcję zastępcy kierownika wydziału w KW PZPR w Opolu (APO, KW PZPR w Opolu, 7676, Karta ewidencyjna pracownika aparatu partyjnego [Stanisławy Urbanowicz], b.p.).

[12] APO, PWRN w Opolu, 1865, Plan spotkań zbiorowych księży z przewodniczącymi prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych w roku 1970, 15 I 1970 r., s. 3; APO, PWRN w Opolu, 1866, Plan spotkań zbiorowych księży z przewodniczącymi prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych na rok 1971, 12 III 1971 r., s. 5; APO, PWRN w Opolu, 1870, Formularz USW-2 a, [21 I 1972 r.], s. 10.

[13] APO, PWRN w Opolu, 1870, Pismo zastępcy kierownika WdsW PWRN w Opolu do UdsW w Warszawie, 30 VIII 1972 r., s. 81.

[14] Ustawa z dnia 22 listopada 1973 r. o zmianie ustawy o radach narodowych, Dz.U. 1973, nr 47, poz. 276; APO, KW PZPR w Opolu, 7675, Karta osobowa [Adama Urbanowicza], b.p.

[15] APO, UW w Opolu, 1031, Pismo dyrektora WdsW UW w Opolu do UdsW w Warszawie, 8 I 1980 r., s. 44.

i obsadzaniu stanowisk kościelnych […]. Sprawy związane z rejestracją, ewidencją i nadzorem działalności związków i stowarzyszeń wyznaniowych, zakonów i kongregacji zakonnych. […] Sprawy związane z nadzorem nad działalnością seminariów duchownych, zakonnych i szkół pomocniczych pracowników kultu religijnego. […] Opiniowanie wniosków duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego o zapomogi i dotacje z funduszów państwowych i innych. […] Opiniowanie spraw należących pod względem merytorycznym do zakresu działania innych wydziałów, lecz dotyczących związków wyznaniowych, ich zakładów i instytucji, duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego, zakonów i zgromadzeń zakonnych oraz ich członków. […] Prowadzenie ewidencji i statystyki wyznań, a mianowicie [ewidencji] stanowisk kościelnych, parafii, placówek duszpasterskich, majątków należących do związków wyznaniowych, obiektów kultu religijnego, organizacji i instytucji wyznaniowych itp. […] Uzgadnianie spraw wyznaniowych z innymi wydziałami prezydium wojewódzkiej rady narodowej i rad narodowych niższego stopnia oraz urzędami niepodporządkowanymi radom narodowym. […] Ocena działalności związków i stowarzyszeń wyznaniowych w dziedzinie pozakultowej oraz ich stosunku do wymagań przepisów państwowych [a] w szczególności dekretu o ochronie wolności sumienia i wyznania z dnia 5 sierpnia 1949 r. […], jak również organizacji o charakterze wyznaniowym. […] Opracowywanie sprawozdań dla prezydium wojewódzkiej rady narodowej oraz Urzędu do spraw Wyznań"[16].

Wydział do spraw Wyznań PWRN/UW spełniał funkcje koordynacyjne w zakresie polityki wyznaniowej w odniesieniu do miejscowej administracji państwowej. Działał on w ścisłej współpracy z Wydziałem Administracyjnym Komitetu Wojewódzkiego (KW) PZPR i Służbą Bezpieczeństwa (SB). W tym ostatnim przypadku chodziło początkowo o Wydział III SB Komendy Wojewódzkiej (KW) Milicji Obywatelskiej (MO), a następnie o utworzony w 1962 r. Wydział IV SB KW MO.

Nadzór nad Kościołem katolickim oraz innymi związkami wyznaniowymi. Płaszczyzny konfliktu i współpracy

Do najważniejszych zadań WdsW PWRN/UW w Opolu należało sprawowanie bieżącego nadzoru nad Kościołem katolickim i innymi związkami wyznaniowymi. Wiązał się z tym bardzo szeroki zakres działań i przedsięwzięć, podejmowanych zarówno w odniesieniu do różnych instytucji kościelnych i wyznaniowych, jak i w stosunku do poszczególnych przedstawicieli duchowieństwa.

Wydział do spraw Wyznań PWRN/UW starał się nadzorować wszelkie aspekty funkcjonowania Kościoła i innych związków wyznaniowych, od spraw majątkowych

[16] Uchwała 25/197/58 z dnia 30 czerwca 1958 r. w sprawie zakresu działania i organizacji wewnętrznej Wydziału do spraw Wyznań, Dz.Urz. PWRN w Opolu 1958, nr 9, poz. 100.

po sprawy personalne oraz szeroko rozumianą postawę polityczną duchowieństwa. Obiektem szczególnego zainteresowania WdsW była kuria biskupia w Opolu, na której czele w latach 1956–1976 stał bp Franciszek Jop, oraz Wyższe Seminarium Duchowne Śląska Opolskiego z siedzibami w Nysie i Opolu.

Część działań traktowanych jako sprawowanie nadzoru sprowadzała się do gromadzenia i opracowywania informacji na tematy interesujące WdsW PWRN/UW, takie jak np. sieć parafii, domów zakonnych oraz innych placówek kościelnych, liczebność miejscowego duchowieństwa w jego poszczególnych grupach i kategoriach wraz z rozmieszczeniem w terenie, procentowy udział dzieci i młodzieży w lekcjach religii, nastroje wśród duchowieństwa i wiernych czy relacje wzajemne wśród duchowieństwa, ze szczególnym uwzględnieniem stosunków między hierarchią kościelną a duchowieństwem niższej rangi. Na podstawie zgromadzonych informacji powstawały różnego rodzaju sprawozdania, zestawienia statystyczne, analizy i inne opracowania. Znaczna ich część była okresowo lub na bieżąco przesyłana do UdsW bądź udostępniana miejscowym władzom politycznym i administracyjnym, a niekiedy także aparatowi bezpieczeństwa.

Przez pojęcie nadzoru rozumiano jednak również dbałość o przestrzeganie obowiązujących przepisów i innego rodzaju uregulowań stanowionych przez władze państwowe. Wiązało się z tym dyscyplinowanie duchowieństwa i egzekwowanie od niego postaw zgodnych z oczekiwaniami aparatu władzy. Bardzo szeroki zakres tego rodzaju działań obejmował zarówno środki o charakterze represyjnym, jak i uprzywilejowane traktowanie duchownych postępujących zgodnie z oczekiwaniami władz państwowych.

Zasadniczym celem nadzoru było utrzymanie działalności Kościoła katolickiego oraz innych związków wyznaniowych w granicach określanych nie tylko przez obowiązujące formalnie prawo, lecz także przez szeroko rozumiany interes polityczny komunistycznego aparatu władzy. W wielu przypadkach oznaczało to otwarte bądź zakamuflowane działanie na szkodę Kościoła. Dlatego też WdsW PWRN/UW w Opolu niejednokrotnie odgrywał jedną z czołowych ról w konfliktach między państwem a Kościołem. Dotyczy to zwłaszcza okresu od końca lat pięćdziesiątych XX w. do 1970 r.

Schyłek lat pięćdziesiątych przyniósł ponowne zaostrzenie polityki władz PRL wobec Kościoła. Do pierwszych obszarów konfrontacji należały oświata i wychowanie. Na początku roku szkolnego 1958/1959, na mocy dyspozycji wydanych przez ministra oświaty, zaczęto ponownie usuwać krzyże ze szkół[17]. W ślad za tym w latach 1958–1961 stopniowo wyrugowano nauczanie religii ze szkół. Miało się ono odtąd ograniczać do zarejestrowanych oficjalnie punktów katechetycznych, z tym że punkty takie nie mogły być tworzone w placówkach zakonnych[18]. Działania te od początku spotykały

[17] Por. J. Żaryn, *Kościół w PRL*, Warszawa 2004, s. 62 i 65.

[18] Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu (dalej: AIPN Wr), 07/307, t. 2, Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych (dalej: WUSW) w Opolu, Zarządzenie Ministra Oświaty z 19 VIII 1961 r. w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych, s. 220–226; *ibidem*, Instrukcja

się z rozmaitymi przejawami oporu społecznego, przełamywanego z aktywnym współudziałem WdsW PWRN w Opolu. W różnych miejscowościach województwa opolskiego dochodziło do akcji protestacyjnych, niekiedy o dość dramatycznym przebiegu[19].

Nauczanie religii przeniosło się ze szkół do punktów katechetycznych w parafiach. Władze państwowe wywierały na duchowieństwo presję na rzecz rejestracji tych placówek, a wobec szczególnie opornych księży stosowano represje karno-administracyjne, a także innego rodzaju szykany, związane m.in. ze sprawowaniem przez władze państwowe nadzoru nad obsadą stanowisk kościelnych[20]. Aktywną rolę w tych działaniach odgrywał również Urząd do spraw Wyznań (UdsW) ze swoimi agendami terenowymi w poszczególnych województwach. Konkretne przykłady szykan ze strony tych instytucji zostaną przytoczone w dalszej części artykułu.

Innym ważnym obszarem działalności WdsW PWRN/UW w Opolu było sprawowanie nadzoru nad nieruchomościami znajdującymi się w dyspozycji Kościoła katolickiego oraz innych związków wyznaniowych. „Dorobek" miejscowych agend UdsW, oprócz wielu innych materiałów, obejmuje łącznie 592 teczki dotyczące spraw prawno-majątkowych różnych Kościołów oraz instytucji wyznaniowych, z których 265 teczek założono już po 1956 r.[21]

Na mocy pisma okólnego nr 20 ministra gospodarki komunalnej z 23 kwietnia 1959 r. odmówiono Kościołowi prawa własności w odniesieniu do nieruchomości położonych na terenie tzw. Ziem Odzyskanych. Władze PRL uznały, że użytkowane przez Kościół dobra poniemieckie stanowią mienie państwowe. Obiekty sakralne miały podlegać UdsW, natomiast budynki mieszkalne i gospodarcze – miejscowym prezydiom rad narodowych. Za użytkowanie obiektów należących do tej ostatniej grupy miał być płacony czynsz na rzecz państwa, naliczany począwszy od 1 stycznia

---

Ministerstwa Oświaty z 21 XI 1961 r. (Nr GM.1-5000/61) dotycząca trybu realizacji zarządzenia Ministra Oświaty z 19 VIII 1961 r. w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych, s. 247–257 (pdf); AIPN Wr, 09/671, WUSW w Opolu, Ankieta ważniejszych wydarzeń związanych z walką i działalnością organów bezpieczeństwa na terenie powiatu nyskiego, 19 I 1964 r., k. 86–87.

19 AIPN Wr, 07/447, WUSW w Opolu, Meldunek [dla naczelnika Wydziału III SB KW MO w Opolu], 10 IX 1958 r., s. 60; *ibidem*, Notatka informacyjna dot. sytuacji w powiecie nyskim w związku z akcją „K", 17 IX 1958 r., s. 61 (pdf); AIPN Wr, 07/454, WUSW w Opolu, Charakterystyka kontrwywiadowcza pow[iatu] nyskiego, 9 IX 1958 r., k. 81–82; *ibidem*, Charakterystyka kontrwywiadowcza pow[iatu] nyskiego po linii wydz[iałów] III i II, 9 X 1958 r., k. 94–95; *ibidem*, Charakterystyka kontrwywiadowcza powiatu nyskiego po linii Wydz[iału] III, 9 V 1959 r., k. 131–132, 135–136; *ibidem*, Charakterystyka kontrwywiadowcza po zagadnieniu kleru, 9 V 1959 r., k. 153–157 (pdf). Por. Z. Bereszyński, *Oświata i wychowanie jako obszar konfrontacji ideologicznej państwo–Kościół na przykładzie terenów wchodzących w skład województwa opolskiego* [w:] *Relacje Kościół–państwo na Górnym Śląsku w latach 1945–1989. Konflikt ideologiczny*, red. A. Dziurok, Katowice–Warszawa 2019, s. 201–216.

20 Por. A. Hanich, *Relacje państwo–Kościół w komunistycznej Polsce na przykładzie Śląska Opolskiego (1945–1989)*, „Rocznik Ziem Zachodnich" 2017, R. 1, s. 95–96.

21 APO, Inwentarz akt Urzędu Wojewódzkiego (dalej: UW) w Opolu, 2026, s. 85–159.

1959 r. Na proboszczów i inne osoby zarządzające nałożono także obowiązek prowadzenia ksiąg inwentarzowych[22].

Zaległości z tytułu czynszu próbowano ściągać w trybie egzekucyjnym, zajmując np. elementy wyposażenia plebanii czy mienie osobiste duchownych, a także majątek produkcyjny, inwentarz żywy itp. Praktyki te usankcjonował okólnik nr 60 ministra gospodarki komunalnej z 29 listopada 1959 r.[23]

Wydział do spraw Wyznań PWRN w Opolu ściśle współpracował z tymi organami administracji państwowej, których zadaniem było egzekwowanie należności finansowych ze strony duchowieństwa. Świadectwem tego jest m.in. zachowana wśród materiałów WdsW poufna notatka służbowa z działań podjętych w lutym 1969 r. przez zastępcę kierownika Wydziału Finansowego PWRN w Opolu, Edwarda Rybarkiewicza. Działając z upoważnienia kierownika WdsW, urzędnik ten, przy okazji kontroli ksiąg rachunkowych w poszczególnych instytucjach, przeprowadził rozmowy z rektorem wyższego seminarium duchownego w Opolu i Nysie ks. Kazimierzem Gaworskim oraz z kanclerzem miejscowej kurii biskupiej, ks. prałatem Antonim Adamiukiem. Rozmowy te dotyczyły należności podatkowych oraz wymaganego przez władze państwowe prowadzenia ksiąg inwentarzowych. Ksiądz rektor oświadczył, że księgi inwentarzowej nie może wprowadzić, ponieważ zabraniają mu tego władze zwierzchnie, a ponadto sam nie jest przeświadczony o słuszności odnośnego zarządzenia ministra finansów. Ksiądz kanclerz Adamiuk stwierdził natomiast, że kuria opolska księgi inwentarzowej nie będzie prowadzić z uwagi na stanowisko zajęte w tej kwestii przez Sekretariat Episkopatu Polski, który rozmawia na ten temat z UdsW. Przywołana tu notatka służbowa trafiła do akt prowadzonych przez WdsW[24].

Działania na rzecz egzekwowania należności finansowych ze strony duchowieństwa bywały podejmowane także w sposób bezpośredni przez pracowników WdsW PWRN w Opolu. Do sytuacji takiej doszło w maju 1968 r. w trakcie jednej z kolejnych

---

[22] AIPN Wr, 09/224, WUSW w Opolu, Informacje i analizy z lat 1962–1965, Informacja o wrogiej i szkodliwej działalności kleru rzym[sko]kat[olickiego] na terenie woj[ewództwa] opolskiego w latach 1963–1964 i przeciwdziałaniu ze strony Sł[użby] Bezp[ieczeństwa], 27 X 1964 r., k. 141–142; AIPN Wr, 09/161, WUSW w Opolu, Informacja o sytuacji operacyjnej i pracy Służby Bezpieczeństwa województwa opolskiego za okres 1963 – 30 X 1964 r., 6 XI 1964 r., k. 26. Por. P. Raina, *Kościół w PRL. Dokumenty – Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów*, t. 1, Poznań–Pelplin 1994, s. 702–703; A. Hanich, *Relacje państwo–Kościół…*, s. 96–97; *idem*, *Wywłaszczenie, konfiskaty mienia i inne formy represji wobec Kościoła katolickiego na Śląsku Opolskim przez władzę komunistyczną w latach 1945–1964* [w:] *Komunistyczny aparat represji i życie społeczne Opolszczyzny w latach 1945–1989*, red. K. Jasiak, Opole 2012, s. 81–106; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006, s. 205; W. Roszkowski, *Najnowsza historia Polski 1945–1980*, Warszawa 2003, s. 442–443.

[23] AIPN Wr, 07/69, WUSW w Opolu, Sprawozdanie Referatu Służby Bezpieczeństwa KP MO w Głubczycach z pracy agenturalno-operacyjnej za czwarty kwartał 1959 r. po pionie Wydziału III [SB KW MO w Opolu], 26 XII 1959 r., s. 67 [pdf].

[24] APO, PWRN w Opolu, 1883, Notatka służbowa, 6 II 1968 r., s. 6–8.

rozmów przeprowadzonych przez kierownika WdsW z ks. kanclerzem Adamiukiem, a dotyczącej m.in. omówionej niżej sprawy katechetki Bronisławy Namysło. Kierownik WdsW Urbanowicz przedstawił wówczas swojemu rozmówcy zaległości finansowe kurii opolskiej oraz miejscowego seminarium duchownego, wyliczone łącznie na około 5,5 mln zł (w tym ponad 3 mln zł ze strony samej kurii). Ksiądz kanclerz oświadczył, że wymiar podatków jest tak wysoki, iż kuria nie ma środków na ich zapłatę, „a gdyby państwo chciało je bezwzględnie wyegzekwować, biskup musiałby się zwrócić do wiernych z apelem o pomoc i wyjaśnieniem, jakie ogromne ciężary nakłada się na Kurię i jakie są jej faktyczne możliwości[25].

To, że sprawowanie nadzoru nad Kościołem i jego funkcjonowaniem oznaczało najczęściej działanie na jego szkodę, jest wyraźnie widoczne również na przykładzie stosunku do aktywności budowlanej Kościoła. Wydział do spraw Wyznań PWRN/UW w Opolu nie tylko w żaden w sposób nie wspomagał tego rodzaju aktywności, lecz przeciwnie – w oczywisty sposób ją utrudniał, głównie przez drastyczne limitowanie urzędowych zezwoleń na wszelkiego rodzaju przedsięwzięcia w tej dziedzinie. Najwymowniejszą chyba ilustrację tego stanu rzeczy stanowi następująca informacja, zawarta w ściśle tajnym opracowaniu sporządzonym jesienią 1963 r. w Wydziale Administracyjnym KW PZPR w Opolu, sprawującym polityczny nadzór nad działalnością WdsW PWRN: „W związku z 1000-leciem kler rzucił hasło budowy nowych obiektów sakralnych. Kuria Opolska przesyła do Wydziału do spraw Wyznań wykazy miejscowości, w których zamierza budować obiekty sakralne (dotychczas tego nie robiła). Wydział do spraw Wyznań w Opolu nie wydaje zezwoleń na budowę nowych obiektów sakralnych"[26].

W tym samym czasie, z myślą o podkopaniu pozycji Kościoła rzymskokatolickiego, władze państwowe czynnie wspierały konkurencyjne struktury Kościoła polskokatolickiego. Do 1964 r. Kościół ten nie miał swoich struktur na terenie województwa opolskiego. Funkcjonowały jedynie niewielkie grupki wyznawców w niektórych miejscowościach. W lipcu 1964 r. WdsW PWRN w Opolu zezwolił jednak na erygowanie parafii w Głubczycach, a w listopadzie 1967 r. – na utworzenie parafii w Obórkach w powiecie brzeskim. W obu przypadkach udzielono wszechstronnej pomocy materialnej i finansowej nowym parafiom, m.in. oddano do ich dyspozycji zabytkowe kościoły w Obórkach i Głubczycach[27].

W 1960 r. władze partyjne i państwowe, reprezentowane przez KW PZPR i PWRN w Opolu, wszczęły kampanię na rzecz laicyzacji służby zdrowia, co oznaczało

[25] *Ibidem*, Notatka służbowa, 9 V 1968 r., s. 15.

[26] APO, KW PZPR w Opolu, 326, Analiza politycznej działalności kleru i organizacji kościelnych oraz ocena przedsięwzięć ze strony organizacji społeczno-politycznych, 26 XI 1963 r., s. 69.

[27] APO, PWRN w Opolu, 1890, Informacja WdsW PWRN w Opolu dla UdsW w Warszawie, 5 XII 1968 r., s. 14–15. Por. Z. Bereszyński, *Prawe ramię partii*…, s. 148.

w szczególności systematyczne zwalnianie z pracy personelu zakonnego. W tym samym czasie przystąpiono do stopniowej likwidacji kaplic w szpitalach i sanatoriach[28]. Wśród materiałów WdsW PWRN w Opolu można znaleźć informacje obrazujące dokładnie skalę tego procederu, odbywającego się z całą pewnością z jego aktywnym współudziałem – przynajmniej w charakterze obserwatora i sprawozdawcy. Według zestawienia sporządzonego dla UdsW w kwietniu 1965 r., pod koniec 1956 r. w 49 szpitalach, sanatoriach i innych zamkniętych zakładach służby zdrowia istniało 30 kaplic, w których odprawiano nabożeństwa. W zakładach tych funkcjonowało 15 kapelanów opłacanych z funduszy dyrekcji. Nie było ani jednego pomieszczenia przeznaczonego dla kapelanów, w którym nie odprawiano by nabożeństw. W połowie kwietnia 1965 r. w 54 zamkniętych zakładach służby zdrowia było już tylko 16 kaplic lub innych pomieszczeń, w których nadal odprawiano nabożeństwa. W 26 zakładach istniały pomieszczenia przeznaczone dla kapelanów, ale nabożeństwa nie były tam odprawiane. Żaden zakład nie zatrudniał już kapelana[29].

W pierwszych tygodniach 1964 r. w WdsW PWRN w Opolu opracowano projekt planu „zmniejszenia nadwyżek metrażowych w domach zakonnych"[30]. Miał on na celu zasadniczo „zmniejszenie liczby placówek zakonnych […] uszczuplenie bazy materialnej zgromadzeń zakonnych […] wygospodarowanie pewnych obiektów na cele społeczno-kulturalne", ale chodziło również o działania represyjne wobec części miejscowego duchowieństwa. Realizacja planu miała polegać na przymusowym przekwaterowaniu części zakonników i zakonnic, ale także niektórych księży diecezjalnych[31]. Pod planem tym podpisał się ówczesny zastępca kierownika WdsW PWRN, Józef Kowalczyk[32].

Plan przewidywał m.in. przejęcie przez władze państwowe budynku wikarówki przy pl. Zamkowym w Brzegu, użytkowanego przez miejscową parafię rzymskokatolicką, administrowaną w tym czasie przez ks. dziekana Kazimierza Makarskiego, wyróżniającego się niepokorną postawą wobec komunistów. Zamieszkałe tam osoby, dwaj księża i trzy siostry zakonne, miały być przekwaterowane do budynku plebanii. Wikarówkę zamierzano przeznaczyć „na cele kulturalno-społeczne". Jej przejęcie motywowano jednak również „koniecznością zastosowania represji [w stosunku] do

[28] Por. A. Dawid, *Laicyzacja opolskiej służby zdrowia (1948–1968) w świetle materiałów KW PZPR w Opolu* [w:] *Kościół w obliczu totalitaryzmów. Zbiór studiów dla uczczenia XXV rocznicy męczeńskiej śmierci księdza Jerzego Popiełuszki. Toruń 16–17 października 2009 r.*, red. zbior., Toruń 2010, s. 453–478; A. Hanich, *Relacje państwo–Kościół…*, s. 96.

[29] APO, PWRN w Opolu, 1881, Informacja WdsW PWRN w Opolu dla UdsW w Warszawie, 20 IV 1965 r., s. 2–4.

[30] APO, PWRN w Opolu, 1897, Propozycja planu w zakresie zmniejszenia nadwyżek metrażowych w domach zakonnych w roku 1964, 19 II 1964 r., s. 6.

[31] *Ibidem*, s. 7, 10.

[32] *Ibidem*, s. 11.

ks. Dziekana Makarskiego", któremu zarzucano, że „całkowicie ignoruje wszelkie polecenia i zarządzenia władz [państwowych] (nie płaci podatku, nie rejestruje punktów katechetycznych, demonstracyjnie oświadcza władzom terenowym, że nie będzie podporządkowywał się żadnym ich zarządzeniom)". Planowane przekwaterowanie traktowano „również jako represję" wobec zamieszkałych tam zakonnic, prowadzących „intensywną działalność […] w zakresie katechizacji"[33].

Autorzy planu uważali, że należy liczyć się z możliwością „czynnego oporu ze strony Dziekana Makarskiego oraz prób organizowania przez niego oporu wśród ludności". Wskazywano zatem, że planowana akcja „będzie wymagała szczególnego opracowania i należytego zabezpieczenia". Proponowano przeprowadzenie jej w październiku 1964 r. Doszło do niej jednak dopiero w maju 1966 r., akurat w kulminacyjnej fazie obchodów milenijnych i konfliktu państwo–Kościół. Tak jak przewidywano, działania władz spotkały się ze zorganizowanym oporem ludności i 26 maja 1966 r. Brzeg stał się widownią gwałtownych starć między milicją a tłumami wiernych, sprzeciwiających się eksmisji duchownych z budynku wikarówki. Wielu uczestników tych wydarzeń zostało ukaranych więzieniem lub w formie grzywny[34]. To szczególnie dramatyczny efekt działalności WdsW PWRN w Opolu.

Przełom polityczny z lat 1970–1971, związany z przejęciem władzy w kraju przez ekipę Edwarda Gierka, przyniósł wyraźne złagodzenie antykościelnej polityki władz PRL. Szczególnie ważnym wyrazem poprawy relacji państwo–Kościół było uchwalenie przez Sejm PRL w dniu 23 czerwca 1971 r. ustawy o przejściu na osoby prawne Kościoła rzymskokatolickiego oraz innych Kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Na mocy owej ustawy Kościół katolicki, podobnie jak inne Kościoły i związki wyznaniowe, stawał się nieodpłatnie pełnoprawnym właścicielem użytkowanych przez siebie nieruchomości na Śląsku Opolskim i innych terenach poniemieckich[35]. Ustawa ta, wraz z dopełniającym ją zarządzeniem wykonawczym dyrektora UdsW z 13 sierpnia 1971 r.[36], kładła kres dotychczasowym zatargom na tym tle. Nieaktualne stały się roszczenia władz państwowych w takich sprawach, jak opłacanie czynszu z tytułu użytkowania nieruchomości kościelnych oraz obowiązek prowadzenia

[33] *Ibidem*, s. 10.

[34] Por. J. Jakubów, *Pacyfikacja wystąpień w obronie Kościoła w Brzegu 25–26 maja 1966. Opozycja – Kościół – organy bezpieczeństwa PRL na terenie powiatu brzeskiego 1945–1966*, Wrocław 2006, s. 117–135; Z. Bereszyński, *Władze komunistyczne i Kościół w województwie opolskim w okresie obchodów milenijnych (1956–1966/1967)* [w:] *Pół wieku Milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski (1956–1966/1967)*, red. B. Noszczak, Warszawa 2017, s. 616–620.

[35] Ustawa z dnia 23 czerwca 1971 r. o przejściu na osoby prawne Kościoła rzymskokatolickiego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych, Dz.U. 1971, nr 16, poz. 156.

[36] Zarządzenie Dyrektora Urzędu do spraw Wyznań z dnia 13 VIII 1971 r., M.P. 1971, nr 44, poz. 284.

ksiąg inwentarzowych. „Ustawa rozwiązała ostatecznie problem stale narastających zadłużeń kleru parafialnego wobec państwa" – stwierdzał WdsW PWRN w Opolu w pisemnej informacji na temat realizacji nowych przepisów[37].

We wrześniu 1971 r. WdsW PWRN w Opolu zapoczątkował działania związane z realizacją nowych uregulowań prawnych w województwie, co w szczególności oznaczało wydawanie decyzji o nadaniu na własność poszczególnych nieruchomości[38]. W kwietniu 1972 r. zaczęto wręczać duchownym w poszczególnych powiatach gotowe już decyzje o przyznaniu prawa własności w odniesieniu do nieruchomości, które 1 stycznia 1971 r. znajdowały się w ich faktycznym i wyłącznym użytkowaniu. Zajmowali się tym przewodniczący bądź wiceprzewodniczący miejscowych rad narodowych szczebla powiatowego we współpracy z WdsW PWRN[39].

Sprawę uwłaszczenia Kościoła rzymskokatolickiego i innych związków wyznaniowych próbowano wykorzystywać dla tzw. lojalizacji duchowieństwa, czyli kształtowania pożądanych postaw politycznych w jego szeregach. Na przykład pod koniec października 1975 r. w WdsW UW w Opolu przeprowadzono szesnaście indywidualnych rozmów z proboszczami parafii rzymskokatolickich, zaproszonymi w celu wypłacenia im dotacji finansowych na zasadzie zwrotu sum wpłaconych tytułem czynszu. W trakcie tych rozmów podpisano jedną umowę o nauczaniu religii, a inny ksiądz – przy okazji omawiania sprawy uprawnień emerytalnych – zadeklarował chęć wstąpienia do Zrzeszenia Katolików Świeckich „Caritas" (skierowano go do wojewódzkiego zarządu tej organizacji, gdzie podpisał stosowną deklarację)[40].

Mimo widocznej poprawy sytuacji w stosunkach państwo–Kościół władze państwowe w dalszym ciągu jednak utrudniały działalność Kościoła w wielu dziedzinach. Dotyczyło to m.in. aktywności budowlanej. Tak jak w poprzednich latach WdsW PWRN/UW w Opolu bardzo niechętnie wyrażał zgodę na budowę nowych kościołów i kaplic. W październiku 1972 r. bp Franciszek Jop wezwał duchowieństwo i wiernych diecezji opolskiej do modłów w intencji uzyskania możliwości budowy kościołów[41]. W czytanej w parafiach odezwie ubolewał, że w 1971 r. otrzymano w całej diecezji tylko jedno zezwolenie na budowę nowego kościoła oraz „dwa stare kościoły, zniszczone i opuszczone na własność", natomiast w 1972 r. nie udało się zdobyć ani jednej zgody na budowę kościoła, „z wyjątkiem zgody wyrażonej na przebudowę jednej starej stodoły na kościół oraz pozwolenia na budowę jednej plebanii"[42].

---

[37] APO, PWRN w Opolu, 1870, Informacja, 19 II 1972 r., s. 20–21, 26.

[38] *Ibidem*, s. 20, 22.

[39] *Ibidem*, Pismo kierownika WdsW PWRN w Opolu do UdsW w Warszawie, 22 IV 1972 r., s. 27.

[40] APO, UW w Opolu, 1027, Pismo dyrektora WdsW UW w Opolu do UdsW w Warszawie, 3 XI 1975 r., s. 58.

[41] APO, KW PZPR w Opolu, 2526, Informacja, 16 X 1972 r., s. 312.

[42] *Ibidem*, Odezwa do duchowieństwa i wiernych diecezji opolskiej w sprawie modlitw w intencji uzyskania możliwości budowy kościołów, s. 303–304.

W ramach nadzoru nad Kościołem WdsW PWRN/UW w Opolu angażował się również w prowadzoną przez władze PRL walkę z rozmaitymi przejawami niemczyzny oraz postaw proniemieckich na Śląsku Opolskim. Na przykład WdsW PWRN chciał, aby kuria biskupia w Opolu usunęła ze stanowisk dziewięciu proboszczów miejscowego pochodzenia, którzy w 1960 r. zadeklarowali chęć wyjazdu do Republiki Federalnej Niemiec. Kuria żądań tych jednak nie spełniła. W odpowiedzi, podpisanej przez biskupa pomocniczego ks. Henryka Grzondziela, argumentowano, że „księża ci są Polakami, a tylko wiek i choroba są przyczyną [ich] chęci wyjazdu do RFN"[43]. W informacji opracowanej na użytek KW PZPR uznano, że stwierdzenie to „nie odpowiada prawdzie"[44].

W listopadzie 1963 r., realizując zalecenia Komisji Porządku Publicznego PWRN, w WdsW PWRN w Opolu przeprowadzono „rozmowę z przedstawicielem Kurii Biskupiej w Opolu na temat […] nagrobków z napisami w języku niemieckim", pojawiających się „coraz częściej na cmentarzach administrowanych przez kler rzym[sko]kat[olicki]"[45]. W trakcie tej rozmowy: „Zwrócono uwagę na konieczność wydania przez Kurię odpowiedniego zalecenia proboszczom, zakazującego" im udzielania „zezwoleń na stawianie nagrobków – tablic z napisami w języku niemieckim"[46].

Sytuacja powtórzyła się w styczniu 1966 r. w rozmowie przeprowadzonej przez ówczesnego kierownika WdsW PWRN w Opolu, Adama Urbanowicza, z ks. Antonim Adamiukiem, kanclerzem kurii opolskiej. Według odnośnej notatki służbowej: „Celem rozmowy było spowodowanie, by Kuria Biskupia w Opolu wydała zarządzenie proboszczom, aby nie zezwalali oni na ustawianie na cmentarzach parafialnych nagrobków z niemieckimi napisami lub z nieprawidłową [tj. niemiecką] pisownią imion i nazwisk". W wyniku rozmowy ks. kanclerz Adamiuk „zobowiązał się do spowodowania, by kuria wydała zarządzenie do wszystkich proboszczów, zobowiązujące ich do prowadzenia odpowiednich rejestrów, które uwzględniałyby […] imię i nazwisko i adres osoby zamawiającej nagrobek […] imię i nazwisko i adres wykonawcy (kamieniarza) […] parafę proboszcza wyrażającego zgodę na ustawienie nagrobka i ponoszącego odpowiedzialność za ewentualne napisy niemieckie i niezgodną z aktem zgonu pisownię imienia i nazwiska"[47].

---

[43] APO, KW PZPR w Opolu, 2527, Informacja o działalności politycznej Kurii i kleru rzymskokatolickiego na terenie woj[ewództwa] opolskiego, styczeń 1961 r., s. 27.

[44] *Ibidem*. Ocena taka pozostawała jednak w oczywistej sprzeczności z prezentowanym kiedy indziej oficjalnym stanowiskiem władz PRL, że po weryfikacji narodowościowej przeprowadzonej w latach 1945–1949 na Śląsku Opolskim pozostała wyłącznie ludność narodowości polskiej.

[45] APO, PWRN w Opolu, 1880, Pismo kierownika WdsW PWRN w Opolu do Wydziału Organizacyjno-Prawnego PWRN w Opolu, 20 XI 1963 r., s. 11.

[46] *Ibidem*.

[47] APO, UW w Opolu, 1188, Notatka służbowa, 7 I 1966 r., s. 16.

Ważną rolę w sprawowaniu nadzoru nad Kościołem katolickim oraz innymi związkami wyznaniowymi odgrywały oficjalne spotkania pracowników WdsW PWRN/UW z przedstawicielami duchowieństwa. Spotkania takie, w zależności od ich tematyki i panującej aktualnie sytuacji, były inicjowane przez jedną lub drugą stronę. Z ramienia kurii opolskiej występował przy takich okazjach najczęściej ks. Antoni Adamiuk jako kanclerz, a następnie biskup pomocniczy. Był on jednak bardzo trudnym rozmówcą dla władz państwowych; w umiejętny sposób bronił interesów i niezależności Kościoła. Na przykład w maju 1968 r. jako kanclerz kurii opolskiej interweniował on u kierownika WdsW PWRN w Opolu, Adama Urbanowicza, w sprawie Bronisławy Namysło, byłej nauczycielki, prowadzącej nauczanie religii w Jemielnicy bez wymaganego zezwolenia kuratorium i w związku z tym ukaranej grzywną z możliwością zamiany na trzy miesiące aresztu[48].

Sprawy personalne duchowieństwa w działalności nadzorczej WdsW PWRN/UW w Opolu

Niezwykle ważną rolę w działalności UdsW i jego agend terenowych odgrywały sprawy personalne duchowieństwa. Władze państwowe próbowały niejako prowadzić własną politykę kadrową w tej dziedzinie życia społecznego, wpływając na obsadę stanowisk kościelnych oraz szykanując bądź w rozmaity sposób nagradzając poszczególnych przedstawicieli duchowieństwa w zależności od ich postawy. Gromadzone w sposób systematyczny informacje na temat duchownych bywały wykorzystywane do różnych celów zarówno przez UdsW i jego agendy, jak i przez inne organy władzy, a także aparat bezpieczeństwa.

Wśród materialnych świadectw działalności WdsW PWRN/UW w Opolu można wymienić w szczególności 804 teczki akt personalnych duchowieństwa różnych wyznań, prowadzone przez te organy administracji państwowej i znajdujące się aktualnie w zasobach Archiwum Państwowego w Opolu[49]. Akta takie zakładano w głównej mierze dla proboszczów i administratorów parafii jako osób zajmujących stanowiska kościelne za zgodą władz państwowych. Na mocy dekretu z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych przed mianowaniem takiej osoby należało się upewnić, czy w danym przypadku nie występują „uzasadnione zastrzeżenia właściwego organu państwowego". W odniesieniu do arcybiskupów, biskupów diecezjalnych i koadiutorów z prawem następstwa organem takim był rząd. W przypadku proboszczów i administratorów parafii wypowiadało się (lub

[48] *Ibidem*, Notatka służbowa, 20 IV 1968 r., s. 23–28; APO, UW w Opolu, 1883, Notatka służbowa, 9 V 1968 r., s. 14.

[49] APO, Inwentarz akt UW w Opolu, 2026, s. 7–85.

nie) „prezydium właściwej miejscowo wojewódzkiej rady narodowej", co w praktyce oznaczało WdsW PWRN. W późniejszym czasie, po dokonanej w 1972 r. reorganizacji terenowych organów władzy państwowej, rolę kontrolera obsady stanowisk odgrywał WdsW UW. Brak zastrzeżeń w terminie do 30 dni od zawiadomienia o zamiarze mianowania uważano za równoznaczny z wyrażeniem zgody[50].

Jeżeli chodzi o akta osobowe założone jeszcze przed 1957 r., to niekiedy powoływano się w nich na dekret z 9 lutego 1953 r. o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych. Zgodnie z nim objęcie duchownego stanowiska kościelnego wymagało uprzedniej zgody właściwych organów państwowych. W przypadku ordynariuszy diecezji i sufraganów organem takim było Prezydium Rządu. W pozostałych przypadkach zgodę miało wyrażać „terytorialnie właściwe prezydium miejscowej wojewódzkiej rady narodowej"[51]. Dotyczyło to nie tylko proboszczów i administratorów parafii, lecz także duchowieństwa niższej rangi, m.in. wikariuszy. Uregulowania te znalazły zastosowanie m.in. w odniesieniu do ks. Edmunda Cisaka, późniejszego wieloletniego proboszcza parafii w Grodźcu koło Ozimka, którego akta osobowe założono w 1955 r., gdy za zgodą WdsW PWRN w Katowicach (Stalinogrodzie) został on wikariuszem parafii pw. św. Andrzeja Apostoła w Zabrzu[52].

Część akt osobowych duchowieństwa prowadzonych przez WdsW PWRN w Opolu po 1956 r. została założona jeszcze przed 9 lutego 1953 r. Przykładem tego mogą być założone w 1951 r. akta ks. Kazimierza Bochenka, późniejszego wieloletniego proboszcza parafii pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Opolu. Wydział do spraw Wyznań PWRN w Opolu założył je po otrzymaniu przesłanej przez Wydział Oświaty PMRN w Opolu prośby ks. Bochenka o zatrudnienie go w charakterze nauczyciela religii. Podstawę założenia akt stanowiło pismo przewodnie z Wydziału Oświaty PMRN, sporządzone na odwrocie życiorysu spisanego własnoręcznie przez duchownego[53]. Dwa lata później zaczęto wobec ks. Bochenka stosować postanowienia dekretu z 9 lutego 1953 r. W październiku 1953 r. PWRN w Opolu, reprezentowane przez wiceprzewodniczącego Lucjana Skalskiego, wyraziło zgodę na mianowanie go administratorem parafii pw. św. Katarzyny w Dobrzeniu Wielkim[54].

Od 1954 r. prowadzono akta ks. Alojzego Sitka. Zgodnie z zachowaną w nich dokumentacją w czerwcu 1954 r. PWRN w Opolu z nieznanych powodów nie wyraziło

[50] Dekret z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, Dz.U. 1957, nr 1, poz. 6.

[51] Dekret z dnia 9 lutego 1953 r. o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych, Dz.U. 1953, nr 10, poz. 32.

[52] APO, UW w Opolu, 1263, Pismo do Ordynariatu Śląska Opolskiego w Opolu, 25 VIII 1955 r., s. 5.

[53] APO, UW w Opolu, 1228, Życiorys [ks. Kazimierza Bochenka], 27 II 1951 r., s. 3–4.

[54] *Ibidem*, Pismo zastępcy przewodniczącego PWRN w Opolu do Kurii Diecezjalnej w Opolu, 2 X 1953 r., s. 11.

zgody na mianowanie go wikariuszem w Kietrzu[55]. W następnym miesiącu wyrażono jednak zgodę na mianowanie go wikariuszem w Dobrzeniu Wielkim[56]. Mianowanie to nie doszło jednak ostatecznie do skutku, ponieważ działający od 1951 r. (po usunięciu miejscowego administratora apostolskiego, ks. infułata Bolesława Kominka) Ordynariat Śląska Opolskiego zdecydował się na zatrudnienie ks. Sitka w Kluczborku. Zmianę planów tłumaczono potrzebami związanymi z repolonizacją regionu (ks. Sitek był rdzennym Ślązakiem o polskiej orientacji narodowej)[57]. Także tym razem uzyskano pozytywną decyzję PWRN[58].

W 1970 r. ks. Sitek został kanclerzem opolskiej kurii biskupiej. W tym kontekście zdziwienie budzi fakt, że ostatni dokument w zachowanej teczce jego akt osobowych, prowadzonych przez WdsW PWRN/UW w Opolu, pochodzi z 1971 r.[59] Oczywiście nie do pomyślenia jest, by w późniejszym czasie WdsW PWRN/UW przestał interesować się osobą ks. Sitka, zwłaszcza że skądinąd (zwłaszcza z akt SB) wiadomo, iż należał on do postaci postrzeganych szczególnie negatywnie przez komunistyczny aparat władzy[60]. Należałoby raczej przypuszczać, że jego akta osobowe zostały w nieznanych okolicznościach mocno zdekompletowane bądź ewentualnie od 1971 r., odkąd został kanclerzem kurii opolskiej, były gromadzone i przechowywane w innej teczce, aktualnie już nieistniejącej lub niedostępnej.

Jak wynika z zawartości zachowanych akt osobowych duchowieństwa, opolska kuria biskupia każdorazowo powiadamiała WdsW PWRN/UW o zamiarze mianowania danej osoby proboszczem czy administratorem parafii[61]. Od 1957 r. w razie braku zastrzeżeń urząd mógł pozostawić takie zawiadomienie bez odpowiedzi. Regułą było jednak przesyłanie na adres kurii pisma z treścią podjętej decyzji. Gdy sprawę rozpatrzono z wynikiem pozytywnym, pismo takie stwierdzało, że urząd nie ma zastrzeżeń co do zamiaru mianowania danej osoby[62]. Całość takiej korespondencji trafiała do założonej przez WdsW PWRN/UW teczki akt personalnych księdza.

---

55 APO, UW w Opolu, 1725, Pismo Ordynariatu Śląska Opolskiego do RdsW PWRN w Opolu, 26 V 1954 r., s. 1; *ibidem*, Pismo PWRN w Opolu do Ordynariatu Śląska Opolskiego, 22 VI 1954 r., s. 2.

56 *Ibidem*, Pismo Ordynariatu Śląska Opolskiego do RdsW PWRN w Opolu, 1 VII 1954 r., s. 3; *ibidem*, Pismo PWRN w Opolu do Ordynariatu Śląska Opolskiego, 13 VII 1954 r., s. 4.

57 *Ibidem*, Pismo Ordynariatu Śląska Opolskiego do RdsW PWRN w Opolu, 15 VII 1954 r., s. 5.

58 *Ibidem*, Pismo PWRN w Opolu do Ordynariatu Śląska Opolskiego, 17 VII 1954 r., s. 6.

59 Dokumentem tym jest notatka służbowa z rozmowy przeprowadzonej 23 VII 1971 r. przez kierownika WdsW PWRN w Opolu z przedstawicielami miejscowej kurii biskupiej: ks. kanclerzem Sitkiem oraz notariuszem kurii ks. Pawłem Kałużą (*ibidem*, Notatka służbowa, 23 VII 1971 r., s. 15–17).

60 Por. Z. Bereszyński, *Byli z nami w najtrudniejszym czasie. Kapłani i środowiska związkowo-opozycyjne w województwie opolskim w latach 1980–1989* [w:] *Księża dla władzy groźni. Duchowni współpracujący z opozycją (1976–1989)*, red. R. Łatka, Warszawa 2019, s. 129–130.

61 APO, UW w Opolu, 1202, Pismo Kurii Biskupiej w Opolu do WdsW PWRN w Opolu, 23 III 1971 r., s. 1.

62 *Ibidem*, Decyzja, 7 IV 1971 r., s. 7.

Kopię pisma z treścią decyzji WdsW PWRN/UW otrzymywał organ administracji państwowej niższego szczebla właściwy dla obszaru, na jakim znajdowała się dana parafia: przewodniczący prezydium miejscowej rady narodowej, a w późniejszym czasie (od grudnia 1973 r.) naczelnik powiatu czy gminy lub prezydent miasta.

W dalszej kolejności kandydat na proboszcza czy administratora parafii był zapraszany do siedziby WdsW PWRN/UW, gdzie z jego udziałem powstawały również inne dokumenty, przeznaczone do akt personalnych: kwestionariusz osobowy z informacjami na temat wykształcenia i dotychczasowego przebiegu pracy zawodowej oraz życiorys[63]. Ponadto od kandydata odbierano ślubowanie, zgodnie z którym miał on „dochować wierności Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, przestrzegać jej porządku prawnego i nie przedsiębrać niczego, co mogłoby zagrażać dobru Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej"[64].

Wśród akt prowadzonych przez WdsW PWRN/UW w Opolu zachowały się również akta miejscowych biskupów pomocniczych: księży Antoniego Adamiuka i Wacława Wyciska. Akta ks. Adamiuka założono już w 1953 r., gdy był on dziekanem w Głubczycach[65]. W późniejszych czasach ks. Adamiuk wielokrotnie spotykał się z przedstawicielami WdsW PWRN/UW jako oficjalny reprezentant kurii opolskiej – najpierw dziekan, a następnie biskup pomocniczy. Do jego teczki trafiła część notatek służbowych sporządzonych przy okazji tych spotkań. Wydział do spraw Wyznań UW interesował się również kazaniami ks. bp. Adamiuka, który powszechnie był znany jako wyjątkowo utalentowany i odważny kaznodzieja. Dzięki temu w jego aktach osobowych można znaleźć pełny zapis niektórych homilii (bardzo możliwe, że materiały takie uzyskiwano ze źródeł operacyjnych SB). Z 1953 r. pochodzą także najstarsze dokumenty z teczki akt osobowych ks. Wacława Wyciska. Kapłan ten był w tym czasie oficjałem sądu duchownego w kurii opolskiej[66].

W 1974 r. założono teczkę akt osobowych bp. Wincentego Urbana, ówczesnego wikariusza kapitulnego archidiecezji wrocławskiej, obejmującej niektóre obszary w zachodniej części województwa opolskiego (głównie ówczesne powiaty brzeski i namysłowski). Pierwszym dokumentem złożonym w jego teczce była notatka służbowa z rozmowy przeprowadzonej 10 maja 1974 r. z nim przez wojewodę opolskiego Józefa Masnego. Wojewoda wręczył wówczas biskupowi decyzję zezwalającą na odbudowę trzech zabytkowych kościołów w powiecie brzeskim[67].

---

[63] *Ibidem*, Kwestionariusze dla osób piastujących duchowne stanowisko kościelne, b.d., s. 3–4; *ibidem*, Życiorys [ks. Stefana Baldego], 3 IV 1971 r., s. 6.

[64] *Ibidem*, Ślubowanie, 3 IV 1971 r., s. 6; Dekret z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, Dz.U. 1957, nr 1, poz. 6.

[65] APO, UW w Opolu, 1188, Kwestionariusz dla osób piastujących duchowne stanowiska kościelne, 16 X 1953 r., s. 2–3.

[66] APO, UW w Opolu, 1900, Kwestionariusz dla osób piastujących duchowne stanowiska kościelne, 6 XI 11953 r., s. 5–6; *ibidem*, Charakterystyka [ks. Wacława Wyciska], 5 XII 1953 r., s. 11.

[67] APO, UW w Opolu, 1843, Informacja, 10 V 1974 r., s. 1–4.

Akta personalne zakładano i prowadzono również przynajmniej w odniesieniu do części duchowieństwa, którego nie dotyczyły obowiązujące przepisy państwowe w sprawie organizowania i obsadzania stanowisk kościelnych. Przykładem tego może być prowadzona od 1953 r. teczka akt osobowych szeregowego zakonnika, którym był opolski franciszkanin o. Edward Paweł Frankiewicz OFM (urodzony w rdzennej rodzinie śląskiej jako Paweł Szdżuj), znany powszechnie m.in. jako badacz i popularyzator historii lokalnej. Oprócz kwestionariusza osobowego i życiorysu z 1953 r.[68] jego akta osobowe zawierają m.in. odpis złożonej w 1962 r. do Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki prośby „o zezwolenie na wykonywanie działalności przewodnika" w obiektach zabytkowych, „względnie o zwolnienie od obowiązku uzyskania takiego zezwolenia"[69]. W aktach o. Frankiewicza znalazły się również materiały związane z kolejnymi próbami uhonorowania go przez władze PRL w formie odznaczeń państwowych i nagród: pismo WdsW PWRN w Opolu do UdsW z 12 stycznia 1965 r. z informacją, że odmówił on przyjęcia Krzyża Kawalerskiego Odrodzenia Polski, oraz informacja prasowa o nagrodach wojewódzkich przyznanych w 1974 r. wraz z notatką stwierdzającą, że odmówił on przyjęcia nagrody II stopnia, przyznanej mu „za wieloletnią działalność w upowszechnianiu kultury polskiej na Śląsku, pielęgnowanie mowy ojczystej, opiekę nad zabytkami polskości i propagowanie wiedzy o historii Śląska Opolskiego"[70].

Zawartość akt personalnych duchowieństwa stanowi w niejednym przypadku bardzo ciekawą ilustrację form i metod sprawowania nadzoru nad Kościołem ze strony UdsW i jego agend terenowych. Znakomitym przykładem może służyć m.in. treść dokumentów zachowanych we wspomnianych już aktach personalnych ks. Kazimierza Bochenka. Pod koniec stycznia 1963 r. kuria biskupia w Opolu powiadomiła WdsW PWRN w Katowicach o zamiarze mianowania ks. Bochenka administratorem parafii pw. Trójcy Świętej w Bytomiu (w granicach administracyjnych ówczesnego województwa katowickiego, ale na obszarze podległym biskupowi opolskiemu). Urząd zgłosił w tej sprawie swoje zastrzeżenia, argumentując, że ks. Bochenek „nie przestrzega zarządzeń władz państwowych", ponieważ nie zarejestrował punktu katechetycznego funkcjonującego w jego dotychczasowej parafii w Dobrzeniu Wielkim oraz nie przedłożył wymaganego przez władze państwowe sprawozdania z działalności tego punktu w 1961 r.[71] Biskup opolski Franciszek Jop odwołał się od tego stanowiska do UdsW, wskazując, że

[68] APO, UW w Opolu, 1311, Kwestionariusze dla osób piastujących duchowne stanowisko kościelne, 15 IX 1953 r., s. 1–2; *ibidem*, Życiorys [Edwarda Pawła Frankiewicza], 15 IX 1953 r., s. 3.

[69] *Ibidem*, Pismo Edwarda Frankiewicza do Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki, 14 IV 1962 r., s. 4.

[70] *Ibidem*, Notatka z 15 VII 1974 r., s. 6; *ibidem*, *Laureaci nagród wojewódzkich w 1974 r.* – wycinek z „Trybuny Opolskiej", 24 VII 1974 r., s. 8.

[71] APO, UW w Opolu, 1228, Decyzja, 28 II 1963 r., s. 22.

sprawa rejestracji punktów katechetycznych oraz sprawozdań z ich działalności „jest przedmiotem podejmowanych przez Episkopat starań o uchylenie zarządzenia, ingerującego bardzo głęboko w najistotniejsze zadania Kościoła, związane z jego działalnością czysto duszpasterską". Wyjaśniał, że ks. Bochenek „nie prowadzi punktów katechetycznych", tylko „przygotowuje dzieci do przyjęcia Sakramentów świętych"[72]. Urząd do spraw Wyznań utrzymał jednak w mocy zaskarżoną decyzję, uznając, że jest ona „w pełni uzasadniona" i że ks. Bochenek jako osoba naruszająca „obowiązujące przepisy państwowe […] nie jest […] odpowiednim kandydatem na stanowisko administratora parafii Św. Trójcy w Bytomiu". W żaden sposób nie odniesiono się do argumentu, że ks. Bochenek nie prowadził punktów katechetycznych, tylko przygotowywał dzieci do przyjęcia sakramentów świętych[73]. Urząd do spraw Wyznań stał na stanowisku, że jego decyzja „jest ostateczna w postępowaniu administracyjnym"[74]. Mimo to bp Jop zaskarżył ją do Biura Skarg i Listów Urzędu Rady Ministrów (URM). Także ta skarga została oddalona. Biuro Skarg i Listów URM uznało, że okoliczności przywołane w zaskarżonych decyzjach WdsW PWRN oraz UdsW „stanowią uzasadnioną podstawę [*sic*!] do zgłoszenia zastrzeżeń przez władze państwowe". Zdaniem Biura: „Naruszając przepisy zarządzenia Ministra Oświaty z dnia 19 sierpnia 1961 r. w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych […] oraz instrukcji Ministerstwa Oświaty z dnia 21 listopada 1961 r., dotyczącej realizacji powołanego wyżej zarządzenia […] ks. Kazimierz Bochenek złamał złożone w dniu 18 września 1962 r. ślubowanie, w którym zobowiązał się m.in. do przestrzegania porządku prawnego w Państwie"[75]. Biskup Jop nadal jednak nie dawał za wygraną i w późniejszym czasie ponownie poruszył sprawę ks. Bochenka w skardze skierowanej do prezesa Rady Ministrów oraz w odwołaniu wniesionym do Komisji Wspólnej Rządu i Episkopatu za pośrednictwem ministra zdrowia i opieki społecznej, Jerzego Sztachelskiego (byłego kierownika UdsW w latach 1956–1961). Skarga skierowana do prezesa Rady Ministrów została oddalona przez wicepremiera Zenona Nowaka, a w sprawie odwołania adresowanego do Komisji Wspólnej wypowiedział się UdsW. Zakomunikował biskupowi, że poruszona przez niego sprawa może być przedłożona Komisji przez przedstawicieli episkopatu będących członkami tego ciała – „po uprzednim uzgodnieniu porządku obrad na właściwej drodze". Jednocześnie UdsW, reprezentowany przez dyrektora Tadeusza Żabińskiego, podtrzymał swoje wcześniejsze stanowisko, zgodnie z którym ks. Bochenek, naruszając obowiązujące przepisy państwowe, złamał ślubowanie złożone we wrześniu 1962 r.[76]

---

[72] *Ibidem*, Pismo ks. bp. Franciszka Jopa do UdsW w Warszawie, 4 III 1963 r., s. 23.
[73] *Ibidem*, Decyzja, 8 IV 1963 r., s. 23–24.
[74] *Ibidem*, s. 24.
[75] *Ibidem*, Pismo dyrektora Biura Skarg i Listów URM w Warszawie do ks. bp. Franciszka Jopa w Opolu (odpis), 31 X 1963 r., s. 26.
[76] *Ibidem*, Pismo dyrektora UdsW do ks. bp. Franciszka Jopa w Opolu (odpis), 25 II 1964 r., s. 27.

Wkrótce potem ks. Bochenek w bolesny sposób doświadczył szykan, polegających na bezwzględnym egzekwowaniu narzuconych arbitralnie należności finansowych na rzecz państwa. Chodziło o czynsz z tytułu użytkowania nieruchomości kościelnych w jego parafii: budynku plebanii wraz z przynależnymi do niej zabudowaniami. W 1961 r. miejscowa parafia wystąpiła do Rady Ministrów z wnioskiem o przyznanie jej tych nieruchomości na własność. Do 1964 r. nie doczekała się jednak odpowiedzi na ten wniosek, choć niektóre inne parafie (gdzie księża być może byli lepiej postrzegani przez władze państwowe) otrzymywały odpowiedź w analogicznych sprawach. Zamiast tego 17 kwietnia 1964 r. egzekutorzy działający z ramienia Wydziału Finansowego PWRN w Opolu, w asyście MO i SB, na poczet zaległego czynszu zajęli i natychmiast zabrali szereg dóbr stanowiących osobistą własność ks. Bochenka, w tym także „przedmioty niezbędne do życia i wykon[yw]ania zawodu kapłańskiego": budzik, jedyne jego futro, ubrania, jedyną szafę na książki, kredens i dwa stoły. Według słów księdza akcja ta, przeprowadzona „przy udziale licznej Tajnej Milicji [tj. SB], różnych samochodów i stacji krótkofalowych", wywołała „głęboki wstrząs i niepokój u ludności autochtonicznej", a także „poruszenie wśród parafian nie tylko w Dobrzeniu Wielkim, ale i w całym powiecie" opolskim. Ksiądz Bochenek poskarżył się na to w piśmie skierowanym do Wydziału Finansowego PWRN w Opolu. Jedną z kopii doręczono WdsW PWRN, dzięki czemu zachowała się ona w prowadzonych przez ten wydział aktach osobowych ks. Bochenka[77].

Ksiądz Bochenek zwrócił się na piśmie również do ówczesnego I sekretarza KW PZPR w Opolu, Pawła Wojasa. W piśmie podkreślał szkodliwość podjętych wobec niego działań z punktu widzenia polskiej racji stanu na Śląsku Opolskim: „wszystko to dzieje się na oczach ludności autochtonicznej, której poświęciłem się jako kapłan bez reszty, by nie tylko dbać o sprawy religijne, ale [także] szerzyć i pogłębiać polską kulturę oraz usuwać wszelkie uprzedzenia do nas, Polaków, w sposób umiejętny. Miło mi było usłyszeć z ust autochtonki takie słowa, wypowiedziane przed Urzędnikiem Skarbowym w momencie egzekucji, że »ks. Bochenek zrobił z nas Polaków, a za to teraz nie dacie mu żyć spokojnie«. […] wszyscy są do głębi wstrząśnięci i oburzeni tym, co ostatnio zaszło w Dobrzeniu. Nie mają wprost słów, by wypowiedzieć swój żal, ponieważ doceniają moją pracę dla Polski, a tymczasem najwięcej ze wszystkich tutejszych kapłanów cierpię". Do cytowanego pisma ks. Bochenek załączył kopię skargi skierowanej do Wydziału Finansowego PWRN w Opolu[78].

Referat Listów i Inspekcji KW PZPR przesłał pismo ks. Bochenka do WdsW PWRN „do rozpatrzenia w[edłu]g właściwości"[79]. Nic jednak nie wskazuje na to, by

[77] *Ibidem*, Pismo ks. Kazimierza Bochenka do Wydziału Finansowego PWRN w Opolu, 24 IV 1964 r., s. 28.
[78] *Ibidem*, Pismo ks. Kazimierza Bochenka do I sekretarza KW PZPR w Opolu Pawła Wojasa, 28 IV 1964 r., s. 29–30.
[79] *Ibidem*, Pismo Referatu Listów i Inspekcji KW PZPR w Opolu do WdsW PWRN w Opolu, 7 V 1964 r., s. 31.

w ślad za tym wydział ten podjął jakiekolwiek działania w opisanej sprawie. W każdym razie brakuje wzmianek na ten temat w aktach osobowych ks. Bochenka. Najwyraźniej nie zamierzano w żaden sposób naprawiać szkód wyrządzonych księdzu i lokalnej społeczności, w której prowadził on swoją działalność duszpasterską.

Zdarzały się również zupełnie inne sytuacje. Niektórzy przedstawiciele duchowieństwa z uwagi na zajmowaną przez nich postawę mogli liczyć na protekcyjne traktowanie ze strony WdsW PWRN/UW w Opolu. Świadczy o tym m.in. treść dokumentów zachowanych w prowadzonej od 1953 r. teczce akt osobowych ks. Kazimierza Gumola, wieloletniego profesora Wyższego Seminarium Duchownego (WSD) w Nysie i Opolu. W latach 1954–1955 popadł on w konflikt z pierwszym rektorem WSD, ks. dr. Janem Tomaszewskim. Powodem tego były jego roszczenia finansowe z tytułu działalności wykładowej w WSD. Sprawą tą zainteresował się Samodzielny Referat do spraw Wyznań PWRN w Opolu. Na jego prośbę ks. Gumol sporządził i przedłożył niezwykle obszerne (liczące 21 stron maszynopisu) wyjaśnienie, zawierające krytyczne uwagi nie tylko w odniesieniu do ks. rektora Tomaszewskiego, lecz także na temat postawy zajętej przez ówczesny Ordynariat Śląska Opolskiego[80]. Od tego czasu ks. Gumol należał do nielicznego grona kapłanów pozytywnie postrzeganych przez władze państwowe, a nawet w wyraźny sposób przez nie protegowanych.

W 1960 r. w piśmie skierowanym do Biura Paszportów Zagranicznych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych UdsW pozytywnie odniósł się do podjętych przez ks. Gumola starań o wyjazd w celach naukowych do Włoch, Francji, Wielkiej Brytanii, Belgii i Szwajcarii[81]. W 1969 r. na wniosek WdsW PWRN w Opolu odznaczono ks. Gumola Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. We wniosku o nadanie orderu pisano m.in.: „Od początku swej pracy w seminarium ks. Gumol dał się poznać jako patriota, niejednokrotnie informował, tak władze państwowe, jak i biskupa, o swych spostrzeżeniach na temat przejawów rewizjonizmu niemieckiego w seminarium. […] Wśród księży pochodzenia miejscowego o zapatrywaniach proniemieckich uważany jest za szowinistę polskiego"[82].

Zabierając głos jako gość na posiedzeniu PWRN i dziękując za przyznane mu odznaczenie, ks. Gumol tak określił swoje stanowisko: „Nigdy nie byłem żadnym księdzem-patriotą, w tym wąskim znaczeniu, ani księdzem intelektualistą[83], ani księdzem paxowcem i nigdy nim nie będę, ale zawsze byłem księdzem-patriotą polskim we właściwym tego słowa znaczeniu, lojalnym wobec władzy państwowej w granicach, na

[80] APO, UW w Opolu, 1364, Sprawa godzin homiletyki, 9 II 1955 r., s. 7–27.

[81] *Ibidem*, Pismo UdsW do Biura Paszportów Zagranicznych MSW, 4 VI 1960 r., s. 28.

[82] *Ibidem*, Wniosek o nadanie orderu – odznaczenia, 15 II 1969 r., s. 29–30; *ibidem*, Pismo przewodniczącego PWRN w Opolu do ks. prof. Kazimierza Gumola w Nysie, 1 X 1969 r., s. 31.

[83] Aluzja do zrodzonego w 1949 r. ruchu „księży-patriotów" i powołanej w 1950 r. Komisji Intelektualistów i Działaczy Katolickich przy Polskim Komitecie Obrońców Pokoju.

jakie mi pozwala moja religia, lojalność wobec Stolicy Apostolskiej i moje stanowisko profesora seminarium". Stwierdził on też, że mimo istniejących różnic ideologicznych należałoby „znaleźć wspólną platformę dla rychłej i pełnej integracji" tzw. Ziem Odzyskanych z Macierzą. Deklarował, że nadane mu odznaczenie będzie dla niego „nowym bodźcem" w jego „działalności kapłańsko-profesorskiej do dalszej, intensywnej pracy na polu repolonizacji, dla dobra Kościoła […] i Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej"[84].

Powierzchowna interpretacja przypadku ks. prof. Gumola pozwoliłaby dojść do wniosku, że władze państwowe po prostu doceniały jego patriotyczne zaangażowanie na rzecz polskości tzw. Ziem Odzyskanych. Przeciwko takiemu wnioskowaniu przemawia jednak przypadek ks. Bochenka, który także nie szczędził sił w działaniach służących krzewieniu i umacnianiu polskości na Śląsku Opolskim, był jednak traktowany zupełnie inaczej. Co więcej, władze PRL bynajmniej nie przejmowały się faktem, że szykany wobec tego kapłana obiektywnie szkodzą sprawie polskości regionu. Różnica między ks. Bochenkiem a ks. prof. Gumolem polegała na tym, że pierwszy z wymienionych pozostawał bezwzględnie lojalny wobec władz kościelnych, drugi natomiast nie miał oporów przed odwoływaniem się do władz państwowych, gdy uważał, że może to być korzystne czy to dla niego samego, czy z punktu widzenia innego rodzaju wartości, na których mu zależało. Z wzajemnego porównania obu tych przypadków wynika, że WdsW PWRN traktował ks. prof. Gumola w sposób uprzywilejowany bynajmniej nie z racji jego postawy patriotycznej, a w każdym razie nie tylko z tego powodu, lecz z uwagi na spolegliwość wobec władz państwowych, zręcznie wykorzystywaną przez nie w działaniach na rzecz tzw. lojalizacji duchowieństwa.

Co więcej, można nawet dojść do wniosku, że ks. prof. Gumol był premiowany za daleko posuniętą nielojalność w stosunku do władz kościelnych. Wymownym świadectwem owej nielojalności jest treść notatki służbowej z rozmowy przeprowadzonej z nim w kwietniu 1973 r. przez kierownika WdsW PWRN w Opolu, Adama Urbanowicza. Ksiądz prof. Gumol prosił wówczas o pozytywne „zaopiniowanie i poparcie jego podania do Rady Państwa o przyznanie renty specjalnej dla zasłużonych obywateli PRL. W trakcie rozmowy – zgodnie z notatką służbową zachowaną w jego aktach osobowych – „w krytycznym świetle przedstawił stosunki panujące w WSD i w Kurii Biskupiej w Opolu. Niepochlebnie też wypowiedział się też na temat kardynała ks. [Bolesława] Kominka z Wrocławia". Miał stwierdzić, że w Kościele polskim „trzech ludzi znajduje się na niewłaściwym miejscu, a mianowicie – ordynariusz diecezji opolskiej, bp Franciszek Jop, kardynał i metropolita wrocławski ks. bp Kominek oraz kardynał [Stefan] Wyszyński"[85]. Krytykując sytuację w WSD, narzekał, że

[84] APO, UW w Opolu, 1364, [Treść podziękowań], 3 X 1969 r., s. 33; *ibidem*, Pismo WdsW PWRN w Opolu do UdsW w Warszawie, 4 X 1969 r., s. 34–35.

[85] *Ibidem*, Notatka służbowa, 14 IV 1973 r., s. 39.

w programie nauczania „za mało miejsca poświęca się wychowaniu patriotyczno-obywatelskiemu kleryków". Opowiadał się za wypuszczeniem za granicę wszystkich księży miejscowego pochodzenia starających się o wyjazd na pobyt stały do RFN, ponieważ jego zdaniem „przynoszą krajowi więcej szkody aniżeli pożytku". Uzasadniając swoją prośbę o przyznanie renty specjalnej, „oświadczył, że zasłużył sobie na nią wychowując kleryków na dobrych obywateli, na ludzi pozbawionych uprzedzeń i fanatyzmu"[86].

Nic dziwnego, że w październiku 1974 r. wojewoda opolski skierował do prezesa Rady Ministrów, Piotra Jaroszewicza, opracowany w WdsW UW wniosek o „przyznanie – w drodze wyjątku – renty specjalnej księdzu dr. Kazimierzowi Gumolowi, profesorowi Wyższego Seminarium Duchownego w Nysie"[87]. We wniosku tym pisano m.in., że ks. Gumol „od początku swej pracy dał się poznać jako Polak – patriota, pozytywnie ustosunkowany do PRL"[88]. Wkrótce potem, w listopadzie tego samego roku, premier podjął decyzję o przyznaniu ks. prof. Gumolowi „renty specjalnej z tytułu zasług własnych"[89].

W 1975 r. UdsW zaangażował się w działania związane ze staraniami ks. prof. Gumola o habilitację. Przesłał odnośną dokumentację rektorowi Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie[90].

Casus ks. prof. Gumola to kolejna ilustracja destrukcyjnych aspektów działalności UdsW i jego agend terenowych w ramach sprawowania nadzoru nad Kościołem. Pokazuje, jak WdsW PWRN/UW w Opolu działał na rzecz pogłębienia podziałów wśród duchowieństwa z myślą o wewnętrznym osłabieniu Kościoła i podkopaniu autorytetu hierarchii kościelnej.

Podobnych przykładów można znaleźć znacznie więcej. W ramach sprawowania nadzoru nad Kościołem WdsW PWRN/UW w Opolu w szerokim zakresie różnicował swój stosunek do poszczególnych przedstawicieli duchowieństwa w zależności od politycznej oceny ich postawy. Jednych duchownych, znanych ze swojego niepokornego nastawienia, w rozmaity sposób szykanował, innych, bardziej spolegliwych w relacjach z władzami państwowymi, traktował w sposób uprzywilejowany, udzielając pomocy i obdarzając nagrodami.

Kapłani negatywnie postrzegani przez terenowe agendy UdsW mogli być dyskryminowani na wiele różnych sposobów. Dotyczyło to w szczególności obsady stanowisk kościelnych, w odniesieniu do której władze państwowe – jak wskazywano powyżej – miały wiele do powiedzenia. Przykładem może być sprawa ks. Ludwika

---

[86] *Ibidem*, s. 41.

[87] *Ibidem*, Pismo Wojewody Opolskiego do prezesa Rady Ministrów, 15 X 1974 r., s. 43.

[88] *Ibidem*, s. 44.

[89] *Ibidem*, Pismo z Gabinetu Szefa Urzędu Rady Ministrów do Zakładu Ubezpieczeń Społecznych – Oddział w Opolu, 20 XI 1974 r., s. 45.

[90] *Ibidem*, Pismo UdsW do rektora ATK w Warszawie, 28 XI 1975 r., s. 48.

Zettelmana, administratora parafii pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Branicach w powiecie głubczyckim. W 1964 r. kuria biskupia w Opolu zamierzała powierzyć mu parafię pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Toszku w powiecie gliwickim. Zamierzeniom tym sprzeciwił się jednak WdsW PWRN w Katowicach, bazujący najpewniej na informacjach i materiałach z WdsW PWRN w Opolu. Odmówiono zgody na mianowanie, podając jako uzasadnienie, że „ks. Ludwik Zettelman w swej dotychczasowej działalności nie respektuje obowiązujących zarządzeń państwowych, a w szczególności zarządzenia Ministra Oświaty z dnia 19 sierpnia 1961 r. w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych, jak również zarządzenia Ministra Finansów dot[yczącego] założenia ksiąg inwentarzowych”[91]. Kuria opolska odwołała się od tej decyzji do UdsW, ale ten utrzymał w mocy zastrzeżenia zgłoszone przez WdsW PWRN w Katowicach. Uznał, że przywołane w decyzji WdsW PWRN „okoliczności nierespektowania przez ks. L[udwika] Zettelmana obowiązujących przepisów państwowych w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych oraz księgi inwentarza stanowią uzasadnioną podstawę do zgłoszenia zastrzeżeń przeciwko mianowaniu Go na stanowisko administratora parafii Toszek”[92].

Jedną z form nagradzania duchownych pozytywnie postrzeganych przez władze państwowe było nadawanie wysokich odznaczeń państwowych. Na przykład w 1974 r., z okazji trzydziestolecia „Polski Ludowej”, 28 księży z terenu województwa opolskiego odznaczono krzyżami Orderu Odrodzenia Polski, Krzyżami Zasługi i Medalami XXX-lecia PRL[93]. W sporządzonym w WdsW UW w Opolu wniosku o nadanie Złotego Krzyża Zasługi ks. Stanisławowi Baranowskiemu, proboszczowi parafii w Kuniowie w powiecie kluczborskim, pisano m.in.: „Podporządkowany w całości zarządzeniom władz państwowych. […] bierze czynny udział w życiu społecznym i gospodarczym swojego terenu”[94]. W analogicznym wniosku w odniesieniu do ks. Wenancjusza Kądziołki, proboszcza parafii we Włodzieninie w powiecie głubczyckim, zawarto następującą charakterystykę kandydata: „Jest lojalny w stosunku do zarządzeń [władz] państwowych i terenowych. Bierze udział w spotkaniach z władzami terenowymi oraz pozytywnie oddziałuje na parafian, nawołując ich do czynów społecznych na rzecz wsi”[95]. W pochodzącym z tego samego czasu wniosku o nadanie Krzyża Kawalerskiego Orderu Odrodzenia Polski o. Janowi Opieli OMI, proboszczowi parafii pw. św. Mikołaja w Kędzierzynie, kandydat został scharakteryzowany następująco: „Aktywnie uczestniczy

[91] APO, UW w Opolu, 1915, Decyzja [WdsW PWRN w Katowicach], 6 IX 1964 r., s. 1.
[92] *Ibidem*, Decyzja [UdsW], 24 X 1964 r., s. 2.
[93] APO, UW w Opolu, 1051, Pismo WdsW UW w Opolu do UdsW w Warszawie, 30 VIII 1974 r., s. 47; *ibidem*, Wykaz osób duchownych i świeckich działaczy katolickich odznaczonych z okazji XXX-lecia PRL, s. 57–60.
[94] APO, UW w Opolu, 1207, Wniosek o nadanie orderu – odznaczenia, 2 VII 1974 r., s. 21.
[95] APO, UW w Opolu, 1433, Wniosek o nadanie orderu – odznaczenia, 18 V 1974 r., s. 9.

w spotkaniach zbiorowych, organizowanych przez Naczelnika Powiatu [Kozielskiego]. Przy odczytywaniu listów pasterskich Episkopatu i Kurii [Biskupiej] pomija wrogie akcenty, w kazaniach nawołuje wiernych do uczciwej i wydajnej pracy oraz poszanowania mienia społecznego. Do PRL ustosunkowany pozytywnie"[96].

Wydział do spraw Wyznań PWRN/UW w Opolu gromadził również akta osobowe duchownych reprezentujących inne związki wyznaniowe. Przykładem tego mogą być prowadzone już od 1950 r. akta ks. Alfreda Hauptmana z Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. Duchowny ten od listopada 1945 r. był administratorem polskiej parafii ewangelicko-augsburskiej w Zabrzu. W marcu 1950 r. został również seniorem diecezji katowickiej, obejmującej w późniejszym czasie obszary województwa opolskiego, niemal całego województwa katowickiego oraz województw krakowskiego i rzeszowskiego. Był także administratorem zboru w Kędzierzynie oraz administratorem stacji kaznodziejskiej w Zdzieszowicach w województwie opolskim[97].

W 1957 r. dwóch członków Rady Parafialnej w Zabrzu zwróciło się do UdsW ze skargą przeciwko ks. Alfredowi Hauptmanowi, wysuwając przeciwko niemu szereg zarzutów natury osobistej oraz dotyczących zarządzania mieniem parafii. Urząd do spraw Wyznań przekazał skargę do rozpatrzenia Konsystorzowi Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL. W ślad za tym konsystorz podjął decyzję o rozwiązaniu rady parafialnej. Postanowienie to zostało oprotestowane przez członków rady parafialnej w piśmie skierowanym do Naczelnej Rady Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL. Kopię pisma przesłano do WdsW PWRN w Katowicach, dzięki czemu trafiła ona do akt prowadzonych przez WdsW PWRN w Opolu. Autorzy pisma domagali się natychmiastowego uchylenia decyzji konsystorza, ich zdaniem bezprawnej, i przeniesienia ks. Hauptmana w inne miejsce[98]. Wobec braku odpowiedzi UdsW na wspomnianą skargę i na kolejne pismo w tej samej sprawie po kilku miesiącach ci sami członkowie rady parafialnej zwrócili się ponownie do UdsW, skarżąc się tym razem na decyzję konsystorza i brak oczekiwanej reakcji ze strony Naczelnej Rady Kościoła. Także tym razem przesłano kopię do wiadomości WdsW PWRN w Katowicach. Wszystko wskazuje na to, że władze państwowe nadal nie próbowały interweniować w sprawach stanowiących przedmiot skarg. Być może nie widziano politycznego interesu w podejmowaniu działań mogących godzić w pozycję ówczesnych władz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego[99].

---

[96] APO, UW w Opolu, 1632, Wniosek o nadanie orderu – odznaczenia, 10 VI 1974 r., s. 10.

[97] APO, UW w Opolu, 1982, Życiorys ks. Alfreda Hauptmana (odpis), 9 XII 1950 r., s. 1; *ibidem*, Pismo Rady Diecezjalnej Ewangelicko-Augsburskiej Diecezji Katowickiej do RdsW PWRN w Opolu, 14 I 1953 r., s. 5.

[98] *Ibidem*, Pismo do Naczelnej Rady Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL, 20 IX 1957 r., s. 14–15.

[99] *Ibidem*, Pismo do UdsW w Warszawie, 20 IX 1957 r., s. 16–17.

W kwietniu 1959 r. UdsW w piśmie do Biura Paszportów MSW zadeklarował brak zastrzeżeń wobec planowanego wyjazdu ks. Hauptmana na konferencję kościelną w Hamburgu[100]. Co więcej, w grudniu tego samego roku zwrócił się do tego samego biura o załatwienie spraw paszportowych ks. Hauptmana w trybie bardzo pilnym w związku z jego planowanym udziałem w kolejnej konferencji kościelnej na terenie RFN[101]. W lutym 1969 r. WdsW PWRN w Opolu nie zgłosił zastrzeżeń wobec zamiaru mianowania ks. Hauptmana administratorem parafii z ośrodkami w Opolu i Krapkowicach[102]. W późniejszym czasie duchowny ten był administratorem parafii w Lasowicach Wielkich w powiecie kluczborskim. Wydział do spraw Wyznań PWRN w Opolu prowadził jego akta osobowe do 1969 r., gdy został on odwołany z tej placówki duszpasterskiej przez swoje władze kościelne[103].

Źródłem sporych utrapień dla WdsW PWRN w Opolu były sprawy personalne w miejscowych strukturach Kościoła polskokatolickiego, traktowanego – jak już wspomniano – przez władze PRL w sposób uprzywilejowany. W informacji przesłanej w grudniu 1968 r. do UdsW narzekano, że reprezentujący ten związek wyznaniowy proboszczowie parafii w Głubczycach i Obórkach w rażący sposób zaniedbują swoje obowiązki, zainteresowani wyłącznie osobistymi korzyściami natury materialnej. Próbowano interweniować u bp. Franciszka Koca, ordynariusza wrocławskiej diecezji Kościoła polskokatolickiego, żądając zmiany proboszczów. Biskup dokonał postulowanych zmian personalnych, ale sytuacja w parafiach wcale się nie poprawiła. W ocenie WdsW PWRN w Opolu bardzo niezdrowe stosunki panowały również w samej kurii wrocławskiej. W związku z tym proszono UdsW o interwencję w Prezydium Kościoła Polskokatolickiego[104].

Nadzór nad Kościołem i współpraca z aparatem bezpieczeństwa

Ważną rolę w sprawowaniu nadzoru nad Kościołem i jego poszczególnymi instytucjami odgrywała współpraca między WdsW PWRN/UW a SB. Wymownym tego świadectwem jest m.in. obszerna informacja na temat konferencji dziekanów, zorganizowanej 2 kwietnia 1963 r. w gmachu kurii opolskiej. Informacja ta, sporządzona przez opolską SB, została przesłana przez zastępcę komendanta wojewódzkiego

[100] *Ibidem*, Pismo UdsW do Biura Paszportów Zagranicznych MSW, 15 IV 1959 r., s. 18.

[101] *Ibidem*, Pismo UdsW do Biura Paszportów Zagranicznych MSW, 30 XII 1959 r., s. 19. Poprzednim razem ks. Hauptman z nieznanych przyczyn nie wykorzystał wydanego mu paszportu.

[102] *Ibidem*, Pismo kierownika WdsW PWRN w Opolu do biskupa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL, 15 II 1961 r., s. 22.

[103] *Ibidem*, Pismo biskupa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL do ks. seniora Alfreda Hauptmana, 7 II 1969 r., s. 23.

[104] APO, PWRN w Opolu, 1890, Informacja WdsW PWRN w Opolu dla UdsW w Warszawie, 5 XII 1968 r., s. 15–16. Por. Z. Bereszyński, *Prawe ramię partii*…, s. 148–149.

MO ds. bezpieczeństwa w Opolu, ppłk. Henryka Zaszkiewicza, przewodniczącemu PWRN w Opolu. Zarejestrowana w tajnej kancelarii miejscowego Urzędu Spraw Wewnętrznych, trafiła do akt prowadzonych przez WdsW PWRN w ramach nadzoru nad Kościołem rzymskokatolickim[105]. Z treści informacji jasno wynika, że jej podstawę stanowiły materiały operacyjne, wytworzone przypuszczalnie z wykorzystaniem agentury bądź podsłuchu.

W informacji zawarto bardzo szczegółowy zapis przebiegu konferencji, w trakcie której poruszano różne tematy, związane w szczególności z ówczesnym stanem stosunków państwo–Kościół. Odzwierciedlona w omawianym dokumencie tematyka konferencji obejmowała również następujące sprawy i zagadnienia: przygotowania do uroczystości oddania się młodzieży w opiekę Matki Boskiej, siódmy rok Wielkiej Nowenny i związane z nim przedsięwzięcia duszpasterskie, planowana peregrynacja jasnogórskiego Obrazu Nawiedzenia na terenie diecezji opolskiej, czuwanie posoborowe po zakończeniu II Soboru Watykańskiego, wprowadzanie w życie nowej liturgii, wizytacje biskupie w dekanatach, nauczanie religii i wspieranie działalności Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (KUL). W informacji zawarto również wykaz dokumentów rozdanych dziekanom uczestniczącym w konferencji[106].

W trakcie konferencji zabrał głos m.in. wspomniany już ks. Antoni Adamiuk, ówczesny kanclerz kurii opolskiej i późniejszy biskup pomocniczy. Omówił on sprawy związane z nauczaniem religii w punktach katechetycznych. Działalność tego rodzaju punktów była w tym czasie jedną z głównych kwestii spornych w stosunkach państwo–Kościół. Jak już wspomniano, władze państwowe, pretendujące do sprawowania nadzoru nad nauczaniem religii, domagały się ich rejestracji, czemu sprzeciwiały się władze kościelne. Także w tej dziedzinie bardzo aktywną rolę odgrywał UdsW ze swoimi agendami w poszczególnych województwach. Według słów ks. Adamiuka kuria opolska liczyła się „z tym, że dziekani mogą być wzywani do Wydz[iału] do spraw Wyznań w tej sprawie, mogą być także i proboszczowie zapytywani, dlaczego nie zgłaszają punktów katechetycznych"[107]. Ksiądz Adamiuk mówił też o możliwych działaniach represyjnych wobec księży uchylających się od obowiązku rejestracji: „Dla opornych mogą być przewidziane kary […] dla opornych przeznacza się ściślejsze wymiary podatków, czynszów, bada się [ich] księgi inwentarzowe i [osoba taka] ma trudności z kupnem węgla"[108]. Zdaniem ks. Adamiuka należało nie zrażać się tego rodzaju problemami i mimo wszystko trwać na dotychczasowym stanowisku: „trzeba się z tym liczyć, iż trudności muszą być, gdyż chodzi o podporządkowanie sprawy nauczania religii kontroli państwowej. Będą jednak jeszcze rozmowy biskupów

[105] APO, PWRN w Opolu, 1880, Informacja, 4 IV 1963 r., s. 1–7.
[106] *Ibidem*.
[107] *Ibidem*, s. 5.
[108] *Ibidem*.

w tej sprawie z władzami państwowymi. My jednak z zasadniczych rzeczy ustąpić nie możemy"[109].

W trakcie tej samej konferencji ks. Bernard Gerlic, dziekan dekanatu ujazdowskiego w powiecie strzeleckim, mówił z oburzeniem, że część wiernych na Śląsku Opolskim, odmawiając litanię loretańską, zastępuje słowa „królowo Korony Polskiej" słowami „królowo świata" (było to wyrazem dystansowania się od polskości przez część rdzennej ludności regionu). Do wystąpienia tego odniósł się jednak tylko jeden z uczestniczących w konferencji dziekanów, a mianowicie ks. Jan Skorupa z dekanatu prószkowskiego, który – jak stwierdził – nie miał u siebie tego rodzaju problemów. Pozostali dziekani tematu nie podjęli. W informacji sporządzonej przez SB tłumaczono to tym, że sprawa ta „jest znana i sytuacja układa się lepiej, jeżeli chodzi o Opolszczyznę"[110].

Odnotowano też wypowiedź bp. Jopa, dotyczącą m.in. kontrowersyjnej sprawy ksiąg inwentarzowych, które zdaniem władz państwowych miały być prowadzone w odniesieniu do nieruchomości użytkowanych przez Kościół. Biskup mówił o represjach natury materialnej (konfiskacie mienia) w stosunku do księży zajmujących oporną postawę w sprawie ksiąg inwentarzowych oraz rejestracji punktów katechetycznych. Kończąc swoje wystąpienie, „apelował o jednolitość postawy [duchowieństwa], by wszędzie była ona jednakowa"[111]. Wyraził „nadzieję, że może trudności ustaną"[112]. Jego zdaniem „pewne dane" pozwalały „przypuszczać, że będzie lepiej"[113].

Tego typu informacje ze źródeł SB były z pewnością bardzo użyteczne w bieżącej działalności WdsW PWRN/UW. Istniała jednak również druga strona medalu. Dane gromadzone przez WdsW PWRN/UW w ramach sprawowania nadzoru nad Kościołem oraz innymi związkami wyznaniowymi były udostępniane SB na jej potrzeby. Świadczy o tym m.in. pismo z 14 września 1973 r., skierowane do WdsW PWRN w Opolu przez zastępcę komendanta powiatowego MO ds. SB w Nysie, kpt. Jana Niewiadomskiego. W piśmie tym szef nyskiej SB prosił o „pilne przysłanie […] wykazu […] związków wyznaniowych" zarejestrowanych na terenie miasta i powiatu „z uwzględnieniem: nazwy związku, miejscowości, w których działa, ilości członków, nazwisk i adresów osób funkcyjnych oraz krótkiej charakterystyki, wynikającej z kontroli działalności związku"[114].

W lutym 1964 r. Egzekutywa KW PZPR w Opolu zaaprobowała propozycję Wydziału Administracyjnego KW PZPR w sprawie powołania Komisji ds. Kleru.

---

[109] *Ibidem*.
[110] *Ibidem*.
[111] *Ibidem*, s. 6.
[112] *Ibidem*.
[113] *Ibidem*, s. 7.
[114] APO, PWRN w Opolu, 1888, Pismo zastępcy komendanta powiatowego MO [ds. SB] w Nysie do WdsW [P]WRN w Opolu, 14 IX 1973 r., s. 8.

Członkami tego ciała zostali: Paweł Wojas (I sekretarz KW), Stanisław Kosicki (sekretarz KW), Józef Buziński (przewodniczący PWRN), Stefan Michalski (kierownik Wydziału Administracyjnego KW), ppłk Henryk Zaszkiewicz (I zastępca komendanta wojewódzkiego MO ds. bezpieczeństwa), Stanisław Micek (kurator okręgu szkolnego), Adam Urbanowicz (kierownik WdsW PWRN), Henryk Tabor (kierownik Wydziału Spraw Wewnętrznych PWRN) i mjr Mieczysław Roch (naczelnik Wydziału IV SB KW MO w Opolu)[115]. Jak wynika ze składu komisji, jej powołanie służyło zacieśnieniu wzajemnej współpracy władz partyjnych PZPR, administracji państwowej oraz SB w zakresie polityki wyznaniowej.

Działalność Komisji ds. Kleru poświadcza zachowany protokół z jej obrad w dniu 26 marca 1964 r. Omówiono wówczas sprawy związane z wymaganą przez władze państwowe rejestracją punktów katechetycznych oraz stosowaniem represji wobec opornych przedstawicieli duchowieństwa. Wspólnie przyjęto schemat działań, zmierzających do sfinalizowania rejestracji. Postanowiono m.in., że „rady narodowe muszą stosować wszechstronne represje" wobec „księży opornych, którzy ignorują obowiązujące zarządzenia władz"[116].

Nadzór nad stowarzyszeniami religijnymi

Bardzo ważny obszar działalności WdsW PWRN/UW w Opolu stanowiło również sprawowanie nadzoru nad stowarzyszeniami religijnymi w województwie opolskim. Działalność w tym zakresie miała wiele wspólnego z kontrolą nad Kościołem katolickim oraz innymi związkami wyznaniowymi. Także w tym przypadku nie ograniczano się do zbierania i opracowywania informacji, ewidencjonowania danych, wytwarzania materiałów statystycznych i sprawozdawczych itp. Działania takie miały służyć przede wszystkim politycznym interesom ówczesnego aparatu władzy, a WdsW PWRN/UW miał nie tylko przyglądać się istniejącej rzeczywistości społecznej, lecz także ją aktywnie współtworzyć zgodnie z tymi interesami.

Do stowarzyszeń nadzorowanych przez WdsW PWRN/UW w Opolu należało m.in. Zrzeszenie Katolików Świeckich „Caritas", utworzone w wyniku dokonanego w 1950 r. wrogiego przejęcia kościelnej organizacji „Caritas" przez osoby ściśle związane z komunistycznym aparatem władzy. W latach 1961–1964 Oddziałowi Wojewódzkiemu Zrzeszenia Katolików Świeckich „Caritas" w Opolu przewodniczył ks. Dominik

[115] APO, KW PZPR w Opolu, 327, Protokół nr 5 z obrad Egzekutywy Komitetu Wojewódzkiego PZPR [w Opolu], odbytych 27 II 1964 r., s. 222–223. W tekście protokołu podano błędnie, że Mieczysław Roch jest kierownikiem Wydziału III KW MO.

[116] APO, KW PZPR w Opolu, 2527, Protokół nr 1 z obrad Komisji ds. Kleru odbytych w dniu 26 III 1964 r., s. 87–90, mps.

Pyka[117]. W listopadzie 1966 r. nowym prezesem zarządu został na krótko ks. Józef Rygiel. W październiku następnego roku, po jego śmierci, stanowisko prezesa objął ks. płk Michał Zawadzki, dotychczasowy wiceprezes, w przeszłości dziekan w Korpusie Bezpieczeństwa Wewnętrznego i Wojskach Ochrony Pogranicza oraz zastępca generalnego dziekana Wojska Polskiego[118]. W 1972 r., po śmierci ks. płk. Zawadzkiego, nowym prezesem Oddziału Wojewódzkiego Zrzeszenia Katolików Świeckich „Caritas" został ks. Alfred Rukszto[119].

Na początku września 1959 r. powstało Wojewódzkie Koło Księży „Caritas" z siedzibą w Opolu, założone przez grupę księży „postępowych", tzn. nastawionych na współpracę polityczną z władzami PRL[120]. W 1960 r. koło to liczyło 42 członków. W następnych latach jego liczebność utrzymywała się na zbliżonym poziomie[121].

Od 1952 r. działał Oddział Wojewódzki Stowarzyszenia PAX w Opolu[122]. W 1960 r. wojewódzkie struktury Stowarzyszenia PAX liczyły łącznie 52 członków. Stowarzyszenie miało cztery koła: Opole miasto, Kluczbork, Koźle i Strzelce Opolskie. W 1969 r. istniało już osiem kół: Opole miasto, Kluczbork, Koźle, Namysłów, Nysa, Olesno, Racibórz i Strzelce Opolskie, a łączna liczba członków w województwie wynosiła 94[123]. Pod koniec 1974 r. wojewódzkie struktury PAX liczyły już łącznie 293 członków[124]. Według informacji z lat 1965 i 1974 przewodniczącym Oddziału Wojewódzkiego Stowarzyszenia był Stanisław Bajer[125].

W 1957 r. powstało Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne (ChSS), otwarte dla chrześcijan różnych wyznań[126]. Wojewódzkie struktury ChSS z ośrodkiem w Opolu

---

117 APO, PWRN w Opolu, 1909, Informacja WdsW PWRN w Opolu dla UdsW w Warszawie, 10 I 1964 r., k. 2–4.

118 APO, PWRN w Opolu, 1914, Sprawozdanie, 11 VI 1970 r., k. 124. Por. J. Żurek, *Ruch „księży patriotów" w województwie katowickim w latach 1949–1956*, Warszawa–Katowice 2009, s. 46–47; Z. Bereszyński, *Pomiędzy kolaboracją a opozycją. Stowarzyszenia chrześcijańskie i władze Polski Ludowej na przykładzie województwa opolskiego w latach 1950–1989* [w:] *Nie tylko partia? Organizacje społeczne w Polsce Ludowej 1944–1989. Geneza, funkcjonowanie, znaczenie*, red. T. Ruzikowski, Warszawa 2017, s. 469.

119 APO, UW w Opolu, 1049, Informacja WdsW UW w Opolu dla UdsW w Warszawie, 30 X 1974 r., k. 157–159.

120 APO, PWRN w Opolu, 1913, Sprawozdanie z działalności Koła Księży „Caritas" w Opolu wygłoszone na ogólnym zebraniu sprawozdawczo-wyborczym dnia 10 XII 1969 r., k. 153; A. Hanich, *Relacje państwo–Kościół*…, s. 97–98; Z. Bereszyński, *Pomiędzy kolaboracją a opozycją*…, s. 467–468.

121 AIPN Wr, 00147/306, Kościół rzymskokatolicki. Charakterystyczne zjawiska wśród kleru oraz dane statystyczno-ewidencyjne w województwie opolskim. Rocznik II za 1965–1969, Opole 1969, k. 98, 100.

122 AIPN Wr, 067/66, Analiza sprawy obiektowej krypt. „Parawan", 27 XI 1989 r., b.p., mf.; Z. Bereszyński, *Pomiędzy kolaboracją a opozycją*…, s. 472–476, 478–479.

123 AIPN Wr, 00147/306, Kościół rzymskokatolicki. Charakterystyczne zjawiska wśród kleru oraz dane statystyczno-ewidencyjne w województwie opolskim. Rocznik II za 1965–1969, Opole 1969, k. 98–99.

124 APO, UW w Opolu, 1049, Informacja o działalności Wojew[ódzkiego] Oddziału Stowarzyszenia PAX w Opolu za 1974 r., k. 193.

125 *Ibidem*. a

126 A. Friszke, *Oaza na Kopernika. Klub Inteligencji Katolickiej 1956–1989*, Warszawa 1997, s. 45.

liczyły w 1960 i 1965 r. zaledwie trzech członków. Do 1969 r. ich liczebność wzrosła do dziesięciu członków[127]. Przy miejscowym oddziale ChSS funkcjonował oddział redakcji tygodnika „Za i Przeciw". Do czerwca 1965 r. funkcję kierownika pełnił Henryk Zawadzki. Po jego śmierci na początku września tegoż roku kierownikiem opolskiego oddziału ChSS, a zarazem kierownikiem miejscowego oddziału redakcji „Za i Przeciw" został Jerzy Łysiak, absolwent KUL[128].

W ramach nadzoru nad wymienionymi stowarzyszeniami WdsW PWRN/UW w Opolu otrzymywał okresowe sprawozdania z ich działalności. Przedstawiciele wydziału bywali zapraszani na ważniejsze zebrania poszczególnych organizacji. Wydział do spraw Wyznań oceniał aktywność stowarzyszeń, a także – w kontaktach z ich przedstawicielami – podejmował działania zmierzające do jej właściwego ukierunkowania, zgodnie z politycznym interesem władz PRL.

Stosunek WdsW PWRN/UW do poszczególnych stowarzyszeń był dość wyraźnie zróżnicowany. Największymi względami cieszyło się Wojewódzkie Koło Księży „Caritas". Jego członków postrzegano jako ludzi pozyskanych w pełni na rzecz władz PRL. W związku z tym stanowili oni wybitnie uprzywilejowaną grupę społeczną. Wyrażało się to szczególnie „w ilości przyznanych odznaczeń państwowych i regionalnych oraz zapomóg stałych i doraźnych z Funduszu Kościelnego", pozostającego w dyspozycji państwa. Dwudziestu czterech księży z tego grona otrzymało do 1974 r. łącznie pięćdziesiąt odznaczeń państwowych i regionalnych, m.in. 14 Krzyży Kawalerskich Orderu Odrodzenia Polski, 12 Złotych Krzyży Zasługi i 5 Srebrnych Krzyży Zasługi. „Niezależnie od wyróżnień i pomocy finansowej" caritasowcy byli „otaczani opieką władz państwowych, wyrażającą się w rozwiązywaniu problemów bytowych, mieszkaniowych, zdrowotnych i innych"[129].

Politycznych zastrzeżeń ze strony WdsW PWRN/UW nie budziła również działalność ChSS. Dość ambiwalentnie oceniano natomiast miejscowe struktury Stowarzyszenia PAX. Przyznawano, że „działalność »PAX« w zakresie inicjatyw gospodarczych i czynów społecznych daje korzystne efekty ekonomiczne i przyczynia się do ożywienia działalności społecznej, a więc jest celowa i pożyteczna". Z pewną dozą podejrzliwości wskazywano jednak, że „te inicjatywy są jednym ze środków do osiągnięcia zamierzonego celu przez »PAX«, jakim jest usadowienie się w pewnym środowisku i poszerzenie tam swoich wpływów we wszystkich kierunkach"[130].

---

[127] AIPN Wr, 00147/306, Kościół rzymskokatolicki. Charakterystyczne zjawiska wśród kleru oraz dane statystyczno-ewidencyjne w województwie opolskim. Rocznik II za 1965–1969, Opole 1969, k. 99.

[128] APO, PWRN w Opolu, 1914, Pismo sekretarza generalnego ChSS Kazimierza Morawskiego do przewodniczącego Wojewódzkiego Komitetu FJN w Opolu Ryszarda Hajduka (odpis), 18 V 1970 r., k. 174.

[129] APO, UW w Opolu, 1049, Informacja WdsW UW w Opolu dla UdsW w Warszawie, 30 X 1974 r., k. 152.

[130] APO, PWRN w Opolu, 1911, Ogólna charakterystyka działalności PAX, b.d., s. 7.

Zgodnie z oczekiwaniami WdsW, świeccy działacze katoliccy mieli przede wszystkim pozyskiwać duchowieństwo do współpracy z władzami PRL. W maju 1972 r. w takim duchu dwukrotnie rozmawiano z opolskimi działaczami PAX. Zarzucano im, że wybierają zbyt łatwą drogę, opierając się głównie na księżach z „Caritas". Wyliczono, że wśród 38 księży, z którymi miejscowy Oddział Wojewódzki Stowarzyszenia PAX utrzymywał bliskie kontakty, było aż 32 takich kapłanów. Domagano się zmiany tego stanu rzeczy przez rozwinięcie działalności wśród innych grup duchowieństwa. Stanowisko zajmowane w tej kwestii przez WdsW PWRN zostało tak przedstawione w sprawozdaniu dla ówczesnego przewodniczącego PWRN, Zdzisława Piętki: „Wychodząc z założenia, że PAX winien oddziaływać na duchowieństwo w celu zbliżenia ich do polityki naszego Państwa, zapoznania ich z możliwościami obywatelskiego zaangażowania, neutralizowania reakcyjnych wpływów części wrogo ustawionej hierarchii kościelnej, oddziaływanie na caritasowców mija się z celem, jest uświadamianiem uświadomionych, jest łatwizną i efekciarstwem. Na ten problem w odpowiedni sposób zwrócono uwagę kierownictwu PAX, w tym duchu odbędą się dalsze spotkania"[131].

Kształtowaniu pożądanych postaw wśród działaczy, podobnie jak wśród duchowieństwa, służyły rozmaite formy nagradzania i zaspokajania ich ambicji osobistych. Przykładem tego może być wsparcie okazane przez WdsW PWRN w Opolu dla podjętych w 1970 r. starań o dokooptowanie Jerzego Łysiaka, działacza ChSS, do składu plenarnego Wojewódzkiego Komitetu Frontu Jedności Narodu (FJN). W maju tegoż roku Zarząd Główny ChSS, reprezentowany przez sekretarza generalnego Kazimierza Morawskiego, skierował w tej sprawie prośbę do przewodniczącego Wojewódzkiego Komitetu FJN Ryszarda Hajduka[132]. W związku z długotrwałym brakiem odpowiedzi w październiku 1970 r. sam Łysiak zwrócił się o pomoc w tej kwestii do kierownika WdsW PWRN w Opolu, Adama Urbanowicza. W wyniku tych działań został powołany w skład komisji propagandy Wojewódzkiego Komitetu FJN[133].

W listopadzie 1973 r., w związku ze zbliżającym się jubileuszem trzydziestolecia „Polski Ludowej", WdsW UW w Opolu przedłożył UdsW listę ośmiu kandydatów do odznaczenia. Figurowało na niej sześciu księży i dwóch działaczy świeckich, m.in. Stanisław Bajer, kierownik Oddziału Wojewódzkiego PAX w Opolu, i Ginter Finke, kierownik Biura Oddziału Wojewódzkiego Zrzeszenia Katolików Świeckich „Caritas".

---

[131] APO, PWRN w Opolu, 1870, Sprawozdanie z przebiegu realizacji ważniejszych zadań WdsW PWRN [w Opolu] za miesiąc maj 1972 r., 12 VI 1972 r., s. 67.

[132] APO, PWRN w Opolu, 1914, Pismo sekretarza generalnego ChSS Kazimierza Morawskiego do Ryszarda Hajduka, przewodniczącego Wojewódzkiego Komitetu FJN w Opolu (odpis), 18 V 1970 r., s. 173–174.

[133] *Ibidem*, Pismo oddziału redakcji tygodnika „Za i Przeciw" do kierownika WdsW PWRN w Opolu, 20 X 1970 r., s. 172.

Bajera i dwóch księży wytypowano do odznaczenia Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, a Finkego i czterech księży – Złotym Krzyżem Zasługi[134].

Część dokumentacji wytworzonej w ramach nadzoru nad stowarzyszeniami miała istotne znaczenie również jako wkład w sprawowanie nadzoru nad Kościołem. Przykładem tego może być dokumentacja powstała w latach 1969–1970 w związku ze staraniami o poświęcenie opolskiej siedziby ChSS. W grudniu 1969 r. wspominany już powyżej Jerzy Łysiak udał się z prośbą w tej sprawie do ks. Kazimierza Borcza, proboszcza parafii pw. Matki Boskiej Bolesnej i św. Wojciecha w Opolu. Spotkał się jednak z negatywną reakcją proboszcza, który odmówił święcenia pomieszczeń przeznaczonych „dla niezbożnych celów", bo tak w jego ocenie przedstawiała się działalność ChSS. Uzasadniając swoje stanowisko, ks. Borcz stwierdził: „co się będziemy czarować, przecież obaj wiemy, że pan działa przeciwko wierze katolickiej". Między innymi w związku z tą sprawą Łysiak odwiedził pod koniec stycznia 1970 r. opolską kurię biskupią, licząc na audiencję u bp. Franciszka Jopa. Zamiast biskupa przyjął go jednak ks. kanclerz Adamiuk. Łysiak poskarżył mu się na proboszcza Borcza, ale bez powodzenia. Z przebiegu rozmowy wynikało, że kanclerz akceptuje postawę proboszcza. Ksiądz Adamiuk „z obojętnym uśmiechem" wysłuchał tyrad Łysiaka na temat ekumenizmu, Soboru Watykańskiego II itp., a gdy przedstawiciel ChSS stał się bardziej napastliwy, dał mu do zrozumienia, że nie wie, co czyni, i może kiedyś zmieni poglądy. Nieposiadający się z oburzenia Łysiak zakończył rozmowę pogróżkami, mówiąc, że „sąd Kanclerza Kurii jest niebywały i będzie taki dla wszystkich, którym go przedstawi". Niepomyślne dla przedstawiciela ChSS rozmowy z ks. prałatem Borczem i ks. kanclerzem Adamiukiem zostały szczegółowo zrelacjonowane w obszernej informacji pisemnej dla kierownika WdsW PWRN w Opolu, Adama Urbanowicza. Na tej podstawie powstała analogiczna informacja dla UdsW, przygotowana przez WdsW PWRN w Opolu[135].

Podsumowanie

Wydział do spraw Wyznań PWRN/UW w Opolu jako instrument sprawowania nadzoru nad Kościołem katolickim i innymi związkami wyznaniowymi oraz stowarzyszeniami religijnymi w województwie opolskim realizował zadania mające służyć kształtowaniu rzeczywistości społecznej zgodnej z interesami komunistycznej elity politycznej PRL. Miała to być docelowo rzeczywistość politycznie jednolita i bezkonfliktowa.

[134] APO, PWRN w Opolu, 1888, Pismo kierownika WdsW PWRN w Opolu do UdsW w Warszawie, 27 XI 1973 r., s. 5.

[135] *Ibidem*, Informacja kierownika WdsW PWRN w Opolu dla obywatela Adama Urbanowicza, b.d., s. 75–76; *ibidem*, Informacja na temat rozmowy kierownika oddziału redakcji tygodnika „Za i Przeciw" z proboszczem NMP w Opolu i kanclerzem kurii biskupiej w Opolu, 8 V 1970 r., s. 72–74.

Praktyczna realizacja wizji państwa według władz PRL wiązała się jednak z nieustannym antagonizowaniem życia społecznego. Polityka wyznaniowa, prowadzona z udziałem UdsW i jego agend terenowych stale generowała rozmaite sytuacje konfliktowe, przeciwstawiając państwo Kościołowi i większej części społeczeństwa. Występowała zatem uderzająca sprzeczność między strategicznymi celami owej polityki a stosowanymi w praktyce środkami jej realizacji. Sprzeczność ta jest szczególnie wyraźnie widoczna na przykładzie Śląska Opolskiego, gdzie zabiegano o pełną polonizację rodzimej ludności regionu, a jednocześnie zrażano lokalne społeczności do Polski i polskości, szykanując kapłanów cieszących się wśród nich autorytetem, w tym niewątpliwych patriotów polskich.

Tak niespójna wewnętrznie polityka musiała w ostatecznym rozrachunku zbankrutować. Stało się to wyraźnie widoczne w latach 1980–1981, gdy także w województwie opolskim narodził się wielki ruch społeczny „Solidarności". Nie jest niczym zaskakującym, że w jego szeregach znaleźli swoje miejsce również ludzie, którzy wcześniej funkcjonowali w nadzorowanych przez WdsW PWRN/UW w Opolu stowarzyszeniach chrześcijańskich, jak Jan Całka ze Stowarzyszenia PAX czy Jerzy Łysiak, były działacz ChSS[136]. Wysiłek włożony w działania mające na celu trwałe związanie ich z komunistycznym aparatem władzy okazał się ostatecznie bezowocny.

Wieloletnie zmagania z państwem i jego organami, zamiast osłabić Kościół, umocniły jego pozycję w społeczeństwie, przydając mu poważania i wiarygodności. Nie było dziełem przypadku, że wśród kapłanów najsilniej wspierających „Solidarność" znaleźli się tacy duchowni jak bp Antoni Adamiuk czy księża Kazimierz Bochenek i Alojzy Sitek, szczególnie bogaci w doświadczenia związane z kolejnymi konfliktami państwo–Kościół. Zahartowani we wcześniejszych zmaganiach z komunistycznym aparatem władzy, znakomicie sprawdzili się w trudnym okresie stanu wojennego i w następnych latach[137].

Urząd do spraw Wyznań ze swoimi agendami terenowymi był typową instytucją państwa rządzonego przez komunistów. Próbując działać na rzecz zmaterializowania politycznej utopii, nieustannie rozmijał się on ze społeczną rzeczywistością, która ostatecznie musiała zwyciężyć.

Słowa kluczowe: Wydział do spraw Wyznań, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, Opole, Kościół, stowarzyszenia religijne, nadzór

[136] W 1981 r. obaj zostali członkami Zarządu Regionu Śląska Opolskiego NSZZ „Solidarność". Por. Z. Bereszyński, *NSZZ „Solidarność" i rewolucja solidarnościowa na Śląsku Opolskim 1980–1990*, t. 1, Opole 2014, s. 269–270.

[137] Por. *idem*, *Byli z nami w najtrudniejszym czasie*…, s. 129–136, 139, 141.

Streszczenie

Do najważniejszych zadań Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej i analogicznego wydziału Urzędu Wojewódzkiego w Opolu należało sprawowanie bieżącego nadzoru nad Kościołem katolickim i innymi związkami wyznaniowymi oraz stowarzyszeniami religijnymi. Szczególnie ścisłemu nadzorowi podlegała działalność koncesjonowanych stowarzyszeń chrześcijańskich, takich jak PAX, Zrzeszenie Katolików Świeckich „Caritas" czy Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne. Wydział do spraw Wyznań PWRN/UW oceniał działalność poszczególnych stowarzyszeń i starał się ją ukierunkowywać zgodnie z politycznymi interesami komunistycznego aparatu władzy. Znacznie trudniejszym zadaniem było sprawowanie nadzoru nad Kościołem. Próbowano je realizować m.in. przez rozmowy z przedstawicielami hierarchii kościelnej czy poszczególnymi duchownymi. Wykorzystywano również inne źródła informacji, nie wyłączając tych o charakterze operacyjnym, jakimi dysponował aparat bezpieczeństwa.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Krakowie
058/537

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu
00147/306, 067/66, 07/307, t. 2, 09/671, 07/447, 07/454, 09/224, 09/161, 07/69

Archiwum Państwowe w Opolu
Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Opolu, 326, 327, 7675, 7676, 2526, 2527
Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu, 380, 1864, 1868, 1870, 1889, 1865, 1866, 1870, 1883, 1890, 1881, 1897, 1880, 1890, 1888, 1911, 1914, 1909
Urząd Wojewódzki w Opolu, 1188, 1031, 1027, 1188, 1263, 1228, 1725, 1202, 1188, 1900, 1843, 1311, 1228, 1364, 1915, 1051, 1207, 1433, 1632, 1982, 1049, 1913, 1049, 1671, 1883
Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Opolu, 15
Inwentarz akt Urzędu Wojewódzkiego w Opolu, 2026

Źródła drukowane

Dz.U. 1958, nr 25, poz. 103
Dz.U. 1973, nr 47, poz. 276
Dz.U. 1971, nr 16, poz. 156
Dz.U. 1957, nr 1, poz. 6

Dz.U. 1953, nr 10, poz. 32
Dz.U. 1957, nr 1, poz. 6
Dz.Urz. PWRN w Opolu 1958, nr 9, poz. 100
Dz.Urz. PWRN w Opolu 1951, nr 1, poz. 20
M.P. 1955, nr 16, poz. 164
M.P. 1971, nr 44, poz. 284
Raina P., *Kościół w PRL. Dokumenty – Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów*, t. 1, Poznań–Pelplin 1994.

OPRACOWANIA

Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza, t. 2: *1956–1975*, red. P. Piotrowski, Warszawa 2006.
Bereszyński Z., *Byli z nami w najtrudniejszym czasie. Kapłani i środowiska związkowo-opozycyjne w województwie opolskim w latach 1980–1989* [w:] *Księża dla władzy groźni. Duchowni współpracujący z opozycją (1976–1989)*, red. R. Łatka, Warszawa 2019.
Bereszyński Z., *NSZZ „Solidarność" i rewolucja solidarnościowa na Śląsku Opolskim 1980–1990*, t. 1, Opole 2014.
Bereszyński Z., *Oświata i wychowanie jako obszar konfrontacji ideologicznej państwo–Kościół na przykładzie terenów wchodzących w skład województwa opolskiego* [w:] *Relacje Kościół–państwo na Górnym Śląsku w latach 1945–1989. Konflikt ideologiczny*, red. A. Dziurok, Katowice–Warszawa 2019.
Bereszyński Z., *Pomiędzy kolaboracją a opozycją. Stowarzyszenia chrześcijańskie i władze Polski Ludowej na przykładzie województwa opolskiego w latach 1950–1989* [w:] *Nie tylko partia? Organizacje społeczne w Polsce Ludowej 1944–1989. Geneza, funkcjonowanie, znaczenie*, red. T. Ruzikowski, Warszawa 2017.
Bereszyński Z., *Prawe ramię partii w walce z Kościołem. Działalność terenowych struktur Urzędu ds. Wyznań na przykładzie województwa opolskiego* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.
Bereszyński Z., *Władze komunistyczne i Kościół w województwie opolskim w okresie obchodów milenijnych (1956–1966/1967)* [w:] *Pół wieku Milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski (1956–1966/1967)*, red. B. Noszczak, Warszawa 2017.
Dawid A., *Laicyzacja opolskiej służby zdrowia (1948–1968) w świetle materiałów KW PZPR w Opolu* [w:] *Kościół w obliczu totalitaryzmów. Zbiór studiów dla uczczenia XXV rocznicy męczeńskiej śmierci księdza Jerzego Popiełuszki. Toruń 16–17 października 2009 r.*, red. zbior., Toruń 2010.
Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006.

Fiejdasz L., *Rola Wydziału do Spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie w laicyzacji służby zdrowia*, „Studia z Prawa Wyznaniowego" 2009, t. 12.

Friszke A., *Oaza na Kopernika. Klub Inteligencji Katolickiej 1956–1989*, Warszawa 1997.

Hanich A., *Relacje państwo–Kościół w komunistycznej Polsce na przykładzie Śląska Opolskiego (1945–1989)*, „Rocznik Ziem Zachodnich" 2017, R. 1.

Hanich A., *Wywłaszczenie, konfiskaty mienia i inne formy represji wobec Kościoła katolickiego na Śląsku Opolskim przez władzę komunistyczną w latach 1945–1964* [w:] *Komunistyczny aparat represji i życie społeczne Opolszczyzny w latach 1945–1989*, red. K. Jasiak, Opole 2012.

Jakubów J., *Pacyfikacja wystąpień w obronie Kościoła w Brzegu 25–26 maja 1966. Opozycja – Kościół – organy bezpieczeństwa PRL na terenie powiatu brzeskiego 1945–1966*, Wrocław 2006.

Roszkowski W., *Najnowsza historia Polski 1945–1980*, Warszawa 2003.

Żaryn J., *Kościół w PRL*, Warszawa 2004.

Żurek J., *Ruch „księży patriotów" w województwie katowickim w latach 1949–1956*, Warszawa–Katowice 2009.

Zbigniew Bereszyński (ur. 1956) - doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie historii. Autor m.in. monografii *NSZZ „Solidarność" i rewolucja solidarnościowa na Śląsku Opolskim 1980–1990* (Opole 2014) oraz *Komunistyczny aparat bezpieczeństwa i ludność niemiecka na Górnym Śląsku w latach 1945–1990* (wyd. 2, Opole–Gliwice 2019; wydanie niemieckie: *Der kommunistische Sicherheitsapparat und die deutsche Bevölkerung in Oberschlesien zwischen 1945 und 1990*, Opole 2020).

Bogusław Wójcik
IPN Rzeszów
ORCID: 0000-0001-8886-9787

Ekspozytury Urzędu do spraw Wyznań w województwie rzeszowskim w latach 1950–1975 – struktury, zakresy działań, obsada personalna

Powstanie Urzędu do spraw Wyznań (UdsW) 19 kwietnia 1950 r.[1] wyznaczyło kolejny etap wprowadzania w życie założeń polityki wyznaniowej rządzących w Polsce. Wydarzenie to wiązało się z dokonującą się reformą administracji państwowej[2], w ramach której UdsW przejmował zadania realizowane wcześniej przez Ministerstwo Administracji Publicznej (MAP) oraz podlegające mu na poziomie województw i powiatów wydziały i referaty społeczno-polityczne[3]. Swoistą wymowę powołaniu tej instytucji nadawało podpisanie zaledwie kilka dni wcześniej, 14 kwietnia porozumienia między rządem a Kościołem katolickim, największą i jedyną wspólnotą wierzących mającą potencjał instytucjonalny i moralny, aby współzawodniczyć z nową władzą o rząd dusz. Z perspektywy rządu akt ten był interpretowany jako własne zwycięstwo i kapitulacja Kościoła w obawie przed całkowitym ograniczeniem jego działalności[4].

---

1 Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej, Dz.U. 1950, nr 19, poz. 156.

2 Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej, Dz.U. 1950, nr 14, poz. 130; Ustawa z dnia 25 września 1954 r. o reformie podziału administracyjnego wsi i powołaniu gromadzkich rad narodowych, Dz.U. 1954, nr 43, poz. 191.

3 Zob. B. Wójcik, *Obsada wydziału i referatów społeczno-politycznych oraz wykonanie przypisanych im kompetencji w zakresie wyznaniowym na terenie województwa rzeszowskiego w latach 1944–1950* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 2: *Struktury administracji wyznaniowej i pierwsze lata działalności Urzędu do spraw Wyznań w Polsce ludowej (1945–1956)*, red. R. Łatka, Warszawa 2021, s. 316–359.

4 Wraz z upływem czasu taka interpretacja podlegała coraz większej korekcie. Łamanie porozumienia przez rządzących sprawiało, że „Kościół w opinii publicznej przestał być orędownikiem opozycji, zmierzającej do zmiany ustroju, stał się natomiast przedmiotem agresji ze strony władzy cywilnej, ofiarą, z którą identyfikowała się coraz większa część narodu, nie tyle pragnąca zmiany ustroju, co nienawidząca rządzącej ekipy i kłującej w oczy sowietyzacji życia" (Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944–2002*, Radom 2003, s. 94).

Kolejne akty prawne[5] oraz wysiłki kierownictwa UdsW, mające na celu poprawę jego funkcjonowania, sprawiły, że mimo wielu niedomagań zapewniał on względnie skuteczny system kontroli Kościołów i związków wyznaniowych. Uwaga ta odnosi się w szczególny sposób do momentu likwidacji w 1957 r. referatów wyznaniowych funkcjonujących na poziomie powiatów, a także ich odpowiedników w gminach i gromadach (od 1954 r. w tzw. nowych gromadach)[6]. Rok 1957 należy zatem uznać za jedną z przełomowych dat w historii UdsW, który po strajkach robotniczych i zmianach u sterów władz partyjnych w 1956 r. ulegał – tak jak ówczesne organy bezpieczeństwa państwa – pewnym analogicznym przekształceniom. O ich kierunku świadczy wypowiedź kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego, który podczas narady z kierownikami wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych 28 listopada 1956 r. mówił o potrzebie pozbawienia urzędu „cech aparatu policyjno-państwowego"[7]. Przejawem tego dążenia stało się włączenie w 1957 r. działań powiatowych referatów wyznaniowych w pracę prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych. Niezamierzonym skutkiem tej zmiany był spadek efektywności UdsW, którego jedynymi formalnymi ekspozyturami terenowymi stały się wówczas wydziały do spraw wyznań w prezydiach wojewódzkich rad narodowych.

Zmiana w funkcjonowaniu UdsW o podobnym wymiarze organizacyjnym nastąpiła w 1973 r., gdy administracja wyznaniowa została podporządkowana wojewodom. W tym samym roku zlikwidowano gromady, tworząc w ich miejsce gminy, na których czele stanęli naczelnicy. W 1975 r. z kolei zlikwidowano powiaty i utworzono nowe województwa, odbierając kompetencje prezydiom powiatowych i wojewódzkich rad narodowych. W administracji terenowej zaczęły funkcjonować dwa szczeble: województwa zarządzane przez wojewodów i gminy zarządzane przez naczelników gmin. Wojewódzkie i gminne rady narodowe stały się tym samym organami „quasi-samorządu terenowego bez istotniejszych kompetencji"[8].

W latach 1950–1975 działania administracji państwowej w zakresie wyznaniowym w województwie rzeszowskim podlegały tym samym regulacjom prawnym

---

[5] Podstawowe znaczenie w tym zakresie miało uchwalenie konstytucji wprowadzającej rozdział państwa i Kościoła (Dz.U. 1952, nr 33, poz. 232, Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r.). Kolejnym aktem prawnym o fundamentalnej wadze dla kształtowania się polityki wyznaniowej w Polsce był dekret z dnia 9 lutego 1953 r. o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych (Dz.U. 1953, nr 10, poz. 32).

[6] Uchwała nr 73 Rady Ministrów z dnia 8 marca 1957 r. w sprawie zniesienia referatów do spraw wyznań w prezydiach powiatowych rad narodowych, rad narodowych miast stanowiących powiaty oraz w prezydiach dzielnicowych rad narodowych w m.st. Warszawie i m. Łodzi, M.P. 1957, nr 18, poz. 134.

[7] R. Gryz, *Władze partyjno-państwowe w Polsce w walce z duchowieństwem (1945–1956)* [w:] *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. J. Myszor, A. Dziurok, Katowice 2004, s. 111.

[8] A. Friszke, *PRL wobec Kościoła. Akta Urzędu do Spraw Wyznań 1970–1978*, Warszawa 2010, s. 30.

i przekształceniom organizacyjnym co działania administracji państwowej w innych jednostkach terytorialnych kraju. Miały jednak pewną specyfikę; wynikała ona z uwarunkowań regionalnych, będących następstwem przesunięcia wschodnich granic Rzeczypospolitej po zakończeniu II wojny światowej, migracji i wysiedlenia ludności obrządku greckokatolickiego, oraz faktu, że na Rzeszowszczyźnie przeważały zamieszkane przez rdzenną ludność tereny wiejskie, na których dominowały małe gospodarstwa rolne. Działania administracji państwowej w województwie rzeszowskim warunkowała też struktura wyznaniowa, zdominowana na tym terenie przez instytucje i wyznawców obrządku rzymskokatolickiego diecezji przemyskiej i tarnowskiej oraz administracji apostolskiej z siedzibą w Lubaczowie, obejmującej parafie archidiecezji lwowskiej, które po 1945 r. znalazły się w granicach Polski. Na początku lat sześćdziesiątych XX w. na Rzeszowszczyźnie funkcjonowało 426 parafii i 79 wikariatów eksponowanych tego obrządku, podzielonych na 47 dekanatów. Pracowało w nich 1015 księży diecezjalnych oraz kilkudziesięciu zakonników prowadzących osiem parafii. W województwie rzeszowskim dwanaście zgromadzeń męskich posiadało 24 placówki, w których mieszkało 136 zakonników i 114 braci zakonnych, a ponad dwadzieścia zgromadzeń żeńskich – 206 domów zakonnych, w których mieszkały 1673 siostry zakonne. Funkcjonowało tu Wyższe Seminarium Duchowne w Przemyślu, liczące 112 alumnów, i dwa seminaria niższe o łącznej liczbie 168 alumnów. W przypadku innych wyznań struktura administracyjna była nieporównywalnie mniejsza. Po zakończeniu wojny w wyniku repatriacji grekokatolików do ZSRS, a następnie wysiedleń w ramach akcji „Wisła" parafie obrządku greckokatolickiego przestały istnieć[9]. Decyzją Stolicy Apostolskiej formalna opieka nad pozostałą ludnością greckokatolicką została przekazana prymasom, kardynałom Augustowi Hlondowi i Stefanowi Wyszyńskiemu. Kościół prawosławny posiadał 7 parafii, Kościół polskokatolicki – 5 parafii, Unia Zborów Adwentystów Dnia Siódmego – 4 zbory, Stowarzyszenie Wolnych Badaczy Pisma Świętego – 11 zborów, Świecki Ruch Misyjny „Epifania" – 5 zborów, Polski Kościół Chrześcijan Baptystów – 2 zbory, a Kościół Metodystyczny – 4 zbory. Po jednym zborze miały: Kościół Ewangelicko-Augsburski oraz Zjednoczony Kościół Ewangeliczny. Według ustaleń pracowników WdsW w województwie rzeszowskim działało również 2,5 tys. świadków Jehowy[10].

Polityka wyznaniowa realizowana przez administrację państwową w województwie rzeszowskim, podobnie jak w całej Polsce, podlegała fluktuacjom, które następowały po kolejnych wymianach elit rządzących, pozostając odbiciem globalnych

[9] J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003, s. 69–75.

[10] Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Urząd do spraw Wyznań (dalej: UdsW), 127/56, Notatka z wyjazdu służbowego do Rzeszowa, Warszawa, 11 VIII 1961 r., k. 161–162.

uwarunkowań społeczno-politycznych oraz aktualnych interpretacji zjawiska religii, przyjmowanych przez kolejnych przywódców ZSRS: Józefa Stalina, Nikitę Chruszczowa i Leonida Breżniewa. Wszyscy oni dążyli do podporządkowania Kościołów i związków wyznaniowych oraz do eliminacji religii z życia społecznego, cel ten realizowali jednak w zmieniających się okolicznościach społeczno-politycznych i z różnym natężeniem. Krytyczne zmiany w tym zakresie wyznaczały takie wydarzenia, jak: powrót do ścisłych władz partyjnych w 1956 r. Władysława Gomułki, zainicjowanie w 1959 r. przez Chruszczowa nowej ofensywy antyreligijnej w ZSRS, zaprzestanie nauczania religii w polskich szkołach od 1 września 1961 r.[11], próby neutralizacji kościelnych obchodów Millennium Chrztu Polski przez państwowe obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego w 1966 r.[12], objęcie kierownictwa PZPR przez ekipę Edwarda Gierka, którego efektem stało się złagodzenie polityki wyznaniowej na początku lat siedemdziesiątych[13].

Wpływ na kształtowanie się w Polsce relacji między państwem a wspólnotą wierzących o największej sile społecznej oraz potencjale intelektualnym, którą pozostawał Kościół katolicki, miała także jego reforma zapoczątkowana na Soborze Watykańskim II (1962–1965). Następujące w Kościele katolickim *aggiornamento* dla władz państwowych czyniło z tej instytucji przeciwnika o nowej jakości, duszpasterzom i zaangażowanym działaczom świeckim otwierało natomiast nowe pola zarówno duchowej, jak i społecznej aktywności.

Niniejsza praca omawia funkcjonowanie Referatu do spraw Wyznań (RdsW), a od 1955 r. Wydziału do spraw Wyznań (WdsW) Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (PWRN) w Rzeszowie, powiatowych referatów do spraw wyznań (do 1957 r.) oraz prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych w zakresie wyznaniowym w województwie rzeszowskim w latach 1957–1975. Zarysowuje struktury tych jednostek administracji państwowej, specyfikę podejmowanych przez nie działań oraz ich

---

[11] Ustawa z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania, Dz.U. 1961, nr 32, poz. 160.

[12] „Ekipa Gomułki traktowała Milenium jako rzucone jej wyzwanie; nie potrafiła lub też nie chciała dostrzec jego duchowego – pozytywnego przecież także dla państwa – wymiaru. Zarządziła więc autonomiczne obchody Tysiąclecia, których najważniejszym celem – choć niedemonstrowanym oficjalnie – było zneutralizowanie Milenium" (B. Noszczak, *Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966/1967)*, Warszawa 2020, s. 463).

[13] Wyrazem zwrotu w polityce wyznaniowej był m.in. memoriał Aleksandra Merkera z UdsW ze stycznia 1971 r. Wcześniej pojawiły się deklaracje rządu o dążeniu do pełnej normalizacji stosunków z Kościołem oraz pismo dyrektora UdsW z 23 XII 1970 r. do sekretarza Konferencji Episkopatu Polski wyrażające gotowość nadania charakteru instytucjonalnego kontaktom przedstawicieli rządu i episkopatu. Cel tego nowego podejścia wyrażał m.in. następujący passus dokumentu: „Duże znaczenie ma także ukierunkowanie polityki państwa wobec ludzi wierzących, by w wypadkach konfliktu pomiędzy Państwem a kierownictwem Kościoła masy wierzących stanęły po stronie państwa, oraz by episkopat bądź jego przewodniczący nie był rzecznikiem szerokich rzesz ludzi wierzących" (*Memoriał Aleksandra Merkera z Urzędu do Spraw Wyznań dotyczący zasad i kierunku polityki wyznaniowej PRL ze stycznia 1971 r. (AAN, UdsW, 125/46, k. 1–20)* [w:] A. Friszke, *PRL wobec Kościoła...*, s. 75).

obsadę personalną. Precyzuje i poszerza w niektórych zakresach ustalenia stanowiące punkt wyjścia w badaniach nad administracją wyznaniową[14] i wyznacza kierunki dalszych wysiłków badawczych.

Referat/Wydział do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie oraz powiatowe referaty do spraw wyznań w województwie rzeszowskim w latach 1950–1957

Realizacja programu podporządkowania Kościołów i związków wyznaniowych władzy państwowej, niezależnie od obowiązującej wykładni ideologicznej, wymagała złożonych działań oraz zaangażowania zarówno urzędników, członków partii, jak i różnych grup opiniotwórczych. Do 1956 r. rządzący mogli łudzić się, że przyjęta taktyka oraz determinacja w jej wdrażaniu umożliwią im sukces – instytucje kościelne oraz wyznaniowe podporządkują się, a symbole religijne i oznaki wiary obywateli znikną z przestrzeni publicznej. Zderzenie z realiami społeczno-politycznymi sprawiło, że z czasem kolejne ekipy rządowe wycofywały się z koncepcji zakładającej totalną realizację tego planu, zadowalając się „sukcesami" będącymi jedynie namiastką początkowych zamierzeń.

Trudne początki administracji wyznaniowej w województwie rzeszowskim

14 lipca 1950 r. w siedzibie UdsW w Warszawie odbyła się odprawa krajowa kierowników referatów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych. Mieli oni na nią przybyć z przygotowanymi sprawozdaniami z dotychczasowej działalności, w których należało omówić m.in.: stan organizacji referatu (skład personalny, charakterystykę pracowników); współpracę referatu z PZPR, Urzędem Bezpieczeństwa (UB) oraz z referatami do spraw wyznań prezydiów powiatowych rad narodowych; postawę kleru i kontakty z tą grupą społeczną; stan organizacyjny „Caritas" i jej działalność; działalność stowarzyszeń i związków religijnych Kościoła katolickiego; stan szkolnictwa wyznaniowego; działalność innych związków religijnych; przejmowanie dóbr martwej ręki oraz występujące w pracy trudności[15]. Dzięki dokumentom przygotowanym zgodnie z powyższymi wytycznymi można określić sytuację w zakresie organizacji administracji wyznaniowej w województwie rzeszowskim oraz prowadzonej w niej działalności. W porównaniu np. z danymi przedstawionymi w sprawozdaniu przez kierownika RdsW PWRN w Poznaniu Jana Brygiera organizacja

[14] Archiwum Państwowe w Rzeszowie (dalej: APRz), Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (dalej: PWRN) w Rzeszowie, T. Bieda, Wstęp do Zespołu 43; L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973*, Lublin 2012.

[15] AAN, UdsW, 127/23, Kopia pisma przesłanego do referatów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych, Warszawa, 9 VI 1950 r., k. 4.

i działalność analogicznego referatu w Rzeszowie wypadały mizernie. Opracowanie Brygiera było wyczerpujące, liczyło kilkadziesiąt stron, znalazły się w nim też m.in. sprawozdania z wizytacji referatów do spraw wyznań prezydiów powiatowych rad narodowych zawierające charakterystyki pracowników tych jednostek. Była to w dużej mierze zasługa Romana Darczewskiego, który w listopadzie 1948 r. trafił z Rzeszowa do Poznania, zostając tam naczelnikiem Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego (UW), a już w kwietniu 1950 r. – wicedyrektorem UdsW[16].

Ze sprawozdania rzeszowskiego referatu do spraw wyznań wynikało, że do lipca 1950 r. PWRN w Rzeszowie w ogóle nie utworzyło Samodzielnego Referatu do spraw Wyznań (SRdsW). Podpisujący je Bolesław Geraga, przewodniczący PWRN w Rzeszowie, uzasadniał tę sytuację wakatem na stanowisku naczelnika Wydziału Społeczno-Politycznego w okresie od grudnia 1949 r. do 1 lipca 1950 r., którą to funkcję dorywczo sprawował naczelnik Wydziału Personalnego. Niekorzystna sytuacja pod względem organizacyjnym panowała także w prezydiach powiatowych rad narodowych, w których również nie wyodrębniono referatów wyznaniowych, a właściwe im sprawy prowadzili dotychczasowi referenci społeczno-polityczni. Geraga wytykał im jednak brak wyrobienia politycznego i własnej inicjatywy oraz zbytnie koncentrowanie się na pracy biurowej ze szkodą dla „kontaktów z terenem". Zauważał ponadto, że referenci „nieściśle" prowadzili ewidencję duchowieństwa – „charakterystyki księży okazały się w praktyce często fałszywe, co stwierdzono między innymi w czasie wyjazdów w teren, robione *ad hoc*, nazwiska poprzekręcane, niewiele przesyłano meldunków o zaszłych zmianach personalnych, wypowiedziach duchowieństwa itp."[17].

W kontekście tych informacji należy postawić pytanie, kiedy utworzono RdsW PWRN w Rzeszowie. Jak wskazała Lidia Fiejdasz, „musiał on istnieć już w 1950 r., ponieważ w tym czasie organizowano referaty do spraw wyznań w powiatach"[18]. Intuicję tę potwierdza to, że Maria Janicka[19], były kierownik Referatu Społeczno-Politycznego Starostwa Powiatowego w Mielcu, od października 1950 r. sygnowała dokumenty jako p.o. kierownik RdsW PWRN w Rzeszowie, a już od listopada jako kierownik tego referatu. W piśmie z 5 października 1950 r. do referatów do spraw wyznań prezydiów powiatowych rad narodowych widnieje też pieczątka nagłówkowa

[16] AAN, Urząd Rady Ministrów, 111/322, Roman Darczewski 1956–1990.

[17] AAN, UdsW, 127/23, Sprawozdanie z działalności referatu wyznaniowego za okres od 14 IV – 14 VII 1950 r., Rzeszów, 13 VII 1950 r., k. 100.

[18] L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie*…, s. 32.

[19] Maria Janicka (ur. 1915), wykształcenie średnie, członek PZPR, w latach 1948–1950 kierownik Referatu Społeczno-Politycznego Starostwa Powiatowego w Mielcu, w latach 1950–1951 kierownik RdsW PWRN w Rzeszowie, w latach 1950–1953 dysponent MK (mieszkania konspiracyjnego) ps. „Jadzia" Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (PUBP) w Mielcu (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, 2912/1, Kartoteka odtworzeniowa MSW w Warszawie).

„Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie Referat do spraw Wyznań"[20]. W 1951 r. obsada RdsW PWRN w Rzeszowie nie uległa powiększeniu. Referatowi zostały co prawda przyznane trzy etaty, w rzeczywistości jednak ze względu na cięcia[21] obsadzono jedynie etat kierownika referatu, którym nadal zarządzała Janicka[22]. W tym samym roku poszczególne prezydia powiatowych rad narodowych w województwie rzeszowskim przydzieliły po jednym etacie własnym referatom do spraw wyznań[23].

Korespondencja między RdsW PWRN w Rzeszowie a referatami do spraw wyznań prezydiów powiatowych rad narodowych województwa potwierdza, że referenci powiatowi gromadzili informacje oraz przygotowywali stosowne sprawozdania i pisma. Zarówno ocenę merytoryczną tych działań, jak i zrozumienie warunków, w jakich przyszło im pracować, umożliwia w pewnym stopniu sprawozdanie urzędnika UdsW z podróży służbowej do Rzeszowa, gdzie 30 września 1952 r. odbyła się odprawa referentów do spraw wyznań. Dokument ten nie jest podpisany. Jego styl, uczestnictwo w odprawie Darczewskiego, a także porównanie z treścią protokołu z niej[24] jednoznacznie wskazują jednak, że sporządził go sam zastępca dyrektora UdsW. Cała odprawa, która odbyła się „po wielomiesięcznej przerwie odpraw pow[iatowych] referentów do spraw wyznań"[25], składała się z dwóch punktów: referatu Wojciecha Kusa[26], kierownika RdsW PWRN w Rzeszowie, i z dyskusji. W krótkim,

[20] APRz, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Dębicy, 68/3232, Pismo p.o. kierownika RdsW PWRN w Rzeszowie Marii Janickiej do referatów do spraw wyznań prezydiów powiatowych rad narodowych, Rzeszów, 5 X 1950 r., k. 46.

[21] Początkowy limit, na rok 1951 wynoszący dla województwa rzeszowskiego 7150 etatów, został zmniejszony przez Prezydium Rady Ministrów do 6584 etatów. Przewodniczący PWRN w Rzeszowie Bolesław Geraga, zwracając uwagę decydenta na zniszczenia wojenne, sytuację gospodarczą i stan instytucji kultury w województwie rzeszowskim, prosił o zmianę tej decyzji. W stosownym piśmie stwierdzał m.in.: „jasnym jest, że na organach administracji państwowej województwa rzeszowskiego, ciążą bardzo poważne obowiązki w kierunku zlikwidowania tych niedomagań i dźwignięcia województwa na odpowiedni poziom, zwłaszcza, że teren województwa rzeszowskiego posiada wszelkie dane w kierunku rozwoju gospodarczo-kulturalnego" (APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/465, Pismo przewodniczącego PWRN w Rzeszowie do Prezydium Rady Ministrów, Rzeszów, 26 I 1951 r., k. 3).

[22] *Ibidem*, Wykaz etatów RdsW za 1951 r., Rzeszów, 3 III 1951 r., k. 319–322.

[23] *Ibidem*, Protokół nr VII z posiedzenia PPRN w Tarnobrzegu, odbytego w dniu 25 I 1951 r., k. 968–970; *ibidem*, Wykaz obsadzonych etatów PPRN w Przeworsku, Przeworsk, 4 IV 1951 r., k. 1095–1096; *ibidem*, Protokół nr V/51 z posiedzenia nadzwyczajnego PPRN w Przemyślu, odbytego w dniu 24 I 1951 r., k. 1109–1116; zob. L. Fiejdasz, *Organizacja referatów do spraw wyznań przy prezydiach powiatowych rad narodowych w latach 1950–1957 na terenie województwa rzeszowskiego. Studium historyczno-prawne*, „Prace Historyczno-Archiwalne" 2010, t. 22, s. 167–182.

[24] AAN, UdsW, 11/31, Protokół z odprawy kierowników do spraw wyznań województwa rzeszowskiego odbytej w dniu 30 IX 1952 r., k. 1–4.

[25] AAN, UdsW, 11/30, Sprawozdanie z podróży służbowej do Rzeszowa i Krakowa, 30 IX 1952 r., k. 1.

[26] Wojciech Kus (1919–2016), ukończył 6 klas szkoły powszechnej, członek PPR i PZPR, w latach 1945–1950 kierownik Referatu Społeczno-Politycznego w powiecie kolbuszowskim. W jednej z dotyczących go charakterystyk stwierdzono m.in: „wprawdzie przygotowania fachowego nie ma, jednak jest pracowity i ma duże poczucie obowiązku" (AAN, Ministerstwo Administracji Publicznej,

zaledwie pięciominutowym referacie Kus poruszył sprawę Frontu Jedności Narodu oraz odniósł się do wytycznych przekazanych w trakcie odprawy referentów wojewódzkich w Warszawie. W tym kontekście autor sprawozdania stwierdzał: „Jasnym jest, że w tak krótkim referacie ani sprawa Frontu Narodowego nie została należycie postawiona, ani wytyczne nie zostały przeniesione. Po referacie zawiązała się dość jałowa dyskusja, z której wypłynęło jasno, że referenci nie są instruowani i że nie mają pojęcia o swojej pracy"[27]. Tak jednoznaczna teza, mająca tym silniejszą wymowę, że została sformułowana przez zastępcę dyrektora UdsW, nie pozostawia złudzeń na temat braku zasadniczych zmian w stylu pracy administracji wyznaniowej w województwie rzeszowskim w porównaniu z jej standardami przywołanymi z roku 1950. W reakcji na tę sytuację Darczewski odwołał się do marksistowskiej wykładni miejsca religii w życiu społeczeństw, omówił założenia porozumienia między rządem i episkopatem z 1950 r. oraz przeprowadził instruktaż. W jego trakcie określił „rolę referenta w powiecie, technikę jego pracy (prowadzenie biura, rozmowy z klerem, rozeznanie terenu, wyjazdy w teren itp.)"[28]. Na uwagę zasługują odnotowane przez zastępcę dyrektora UdsW żale niektórych referentów wyznaniowych na sposób ich traktowania przez innych urzędników. Referent z powiatu rzeszowskiego, który w związku z potrzebą przygotowania pilnego pisma zwrócił się z prośbą o udostępnienie maszyny do pisania, niebędącej na stanie jego referatu, usłyszał od wiceprzewodniczącego Prezydium Powiatowej Rady Narodowej (PPRN): „proboszczu, kupcie sobie maszynę"[29]. W Mielcu natomiast referent musiał urzędować w pokoju, w którym znajdowała się „pościel jakiegoś pracownika Prezydium, który spał w tym pokoju"[30]. Cechą charakterystyczną dla regionu rzeszowskiego był ponadto brak reakcji urzędników i członków partii na „samowolne" działania ludności związane z budownictwem sakralnym. Jako nieodosobniony przykład takiego stanu rzeczy Darczewski opisał wydarzenia w miejscowości Dęba (od 1961 r. Nowa Dęba) po spaleniu tamtejszego

199/625, Charakterystyka referentów społeczno-politycznych województwa rzeszowskiego, Rzeszów, 15 VII 1947 r., k. 3). W 1948 r. został zarejestrowany jako rezydent ps. „Granat" w PUBP w Kolbuszowej. W raporcie wnioskującym o wyłączenie go z sieci z października 1951 r. napisano m.in.: „od chwili przeniesienia z Prez[ydium] Pow[iatowej] Rady Narodowej w Kolbuszowej do Prez[ydium] Woj[ewódzkiej] Rady Narodowej w Rzeszowie wyraża niechęć do dalszej współpracy z org[anami] B[ezpieczeństwa] P[ublicznego] i tłumaczy się, że ze względu na wielki nawał pracy zawodowej i społecznej nie podoła obsługiwać agentury. W[edłu]g informacji st[arszego] ref[erenta] PUBP w Kolbuszowej [Wincentego] Łukowicza ww. również nie chciał pracować" (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie (dalej: AIPN Rz), 00124/746, Raport o wyłączeniu z sieci rezydenta Wojciecha Kusa ps. „Granat", Rzeszów, 12 X 1951 r., k. 6). Materiały archiwalne dotyczące wskazanej współpracy nr 1305/I zostały zniszczone w 1977 r. (AIPN Rz, 00112/1, Kartoteka ogólnoinformacyjna Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Rzeszowie).

[27] AAN, UdsW, 11/30, Sprawozdanie z podróży służbowej do Rzeszowa i Krakowa, 30 IX 1952 r., k. 1.

[28] *Ibidem*.

[29] *Ibidem*.

[30] *Ibidem*.

kościoła: „W ciągu dwóch nocy ludność Dębiu [*sic*!] z pomocą żołnierzy postawiła kościół – duży drewniany barak. Zorganizowanie tej akcji objęło i objąć musiało kilkaset ludzi i musiało trwać pewien czas. Dlatego też charakterystycznym jest, że nikt z lokalnych władz partyjnych, z władz bezpieczeństwa, ani administracyjnych o tych przygotowaniach nie wiedział i nie przeciwdziałał"[31]. Zastępca dyrektora UdsW nie pozostał wobec tego obojętny: „Po odprawie przeprowadziłem rozmowę z naczelnikiem Wydziału V-go UB (przedstawiciel partii mimo zaproszeń nie przyszedł), przed którym postawiłem zagadnienie pomocy w wyszukiwaniu kierownika referatu wojew[ódzkiego] na miejsce Kusa, ewent[ualnie] dodanie mu kogoś do pomocy. Przy czym podrzuciłem dwie kandydatury z prośbą o zainteresowanie się nimi. Przeprowadziłem również rozmowę z tow[arzyszem] Rózgą o wszystkich tych trudnościach, o których była mowa wyżej i postawiłem przed nim również sprawę należytej obsady referatów wojewódzkiego i powiatowych"[32].

Do wspomnianego protokołu z odprawy referentów wyznaniowych została załączona lista jego uczestników. Pozwala ona odtworzyć stan osobowy administracji wyznaniowej w województwie rzeszowskim w pierwszym okresie jej funkcjonowania. Poza Kusem tworzyli ją: Stanisław Błażejowski (Brzozów), Dominik Kamiński (Dębica), Włodzimierz Rożejowski (Gorlice), Andrzej Dul (Jarosław), Mieczysław Michalik (Jasło), Stanisław Fryc (Kolbuszowa), Marian Dziugan (Krosno), Bolesław Mazur (Lesko), Stefan Wyrzykowski (Lubaczów), Roman Bartman (Łańcut), Jan Kurgan (Mielec), Stanisław Tchórzelski (Nisko), Edward Szawan (Przeworsk), Eugeniusz Gadziński (Przemyśl), Adolf Koszela (Rzeszów), Aleksander Roman (Sanok), Maria Sowa (Tarnobrzeg), Kazimierz Sawka (Przemyśl – miasto) i Michał Błażej (Rzeszów – miasto). Nieobsadzony pozostawał RdsW PPRN w Ustrzykach Dolnych[33].

Organizacja pracy w Referacie/Wydziale do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej oraz w referatach do spraw wyznań prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych

Treść okólnika nr 30 Prezesa Rady Ministrów z dnia 31 stycznia 1952 r. pozwala sądzić, że problemy organizacyjne i kadrowe, podobne do tych zauważonych przez Darczewskiego w Rzeszowie, występowały także w referatach do spraw wyznań w innych województwach. W przywołanym okólniku pojawiło się zresztą stwierdzenie, że „trudności" te były efektem braku właściwego nadzoru i kontroli referatów do

[31] *Ibidem*, k. 2.
[32] *Ibidem*.
[33] AAN, UdsW, 11/31, Lista obecności kierowników referatów do spraw wyznań prezydiów powiatowych rad narodowych i miejskich rad narodowych biorących udział w odprawie w dniu 30 IX 1952 r., k. 5.

spraw wyznań ze strony przewodniczących rad narodowych oraz nieudzielania tym referatom właściwej pomocy. W celu usunięcia istniejących niedociągnięć premier Józef Cyrankiewicz zobowiązywał przewodniczących rad narodowych do stosowania kilku zasad. W pierwszej kolejności dotyczyły one obsady personalnej. Kierownicy tych organów mieli być typowani w porozumieniu z komitetami partyjnymi, reprezentować odpowiedni poziom polityczny i moralny, być wyrobieni społecznie, a także mieć niezbędne kwalifikacje zawodowe. Czynnikiem dyskwalifikującym do objęcia stanowiska kierownika RdsW była ewentualna „nieudolność" kandydata na poprzednio zajmowanym stanowisku. W przypadku kierowników referatów do spraw wyznań PWRN i PRN m.st. Warszawy i m. Łodzi oraz miast liczących ponad 100 tys. mieszkańców obsadzanie i zmiany na tych stanowiskach powinny być konsultowane z rządem. Drugą zasadą był nadzór i koordynacja pracy referatów do spraw wyznań ze strony członków rad narodowych, którzy mieli otrzymywać od kierowników tych jednostek plany pracy i sprawozdania, a także udzielać im wskazówek i wytycznych w zakresie zagadnień wyznaniowych. Ostatnie zarządzenie premiera dotyczyło zapewnienia pracownikom referatów do spraw wyznań odpowiednio wyposażonych lokali. W przypadku kierowników RdsW PWRN powinien to być oddzielny pokój z telefonem, dwoma wejściami i poczekalnią. W pomieszczeniach referatów wyznaniowych powinny znajdować się szafy do przechowywania kartoteki tajnej oraz maszyna do pisania akt tajnych. Pracownikom referatów należało umożliwiać wyjazdy samochodami służbowymi w teren, nie mogli być też delegowani do innych prac, jeżeli byli jedynymi pracownikami referatu[34].

Jak się wydaje, w świetle przywołanych krytycznych uwag Darczewskiego odnośnie do funkcjonowania zarówno RdsW PWRN w Rzeszowie, jak i referatów do spraw wyznań prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych w województwie rzeszowskim mniejsze znaczenie mają informacje na temat struktur organizacyjnych tych jednostek. Niemniej zostały one określone w zarządzeniu PWRN z dnia 16 lutego 1952 r. Zgodnie z nim SRdsW PWRN w Rzeszowie obejmował swoją działalnością następujące sprawy: ogólnoadministracyjne (planowanie działalności referatu; sprawozdawczość; nadzór i kierowanie pracą powiatowych RdsW; sprawy budżetowe, gospodarcze i finansowe; koordynowanie spraw wyznaniowych z działalnością innych urzędów, organizacji społecznych i wydziałów PWRN; sprawy personalne i szkolenia pracowników); wyznania rzymskokatolickiego (erygowanie parafii oraz placówek duszpasterskich; zmiana granic parafii i dekanatów; nominacje i przeniesienia duchownych; zjazdy, konferencje, pielgrzymki, misje, wizytacje kanoniczne biskupów, odpusty, procesje; opiniowanie wniosków dotyczących zjazdów, zebrań,

[34] APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20936, Okólnik nr 30 Prezesa Rady Ministrów z dnia 31 stycznia 1952 r. w sprawie referatów do spraw wyznań, k. 6–8.

zbiórek publicznych o charakterze religijnym; opiniowanie podań i zgłoszeń do innych władz i urzędów państwowych; nadzorowanie szkolnictwa wyznaniowego; opiniowanie podań o subwencje i dotacje); wyznań nierzymskokatolickich (erygowanie parafii oraz placówek duszpasterskich; zmiana placówek duszpasterskich; nominacje i przeniesienia duchownych; zjazdy, konferencje, pielgrzymki, misje, wizytacje kanoniczne biskupów, odpusty, procesje; opiniowanie wniosków dotyczących zjazdów, zebrań, zbiórek publicznych o charakterze religijnym; opiniowanie podań i zgłoszeń do innych władz i urzędów państwowych; nadzorowanie szkolnictwa wyznaniowego; opiniowanie podań o subwencje i dotacje; zgłaszanie i rejestracja związków religijnych nieznanych); stowarzyszeń wyznaniowych (nadzór nad działalnością zakonów, kongregacji i stowarzyszeń wyznaniowych; ich rejestracja i ewidencja; opiniowanie wniosków zakonów i kongregacji zakonnych o zapomogi i dotacje; ewidencja zakładów i instytucji Zrzeszenia Katolików „Caritas"); ewidencji i statystyki wyznaniowej (opracowywanie i zestawianie materiałów ewidencyjno-statystycznych dotyczących wszystkich wyznań). W przypadku referatów do spraw wyznań prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych zakres prowadzonych przez nie spraw obejmował: planowanie działalności referatu; koordynowanie spraw wyznaniowych z działalnością innych urzędów, organizacji społecznych i wydziałów prezydiów powiatowych rad narodowych; sprawy personalne; sprawy ogólnoadministracyjne; sprawy wyznania rzymskokatolickiego; sprawy wyznania nierzymskokatolickiego; sprawy stowarzyszeń wyznaniowych; sprawy ewidencji i statystyki wyznaniowej; sprawy różne[35].

Kierownictwo UdsW już w 1952 r. podjęło starania o przekształcenie referatów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych w wydziały. Próba podniesienia rangi tych jednostek w hierarchii urzędowej oraz kolejne ich reorganizacje wpisywały się w wysiłki zmierzające do poprawy efektywności terenowej administracji wyznaniowej. W korespondencji prowadzonej w tym zakresie między UdsW a Urzędem Rady Ministrów (URM) znajduje się m.in. pismo Darczewskiego z 11 stycznia 1955 r. z załącznikami. W jednym z nich pojawia się opis sytuacji w referatach do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych: „nie posiadają dotychczas ani wewnętrznej struktury organizacyjnej, ani tabeli stanowisk, narażone są na stały brak niezbędnej liczby pracowników o wymaganych kwalifikacjach zawodowych i politycznych. […] Konsekwencją tego jest chroniczne zdekompletowanie obsady wydziałów wojewódzkich, w stosunku do ich pracy. Stan ten trwa od czasu powstania Urzędu do Spraw Wyznań i pogarsza się w miarę

[35] *Ibidem*, Zarządzenie PWRN z dnia 16 lutego 1952 r. w sprawie szczegółowego podziału czynności w Samodzielnym Referacie do spraw Wyznań PWRN oraz w referatach do spraw wyznań prezydiów powiatowych rad narodowych i miejskich rad narodowych będące zarazem rzeczowym wykazem akt, k. 3–5.

upływu czasu"[36]. Uchwała Rady Ministrów, mająca wpłynąć na zmianę tej sytuacji, została podjęta 17 lutego 1955 r. Stanowiła ona podstawę do utworzenia w miejsce dotychczasowych referatów do spraw wyznań – wydziałów do spraw wyznań w prezydiach wojewódzkich rad narodowych oraz rad narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi[37]. W uzasadnieniu do niej stwierdzono, że jest odpowiedzią na większe zadania wojewódzkich ekspozytur UdsW, wynikające z dekretu o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych oraz Deklaracji Episkopatu Polski z 28 września 1953 r. o stworzeniu warunków do normalizacji stosunków między Państwem a Kościołem[38].

Kolejnym aktem Prezesa Rady Ministrów wydanym na wniosek UdsW była instrukcja nr 52 z dnia 8 marca 1955 r. ustalająca nowy zakres działania wydziałów i referatów do spraw wyznań w prezydiach rad narodowych[39]. Zawierała podział organizacyjny wydziałów i referatów do spraw wyznań oraz szczegółowe wykazy czynności na danych stanowiskach pracy. W wydziałach do spraw wyznań istniały następujące etaty: kierownik wydziału do spraw wyznań; starszy inspektor do spraw wyznania rzymskokatolickiego, starszy inspektor do spraw stowarzyszeń wyznaniowych, inspektor do spraw wyznań nierzymskokatolickich oraz starszy referent do spraw ewidencji i statystyki. Referaty do spraw wyznań prezydiów powiatowych rad narodowych były jednoosobowymi stanowiskami pracy obsadzanymi przez kierownika referatu. W referatach do spraw wyznań prezydiów miejskich rad narodowych miast liczących ponad 100 tys. mieszkańców istniały etaty kierownika i starszego referenta do spraw ewidencji i statystyki. Referaty do spraw wyznań w prezydiach miejskich rad narodowych miast liczących poniżej 100 tys. mieszkańców były natomiast jednoosobowymi stanowiskami pracy obsadzanymi przez kierownika referatu.

Formalnym potwierdzeniem powołania WdsW w Rzeszowie była uchwała nr XVII/218/58 z dnia 20 czerwca 1958 r. miejscowego PWRN[40], realizująca postanowienia § 3 rozporządzenia Rady Ministrów z 18 kwietnia 1958 r. w sprawie zasad

---

[36] AAN, UdsW, 28/2, Uzasadnienie dołączone do pisma wicedyrektora UdsW Romana Darczewskiego do URM, Warszawa, 11 I 1955 r., k. 117.

[37] Uchwała nr 132 Rady Ministrów z dnia 17 lutego 1955 r. w sprawie utworzenia wydziałów do spraw wyznań w prezydiach wojewódzkich rad narodowych oraz rad narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi, M.P. 1955, nr 16, poz. 164.

[38] AAN, UdsW, 28/2, Uzasadnienie Uchwały nr 132 Rady Ministrów z dnia 17 lutego 1955 r., k. 110. W dokumencie tym zauważano ponadto: „dotychczasowy stosunkowo niższy szczebel organizacyjny referatów do spraw wyznań utrudnia także zaangażowanie do nich pracowników, od których wymaga się wysokiego poziomu wyrobienia politycznego oraz wyspecjalizowania w trudnej dziedzinie polityki wyznaniowej" (*ibidem).*

[39] *Ibidem*, Instrukcja nr 52 Prezesa Rady Ministrów z dnia 8 marca 1955 r. w sprawie zakresu działania i podziału funkcji w wydziałach i referatach do spraw wyznań prezydiów rad narodowych, k. 126–130.

[40] APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20937, Uchwała nr XVII/218/58 PWRN w Rzeszowie z 20 czerwca 1958 r., k. 5.

tworzenia wydziałów przez prezydia rad narodowych[41]. Niemniej już od marca 1955 r. jednostka ta funkcjonowała jako Wydział Wyznań PWRN w Rzeszowie, na co wskazują pieczątki nagłówkowe i imienne stosowane na dokumentach z tego okresu. Należy zatem przyjąć, że wysiłki podejmowane przez kierownictwo UdsW stopniowo przekładały się zarówno na poprawę stanu organizacyjnego ekspozytur tego urzędu w województwie rzeszowskim oraz ich obsadę, jak i na efekty podejmowanych w nich prac.

Pierwszymi kierownikami RdsW PWRN w Rzeszowie byli wspomniani już Maria Janicka i Wojciech Kus. Następnie na to stanowisko w kwietniu 1953 r. powołano Adama Markiewicza[42], który pozostał na nim do 25 lutego 1955 r.[43] Jego odejście z tej funkcji zbiegało się więc z reorganizacją wydziału w pierwszym kwartale 1955 r. Funkcję kierownika WdsW objął wówczas Mieczysław Kaczor[44]. Jego następcą 1 czerwca 1956 r. został Marian Kapalski[45], który piastował to stanowisko przez prawie dziesięć

[41] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 18 kwietnia 1958 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydia rad narodowych, Dz.U. 1958, nr 25, poz. 103.

[42] Adam Markiewicz (ur. 1911), członek KPP, PPR i PZPR, w latach 1945–1946 funkcjonariusz Milicji Obywatelskiej (MO) (zatrudniony w Sekcji Paszportów Zagranicznych Komendy Wojewódzkiej [KW] MO w Rzeszowie, następnie w Kompanii Operacyjnej KW MO w Rzeszowie, kierownik Spółdzielni Rodzina MO, a także kierownik utworzonego w jej miejsce Wydziału Konsumów KW MO w Rzeszowie) (AIPN Rz, 0122/43, Akta personalne funkcjonariusza MO Adama Markiewicza), w latach 1947–1948 pracownik Biura PWRN w Rzeszowie, w latach 1950–1951 sekretarz PWRN w Rzeszowie, od 1951 r. przewodniczący PPRN w Przeworsku, w latach 1951–1953 zastępca przewodniczącego PPRN w Mielcu, w latach 1953–1955 kierownik RdsW/WdsW PWRN w Rzeszowie, w latach 1955–1956 referent w WdsW PWRN w Rzeszowie, w latach 1957–1965 zastępca kierownika Wydziału Zdrowia i Opieki Społecznej Prezydium Miejskiej Rady Narodowej (PMRN) w Rzeszowie, w latach 1965–1968 pracownik Miejskiego Zarządu Budynków Mieszkalnych w Rzeszowie, wychowawca w Zespole Szkół Zawodowych dla pracujących (Archiwum Zakładowe Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego (dalej: AZPUW), 1102/1154, Akta osobowe Adama Markiewicza).

[43] AAN, UdsW, 28/238, Pismo kierownika WdsW PWRN w Rzeszowie Mieczysława Kaczora do UdsW, Rzeszów, 24 III 1955 r., b.p.

[44] Mieczysław Kaczor (1909–1994), ukończył 7 klas szkoły powszechnej, członek PPS, KPP, PPR i PZPR, w latach 1927–1944 pracownik fizyczny, w latach 1944–1945 sekretarz Komitetu Powiatowego w Przeworsku, w latach 1945–1948 starosta powiatu przeworskiego, w latach 1948–1949 uczestnik kursu dla starostów w Świdrze pod Warszawą, w latach 1949–1950 starosta powiatu sanockiego, w latach 1950–1955 oraz 1956–1969 zastępca przewodniczącego PWRN w Rzeszowie, w latach 1955–1956 kierownik WdsW PWRN w Rzeszowie, w latach 1969–1976 poseł na Sejm PRL z okręgu Jarosław (AZPUW, 1102/11607, Akta osobowe Mieczysława Kaczora).

[45] Marian Kapalski (ur. 1912), zdał „małą maturę", członek Organizacji Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego, PPR i PZPR, w latach 1934–1936 poborowy w 2. Pułku Strzelców Podhalańskich w Sanoku, w latach 1936–1939 czeladnik w Zjednoczonych Fabrykach Maszyn, Kotłów i Wagonów w Sanoku, żołnierz kampanii wrześniowej, w latach 1939–1945 jeniec w kilku stalagach niemieckich, w latach 1945–1946 czeladnik w Sanockiej Fabryce Wagonów „Sanowag", w latach 1945–1953 instruktor, a następnie zastępca kierownika Wydziału Administracyjnego Komitetu Wojewódzkiego (KW) PZPR w Rzeszowie, w latach 1953–1956 kierownik Referatu Organizacji Wydzielonych KW PZPR w Rzeszowie, w latach 1956–1966 kierownik WdsW PWRN w Rzeszowie; w latach 1967–1971 zastępca kierownika WdsW PWRN w Rzeszowie, w latach 1971–1973 starszy inspektor w WdsW PWRN w Rzeszowie (AZPUW, 1102/769, Akta osobowe Mariana Kapalskiego).

lat, do 31 grudnia 1966 r. W jego charakterystyce sporządzonej w połowie wskazanego okresu zatrudnienia stwierdzano: „na stanowisku kierownika wydziału pracuje około pięć lat. Jest pracownikiem o dużym poczuciu odpowiedzialności osobistej. W podejmowaniu decyzji na ogół rozważny, choć nie zawsze zdecydowany. Pracę zawodową wykonuje w zasadzie z oddaniem. Nieco drobiazgowy. Sprawy charakteru pochodnego traktuje często jako problemowe, rozpraszając się w pracy jako kierownik wydziału. Ma pewne braki w przygotowaniu ogólnym i to sprawia mu trudności w pracy, co nadrabia w pewnej mierze zdobytym doświadczeniem. Jest oddanym członkiem partii. Ze swoimi uwagami dzieli się z organizacją partyjną, a także wykazuje błędy w postępowaniu niektórych członków partii na odcinku światopoglądowym"[46].

Wydział do spraw Wyznań w Rzeszowie w latach 1958–1975

Przywołana już uchwała nr 73 Rady Ministrów z dnia 8 marca 1957 r. znosząca referaty do spraw wyznań prezydiów powiatowych, miejskich lub dzielnicowych rad narodowych wprowadziła zasadniczą zmianę w zakresie funkcjonowania ekspozytur terenowych UdsW – sprawiła, że jedynymi terenowymi organami UdsW w danym województwie stały się wydziały do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych. Na nich spoczęła koordynacja działań prezydiów powiatowych, miejskich lub dzielnicowych rad narodowych w zakresie spraw wyznaniowych, którą niewątpliwie utrudniał brak odrębnych struktur wyznaniowych na poziomie tych prezydiów. W 1973 r. wydziały do spraw wyznań zostały podporządkowane wojewodom, ich dotychczasowe funkcjonowanie zmieniło się jednak dopiero dwa lata później wraz z wdrożeniem reformy administracyjnej.

Zgodnie z zapisem w punkcie 2 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 18 kwietnia 1958 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydia rad narodowych, zakres działania tych wydziałów oraz ich organizację miały określać prezydia wojewódzkich rad narodowych na podstawie wytycznych właściwych ministerstw. Wytyczne dla wydziałów do spraw wyznań zostały wymienione w dokumencie sygnowanym przez ministra Sztachelskiego 18 czerwca 1958 r. Określono w nim zakres działania tych wydziałów oraz ich strukturę organizacyjną. W ramach sprawowania nadzoru nad realizacją przepisów dotyczących związków wyznaniowych i stowarzyszeń wyznaniowych mieściły się następujące zadania: wykonanie dekretu z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych[47]; sprawy związane z rejestracją, ewidencją i nadzorem nad działalnością związków i stowarzyszeń wyznaniowych,

[46] *Ibidem*, Charakterystyka, b.d., k. 52.

[47] Dekret z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, Dz.U. 1957, nr 1, poz. 6.

zakonów i kongregacji zakonnych; sprawy związane z nadzorem nad działalnością seminariów duchownych i zakonnych oraz szkół pomocniczych pracowników kultu religijnego; opiniowanie wniosków duchownych o zapomogi i dotacje z funduszów państwowych i innych; opiniowanie spraw należących pod względem merytorycznym do zakresu działania innych wydziałów, lecz dotyczących związków wyznaniowych, ich zakładów i instytucji, duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego, zakonów i zgromadzeń zakonnych oraz ich członków; prowadzenie ewidencji i statystyki wyznań; uzgadnianie spraw wyznaniowych z innymi wydziałami prezydium wojewódzkiej rady narodowej, rad narodowych niższego stopnia oraz urzędów niepodporządkowanych radom narodowym; ocena działalności związków i stowarzyszeń wyznaniowych w dziedzinie pozakultowej oraz ich stosunku do wymagań przepisów państwowych, w szczególności dekretu z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania[48]; opracowywanie sprawozdań dla prezydium wojewódzkiej rady narodowej oraz UdsW. Dokument UdsW przewidywał tworzenie w wydziałach do spraw wyznań następujących stanowisk: kierownik wydziału, zastępca kierownika wydziału, starszy inspektor, inspektor, starszy referent i kierownik kancelarii, oraz podział pozostających w ich kompetencji zadań na sprawy: wyznania rzymskokatolickiego, wyznań nierzymskokatolickich, stowarzyszeń wyznaniowych, ewidencji i statystyki[49].

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie powołało WdsW zgodnie z przywołanym rozporządzeniem i wytycznymi 20 czerwca 1958 r.[50] W październiku 1959 r. dysponował on czterema etatami. Zatrudnieni na nich byli: Marian Kapalski – kierownik wydziału, Mieczysław Bomba[51] – zastępca kierownika wydziału oraz Aleksander Bartuzi[52] i Ludwik Gąsior[53]. Na wniosek wiceministra Janusza Wieczorka,

[48] Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania, Dz.U. 1949, nr 45, poz. 334.

[49] APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20937, Wytyczne dla prezydiów wojewódzkich rad narodowych w zakresie działania i organizacji wewnętrznej wydziałów do spraw wyznań, Warszawa, 18 VI 1958 r., k. 2–3.

[50] *Ibidem*, Uchwała nr XVII/218/58 PWRN w Rzeszowie z 20 czerwca 1958 r., k. 5.

[51] Mieczysław Bomba (1906–2008), wykształcenie wyższe, członek KZMP, KPP, PPS-Lewica, PPR, PZPR, w latach 1931–1948 nauczyciel, w latach 1948–1950 funkcjonariusz UB (starszy lektor Sekcji 2 Wydziału Szkolenia Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego [WUBP] w Rzeszowie, AIPN Rz, 0045/972, Akta personalne funkcjonariusza SB Mieczysława Bomby), w latach 1958–1960 zastępca kierownika WdsW PWRN w Rzeszowie, w latach 1960–1961 kierownik Referatu Ewidencji PWRN w Rzeszowie (AZPUW, 1102/149, Akta osobowe Mieczysława Bomby).

[52] Aleksander Bartuzi (1912–1994), wykształcenie zawodowe, członek PPR, PZPR, w latach 1945–1956 funkcjonariusz UB (m.in. szef PUBP w Łańcucie, naczelnik Wydziału V WUBP w Rzeszowie, szef PUBP w Mielcu, AIPN Rz, 0054/3494, Akta personalne funkcjonariusza SB Aleksandra Bartuziego), w latach 1959–1960 inspektor WdsW PWRN w Rzeszowie, od 1960 r. kierownik Oddziału Spraw Pracowniczych w Wydziale Organizacyjno-Prawnym PWRN w Rzeszowie (APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20939, Pismo zastępcy przewodniczącego PWRN w Rzeszowie Mieczysława Kaczora do Aleksandra Bartuziego, Rzeszów, 31 VIII 1960 r., k. 158).

[53] APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20931, Schemat organizacyjny WdsW, Rzeszów, 23 X 1959 r., k. 77. Ludwik Gąsior (1935–1989), wykształcenie podstawowe, członek ZMP, PZPR, w latach 1952–1953

który w piśmie z 12 listopada 1959 r. skierowanym do przewodniczących prezydiów wojewódzkich rad narodowych zwracał uwagę na potrzebę „umocnienia wydziałów do Spraw Wyznań i stworzenia im niezbędnych warunków pracy”[54], PWRN w Rzeszowie dodało od 1 lutego 1960 r. WdsW piąty etat. Po tej zmianie podział pracy we wspomnianym wydziale przedstawiał się następująco: kierownik Kapalski – Koło Księży „Caritas”, majątek kościelny oraz obsługa powiatów: brzozowskiego, sanockiego, leskiego, ustrzyckiego; zastępca kierownika Jakub Ciastoń[55] – wyznanie rzymskokatolickie, budownictwo sakralne i kościelne oraz obsługa powiatów: gorlickiego, jasielskiego, krośnieńskiego, strzyżowskiego, rzeszowskiego (i miasta Rzeszowa); starszy inspektor Bartuzi – nadzór nad seminariami, sprawy wojskowe, wyjazdy i przyjazdy, rekolekcje, podatki, zbiórki publiczne, misje, odpusty, imprezy kościelne oraz obsługa powiatów: radymniańskiego, przemyskiego (i miasta Przemyśla), jarosławskiego, przeworskiego, lubaczowskiego; starszy inspektor Tadeusz Głowacki[56] – zakony męskie i żeńskie, Kościół prawosławny, Kościół narodowy, zrzeszenia wyznaniowe oraz obsługa powiatów: tarnobrzeskiego, mieleckiego, niżańskiego, dębickiego, ropczyckiego; starszy referent Gąsior – ewidencja, statystyki, meldunki, informacje, sprawozdawczość oraz obsługa powiatów: kolbuszowskiego i łańcuckiego[57].

---

rejestrator w PPRN w Dębicy, od 1953 r. starszy referent PMRN w Rzeszowie, w latach 1953–1955 referent w RdsW oraz WdsW PWRN w Rzeszowie, w latach 1955–1957 odbywał zasadniczą służbę wojskową, w latach 1957–1973 referent, a następnie starszy referent w WdsW PWRN w Rzeszowie (AZPUW, 1102/466, Akta osobowe Ludwika Gąsiora).

54 APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20938, Pismo wiceministra Janusza Wieczorka do przewodniczących prezydiów wojewódzkich rad narodowych, Warszawa, 12 XI 1959 r., k. 3.

55 Jakub Ciastoń (1920–2005), wykształcenie wyższe, członek PPS, PZPR, w latach 1947–1948 sprawozdawca sportowy w piśmie PPS „Naprzód”, w latach 1948–1949 sprawozdawca sportowy w „Trybunie Robotniczej”, od 1949 r. redaktor w „Gazecie Krakowskiej”, w latach 1949–1952 kierownik działu w „Nowinach Rzeszowskich”, w latach 1952–1960 zastępca redaktora naczelnego w rozgłośni Polskiego Radia Rzeszów, w latach 1960–1966 zastępca kierownika WdsW PWRN w Rzeszowie, w latach 1967–1974 dyrektor i kierownik artystyczny w Państwowym Przedsiębiorstwie Imprez Artystycznych w Rzeszowie, w latach 1975–1981 specjalista w Państwowym Przedsiębiorstwie Imprez Artystycznych w Rzeszowie (AZPUW, 1102/226, Akta osobowe Jakuba Ciastonia).

56 Tadeusz Głowacki (1923–2009), wykształcenie średnie, członek PPR, PZPR, w latach 1940–1944 szlifierz w Zakładach Lotniczych w Rzeszowie, w latach 1944–1945 szlifierz w Wytwórni Sprzętu Komunikacyjnego w Rzeszowie, od 1945 r. słuchacz w Ośrodku Szkolenia Kierowców w Rzeszowie, od 1946 r. mechanik w Państwowym Przedsiębiorstwie Dostaw Sprzętu Budowlanego w Gdyni, w latach 1946–1947 pracownik polityczny w KW PPR w Rzeszowie, w latach 1947–1955 funkcjonariusz UB (m.in. inspektor Inspektoratu Pożarnictwa Służby Kwaterunkowo-Budowlanej Kwatermistrzostwa WUBP w Rzeszowie, AIPN Rz, 0054/2941, Akta personalne funkcjonariusza Tadeusza Głowackiego), od 1955 r. inspektor kadr w Zjednoczeniu Budownictwa Miejskiego w Rzeszowie, w latach 1955–1960 starszy inspektor w Wydziale Organizacyjno-Prawnym PWRN w Rzeszowie, w latach 1960–1981 starszy inspektor w WdsW PWRN, a następnie WdsW UW w Rzeszowie (AZPUW, 1102/2553, Akta osobowe Tadeusza Głowackiego).

57 APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20932, Podział pracy wśród pracowników WdsW PWRN, Rzeszów, 1 II 1960 r., k. 9.

Kolejnym dokumentem normującym pracę WdsW PWRN w Rzeszowie stał się okólnik nr 175 Prezesa Rady Ministrów z dnia 8 września 1960 r. w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów w sprawach wyznań. Dokument ten przypominał o kilku zasadach, do których przestrzegania zobligowani byli urzędnicy w zakresie wyznaniowym. Pierwszorzędne znaczenie miały uzgadnianie przez prezydia powiatowych, miejskich lub dzielnicowych rad narodowych procesu postępowania w sprawach wyznań oraz informowanie wydziałów do spraw wyznań o sytuacji na odcinku wyznaniowym[58]. W dalszej kolejności wymieniono obowiązek szczególnej staranności prezydiów wojewódzkich rad narodowych w doborze pracowników wydziałów do spraw wyznań. Zalecenie to przede wszystkim dotyczyło kierowników tych jednostek, których powoływanie i odwoływanie należało dodatkowo konsultować z Pełnomocnikiem Rządu do spraw Stosunków z Kościołem. Okólnik zwracał ponadto uwagę, że „głównym zadaniem wydziałów do spraw wyznań, obok spraw obsadzania stanowisk kościelnych, jest uzgadnianie i koordynowanie spraw wyznaniowych z innymi wydziałami prezydium rady narodowej"[59]. Mogły one dotyczyć np. zezwolenia na budowę kościoła, przydziału materiałów budowlanych czy określenia wysokości lub zwolnienia z podatku. Urzędy, podejmujące w tych przypadkach decyzje, miały prowadzić postępowanie zgodnie z własnymi procedurami po uprzednim odniesieniu się do sprawy przez WdsW. Trzy lata po wprowadzeniu okólnika Kapalski stwierdzał, że z jednej strony przyczynił się on do umocnienia pozycji WdsW „jako koordynatora całości polityki wyznaniowej w województwie"[60], z drugiej zaś towarzyszą mu pewne trudności, ponieważ „kler jest dobrze zorientowany, że wszelkie sprawy związane z działalnością polityki wyznaniowej nadzoruje Wydział do Spraw Wyznań. Stąd też zainteresowani duchowni bezpośrednio trafiają do naszego Wydziału, celem zasięgnięcia opinii o biegu swojej sprawy"[61].

Wytyczne w sprawie organizacji wydziałów do spraw wyznań przekazane kierownikom tych jednostek podczas ich narady w UdsW 28 grudnia 1961 r. pozwalają wskazać problemy, z jakimi administracja wyznaniowa borykała się w całym kraju. Zalecono wówczas: zapewnić pełną obsadę wydziałów według klucza – jeden inspektor na pięć oddziałów; doprowadzić do podniesienia uposażeń pracowników wydziałów, szczególnie inspektorów, aby dolna ich granica wynosiła 2200 zł; wprowadzić terytorialno-problemowy podział pracy tam, gdzie jeszcze z niego nie korzystano;

[58] APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20957, Okólnik nr 175 Prezesa Rady Ministrów z dnia 8 września 1960 r. w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów w sprawach wyznań, k. 14.

[59] *Ibidem*, k. 13.

[60] APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20959, Ocena z przebiegu realizacji Okólnika nr 195 Prezesa Rady Ministrów z dnia 8 września 1960 r., Rzeszów, 31 XII 1964 r., k. 4.

[61] *Ibidem*, k. 3.

zaprowadzić jednolity system dokumentacji opartej na dokumentacji powiatowo-parafialnej (teczki powiatów i teczki parafii); akcentować rolę przewodniczących prezydiów powiatowych rad narodowych w kształtowaniu polityki wyznaniowej, utrzymywać z nimi łączność i zapewnić im pomoc ze strony wydziałów do spraw wyznań; ustawić na właściwym poziomie pracę trójek powiatowych; koordynować, a nie zastępować pracę innych wydziałów prezydiów powiatowych rad narodowych; zapewnić sobie rzetelne i systematyczne informacje od trójek powiatowych i wydziału trzeciego[62]; informować i instruować systematycznie pracowników wydziału; informować doraźnie i okresowo UdsW[63].

Wszystkie te zalecenia wskazywały na kierunek przeobrażeń, w którym – zdaniem szczebla kierowniczego UdsW – powinny podążać jego ekspozytury terenowe. Znalazły one odzwierciedlenie w wytycznych ze stycznia 1961 r. przesłanych przez dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego do prezydiów wojewódzkich rad narodowych i prezydiów rad miast wydzielonych z województw. Po raz kolejny wyznaczono pokrywający się z wcześniejszymi ustaleniami zakres działań wydziałów do spraw wyznań, omówiono ich organizację wewnętrzną oraz przypominano o ciążącej na przewodniczących powiatowych rad narodowych i rad miast na prawach powiatu odpowiedzialności za realizację polityki państwa w sprawach wyznaniowych. Jedynym *novum* tych wytycznych były kwestie organizacji wydziałów. Przewidywały one tworzenie samodzielnych stanowisk pracy: kierownika wydziału, jego zastępcy i starszego referenta oraz funkcjonującego na prawach oddziału zespołu inspektorów, w którego skład mieli wchodzić: starsi inspektorzy i inspektorzy w takiej liczbie, by na każdego z nich przypadało od czterech do pięciu powiatów. Dodatkowo mieli mieć oni przydzielane też inne sprawy do realizacji. Omawiany dokument zdawał się również podkreślać rangę kierownika wydziału przez stwierdzenie, że stojąc na jego czele, ponosi on „pełną odpowiedzialność za całokształt państwowej polityki wyznaniowej na terenie województwa"[64].

Uchwała nr VI/68/62, realizująca wytyczne stosownego rozporządzenia[65] Rady Ministrów z dnia 24 listopada 1961 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydia rad narodowych oraz omówionego powyżej dokumentu dyrektora UdsW, została przyjęta przez PWRN w Rzeszowie 26 lutego 1962 r. Określono w niej zakres działania WdsW oraz jego strukturę organizacyjną, którą tworzyli kierownik wydziału, jego

---

[62] Do 1962 r. ochrona operacyjna Kościołów i związków wyznaniowych należała do kompetencji wydziałów III SB KW MO.

[63] AAN, UdsW, 127/13, Tezy na naradę kierowników wydziałów do spraw wyznań w dniu 28 XII 1961 r., k. 105–107.

[64] AAN, UdsW, 127/14, Załącznik do pisma dyrektora UdsW z dnia 12 I 1962 r. nr I-3/11/62, k. 38.

[65] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 24 listopada 1961 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydia rad narodowych, Dz.U. 1961, nr 53, poz. 300.

zastępca, starszy referent i zespół inspektorów. Zobowiązywała ona kierownika WdsW do podziału pracy pomiędzy pracowników wydziału oraz podziału akt wydziału na teczki do dnia 28 lutego 1962 r.[66] W nawiązaniu do tego zapisu Kapalski zarządzeniem wewnętrznym z dnia 1 marca 1962 r. dokonał szczegółowego i rzeczowego podziału akt na teczki oraz szczegółowego podziału pracy między poszczególnych podległych sobie pracowników. Jak jednak stwierdził, zbyt szczupła pięcioosobowa obsada wydziału nie pozwoliła mu na utworzenie samodzielnego zespołu instruktorów[67].

Z wprowadzonymi zmianami organizacyjnymi w pracy WdsW w Rzeszowie zbiegła się jego wizytacja przeprowadzona w marcu 1962 r. przez starszego radcę UdsW Józefa Ochaba. Zawarte w sprawozdaniu z niej spostrzeżenia i uwagi pozwalają sądzić, że dziesięć lat po opisanej wizycie Darczewskiego w Rzeszowie w 1952 r. lokalna ekspozytura UdsW nadal borykała się z problemami wynikającymi z niedostatecznej obsady i trudności organizacyjnych. Wizytator zauważał, że pomimo znacznego obciążenia pracą wynikającą ze specyfiki województwa, na którego terenie funkcjonują trzy diecezje oraz duża liczba parafii katolickich, a także pracuje i mieszka spora liczba księży, zakonników i sióstr zakonnych, PWRN w Rzeszowie odebrało WdsW jeden etat, nie zostawiając szans na jego przywrócenie. Stwierdził też, że przede wszystkim „szczupły stan obsady personalnej wydziału wpływa ujemnie na całokształt działalności wydziału"[68]. Z tego względu nie był realizowany podział pracy na podstawie kryteriów terenowego i problemowego i *de facto*, wbrew zaleceniom centrali, wydział pracował „w oparciu o problemowy podział pracy". Ochab zauważył ponadto, że na dodatkowe obowiązki pracowników WdsW w Rzeszowie wpływ miała specyfika województwa związana z potrzebą uregulowania stosunków własnościowych majątków kościelnych, szczególnie majątków parafii greckokatolickich, które przestały funkcjonować w konsekwencji przesiedleń ludności. Po przeprowadzeniu rozmów z pracownikami i przeglądzie akt z jednej strony radca UdsW kurtuazyjnie konstatował, że „wszyscy pracownicy wydziału pracują dużo, znają zupełnie dobrze problemy pracy, za które odpowiadają i posiadają dobre pamięciowe rozeznanie terenu"[69], z drugiej – wytykał: liczne niedociągnięcia w pracy wydziału dotyczące prowadzenia dokumentacji niezgodnie z wytycznymi, brak aktualnych charakterystyk osób duchownych, parafii i zakonów w teczkach oraz brak dokumentacji rozmów z osobami duchownymi. W protokole pokontrolnym zanotował m.in., że w województwie istnieją cztery

[66] APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20932, Uchwała PWRN w Rzeszowie w sprawie organizacji wewnętrznej i szczegółowego zakresu działania Wydziału do spraw Wyznań PWRN w Rzeszowie, Rzeszów, 26 II 1962 r., k. 36–39.

[67] *Ibidem*, Sprawozdanie WdsW PWRN w Rzeszowie z wykonania Uchwały nr VI/68/62, Rzeszów, 18 V 1962 r., k. 43.

[68] AAN, UdsW, 127/56, Sprawozdanie z delegacji w dniach 9–10 III 1962 r., k. 56.

[69] *Ibidem*, k. 57.

parafie greckokatolickie oraz pięć parafii Kościoła polskokatolickiego, który nie przejawiał „niemal żadnej działalności", a represyjny charakter działań podejmowanych przez miejscowych urzędników ukazuje się w kontekście stwierdzenia, iż oczekują oni od UdsW „oficjalnej zgody i wytycznych dot[yczących] likwidacji seminarium oo. Dominikanów w Jarosławiu oraz szkoły organistów w Przemyślu"[70], oraz udzielenia informacji, że zakończyli klasyfikację księży ze względu na ustosunkowanie do rządzących i ustroju, zaliczając: 92 do grupy pozytywnych, 720 do umiarkowanych, 172 do reakcyjnych, a 45 – do nierozpoznanych.

Kolejna wizytacja WdsW w Rzeszowie przeprowadzona w kwietniu 1967 r. przez naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich Serafina Kiryłowicza i starszego referenta Wydziału Ogólnego Aleksandra Merkera ujawniła dalsze uchybienia wpływające na jego pracę. Wydział kierowany przez Józefa Chwistka[71], którego zastępcą pozostał Kapalski, wciąż dysponował jedynie pięcioma etatami. Starszy referent Gąsior, pracujący w wydziale od 14 lat, miał bardzo niskie uposażenie wynoszące 1700 zł, chociaż – zdaniem wizytatorów – był to „młody, rzutki i operatywny człowiek do wszystkiego"[72]. Postulowali oni podniesienie poborów do wysokości 2000–2200 zł, jeżeli nie od razu, to po zdanej maturze, by dać mu nadzieję na awans. Wizytujący zwrócili także uwagę na trudne warunki lokalowe wydziału – „3 małe pokoje, wszystkie z wejściem wprost z korytarza, co uniemożliwia kontrolę i selekcję osób zgłaszających się do kierownika Wydziału. Pokój kierownika nie jest w stanie pomieścić wszystkich osób naraz. Komunikowanie się kierownika z pracownikami odbywa się metodą pukania w ścianę (!)"[73]. Wobec tego wśród postulatów zgłoszonych przez Kiryłowicza i Merkera przewodniczącemu PWRN w Rzeszowie znalazły się: dodanie wydziałowi trzech etatów i dwóch pokojów oraz uzupełnienie umeblowania. W kontekście pojawiających się informacji o problemie narastającego na tym terenie nacjonalizmu ukraińskiego wizytatorzy odbyli szereg rozmów z członkami PZPR, urzędnikami i funkcjonariuszami Wydziału IV Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej w Rzeszowie. Stwierdzili jednak, że towarzysze rzeszowscy są „zbyt

[70] *Ibidem*, k. 61.

[71] Józef Chwistek (1933–1981), wykształcenie wyższe, członek ZMP, PZPR, w latach 1951–1952 kierownik Wydziału Propagandy Zarządu Powiatowego ZMP w Jaśle, od 1953 r. kierownik RdsW PPRN w Jaśle, w latach 1955–1963 instruktor KW PZPR w Rzeszowie, w latach 1963–1966 zastępca kierownika Wydziału Organizacyjno-Prawnego PWRN w Rzeszowie, w latach 1967–1969 kierownik WdsW PWRN w Rzeszowie, od 1969 r. wykładowca w Wyższej Szkole Inżynierskiej w Rzeszowie, prodziekan Wydziału Prawa i Administracji Filii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Rzeszowie, wykładowca Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie (AZPUW, 1102/566, Akta osobowe Józefa Chwistka).

[72] AAN, UdsW, 127/56, Sprawozdanie z kontroli WdsW PWRN w Rzeszowie dokonanej w dniach 24–27 IV 1967 r. przez naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich Serafina Kiryłowicza i starszego referenta Wydziału Ogólnego Aleksandra Merkera, k. 36.

[73] *Ibidem*.

uczuleni na rozwój nastrojów nacjonalistycznych wśród ludności zarówno polskiej, jak i ukraińskiej, wszędzie węszą rozbudzenie nacjonalizmu ukraińskiego i zarzucają duchownym prawosławnym, że w stosunku do Ukraińców (i Łemków) prowadzą nie tylko działalność religijną, lecz [także działalność] nacjonalistyczno-społeczną". Równocześnie wizytatorzy UdsW podkreślili, że „w odniesieniu do duchowieństwa greckokatolickiego, bezkarnie grasującego na terenie całego województwa, a szczególnie miasta Przemyśla, gdzie faktycznie istnieje olbrzymia parafia greckokatolicka (przeszło 2,5 tys. ludzi z punktami katechetycznymi, w których uczy się około 400 dzieci), nie podjęto żadnych dotychczas kroków, hamujących tę działalność, mimo iż nosi ona w zasadzie charakter wybitnie polityczny"[74].

Wynikiem tej gruntownej i omawiającej w szerokim zakresie działalność WdsW w Rzeszowie wizytacji było zastąpienie dotychczas obowiązującej uchwały nr VI/68/62 z dnia 26 lutego 1962 r. regulującej pracę tego wydziału jej nową wersją. Po konsultacjach PWRN w Rzeszowie uchwaliło ją 7 marca 1968 r. Uchwała nr 5/51/68 w sprawie zakresu działania i organizacji WdsW ustalała następujące zadania dla tego organu wyznaniowego: nadzór nad prawidłowym wykonywaniem przepisów prawnych i załatwianie spraw z zakresu stosunków między Państwem a Kościołami i innymi związkami wyznaniowymi; sprawy związane z wykonywaniem dekretu z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, w tym w szczególności: a) obsadzanie stanowisk kościelnych (proboszczów, administratorów parafii) Kościoła rzymskokatolickiego i stanowisk kościelnych innych wyznań; b) tworzenie, przekształcanie, znoszenie oraz ustalanie granic terytorialnych i siedzib parafii Kościoła rzymskokatolickiego i Kościołów nierzymskokatolickich; nadzór i załatwianie spraw związanych z zakonami, zgromadzeniami zakonnymi, kongregacjami i instytucjami wyznaniowymi zakonnymi (męskimi i żeńskimi) w dziedzinie pozakultowej; służba wojskowa kleryków i zakonników oraz duchownych innych wyznań; podróże zagraniczne kleru świeckiego i zakonnego rzymskokatolickiego i nierzymskokatolickiego, przyjazdy osób duchownych z zagranicy oraz wycieczki turystyczne w pasie granicznym osób duchownych; nadzór nad seminariami duchownymi diecezjalnymi i zakonnymi oraz innymi szkołami i kursami wyznaniowymi wszelkich stopni; opłaty celne, handel dewocjonaliami, sprawy opałowe kleru świeckiego i zakonnego, odpusty i pielgrzymi; koordynacja nadzoru nad punktami katechetycznymi; działalność Kościoła prawosławnego, Kościoła polskokatolickiego, Unii Zborów Adwentystów Dnia Siódmego, Polskiego Kościoła Chrześcijan Baptystów, Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego, Kościoła Metodystycznego, Kościoła ewangelicko-augsburskiego, Stowarzyszenia Wolnych Badaczy Pisma Świętego i Świeckiego Ruchu Misyjnego „Epifania"; sprawy dotyczące upaństwowienia niektórych nieruchomości kościelnych,

[74] *Ibidem*, k. 46–47.

a zwłaszcza sprawy wynikające z przejęcia przez państwo dóbr martwej ręki, poręczenia proboszczom posiadania gospodarstw rolnych oraz nadzoru nad całokształtem spraw majątkowych kościelnych wyznania rzymskokatolickiego i innych wyznań, oraz koordynacji tych zagadnień z innymi wydziałami i prezydiami[75]. Zarządzeniem wewnętrznym nr 1/68 z dnia 22 kwietnia 1968 r. kierownik WdsW dokonał szczegółowego podziału czynności pomiędzy pracowników: Głowackiego, Józefa Mazura[76], Marię Mąkosz[77], Gąsiora, oraz rzeczowego podziału akt[78].

Wprowadzona reorganizacja oraz podejmowane w PWRN w Rzeszowie działania, zmierzające do usprawnienia pracy WdsW, przyniosły połowiczne wyniki. W 1968 r. otrzymał on szósty etat, który w wyniku „kompresji etatów" został jednak zlikwidowany już w 1970 r. Dodatkowo od października 1969 r. Głowacki przebywał na zwolnieniu lekarskim. Jak stwierdzał Józef Woźniak[79], nowy kierownik WdsW w Rzeszowie, w tej sytuacji „wydział w tym czteroosobowym faktycznie składzie nie jest w stanie pracować ofensywnie, gdyż czynności administracyjno-urzędnicze pochłaniają maksimum czasu, przez co cierpi praca w terenie wśród kleru oraz instruktaż w powiatach"[80]. Wkrótce doszło też do ponownej reorganizacji WdsW

---

[75] AAN, UdsW, 127/56, Uchwała nr 5/51/68 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie z dnia 7 marca 1968 r., k. 16–21.

[76] Józef Mazur (1920–1993), wykształcenie średnie rolnicze, członek PPR, PZPR, w 1940 r. wywieziony na roboty przymusowe do Niemiec, następnie do zakończenia II wojny światowej przebywał w kilku obozach koncentracyjnych, w latach 1945–1952 funkcjonariusz UB, m.in. starszy referent Referatu Narodowej Demokracji Wydziału III WUBP w Rzeszowie, kierownik Sekcji 10 Wydziału IV WUBP w Rzeszowie, starszy referent Wydziału Ogólnego WUBP w Rzeszowie (AIPN Rz, 0048/1945, Akta personalne funkcjonariusza Józefa Mazura), w latach 1952–1954 kierownik kadr w Biurze Wojewódzkiego Pełnomocnika Ministerstwa Skupu w Rzeszowie, w latach 1954–1955 kierownik kadr w Oddziale Wojewódzkim Banku Rolnego w Rzeszowie, w latach 1955–1960 kierownik Działu Kadr Wydziału Rolnictwa i Leśnictwa PWRN w Rzeszowie, w latach 1960–1981 starszy inspektor w WdsW PWRN, a następnie w WdsW UW w Rzeszowie (AZPUW, 1102/2954, Akta osobowe Józefa Mazura).

[77] Maria Mąkosz (1934–2019), wykształcenie wyższe, członek PZPR (od 1960 r.), w latach 1955–1959 radca prawny w PPRN w Przeworsku, w latach 1959–1967 radca prawny w PPRN w Leżajsku, od 1967 r. starszy inspektor Ośrodka Szkoleniowego PWRN w Rzeszowie, w latach 1968–1969 starszy inspektor WdsW PWRN w Rzeszowie, w latach 1969–1990 starszy inspektor w Wydziale Spraw Wewnętrznych PWRN, a następnie UW w Rzeszowie (AZPUW, 1102/2893, Akta osobowe Marii Mąkosz).

[78] AAN, UdsW, 127/56, Zarządzenie wewnętrzne nr 1/68 z dnia 22 IV 1968 r., k. 29–34.

[79] Józef Woźniak (1932–1994), członek PZPR, lektor KW PZPR w Rzeszowie, wiceprezes Zarządu Wojewódzkiego Towarzystwa Krzewienia Kultury Świeckiej w Rzeszowie, od 1 II 1969 r. pracownik WdsW w Rzeszowie (figuruje w spisie jako kierownik w kwietniu 1971 r.), w kwietniu 1972 r. przeniesiony na stanowisko kierownika Wydziału Kultury PWRN w Rzeszowie (AAN, UdsW, 127/56, Pismo przewodniczącego PWRN w Rzeszowie Franciszka Dąbala do UdsW, Rzeszów, 7 IV 1972 r., k. 2), dyrektor Zespołu Szkół Ekonomicznych w Rzeszowie, dyrektor Zespołu Szkół Budowlanych Kombinatu Budowlanego w Rzeszowie (AIPN Rz, 389/4518, Akta paszportowe Józefa Woźniaka).

[80] APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20960, Pismo kierownika WdsW w Rzeszowie Józefa Woźniaka do Wydziału Organizacyjno-Prawnego PWRN w Rzeszowie, Rzeszów, 2 V 1970 r., k. 5.

na mocy uchwały PWRN nr 43/435/70 z 17 grudnia 1970 r. w sprawie ustalenia zakresu działania i organizacji WdsW PWRN. W uchwale odwoływano się do § 3 ust. 1 i § 4 ust. 3 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 20 marca 1970 r.[81] oraz do wytycznych dyrektora UdsW z 20 stycznia 1968 r. nr Og. 012/1/68. W dokumencie tym pojawiło się po raz kolejny stwierdzenie, że podstawowym zadaniem WdsW jest „nadzór nad prawidłowym wykonywaniem przepisów prawnych dotyczących kościołów i innych związków wyznaniowych oraz koordynowanie prac innych organów Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej i organów prezydiów rad narodowych niższych stopni w sprawach związanych z działalnością kościołów i innych związków wyznaniowych"[82]. W charakterystyczny dla tego typu uchwał sposób wymieniano katalog kompetencji i zadań wydziału, w tym przypadku związanych z załatwianiem spraw z zakresu stosunków między państwem a Kościołami i innymi związkami wyznaniowymi. Należały do nich:

1) sprawy związane z wykonywaniem dekretu z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, w szczególności zaś: a) obsadzanie stanowisk kościelnych (proboszczów i administratorów) parafii Kościoła rzymskokatolickiego i stanowisk kościelnych innych wyznań; b) tworzenie, przekształcanie, znoszenie oraz ustalanie granic terytorialnych i siedzib parafii Kościoła rzymskokatolickiego i Kościołów nierzymskokatolickich;
2) nadzór nad prawidłowym wykonywaniem dekretu z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania;
3) nadzór nad przestrzeganiem przepisów obowiązującego prawa przez kurie diecezjalne, parafie, pozostałe jednostki organizacyjne Kościołów i innych związków wyznaniowych oraz przez domy zakonne;
4) sprawowanie – łącznie z kuratorium okręgu szkolnego – nadzoru nad seminariami i szkołami duchownymi;
5) rozpatrywanie rocznych planów budownictwa sakralnego i kościelnego;
6) załatwianie spraw dotyczących upaństwowienia niektórych nieruchomości kościelnych (zwłaszcza spraw wynikających z przejęcia przez państwo dóbr martwej ręki), poręczenia proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzenia Funduszu Kościelnego;
7) czynności w zakresie cmentarzy wyznaniowych i grzebania zmarłych;
8) koordynowanie działań innych organów PWRN i władz niższych szczebli związanych z działalnością Kościołów i innych związków wyznaniowych, zwłaszcza w zakresie: a) punktów katechetycznych; b) sprawach podatkowych

[81] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 marca 1970 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydia rad narodowych, Dz.U. 1970, nr 17, poz. 56.

[82] AAN, UdsW, 127/56, Uchwała PWRN nr 43/435/70 z 17 grudnia 1970 r. w sprawie ustalenia zakresu działania i organizacji WdsW PWRN, k. 12.

kościelnych i zakonnych osób prawnych oraz osób fizycznych; c) zbiórek publicznych na cele wyznaniowe; d) zgromadzeń o charakterze wyznaniowym; e) budownictwa sakralnego i kościelnego, f) spraw majątkowych kościelnych i zakonnych osób prawnych; g) prowadzenia jednolitego systemu dokumentacji opartej na materiałach dotyczących spraw kurii biskupich, listów pasterskich, instrukcji (dokumentacja kurialna), spraw parafii (teczki parafii) wraz z obsadą personalną; h) prowadzenia statystyki wyznaniowej, stanowisk kościelnych, parafii, placówek duszpasterskich, obiektów kultu religijnego, ewidencji majątków należących do związków wyznaniowych; i) opracowywania informacji i sprawozdań dla PWRN i UdsW;

9) współdziałanie z organizacjami społecznymi o charakterze wyznaniowym;
10) współdziałanie z właściwymi organami centralnymi w zakresie nadzoru nad działalnością organizacji społecznych o charakterze wyznaniowym[83].

Zgodnie z przywołaną uchwałą na czele WdsW stał kierownik, do którego należało określenie zakresu czynności na poszczególnych stanowiskach pracy – trzech stanowiskach starszych inspektorów i jednym stanowisku referenta.

Ostatnia już przed 1975 r. reorganizacja WdsW w Rzeszowie stanowiła konsekwencję rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 23 listopada 1973 r. w sprawie zasad organizacji urzędów terenowych organów administracji państwowej[84]. Wydział do spraw wyznań został w nim wymieniony jako wchodzący w skład wydziałów urzędów wojewódzkich i przechodził pod zarząd wojewody. Projektowano też, że w jego zakresie kompetencji znajdą się sprawy: związane z wykonaniem dekretu z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych; nadzoru nad prawidłowym wykonaniem ochrony wolności sumienia i wyznania; nadzoru nad przestrzeganiem obowiązującego prawa przez kurie diecezjalne, parafie, pozostałe jednostki organizacyjne Kościołów i innych związków wyznaniowych oraz przez domy zakonne; nadzoru – łącznie z kuratorium okręgu szkolnego – nad seminariami i szkołami duchownymi; planów budownictwa sakralnego i kościelnego; upaństwowienia niektórych nieruchomości kościelnych, a zwłaszcza sprawy wynikające z przejęcia przez państwo dóbr martwej ręki, poręczenia proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzenia Funduszu Kościelnego; cmentarzy wyznaniowych i grzebania zmarłych; koordynacji prac innych jednostek organizacyjnych urzędu wojewódzkiego i jednostek podległych terenowym organom administracji państwowej niższych stopni oraz współdziałania w sprawach związanych z działalnością Kościołów i innych związków wyznaniowych, zwłaszcza w zakresie: punktów katechetycznych,

[83] *Ibidem*, k. 13–14.

[84] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 listopada 1973 r. w sprawie zasad organizacji urzędów terenowych organów administracji państwowej, Dz.U. 1973, nr 47, poz. 280.

spraw podatkowych kościelnych i zakonnych osób prawnych oraz osób duchownych, zbiórek publicznych na cele wyznaniowe, zgromadzeń o charakterze wyznaniowym, budownictwa sakralnego i kościelnego, spraw majątkowych kościelnych i zakonnych osób prawnych, dotacji z funduszów państwowych na rzecz Kościołów i innych związków wyznaniowych[85].

Znaczącym wydarzeniem dla funkcjonowania WdsW w Rzeszowie było również powołanie na jego kierownika Jana Dudy[86], który 1 maja 1972 r. zastąpił Józefa Woźniaka. Przewodniczący PWRN w Rzeszowie, omawiając predyspozycje nowego szefa WdsW, stwierdził m.in.: „jest sumienny i energiczny. Cechują go umiejętności organizatorskie. Przydzielone zadania wykonuje należycie. Posiada skrystalizowany marksistowski światopogląd materialistyczny. Cechuje go wysoka kultura osobista i etyka członka partii"[87].

Pomiędzy skutecznością a indolencją – ogólna ocena działalności ekspozytur Urzędu do spraw Wyznań w województwie rzeszowskim w latach 1950–1975

Przedstawiony zarys organizacji ekspozytur UdsW w województwie rzeszowskim skłania do podjęcia próby oceny ich skuteczności zarówno w zakresie ustalonego przez obóz władzy w Polsce konstytucyjnego rozdziału Kościołów i związków wyznaniowych od państwa, jak i wysiłków zmierzających do podporządkowania sobie ich struktur oraz zarządzających nimi osób. Wachlarz podejmowanych przez UdsW działań był bardzo szeroki i złożony, a jego ciągłe powiększanie sprawiało, że ekspozytury nie dawały rady wszystkiego realizować. W województwie rzeszowskim, podobnie jak w innych województwach, zajmowały się one: ewidencjonowaniem, opiniowaniem,

[85] AAN, UdsW, 127/66, Załącznik do projektu zarządzenia Rady Ministrów z 1974 r. dotyczącego wytycznych do określenia zakresu czynności wydziałów wchodzących w skład urzędów wojewódzkich, Warszawa, styczeń 1974 r., k. 92–93. Według Lidii Fiejdasz nie zachowała się uchwała PWRN dotycząca reorganizacji WdsW przyjęta na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 30 kwietnia 1973 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydia rad narodowych (Dz.U. 1973, nr 15, poz. 100), która miała zostać wprowadzona do 31 VIII 1973 r. Zob. L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie*…, s. 35.

[86] Jan Duda (1931–2007), wykształcenie wyższe, członek ZMP, PZPR, w latach 1950–1955 oficer polityczno-wychowawczy ludowego WP w Okręgu Warszawskim, w latach 1955–1958 instruktor pedagogiczny w Ośrodku Szkoleniowym, a następnie kierownik Samodzielnego Referatu Kadr w Wydziale Finansowym oraz kierownik Oddziału w Urzędzie Spraw Wewnętrznych PWRN w Rzeszowie, w latach 1958–1961 etatowy sekretarz Komitetu Zakładowego PZPR w PWRN w Rzeszowie, w latach 1961–1972 sekretarz w Wojewódzkim Komitecie Frontu Jedności Narodu, w latach 1972–1990 kierownik WdsW PWRN w Rzeszowie, a następnie WdsW UW w Rzeszowie (AZPUW, 1102/2397, Akta osobowe Jana Dudy).

[87] AAN, UdsW, 127/56, Pismo przewodniczącego PWRN w Rzeszowie Franciszka Dąbala do UdsW w sprawie powołania Jana Dudy na stanowisko kierownika WdsW, Rzeszów, 18 IV 1972 r., k. 4.

nadzorowaniem, sprawozdawczością, analizami, prowadzeniem rozmów z osobami duchownymi, a także różnymi formami represjonowania Kościołów i związków wyznaniowych. Nawet pobieżne omówienie całego zakresu tych działań w tak krótkim opracowaniu jest niemożliwe. Sporządzenie tylko typologii sprawozdań przygotowywanych przez urzędników tych jednostek administracji stanowi poważne wyzwanie. Wśród takich sprawozdań znajdowały się bowiem zarówno te dotyczące działalności Kościoła katolickiego (z rozmów z biskupami[88], z uroczystości odpustowych[89], odnoszące się do postaw kleru podczas wyborów[90], z przebiegu świąt[91], z działalności kleru w województwie[92], z przebiegu uroczystości Bożego Ciała w województwie[93] itp.), jak i okazjonalne sprawozdania na temat działalności innych Kościołów i związków wyznaniowych. Z jednego z nich wynika np., że Zjednoczony Kościół Ewangeliczny w województwie rzeszowskim w 1968 r. liczył 95 członków należących do pięciu zborów: Przemyśl miasto (35 członków), Brzeżawa (pow. przemyski; 19 członków), Darowice (pow. przemyski; 22 członków), Korczyna (pow. krośnieński; 17 członków), Rzeszów miasto (15 członków). Stosunek wyznawców tej wspólnoty do państwa określano na ogół jako lojalny[94].

Jednym z lejtmotywów sprawozdań z lat sześćdziesiątych były informacje dotyczące organizacji punktów katechetycznych. Prowadzona przez państwo polityka stopniowego ograniczania nauki religii w szkołach, polegająca na odbieraniu poszczególnym duchownym prawa do jej nauczania, w dłuższej perspektywie stanowiła dla Kościoła okres przygotowania do opracowania własnej taktyki w przypadku nasilenia tego typu represji. Księża, którym odbierano prawo do nauczania religii w szkołach, uczyli jej w kościołach, w budynkach kościelnych lub prywatnych punktach katechetycznych. Po ogłoszeniu ustawy usuwającej naukę religii ze szkół w 1961 r. zalecili rodzicom zapisywanie dzieci na naukę w punktach katechetycznych. Już we wrześniu w województwie rzeszowskim zostało zorganizowanych 19 zarejestrowanych punktów

---

88 APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20962, Informacja z rozmów przeprowadzonych z biskupami, Rzeszów, 20 VIII 1970 r., k. 14–15. Notatka dotyczyła uroczystości odbywających się w dniach 12–15 sierpnia w sanktuariach w: Kalwarii Pacławskiej, Borku Starym, Leżajsku, Starej Wsi, Jarosławiu, Tuligłowach.

89 *Ibidem*, Notatka informacyjna z przebiegu uroczystości odpustowych w sanktuariach maryjnych diecezji przemyskiej, Rzeszów, lipiec 1970 r., k. 7–10.

90 APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20963, Informacja dotycząca postawy kleru w dniu 19 III 1972 r. w czasie wyborów do Sejmu PRL na terenie województwa rzeszowskiego, Rzeszów, 20 III 1972 r., k. 31–33.

91 *Ibidem*, Informacja z przebiegu świąt wielkanocnych w województwie rzeszowskim w roku 1972, Rzeszów, 6 IV 1972 r., k. 41–45.

92 *Ibidem*, Informacja o działalności kleru w województwie rzeszowskim, Rzeszów, 9 V 1972 r., k. 47–49.

93 *Ibidem*, Informacja z przebiegu uroczystości Bożego Ciała w województwie rzeszowskim w roku 1972, Rzeszów, 5 VI 1972 r., k. 59–60.

94 APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20960, Pismo zastępcy kierownika WdsW w Rzeszowie Mariana Kapalskiego do UdsW, Rzeszów, 4 XI 1968 r., k. 142–144.

katechetycznych (17 w kościołach i 2 na plebanii) oraz 414 ich niezarejestrowanych odpowiedników (213 w kościołach, 39 na plebaniach, 25 w innych obiektach kościelnych, 129 w domach prywatnych, 8 w budynku społecznym). W powiecie przemyskim na 20 niezarejestrowanych punktów katechetycznych 11 znajdowało się w kościołach, 1 na plebanii, 2 w budynkach pocerkiewnych, 3 w domach prywatnych, 1 w bibliotece przykościelnej, 1 w kaplicy i 1 w przedszkolu „Caritas"[95]. Nie mogły być to dane kompletne, WdsW otrzymywał bowiem informacje o organizowaniu punktów katechetycznych w świetlicach domów ludowych lub w budynkach gromadzkich. W 1961 r. tego typu przypadki zarejestrowano w miejscowościach: Wojków, Czajkowa, Malinie, Wojsław, Zarzecze, Krzywcza i Ropica Dolna[96].

Przez cały okres swojego funkcjonowania ekspozytury UdsW relacjonowały także zjawisko tzw. nielegalnego budownictwa sakralnego, które w latach siedemdziesiątych urosło w województwie rzeszowskim do jednego z podstawowych wyzwań administracji wyznaniowej. W 1971 r. stwierdzono dziewięć takich przypadków w: Rudzie Łańcuckiej (przebudowa stodoły na kościół i domu prywatnego na punkt katechetyczny), Zwięczycy (odprawianie nabożeństw w punkcie katechetycznym), Wiśniowej (odprawianie nabożeństw w kaplicy domowej dawnego właściciela budynku znajdującego się obecnie na terenie PGR), Judaszówce (odprawianie nabożeństw w punkcie katechetycznym), Siedliskach (przystosowanie domu mieszkalnego na kaplicę), Kotowej Woli (zajęcie budynku magazynu gromadzkiego na punkt katechetyczny, a następnie kaplicę), Przędzelu (przystąpienie do wstrzymanej przebudowy stodoły na kaplicę), Jelnej (odprawianie nabożeństw w punkcie katechetycznym) i Babicy (odprawianie nabożeństw w prywatnym budynku). Równocześnie informowano o planowanych przedsięwzięciach tego typu oraz powoływaniu komitetów budowy kościoła w miejscowościach: Niebosko, Błażkowa, Lipnica, Zaborze, Wołkowyja, Bukowice, Brzóza Stadnicka, Przyszów, Grobla, Słonne, Siedleczka, Drabinianka, Białka, Piątkowa, Wólka Hyżneńska, Grzegorzówka, Głębokie, Pstrągowa, Nagnajów, Zbydniów i Chwałowice[97]. Wobec przyjętej przez biskupa przemyskiego Ignacego Tokarczuka polityki faktów dokonanych urzędnicy zmuszeni byli w coraz większym stopniu uelastyczniać przyjmowane stanowiska, jak sami bowiem zauważali, „stosowana dotychczas praktyka ze strony organów administracyjnych w przeciwdziałaniu, jak rozmowy ostrzegawcze z inspiratorami i organizatorami, wydawanie decyzji przez

[95] APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20958, Informacja nr 28/61 Wydziału Organizacyjnego KW PZPR w Rzeszowie, Rzeszów, 21 IX 1961 r., k. 17–36.

[96] *Ibidem*, Informacja dotycząca organizowania punktów katechetycznych, Rzeszów, 19 IX 1961 r., k. 13.

[97] APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20961, Informacja dotycząca nielegalnie tworzonych placówek sakralnych i przygotowywanych nielegalnie obiektów na cele sakralne w diecezji przemyskiej w 1971 r., Rzeszów, 23 VII 1971 r., k. 16–21.

wydziały B[udownictwa,] U[rbanistyki] i A[rchitektury] o wstrzymaniu budów oraz nakazy ich rozbiórek, kar grzywny w postępowaniu karno-administracyjnym i sądowym, nie odnoszą zamierzonych skutków”[98].

Uznanie, że urzędnicy lokalnych ekspozytur UdsW byli nieskuteczni w realizacji powierzonej im misji, mijałoby się jednak z prawdą. W latach 1950–1975 dochodziło w tym względzie do fluktuacji wywoływanych przez tzw. zaostrzanie kursu partii i kryzysy, które wstrząsały nią samą w 1956, 1968 czy 1970 r. Działania między rokiem 1950 a 1956, represjonujące Kościoły i związki wyznaniowe w celu stopniowego przejmowania nad nimi kontroli, przedstawione w formie wykresu funkcji miałyby postać krzywej wznoszącej. W późniejszym okresie, szczególnie po duszpasterskim sukcesie obchodów milenijnych, podobny wykres przyjąłby zaś kształt krzywej opadającej. Realizacja polityki wyznaniowej państwa, w którą zaangażowany był UdsW i jego ekspozytury terenowe, przynosiła więc sukcesy i porażki. Priorytetem był wpływ na obsadzanie duchownych stanowisk kościelnych. O jednoznaczności tego kursu świadczy m.in. treść Zarządzenia nr 61 Prezesa Rady Ministrów z dnia 5 maja 1953 r. w sprawie wykonania dekretu o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych określająca, że „celem dekretu jest zabezpieczenie, aby osoby zajmujące duchowne stanowiska kościelne spełniały swe funkcje zgodnie z zasadami i wymaganiami Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. W związku z tym obowiązkiem organów państwowych jest okazywanie wszechstronnego poparcia i opieki osobom, które w sprawowaniu swych duchownych stanowisk kościelnych zachowują postawę obywatelską i patriotyczną, zgodną z zasadami Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Natomiast organy państwowe powinny nie dopuszczać, aby duchowne stanowiska kościelne mogły być traktowane czy wykorzystywane jako osłona dla postawy lub akcji nieprzyjaznej wobec Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej lub też dla jawnej bądź też zamaskowanej działalności politycznej, sprzecznej z założeniami Konstytucji oraz z opartymi na nich wymaganiami prawnymi i zarządzeniami władz państwowych”[99]. Wedle tej wykładni UdsW i jego ekspozytury terenowe zajmowały się też zatwierdzaniem duchownych obejmujących stanowiska w administracji kościelnej diecezjalnej (czy zakonnej). W ten sposób wzmacniano wewnątrz struktur kościelnych pozycję grup księży uległych, zmierzając

[98] AAN, UdsW, 126/94, Informacja dotycząca budowy i rozbudowy nielegalnie tworzonych placówek kościelnych dla celów kultu religijnego w diecezji przemyskiej w 1971 r., k. 99. W czasie sprawowania urzędu biskupa przemyskiego przez Ignacego Tokarczuka na terenie diecezji przemyskiej „powstało ponad 400 kościołów oraz 220 parafii. Osoby zaangażowane w budowę świątyń, zarówno duchownych, jak i świeckich, bp Tokarczuk wspierał finansowo i moralnie, służył im radą, przekazywał na cele budowlane własne pieniądze, wreszcie brał w obronę przed komunistycznymi sądami, administracją oraz aparatem represji” (M. Krzysztofiński, *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk (1918–2012). Metropolita przemyski obrządku łacińskiego*, Rzeszów–Warszawa 2019, s. 44–45).

[99] APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20929, Zarządzenie nr 61 Prezesa Rady Ministrów w sprawie wykonania dekretu o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych, Warszawa, 5 V 1953 r., k. 35–36.

konsekwentnie w kierunku stworzenia Kościoła państwowego i marginalizacji episkopatu[100]. Na przykład w 1956 r. państwo miało na tyle wypracowane kanały przepływu informacji – jak i wystarczającą przychylność władz Kościoła katolickiego – by za pośrednictwem kurii biskupich w Przemyślu i Tarnowie sprawnie zorganizować bicie dzwonów kościelnych w trakcie uroczystości pogrzebowych Bolesława Bieruta 16 marca 1956 r.[101] Z czasem okazało się jednak, że przejęcie kontroli personalnej w przypadku Kościoła katolickiego jest zadaniem niewykonalnym i *de facto* na poziomie ekspozytur terenowych UdsW ogranicza się do bieżącego śledzenia dokonywanych autonomicznie zmian[102]. Przejawem niepowodzenia w tym zakresie były również wysiłki zmierzające do wewnętrznego rozbicia jedności Kościoła za pomocą ruchu „księży-patriotów", zaangażowanych w działalność Zrzeszenia Katolików Świeckich „Caritas" czy Związku Bojowników o Wolność i Demokrację. Okoliczności wymusiły korektę wcześniejszej taktyki działania, czego przykładem były m.in. ustalenia Kolektywu Wojewódzkiego ds. Kleru w Wydziale Administracyjnym Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Rzeszowie z 29 października 1969 r. W trakcie posiedzenia uznano, że najwłaściwsza będzie płaszczyzna dialogu z duchownymi. O ile bowiem udawało się organizować wojewódzkie lub powiatowe zjazdy księży związanych ze Zrzeszeniem Katolików Świeckich „Caritas", o tyle podobne zjazdy planowane w Ropczycach, Jaśle i Brzozowie nie doszły do skutku. Nawet jeżeli księża wcześniej deklarowali wolę przybycia na takie spotkania, to w obawie przed „represjami" kurii biskupich w Przemyślu i Tarnowie informowali przed samym zdarzeniem, że nie przybędą[103]. W 1973 r. WdsW PWRN w Rzeszowie musiał już wręcz stwierdzić, że na terenie jego działania „żaden z księży nie należy do organizacji – »Caritas«, »PAX« i innych"[104].

Kolejną podstawową metodą ograniczania „ekspansji" Kościołów i związków wyznaniowych, w tym w szczególny sposób Kościoła katolickiego, miała być kontrola ich stanu posiadania w sferze infrastruktury materialnej. Z jednej strony odbierano im

[100] Zob. Z. Zieliński, *Kościół w Polsce…*, s. 108.

[101] „Kurie biskupie – przemyska i tarnowska działające na terenie tut[ejszego] województwa rozesłały w dniu 16 III w godzinach rannych przez dziekanów do placówek kościelnych telefonogram z zarządzeniem o biciu dzwonów w dn. 16 III w godzinach między 13 a 13.30, z podaniem czasu dzwonienia przez dziesięć minut. Dzwony biły we wszystkich kościołach w przewidzianym czasie – przeważnie przez około dziesięć minut, w niektórych powiatach jak Tarnobrzeg, Rzeszów, Przemyśl dzwoniono do pół godziny" (APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20930, Informacja, Rzeszów, 21 III 1956 r., k. 3).

[102] W połowie lat siedemdziesiątych działania te sprowadzały się m.in. do uaktualniania wydawanych przez poszczególne diecezje schematyzmów lub roczników diecezjalnych (AIPN Rz, 62/46, Wyciąg ze skróconego rocznika diecezji przemyskiej i tarnowskiej na rok 1975 dotyczący województwa krośnieńskiego, k. 10–41).

[103] APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20960, Pismo zastępcy kierownika WdsW w Rzeszowie Mariana Kapalskiego do UdsW, Rzeszów, 29 XI 1969 r., k. 35–36.

[104] APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20964, Informacja dotycząca postaw społeczno-politycznych oraz pracy duszpasterskiej księży, Rzeszów, 24 V 1973 r., k. 51.

dotychczasowe źródła finansowania prowadzonej działalności takie jak: lasy, grunty orne, fundacje, szpitale, szkoły, z drugiej – ograniczano budownictwo sakralne, które od wieków stanowiło zewnętrzny wyraz instytucjonalnej żywotności Kościołów i związków wyznaniowych oraz ich kulturotwórczej roli. W tym przypadku również daje się zaobserwować słabnącą presję państwa na realizację wcześniejszych zamierzeń. W połowie lat pięćdziesiątych kontrola sprawowana przez UdsW mogła wydawać się wprost przesadna. Przykładem może być sprawdzenie przez referenta do spraw wyznań PPRN w Dębicy słuszności wniosku Rady Parafialnej z Zagorzyc o przyznanie 7 tys. sztuk dachówki na pokrycie nowej plebanii. Urzędnik po wizji lokalnej stwierdził, że dachówkę można przyznać, bo parafia jest biedna, ale na wskazany cel w zupełności wystarczy 5 tys. sztuk. Dodał zarazem, iż zrozumiałe jest, że „księdzu [Janowi] Czajce przydałoby się i więcej, bo ma poniszczoną dachówkę na innych zabudowaniach stodoła, stajnia itp., lecz to jest jego własny zakres, nie parafii”[105]. Z perspektywy bp. Tokarczuka przemawiającego do księży podczas rejonowych kongregacji odbywających się od 9 do 12 października 1972 r. nastawienie państwa w omawianym zakresie nie uległo zasadniczej zmianie od lat pięćdziesiątych. Jak wskazał, najbardziej dramatyczna sytuacja dotyczyła Rzeszowa. W mieście w stosunku do stanu sprzed wojny liczba ludności wzrosła trzykrotnie, a liczba kościołów spadła. W Głębokiem, Chwałowicach, Piątkowej, Wołkowyi i Bieszczadach władze blokowały przekazywanie świątyń greckokatolickich na potrzeby kultu lokalnej ludności[106].

Niezadowolony z istniejącego stanu rzeczy w diecezji przemyskiej był jednak i kierownik WdsW PWRN w Rzeszowie Jan Duda. W trakcie narady z kierownikami wydziałów do spraw wyznań zorganizowanej w UdsW 20 czerwca 1973 r. powiedział, że bierność członków organizacji społeczno-politycznych oraz „wadliwość” działań administracyjnych umożliwiły powstanie w latach 1970–1973 na wskazanym terenie 57 obiektów tego typu. Zauważał też, że trwają przygotowania do budowy kolejnych 90. Podkreślił: „nakładane na księży grzywny są bądź nieściągalne, bądź też stwarzają dla kleru dogodną okazję do przeprowadzania wśród wiernych zbiórek pieniężnych (w efekcie przekraczających nałożoną grzywnę) i przedstawianie siebie jako ofiary prześladowania. Ze względu na niezdecydowanie czynników politycznych orzekane kary aresztu nie są egzekwowane”[107]. Nie oznacza to, że przedstawiciele lokalnych władz oraz podległe im instytucje i służby pozostawali całkowicie bezczynni wobec zjawiska nielegalnego budownictwa. Na przykład w Milczy w powiecie sanockim w 1972 r.

---

[105] APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/21131, Pismo zastępcy przewodniczącego PPRN w Dębicy Mariana Drzewieckiego do WdsW w Rzeszowie, Dębica, 7 X 1955 r., k. 20.

[106] APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20963, Informacja dotycząca działalności kleru w województwie rzeszowskim, Rzeszów, 16 X 1972 r., k. 131–132.

[107] AAN, UdsW, 127/17, Protokół z drugiej części narady z kierownikami wydziałów do spraw wyznań, Warszawa, 20 VI 1973 r., k. 6.

WdsW poinformował Prokuraturę Powiatową w Sanoku o ponownym rozpoczęciu prac przy budowie kaplicy. Decyzją prokuratora z dnia 21 maja 1972 r. za zerwanie plomb i powtórne przystąpienie do „nielegalnego" wznoszenia świątyni został aresztowany Józef Królicki. Dodatkowo prokurator przesłuchał 16 innych osób biorących udział w budowie, z których trzy nakazał aresztować. Na jego polecenie do Milczy udało się też trzech funkcjonariuszy SB z technikiem, który miał wykonać budowniczym zdjęcia. Przy okazji tej „wizyty" okazało się, że mieszkańcy Milczy byli przygotowani na taką ewentualność. Jak miało wynikać z relacji samych funkcjonariuszy, zatrzymało ich 10 kobiet, które stały na straży, następnie młodzież uderzyła w gong i „wówczas zbiegło się około 100 kobiet z dziećmi oraz 8 mężczyzn". Część kobiet histeryzowała, inne dążyły do ich uspokojenia, „zaczęto przepraszać funkcjonariuszy, usiłowano całować ich po rękach, klękano przed nimi i głośno płacząc, proszono o nierozbieranie wzniesionej przez nich kaplicy"[108]. W konsekwencji tak dramatycznego i środowiskowo nagłośnionego zajścia wszyscy aresztowani zostali zwolnieni.

Podobne opisy i przywołane wcześniej fakty oraz analizy skłaniają do postawienia roboczego pytania, co w rzeczywistości pragnęli osiągnąć przywódcy PRL w polskiej przestrzeni religijnej w latach 1950–1975. Anihilację Kościołów i związków wyznaniowych, przejęcie nad nimi kontroli czy jedynie ułożenie w miarę poprawnych relacji z instytucjami, których wpływy w wymiarze duchowym zdecydowanie przekraczały możliwości działania, a nawet pojęcia ludzi partii? Odpowiedź na nie jest uzależniona od odpowiedzi na bardziej szczegółowe pytania – dlaczego przez cały okres funkcjonowania WdsW w Rzeszowie brakowało dodatkowych etatów dla urzędników, właściwego lokalu dla samego urzędu, a nawet środków na jego odpowiednie urządzenie? Jakie uwarunkowania sprawiły, że jeszcze w czerwcu 1973 r. jedynie kierownik WdsW w Rzeszowie miał wyższe wykształcenie, dwóch starszych inspektorów pracujących w wydziale od 13 lat – średnie, natomiast dwóch kolejnych również długoletnich pracowników już tylko podstawowe[109]? W jakim stopniu podobne okoliczności wpływały na efekty działań podejmowanych przez UdsW i jego ekspozytury terenowe?

Zakończenie

Motywy tworzenia opisanych struktur administracyjnych oraz wynikających z ich kompetencji działań wyrastały również z przyjmowanej przez rządzących w PRL wykładni zjawiska religii. Uznawane przez nich schematy myślenia odwołujące się do „dogmatów" marksistowsko-leninowskich sprowadzały religię „z nieba na ziemię", wyjaśniając

[108] APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20963, Informacja dotycząca nielegalnej budowy kaplicy publicznej w Milczy (pow. sanocki), Rzeszów, 5 VI 1972 r., k. 62.

[109] AAN, UdsW, 127/18, Protokół z narady kierowników wydziałów do spraw wyznań w dniu 11 VI 1973 r., k. 12–13.

„jej genezę, rozwój i charakter przy pomocy języka i pojęć historycznych, społecznych, politycznych, ekonomicznych i ogólnokulturalnych”[110]. Nakazywały eliminację niekorzystnych w takiej perspektywie zachowań społecznych i zapobieganie marnotrawstwu cennych zasobów ludzkich i materialnych. Zgodnie z tymi założeniami początkowo próbowano usuwać religię i różne formy ekspresji wiary metodami siłowymi. Po serii takich akcji podjętych w okresie stalinizmu i ofensywy antyreligijnej Chruszczowa uznano jednak, że socjalizm pojmowany jako teoria rozwoju społecznego w gruncie rzeczy nie ma walczyć z religią i Kościołami jako takimi, tylko ma być „programem walki o najlepsze, najbardziej sprawiedliwe formy życia społecznego, umożliwiające coraz pełniejsze zaspokojenie różnorodnych materialnych i kulturalnych potrzeb ludzi”[111]. W takim ujęciu jawił się on już nie jako ateistyczny, lecz wyzwoleńczy i humanistyczny.

W tym kontekście ambiwalencja działań UdsW i jego lokalnych ekspozytur znajduje dodatkowe wyjaśnienie – uwarunkowania nie tylko geopolitycznego, lecz także ideologicznego. Fluktuacje w działalności wspomnianych jednostek administracyjnych wywoływane przez samą ideologię nie mogły być jednak zbyt duże, partia niezmiennie przyznawała sobie bowiem *a priori* prawo do ideologicznej krytyki religii. Jej liderzy utrzymywali, że „uzasadnienie programu ideowo-politycznego partii wymaga […] polemiki ze światopoglądem religijnym, wyjaśnienia społecznych funkcji religii i politycznych zagadnień związanych z działalnością instytucji kościelnych”[112]. Ponadto decydujące znaczenie w formułowaniu założeń polityki wyznaniowej miały nadal czynniki pozaideologiczne. Pod koniec omawianego okresu, podobnie jak w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, zarówno instytucje religijne, jak i sami wierzący nadal byli represjonowani. Charakter podejmowanych w tym zakresie działań trafnie ujął bp Tokarczuk w trakcie wizytacji kanonicznej 23 września 1972 r. w parafii w Spiach. W kazaniu określonym przez WdsW w Rzeszowie jako „kazanie z akcentami wrogimi” stwierdził m.in.: „Sami jesteście tego świadkami, jest nieustanna walka z religią, ciągła chęć, żeby narodowi tego Boga wyrwać. Nie ma krwawego prześladowania, ale jest administracyjne, są wszystkie sposoby używane i szkoła jest używana i wojsko i wszystkie urzędy właśnie w tym kierunku, żeby nam tego Boga wyrwać”[113].

Słowa kluczowe: Urząd do spraw Wyznań, referaty do spraw wyznań, Wydział do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie, polityka wyznaniowa, Kościoły i związki wyznaniowe, województwo rzeszowskie

[110] J. Grudzień, *Zasady polityki wyznaniowej PRL*, Warszawa 1971, s. 3.
[111] *Ibidem*, s. 19.
[112] *Ibidem*, s. 49.
[113] APRz, PWRN w Rzeszowie, 43/20963, Informacja dotycząca działalności kleru w województwie rzeszowskim, Rzeszów, 5 X 1972 r., k. 122.

Streszczenie

Opracowanie zawiera ogólne omówienie struktur, obsady personalnej, działalności i jej korelacji z zarządzeniami Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej Referatu do spraw Wyznań, a od 1955 r. Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie, powiatowych referatów do spraw wyznań (do 1957 r.) oraz prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych w zakresie wyznaniowym w latach 1950–1975 w województwie rzeszowskim. Działania tamtejszej administracji państwowej podlegały tym samym regulacjom prawnym i przekształceniom organizacyjnym co w innych częściach kraju. Miały jednak pewną specyfikę; wynikała ona z uwarunkowań regionalnych, będących następstwem przesunięcia wschodnich granic Rzeczypospolitej po zakończeniu II wojny światowej, migracji i wysiedlenia ludności obrządku greckokatolickiego, oraz przewagi terenów wiejskich, na których dominowały małe gospodarstwa rolne. Podobnie jak w całej Polsce, w województwie rzeszowskim polityka wyznaniowa realizowana przez administrację państwową ulegała fluktuacjom, które następowały po kolejnych wymianach elit rządzących, pozostając odbiciem globalnych uwarunkowań społeczno-politycznych oraz aktualnych interpretacji zjawiska religii przez przywódców ZSRS Józefa Stalina, Nikitę Chruszczowa i Leonida Breżniewa. Dodatkowy czynnik utrudniający władzom komunistycznym realizację zamierzeń polityki wyznaniowej stanowiła silna w tej części kraju pozycja społeczna Kościoła katolickiego, dodatkowo wzmocniona przez jego reformę zapoczątkowaną na Soborze Watykańskim II.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Urząd do spraw Wyznań, 11/30, 11/31, 28/2, 28/238, 126/94, 127/13, 127/14, 127/17, 127/18, 127/23, 127/56, 127/66

Urząd Rady Ministrów, 111/322

Ministerstwo Administracji Publicznej, 199/625

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

2912/1

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie

62/46, 389/4518, 0122/43, 0045/972, 0048/1945, 0054/2941, 0054/3494, 00112/1, 00124/746

Archiwum Państwowe w Rzeszowie

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie, Wstęp do zespołu 43, 43/465, 43/20929, 43/20930, 43/20931, 43/20932, 43/20936, 43/20937, 43/20938, 43/20939,

43/20957, 43/20958, 43/20959, 43/20960, 43/20961, 43/20962, 43/20963, 43/20964, 43/21131

Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Dębicy, 68/3232

Archiwum Zakładowe Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego

1102/149, 1102/226, 1102/466, 1102/566, 1102/769, 1102/1154, 1102/2397, 1102/2553, 1102/2893, 1102/2954, 1102/11607

Źródła drukowane

Dz.U. 1949, nr 45
Dz.U. 1950, nr 14
Dz.U. 1950, nr 19
Dz.U. 1952 nr 33
Dz.U. 1953, nr 10
Dz.U. 1954, nr 43
Dz.U. 1957, nr 1
Dz.U. 1958, nr 25
Dz.U. 1961, nr 32
Dz.U. 1961, nr 53
Dz.U. 1970, nr 17
Dz.U. 1973, nr 15
Dz.U. 1973, nr 47
M.P. 1955, nr 16
M.P. 1957, nr 18

OPRACOWANIA

Fiejdasz L., *Organizacja referatów do spraw wyznań przy prezydiach powiatowych rad narodowych w latach 1950–1957 na terenie województwa rzeszowskiego. Studium historyczno-prawne*, „Prace Historyczno-Archiwalne" 2010, t. 22.

Fiejdasz L., *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973*, Lublin 2012.

Friszke A., *PRL wobec Kościoła. Akta Urzędu do Spraw Wyznań 1970–1978*, Warszawa 2010.

Grudzień J., *Zasady polityki wyznaniowej PRL*, Warszawa 1971.

Gryz R., *Władze partyjno-państwowe w Polsce w walce z duchowieństwem (1945–1956)* [w:] *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. J. Myszor, A. Dziurok, Katowice 2004.

Krzysztofiński M., *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk (1918–2012). Metropolita przemyski obrządku łacińskiego*, Rzeszów–Warszawa 2019.

Noszczak B., *Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966/1967)*, Warszawa 2020.

Stola D., *Reżim komunistyczny w Polsce jako proces* [w:] *Jednostka i społeczeństwo wobec doświadczenia komunizmu*, red. K. Słowiński, Lublin 2012.

Wójcik B., *Obsada wydziału i referatów społeczno-politycznych oraz wykonanie przypisanych im kompetencji w zakresie wyznaniowym na terenie województwa rzeszowskiego w latach 1944–1950* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 2: *Struktury administracji wyznaniowej i pierwsze lata działalności Urzędu do spraw Wyznań w Polsce ludowej (1945–1956)*, red. R. Łatka, Warszawa 2021.

Zieliński Z., *Kościół w Polsce 1944–2002*, Radom 2003.

Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003.

Bogusław Wójcik (ur. 1967) – doktor nauk humanistycznych, główny specjalista w Oddziałowym Biurze Badań Historycznych IPN w Rzeszowie, wykładowca Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie. Autor m.in.: *Młodzież antysystemowa w Polsce południowo-wschodniej w latach 1957–1989* (Rzeszów 2016); *Represje aparatu komunistycznego wobec PSL na Rzeszowszczyźnie w latach 1945–1949* (Rzeszów 2010); *Niepodległościowe organizacje młodzieżowe na Rzeszowszczyźnie w latach 1944–1956 – w świetle dokumentów* (Rzeszów 2009).

Daniel Gucewicz
IPN Gdańsk
ORCID: 0000-0002-8045-8470

Koordynacja spraw wyznaniowych w latach 1957–1975 na przykładzie województwa gdańskiego

Jednym z zadań postawionych przez rządzących przed powołaną w 1950 r. administracją wyznaniową, na której czele stał Urząd do spraw Wyznań (UdsW), było „koordynowanie spraw wyznaniowych z działalnością innych resortów"[1]. Wydaje się, że właśnie to zadanie, nie pomniejszając znaczenia innych, zwłaszcza nadzorczych względem Kościołów i związków wyznaniowych, stanowiło najistotniejszy element polityki wyznaniowej Polski Ludowej. Jest to szczególnie widoczne na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, gdy w Polsce na wzór radziecki rozpoczęto nową kampanię antyreligijną, w której ważną rolę odgrywała administracja państwowa – bardziej subtelna niż znany z terroru we wcześniejszych latach aparat bezpieczeństwa.

Koordynacja spraw wyznaniowych z pracą innych resortów stanowi moim zdaniem klucz do opisu działalności administracji wyznaniowej, szczególnie szczebla wojewódzkiego, na którym władza utrzymywała z jednostkami kościelnymi zwykłe, codzienne relacje. Tak też zresztą od pewnego momentu zaczęto ją postrzegać w samym gdańskim Wydziale do spraw Wyznań (WdsW). W sprawozdaniu z działalności tego organu w 1969 r. stwierdzono: „Generalnie rzecz biorąc, problem koordynacji jest sprawą, która w działalności tut[ejszego] Wydziału ds. Wyznań wysuwa się na plan pierwszy"[2]. W dużym skrócie chodziło o skupienie w jednym miejscu wszelkich decyzji choćby w najmniejszym stopniu odnoszących się do Kościołów i ich reprezentantów, czasem nawet osób tylko z nimi powiązanych. Istotne było, aby inne urzędy czy organa szeroko pojętej władzy państwowej, które realizowały tego

[1] Uchwała Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r. w sprawie tymczasowego statutu Urzędu do Spraw Wyznań, M.P. 1950, nr 78, poz. 905.

[2] Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Gdańsku (dalej: AIPN Gd), Urząd Wojewódzki (dalej: UW) w Gdańsku, 929/4, Sprawozdanie z działalności WdsW PWRN w Gdańsku za okres 1 stycznia 1969 r. – 1 października 1969 r., październik 1969 r., k. 113.

rodzaju sprawy, nie decydowały w nich samodzielnie, lecz czyniły to w porozumieniu z administracją wyznaniową.

Niniejszy tekst prezentuje wykonanie zadań z zakresu koordynacji spraw wyznaniowych przez gdański WdsW w latach 1957–1975. Przedstawia podstawowe założenia i wytyczne, przykłady spraw i jednostek współpracujących z WdsW, problemy napotykane przez niego, a także inicjatywy podejmowane w celu ich przezwyciężenia i usprawnienia realizacji polityki wyznaniowej.

Próba całościowego opisania zagadnienia koordynacji polityki wyznaniowej w Polsce Ludowej rozbija się o autentyczną rolę administracji wyznaniowej w procesie walki z Kościołami i religiami, w zamiarze zlaicyzowania społeczeństwa polskiego. W jakim stopniu UdsW i podległe mu jednostki samodzielnie inicjowały podejmowane działania, a w jakim wypełniały wolę odpowiednich komórek Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, która była przecież nadzorcą i koordynatorem niemal wszystkich działań w przestrzeni publicznej i której decydenci odgrywali kluczową rolę w wytyczaniu celów i kierunków polityki wyznaniowej? Co nie mniej istotne: kto był w tym skuteczniejszy i czy w ogóle jest możliwe w miarę kompletne przedstawienie tej skuteczności? Czym i jak ją mierzyć? W pełni satysfakcjonująca odpowiedź na te pytania wymaga jeszcze dalszej pracy badawczej. Z tego względu w zasadzie pominąłem koordynację wyższego rzędu realizowaną przez partię oraz podejmowaną w jej ramach współpracę WdsW ze Służbą Bezpieczeństwa (SB)[3]. Zrezygnowałem również z wprowadzenia dotyczącego genezy i działalności UdsW i WdsW, ponieważ literatura na ich temat jest już wystarczająco obszerna.

Podstawą rozważań jest kwerenda sukcesywnie przeprowadzana w relatywnie bogatej spuściźnie gdańskiego WdsW, przechowywanej w Archiwum Państwowym w Gdańsku, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Gdańsku oraz – oczywiście – w zespole Urzędu do spraw Wyznań Archiwum Akt Nowych w Warszawie[4].

---

[3] Więcej zob. D. Gucewicz, *Wydział ds. Wyznań w Gdańsku (1950–1990). Wybrane zagadnienia* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020, s. 31–33.

[4] Niniejszy tekst stanowi kontynuację i rozszerzenie moich badań i publikacji poświęconych administracji wyznaniowej oraz polityce wyznaniowej Polski Ludowej na terenie województwa gdańskiego, dlatego też niekiedy nie dało się uniknąć autocytowania, które nie zostało oznaczone odrębnym przypisem. Oprócz wspomnianego wyżej artykułu zob. też D. Gucewicz, *Próba sił? Rok 1966 w Gdańsku. Milenium kontra Tysiąclecie*, Gdańsk 2014; *idem*, *Kalwaryjska rebelia. Z historii wybranych sanktuariów Pomorza Gdańskiego w okresie Polski Ludowej*, Gdańsk–Warszawa 2020; P. Abryszeński, D. Gucewicz, *Grudniowa kolęda. Kościół katolicki w Trójmieście wobec Grudnia '70*, Gdańsk–Warszawa 2020. W trakcie opracowywania niniejszego tekstu czekały na druk dalsze artykuły pokonferencyjne: D. Gucewicz, *Gdańscy wyznaniowcy. Kadry administracji wyznaniowej w województwie gdańskim w latach 1950–1990* [w:] *Gdańsk 1945–1990. Materiały – studia – analizy*, t. 3, red. S. Bykowska, M. Golon, Gdańsk–Warszawa 2021, s. 123–144; *idem*, *Referaty do spraw wyznań szczebla powiatowego 1950–1957 na przykładzie województwa gdańskiego* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury,*

Dyrektywy dotyczące koordynacji

Pierwsze po utworzeniu UdsW zarządzenie władz państwowych uściślające zasady nadrzędności administracji wyznaniowej w kwestiach dotyczących Kościołów i związków wyznaniowych wydano w połowie lat pięćdziesiątych[5]. Okólnik nr 26 Prezesa Rady Ministrów Józefa Cyrankiewicza o postępowaniu prezydiów rad narodowych w sprawach wyznań z 31 grudnia 1955 r. odnosił się przede wszystkim do prezydiów szczebla powiatowego. Ten poufny dokument narzucał obowiązek konsultowania ważniejszych kwestii wyznaniowych z wojewódzkim WdsW, który z kolei zobligowany był do kontaktu z UdsW[6].

Jego rozwinięciem był opracowany w zmienionej już po Październiku '56 rzeczywistości społeczno-politycznej, poufny i nieopublikowany okólnik nr 175 podpisany 8 września 1960 r. przez premiera Józefa Cyrankiewicza „w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów w sprawach wyznań". Stanowił on jeden z najistotniejszych dokumentów w omawianej materii i zasadniczo obowiązywał do końca istnienia UdsW. Jego kluczowy zapis brzmiał: „Wszystkie wydziały (jednostki równorzędne) prezydiów rad obowiązane są uzgodnić każdą decyzję mającą związek, choćby pośredni, z państwową polityką wyznaniową", przy czym „merytoryczne uzgadnianie decyzji z wydziałem do spraw wyznań nie zmienia jednak właściwości poszczególnych wydziałów prezydiów rad", mających realizować sprawę we własnym zakresie. Dodano, że „niedopuszczalnym jest kierowanie interesantów przez inne wydziały do wydziału do spraw wyznań w celu uzyskania jego zgody lub opinii w załatwionej sprawie". W okólniku podkreślono, że wojewódzkie bądź powiatowe prezydia rad narodowych powinny kontrolować decyzje wydawane na niższych szczeblach administracji, aby nie dopuścić do podejmowania „decyzji sprzecznych z ogólną linią państwowej polityki wyznaniowej"[7].

---

działalność, ludzie, t. 2: *Struktury administracji wyznaniowej i pierwsze lata działalności Urzędu do spraw Wyznań w Polsce ludowej (1945–1956)*, red. R. Łatka, Warszawa 2021, s. 294–314.

[5] Wspomnieć trzeba, że 5 VII 1949 r., a więc jeszcze przed powstaniem wyspecjalizowanej administracji wyznaniowej, przekazano administracji terenowej poufne polecenie skupienia wszystkich spraw wyznaniowych w wydziałach społeczno-politycznych urzędów wojewódzkich (R. Gryz, *Państwo a Kościół w Polsce 1945–1956 na przykładzie województwa kieleckiego*, Kraków 1999, s. 23–24).

[6] Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Urząd do spraw Wyznań (dalej: UdsW), 28/42, Okólnik nr 26 Prezesa Rady Ministrów Józefa Cyrankiewicza o postępowaniu prezydiów rad narodowych w sprawach wyznań, 31 I 1955 r., k. 20. Por. T. Gajowniczek, *Przyczyny powstania i główne cele działalności Urzędu ds. Wyznań jako narzędzia realizacji polityki wyznaniowej władz w początkach Polski Ludowej*, „Rocznik Dobromiejski" 2007, t. 1, s. 247; B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego 1953–1956*, Warszawa 2008, s. 34.

[7] AAN, UdsW, 43/2618, Okólnik nr 175 Prezesa Rady Ministrów Józefa Cyrankiewicza w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów w sprawach wyznań, 8 IX 1960 r., k. 34–36. Por. T. Gajowniczek, *Przyczyny powstania*…, s. 248–249. Warto wspomnieć o przywoływanej

Na podstawie tego dokumentu opracowano „Zasady uzgadniania postępowania w sprawach wyznań przez wydziały WRN i prezydia powiatowych i miejskich rad narodowych i ich wydziały z WdsW PWRN w Gdańsku". Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Gdańsku zatwierdziło je 31 października 1960 r. W wytycznych wskazano, że „załatwianie bieżących spraw związków wyznaniowych i osób duchownych przez organy terenowej władzy wymaga koordynacji wszystkich resortowych wydziałów tut[ejszego] prezydium". Przypomniano, że za całokształt polityki wyznaniowej państwa odpowiedzialny jest WdsW, z którym należy się skontaktować przed podjęciem każdej decyzji dotyczącej spraw wyznaniowych. Na poziomie powiatowym natomiast za odpowiedzialnych za te sprawy, a zarazem zobligowanych do konsultowania się z WdsW, uznano przewodniczących tamtejszych prezydiów. W zasadach zaznaczono, że opinie wydawane przez WdsW powinny mieć formę pisemną, w przypadku zadań pilnych nie wykluczano jednak konsultacji ustnych. Ponadto nakazano, aby pracownicy realizujący sprawę „zachowali poufność zarówno co do sposobu załatwienia sprawy, [jak] i otrzymanych informacji z Wydziału ds. Wyznań". Dokument ten wraz z okólnikiem nr 175 przekazano wszystkim przewodniczącym prezydiów powiatowych i miejskich (w miastach wydzielonych) rad narodowych oraz kierownikom wydziałów PWRN[8].

Wobec takiej koordynacji polityki wyznaniowej opinie WdsW nigdy nie miały charakteru doradczego, w rzeczywistości były wiążącymi nakazami. Wprowadzając

w literaturze przedmiotu „Instrukcji do okólnika nr 175" z 13 IX 1960 r. podpisanej przez „Dyrektora Urzędu min. Sztachelskiego", której odpisy znajdują się w archiwach kościelnych (zob. H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe*, Lublin 1996, s. 204; Ł. Marek, *„Kler to nasz wróg". Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na terenie województwa katowickiego w latach 1956–1970*, Katowice 2009, s. 51–52; L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973*, Lublin 2012, s. 37–38). Używając otwartego i ostrego języka – jak na UdsW – doprecyzowywała ona zawarte w okólniku punkty, wskazując wprost na konkretne działania represyjne, jakie miały podejmować wydziały do spraw wyznań. Okazuje się, że dokument ten stanowił falsyfikat, który pojawił się w obiegu w 1967 r. i był kolportowany przez stronę kościelną (zob. dokumentację postępowania wyjaśniającego przeprowadzonego przez Aleksandra Merkera z UdsW w 1968 r. w: AAN, UdsW, 43/2618). W Archiwum Archidiecezji Gdańskiej odpis rzeczonej instrukcji jest opatrzony dekretacją z 20 IX 1968 r., co jednoznacznie wskazuje na datę jej wpływu do kurii biskupiej (Archiwum Archidiecezji Gdańskiej, Kuria Metropolitalna Gdańska, XVI-B3, b.p.); poza tym Jerzy Sztachelski nie był wówczas formalnie dyrektorem UdsW (tylko jego kierownikiem), ale podpisywał się jako minister. Niewykluczone, że był to jeden z tajnych okólników, których zawieszenia domagał się prymas Wyszyński jako warunku normalizacji po Grudniu '70 (por. P. Skibiński, *Prymas Stefan Wyszyński a wydarzenia grudnia 1970 roku* [w:] *Stefan Wyszyński wobec oporu społecznego i opozycji 1945–1981*, red. E.K. Czaczkowska, Warszawa 2018, s. 171). W swym dzienniku pisał on wprost o okólniku ministra Sztachelskiego (Archiwum Archidiecezji Warszawskiej, S. Wyszyński, *Pro memoria*, zapis z 26 I 1971 r.).

[8] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/51, Zasady uzgadniania postępowania w sprawach wyznań przez wydziały PWRN i wydziały prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych z WdsW PWRN w Gdańsku, [31 X 1960 r.], wraz z pismem przewodnim z 8 XI 1960 r., k. 89–90 (także: AIPN Gd, UW w Gdańsku, 929/4, k. 6–7).

obowiązek konsultacji z tym organem administracji wyznaniowej, rządzący zamierzali zachować jedynie pozory praworządności. Zanim w 1957 r. zlikwidowano referaty wyznaniowe szczebla powiatowego, pracownicy wojewódzcy wielokrotnie zwracali referentom powiatowym uwagę na zbytnią ingerencję w sprawy niewchodzące w ich oficjalny zakres obowiązków[9]. Upominanie takie jest doskonałą ilustracją metod i stylu pracy administracji wyznaniowej ukrytej za parawanem innych organów – partyjnych i aparatu bezpieczeństwa[10].

Dyrektywy wydane w 1960 r. nie zmieniły się przez kilkanaście lat. Ich modyfikację wymusiła dopiero reforma administracyjna rozpoczęta utworzeniem gmin w 1973 r. Pod koniec grudnia 1972 r. dyrektor UdsW skierował do przewodniczących prezydiów wojewódzkich rad narodowych poufne pismo przedstawiające związane z tym problemy. Wskazywał w nim na konieczność przygotowania nowych zaleceń, ponieważ poprzednie częściowo uległy dezaktualizacji. Nowy organ administracji publicznej w postaci naczelników gmin otrzymał bowiem „szereg uprawnień mających doniosłe znaczenie w polityce wyznaniowej państwa". Chodziło przede wszystkim o kompetencje z zakresu budownictwa – co było szczególnie istotne wobec nasilającego się nielegalnego budownictwa sakralnego oraz przejmowania różnych obiektów na cele kultu religijnego – zgromadzeń publicznych (m.in. pielgrzymki, procesje, odpusty) oraz wielu zwyczajnych spraw dotyczących osób duchownych i instytucji kościelnych. Dyrektor UdsW sugerował przeprowadzenie odpowiedniego instruktażu dla naczelników gmin oraz wypracowanie metod stałej pomocy, co obciążało WdsW[11].

Zgodnie z pouczeniem dyrektora UdsW kierownik gdańskiego WdsW Jan Szewczyk opracował nowe założenia dla administracji wojewódzkiej. 19 marca 1973 r. przewodniczący PWRN w Gdańsku Henryk Śliwowski podpisał poufne zarządzenie nr 6/73 „w sprawie wytycznych określających zasady i tryb postępowania w toku realizacji państwowej polityki wyznaniowej". Podkreślono w nim, że za realizację, w tym koordynację polityki wyznaniowej na terenie powiatów odpowiadają przewodniczący prezydiów powiatowych rad narodowych. W dokumencie podano konkretne obowiązki nałożone na nich w ramach nadzoru nad instytucjami kościelnymi, m.in. współpracę z WdsW oraz nakaz bieżącego informowania go o aktualnej

---

[9] Przykłady takiego postępowania w województwie gdańskim zob. D. Gucewicz, *Referaty do spraw wyznań szczebla powiatowego*…, s. 307.

[10] Por. H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisz, M. Ordon, Lublin 2005, s. 63–67.

[11] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 929/4, Kopia wystąpienia dyrektora UdsW do przewodniczących prezydiów wojewódzkich rad narodowych z 30 grudnia 1972 r. wraz z pismem przewodnim Aleksandra Merkera do wydziałów do spraw wyznań, 30 XII 1972 r., k. 160–164 (wystąpienie także w: AAN, UdsW, 125/167, k. 21–24).

sytuacji na terenie powiatu[12]. Zarządzenie dotyczyło również wydziałów i jednostek równorzędnych PWRN, których przełożonych zobligowano do uzgadniania z WdsW wszystkich decyzji „mających bezpośredni i pośredni związek z państwową polityką wyznaniową". Tak jak poprzednio, wskazano na poufny charakter „wszystkich czynności związanych z załatwianiem spraw dot[yczących] osób duchownych i związków wyznaniowych", a za niedopuszczalne uznano „informowanie stron o trybie i wewnętrznych uzgodnieniach koordynacyjnych spraw wyznaniowych". Oprócz tego przewodniczący prezydiów powiatowych rad narodowych mieli opracować zasady i sposób załatwiania spraw wyznaniowych na terenie swoich powiatów i podległych im gmin[13].

Dalszy etap reformy administracyjnej – najpierw powołanie urzędów wojewódzkich w miejsce prezydiów wojewódzkich rad narodowych, a następnie utworzenie 49 województw – ponownie wymusił opracowanie nowych wytycznych realizacji polityki wyznaniowej w województwach[14]. W uzasadnieniu do projektu zarządzenia w sprawie określenia zasad i trybu postępowania wydziałów Urzędu Wojewódzkiego (UW) w Gdańsku oraz terenowych organów administracji państwowej w zakresie realizacji państwowej polityki wyznaniowej dyrektor gdańskiego WdsW Szewczyk stwierdził, że w związku z likwidacją prezydiów rad narodowych oraz powiatów okólnik nr 175 praktycznie uległ dezaktualizacji[15]. Poufne zarządzenie nr 116/75 wojewoda gdański zatwierdził 22 grudnia 1975 r. W zasadzie przypomniano w nim wszystkie poprzednie zalecenia, które objęły nowe organy władzy terenowej – prezydentów i naczelników miast i gmin, a także dyrektorów wydziałów UW. *Novum* było dodanie punktu wskazującego na wysoki priorytet spraw wyznaniowych i konieczność bezwzględnego dotrzymywania ustalonych terminów ich realizacji[16]. Najprawdopodobniej zarządzenie nr 116/75 należało do ostatnich dokumentów koordynujących opisywane kwestie – nie tylko w omawianym okresie, lecz także do końca istnienia wydziałów do spraw wyznań.

---

[12] W trakcie dotychczasowej kwerendy nie udało się odnaleźć podobnych raportów.

[13] Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG), Urząd Wojewódzki (dalej: UW) w Gdańsku, 3062, Zarządzenie nr 6/73 Przewodniczącego PWRN w Gdańsku z dnia 19 marca 1973 r. w sprawie wytycznych określających zasady i tryb postępowania w toku realizacji państwowej polityki wyznaniowej, k. 8–10.

[14] Nie udało się ustalić, czy i tym razem inicjatywa wyszła ze strony UdsW (w formie pisemnej).

[15] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 929/4, Uzasadnienie do projektu zarządzenia w sprawie określenia zasad i trybu postępowania wydziałów Urzędu Wojewódzkiego w Gdańsku oraz terenowych organów administracji państwowej w zakresie realizacji państwowej polityki wyznaniowej, opracowane przez dyrektora WdsW w Gdańsku Jana Szewczyka, 12 XII 1975 r., k. 194.

[16] *Ibidem*, Zarządzenie nr 116/75 wojewody gdańskiego Henryka Śliwowskiego z dnia 22 grudnia 1975 r. w sprawie ustalenia zasad i trybu postępowania wydziałów Urzędu Wojewódzkiego w Gdańsku oraz terenowych organów administracji państwowej w zakresie realizacji państwowej polityki wyznaniowej, 22 XII 1975 r., k. 198–200.

Jednostki współpracujące

Pierwsze – od momentu powołania WdsW – konkretne ustalenie jego zakresu działania i organizacji wewnętrznej nastąpiło 4 sierpnia 1958 r. wraz z przyjęciem uchwały PWRN w Gdańsku. Stwierdzono w niej, że do zadań wydziału należy m.in. „uzgadnianie spraw wyznaniowych z innymi wydziałami prezydium wojewódzkiej rady i rad narodowych niższego stopnia oraz urzędami niepodporządkowanymi radom"[17]. Fragment ten, który w późniejszych aktach normatywnych już się nie pojawiał[18], wskazuje na ewidentne przekroczenie ram kompetencyjnych administracji wyznaniowej zarysowanych w tymczasowym statucie UdsW oraz na autentyczne pole jej działania.

Wcześniej, bo w marcu 1957 r., gdy trwał jeszcze proces likwidacji powiatowych referatów wyznaniowych, w gdańskim WdsW odbyła się narada robocza czterech jego pracowników. Podzielono się wówczas funkcjami i zadaniami. Do zadań kierownika, którym był wówczas Leon Piotrowski, miało należeć ogólne kierowanie wydziałem i nadzór nad realizacją polityki wyznaniowej przez prezydia powiatowych i miejskich rad narodowych, a także ścisła współpraca z „zainteresowanymi" wydziałami PWRN (wymieniono tylko Wydział Oświaty), Zespołem Radców Prawnych, Komendą Wojewódzką (KW) Milicji Obywatelskiej (MO), Wojewódzkim Zarządem Architektoniczno-Budowlanym, Wojewódzką Komisją Planowania Gospodarczego i niesprecyzowanymi innymi jednostkami – z zaznaczeniem, że „tylko w sprawach kleru". Pracownikom merytorycznym przyporządkowano zaś po pięć–sześć powiatów, z wszystkich osiemnastu (w tym miejskich) w województwie, z których władzami mieli ściśle współpracować w sprawach wyznaniowych. Założono, że przydział ten będzie rotacyjny, aby każdy odpowiednio zaznajomił się z problemami całego województwa[19]. Na marginesie należy dodać, że prawdopodobnie była to pierwsza od momentu utworzenia wydziału próba uporządkowania jego pracy w tak precyzyjny sposób.

Z początku lat sześćdziesiątych zachował się szczegółowy wykaz wydziałów PWRN, urzędów i innych podmiotów w województwie, z którymi gdański WdsW utrzymywał kontakty o różnym nasileniu. Z całą pewnością odnosi się on także do okresu późniejszego, choć częstotliwość tych stosunków mogła wzrastać lub maleć

[17] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/51, Odpis uchwały nr 286/XXII/58 PWRN w Gdańsku z dnia 4 sierpnia 1958 r. dotyczącej ustalenia jego zakresu działania i organizacji wewnętrznej WdsW, 4 VIII 1958 r., k. 112–113 (także: AAN, UdsW, 127/43, k. 368–369; AIPN Gd, UW w Gdańsku, 929/3, k. 39–40).

[18] Zob. np. AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/51, Uchwała nr 31/VII/62 PWRN w Gdańsku z dnia 20 lutego 1962 r. w sprawie ustalenia zakresu działania i organizacji wewnętrznej WdsW, 20 II 1962 r., k. 182–185 (także: AAN, UdsW, 127/43, k. 358–361; AIPN Gd, UW w Gdańsku, 929/3, k. 53–56).

[19] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/57, Protokół z narady roboczej pracowników WdsW PWRN w Gdańsku odbytej dnia 16 marca 1957 r., 16 III 1957 r., k. 80–81 (także: AAN, UdsW, 31/3, k. 2–3).

zależnie od potrzeb; do współpracy dochodziły też nowe jednostki. Według tegoż spisu relacje WdsW z innymi wydziałami wyglądały następująco:

- stałe: Wydział Administracyjny Komitetu Wojewódzkiego (KW) PZPR, Urząd Spraw Wewnętrznych (USW) PWRN, prezydia powiatowych i miejskich rad narodowych, Wydział Budżetowo-Gospodarczy PWRN, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Wojewódzki Oddział Zrzeszenia Katolików (ZK) „Caritas";
- częste: Wydział Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej, Wydział Finansowy, Wydział Kultury, Wydział Architektury i Budownictwa, Wydział Rolnictwa i Leśnictwa (wszystkie w ramach PWRN), Prokuratura Wojewódzka, Dyrekcja Okręgu Poczty i Telekomunikacji, Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Handlu „Społem";
- sporadyczne: Wydział Organizacyjno-Prawny, Wydział Statystyki, Wydział Komunikacji, Wydział Zdrowia, Wydział Handlu (PWRN), dzielnicowe zarządy budownictwa mieszkaniowego[20].

Umieszczenie na pierwszym miejscu jednostki politycznej wyraźnie wskazuje na wybitne upolitycznienie WdsW i zastanawia, z reguły bowiem takie zależności ukrywano. W tym kontekście może dziwić nieuwzględnienie SB. Sugeruje to, że relacje z funkcjonariuszami aparatu bezpieczeństwa pozostawały w sferze nie tylko nieoficjalnej, poufnej, lecz także tajnej – nie należało o nich wspominać w dokumencie sporządzonym najprawdopodobniej na potrzeby Wydziału Organizacyjno-Prawnego PWRN, zbierającego podobne dane ze wszystkich jednostek podległych prezydium. O tym, że były one jednak codzienne i naturalne dla administracji wyznaniowej, świadczy wiele śladów w zachowanej dokumentacji obu organów. Wystarczy zacytować uwagę kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego z narady kierowników wydziałów w 1961 r., w trakcie której nadmienił, że w Gdańsku współpraca z Trójką – czyli Wydziałem III SB (rok później była to już Czwórka) – „nie pozostawia nic do życzenia, wszyscy wiedzą, czego chcą"[21].

Oceny realizacji wytycznych

Niespełna rok po wydaniu dyrektyw koordynacyjnych z 1960 r. w krótkiej informacji o działalności WdsW w Gdańsku stwierdzono, że „napotyka [ona] na duże trudności" i „praktycznie […] dostrzega się na co dzień, że nie wszystkie organy władzy terenowej w swojej działalności przestrzegają tych ustaleń". Wymieniono m.in. uchybienia w sprawach meldunkowych osób duchownych, które załatwiane były przez urzędy

[20] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/51, Ankieta nr 4, [b.d.], k. 93–94. Por. wykaz wydziałów współpracujących z WdsW w Katowicach w tym samym okresie podany przez Ł. Marek, *„Kler to nasz wróg"*…, s. 58–59.

[21] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/8, Notatka służbowa z narady kierowników wydziałów do spraw wyznań w UdsW odbytej 20 października 1961 r., b.d., k. 200.

wbrew uzgodnieniom z WdsW, uchylanie się wydziałów gospodarki komunalnej, rolnictwa i leśnictwa od podejmowania decyzji merytorycznych, wydawanie przez prezydia gromadzkich rad narodowych np. zezwoleń na wznoszenie kapliczek przydrożnych bez odpowiednich decyzji władz architektury, nie mówiąc o konsultacjach z wydziałem wyznaniowym. W dokumencie podkreślono ponadto, że mimo znacznej poprawy w dalszym ciągu pracownicy innych jednostek przerzucali odpowiedzialność na WdsW przez informowanie petentów o jego faktycznej roli sprawczej[22].

Kilka miesięcy później w piśmie skierowanym do UdsW kierownik WdsW Leon Piotrowski napisał: „w zasadzie wytyczne są przestrzegane, z tym że zdarzają się jeszcze sporadyczne wypadki niekonsultowania się [...], jednak w zasadzie wynikają one z niedopatrzenia poszczególnych pracowników w wydziałach resortowych"[23]. Natomiast w ściśle poufnej informacji o pracy WdsW z października 1962 r. stwierdził: „teren przyzwyczaił się już do tego, że zgodnie z okólnikiem […] nr 175 we wszystkich sprawach odnośnie [do] […] związków wyznaniowych i osób duchownych przed wydaniem decyzji należy się konsultować z Wydziałem ds. Wyznań PWRN". Mimo to w dokumencie ponownie wskazał opieszałość powiatowych organów gospodarki komunalnej, rolnictwa i leśnictwa, ale i innych instytucji[24].

W dołączonym do dokumentu stosunkowo długim, bo pięciostronicowym wykazie trudności napotykanych w pracy WdsW zastępca kierownika wydziału Tadeusz Pałucki przedstawił kilkanaście tego typu spraw. Do uchybień zaliczył m.in. brak kontroli punktów katechetycznych przez powiatowe inspektoraty szkolne, nieinformowanie wydziału o sankcjach karnych nakładanych na księży w związku z niezgłaszaniem tych punktów, a także nieskuteczne egzekwowanie należności za czynsze pobierane od obiektów użytkowanych przez osoby duchowne i zakonne na tzw. Ziemiach Odzyskanych, których płacenia pośrednio zakazywały im władze kościelne. Ponadto wskazał, że komunikacja publiczna zapewniła dodatkowe środki transportu na czas odpustów religijnych, co więcej – w autobusach miejskich i dalekobieżnych bardzo często spotykano emblematy religijne zawieszane tam przez kierowców, i to pomimo licznych rozmów przeprowadzanych z kierownictwem przedsiębiorstw komunikacyjnych[25].

W tej samej informacji Pałucki odnotował, że najlepiej układała się współpraca z Wydziałem Finansowym PWRN w kwestiach ściągania należności podatkowych od księży. Dobrze też ocenił relacje z wydziałami spraw wewnętrznych, których

[22] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/51, Informacja dotycząca działalności WdsW w Gdańsku, 2 X 1961 r., k. 110.

[23] *Ibidem*, Pismo WdsW PWRN w Gdańsku do UdsW, 14 III 1962 r., k. 209.

[24] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/10, Informacja o zakresie obowiązków i pracy WdsW PWRN w Gdańsku, opracowana przez kierownika WdsW PWRN w Gdańsku Leona Piotrowskiego i jego zastępcę Tadeusza Pałuckiego, 16 X 1962 r., k. 37.

[25] Przedstawiony problem udało się podobno rozwiązać dwa lata później po interwencji funkcjonariuszy SB (więcej zob. D. Gucewicz, *Kalwaryjska rebelia…*, s. 85 i 254–255).

pracownicy – z braku terenowych odpowiedników WdsW – w kompetentny sposób realizowali zadania wyznaniowe, choć często nie należały one do ich obowiązków[26]. Niektórzy z nich pracowali zresztą wcześniej w administracji wyznaniowej lub aparacie bezpieczeństwa, co zazwyczaj gwarantowało odpowiednie wyrobienie polityczne i świadomość priorytetów polityki wyznaniowej.

W kolejnym sprawozdaniu WdsW w Gdańsku dotyczącym realizacji okólnika nr 175 również podkreślono dobre współdziałanie z USW i Wydziałem Finansowym PWRN. Załatwiano z nimi sprawy dotyczące m.in. zgromadzeń publicznych – uroczystości religijnych organizowanych poza obiektami sakralnymi, oraz wymiarów podatków – np. ulgi i umorzenia; wspólnie przeprowadzano wizytacje domów zakonnych traktowanych jak stowarzyszenia, przez to podlegających kontroli. Pomimo znacznej poprawy współpracy z przewodniczącymi prezydiów rad narodowych w ocenie kierownictwa WdsW wiele trudności nadal występowało na poziomie powiatów, gdzie nieraz nie realizowano np. ustalonych wymiarów podatków. Najwięcej jednak problemów w zakresie koordynacji przysparzały gromadzkie rady narodowe, których przewodniczący byli nawet skłonni wydawać pozytywne zaświadczenia księżom aktualnie poddanym działaniom represyjnym ze strony WdsW[27]. W dokumencie skrytykowano Wydział Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej za brak konsekwencji w realizacji sprawy czynszów, ale też Wydział Budownictwa, Urbanistyki i Architektury (WBUiA) za dopuszczanie do samowoli budowlanych lub nielegalnych remontów obiektów sakralnych oraz za brak konsekwencji w egzekwowaniu decyzji dotyczących zaprzestania prac i rozbiórki nielegalnych budów[28].

Wydaje się, że wiele z opisanych zastrzeżeń i niedociągnięć nie wynikało jednak ze złej woli czy choćby niekompetencji pracowników wymienionych jednostek. Źródła uwag krytycznych należy upatrywać raczej w swoistej nadgorliwości wyznaniowców, którzy szczególnie na początku lat sześćdziesiątych chcieli realizować swoje zadania w sposób bezwzględny i masowy. Doskonale zdawali sobie sprawę z tego, że nie mają aż takiej siły sprawczej.

---

[26] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/10, Informacja o zakresie obowiązków i pracy WdsW PWRN w Gdańsku, opracowana przez kierownika WdsW PWRN w Gdańsku Leona Piotrowskiego i jego zastępcę Tadeusza Pałuckiego, 16 X 1962 r., k. 37–42.

[27] Jednym z przykładów było wydanie 14 VII 1962 r. na prośbę księdza w Gościszewie zaświadczenia, w którym bardzo pozytywnie oceniono jego zachowanie na terenie gromady. Dokument był mu potrzebny do obrony w trakcie prowadzonego przez WdsW postępowania administracyjnego w związku z jego szkodliwą dla państwa działalnością. Z akt WdsW PWRN w Gdańsku dotyczących tamtejszej parafii, będącej w owym czasie jeszcze wikariatem parafii sztumskiej, wynika, że chodzi o ks. Stanisława Kalinowskiego, który wywoływał z ambony konkretne osoby do pracy na terenie kościelnym, a niestawiających się miał publicznie potępiać (APG, UW w Gdańsku, 1774, k. 35 i n.).

[28] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/51, Pismo WdsW PWRN w Gdańsku do UdsW, 28 X 1963 r., k. 534–536. Por. *ibidem*, Informacja zastępcy kierownika WdsW w Gdańsku Józefa Mazura dotycząca laicyzacji w pracy aparatu rad narodowych, wrzesień 1963 r., k. 520–531.

W dokumentacji znaleźć można informacje z późniejszych lat na temat różnych incydentów dotyczących niewłaściwego, w ocenie pracowników WdsW, podejścia urzędników innych instytucji i przedsiębiorstw państwowych do realizacji polityki wyznaniowej. Docieranie się trybów całej państwowej machiny w ramach omawianej koordynacji przebiegało równolegle do trudnego i raczej powolnego procesu laicyzacji administracji. Przyczynę problemów słusznie upatrywano w tym, że – jak napisano w 1961 r. – „proces laicyzacji aparatu rad narodowych postępuje zbyt wolno, a przecież postawa poszczególnych członów tego aparatu jest miernikiem skutecznego sprawowania nadzoru nad działalnością związków wyznaniowych"[29]. Pod koniec dekady w podobnym dokumencie stwierdzono, że pewne braki w przypadku działalności władz terenowych wynikały często „z niewłaściwej organizacji pracy lub też sklerykalizowania niektórych pracowników aparatu wykonawczego rad narodowych"[30].

Przykłady współdziałania

Przełom lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych był czasem nowej kampanii antykościelnej (okólnik nr 175 stanowił kolejny jej przejaw). Na ten okres przypadło wiele działań zmierzających do ograniczenia wpływu i rozwoju Kościoła w Polsce. Nie zawsze ich inicjatywa wychodziła z WdsW – częściej z najwyższych instancji partyjnych. Mimo to warto zaprezentować kilka przykładów, z których najlepszym są rozpoczęte w 1960 r. działania mające zminimalizować zasięg najbardziej manifestacyjnego święta katolickiego, czyli uroczystości Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa – Bożego Ciała. Zachował się nawet plan (politycznego) zabezpieczenia uroczystości w województwie gdańskim, opracowany w KW PZPR. Liczył on piętnaście punktów i angażował do pracy następujące instytucje lub organy: wydziały KW PZPR (administracyjny, organizacyjny i propagandy), komitety powiatowe PZPR, prezydia powiatowych i miejskich rad narodowych (ich przewodniczących i wydziały spraw wewnętrznych), KW MO (i podległe jej jednostki), USW i wydziały PWRN (handlu, kultury, rolnictwa i leśnictwa, wyznań), Państwową Inspekcję Handlową, organizacje młodzieżowe oraz niewymieniony wprost Wydział III SB KW MO (wskazano tylko nazwisko Świerczyńskiego – wówczas zastępcy naczelnika, odpowiedzialnego za inwigilację Kościoła)[31].

---

[29] *Ibidem*, Informacja dotycząca działalności WdsW, 2 X 1961 r., k. 110.

[30] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 929/4, Informacja na temat realizacji państwowej polityki wyznaniowej na terenie województwa gdańskiego, opracowana przez zastępcę kierownika WdsW w Gdańsku Józefa Mazura, 12 II 1969 r., k. 79.

[31] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/54, Plan organizacyjnego zabezpieczenia w związku z obchodami święta Bożego Ciała w 1960 r., [8? VI 1960 r.], k. 25–26.

Z perspektywy omawianej koordynacji istotnym elementem całej tej akcji była narada przewodniczących prezydiów rad narodowych w celu przedstawienia wytycznych z centrali – Komitetu Centralnego (KC) PZPR, UdsW i Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Odbyła się ona 10 czerwca 1960 r. w gmachu PWRN w Gdańsku. Należy dodać, że przygotowano ją z dnia na dzień – zawiadomienia przekazano dzień wcześniej, a Boże Ciało wypadało tydzień później. W spotkaniu wzięli udział przewodniczący prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych wraz z kierownikami wydziałów spraw wewnętrznych, szefowie wydziałów PWRN oraz przedstawiciele PWRN i Wydziału Administracyjnego KW PZPR. Podczas niego przewodniczący PWRN Józef Wołek referował, powołując się na centralne wytyczne, „jak należy postępować, aby procesje Bożego Ciała, przy zachowaniu zasady nieprzeszkadzania w praktykach religijnych, nie miały charakteru demonstracji politycznej i nie były wykorzystane dla celów niemających nic wspólnego z wykonywaniem kultu religijnego". Jedną z najważniejszych wytycznych było niewydawanie zezwoleń na procesje kościołom filialnym, będącym często samodzielnymi placówkami duszpasterskimi. Po Wołku głos zabrał zastępca kierownika WdsW Tadeusz Pałucki, który omówił stosunki między państwem a Kościołem, wskazując na zadania przewodniczących prezydiów w ramach realizacji polityki wyznaniowej[32].

Rok później podobną odprawę zorganizowano dwa tygodnie przed świętem Bożego Ciała, które wypadało wówczas 1 czerwca. Głównym punktem narady było poinformowanie zebranych, że od tego roku procesje mogą odbywać się wyłącznie w dniu samego święta, a nie jak w ostatnich latach w jego oktawie[33]. Wynikało to z zarządzeń Stolicy Apostolskiej, która w ocenie rządzących zniosła te drugie. Dzięki temu komunistom udało się po raz kolejny ograniczyć zasięg święta[34].

W 1962 r. narada odbyła się już po uroczystościach. Wzięli w niej udział jedynie pracownicy USW i WdsW w celu podsumowania ich przebiegu oraz oceny

---

[32] *Ibidem*, Materiały dotyczące narady 10 VI 1960 r., w tym zawiadomienia, lista obecności i notatka służbowa o jej przebiegu sporządzona przez zastępcę kierownika WdsW PWRN w Gdańsku Tadeusza Pałuckiego, czerwiec 1960 r., k. 8–16. Por. L. Potykanowicz-Suda, *Państwo a Kościół katolicki w województwie gdańskim w latach 1945–1970*, Warszawa 2011, s. 280–282; D. Gucewicz, *Próba sił?…*, s. 97–98.

[33] Po raz pierwszy w diecezji gdańskiej procesje w oktawie Bożego Ciała urządzono w 1957 r. (*Procesje Bożego Ciała w Gdańsku i Sopocie*, „Miesięcznik Diecezjalny Gdański" 1957, nr 8/9, s. 316).

[34] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/54, Protokół z odprawy przewodniczących prezydiów powiatowych rad narodowych i MRN oraz kierowników wydziałów spraw wewnętrznych województwa gdańskiego odbytej 18 maja 1961 r., sporządzony przez starszego inspektora WdsW w Gdańsku Józefa Mazura, 23 V 1961 r., k. 91–93. Por. D. Gucewicz, *„Szara eminencja" gdańskiej kurii. Działania komunistycznych władz wobec wikariusza generalnego diecezji gdańskiej ks. Bernarda Polzina* [w:] *Biskupi w rzeczywistości politycznej Polski „ludowej"*, t. 1, red. R. Łatka, Warszawa 2020, s. 406–407.

współpracy i koordynacji. We wnioskach końcowych stwierdzili, że wielu przewodniczących prezydiów w powiatach nie wykazuje zainteresowania i nie podejmuje odpowiednich czynności w celu odciągania ludzi od udziału w procesjach[35]. Dopiero z czasem urzędnicy prezydiów niższego szczebla przyswoili sobie stawiane przed nimi oczekiwania, a WdsW nie musiał już dawać konkretnych wytycznych, tylko ogniskował przepływ danych i we właściwy sobie sposób realizował nadzór nad uroczystościami.

W trakcie wzmiankowanej odprawy w maju 1961 r. obecny na niej kierownik Wydziału Administracyjnego KW PZPR Jan Kruszyński, już po omówieniu sprawy Bożego Ciała, przeszedł do innej, nie mniej wówczas ważnej, która także wymagała kooperacji różnych instytucji państwowych. Chodziło o tzw. akcję letnią, jedną z najbardziej skrajnych inicjatyw antykościelnych. Jej celem było wykrywanie i likwidowanie nielegalnych – a wcześniej dbanie o to, by legalne nie były – kolonii i obozów organizowanych przez duchowieństwo. Miała ona ograniczyć także udział w nabożeństwach wczasowiczów przybywających na atrakcyjne turystycznie Pomorze i ich kontakty z księżmi w ogóle. W ramach „akcji letniej" starano się też kontrolować – m.in. za pomocą przepisów meldunkowych – napływ duchownych przyjeżdżających na Wybrzeże w okresie wakacji. W celu koordynacji przedsięwzięcia tworzono sezonowe zespoły złożone z przedstawicieli kuratorium oświaty (odpowiadających za całość operacji), WdsW, USW, wydziałów Administracyjnego i Propagandy KW PZPR, MO i SB, Wojewódzkiego Komitetu Kultury Fizycznej i Turystyki, związków zawodowych, sanepidu, straży pożarnej, leśnictwa oraz organizacji młodzieżowych (Związku Młodzieży Socjalistycznej, Związku Młodzieży Wiejskiej, Związku Harcerstwa Polskiego). Grupy urzędników wizytowały letniska w poszukiwaniu „nielegalnych" praktyk religijnych[36].

Już w ramach typowej dla siebie koordynacji pracownicy WdsW odbywali całkiem liczne narady z wyznaczonymi reprezentantami innych komórek. Ich celem było

[35] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/54, Protokół z narady z pracownikami USW i WdsW poświęconej omówieniu przebiegu realizacji zadań związanych z uroczystościami kościelnymi Bożego Ciała 21 czerwca 1962 r. na terenie województwa gdańskiego odbytej 22 czerwca 1962 r., b.d., k. 191–196. Por. *ibidem*, Informacja o przebiegu uroczystości kościelnych organizowanych 21 czerwca 1962 r. w związku z obchodami Bożego Ciała na terenie województwa gdańskiego, opracowana przez Stanisława Muszyńskiego i Tadeusza Pałuckiego, 23 VI 1962 r., k. 249–251 (także: APG, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Gdańsku (dalej: KW PZPR Gd), 1861, k. 70–74).

[36] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/10, Informacja o działalności WdsW PWRN w Gdańsku w 1962 r., opracowana przez Tadeusza Pałuckiego i Józefa Mazura, 12 I 1963 r., k. 15; AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/51, Materiały WdsW dotyczące przygotowania do akcji letniej, maj 1963 r., k. 459–463; AIPN Gd, UW w Gdańsku, 0215/6, Pismo USW PWRN w Gdańsku do Departamentu Społeczno-Administracyjnego MSW, 20 VII 1966 r., k. 21. Por. A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995, s. 137–138.

nie tylko przekazywanie informacji i instrukcji, lecz także podejmowanie konkretnych decyzji – jak w wypadku spotkań z przedstawicielami Wydziału Finansowego PWRN, z którymi regularnie uzgadniano wysokość podatków lub kar nakładanych na poszczególnych księży i instytucje kościelne[37].

Usprawnianie koordynacji

Likwidacja powiatowych referatów do spraw wyznań wymusiła na WdsW zmianę stylu działania i większe skupienie się na pracy terenowej, ku której skłaniały też zalecenia dotyczące koordynacji z 1960 r. W przyjętym dwa lata później zakresie obowiązków gdańskiego wydziału po raz pierwszy znalazło się udzielanie pomocy i instruktażu przewodniczącym rad narodowych w sprawach wyznaniowych[38]. W tym celu w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych pracownicy WdsW stosunkowo często odwiedzali służbowo poszczególne prezydia[39]. W jednym z pism wydziału stwierdzono zresztą, że niewłaściwa realizacja niektórych spraw wskazuje na „konieczność stałego przypominania postanowień okólnika nr 175 przy każdej okazji"[40]. Sposobnościami były np. narady kierowników wydziałów wojewódzkich i konferencje z udziałem przewodniczących prezydiów powiatowych rad narodowych.

Dla usprawnienia koordynacji spraw wyznaniowych nie mniej ważne było informowanie odpowiednich instancji partyjnych o niedociągnięciach. Przynajmniej w początkowym okresie po wprowadzeniu okólnika nr 175 o przypadkach uchybień i niewłaściwych decyzji zawiadamiano przewodniczącego PWRN i sekretarza Komitetu Zakładowego (KZ) PZPR w prezydium w celu ich omówienia na posiedzeniu Egzekutywy KZ[41]. Aby narzucić odpowiednie zachowania, odwoływano się więc do instancji wyższych, w tym szczególnie do autorytetu partii, z góry zakładając, że urzędnicy, a przynajmniej kadra kierownicza, do niej należą, a co za tym idzie – że są dyspozycyjni i ukształtowani światopoglądowo. Z tym też można wiązać zmianę na stanowisku

[37] Z kontaktów z tym wydziałem zachowało się sporo notatek, np. AAN, UdsW, 127/43, Informacja służbowa w sprawie ustalenia prawidłowości wymiarów podatkowych od duchownych rzymskokatolickich z powiatów województwa gdańskiego opracowana przez zespół w składzie: zastępca kierownika WdsW Tadeusz Pałucki, starszy inspektor WdsW Józef Mazur, pracownik Wydziału Finansowego PWRN Witold Rymsza, kierownik Grupy 5 Wydziału III SB kpt. Edward Pietras, styczeń 1962 r., k. 293–325; AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/78, Notatki służbowe Józefa Mazura z lat 1965, 1967, 1968, k. 116–119, 191, 204–206, 227–228, 239–241.

[38] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/51, Uchwała nr 31/VII/62 PWRN w Gdańsku z dnia 20 lutego 1962 r. w sprawie ustalenia zakresu działania i organizacji wewnętrznej WdsW, 20 II 1962 r., k. 182.

[39] Plany wyjazdów z lat 1961–1962 znajdują się m.in. w: AIPN Gd, UW w Gdańsku, 929/3. W aktach można też napotkać sprawozdania z niektórych wyjazdów, np. do przewodniczącego PPRN w Pucku z 13 I 1964 r. (AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/51, k. 547–548).

[40] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/51, Pismo WdsW PWRN w Gdańsku do UdsW, 28 X 1963 r., k. 536.

[41] *Ibidem*, Pismo WdsW PWRN w Gdańsku do UdsW, 14 III 1962 r., k. 209.

przewodniczącego PWRN w Gdańsku dokonaną w listopadzie 1960 r. Wówczas Józefa Wołka – przedwojennego pepeesowca, któremu w opinii służbowej nie omieszkano wypomnieć, że swojego syna Tomasza posyłał na lekcje religii – zastąpił Piotr Stolarek, sprawdzony działacz PPR i PZPR[42]. Prześledzenie pod kątem podobnego „klerykalizmu" zmian kadrowych na niższych stanowiskach administracji wyznaniowej w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych z pewnością przyniosłoby jeszcze wiele przykładów upartyjnienia kadr. Można dodać, że w tym samym czasie w składzie jednego z komitetów powiatowych województwa gdańskiego siedem osób było niewierzących[43].

W marcu 1961 r. na posiedzeniu Egzekutywy KZ PZPR w PWRN przedstawiciel WdsW, najpewniej jego kierownik Leon Piotrowski, przedstawił zagadnienie koordynacji spraw wyznaniowych. Rozpoczął od okólnika i opartych na nim zasad postępowania, po czym omówił najistotniejsze problemy dotyczące polityki wyznaniowej i jej niewłaściwej realizacji[44]. Trudno powiedzieć, czy spotkanie i podjęte na nim ewentualne wnioski miały jakiś dalszy bieg. W każdym razie rok później KZ podjął specjalną uchwałę „w sprawie zadań organizacji partyjnej na odcinku laicyzacji aparatu wykonawczego WRN oraz realizacji zadań wynikających z uchwał partii i rządu oraz Egzekutywy KW dotyczących kleru". Przyznano w niej, że zauważalny jest stały postęp w dziedzinie laicyzacji rad narodowych, nadal występuje jednak „szereg braków i karygodnych zaniedbań". Aby im zaradzić, przyjęto aż dziesięć punktów, które m.in. członkom partii nakazywały stałe pogłębianie wiedzy i zagadnień światopoglądowych, egzekutywom oddziałowych organizacji partyjnych – dokonywanie okresowych ocen działalności kierowników wydziałów w sprawach wyznaniowych, WdsW – informowanie o wszelkich niedociągnięciach na bieżąco, a nie dopiero po ich nagromadzeniu się, I sekretarzowi KZ zaś – bezzwłoczne powiadamianie

---

[42] D. Gucewicz, *Próba sił?…*, s. 54 i 96. Por. L. Potykanowicz-Suda, *Państwo a Kościół…*, s. 332, przyp. 67.

[43] „Objawy religianctwa w aktywie powiatowym są nieomal powszechne. Kaszubi są zresztą bardzo religijni. W składzie Komitetu Powiatowego [w Kościerzynie] jest zaledwie siedmiu niewierzących działaczy" – zapisał w swym dzienniku z 1960 r. Jan Ptasiński (P. Brzeziński, *Zapomniani dygnitarze. Pierwsi sekretarze Komitetu Wojewódzkiego PPR/PZPR w Gdańsku w latach 1945–1990. Szkice biograficzne*, Gdańsk 2013, s. 221). O problemie religianctwa i klerykalizacji aparatu szeroko pojętej władzy pisali m.in. D. Śmierzchalski-Wachocz, *Partia komunistyczna wobec Kościoła i przejawów wiary katolickiej w swoich szeregach na przykładzie Środkowego Nadodrza w latach 1945–1989*, Ząbki [2007]; P. Rybarczyk, *„…każdego klerykała z milicji będziemy pędzić!". Zwalczanie praktyk religijnych wśród funkcjonariuszy KW MO w Bydgoszczy po Październiku*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989" 2008, nr 1, s. 271–346; Ł. Marek, *Zwalczanie „klerykalizmu" wśród członków Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej województwa katowickiego po Październiku '56*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989" 2008, nr 1, s. 347–380; K. Kosiński, *„Religianctwo". Napięcie między ideologią a religią w świadomości członków i działaczy PZPR*, „Polska 1944/45–1989. Studia i materiały" 2014, t. 12, s. 107–203. Przykłady religianctwa i klerykalizacji na terenie województwa gdańskiego zob.: D. Gucewicz, *Kalwaryjska rebelia*…, s. 130–133.

[44] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/51, Referat na Egzekutywę KZ PZPR przy PWRN w Gdańsku odbytą 10 III 1961 r., b.d., k. 98–101.

przewodniczącego PWRN w przypadkach wymagających natychmiastowej reakcji. Kierownicy wydziałów dzięki kontroli i nadzorowi mieli wyeliminować nieprawidłowości w „pracy z klerem", z kolei organizacje partyjne miały wzmocnić czujność przy kwalifikowaniu nowych członków – polecono przyjmować wyłącznie pracowników o „skrystalizowanym światopoglądzie materialistycznym"; zamierzano też dokonać weryfikacji wszystkich członków partii i kandydatów do niej w celu wykluczenia klerykałów. W przeciwnym wypadku grożono konsekwencjami nie tylko partyjnymi, lecz także administracyjnymi[45].

Realizując uchwałę, zreferowano jej treść na posiedzeniach wydziałowych organizacji partyjnych. Przeprowadzono też specjalne szkolenie dotyczące zagadnień światopoglądowych i stosunków państwo–Kościół. Ponadto członkowie partii z Wydziału Zdrowia i Opieki Społecznej podjęli działania zmierzające do całkowitego wyeliminowania zatrudnienia sióstr zakonnych z placówek służby zdrowia, a członkowie partii z Wojewódzkiego Komitetu Kultury Fizycznej i Turystyki – osób sklerykalizowanych z szeregów przewodników turystycznych[46].

O zadaniach wszystkich urzędników w dziedzinie realizacji polityki wyznaniowej ponownie przypomniano 13 lutego 1965 r. podczas istotnej narady kierowników wydziałów PWRN w Gdańsku z udziałem jego przewodniczącego Piotra Stolarka. Spotkanie dotyczyło zarówno spraw wyznaniowych, jak i oceny ich realizacji w poszczególnych jednostkach prezydium. Zastrzeżenia i zalecenia skierowano do:

- Wydziału Budownictwa, Urbanistyki i Architektury, który skrytykowano m.in. za brak informacji o sprawach wpływających na szczebel powiatowy,
- Kuratorium Okręgu Szkolnego, które nie wykorzystywało w pełni swoich możliwości i uprawnień,
- Wydziału Finansowego, który oceniono pozytywnie jako stosunkowo dobrze pojmujący i realizujący okólnik nr 175,
- Wydziału Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej, którego pracownicy nadal nie uporządkowali wielu spraw dotyczących Kościoła i duchowieństwa,
- Urzędu Spraw Wewnętrznych, który nie przygotował pełnej informacji o karalności duchowieństwa przez terenowe kolegia karno-administracyjne, orzekające poza tym bez porozumienia z WdsW,
- Wydziału Zdrowia i Opieki Społecznej, który oceniono bardzo dobrze pod kątem przeprowadzania i pilnowania laicyzacji służby zdrowia,

[45] *Ibidem*, Uchwała KZ PZPR przy PWRN w Gdańsku w sprawie zadań organizacji partyjnej na odcinku laicyzacji aparatu wykonawczego WRN oraz realizacji zadań wynikających z uchwał partii i rządu oraz Egzekutywy KW dotyczących kleru, opracowana przez I sekretarza KZ PZPR Kazimierza Knasiaka, kwiecień 1962 r., k. 454–455 (odpis przekazany do UdsW pismem z 5 V 1962 r., *ibidem*, k. 234–235 i 219–220 – niewłaściwy układ teczki).

[46] *Ibidem*, Informacje o realizacji uchwały KZ PZPR przy PWRN z kwietnia 1962 r., b.d., k. 443–453.

– Wydziału Kultury, z którym współdziałanie było dotąd słabe, podobnie jak z podległym mu Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, wychodzącym z założenia, że remonty obiektów zabytkowych, w tym kościołów, pozostają w jego wyłącznej gestii.

Ponadto dokonano oceny innych organów, m.in. Wydziału Komunikacji, Wydziału Handlu i Wydziału Rolnictwa i Leśnictwa, z którymi kontakty były mniej intensywne.

Jako przykład ingerencji administracji wyznaniowej w kompetencje innych urzędów można podać zadania postawione wówczas przed wspomnianym już wyżej Wojewódzkim Komitetem Kultury Fizycznej i Turystyki (WKKFiT): „1) Dokonać rozeznania w zakresie istnienia określonych zespołów sportowych kierowanych przez osoby duchowne; kogo skupiają i jakie dyscypliny sportu uprawiają, skąd czerpią fundusze na sprzęt itp. 2) Starannie dobierać kandydatów na przewodników turystycznych. 3) Wzbogacić tematykę informacyjną dla przewodników o elementy świeckie”[47]. Zresztą już od dwóch lat na polecenie UdsW w składzie gdańskiej komisji przyznającej uprawnienia przewodnikom, która działała w ramach WKKFiT, znajdowali się przedstawiciele WdsW[48]. Dodać można, że w innym dokumencie pracę tego komitetu z młodzieżą, ukierunkowaną na organizowanie imprez sportowych w czasie odbywających się uroczystości religijnych, wprost określano jako próbę odciągnięcia jej od wiary[49].

W 1967 r. w ramach rutynowych wniosków dotyczących usprawnienia organizacji i metod pracy WdsW planowano przeprowadzenie rozmów z kierownikami kluczowych wydziałów. Ustalono wówczas, że w każdym z nich jeden z pracowników zostanie wyznaczony do koordynacji spraw wyznaniowych. Przewidywano również zorganizowanie kursokonferencji dla radców prawnych prezydiów powiatowych

[47] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 929/4, Ocena realizacji przez wydziały PWRN w Gdańsku spraw wynikających z polityki państwa w stosunku do Kościoła rzymskokatolickiego, styczeń 1965 r., k. 14–23; wersje z adnotacjami i komentarzami: *ibidem*, k. 26–35 i 36–45. Por. wersję oceny zaktualizowaną o dodatkowe wytyczne UdsW: *ibidem*, Pismo WdsW PWRN w Gdańsku do UdsW, 2 IV 1965 r., k. 48–57.

[48] Por. APG, Komitet Miejski Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Gdańsku, 150, Protokół z zebrania członków PZPR należących do Koła Przewodników Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Gdańsku, odbytego przy Komitecie Miejskim (KM) PZPR w Gdańsku w dniu 14 IV 1964 r. z udziałem przedstawiciela KM PZPR Stanisława Czuba, b.d., k. 101–105. W trakcie zebrania padły stwierdzenia: „oprowadzanie po kościołach jest już w tej chwili raczej nieaktualne, poza takimi obiektami jak kościół Mariacki, św. Mikołaja czy katedra oliwska – zabytki architektury i – zwłaszcza te dwa ostatnie – bastiony polskości na terenie Gdańska w dawnych wiekach” (Zofia Prauzińska); „Parę zabytków sakralnych, najważniejszych z uwagi na ich piękno architektoniczne, jak i polskość, należy owszem pokazywać, np. kościół [Wniebowzięcia Najświętszej] Maryi Panny czy katedrę oliwską, ale nic więcej” (Wiesław Niewiarowski).

[49] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 929/4, Pismo UdsW do WdsW PWRN, 28 XI 1962 r., k. 531–532; AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/51, Pismo kierownika WdsW PWRN w Gdańsku Leona Piotrowskiego do przewodniczącego WKKFiT Bolesława Dymela, 25 I 1962 r., k. 409; *ibidem*, Pismo WdsW PWRN w Gdańsku do UdsW, 9 V 1963 r., k. 467; *ibidem*, Informacje o realizacji uchwały KZ PZPR przy PWRN z kwietnia 1962 r., b.d., k. 444–445, 448.

rad narodowych z udziałem przedstawiciela UdsW. Ostatecznie jednak do niej nie doszło[50].

W marcu 1967 r. odbyła się natomiast specjalna konferencja teoretyczna dla przewodniczących prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych oraz ich zastępców i sekretarzy. Jej inicjatorami byli działacze propagandy partyjnej, w tym sekretarz KW PZPR Tadeusz Wrębiak i kierownik Wojewódzkiego Ośrodka Propagandy Partyjnej Edmund Jakubiak. Spotkanie poprowadził natomiast Edward Grzelak – lektor KC i dyrektor Centralnego Ośrodka Doskonalenia Kadr Laickich. Tematyka dotyczyła stanowiska partii i rządu PRL wobec religii i Kościoła. Po wykładach zastępca kierownika WdsW Józef Mazur przeprowadził krótką naradę z przewodniczącymi, przekazując im praktyczne zalecenia i uwagi z zakresu realizacji polityki wyznaniowej państwa w 1967 r. Przypomniał m.in. o dyrektywach wynikających z okólnika nr 175 i konieczności informowania wydziału „o wszystkich poczynaniach w stosunku do kleru". Podkreślił też potrzebę dyskutowania posunięć represyjnych wobec księży i ich akceptowania przez tzw. zespoły powiatowe[51].

Konieczność względnie częstego przypominania i objaśniania wytycznych odnośnie do koordynacji spraw wyznaniowych wynikała nie tylko z ewentualnego zapominania lub oporu urzędników innych pionów, lecz także ze zmian kadrowych na stanowiskach kierowniczych w prezydiach. O ile lata sześćdziesiąte cechowały się raczej dużą stabilnością w tej materii, o tyle po wyborach z 1 czerwca 1969 r. wymieniono ponad połowę przewodniczących prezydiów powiatowych i miejskich rad

[50] APG, UW w Gdańsku, 3060, Wniosek kierownika WdsW w Gdańsku Jana Szewczyka dotyczący usprawnienia organizacji i metod pracy WdsW PWRN w Gdańsku, 31 III 1967 r., k. 5; *ibidem*, Informacja WdsW dla Wydziału Organizacyjno-Prawnego PWRN o stopniu realizacji wniosków, 16 XII 1967 r., k. 15.

[51] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 929/4, Pismo Wojewódzkiego Ośrodka Propagandy Partyjnej w Gdańsku do przewodniczącego PWRN Piotra Stolarka wraz z załącznikami dotyczącymi konferencji, 14 I 1967 r., k. 68–71; *ibidem*, Notatka służbowa Józefa Mazura, 21 III 1967 r., k. 75–77 (także: AAN, UdsW, 80/7, k. 9–11). Zespoły powiatowe składały się z przedstawicieli instytucji kluczowych dla realizacji polityki wyznaniowej w powiecie: prezydium rady narodowej, komitetu partii i SB; zazwyczaj ich nieformalnym sekretarzem był kierownik Wydziału Spraw Wewnętrznych. Na wyższym poziomie, w Gdańsku od 1960 r. w Wydziale Administracyjnym KW PZPR funkcjonował Kolektyw, a później Zespół Wojewódzki ds. Kleru, analogiczny do Komisji KC PZPR ds. Kleru, od 1971 r. noszącej nazwę Zespołu ds. Polityki Wyznaniowej. Te nieformalne ciała miały na celu szeroką koordynację działań władz wobec Kościoła. W odniesieniu do omawianego terenu oprócz teczki z protokołami posiedzeń Zespołu Wojewódzkiego z lat 1965–1975 (APG, KW PZPR Gd, 1781) i materiałami Zespołu Powiatowego w Starogardzie Gdańskim z lat 1969–1970 (AIPN Gd, UW w Gdańsku, 299/60) zachowały się pojedyncze i raczej lakoniczne notatki z obrad zespołów powiatowych i miejskich (np. APG, UW w Gdańsku, 2995, Notatka służbowa kierownika WSW PPRN w Elblągu Zenona Jasewicza, 15 XII 1965 r., k. 155; AIPN Gd, UW w Gdańsku, 929/70, Notatka służbowa kierownika WSW PPRN w Pruszczu Gdańskim Ryszarda Piekarskiego, 4 XI 1966 r., k. 58; AIPN Gd, UW w Gdańsku, 929/72, Protokół z posiedzenia Zespołu Powiatowego, sporządził kierownik WSW PPRN w Kartuzach Jan Nowak, 23 I 1968 r., k. 129–131).

narodowych w województwie. Bardzo szybko, bo już trzy tygodnie później, odbyła się dla nich narada w znacznej mierze poświęcona sprawom wyznaniowym – pozostałe punkty obrad dotyczyły wykonania budżetu w 1969 r., realizacji planu pięcioletniego oraz budżetu na rok przyszły. Spotkanie miało zresztą bardzo szeroki zasięg i wysoki priorytet. Niewykluczone też, że było jedynym – jeśli nie w całym okresie istnienia administracji wyznaniowej w województwie gdańskim, to przynajmniej w omawianych latach – poświęconym koordynacji spraw wyznaniowych.

Inicjatorem zebrania był nowy przewodniczący PWRN Tadeusz Bejm, który zastąpił Piotra Stolarka. Oprócz niego udział w spotkaniu wzięli dwaj wiceprzewodniczący PWRN: Henryk Śliwowski i Łukasz Balcer (nowy na stanowisku), oraz sekretarz prezydium Kazimierz Okoniewski. Ponadto uczestniczyli w nim: kierownik Wydziału Organizacyjno-Prawnego Czesław Śliwa, wojewódzki konserwator zabytków Tadeusz Chrzanowski i – odpowiedzialny za sprawy wyznaniowe z ramienia władz partyjnych, także nowy na stanowisku – sekretarz organizacyjny KW PZPR Zenon Jundziłł. Na zebraniu byli też obecni: naczelnik Wydziału IV SB KW MO ppłk Aleksander Świerczyński, zastępca kierownika WdsW Józef Mazur oraz wielu innych pracowników reprezentujących różne instytucje państwowe[52].

Główny referat wygłosił Józef Mazur, a wypływające z niego konkluzje – na wniosek Bejma – uznano za podstawę do przygotowania szczegółowych wytycznych dla realizacji polityki wyznaniowej w województwie. Dane przedstawione przez Mazura, Świerczyńskiego i głównego architekta województwa, kierownika WBUiA Konrada Pławińskiego, miał zebrać specjalny zespół w składzie: Mazur, Świerczyński i starszy instruktor Wydziału Organizacyjnego KW PZPR Michał Melerowicz[53], a następnie po konsultacji z pierwszymi sekretarzami komitetów powiatowych partii i szefami lokalnych referatów SB powielić je i przekazać w teren do omówienia na posiedzeniach zespołów powiatowych. Te z kolei miały przygotować podobne wytyczne w odniesieniu do podległego sobie obszaru.

Podczas narady przyjęto wiele szczegółowych zaleceń z zakresu koordynacji spraw wyznaniowych. Wskazano m.in., że za realizację polityki wyznaniowej w powiatach odpowiedzialni są przewodniczący prezydiów powiatowych rad narodowych. Do ich obowiązków należało bieżące informowanie przewodniczącego PWRN o ważniejszych

[52] Niestety nie udało się odnaleźć porządku obrad z wykazem referentów ani listy obecności.

[53] Zastanawia brak w zespole przedstawiciela nadzorującego politykę wyznaniową Wydziału Administracyjnego KW PZPR. Co więcej, Melerowicz również należał do ludzi nowych – na wskazanym stanowisku pracował raptem od połowy maja; wcześniej przez trzy lata był starszym instruktorem w Komitecie Powiatowym PZPR w Tczewie (Archiwum Państwowe w Gdańsku, Oddział w Gdyni, Komitet Dzielnicowy PZPR Gdańsk-Portowa, 1942 [914B], Akta partyjne Michała Melerowicza). Zresztą przyszłość ówczesnego kierownika Wydziału Administracyjnego Mariana Wolnika mogła być już przesądzona – przestał pełnić tę funkcję w połowie września 1969 r. (APG, KW PZPR Gd, 25028, Akta osobowe Mariana Wolnika).

działaniach na polu wyznaniowym oraz utrzymywanie stałego kontaktu z pierwszymi sekretarzami lokalnych komitetów partyjnych. Gospodarze powiatów otrzymali też polecenie przekazania części odpowiedzialności podległym sobie przewodniczącym rad niższego stopnia oraz wyznaczenia jednego pracownika do realizacji zadań wyznaniowych. Jak zaznaczono, miał to być koniecznie członek partii[54]. Niespełna dwa tygodnie później przewodniczący Prezydium Miejskiej Rady Narodowej (PMRN) w Elblągu Alojzy Ruszkowski poinformował, że „rolę koordynatora wszelkich poczynań związanych z działalnością kleru podejmowanych przez poszczególne wydziały powierzono kierownikowi Wydziału Spraw Wewnętrznych"[55]. Zapewne podobnie uczyniono w innych prezydiach.

Wspomniany raport sporządził najpewniej sam Józef Mazur, i to już następnego dnia po naradzie[56]. Ambitny zastępca kierownika WdsW w odpowiedni sposób opisał w nim polityczną działalność hierarchii kościelnej, którą oceniał w tym czasie jako bardziej zawoalowaną – w przeciwieństwie do jawnej walki w okresie obchodów milenijnych. Sprawę skwitował następująco: „Im bardziej zamaskowane są metody działalności episkopatu, tym subtelniejsze muszą być również formy naszej działalności". Przedstawiając sytuację w województwie, najwięcej miejsca poświęcił budownictwu sakralnemu, szczególnie problemowi nielegalnych prac. Wskazał przy tym na nieskuteczność nadzoru budowlanego oraz konieczność zaangażowania wszystkich organów w terenie w wykrywanie podobnych inicjatyw i niezwłocznego informowania WdsW. Wyczerpująco omówił też procedury dotyczące kościelnych spraw budowlanych wynikające z okólnika nr 3 UdsW z 27 marca 1957 r. i późniejszych zaleceń koordynacyjnych, sugerujących m.in. poufność podejmowanych konsultacji. Poza budownictwem Mazur poruszył problemy związane z: realizacją dekretu z 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, punktami katechetycznymi, księgami inwentarzowymi, podatkami, a także z pozyskiwaniem księży do ZK „Caritas". Zastępca kierownika WdsW ocenił też dotychczasową działalność administracji państwowej w sferze wyznaniowej, uwypuklając jej niedociągnięcia,

[54] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 929/4, Protokół z narady przewodniczących prezydiów powiatowych/miejskich rad narodowych województwa gdańskiego odbytej dnia 25 czerwca 1969 r. w sali nr 5 PWRN w Gdańsku wraz z pismem przewodnim do UdsW z 18 VII 1969 r., k. 86–92; *ibidem*, Sprawozdanie z działalności WdsW PWRN w Gdańsku za okres 1 stycznia 1969 r. – 1 października 1969 r., październik 1969 r., k. 112–113.

[55] *Ibidem*, Pismo przewodniczącego PMRN w Elblągu do przewodniczącego PWRN w Gdańsku, 30 VII 1969 r., k. 108.

[56] Zapewne był to jego rozszerzony (lub nie) referat z narady. Z rozdzielnika wynika, że dokument wykonano aż w 58 egzemplarzach – trafił odpowiednio do osiemnastu przewodniczących prezydiów, pierwszych sekretarzy komitetów PZPR i zastępców komendantów MO ds. SB – szczebla powiatowego, także do Wydziału Administracyjnego KW PZPR (3 egzemplarze), Wydziału IV SB KW MO (2), a ostatni – *ad acta*. Nie wiadomo jednak, czy materiał ten uznano za informację końcową, obligującą odbiorców do stosowania, czy też był on przeznaczony do konsultacji.

np. brak odpowiednich konsultacji, informowanie duchownych o poufnych uzgodnieniach, rzekome nieorientowanie się urzędników, że petentami są księża. Według niego uchybienia te wynikały z niewłaściwej organizacji pracy urzędów oraz ze sklerykalizowania ich pracowników. Następnie omówił zadania i zalecenia dotyczące koordynacji spraw wyznaniowych, mające na celu ujednolicenie polityki w skali całego województwa, a przez to przeciwstawienie się „szkodliwej" działalności hierarchii[57].

W 1969 r. oprócz narady pracownicy WdsW odbyli wiele rozmów indywidualnych z gospodarzami powiatów. Ponadto kierownik WdsW Jan Szewczyk z udziałem prokuratora wojewódzkiego, przedstawicieli wydziałów: budownictwa, finansów, rolnictwa, gospodarki komunalnej, a także SB poprowadził specjalne spotkanie poświęcone nielegalnemu budownictwu sakralnemu i kościelnemu. Miało ono na celu zasygnalizowanie tego zjawiska, ale też wskazanie nieprawidłowości w postępowaniu różnych organów w tym zakresie[58]. Wiosną roku następnego z inicjatywy WdsW zrealizowano narady rejonowe dla kierowników powiatowych wydziałów finansowych dotyczące polityki fiskalnej wobec osób i instytucji kościelnych. W każdej z nich uczestniczyli zastępca kierownika Wydziału Finansowego PWRN Bogusław Kopczyński, starszy inspektor tej jednostki odpowiedzialny za sprawy wyznaniowe Mieczysław Franceson oraz zastępca kierownika WdsW Józef Mazur[59].

Opisane spotkania nie były jedynymi, jakie pod koniec dekady gomułkowskiej urządzał gdański WdsW. Niektóre z nich zwoływano w trybie doraźnym, w ramach różnych akcji antykościelnych. Na przykład 18 grudnia 1970 r. odbyła się przynajmniej jedna z dwóch zaplanowanych narad instruktażowych dla przewodniczących prezydiów powiatowych rad narodowych. Była ona związana z negatywnym w ocenie władz „Głosem biskupów w obronie zagrożonego bytu narodu", który Kościół zamierzał ogłosić z ambon 27 grudnia. Chodziło o przeprowadzenie rozmów z duchownymi w celu nakłonienia ich do rezygnacji z odczytywania listu w związku z podwyżką cen i protestami przetaczającymi się przez niemal cały kraj, szczególnie na Wybrzeżu. Spotkanie zorganizowano w Kartuzach w dniu eskalacji protestów

[57] APG, KW PZPR Gd, 1862, Informacja dotycząca działalności Kościoła rzymskokatolickiego oraz realizacji państwowej polityki wyznaniowej na terenie województwa gdańskiego, opracowana przez zastępcę kierownika WdsW PWRN w Gdańsku Józefa Mazura, 26 VI 1969 r., k. 1–18.

[58] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 929/4, Konspekt narady poświęconej nielegalnemu budownictwu [planowanej na] 21 sierpnia 1969 r., sporządzony przez Jana Szewczyka, 18 VIII 1969 r., k. 95–104; *ibidem*, Sprawozdanie z działalności WdsW PWRN w Gdańsku za okres 1 stycznia 1969 r. – 1 października 1969 r., październik 1969 r., k. 112–113.

[59] Były to cztery spotkania: 14 marca w Gdańsku (dla prezydiów: Gdańsk, Pruszcz Gdański, Sopot, Nowy Dwór Gdański), 13 kwietnia w Malborku (Malbork, Elbląg, Sztum, Kwidzyn), 3 czerwca w Gdyni (Gdynia, Puck, Wejherowo, Kościerzyna, Lębork), 9 czerwca w Tczewie (Tczew, Kartuzy, Starogard Gdański); zob. AIPN Gd, UW w Gdańsku, 929/4, Protokoły z narad pracowników wydziałów finansowych w województwie gdańskim, kwiecień–czerwiec 1970 r., k. 123–149; *ibidem*, Pismo WdsW PWRN w Gdańsku do UdsW, 20 VIII 1970 r., k. 154–158.

społecznych na ulicach Elbląga, ale też pierwszym spokojnym dniu w spacyfikowanym już Trójmieście. Realizacja narzuconego przez centralę dzień wcześniej zadania w takim momencie świadczy o niemałym oderwaniu od rzeczywistości oraz ślepym wykonywaniu poleceń. Jak odnotował prowadzący zebranie zastępca kierownika WdsW Mazur, który w swej notatce nie wspomniał nawet o jego przebiegu, przewodniczący zgłaszali wiele uwag związanych z całkowitym brakiem łączności z władzami wojewódzkimi, które skupiały się najwyraźniej wyłącznie na walce z robotnikami[60].

Próba podniesienia skuteczności polityki wyznaniowej w województwie po wyborach 1969 r. jest wielce interesująca, tym bardziej że polityka ta wraz ze stosunkami państwa i Kościoła znajdowała się w niejakim impasie[61]. Dowodzi to, że po wizerunkowo przegranych przez władze obchodach milenijnych nie zrezygnowały one z dyscyplinowania podległych sobie instancji państwowych, lecz nadal dążyły do głównego celu, czyli do zlaicyzowania i zateizowania społeczeństwa, stosując wyjątkowo negatywnie oceniane przez Kościół działania już po ogłoszonym publicznie w grudniu 1970 r. zamiarze unormowania wzajemnych stosunków. Niezależnie od zapowiedzi przedstawicieli najwyższych władz partyjno-państwowych na przełomie 1970 i 1971 r. w dalszym ciągu żądano od księży np. respektowania przepisów dotyczących punktów katechetycznych, a za niewywiązywanie się z tego karano grzywnami. Można powiedzieć, że w połowie 1969 r. antykościelna machina nabrała rozpędu, a jej zahamowanie – spowodowane rozpoczętymi w styczniu 1971 r. rozmowami z Episkopatem i w ogóle systemowym złagodzeniem represyjności polityki wyznaniowej – wymagało czasu[62].

Nie udało się odnaleźć informacji o naradach i konferencjach podobnych do tej z 1969 r. w latach późniejszych. Niewykluczone, że ich zaniechano, a przypominanie o konieczności konsultowania się z WdsW ograniczono do płaszczyzny zarządzeń wojewódzkich, spotkań i upomnień bezpośrednich lub do zakresu obowiązków wyższych instancji.

Słowa kluczowe: administracja wyznaniowa, Wydział do spraw Wyznań, polityka wyznaniowa, koordynacja, województwo gdańskie, Gdańsk

[60] AIPN Gd, UW w Gdańsku, 929/4, Notatka służbowa Józefa Mazura, 19 XII 1970 r., k. 159. Więcej o liście i całej akcji zob. P. Abryszeński, D. Gucewicz, *Grudniowa kolęda*…, s. 165–175.

[61] Por. A. Dudek, *Państwo i Kościół*…, s. 214.

[62] Por. P. Raina, *Arcybiskup Dąbrowski w służbie Kościoła i narodu. Rozmowy z władzami PRL*, t. 1: *1970–1981*, Warszawa 1995, s. 47 i n. Więcej o początkach normalizacji zob. np. A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006, s. 277 i n.; R. Łatka, *Prymas Stefan Wyszyński wobec pozornej normalizacji relacji państwo–Kościół pierwszych lat rządów Edwarda Gierka (1971–1974)*, „Politeja" 2019, nr 3, s. 349–371.

Streszczenie

Jednym z podstawowych zadań administracji wyznaniowej PRL, czyli UdsW i podległych mu wydziałów do spraw wyznań w terenie, była koordynacja państwowej polityki wyznaniowej. Chodziło o scentralizowanie działań odnoszących się choćby w najmniejszym stopniu do Kościołów i ich reprezentantów. Istotne było, aby inne urzędy czy organy szeroko pojętej władzy państwowej, które realizowały sprawy wyznaniowe, nie decydowały w nich samodzielnie, lecz czyniły to w porozumieniu z administracją wyznaniową. W artykule przedstawiono działania koordynacyjne państwowej polityki wyznaniowej podejmowane w latach 1957–1975 przez gdański WdsW. W szczególności uwagę zwrócono na podstawowe założenia i wytyczne w tym zakresie, przykłady spraw i jednostek współpracujących z WdsW, problemy przez niego napotykane, a także inicjatywy mające na celu usprawnienie realizacji polityki wyznaniowej.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych
Urząd do spraw Wyznań, 28/42, 31/3, 43/2618, 80/7, 125/167, 127/43

Archiwum Archidiecezji Gdańskiej
Kuria Metropolitalna Gdańska, XVI-B3

Archiwum Archidiecezji Warszawskiej
S. Wyszyński, *Pro memoria 1971*

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Gdańsku
Urząd Wojewódzki w Gdańsku, 299/8, 299/10, 299/51, 299/54, 299/57, 299/60, 299/78, 929/3, 929/4, 929/70, 929/72, 0215/6

Archiwum Państwowe w Gdańsku
Komitet Miejski Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Gdańsku, 150
Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Gdańsku, 1781, 1861, 1862, 25028
Urząd Wojewódzki w Gdańsku, 1774, 2995, 3060, 3062

Archiwum Państwowe w Gdańsku, Oddział w Gdyni
Komitet Dzielnicowy Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej Gdańsk-Portowa, 1942 [914B]

Źródła drukowane

M.P. 1950, nr 78, poz. 905.

Procesje Bożego Ciała w Gdańsku i Sopocie, „Miesięcznik Diecezjalny Gdański" 1957, nr 8/9.

Raina P., *Arcybiskup Dąbrowski w służbie Kościoła i narodu. Rozmowy z władzami PRL*, t. 1: *1970–1981*, Warszawa 1995.

OPRACOWANIA

Abryszeński P., Gucewicz D., *Grudniowa kolęda. Kościół katolicki w Trójmieście wobec Grudnia '70*, Gdańsk–Warszawa 2020.

Brzeziński P., *Zapomniani dygnitarze. Pierwsi sekretarze Komitetu Wojewódzkiego PPR/PZPR w Gdańsku w latach 1945–1990. Szkice biograficzne*, Gdańsk 2013.

Dudek A., *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995.

Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006.

Fiejdasz L., *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973*, Lublin 2012.

Gajowniczek T., *Przyczyny powstania i główne cele działalności Urzędu ds. Wyznań jako narzędzia realizacji polityki wyznaniowej władz w początkach Polski Ludowej*, „Rocznik Dobromiejski" 2007, t. 1.

Gryz R., *Państwo a Kościół w Polsce 1945–1956 na przykładzie województwa kieleckiego*, Kraków 1999.

Gucewicz D., *Gdańscy „wyznaniowcy". Kadry administracji wyznaniowej w województwie gdańskim w latach 1950–1990* [w:] *Gdańsk 1945–1990. Materiały – studia – analizy*, t. 3, red. S. Bykowska, M. Golon, Gdańsk–Warszawa 2021.

Gucewicz D., *Kalwaryjska rebelia. Z historii wybranych sanktuariów Pomorza Gdańskiego w okresie Polski Ludowej*, Gdańsk–Warszawa 2020.

Gucewicz D., *Referaty do spraw wyznań szczebla powiatowego 1950–1957 na przykładzie województwa gdańskiego* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 2: *Struktury administracji wyznaniowej i pierwsze lata działalności Urzędu do spraw Wyznań w Polsce ludowej (1945–1956)*, red. R. Łatka, Warszawa 2021.

Gucewicz D., *Próba sił? Rok 1966 w Gdańsku. Milenium kontra Tysiąclecie*, Gdańsk 2014.

Gucewicz D., *„Szara eminencja" gdańskiej kurii. Działania komunistycznych władz wobec wikariusza generalnego diecezji gdańskiej ks. Bernarda Polzina* [w:] *Biskupi w rzeczywistości politycznej Polski „ludowej"*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.

Gucewicz D., *Wydział ds. Wyznań w Gdańsku (1950–1990). Wybrane zagadnienia* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.

Kosiński K., *„Religianctwo". Napięcie między ideologią a religią w świadomości członków i działaczy PZPR*, „Polska 1944/45–1989. Studia i materiały" 2014, t. 12.

Łatka R., *Prymas Stefan Wyszyński wobec pozornej normalizacji relacji państwo–Kościół pierwszych lat rządów Edwarda Gierka (1971–1974)*, „Politeja" 2019, nr 3.

Marek Ł., *„Kler to nasz wróg". Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na terenie województwa katowickiego w latach 1956–1970*, Katowice 2009.

Marek Ł., *Zwalczanie „klerykalizmu" wśród członków Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej województwa katowickiego po Październiku '56*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989" 2008, nr 1.

Misztal H., *Polskie prawo wyznaniowe*, Lublin 1996.

Misztal H., Mezglewski A., *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisz, M. Ordon, Lublin 2005.

Noszczak B., *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego 1953–1956*, Warszawa 2008.

Potykanowicz-Suda L., *Państwo a Kościół katolicki w województwie gdańskim w latach 1945–1970*, Warszawa 2011.

Rybarczyk P., *„…każdego klerykała z milicji będziemy pędzić!". Zwalczanie praktyk religijnych wśród funkcjonariuszy KW MO w Bydgoszczy po Październiku*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989" 2008, nr 1.

Skibiński P., *Prymas Stefan Wyszyński a wydarzenia grudnia 1970 roku* [w:] *Stefan Wyszyński wobec oporu społecznego i opozycji 1945–1981*, red. E.K. Czaczkowska, Warszawa 2018.

Śmierzchalski-Wachocz D., *Partia komunistyczna wobec Kościoła i przejawów wiary katolickiej w swoich szeregach na przykładzie Środkowego Nadodrza w latach 1945–1989*, Ząbki [2007].

Daniel Gucewicz (ur. 1983) – doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, archiwista, absolwent Uniwersytetu Gdańskiego, pracownik Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Gdańsku, uczestnik Centralnego Projektu Badawczego IPN „Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych 1944–1989". Autor publikacji naukowych i popularnonaukowych z zakresu historii powojennej Pomorza Gdańskiego.

Elżbieta Wojcieszyk
IPN Poznań
ORCID: 0000-0002-9348-0458

Wydział do spraw Wyznań w województwie poznańskim w latach 1970–1975

Wydawało się, że po tragedii Grudnia '70 komuniści ze względów pragmatycznych pójdą na ustępstwa wobec Kościoła i być może zrealizują jedno z żądań episkopatu, dotyczące likwidacji Urzędu do spraw Wyznań (UdsW) i Wydziału IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (tzw. nadzór Służby Bezpieczeństwa [SB] nad Kościołami i związkami wyznaniowymi), co podnoszono podczas dyskusji na posiedzeniu Rady Głównej Episkopatu Polski w dniu 29 grudnia 1970 r.[1]

Tak się jednak nie stało i można stwierdzić, że w latach 1970–1975 zadania UdsW i wydziałów do spraw wyznań w terenie pozostawały niezmienne od czasu powstania w 1950 r. Przeformowały się jedynie sposoby realizacji ateizacji społeczeństwa polskiego. Komunistyczna koncepcja polityki wyznaniowej nadal uznawana była za jedną z głównych dziedzin polityki wewnętrznej, a rządząca PZPR realizowała wytyczne nieformalnej międzynarodówki komunistycznej pod kierownictwem Związku Sowieckiego. Niezmiennie dążono do zniszczenia instytucji i obiektów wyznaniowych w celu usunięcia potrzeb religijnych z psychiki społeczeństwa i zachwiania dotychczasowego porządku moralnego opartego na tradycji chrześcijańskiej[2].

W niniejszej pracy podjęto próbę scharakteryzowania struktur, ludzi i ich działalności w latach 1970–1975 w poznańskim Wydziale do spraw Wyznań (WdsW), pozostającym w strukturze terenowej UdsW i jednocześnie funkcjonującym w ramach Prezydium

---

[1] Protokół z posiedzenia RG EP w dniu 29 XII 1970 r. [w:] J. Eisler, J. Żaryn, *Grudzień 1970 r. w oczach Episkopatu Polski*, „Polska 1944/45–1989. Studia i materiały" 2006, nr 7, s. 307–358; zob. też m.in. R. Gryz, *Między liberalizacją a dezintegracją. Stosunki państwo–Kościół w latach siedemdziesiątych* [w:] *Stosunki państwo–Kościół w Polsce 1944–2010. Studia i materiały*, red. R. Łatka, Kraków 2013, s. 63–73.

[2] R. Gryz, *Polityka wyznaniowa ekipy Edwarda Gierka* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1970–1980*, red. K. Białecki, Poznań 2010, s. 13–33.

Wojewódzkiej Rady Narodowej (PWRN)[3], które następnie zmieniło nazwę na Urząd Wojewódzki (UW) w Poznaniu.

W analizie wykorzystano źródła archiwalne zgromadzone w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu, Archiwum IPN, Archiwum Państwowym w Poznaniu i Archiwum Akt Nowych, a także inne źródła drukowane, relacje i wspomnienia.

Odwoływano się również do literatury, nie tylko do opracowań ogólnych, lecz także do publikacji o charakterze regionalnym, np. monografii Waldemara Handke o działalności ks. Teodora Korcza z Leszna czy Piotra Nowaka na temat działalności ks. Piotra Stróżyńskiego z Wronek[4].

Struktura organizacyjna w latach 1970–1975

Województwo poznańskie w 1973 r. zamieszkiwało 2 734 tys. mieszkańców, z czego 499 tys. w Poznaniu. W pozostałych miastach mieszkało 912 tys., na wsiach zaś 1 323 tys. ludzi. Teren woj. poznańskiego w latach 1970–1975 obejmował ok. 28 tys. km^2 powierzchni. Największą liczebnie grupą wyznaniową byli rzymscy katolicy, pod względem administracji kościelnej należący do dwóch najstarszych archidiecezji polskich: gnieźnieńskiej (Gniezno, Września) i poznańskiej (Poznań, Leszno, Ostrów Wielkopolski, Czarnków), a także do części diecezji włocławskiej (Kalisz, Konin, Koło, Turek) i skrawków innych diecezji, np. Piła należała do diecezji gorzowskiej[5].

Istniejąca od marca 1963 r. struktura organizacyjna WdsW została zreorganizowana na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 20 marca 1970 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydia rad narodowych. W latach 1970–1975 przewodniczącymi PWRN w Poznaniu byli należący do PZPR: Stanisław Cozaś (1970–1973) i Alfred Kowalski (1973–1975). W tym okresie następowało wiele reorganizacji wydziałów PWRN, które zapoczątkowano już wcześniej, w 1968 r. Wówczas pod hasłem upraszczania struktury organizacyjnej zlikwidowano referaty w obrębie wydziałów, a w 1970 r. wprowadzono tzw. struktury płaskie lub inaczej nazywane „bezreferatowe". W tym celu zlikwidowano wszelkie wewnętrzne komórki organizacyjne i odtąd poszczególne rodzaje spraw przydzielano do załatwienia wyznaczonym pracownikom, co miało zwiększyć ich osobistą

[3] Zob. m.in. ustawa z dnia 28 maja 1975 r. o dwustopniowym podziale administracyjnym Państwa oraz o zmianie ustawy o radach narodowych, Dz.U. 1975, nr 16, poz. 91.

[4] Szczegóły – zob. przypisy.

[5] S. Jankowiak, *Szydlak i inni*, „Kronika Miasta Poznania" 2016, nr 1, s. 173–187; *Polska 1944–1991. Informator historyczny. Struktury i ludzie*, cz. 2, red. A. Kochański *et al.*, Warszawa 2022, s. 1174–1179; R. Reczek, *Życie społeczno-polityczne w Wielkopolsce w latach 1956–1970*, Poznań 2008, s. 125–131; M. Frankowska, I. Rutkowska, S. Zenkteler, *Urząd Wojewódzki Poznański 1973–1985* [w:] *Wojewódzkie organy administracji państwowej w Poznaniu 1945–1985. Struktury organizacyjne i zarys kompetencji*, red. S. Kłys, Poznań 1986, s. 247–257.

odpowiedzialność za powierzone zadanie. Organizację wewnętrzną wydziałów prezydiów rad narodowych określali właściwi ministrowie. 13 kwietnia 1970 r. PWRN w Poznaniu powołało 21 komórek organizacyjnych, wśród nich WdsW, wspólny dla PWRN i Rady Narodowej miasta Poznania. Podczas tej reorganizacji poznański WdsW nie zgodził się na oddanie ani jednego etatu, a zgodę na wprowadzenie struktury płaskiej uzależniał od utworzenia stanowiska zastępcy kierownika wydziału w ramach posiadanych etatów. Uzasadniano tę prośbę specyfiką spraw i koniecznością zachowania stosownego statusu urzędnika prowadzącego rozmowy z przedstawicielami Episkopatu Polski. Warto dodać, że zastrzeżenia i prośby wydziału zostały zaakceptowane.

Na podstawie uchwały PWRN z dnia 28 grudnia 1970 r. WdsW swym zasięgiem obejmował teren województwa poznańskiego i miasta Poznania. Koordynował pracę innych organów PWRN związanych z działalnością Kościołów i innych związków wyznaniowych, w tym: punktów katechetycznych, spraw podatkowych kościelnych i zakonnych osób prawnych oraz osób duchownych, zbiórek publicznych na cele wyznaniowe, zgromadzeń o charakterze wyznaniowym, budownictwa sakralnego i kościelnego, spraw majątków kościelnych i zakonnych, osób prawnych, dotacji z funduszu państwowego na rzecz Kościołów i innych związków wyznaniowych, wizytacji seminariów duchownych, szkół i kursów wyznaniowych. Nadzorował pracę wszystkich jednostek organizacyjnych Kościołów i związków wyznaniowych i koordynował załatwianie spraw dotyczących stosunków między państwem a Kościołami i związkami wyznaniowymi, np. służby wojskowej alumnów i zakonników, spraw karnych, karnoskarbowych i karno-administracyjnych.

Od 28 grudnia 1970 r. poznański WdsW był jednym z sześciu wydziałów PWRN, w którym całkowicie obowiązywała struktura bezoddziałowa. Liczył on 12 etatów, w tym kierownika/dyrektora i jego zastępcy. Odtąd też na mocy uchwały PWRN jednocześnie dla wszystkich wydziałów zostały wprowadzone statuty organizacyjne[6].

Opierając się na ustawie z dnia 29 listopada 1972 r. o utworzeniu gmin i zmianie ustawy o radach narodowych z dnia 22 listopada 1973 r., na terenie województwa poznańskiego powołano nowe organy administracji państwowej: wojewodę poznańskiego, prezydenta miasta Poznania oraz naczelników powiatów i dzielnic w Poznaniu.

---

[6] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 marca 1970 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydia rad narodowych, Dz.U. 1970, nr 7, poz. 56; G. Wojciechowski, *Struktura aparatu wykonawczego Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu 1950–1973* [w:] *Wojewódzkie organy administracji państwowej w Poznaniu...*, s. 180, 186–193; Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Urząd do spraw Wyznań (dalej: UdsW), 127/55, Uchwała nr 61/641/70 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu z dnia 28 XII 1970 r. w sprawie ustalenia zakresu działania i organizacji wewnętrznej Wydziału do spraw Wyznań podpisana przez przewodniczącego PWRN Franciszka Szczerbala i sekretarza PWRN Bogdana Gawrońskiego, Poznań, 26 I 1971 r., k. 3–9; *Polska 1944–1991. Informator historyczny. Struktury i ludzie*, cz. 1, red. A. Kochański, Warszawa 2022, s. 327.

Wojewodą poznańskim został Tadeusz Grabski, a stanowisko dotychczasowego kierownika poznańskiego WdsW zmieniło nazwę na stanowisko dyrektora.

11 grudnia 1973 r. weszło w życie zarządzenie w sprawie tymczasowego zakresu działania i organizacji wewnętrznej Urzędu Wojewódzkiego, utrzymujące dotychczasowe uchwały PWRN w zakresie działania i organizacji wewnętrznej wydziałów. W składzie 18 wydziałów pod nr. 14 figurował WdsW, nadal wspólny dla urzędu wojewódzkiego i urzędu miejskiego w Poznaniu. Nowy statut organizacyjny UW w Poznaniu wszedł w życie na podstawie zarządzenia nr 42/74 wojewody poznańskiego z dnia 30 marca 1974 r. Utrzymał on stan 18 wydziałów, w tym WdsW, w którego kompetencji pozostawały sprawy z zakresu stosunków między państwem a Kościołem katolickim i innymi związkami wyznaniowymi. Wydział do spraw Wyznań w Poznaniu nadal funkcjonował w ramach struktur organizacyjnych UW w Poznaniu nadzorowanego bezpośrednio przez wojewodę oraz był podporządkowany UdsW w Warszawie.

Na podstawie ustawy z dnia 28 maja 1975 r. wprowadzono w Polsce dwustopniowy podział administracyjny i zlikwidowano istniejące od XIV w. powiaty. Z dniem 1 czerwca 1975 r. zlikwidowano 392 powiaty (w tym 78 miejskich), a w miejsce 17 województw i 5 miast wydzielonych wprowadzono nowy podział na 49 województw.

W związku z reformą administracyjną Polski zmniejszył się tylko zakres terytorialny działania poznańskiego WdsW. Z dotychczasowego obszaru województwa poznańskiego wydzielono województwa: kaliskie, konińskie, leszczyńskie, pilskie, poznańskie. W każdym z nich funkcjonował WdsW[7].

Krótka charakterystyka pracowników poznańskiego Wydziału do spraw Wyznań w latach 1970–1975

Jak wyżej wspomniano, poznański WdsW w 1970 r. dysponował 12 etatami. Jak w latach ubiegłych, pracownicy zajmowali się ateizacją społeczeństwa i walką z Kościołem, sami deklarując światopogląd materialistyczny. Byli doświadczeni w realizacji linii ideologicznej PZPR, wszyscy byli jej członkami, w większości związani ze środowiskami komunistycznymi, także rodzinnie. W okresie 1970–1975 starano się, aby wszyscy mieli wyższe wykształcenie.

Kierownikiem WdsW w Poznaniu od 15 lipca 1961 r. pozostawał Edmund Kędzierski (ur. w 1925 r.), pochodzący z powiatu gnieźnieńskiego. W latach 1946–1948 był żołnierzem Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego (KBW) walczącym z Ukraińską Powstańczą Armią oraz z żołnierzami polskiego zbrojnego podziemia

[7] Ustawa z dnia 28 maja 1975 r. o dwustopniowym podziale administracyjnym Państwa oraz o zmianie ustawy o radach narodowych, Dz.U. 1975, nr 16, poz. 91; A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005, s. 52; Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 maja 1975 r. w sprawie określenia miast oraz gmin wchodzących w skład województw, Dz.U. 1975, nr 17, poz. 92.

niepodległościowego, a później działaczem Związku Młodzieży Polskiej (ZMP). Od 11 grudnia 1973 r. w związku z reorganizacją został zatrudniony na stanowisku dyrektora WdsW w Poznaniu. Z wykształcenia drogerzysta, w następnych latach uzupełniał edukację i od 21 listopada 1975 r. legitymował się wyższym wykształceniem w zakresie prawa i administracji. W charakterystyce sygnowanej przez I sekretarza Komitetu Zakładowego (KZ) PZPR i kierownika Wydziału Administracyjnego KW PZPR w Poznaniu napisano m.in.: „W pracy z klerem taktowny, a równocześnie konsekwentny, prawidłowo realizując politykę Partii i Rządu na odcinku wyznaniowym”[8].

Zastępcą kierownika (po reorganizacji dyrektora) WdsW PWRN w Poznaniu był Jerzy Kamiński (ur. w 1931 r.), pochodzący z Gniezna, w latach 1947–1948 członek Związku Walki Młodych, a w latach 1948–1957 członek ZMP. Od 1954 r. należał także do PZPR. Po ukończeniu gimnazjum w 1949 r. zgłosił się ochotniczo do KBW i służył w tej formacji do 1952 r. Następnie pracował w strukturach miejskich i wojewódzkich ZMP. Po uzyskaniu świadectwa dojrzałości w Technikum Budowy Taboru Kolejowego w 1958 r. był stypendystą Komitetu Centralnego (KC) PZPR studiującym w Wyżej Szkole Nauk Społecznych przy KC. Następnie odbył studia zawodowe na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Adama Mickiewicza (UAM) i 28 maja 1971 r. otrzymał dyplom ukończenia studiów wyższych. 15 maja 1973 r. uzyskał tytuł magistra administracji na tej uczelni. Od 1 stycznia 1962 r. był zatrudniony na stanowisku starszego inspektora WdsW w PWRN w Poznaniu. Z dniem 28 października 1971 r. awansował na stanowisko zastępcy kierownika WdsW, a po reorganizacji – zastępcy dyrektora WdsW UW w Poznaniu, z uposażeniem zasadniczym w wysokości 4300 zł i dodatkiem specjalnym 1600 zł oraz kwartalnymi i różnymi okazjonalnymi nagrodami, np. 1 września 1971 r. za pomyślne wyniki w pracy 1000 zł i z okazji 10-lecia nieprzerwanej pracy w PWRN 2320 zł. Nadzorował sprawy powiatów gostyńskiego, krotoszyńskiego, leszczyńskiego, międzychodzkiego, nowotomyskiego, wolsztyńskiego i podatki zgromadzeń zakonnych, a także kierował zespołem instruktorów do spraw zakonnych[9].

Dłuższy staż pracy miał m.in. Kazimierz Jędraszczak (ur. w 1924 r.), zatrudniony w WdsW od 1 października 1958 r. Pochodził z Czarnkowa, podczas okupacji pracował w Generalnym Gubernatorstwie, m.in. jako robotnik w Węgrowie. Od 9 września

[8] Archiwum Zakładowe Wielkopolskiego Urzędu Wojewódzkiego (dalej: AZ WUW), 3211/153, Teczka akt osobowych, Życiorys, Poznań, 18 VII 1961 r., k. 2; *ibidem*, Charakterystyka, Poznań, 22 XI 1965 r., k. 46; zob. też: E. Wojcieszyk, *Wydział ds. Wyznań w Poznaniu – charakterystyka organizacji i działalności kierownictwa 1950–1970* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020, s. 69–89.

[9] AAN, UdsW, 127/55, Sprawozdanie Tadeusza Włodarczyka z wyjazdu służbowego do Poznania, Warszawa, 7 IV 1962 r., k. 20–24; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Poznaniu (dalej: AIPN Po), 548/39, Opinia Edmunda Kędzierskiego nt. Jerzego Kamińskiego, Poznań, 4 XII 1980 r., k. 1; AZ WUW, 3211/150, Teczka osobowa Jerzego Kamińskiego.

1944 r. do zdemobilizowania 5 marca 1947 r. służył w „ludowym" Wojsku Polskim (LWP). Następnie pracował w Urzędzie Bezpieczeństwa. Służbę zaczynał w listopadzie 1947 r. jako wartownik aresztu Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Strzelcach. W 1948 r. przez cztery miesiące przebywał na szkoleniu wojskowym w Poznaniu, po nim przeszedł do pracy w Sekcji IV Wydziału V Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (WUBP) w Poznaniu, a w 1953 r. – do Referatu I tegoż wydziału. Następnie ukończył roczne przeszkolenie w Legionowie, po czym powrócił do pracy w Sekcji I Wydziału V WUBP w Poznaniu. Jak pisano w opinii o nim: „Dobrze zna problematykę wyznaniową. Pracownik dobry, zdyscyplinowany, można mieć do niego pełne zaufanie". Od 1957 r. pracował w WdsW w Poznaniu. W styczniu 1958 r. otrzymał świadectwo ukończenia klasy I zasadniczej szkoły zawodowej, a w 1963 r. zdał egzamin dojrzałości w Technikum Naczelnego Zarządu Kin w Poznaniu. Od 1947 r. należał do PPR, później do PZPR. W grudniu 1969 r. jego podstawowe uposażenie wynosiło 3500 zł, a po reorganizacji w 1973 r. na stanowisku inspektora wojewódzkiego – 3500 zł wraz z dodatkiem specjalnym w wysokości 1000 zł. Do czasu reorganizacji zajmował się powiatami: Gniezno (miasto i powiat), jarocińskim, słupeckim, wrzesińskim oraz kurią poznańską, później powierzono mu m.in. sprawy punktów katechetycznych czy sprawy kleryków, a także np. koordynację realizacji wniosku kurii gnieźnieńskiej z 1973 r. o zezwolenie na zakup i używanie samochodu marki Star do celów związanych z pracami budowlano-konserwacyjnymi katedry gnieźnieńskiej i innych sakralnych obiektów zabytkowych[10].

Od 1961 r. w WdsW pracował Bogusław Boczarski (ur. w 1932 r.), pochodzący z Kolbuszowej. W latach 1941–1945 był związany z podziemiem Batalionów Chłopskich i Armii Krajowej jako goniec i kolporter prasy. W latach 1948–1956 należał do ZMP (w tym w ostatnim roku był instruktorem w Zarządzie Wojewódzkim ZMP w Poznaniu), w latach 1957–1961 – do PZPR (w tym w latach 1958–1960 był I sekretarzem Komitetu Dzielnicowego PZPR Poznań-Stare Miasto). Ukończył prawo na UAM (w 1972 r. doktor praw). W latach 1961–1970, do reorganizacji urzędu, zajmował się nadzorem nad sprawami wyznaniowymi w mieście i gminie Poznań, w tym m.in. Kościołem rzymskokatolickim, szkolnictwem, podatkami, nadzorem nad kurią poznańską oraz szkoleniem zawodowym i ideologicznym pracowników wydziału. Pracował do końca 1973 r., kiedy objął stanowisko dyrektora Biura Rady Narodowej

[10] AAN, UdsW, 127/55, Sprawozdanie Tadeusza Włodarczyka z wyjazdu służbowego do Poznania, Warszawa, 7 IV 1962 r., k. 20–24; zob. też: AIPN Po, 084/2700, Akta personalne funkcjonariusza SB Kazimierza Jędraszczaka; AIPN Po, 548/38, Pismo WdsW UW w Poznaniu. Opinia o Kazimierzu Jędraszczaku, Poznań, 4 XII 1980 r., k. 1; AIPN Po, 822/86336, Akta paszportowe o sygnaturze EAPO Kazimierza Jędraszczaka; AIPN Po, 877/679, Kartoteka personalna żołnierza LWP Kazimierza Jędraszczaka; AZ WUW, 223928, Teczka osobowa Kazimierza Jędraszczaka; *Dane osoby z katalogu funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa*, https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/26102, dostęp 25 VIII 2020 r.

w Poznaniu. W opinii o nim napisano: „Ma duże wyrobienie partyjne, pracował w ZMP, MO […] najlepszy pracownik wydziału, zwł[aszcza] gdy chodzi o kompetencje i najlepszy doradca kierownika”[11].

Od 1 października 1958 r. w WdsW PWRN w Poznaniu pracował Lech Kryszkiewicz (ur. w 1928 r.), pochodzący ze Sławy, wcześniej, od 1953 do 1958 r., funkcjonariusz aparatu bezpieczeństwa, pracownik Wydziału II Wojewódzkiego Urzędu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego w Poznaniu. Do momentu reorganizacji odpowiadał za powiaty: kolski, koniński i turecki, a także za zakony, zgromadzenia zakonne męskie i seminaria duchowne zakonne[12].

Do najstarszych urzędników WdsW PWRN w Poznaniu należał Stanisław Mazurkiewicz (ur. w 1914 r.), pochodzący ze wsi Chmielec w gminie Ryczywół. Po ukończeniu szkoły powszechnej do 1937 r. pracował w gospodarstwie rodziców. Następnie został powołany do wojska, gdzie służył do września 1938 r. Od października 1938 r. pracował w Urzędzie Wojewódzkim Poznańskim jako woźny na stanowisku niższego funkcjonariusza. Z chwilą wybuchu wojny został powołany do wojska, a 9 października 1939 r. jako jeniec wojenny zwolniony ze służby. W czasie okupacji pracował najpierw w Dyrekcji Ogrodów Miejskich, a następnie w fabryce akumulatorów „Afa”. Od 10 marca 1945 r. wrócił do pracy w urzędzie na stanowisko woźnego. W 1948 r. wstąpił do PPS, później był w PZPR. Od marca 1945 r. do lipca 1950 r. pracował na stanowisku woźnego, następnie został przeniesiony do Wydziału Kadr i Szkolenia jako starszy rejestrator, a od sierpnia 1952 r., na wniosek kierownika Samodzielnego Referatu do spraw Wyznań Leonarda Łącznego – do tego organu najpierw na stanowisko referendarza, a w 1955 r. inspektora. Nie uzupełniał wykształcenia, jak tego wówczas wymagano. W 1970 r. był zatrudniony na stanowisku starszego referenta i na temat oceny jego pracy pisano: „Nie posiada wymaganego wykształcenia, ale jednak z uwagi na wieloletnią praktykę powierzone zadania wykonuje dobrze”. Zajmował się ewidencją wyznań rzymskokatolickich. Był bardzo zdyscyplinowany, ale bez inicjatywy. W 1973 r. objął stanowisko magazyniera w Wydziale Budżetowo-Gospodarczym PWRN w Poznaniu, a z dniem 30 września 1975 r. przeszedł na wcześniejszą emeryturę[13].

---

[11] AAN, UdsW, 127/55, Sprawozdanie Tadeusza Włodarczyka z wyjazdu służbowego do Poznania, Warszawa, 7 IV 1962 r., k. 20–24; zob. też: Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: KW PZPR), 206, Bogusław Boczarski członek Prezydium Wojewódzkiej Komisji Rewizyjnej KW PZPR w Poznaniu; APP, KW PZPR, 20/10178, Bogusław Boczarski; *Dane osoby z katalogu kierowniczych stanowisk partyjnych i państwowych PRL*, https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/37563, dostęp 5 VIII 2020 r.; AIPN Po, 822/78733, Akta paszportowe o sygnaturze EAPO Bogusława Henryka Boczarskiego; zob. też: T. Świtała, *Władze miasta Poznania*, „Kronika Miasta Poznania” 1974, nr 2, s. 5–17.

[12] AIPN Po, 084/2942, Akta personalne funkcjonariusza SB Lecha Kryszkiewicza [teczka zawiera akta z lat 1953–1958 i 1982]; *Dane osoby z katalogu funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa*, https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/44070, dostęp 25 VIII 2020 r.

[13] AZ WUW, 1507/191, Akta osobowe Stanisława Mazurkiewicza.

W poznańskim WdsW od 1961 r. pracował też Czesław Raszewski (ur. w 1927 r.), absolwent technikum ekonomicznego. Był on działaczem PZPR dzielnicy Stare Miasto w Poznaniu. Do 1970 r. zajmował się powiatami: obornickim, chodzieskim, czarnkowskim, pilskim, trzcianeckim, wągrowieckim, oraz wyznaniami nierzymskokatolickimi; prowadził także ewidencję skarg i zażaleń. W opinii o nim napisano: „dobry pracownik, posiada dużo inicjatywy"[14].

W latach 1970–1973 w poznańskim WdsW nastąpiły zmiany kadrowe. W 1970 r. na stanowisko starszego inspektora przybył nowy pracownik: Antoni Żyłkowski, urodzony w 1942 r., absolwent etnografii Wydziału Filozoficzno-Historycznego UAM, członek PZPR, w latach 1972–1973 członek KZ PZPR przy PWRN w Zespole Spraw Organizacji Masowych. W październiku 1973 r. przeszedł do pracy w Wydziale IV KW MO ds. SB w Poznaniu[15].

Do najmłodszych pracowników należał Wacław Kubisz, wcześniej zatrudniony w Komendzie Wojewódzkiej Powszechnej Organizacji „Służba Polsce" w Poznaniu. Zajmował się m.in. sprawami nadzoru nad poznańskim Oddziałem Stowarzyszenia PAX i innymi stowarzyszeniami wyznaniowymi[16].

W wydziale rozpoczął też pracę Adam Kukliński (ur. w 1948 r.), któremu początkowo powierzono nadzór nad wybranymi parafiami (np. gminy Września)[17].

Od 1973 r. w poznańskim WdsW pracował Bogusław Cieloszyk (1944–2000), mający wykształcenie wyższe w zakresie historii. Zajmował się m.in. opracowywaniem rocznych zestawień statystycznych dotyczących związków wyznaniowych i osób duchownych. W tym czasie w poznańskim WdsW rozpoczęła też pracę Halina Waligórska (ur. w 1948 r.), legitymująca się wykształceniem wyższym prawniczym. Zajmowała się sprawami prawnymi parafii i zgromadzeń zakonnych. Oboje byli członkami PZPR. W 1974 r. w Referacie do spraw Ewidencji i Statystyki rozpoczęła pracę Jolanta Konat (ur. w 1939 r., później Konat-Marczyńska)[18]. Sekretariat poznańskiego WdsW

---

[14] AAN, UdsW, 127/55, Sprawozdanie Tadeusza Włodarczyka z wyjazdu służbowego do Poznania, Warszawa, 7 IV 1962 r., k. 20–24.

[15] AIPN Po, 084/370, Akta osobowe funkcjonariusza SB Antoniego Żyłkowskiego (1973–1989/1990); *ibidem*, Życiorys, Poznań 28 VI 1973 r., s. 2–3; AIPN Po, 58/10, Nadzór nad Kościołem rzymskokatolickim [pismo], Poznań, 23 VI 1971 r., k. 125.

[16] Zob. m.in. P. Karp, D. Koteluk, *Przymusowa „Służba Polsce" na przykładzie województwa poznańskiego*, „Biuletyn IPN" 2011, nr 5–6, s. 91–97.

[17] AIPN Po, 42/2, Parafia pw. św. Mikołaja, Bardo – miasto i gmina Września; AIPN Po, 58/10, Nadzór nad Kościołem rzymskokatolickim. Pismo z dnia 16 VI 1971 r., k. 123; AIPN Po, 822/106892, Akta paszportowe Adama Kuklińskiego.

[18] AZ WUW, 4120/8, Akta osobowe Bogusława Cieloszyka; AIPN Po, 822/33202, Akta paszportowe Bogusława Cieloszyka; AIPN Po, EAKOI_4_12_5107, Karta EO-4/62 Jolanty Konat-Marczyńskiej; AIPN Po, 48/10, Wykaz kapelanów przedwrześniowej armii oraz w czasie wojny obronnej 1939 r., k. 15–17. Ze względu na obowiązujące przepisy RODO nie ma dostępu do akt osobowych Jolanty Konat-Marczyńskiej i Haliny Waligórskiej w AZ WUW. Informacje uzyskano w wyniku analizy dokumentów poznańskiego WdsW.

nadal prowadziła Janina Nemoudrowa (ur. w 1930 r.), zatrudniona w poznańskim WdsW od 1960 r., legitymująca się wykształceniem podstawowym. W opinii o niej napisano: „Jest to dobry, zdyscyplinowany pracownik”[19].

W ramach zadania wykonywania nadzoru nad obsadzaniem stanowisk kościelnych prowadzono osobne teczki dla poszczególnych diecezji, zakonów, parafii i domów zakonnych, teczki personalne księży, teczki zbiorcze powiatów i dzielnic Poznania, a także innych wyznań i stowarzyszeń. Obowiązywał ramowy plan pracy, opierający się na planie PWRN, później UW w Poznaniu. Sprawy, także za pośrednictwem terenowych struktur (m.in. wydziałów spraw wewnętrznych prezydiów powiatowych rad narodowych, od 1973 r. naczelników gmin), załatwiano jawnie, ale w niejawnej konsultacji z wojewódzkim aparatem bezpieczeństwa i KW PZPR.

Charakterystyka działalności poznańskiego WdsW w latach 1970–1975

Sprawy finansowe

W negocjacjach przedstawicieli Kościoła katolickiego z urzędnikami wyznaniowymi do spraw trudnych zawsze należały zagadnienia finansowe (podatkowe, czynszowe, ubezpieczeniowe itp.). Lata 1970–1975 nie różniły się pod tym względem od poprzednich. Na przykład w marcu 1970 r. kuria poznańska w specjalnym komunikacie zawiadamiała wszystkich proboszczów, że Państwowy Zakład Ubezpieczeń zaliczył parafie do zakładów nieuspołecznionych i z tej racji domagał się podwyższonych (w wysokości od 50 do 100 proc.) składek na ubezpieczenie budynków kościelnych od ognia[20]. Innym przykładem służyć może sprawa krzywdzących przepisów fiskalnych wobec uznania statusu prawnego „Wzajemnej Pomocy Kapłańskiej” – mającej na celu pomoc w zaopatrzeniu materialnym dla osób duchownych w okresie starości i choroby[21].

W Komunikacie 126 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, która z okazji ustabilizowania statusu administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich obradowała w dniach 23–24 grudnia 1971 r. w gmachu Wyższego Seminarium Duchownego Diecezji Gorzowskiej w Gościkowie-Paradyżu, stwierdzono, że na tle zachodzących

[19] Janina Nemoudrowa, ur. 23 X 1930, córka Franciszka, żona Jana Nemoudrego, syna Trofima, ur. 11 VII 1929 w St. Etienne we Francji, zatrudnionego na stanowisku sekretarza w Komitecie Wojewódzkim Frontu Jedności Narodu (AIPN Po, 822/20346, Akta paszportowe Nemoudry, z d. Granatowicz Janina Wanda. Por. AIPN Po, 853/1725, Karta ewidencyjna żołnierza LWP Jana Nemoudry).

[20] Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: AIPN), 01041/86, Informacja KW MO ds. SB do MSW, Poznań, 4 III 1970 r., k. 26 [skan 38].

[21] Komunikat 121 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa, 4 IX 1970 r. [w:] *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945–2000*, wstęp i oprac. J. Żaryn, Poznań 2006, s. 95–97; R. Łatka, *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*, Warszawa 2019, s. 40–58.

przemian w życiu publicznym biskupi wciąż z nadzieją obserwowali proces normalizacji. Dostrzegli jednak już w tym czasie sygnały o powrocie do restrykcji z czasów gomułkowskich, gdyż władze terenowe wciąż utrudniały pracę duszpasterską Kościoła[22].

Jednym z takich problemów utrudniających pracę duszpasterską była sprawa wymiaru podatku dochodowego. Duchowieństwo płaciło podatki ustalane przez państwo: obrotowy, gruntowy, od nieruchomości i lokali oraz podatek osobisty – dochodowy[23]. Na podstawie zachowanych spisów dokumentów poznańskiego WdsW można stwierdzić, że w latach 1970–1975 najwięcej, bo ponad 28 spraw, którymi zajmowali się urzędnicy, dotyczyło wymiaru podatku dochodowego, w tym m.in. zaległości podatkowych, wysokości wymiaru podatku, odwołań od decyzji o wysokości wymiaru podatkowego. Większość oznaczono jako poufne[24]. Wynikało to ze zmian w przepisach o podatku dochodowym od osób fizycznych wprowadzanych w latach 1970–1975, wśród których m.in. wymieniano podmioty z różnych względów zwalniane z płacenia podatku, natomiast nie dotyczyło to osób duchownych. Zgodnie z przepisami ustawy z dnia 16 grudnia 1972 r. o podatku dochodowym (Dz.U. nr 53, poz. 339) osoby duchowne podlegały opodatkowaniu podatkiem dochodowym, na który składały się wszelkie opłaty otrzymywane w związku z pełnionymi funkcjami. W kolejnych latach jeszcze bardziej rygorystycznie nakładano te podatki, o czym świadczy okólnik Ministra Finansów nr 30 z dnia 30 września 1974 r., który, poczynając od roku podatkowego 1974 r., w miejsce dotychczasowych, orientacyjnych norm dochodów wprowadzał kwotowe stawki podatku dochodowego (jak ryczałt), zależne od pełnionej funkcji i liczby mieszkańców parafii. Zgodnie z tym okólnikiem ustalone kwoty dotyczyły także innych wyznań, poza wymienionym rzymskokatolickim, jeśli liczba wyznawców na terenie administrowanej przez duchownych jednostki wyznaniowej przeważała w ogólnej liczbie mieszkańców. Jednocześnie upoważniono terenowe organy administracji państwowej do odpowiedniego obniżania kwot podatku dla osób duchownych zarówno wyznania rzymskokatolickiego, jak i innych wyznań, jeśli liczba wyznawców stanowiła mniejszość w porównaniu z liczbą mieszkańców danego terenu. Okólnik wprowadzał też zasadę, że w stosunku do osób duchownych, które płacić będą podatek według wyżej określonych stawek, utrzymano w mocy zawieszenie obowiązku prowadzenia ksiąg podatkowych oraz zawieszano obowiązek składania zeznań podatkowych o osiągniętym w roku poprzednim dochodzie. Jeżeliby jednak

[22] Komunikat 126 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Paradyż, 25 VI 1971 r. [w:] *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski…*, s. 105–107.

[23] J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003, s. 297–301.

[24] AIPN Po, 33/2-4, Spisy spraw WdsW w Poznaniu. Brak dokumentów w teczkach uniemożliwia szczegółową analizę spraw podatkowych prowadzonych przez urzędników poznańskiego WdsW.

osoba duchowna nie wyrażała zgody na płacenie podatku dochodowego według podanych w okólniku nr 30 z 1974 r. zasad, była zobowiązana do prowadzenia ksiąg podatkowych i składania rocznych zeznań o osiągniętym dochodzie oraz opłacania podatku na zasadach ogólnych[25].

W 1975 r. w efekcie rozmów Komisji Wspólnej Rządu i Episkopatu w Monitorze Polskim nr 26, poz. 166 zostało ogłoszone zarządzenie Ministra Finansów z dnia 8 sierpnia 1975 r., regulujące sprawę opodatkowania podatkiem od nieruchomości i lokali budynków kościelnych osób prawnych, zakonów i kongregacji duchownych. Zarządzenie to zwalniało od podatku od nieruchomości i od lokali wiele budynków lub ich części przeznaczonych na określone cele, a także obniżało dotychczasowe stawki podatku od nieruchomości. Od 1 lipca 1975 r. istniała też możliwość umorzenia zaległości kościelnych osób prawnych, zakonów i kongregacji duchownych w podatku od nieruchomości i podatku od lokali za okresy wcześniejsze, szczególnie w odniesieniu do tej części zaległości, która stanowiła różnicę między podatkami wymierzonymi na podstawie przepisów dotychczasowych a podatkiem w wysokości należnej[26]. W 1975 r. w efekcie zmieniającej się sytuacji społeczno-politycznej w Monitorze Polskim nr 26, poz. 1666 zostało ogłoszone zarządzenie Ministra Finansów z dnia 8 sierpnia 1975 r., regulujące sprawę opodatkowania podatkiem od nieruchomości i lokali budynków kościelnych osób prawnych, zakonów i kongregacji duchownych[27].

Urzędnicy poznańskiego WdsW przeprowadzali kontrole ksiąg rachunkowych, np. w 1970 r. było ich cztery. Załatwiano również sprawy dotyczące gruntów i nieruchomości, w tym także rolnych, użytkowania ziemi, poszerzenia cmentarza, erygowania parafii, zmiany granic parafii, osobowości prawnej parafii, sprawy lokalowe, np. dotyczące przekwaterowania z 18 grudnia 1974 r. Wydawano decyzje na temat organizacji procesji, w tym żałobnych oraz Bożego Ciała czy pielgrzymek. Za wydanie stosownych decyzji należało wnieść opłatę skarbową.

Cmentarze i sprawy innych wyznań

Władze stosowały metodę zaskakiwania przedstawicieli Kościoła różnego rodzaju zarządzeniami. Przykładem może być sprawa ankiety na temat miejsc pochówków.

[25] AIPN Po, 51/18, Okólnik nr 30/PO Ministerstwa Finansów z dnia 20 IX 1974 r. w sprawie podatku dochodowego od osób duchownych, k. 1–2.

[26] *Ibidem*, Pismo Ministerstwa Finansów, Warszawa, 9 IX 1975 r., k. 20.

[27] Zarządzenie Ministra Finansów z dnia 8 sierpnia 1975 r. w sprawie całkowitego lub częściowego zwolnienia od podatków od nieruchomości i od lokali niektórych budynków oraz ustalania wartości czynszowej dla celów wymiaru podatku od nieruchomości od tych budynków (M.P. 1975, nr 26, poz. 166).

W marcu 1970 r. podczas Konferencji Plenarnej w Warszawie Episkopat Polski analizował przyczyny nadesłania przez UdsW do wszystkich kurii biskupich ankiety statystycznej w sprawie cmentarzy. Biskupi mieli zastrzeżenia co do jej intencji, celowości, a przede wszystkim braku podstaw prawnych, dlatego wstrzymano się z udzielaniem szczegółowych odpowiedzi. Ostrożność polskich biskupów wynikała z krzywd, których Kościół w Polsce doznał ze strony obu totalitarnych reżimów: hitlerowskiego i sowieckiego. Jako egzemplifikacja służyć może m.in. sprawa wykorzystywania dużej części cmentarza we Wronkach na chowanie pomordowanych w miejscowym więzieniu. Podobnie w latach 1945–1956 na tamtejszym cmentarzu pod płotem chowano ciała więźniów politycznych. W 1959 r. miasto dokonało przebudowy odcinka ogrodzenia, zaokrąglając je w celu usprawnienia ruchu kołowego. Niemal każda parafia posiadała cmentarz zwykle usytuowany na terenie przykościelnym. Liczba pochówków była odzwierciedleniem jej życia religijnego i stanowiła kronikę lokalnych dziejów Kościoła i narodu. Już w 1958 r. władze, przygotowując nową ustawę o cmentarzach, nakłaniały do zamykania cmentarzy przykościelnych. Tworzono nowe nekropolie, tzw. komunalne, usytuowane jak najdalej od świątyń. Kościół miał prawo zakładania i posiadania cmentarzy oraz zarządzania nimi, ale o otwarciu lub zamknięciu cmentarza decydowała administracja państwowa. W nielicznych przypadkach duchowni podporządkowywali się wskazaniom władz, np. w Zakrzewie Zbąszyńskim w parafii pw. św. Kazimierza. Początki tamtejszego kościoła sięgają 1641 r., kiedy zbudowano pierwotną kaplicę, wokół której grzebano zmarłych. W latach 1957–1972 proboszczem był ks. Jarosław Jankowski należący do tzw. księży patriotów, bardzo skrupulatnie przestrzegający zaleceń władzy ludowej. Na polecenie władz założył nowy cmentarz za wsią[28].

Także i w tych przypadkach komuniści wykorzystywali przepisy do szykanowania Kościoła. Podjęta została m.in. nieudana próba zamknięcia cmentarza na poznańskim Górczynie. W 1968 r. zakazano chowania zmarłych na nekropolii przy ul. Bluszczowej w Poznaniu. Zamknięto też cmentarz przy ul. Nowina. W 1961 r. odbył się ostatni pochówek, a po czterdziestu latach miał tam powstać park. Szczątki zasłużonych przeniesiono na specjalnie wydzieloną część na cmentarzu wyznaniowym pw. św. Marii Magdaleny należącym do parafii farnej w Poznaniu, położonym u zbiegu ul. św. Józefa i Kościuszki. Cmentarz parafii św. Rocha przy ul. Wiatracznej na Żegrzu został

[28] G. Jazdon, *Dzieje rodu*, Zakrzewo Zbąskie 2007[?], s. 500–502 (skany mps w zbiorach autorki). W „Roczniku Archidiecezji Poznańskiej 2000" brak informacji o istnieniu cmentarza (por. „Rocznik Archidiecezji Poznańskiej. Rok Wielkiego Jubileuszu. Jubileum A.D. 2000", s. 556), jest natomiast w „Roczniku Archidiecezji Poznańskiej na rok 2018", Poznań 2018, s. 804–805; zob. też m.in. S. Małyszko, *Pleszewskie cmentarze*, „Kronika Wielkopolski" 2006, nr 1, s. 89–94; J. Żurek, *Ruch „księży patriotów" w województwie katowickim w latach 1949–1956*, Warszawa–Katowice 2009.

zlikwidowany w latach siedemdziesiątych XX w. ze względu na rozbudowę dzielnicy mieszkaniowej Rataje (os. Lecha)[29].

W związku z takimi działaniami w marcu 1970 r. biskupi starali się załatwiać trudne problemy, analizując sytuację w całym kraju i negocjując z władzami centralnymi. Tę drogę wskazywała kuria poznańska odnośnie do próby przeprowadzenia przez urzędników spisu urządzeń cmentarzy parafialnych. W specjalnym komunikacie do wszystkich zarządców kościołów kuria zalecała, aby w wypadku zgłoszenia wstrzymać się z udzielaniem wyjaśnień, do czasu aż Episkopat Polski podejmie stosowną decyzję[30].

W zachowanych dokumentach WdsW znajdują się też zapisy na temat prac konserwatorskich, w tym m.in. wymiany witraży czy rozbiórki parkanu (informacja z dnia 28 listopada 1972 r.). W spisach spraw zachowały się informacje o poufnych notatkach z uroczystości poświęcenia kościoła, np. z 20 sierpnia 1974 r. i 1 lipca 1974 r.[31]

Jak wyżej wspomniano, największą liczebnie grupą wyznaniową pozostającą w zainteresowaniu poznańskiego WdsW byli rzymscy katolicy, ale prowadzono też sprawy innych wyznań, związane najczęściej z budowami. Zachowały się np. teczki dotyczące: budowy zboru Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Poznaniu, rozbudowy kościoła prawosławnego w Poznaniu[32], założeń technicznych Domu Modlitwy dla Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Nowym Tomyślu[33], i innych spraw tego ostatniego Kościoła[34], kościoła ewangelicko-reformowanego

[29] Komunikat 118 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa, 20 III 1970 r. [w:] *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski…*, s. 88–90; AIPN Po, 42/152, Informacja w sprawie cmentarza parafii farnej w Poznaniu, Poznań, 3 III 1966 r., k. 42–45; *Cmentarz zasłużonych na Wzgórzu św. Wojciecha w Poznaniu*, red. M.A. Smoczkiewiczowa, Warszawa–Poznań 1982, s. 18–19; H. Hałas, *Dębieckie cmentarze*, „Kronika Miasta Poznania" 2004, nr 1, s. 143–181; Ł. Jastrząb, *Likwidacje cmentarzy rzymskokatolickich w Poznaniu po 1945 roku*, Poznań 2012, s. 13–16, 22–25; I. Barełkowska, J. Karwat, *Górczyńska nekropolia*, „Kronika Miasta Poznania" 2002, nr 1, s. 202–225; L. Krajkowski, *Cmentarz Zasłużonych Wielkopolan (dawniej Starofarny) na Wzgórzu św. Wojciecha w Poznaniu*, „Gens. Kwartalnik Towarzystwa Genealogiczno-Heraldycznego" (Poznań) 1991, nr 4, s. 99; *idem*, *Zabytkowy Cmentarz Górczyński parafii Matki Boskiej Bolesnej w Poznaniu 1910–2010*, Poznań 2010; P. Matusik, *Mater Dolorosa. U początków parafii Matki Boskiej Bolesnej na Świętym Łazarzu 1895–1913*, „Kronika Miasta Poznania" 1998, nr 3, s. 57–81; P. Nowak, *Dzieje parafii św. Katarzyny Aleksandryjskiej we Wronkach*, Poznań 2011, s. 98–100; E. Wojcieszyk, *„Fanatycy" i inni. Opór Wielkopolan wobec komunistów w latach 1945–1970. Wybrane zagadnienia*, Poznań–Warszawa 2019, s. 210–211; zob. też. P. Skrzypalik, *Cyfrowe Lapidarium Poznania, Archiwum Społecznie Zaangażowane*, https://e-lapidarium.pl, dostęp 10 V 2022 r.

[30] AIPN, 01041/86, Informacja KW MO ds. SB do MSW, Poznań, 4 III 1970 r., k. 26 [skan 38].

[31] *Ibidem*.

[32] AIPN Po, 22/3, Budowa Zboru Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Poznaniu, rozbudowa kościoła prawosławnego w Poznaniu.

[33] AIPN Po, 28/2, t. 1–3 (tam m.in. budowa: plebanii we Wrześni (parafia św. Krzyża, św. Ducha), salki katechetycznej przez parafię w Wytomyślu, plebanii parafii w Kolniczkach, plebanii parafii w Nekli, Domu Modlitwy Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Nowym Tomyślu).

[34] AIPN Po, 38/2, Zjednoczony Kościół Ewangeliczny – Zbór w Nowym Tomyślu.

w Żychlinie[35], Ewangelickiej Gminy Kościelnej w Szydłowcu[36], Ewangelickiego Związku Braterskiego czy Świeckiego Ruchu Misyjnego „Epifania"[37].

W pierwszej połowie lat siedemdziesiątych XX w. jedynie działalność świadków Jehowy uznawano za nielegalną, pozostawiając ją w sferze działań operacyjnych SB. Pozostałe mniejszości wyznaniowe w ocenie funkcjonariuszy bezpieczeństwa: „między innymi Kościół baptystów, metodystów, adwentystów, prawosławny i Kościół ewangelicko-augsburski, w 1971 r. rozwijały działalność w pozytywnym dla nas kierunku, popierając politykę władz państwowych"[38].

Sprawa obsadzania stanowisk kościelnych

W początkach lat siedemdziesiątych XX w. biskupi byli zaniepokojeni stanowiskiem UdsW w zakresie obsadzania stanowisk kościelnych, gdyż podejmowane praktyki utrudniały i ograniczały działalność duszpasterską Kościoła katolickiego w Polsce, np. wstrzymano mianowania proboszczów na parafie wakujące[39]. Toczyły się też spory urzędników WdsW z duchownymi w tej kwestii w związku z obowiązującym dekretem z 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, wymagającym m.in. składania ślubowania na wierność PRL. Kuria poznańska sprzeciwiała się temu, a władze naciskały na realizację przepisów. Akt przysięgi złożony przez duchownych władze komunistyczne wykorzystywały następnie w propagandowych artykułach prasowych, dążąc do dezintegracji środowiska i podważania autorytetu Kościoła wśród społeczeństwa[40].

Z obsadzeniem stanowisk kościelnych wiązał się także problem kapelanów więziennych i szpitalnych. Oba systemy totalitarne: hitlerowski i sowiecki, sprzeciwiały się ich działalności. Przykładem służyć może wspomniane już wyżej więzienie we Wronkach, gdzie po rozpoczęciu okupacji niemieckiej kapelan więzienny został usunięty,

---

[35] AIPN Po, 62/127, Kościoły i instytucje w woj. konińskim (Kościół Ewangelicko-Reformowany – Żychlin).

[36] AIPN Po, 62/143, Kościoły i instytucje w woj. konińskim (Ewangelicka Gmina Kościelna, Szydłowiec); AIPN Po, 62/145, Kościoły i instytucje wyznaniowe w woj. konińskim (Zjednoczony Kościół Ewangeliczny); AIPN Po, 62/146, Kościoły i instytucje w woj. konińskim (Świecki Ruch Misyjny „Epifania", Rdutów).

[37] AIPN Po, 62/149, Kościoły i instytucje w woj. konińskim (Ewangelicki Związek Braterski – Turek), 1987–1990.

[38] AIPN Po, 06/82/8, Sprawozdanie Wydziału IV za rok 1971, Poznań, 10 I 1972 r., k. 32–35; J. Miłosz, *Świadkowie Jehowy w dobie gierkowskiego otwarcia* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1970–1980…*, s. 205–211.

[39] Komunikat 118 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa, 20 III 1970 [w:] *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski…*, s. 88–90.

[40] Archiwum Parafii pw. św. Marcina i św. Piotra w Okowach, Pismo inspektora szkolnego Arnolda Macieszy do księdza Stanisława Hartlieba, Poznań, 3 V 1968 r., b.p.

a wnętrze kaplicy zamieniono na warsztaty i magazyny. Po zakończeniu okupacji niemieckiej komuniści nie otworzyli dawnych kaplic. Posługa kapelana ograniczała się wyłącznie do namaszczania umierających więźniów, natomiast w latach 1949–1956 w ogóle zablokowano im dostęp do więzienia. Podobnie rzecz się miała z kapelanami szpitalnymi, niekiedy mogli oni jednak sprawować posługę, np. kapelan domu starców w Buku ks. Michał Krawczyk. Sytuacja kapelanów nieznacznie poprawiła się po Październiku '56, ale przywrócenie normalnych czynności kapelana nastąpiło dopiero po wyborze papieża Jana Pawła II i powstaniu „Solidarności". W latach siedemdziesiątych XX w. oficjalne przepisy przewidywały, że kapelan w szpitalu mógł pełnić posługę na prośbę chorego lub w przypadku dzieci na pisemną prośbę rodziców skierowaną do ordynatora i przez niego potwierdzoną. Warto dodać, że oprócz wyżej wymienionych działali kapelani wojskowi, czego przykładem jest postać ks. płk. Piotra Kuleja, który w latach 1967–1984 był kapelanem kościoła garnizonowego w Poznaniu i jednocześnie prezesem Koła Księży „Caritas" nr 1, znajdującego się pod nadzorem urzędników wyznaniowych WdsW[41].

Punkty katechetyczne

Od czasu ustawy z 1961 r. o świeckości szkół i wyrugowaniu nauczania religii z ramowego planu nauczania i wychowania dzieci i młodzieży Kościół katolicki w Polsce został zmuszony do tworzenia punktów katechetycznych na terenie przykościelnym bądź w wynajętych pomieszczeniach prywatnych. Minister oświaty zobowiązał proboszczów do rejestracji punktów katechetycznych, nakładając jednocześnie na nich obowiązek składania rocznych sprawozdań z pracy. Zgodnie z zarządzeniem administratorom parafii miała być wypłacana kwota 1000 zł miesięcznie za prowadzenie tych punktów. Decyzja ta wywołała zdecydowany sprzeciw episkopatu, który zalecał księżom, by nie podporządkowywali się temu zarządzeniu. Jednak komuniści zobowiązali urzędników administracji państwowej do egzekwowania przepisów, nawet drogą nakładania wysokich kar pieniężnych. W celu przekonania duchowieństwa do tego zarządzenia proboszczowie byli zapraszani do prezydiów rad narodowych. Większość duchownych starała się jednak realizować polecenia kurii. Przykładem służyć może próba podjęcia tej kwestii przez urzędników Powiatowej Rady Narodowej (PRN) w pierwszym kwartale 1970 r. Proboszcz parafii w Konarzewie w odpowiedzi na pismo Wydziału Oświaty

[41] AIPN Po, 00188/4, Dziennik archiwalny spraw ewidencji operacyjnej sygnatura II, Lp. 8957; *ibidem*, Lp. 8690; AIPN Po, 00188/7, Ewidencja operacyjna księży. Ks. Piotr Kulej – kapelan Kościoła Garnizonowego w Poznaniu; AIPN Po, 48/10, Lista osób duchownych i świeckich proponowanych do odznaczeń z okazji XXX-lecia PRL z terenu woj. poznańskiego i m. Poznania, Poznań, 10 VI 1974 r., k. 40; Z. Fortuniak, *Moja życiowa droga (Część I – Do święceń biskupich)* [w:] *Zawsze z Tobą. Księga pamiątkowa ofiarowana biskupowi Zdzisławowi Fortuniakowi na pięćdziesięciolecie kapłaństwa*, Poznań 2013, s. 29; P. Nowak, *Dzieje parafii św. Katarzyny Aleksandryjskiej we Wronkach…*, s. 236–240.

i Wychowania Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Poznaniu z dnia 13 marca 1971 r. stwierdził m.in.: „niniejszym uprzejmie wyjaśniam, jeszcze raz, że katechizacja młodzieży jest sprawą wyłącznie duszpasterską, nie ma nic wspólnego z Wydziałem. Nie mamy więc o czym rozmawiać. Jedynym przełożonym w tej dziedzinie dla parafii Konarzewo jest J[ego] E[kscelencja] Ksiądz Arcybiskup Metropolita dr Antoni Baraniak”[42].

Podczas posiedzenia plenarnego Konferencji Episkopatu Polski (KEP) w Warszawie w styczniu 1971 r. biskupi ponownie wysłuchali informacji o sytuacji w sprawie punktów katechetycznych w różnych diecezjach. W komunikacie z tej konferencji wskazywali, że sytuacja nie tylko nie uległa poprawie, lecz się zaostrzyła, gdyż za brak sprawozdań z działalności punktów katechetycznych urzędnicy grożą karami. Urzędnicy poznańskiego WdsW próbowali przeprowadzać kontrole izb katechetycznych. W spisach załatwianych spraw zapisano informację o dwóch takich sprawach, z 4 kwietnia 1973 r. i 14 maja 1975 r. Obie oznaczono jako poufne[43].

Sprawy budowlane

Wśród trudnych spraw w stosunkach między państwem a Kościołem w latach 1970–1975, o których informowały komunikaty z KEP, znalazła się m.in. kwestia budownictwa sakralnego. W 1969 r. żadna diecezja nie otrzymała od czynników administracyjnych pozwolenia na tworzenie nowych parafii i budowę nowych kościołów, których tak wiele było potrzeba w związku z rozbudową miast i wsi oraz migracją ludności. Ponieważ władze nie zezwalały na tworzenie nowych parafii, organizowano ośrodki duszpasterskie, które w sensie kościelnym traktowane były na równi z parafiami. Oddelegowani przez rządcę archidiecezji duchowni prowadzili w takich ośrodkach normalną pracę duszpasterską. Według danych SB ich liczba na terenie województwa poznańskiego w 1975 r. wynosiła ok. 180, co stanowiło jedną czwartą liczby parafii legalnych. Władze traktowały te placówki jako nielegalne parafie[44].

---

[42] AIPN Po, 33/2-4, Pismo z 23 III 1970 r., b.p.

[43] Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, 144/27, Biskup F. Jedwabski, Wnioski z Konferencji Plenarnej KEP 4 i 5 IX 1961 r., b.p.; Komunikat Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski w sprawie punktów katechetycznych i księgi inwentarzowej [w:] *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski…*, s. 67–68; Komunikat 123 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa, 29 I 1971 r. [w:] *ibidem*, s. 99–102; AIPN Po, 33/2-4, Spisy dokumentów WdsW; S. Jankowiak, *Lekcje religii w stosunkach państwo–kościół po przełomie październikowym*, http://www.filipini.poznan.pl/art.php?tresc-32, dostęp 26 VIII 2020 r.; B. Kaliski, *Kościół gnieźnieński wobec presji laicyzacyjnej państwa w latach siedemdziesiątych XX wieku* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1970–1980…*, s. 65; zob. też m.in. R. Reczek, *Laicyzacja szkół w Wielkopolsce w okresie rządów Władysława Gomułki* [w:] *ibidem*, s. 129–147.

[44] Relacja śp. ks. prałata Włodzimierza Okoniewskiego, 23 XI 2010 r. (nagranie w zbiorach OBEP IPN w Poznaniu); AIPN Po, 06/208/1, Informacja na temat działalności duchowieństwa w województwie poznańskim, 20 XII 1975 r., k. 8–10; Komunikat 117 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski,

Przykładem może być sprawa utworzenia we wsi Boruja (pow. wolsztyński) w 1970 r. Ośrodka Duszpasterskiego pw. Matki Boskiej Częstochowskiej przy istniejącej tam od 1939 r. murowanej kaplicy. Funkcjonariusze znali zamiary kurii i zgłosili sprawę do Wydziału IV Komendy Wojewódzkiej (KW) MO w Poznaniu, instancji partyjnej i przewodniczącego Prezydium Powiatowej Rady Narodowej (PPRN) w Wolsztynie. Jak meldowano, mimo podjętych przez PWRN w Poznaniu czynności, mających na celu niedopuszczenie do utworzenia nielegalnej parafii, kler zorganizował ją bez zgody organów państwowych[45].

Według opinii SB w województwie poznańskim od początku 1971 r. zwiększył się nacisk na władze w sprawach budownictwa sakralnego, a także zaobserwowano większą liczbę składanych wniosków o zezwolenie na budowę kościołów i kaplic, nielegalne organizowanie punktów katechetycznych i punktów odprawiania nabożeństw czy adaptacje istniejących pomieszczeń na cele sakralne. Ogółem w 1971 r. Kościół katolicki żądał zgody na odbudowę i budowę 69 kościołów i 24 kaplic, a w samym Poznaniu abp Antoni Baraniak wnioskował o zgodę na budowę 20 kościołów i 2 kaplic. Funkcjonariusze odnotowali też w województwie poznańskim 11 punktów nielegalnego budownictwa sakralnego oraz 17 interwencji w sprawach budowy kościołów. Za najbardziej charakterystyczną uznali petycję do władz podpisaną w 1972 r. przez 1062 mieszkańców Kalisza, a także podobne petycje w powiecie ostrowskim i chodzieskim[46]. W 1974 r. kuria arcybiskupia w Poznaniu złożyła wnioski o zgodę na rozpoczęcie 58 inwestycji budowlanych, ale nie otrzymała ani jednej pozytywnej odpowiedzi. W 1975 r. według danych kościelnych biskupi w całej Polsce złożyli wnioski o budowę 197 kościołów i 164 kaplic, a otrzymali zgodę na 12 nowych kościołów i 10 kaplic[47].

Problem zapotrzebowania na nowe świątynie charakteryzuje np. sprawa budowy nowego kościoła w Koninie, gdzie na początku lat sześćdziesiątych rozpoczęła się eksploatacja złóż węgla brunatnego. Z tego powodu rozbudowywał się lewobrzeżny tzw. nowy Konin, który pod względem administracji kościelnej należał początkowo do parafii pw. św. Wojciecha w Morzysławiu. Parafia ta w początkach lat sześćdziesiątych XX w. liczyła 4411 wiernych, a w 1977 r. – 28 tys. Kuria włocławska

Warszawa, 16 I 1970 r. [w:] *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski…*, s. 85–88; Z. Fortuniak, *Moja życiowa droga…*, s. 30; S. Schudy, *Ratajskie parafie. Świadectwo tamtych dni*, „Kronika Miasta Poznania" 2001, nr 3, s. 308–321.

45 AIPN Po, 06/82/8, Sprawozdanie z pracy operacyjnej Referatu Służby Bezpieczeństwa KP MO w Wolsztynie za rok 1970, Wolsztyn, 20 I 1971 r., k. 397–406; zob. też m.in. *Boruja – Ośrodek Duszpasterski pw. Matki Boskiej Częstochowskiej [obecnie pod opieką parafii w Tuchorzy]*, „Rocznik Archidiecezji Poznańskiej" 2000, s. 551–552. Pierwszym rektorem był tam ks. Stanisław Ksawery Chmielewski w latach 1970–1971.

46 AIPN Po, 06/82/8, Sprawozdanie Wydziału IV za rok 1971, Poznań, 10 I 1972 r., k. 32–35.

47 R. Łatka, *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół...*, s. 143; L. Wilczyński, *Dzieje archidiecezji poznańskiej w XX wieku i na początku XXI wieku*, Poznań 2020, s. 130.

planowała wybudowanie nowego kościoła na wcześniej wykupionym terenie w okolicach ul. Dworcowej. W okresie tzw. odwilży popaździernikowej (po 1956 r.) władze zgodziły się na postawienie krzyża w miejscu, na którym miał stanąć kościół (dawny Czarków, obecnie miejsce u zbiegu ulic Dworcowej i 1 Maja). Jednak krzyż ten we wrześniu 1963 r. został wywieziony potajemnie na cmentarz w pobliskim Morzysławiu. Władze próbowały także usunąć stojącą niedaleko przydrożną figurę Matki Boskiej, ale zapobiegły temu zdecydowane protesty mieszkańców w latach 1967–1969. Nieopodal kapliczki w 1968 r. powstał ośrodek duszpasterski przy ul. Wiśniowej 7, w którym rozpoczęto katechizację dzieci z tej części nowego Konina. Od 1970 r. przy kapliczce ówczesny wikariusz-ekonom parafii ks. Antoni Łassa odprawiał niedzielne msze św. W lutym 1971 r., po tzw. wydarzeniach grudniowych i zmianie ekipy rządzącej w Polsce, zgodzono się na budowę kościoła filialnego, pierwszego w Polsce pw. św. Maksymiliana Kolbego (beatyfikowanego w tymże roku), a w 1973 r. rozpoczęto budowę kościoła przy ul. Spółdzielców w Koninie[48].

Podobnie było w Poznaniu, gdzie powstały nowe osiedla mieszkaniowe, np. na Winogradach. W 1957 r. na terenie podarowanym przez rodzinę Dziurkiewiczów został postawiony i poświęcony krzyż, a obok usytuowano barak przywieziony z Mosiny. W okresie starań o zgodę na budowę kościoła w salezjańskiej parafii św. Jana Bosko w latach 1957–1988 ogniskowało się tam życie religijne[49].

Również rozbudowujące się Leszno, gdzie funkcjonowała jedyna parafia pw. św. Mikołaja kierowana przez ks. prałata Teodora Korcza, potrzebowało nowych świątyń. Proboszcz Korcz starał się o to od 1958 r. Najgorzej było w dzielnicy Zatorze, gdzie 31 stycznia 1975 r. abp Baraniak ustanowił kaplicę katechetyczną w domu położonym przy ówczesnej ul. Norberta Barlickiego 1 (obecnie ul. Świętego Józefa 1)[50].

Podobny problem z brakiem pozwolenia na budowę miały ss. karmelitanki z Kalisza. Wywodziły się one z klasztoru lwowskiego. Po wojnie zostały zmuszone do repatriacji i osiedliły się w Kaliszu, gdzie w ramach wynagrodzenia za dobra utracone na Wschodzie otrzymały willę przy ul. Widok 80. Osiedliły się w niej prowizorycznie, przystosowując ją do wymogów życia karmelitańskiego. Siostry mieszkały tam przez 27 lat. Pod koniec 1969 r. władze miejskie odebrały im ogród klasztorny w celu wybudowania w tym miejscu szosy. Przed wspólnotą stanęła perspektywa budowy nowego

[48] AIPN Po, 63/180, Odpis pisma ks. Antoniego Łassy do Wydziału Finansowego PWRN w Koninie, 6 V 1971 r., k. 87–89; E. Wojcieszyk, *Działalność ks. proboszcza Antoniego Łassy w Koninie w latach 1980–1981. Próba portretu* [w:] *„Solidarność" 1980–1981 w kraju i w Wielkopolsce. Szkice do portretu*, red. K. Brzechczyn, Poznań 2016, s. 258–272; *eadem*, *Parafia św. Maksymiliana Kolbe w Koninie* [w:] *Encyklopedia „Solidarności". Opozycja w PRL 1976–1989*, t. 3, Warszawa 2019, s. 414–415; *Historia parafii*, http://maksymiliankolbe.com/historia-parafii/, dostęp 28 XII 2020 r.

[49] K. Medycka, *Stare Winogrady. Pionierski okres. Wspomnienia z lat 1932–1969*, Poznań 2013, s. 46–47.

[50] W. Handke, *Ogniem próbowany… Ostatni proboszcz całego Leszna ks. Teodor Korcz (1903–1981)*, Leszno 2016, s. 112–113.

klasztoru. Dzięki darowiźnie zakonnice otrzymały teren w pobliskich Niedźwiadach. Pertraktacje z władzami przeszły do historii, siostry wymusiły bowiem realizację obiecanej zgody na budowę – przybyły do PPRN w Kaliszu i odmawiały modlitwy w korytarzu w oczekiwaniu na decyzję, którą przewodniczący w końcu był zmuszony wydać. Następnie zbudowały nowy klasztor wraz z kaplicą. 21 czerwca 1971 r. odbyło się uroczyste poświęcenie kamienia węgielnego, którego dokonał ks. kard. Stefan Wyszyński w obecności generała zakonu o. Michała Anioła, biskupa włocławskiego ks. Jana Zaręby i licznie zgromadzonych gości. Po dwóch latach budowy, 26 sierpnia 1973 r. wspólnota przeprowadziła się do nowego klasztoru[51].

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. odwlekano bardzo dużo decyzji dotyczących zgody na remont czy budowę nowych obiektów. Zakaz prowadzenia lekcji religii w szkołach publicznych wymusił na proboszczach zaadaptowanie do tego celu pomieszczeń przykościelnych lub wybudowanie nowych. W związku z tym ks. Stróżyński, proboszcz parafii pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej we Wronkach, na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych postanowił wybudować właściwy dom katechetyczny. Tę myśl kontynuował jego następca w latach 1971–1986, ks. Wacław Przyniczyński. Na ten cel przeznaczono budynek gospodarczy od strony ul. Kościelnej wraz z dotychczasową salą katechetyczną. Projekt adaptacji został zatwierdzony 22 lutego 1973 r. przez PPRN w Szamotułach. Dom katechetyczny dla parafii wronieckiej w 1975 r. poświęcił abp Baraniak[52].

Pobór kleryków do wojska

Do szczególnie uciążliwych represji należał pobór kleryków do wojska. Celem służby wojskowej kleryków było doprowadzenie do rezygnacji z formacji seminaryjnej i porzucenie myśli o kapłaństwie. Od czasu nowelizacji ustawy z dnia 30 stycznia 1959 r. o powszechnym obowiązku wojskowym do 1980 r. klerycy byli powoływani wybiórczo do dwuletniej służby wojskowej w celu obniżenia liczby powołań kapłańskich. Zgodnie z prawem UdsW informował ministra obrony narodowej o personaliach kleryków. Listy kleryków z terenu archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej sporządzali urzędnicy poznańskiego i bydgoskiego WdsW. Do służby w LWP trafiło z całej Polski 2641 alumnów – żołnierzy, z czego z archidiecezji poznańskiej – 179.

[51] Relacja ks. prałata dr. Antoniego Ponińskiego, 22 VIII 2020 r.; *Historia klasztoru w Niedźwiadach k. Kalisza*, https://karmelicibosi.pl/kontakty/klasztor-pw-najsw-imienia-maryi-i-sw-jozefa-sanktuarium-matki-bozej-nieustajacej-pomocy/, dostęp 22 VIII 2020 r.; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Delegatura w Bydgoszczy, 251/56, Dokumentacja WdsW UW we Włocławku dotycząca działalności Klasztoru SS. Karmelitanek Bosych we Włocławku; AIPN Po, 06/82/8, Sprawozdanie z pracy Referatu Służby Bezpieczeństwa KM MO w Kaliszu za 1970 r., Kalisz, 24 I 1971 r., k. 32–35.

[52] P. Nowak, *Dzieje parafii św. Katarzyny Aleksandryjskiej we Wronkach…*, s. 98–100.

Gdy tylko dochodziło do zmian na szczytach władzy, episkopat domagał się zniesienia służby wojskowej alumnów. Władze obiecywały zmiany, ale szybko okazywało się, że nie dotrzymywały obietnicy. Na krótko po Grudniu '70, w latach 1970–1971, nastąpiła przerwa w poborze, który jednak kontynuowano w następnych latach. W archidiecezji poznańskiej skala represji była już mniejsza: w latach 1971–1975 liczba poborowych z seminarium duchownego w Poznaniu wynosiła 5, a z seminarium duchownego w Gnieźnie – 12[53].

Nadzór nad stowarzyszeniami

Program KW PZPR w Poznaniu w zakresie pracy politycznej, ideowo-wychowawczej i posunięć administracyjno-organizacyjnych wobec Kościoła rzymskokatolickiego na lata 1969–1970 zalecał inspirować działalność świeckich organizacji katolickich funkcjonujących na terenie miasta i województwa: „Caritas", Stowarzyszenia PAX, Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego, Klubu Inteligencji Katolickiej, aby realizować politykę państwa wobec władz kościelnych i prowadzić prace w zakresie oddzielenia działalności stowarzyszeń katolickich „od reakcyjnej polityki hierarchii kościelnej"[54]. Wskazywano, że działalność tych stowarzyszeń katolików świeckich należy poddawać ścisłemu nadzorowi kompetentnych władz państwowych, dokonując periodycznej oceny ich aktywności i przeprowadzając okresowe kontrole. Oficjalnie sprawy te realizowali także urzędnicy poznańskiego WdsW. Wymienione wyżej

[53] AIPN Po, 48/6, Pismo poznańskiego WdsW do bydgoskiego WdsW, Poznań, 20 V 1971 r., k. 27–30; Relacja ks. kan. Henryka Nowaka, Poznań 2018; Z. Jacuński, „Jacyna", *Żołnierski chleb alumnów. Bartoszyce 1970–1972*, Częstochowa 2020, s. 23–42; A. Czwołek, *Służba wojskowa alumnów w PRL (na przykładzie 54. Szkolnego Batalionu Ratownictwa Terenowego w Bartoszycach)*, https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/864/KLIO.2011.046,Czwolek.pdf, dostęp 28 XII 2020 r.; A. Setlak, *Służba wojskowa alumnów WSD w PRL i jej ocena w wypowiedziach alumnów rezerwistów. Studium historyczno-socjologiczne na przykładzie Bartoszyc*, Olsztyn 2002, s. 17–28; J. Stanisławski, *Zebrane ułomki. Moje wspomnienia*, Poznań 2017, s. 67; zob. też m.in. Wystawa pt. „Służba alumnów w Ludowym Wojsku Polskim w latach 1959–1980", Oddział IPN w Olsztynie, 19 XII 2018 r.; L. Wilczyński, *Dzieje archidiecezji poznańskiej…*, s. 125–127; E. Wojcieszyk, *„Fanatycy" i inni. Opór Wielkopolan…*, s. 211–213. Warto dodać, że pomysłodawcą powoływania kleryków do LWP był Wojciech Jaruzelski, a m.in. Wincenty Kraśko w 1971 r. proponował wprowadzenie zasady, że do wyższych seminariów duchownych mogą być przyjmowani mężczyźni po odbyciu zasadniczej służby wojskowej (por. m.in. R. Łatka, *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół…*, s. 143; L. Wilczyński, *Dzieje archidiecezji poznańskiej…*, s. 148; *idem*, *Pobór kleryków do wojska jako forma represji władz komunistycznych wobec Kościoła katolickiego. Alumni-żołnierze archidiecezji poznańskiej*, „Ecclesia. Studia do dziejów Wielkopolski" 2017, t. 12, s. 173–207).

[54] Zob. m.in. AIPN, 001708/738, Janusz Huk, *Działalność ideowo-polityczna i organizacyjna Stowarzyszenia PAX w latach 1968–1978*, praca dyplomowa napisana pod kierunkiem kpt. dr. Józefa Sobstyla, Wyższa Szkoła Oficerska MSW im. Feliksa Dzierżyńskiego, Legionowo 1979; K. Białecki, *Klub Inteligencji Katolickiej w Poznaniu w latach 1956–1991*, Poznań 2012, s. 246–266.

organizacje posiadały swoje teczki, w których gromadzono dokumenty z kontroli i inną korespondencję związaną z ich działalnością. Urzędnicy poznańskiego WdsW podejmowali czynności umożliwiające pełny nadzór tych stowarzyszeń: prowadzili przegląd działalności biur i zarządów, uczestniczyli w posiedzeniach ciał statutowych oraz imprezach klubowych, egzekwowali coroczne sprawozdania z działalności, a także zapraszali do wydziału na rozmowy osoby spoza kierownictwa stowarzyszeń. Oceniając ich działalność, wskazywali na uchybienia, np. Wacław Kubisz w notatce z 17 lutego 1975 r. do takich uchybień zaliczył comiesięczne msze św. w kościele oo. Dominikanów, rozwieszenie w 12 parafiach informacji o mszy św. za duszę Charles'a de Gaulle'a (12 listopada 1971 r.), przesłanie sprawozdania z działalności Klubu Inteligencji Katolickiej (KIK) abp. Antoniemu Baraniakowi (23 października 1970 r.) oraz udział poznańskich przedstawicieli w Porozumieniu Międzyklubowym[55].

Przykładem wpływania na działalność stowarzyszeń nazywanych „katolickimi" jest zachowana w teczce wytworzonej przez urzędników poznańskiego WdsW dokumentacja Zrzeszenia Katolików „Caritas"[56], wobec którego metropolita poznański abp Baraniak był bardzo zdystansowany, podobnie zresztą jak metropolita gnieźnieński i prymas Wyszyński. W teczce znajdują się sprawozdania kierowane do WdsW oraz informacje przekazywane przez dyrektora WdsW, m.in. do KW PZPR w Poznaniu i do UdsW w Warszawie. W 1972 r. poznański oddział zrzeszenia obejmował swą działalnością Poznań i województwo poznańskie. Liczył 95 członków, a kierownikiem biura był Jan Jachimowicz (ur. w 1929 r.), jak wynika z zapisów w dokumentach – niewierzący[57]. W skład zarządu wchodzili: ks. kan. Edmund Lewandowski, dwaj wiceprezesi: ks. Piotr Sokołowski i ks. Kazimierz Piosik, sekretarz ks. ppłk Marian Kubal i członkowie: ks. Wacław Oponowicz, ks. Antoni Kiszkurno, ks. Jan Nowacki, ks. Stanisław Ciśla, ks. Stanisław Zakrzewski, ks. Mieczysław Siudziński, ks. płk Piotr Kulej oraz Jan Jachimowicz[58].

---

[55] *Ibidem*, s. 256.

[56] AIPN Po, 40/4, Nadzór nad stowarzyszeniami – Zrzeszenie Katolików „Caritas" (1964–1979).

[57] *Ibidem*, Aktualny stan Zrzeszenia Katolików „Caritas" w województwie i mieście Poznaniu, z uwzględnieniem działania w nowych warunkach stosunków Państwo–Kościół, Poznań, 20 V 1971 r., k. 53–59; AIPN Po, EAKOI_Po_4_37_4125–4126, Karta E-O-4/74 Jana Jachimowicza. Tam odnotowano m.in., że TW ps. „Dyrektor" został pozyskany do współpracy 22 V 1979 r. do sprawy obiektowej „Zrzeszenie". W dniu 26 I 1990 r. materiały zostały zniszczone we własnym zakresie przez jednostkę rejestrującą (protokołu brak).

[58] Ks. kan. Edmund Lewandowski (1897–1977), w 1942 r. osadzony w Forcie VII w Poznaniu, a następnie w obozie koncentracyjnym w Dachau. Po powrocie do Polski w latach 1946–1954 był proboszczem parafii św. Marcina Biskupa w Mchach, a w latach 1954–1965 proboszczem parafii św. Wawrzyńca w Pniewach. Był działaczem Głównej Komisji Księży (GKK) przy Związku Bojowników o Wolność i Demokrację, w listopadzie 1954 r. został wybrany na jednego z czterech wiceprzewodniczących GKK (szerzej zob. m.in. J. Żurek, *Ruch „księży patriotów" w województwie katowickim…*, s. 102). Ks. Piotr Sokołowski (1901–1986), przed wojną w diecezji lwowskiej, od 1945 r. w diecezji włocławskiej, m.in. od 1955 r. administrator (od 1960 r. proboszcz) parafii św. Katarzyny Aleksan-

Księża ulegający naciskom władz, należący do Zrzeszenia Katolików „Caritas" tzw. księża caritasowi (dawniej „księża patrioci"), byli nadzorowani przez urzędników poznańskiego WdsW. Urzędnicy nagradzali lub karali ich zgodnie z wytycznymi UdsW i PZPR. W 1974 r. przykładem tych działań, oprócz takich banalnych spraw jak przydział sanatorium czy otrzymanie deficytowych materiałów budowlanych na remont kościoła, było przygotowanie i realizacja wniosków o odznaczenia państwowe z okazji XXX-lecia PRL. „Wyznaniowcy" bacznie zważali, aby nadawać je osobom, „dla których otrzymanie odznaczenia stanowić będzie zachętę dla rozwoju zaangażowania obywatelskiego"[59].

W 1970 r. Wojewódzki Oddział Stowarzyszenia PAX w Poznaniu gromadził 581 kandydatów i 187 członków zrzeszonych w 25 zespołach: 5 – w Poznaniu, 4 – w Kaliszu, oraz po jednym w powiatach: chodzieskim, gnieźnieńskim, gostyńskim, konińskim, leszczyńskim, międzychodzkim, ostrowskim, pilskim, rawickim, słupeckim, szamotulskim, średzkim, tureckim, wągrowieckim, wolsztyńskim, wrzesińskim. Siedzibą były lokale w kamienicy przy ul. Kramarskiej nr 2 w Poznaniu. W tym okresie poznański PAX przewidywał podjęcie szerokiej akcji szkoleniowej w ramach prac Rady Klubu „Życie i Myśl". W jej skład wchodzili zarówno kadrowi pracownicy Stowarzyszenia PAX, jak i niezwiązani organizacyjnie sympatycy ze środowiska naukowo-kulturalnego. Przewodniczącym był Adam Ratajski, a członkami: Alfred Wawrzyniak (przewodniczący Oddziału Wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Poznaniu), Aleksander Rogalski, Paweł Górski, Jan Moszyński, Anna Radwan, Grzegorz Romanowski, Bogusław Bordziejewski, Aleksander Zydorowicz i Tadeusz Czaplicki. Ważną czynnością tego gremium były zebrania poświęcone problematyce socjalistycznego wychowania młodzieży akademickiej[60]. W omawianym okresie sprawy dotyczące nadzoru nad Stowarzyszeniem PAX w poznańskim WdsW realizowali Kubisz i Kamiński. Przykładem sposobu działania, w tym uzgadniania decyzji z KW PZPR, służyć może notatka z maja 1972 r. odnosząca się do prośby dyrektora UdsW Aleksandra Skarżyńskiego o ocenę sprawy utworzenia nowych oddziałów PAX w Lesznie i Lwówku, którą Aleksander Skarżyński wystosował do WdsW w Poznaniu. Opiniując sprawę dla dyrektora poznańskiego WdsW, Kubisz pisał: „Proponuje się pozytywnie zaopiniować

dryjskiej w Iwanowicach koło Kalisza. Od 1953 r. należał do ZBoWiD (szerzej zob. m.in. AIPN, WAK_17_03_42_1806–1911, Karta EOK-6/63 Piotra Sokołowskiego); A. Poniński, *Kapłani pracujący w diecezji włocławskiej na terenie województwa bydgoskiego zaangażowani w początki ruchu księży-patriotów*, „Studia Włocławskie" 2014, t. 16, s. 400; AIPN Po, 63/114, Akta osobowe księdza dot. Kazimierza Piosika; AIPN Po, 0029/822, Teczka personalna TW ps. „Kazik" dot. Kazimierza Piosika.

[59] AIPN Po, 48/10, Pismo wicedyrektora UdsW Tadeusza Dusika do dyrektora WdsW w Poznaniu z wytycznymi w sprawie odznaczeń dla duchownych i świeckich działaczy wyznaniowych z okazji XXX-lecia PRL, Warszawa, 30 IV 1974 r., k. 18–24.

[60] AIPN Po, 40/1, Informacja dot. działalności Oddziału Wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Poznaniu, Poznań, 4 II 1970 r., k. 116–121.

Oddział w Lesznie. Ob. Wawrzyniaka w bieżącej kadencji nie wprowadzać do Prezydium Wojewódzkiego Komitetu FJN. Powyższe uzyskało aprobatę I Sekretarza KW PZPR, o czym powiadomił Wydział w dniu 10.[0]5. br. Tow. Sobolewski"[61].

Skład zarządu Poznańskiego Oddziału Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego (ChSS) według stanu w dniu 14 stycznia 1975 r. tworzyli: przewodnicząca Maria Wojciechowska, sekretarz Olgierd Knie, a członkami byli: Irena Zakrzewska, Przemysław Kwilecki i Stanisław Ślaski. Celem ich działalności była praca nad integracją społeczeństwa niezależnie od światopoglądu. Podczas zebrania poświęconego planowaniu pracy na rok 1975 obecny tam dyrektor WdsW Edmund Kędzierski sugerował, aby ChSS prowadziło dialog z księżmi, zapoczątkowany przygotowaniami do opracowania historii działalności księży społeczników[62].

Charakterystyka współpracy urzędników poznańskiego WdsW z funkcjonariuszami Wydziału IV KW MO ds. SB w Poznaniu

Do rutynowych działań należały konsultacje między WdsW a niejawnymi kontaktami z KW MO ds. SB, później WUSW, a zwłaszcza z funkcjonariuszami jego Wydziału IV. Najdobitniej świadczą o tym sprawozdania i wnioski funkcjonariuszy bezpieczeństwa z września 1971 r. przesyłane do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW) za każdym razem natychmiast po przeprowadzonych rozmowach urzędników administracji państwowej z biskupami. Jak później zapisano we wnioskach, celem rozmów było skoordynowanie działań zmierzających do zmniejszania autorytetu prymasa Wyszyńskiego, większego usamodzielnienia się biskupów ordynariuszy i duchowieństwa parafialnego oraz kształtowanie lojalnych postaw wobec władz i neutralności politycznej duchownych. Wskazywano, że rozmowy z biskupami wymagają dokładnego przygotowania: zebrania odpowiedniej wiedzy o biskupie, o kurii, o faktach potrzebnych podczas rozmowy. Brak tych wiadomości zmniejszał aktywność prowadzącego rozmowy urzędnika i utrudniał mu zajmowanie pryncypialnego stanowiska[63].

Zaproszenie na rozmowy nie było zaskoczeniem dla biskupów, gdyż mówiono o takiej ewentualności podczas wspominanego na początku tego artykułu posiedzenia Rady Głównej Episkopatu Polski w dniu 29 grudnia 1970 r. Na terenie województwa poznańskiego rozmowy prowadzono w Poznaniu i Bydgoszczy w dniach 25–28 września 1971 r. Pierwszego zaproszono biskupa sufragana archidiecezji gnieźnieńskiej

[61] *Ibidem*, Telefonogram, Poznań, 8 V 1972 r., k. 145. Ob. Wawrzyniak to Alfred Wawrzyniak, członek PAX.

[62] AIPN Po, 40/7, Protokół ze spotkania dyrekcji WdsW z Zarządem Oddziału ChSS w Poznaniu odbytego w dniu 14 I 1975 r., Poznań, 20 I 1975 r., k. 164–167.

[63] AIPN, 01283/281, Cel rozmów z biskupami i klerem, Warszawa, 30 X 1971 r., k. 205–207 [211–213].

Lucjana Bernackiego. Rozmowę z nim przeprowadził zastępca przewodniczącego PWRN w Poznaniu Andrzej Śliwiński[64] w dniu 25 września 1971 r. w gmachu PWRN w Poznaniu. Gościa poinformowano, że celem spotkania miała być informacja o przedsięwzięciach władz centralnych i wojewódzkich w kwestii poprawy warunków życia społeczeństwa w świetle wytycznych na XI Plenum KC PZPR. Jak wynika z notatek funkcjonariuszy, bp Bernacki, ustosunkowując się do zagadnień odnoszących się do Kościoła katolickiego, stwierdził, że państwo ateistyczne nigdy nie będzie zainteresowane sprawami Kościoła. Zwrócił też uwagę, że ważne jest zaspokajanie nie tylko materialnych potrzeb społeczeństwa, lecz także duchowych, dlatego wskazywał na konieczność budowy obiektów sakralnych w Gnieźnie w parafii pw. Chrystusa Wieczystego Kapłana, na nowym Osiedlu Tysiąclecia i na osiedlu Winiary. Podnosił też potrzebę budowy kościołów w Jarocinie i Bydgoszczy. Krytycznie odnosił się do prowadzenia rozmów z księżmi na poziomie powiatów. Należy dodać, że bp Jan Czerniak, także sufragan gnieźnieński, w tej ostatniej sprawie żądał od księży, pod karą gróźb kościelnych, pisemnych wyjaśnień na temat spotkań z władzami państwowymi[65].

W dniu 27 września 1971 r. został zaproszony abp Antoni Baraniak. W związku z jego wyjazdem do Rzymu w zastępstwie przybył wikariusz generalny kurii poznańskiej bp sufragan Tadeusz Etter w towarzystwie kanclerza kurii ks. kan. Tadeusza Jabłońskiego. Rozmowę w gmachu Miejskiej Rady Narodowej (MRN) w Poznaniu poprowadził zastępca przewodniczącego MRN Henryk Kędziora[66]. Skupiła się ona na krytyce podejmowania dialogu z księżmi na poziomie powiatów oraz zakazie prowadzenia katechizacji przez siostry zakonne. Prośba ks. Jabłońskiego o zgodę na mianowanie proboszcza w Kotłowie spotkała się z odmową urzędnika[67]. Rozmowę z ordynariuszem diecezji włocławskiej bp. Janem Zarębą przeprowadził przewodniczący PWRN w Bydgoszczy Aleksander Schmidt[68] w dniu 28 września 1971 r. Biskup Zaręba zabiegał o zgodę na budowę kościoła we Włocławku-Zazamczu, zwrot ziemi

---

[64] C. Pachowicz, *Śliwiński Andrzej Wiesław* [w:] *Słownik Pilan***,** http://www.tmmp.pila.pl/sp_sliwinski.html, dostęp 3 XII 2020 r.

[65] AIPN, 01283/281, Notatka z rozmowy zastępcy przewodniczącego PWRN Andrzeja Śliwińskiego, Poznań, 25 IX 1971 r., k. 29–32 [38–41]; *ibidem*, Cel rozmów z biskupami i klerem, Warszawa, 30 X 1971 r., k. 205–207 [211–213]. Parafia Chrystusa Wieczystego Kapłana była erygowana w 1957 r. Kościół zbudowano w latach 1974–1980, a konsekrowano w 1980 r.; zob. też m.in. S. Pastuszewski, *Biskupi gnieźnieńscy w procesie przeciwstawiania się komunizacji i ateizacji Bydgoszczy w latach 1945–1981* [w:] *Biskupi w rzeczywistości politycznej Polski „ludowej"*, red. R. Łatka, Warszawa 2020, s. 373–388.

[66] T. Świtała, *Władze miasta Poznania*, „Kronika Miasta Poznania" 1974, nr 2, s. 5–18.

[67] AIPN, 01283/281, Meldunek z rozmowy przewodniczącego PWRN w Bydgoszczy z bp. Janem Zarębą, Bydgoszcz, 28 IX 1971 r., k. 34 [44].

[68] Aleksander Schmidt, ur. w 1919 r., członek Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego od 1949 r., w latach 1958–1971 przewodniczący PWRN w Bydgoszczy (https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/113277, dostęp 3 XII 2020 r.).

beneficjalnej, zgodę na adaptację pomieszczeń przy kościele parafialnym na potrzeby punktu katechetycznego, zwolnienie alumnów od służby wojskowej, zgody na odbywanie procesji Bożego Ciała w godzinach przed- i popołudniowych i niewykreślanie przez Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (cenzura) artykułów przewidzianych do druku w publikacjach kurialnych[69].

Funkcjonariusze interesowali się wieloma zagadnieniami dotyczącymi stosunków między państwem a Kościołem, w tym m.in. realizacją dekretu o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych. W tym zakresie SB podejmowała działania operacyjne wobec osoby mającej objąć stanowisko proboszcza czy wikariusza, a także uzgadniała decyzje z KW PZPR[70]. Sprawy nominacji rutynowo były konsultowane z funkcjonariuszami SB. Za przykład może służyć m.in. mianowanie administratorem parafii Lutom w powiecie międzychodzkim ks. Jerzego Jui, o czym zawiadamiał poznański WdsW wikariusz generalny Kurii Metropolitalnej w Poznaniu bp Franciszek Jedwabski pismem z dnia 10 maja 1975 r. Na odwrocie notatki zachowały się adnotacje: „zgłoszono tow. Woźniakowi z KW MO, 14.[0]5.[19]75; KW MO nie ma zastrzeżeń, 15.05.[19]75”[71].

W sprawozdaniu za rok 1971 r. pisano m.in.: „Abp Baraniak w wygłoszonych 49 kazaniach nie wyrażał zdecydowanie wrogich poglądów. Każde z jego kazań dotyczyło spraw religijnych. […] Bp Tadeusz Etter w minionym roku w swym działaniu okazał się spośród biskupów poznańskich, najmniej elastyczny. Swój stosunek do wydarzeń grudniowych zawarł w kazaniu w dniu 7.03.1971 r. wygłoszonym w kościele XX. Salezjanów na Osiedlu Winogrady w Poznaniu”[72].

Jedną z metod walki z Kościołem było doprowadzenie do wewnętrznych napięć i konfliktów w jego łonie, czasem inspirowanych, a na pewno obserwowanych przez aparat bezpieczeństwa[73]. W latach 1970–1975 urzędnicy poznańskiego WdsW wykazywali największe zainteresowanie konfliktem w parafii pw. Najświętszej Marii Panny w Kotłowie, leżącej na terenie gminy i miasta Mikstat. Jego geneza sięgała 1968 r. i miała związek z zakończeniem posługi proboszcza ks. Wacława Góry i niespełnionymi oczekiwaniami parafian, aby jego następcą został dotychczasowy wikariusz

[69] AIPN, 01283/281, Notatka z rozmowy zastępcy przewodniczącego PRN m. Poznania, Poznań, 27 IX 1971 r., k. 22–30 [33–37].

[70] AIPN Po, 58/6, Adnotacje na pismach z kurii w sprawie mianowania duchownych, *passim*.

[71] *Ibidem*, Pismo bp. Franciszka Jedwabskiego do WdsW UW w Poznaniu, Poznań, 10 V 1975 r., k. 248; zob. też: A. Jankowiak, *Konflikt wokół składania przysięgi na wierność PRL-owi przez księży w Wielkopolsce w latach siedemdziesiątych* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1970–1980…*, s. 153–163.

[72] AIPN Po, 06/82/8, Sprawozdanie Wydziału IV za rok 1971, Poznań, 10 I 1972 r., k. 32–35.

[73] A. Dziurok, *Metody walki aparatu bezpieczeństwa z Kościołem katolickim. Przykłady działań dezintegracyjnych Służby Bezpieczeństwa w latach sześćdziesiątych XX wieku* [w:] *Stosunki państwo–Kościół w Polsce 1944–2010. Studia i materiały*, red. R. Łatka, Kraków 2013, s. 63–73.

ks. Zygmunt Koralewski. Eskalacja konfliktu nastąpiła w 1973 r., kiedy doszło do schizmy i przejścia większości wiernych do Kościoła polskokatolickiego. Wcześniej, w 1971 r. parafianie interweniowali w różnych instytucjach, m.in. w poznańskim WdsW. Według relacji świadków wydarzeń, wymogli ustną obietnicę, że bez zgody parafian nie zatwierdzi się tam żadnej decyzji personalnej dotyczącej stanowiska proboszcza w Kotłowie.

W WdsW w Poznaniu wyznaczono Adama Kuklińskiego we współpracy z Wacławem Kubiszem do realizowania sprawy ks. Tadeusza Jabłońskiego – notariusza i kanclerza Kurii Metropolitalnej w Poznaniu, który na podstawie dekretu ordynariusza poznańskiego abp. Baraniaka został wyznaczony na kuratora parafii Kotłów w związku z istniejącym tam konfliktem[74].

Sprawa ks. Jabłońskiego jest też egzemplifikacją sposobu działania WdsW w uzgodnieniu ze wszystkimi przedstawicielami władz komunistycznych: funkcjonariuszami SB, władzami terenowej administracji państwowej, sądem i prokuraturą[75]. Na podstawie art. 18 § 1 kk w związku z art. 158 § 1 kk oskarżono ks. Jabłońskiego o podżeganie i inspirowanie bójki, do której doszło 1 listopada 1973 r. na cmentarzu w Kotłowie. Sprawę dochodzeniową nr 52/73 Wydział Śledczy KW MO w Poznaniu zakończył 14 marca 1974 r. Prokurator Powiatowy w Kępnie w dniu 17 maja 1974 r. umorzył warunkowo dochodzenie i zobowiązał podejrzanego do jednorazowego świadczenia pieniężnego w kwocie 1500 zł na rzecz Polskiego Czerwonego Krzyża i opłatę 600 zł na rzecz skarbu państwa. Ksiądz Jabłoński złożył odwołanie, a sędzia Kazimierz Stachowiak z Sądu Powiatowego w Ostrzeszowie w obecności prokuratora Feliksa Kiwiora na posiedzeniu 16 sierpnia 1974 r. postanowił sprawę umorzyć, uzasadniając: „Z okoliczności wynika, że należałoby orzec wobec oskarżonego za popełnienie zarzucanego mu czynu karę, która uległaby darowaniu na mocy ustawy o amnestii z dnia 18.[0]7. 1974 r."[76]. Odpis aktu oskarżenia i odpis postanowienia sądu w Ostrzeszowie prezes Sądu Wojewódzkiego w Poznaniu Lech Domeradzki w dniu 28 sierpnia 1974 r. przedstawił Olgierdowi Samolińskiemu, kierownikowi Wydziału Administracyjnego KW PZPR w Poznaniu, nadmieniając, że nie jest ono jeszcze prawomocne[77]. Ze sprawozdań SB wynika, że sprawę konfliktu w Kotłowie traktowano

[74] AIPN Po, 58/6, Akta personalne ks. Tadeusza Jabłońskiego.

[75] *Ibidem*, Decyzja dyrektora WdsW Edmunda Kędzierskiego, Poznań, 18 I 1974 r., k. 70–82; *ibidem*, Decyzja Aleksandra Wołowicza z UdsW, Warszawa, 22 III 1974 r., k. 79–82; *ibidem*, Pismo Aleksandra Merkera do Kurii Metropolitalnej w Poznaniu, 13 VIII 1974 r., k. 86–87.

[76] *Ibidem*, Postanowienie Sądu Powiatowego w Ostrzeszowie na posiedzeniu w dniu 16 VIII 1974 r., k. 85.

[77] AIPN, 2911/1, Karta E-16 Tadeusza Jabłońskiego. Informacja do naczelnika Wydziału I i III Biura „C" MSW w Warszawie, Poznań, 12 VI 1974 r.; AIPN Po, 0251/43, t. 21/8, Inwentarz spraw Biura„C", poz. 52/73, 8 XI 1973 r.; AIPN Po, 58/6, Pismo prezesa Sądu Wojewódzkiego w Poznaniu Lecha Domeradzkiego do Olgierda Samolińskiego, kierownika Wydziału Administracyjnego KW PZPR

jako jedną z wielu, ale informowano o niej przełożonych w Warszawie. Służyła tam m.in. jako przykład podczas wymiany poglądów między służbami bezpieczeństwa krajów bloku sowieckiego[78].

Wspomnianym wyżej zagadnieniem punktów katechetycznych, oczywiście niejawnie, zajmowali się także funkcjonariusze bezpieczeństwa. Obrazują to działania, które w Komendzie Powiatowej (KP) MO w Koninie prowadzili wobec prawnika z Konina Zbigniewa Okońskiego w okresie od 4 lipca do 22 października 1971 r. w ramach kwestionariusza ewidencyjnego krypt. „Radca". Powodem inwigilacji była pomoc prawna, której udzielał on księżom z Konina i okolic w załatwianiu odwołań od decyzji władz powiatowych w sprawie organizacji punktów katechetycznych. Jak zapisano w dokumentach: „W ostatnim czasie utrzymywał kontakt z reakcyjną częścią kleru powiatu konińskiego"[79].

W działalność świeckich stowarzyszeń katolickich, które nadzorowali urzędnicy WdsW, angażowano znane osoby z różnych środowisk. Przykładem jest sprawa Andrzeja Siemianowskiego (1932–2008) – filozofa, socjologa, publicysty, działacza katolickiego i ekumenisty. Od 1961 r. kierował on poznańskim oddziałem „Więzi". Z redakcji odszedł w 1970 r., ale pozostał w zespole i w dalszym ciągu prowadził spotkania poznańskiego środowiska pisma. W pierwszej połowie lat siedemdziesiątych był członkiem Rady Społecznej Ośrodka Dokumentacji i Studiów Społecznych (do 1976 r.). W latach 1960–1972 SB wykorzystywała go jako KO i TW ps. „Alfa". Celami pozyskania były: zapewnienie dopływu informacji ze środowiska „Więzi" w Poznaniu i KIK w Poznaniu, zabezpieczenie kontaktów sympatyków „Więzi" z ewangelikami i innymi wyznaniami, zdobywanie informacji z ruchu „Znak" i Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie, zwłaszcza jeśli chodzi o komórki koncepcyjne, wykorzystanie do procesów dezintegracyjnych przeprowadzonych przez Wydział IV KW MO ds. SB w Poznaniu w środowisku duchowieństwa[80]. Warto dodać, że TW ps. „Alfa" był wykorzystywany do sprawy operacyjnego rozpracowania krypt. „Wrzos", nr rej. PO 20949[81], którą

w Poznaniu, Poznań, 28 VIII 1974 r., k. 87. Na marginesie trzeba dodać, że sprawa konfliktu w parafii w Kotłowie prowadzona była także przez WdsW w Kaliszu po reformie administracji terytorialnej Polski w 1975 r.; zob. szerzej na temat m.in. K. Białecki, *Reakcje władz na konflikt w Kotłowie i powstanie parafii polskokatolickiej* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1970–1980…*, s. 213–244; L. Wilczyński, *Dzieje archidiecezji poznańskiej…*, s. 125–126.

78 K. Białecki, *Reakcje władz na konflikt w Kotłowie i powstanie parafii polskokatolickiej…*, s. 213–244; L. Wilczyński, *Dzieje archidiecezji poznańskiej…*, s. 125–126.

79 AIPN Po, Karta EAKOI_Po_4_21_1183–1184, Karta E-14.

80 AIPN Po, 007/595, t. 1, 2, Teczka personalna tajnego współpracownika pseudonim „Herbert", „Alfa"; zob. też m.in. K. Białecki, *Klub Inteligencji Katolickiej w Poznaniu*...; AIPN Po, 40/1-2; AIPN Po, 40/3–4; AIPN Po, 40/5-6.

81 SOR krypt. „Wrzos" dotyczyła inwigilacji środowiska akademickiego; później została włączona do SOR krypt. „Gracze" dotyczącej Stanisława Barańczaka, działacza Komitetu Samoobrony Społecznej Komitetu Obrony Robotników.

prowadzili: por. Władysław Świrko, kpt. R. Knapek, ppłk Z. Baranek, płk Z. Będziak, kpt. R. Stasinowski. Oprócz materiałów wytworzonych przez aparat administracyjny zachowały się materiały administracyjne (notatki, sprawozdania, meldunki itp.) sporządzone przez funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa, który niejawnie wspierał urzędników wyznaniowych w ich walce z Kościołem[82].

Zakończenie

Ekipa Edwarda Gierka, aby zmniejszyć ówczesne napięcia społeczne, tylko w niektórych dziedzinach legalizowała stan faktyczny (zezwolenia na budowę części kościołów, wznowienie kontaktów ze Stolicą Apostolską w celu uzyskania wpływu na nominacje biskupów i tzw. lojalizację duchowieństwa)[83]. W latach 1970–1975 celem pracy urzędników wyznaniowych nadal było dążenie do jak najszerszej ateizacji Polaków.

W omawianym okresie WdsW PWRN/UW w Poznaniu prowadził nadzór nad każdą aktywnością instytucji, stowarzyszeń czy osób ze środowisk różnych Kościołów i związków wyznaniowych. Przedstawiciele innych wyznań niż rzymskokatolickie podporządkowywali się bez większych oporów nakazanym kierunkom działania, zwłaszcza w sferze współpracy w ideologicznym kształtowaniu społeczeństwa socjalistycznego. Wyjątkiem była wspólnota wyznaniowa świadków Jehowy, w tym okresie działająca nielegalnie.

Pracownicy poznańskiego WdsW najwięcej czasu poświęcali sprawom związanym z działalnością Kościoła rzymskokatolickiego, mającego w tym okresie ok. 80 proc. wyznawców. Kościół ten stał na straży tożsamości kulturowej Polaków, służąc nie tylko zaspokajaniu potrzeb religijnych i dbając o miejsca kultu przez remonty i budowę świątyń czy cmentarzy. Przeważająca część duchowieństwa z terenu województwa poznańskiego była lojalna wobec metropolity poznańskiego abp. Baraniaka i metropolity gnieźnieńskiego prymasa Wyszyńskiego oraz całego Episkopatu Polski. Ponadto szykany i nękanie ze strony urzędników wyznaniowych w postaci poboru kleryków do wojska, domiarów podatkowych, grzywien za nieprowadzenie ksiąg inwentarzowych i działalność niekontrolowanych przez władze punktów katechetycznych, remonty itp. sprzyjały zacieśnianiu związków duchownych z episkopatem. Była jednak grupa

[82] AIPN Po, 40/4, Nadzór nad stowarzyszeniami – Zrzeszenie Katolików „Caritas", 1964–1979; AIPN, 0639/121, tam m.in. Notatka dotycząca sytuacji w ruchu księży „Caritas" i możliwości dalszego rozwinięcia i zaktywizowania jego działalności, 1971–1973; AIPN, 0639/199, Działalność Zrzeszenia Katolików „Caritas" w latach 1972–1975 – informacje, doniesienia, notatki, korespondencja; R. Łatka, *Arcybiskup Antoni Baraniak jako członek Episkopatu Polski*, cz. 1: *1951–1967*, „Seminare" 2019, nr 3, s. 185–200.

[83] R. Gryz, *Polityka wyznaniowa ekipy Edwarda Gierka* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1970–1980…*, s. 13–33.

księży ulegająca naciskom władz, należąca do Zrzeszenia Katolików „Caritas", tzw. księża caritasowi (dawniej „księża patrioci").

Urzędnicy poznańskiego WdsW w latach 1970–1975 w większości mieli wyższe wykształcenie. Starali się sprawnie realizować komunistyczną koncepcję polityki wyznaniowej, nadzorując także, w koordynacji z KW PZPR w Poznaniu i niejawnymi strukturami bezpieczeństwa, działalność stowarzyszeń katolików świeckich: „Caritas", KIK, PAX czy ChSS. W relacjach między przedstawicielami władzy a środowiskami związanymi z Kościołem katolickim coraz częściej widoczny był jednak opór społeczeństwa wobec komunistów, wymuszający zmianę bądź złagodzenie decyzji WdsW.

Słowa kluczowe: Wydział do spraw Wyznań, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu, Urząd Wojewódzki w Poznaniu, struktury bezreferatowe, wyrobienie partyjne, kontrole ksiąg rachunkowych, likwidacja cmentarzy parafialnych, kontrole izb katechetycznych, nielegalne parafie

Streszczenie

W latach 1970–1975 celem poznańskiego Wydziału do spraw Wyznań, mimo przejęcia władzy przez ekipę Edwarda Gierka, nadal było dążenie do jak najszerszej ateizacji Polaków. Większość z nich miała wyższe wykształcenie. W owym czasie WdsW PWRN/UW w Poznaniu prowadził nadzór nad każdą aktywnością Kościołów oraz związków wyznaniowych i koordynował sprawy odnoszące się do duchowieństwa, realizowane przez inne jednostki, np. Ministerstwo Obrony Narodowej (pobór kleryków do wojska). Przedstawiciele innych wyznań niż rzymskokatolickie podporządkowywali się bez większych oporów nakazanym kierunkom działania, zwłaszcza w sferze współpracy w ideologicznym kształtowaniu społeczeństwa socjalistycznego. Wyjątkiem była wspólnota wyznaniowa świadków Jehowy. WdsW najwięcej czasu poświęcał sprawom związanym z działalnością Kościoła rzymskokatolickiego, mającego w tym okresie ok. 80 proc. wyznawców. Większość duchownych darzyła wielkim zaufaniem prymasa i biskupów, choć była jednak grupa księży ulegająca naciskom władz, należąca do Zrzeszenia Katolików „Caritas", tzw. księża caritasowi (dawniej „księża patrioci"). WdsW starał się sprawnie realizować komunistyczną koncepcję polityki wyznaniowej, nadzorując także, w koordynacji z KW PZPR i niejawnymi strukturami bezpieczeństwa, działalność stowarzyszeń katolików świeckich: „Caritas", KIK, PAX czy ChSS.

Poznańscy urzędnicy wyznaniowi wspierani przez działaczy KW PZPR i funkcjonariuszy SB wykonywali zadania służbowe w zespole dwunastu dobrze wyszkolonych i ideologicznie pewnych osób. Wszyscy należeli do PZPR.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych
Urząd do spraw Wyznań, 127/55
Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu
144/27
Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie
01041/86, 0639/121, 0639/199, 01283/281, 001708/738, Karta EOK-6/63; 2911/1, Karta E-16
Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Delegatura w Bydgoszczy
251/56
Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Poznaniu
22/3, 28/2, t. 1–3, 33/2-4, 38/2, 40/1, 40/2, 40/3, 40/4, 40/5, 40/6, 40/7, 42/2, 42/152, 48/6, 48/10, 51/18, 58/6, 58/10, 62/127, 62/143, 62/145, 62/146, 62/149, 63/114, 63/180, 548/38, 548/39, 822/78733, 822/86336, 822/20346, 822/106892, 822/33202, 853/1725, 877/679, 06/82/8, 06/208/1, 084/370, 084/2942, 084/2700, 0251/43, t. 21/8, 007/595, t. 1, 2, 00188/4, 00188/7, 0029/822, Karta E-14, EAKOI_Po_4_21_1183–1184; Karta E-O-4/74, EAKOI_Po_4_37_4125-4126; Karta EO-4/62, EAKOI_Po_4_12_5107
Archiwum Państwowe w Poznaniu
Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, 206, 10178
Archiwum Parafii pw. św. Marcina i św. Piotra w Okowach
Archiwum Zakładowe Wielkopolskiego Urzędu Wojewódzkiego
3211/150, 3211/153, 1507/191, 223928, 4120/8

Źródła drukowane

„Rocznik Archidiecezji Poznańskiej na rok 2018".
„Rocznik Archidiecezji Poznańskiej" 2000.
Dz.U. 1970, nr 7, poz. 56.
Dz.U. 1975, nr 16, poz. 91.
Dz.U. 1975, nr 17, poz. 92.
Eisler J., Żaryn J., *Grudzień 1970 r. w oczach Episkopatu Polski*, „Polska 1944/45–1989. Studia i materiały" 2006, nr 7.
Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945–2000, wstęp i oprac. J. Żaryn, Poznań 2006.
M.P. 1975, nr 26, poz. 166.

Wspomnienia

Fortuniak Z., *Moja życiowa droga (Część I – Do święceń biskupich)* [w:] *Zawsze z Tobą. Księga pamiątkowa ofiarowana biskupowi Zdzisławowi Fortuniakowi na pięćdziesięciolecie kapłaństwa*, Poznań 2013.

Jacuński Z., „Jacyna", *Żołnierski chleb alumnów. Bartoszyce 1970–1972*, Częstochowa 2020.

Medycka K., *Stare Winogrady. Pionierski okres. Wspomnienia z lat 1932–1969*, Poznań 2013.

Schudy S., *Ratajskie parafie. Świadectwo tamtych dni*, „Kronika Miasta Poznania" 2001, nr 3.

Stanisławski J., *Zebrane ułomki. Moje wspomnienia*, Poznań 2017.

Źródła wywołane

Relacja ks. kan. Henryka Nowaka, Poznań 2018.

Relacja śp. ks. prałata Włodzimierza Okoniewskiego, 23 XI 2010 r.

Relacja ks. prałata dr. Antoniego Ponińskiego, 22 VIII 2020 r.

OPRACOWANIA

Barełkowska I., Karwat J., *Górczyńska nekropolia*, „Kronika Miasta Poznania" 2002, nr 1.

Białecki K., *Klub Inteligencji Katolickiej w Poznaniu w latach 1956–1991*, Poznań 2012.

Białecki K., *Reakcje władz na konflikt w Kotłowie i powstanie parafii polskokatolickiej* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1970–1980*, red. K. Białecki, Poznań 2010.

Cmentarz zasłużonych na Wzgórzu św. Wojciecha w Poznaniu, red. M.A. Smoczkiewiczowa, Warszawa–Poznań 1982.

Dziurok A., *Metody walki aparatu bezpieczeństwa z Kościołem katolickim. Przykłady działań dezintegracyjnych Służby Bezpieczeństwa w latach sześćdziesiątych XX wieku* [w:] *Stosunki państwo–Kościół w Polsce 1944–2010. Studia i materiały*, red. R. Łatka, Kraków 2013.

Frankowska M., Rutkowska I., Zenkteler S., *Urząd Wojewódzki Poznański 1973–1985* [w:] *Wojewódzkie organy administracji państwowej w Poznaniu 1945–1985. Struktury organizacyjne i zarys kompetencji*, red. S. Kłys, Poznań 1986.

Gawryszewski A., *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005.

Gryz R., *Między liberalizacją a dezintegracją. Stosunki państwo–Kościół w latach siedemdziesiątych* [w:] *Stosunki państwo–Kościół w Polsce 1944–2010. Studia i materiały*, red. R. Łatka, Kraków 2013.

Gryz R., *Polityka wyznaniowa ekipy Edwarda Gierka* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1970–1980*, red. K. Białecki, Poznań 2010.

Hałas H., *Dębieckie cmentarze*, „Kronika Miasta Poznania" 2004, nr 1.

Handke W., *Ogniem próbowany… Ostatni proboszcz całego Leszna ks. Teodor Korcz (1903–1981)*, Leszno 2016.

Jankowiak A., *Konflikt wokół składania przysięgi na wierność PRL-owi przez księży w Wielkopolsce w latach siedemdziesiątych* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1970–1980*, red. K. Białecki, Poznań 2010.

Jankowiak S., *Szydlak i inni*, „Kronika Miasta Poznania" 2016, nr 1.

Jastrząb Ł., *Likwidacje cmentarzy rzymskokatolickich w Poznaniu po 1945 roku*, Poznań 2012.

Kaliski B., *Kościół gnieźnieński wobec presji laicyzacyjnej państwa w latach siedemdziesiątych XX wieku* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznanionych w Wielkopolsce w latach 1956–1970*, red. K. Białecki, Poznań 2009.

Karp P., Koteluk D., *Przymusowa „Służba Polsce" na przykładzie województwa poznańskiego*, „Biuletyn IPN" 2011, nr 5–6.

Krajkowski L., *Cmentarz Zasłużonych Wielkopolan (dawniej Starofarny) na Wzgórzu św. Wojciecha w Poznaniu*, „Gens. Kwartalnik Towarzystwa Genealogiczno-Heraldycznego" (Poznań) 1991, nr 4.

Krajkowski L., *Zabytkowy Cmentarz Górczyński parafii Matki Boskiej Bolesnej w Poznaniu 1910–2010*, Poznań 2010.

Łatka R., *Arcybiskup Antoni Baraniak jako członek Episkopatu Polski*, cz. 1: *1951–1967*, „Seminare" 2019, nr 3.

Łatka R., *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*, Warszawa 2019.

Małyszko S., *Pleszewskie cmentarze*, „Kronika Wielkopolski" 2006, nr 1.

Matusik P., *Mater Dolorosa. U początków parafii Matki Boskiej Bolesnej na Świętym Łazarzu 1895–1913*, „Kronika Miasta Poznania" 1998, nr 3.

Miłosz J., *Świadkowie Jehowy w dobie gierkowskiego otwarcia* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1970–1980*, red. K. Białecki, Poznań 2010.

Nowak P., *Dzieje parafii św. Katarzyny Aleksandryjskiej we Wronkach*, Poznań 2011.

Pastuszewski S., *Biskupi gnieźnieńscy w procesie przeciwstawiania się komunizacji i ateizacji Bydgoszczy w latach 1945–1981* [w:] *Biskupi w rzeczywistości politycznej Polski „ludowej"*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.

Polska 1944–1991. Informator historyczny. Struktury i ludzie, cz. 1, red. A. Kochański *et al.*, Warszawa 2022.

Polska 1944–1991. Informator historyczny. Struktury i ludzie, cz. 2, red. A. Kochański *et al.*, Warszawa 2022.

Poniński A., *Kapłani pracujący w diecezji włocławskiej na terenie województwa bydgoskiego zaangażowani w początki ruchu księży-patriotów*, „Studia Włocławskie" 2014, t. 16.

Reczek R., *Laicyzacja szkół w Wielkopolsce w okresie rządów Władysława Gomułki* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1956–1970*, red. K. Białecki, Poznań 2009.

Reczek R., *Życie społeczno-polityczne w Wielkopolsce w latach 1956–1970*, Poznań 2008.

Setlak A., *Służba wojskowa alumnów WSD w PRL i jej ocena w wypowiedziach alumnów rezerwistów. Studium historyczno-socjologiczne na przykładzie Bartoszyc*, Olsztyn 2002.

Świtała T., *Władze miasta Poznania*, „Kronika Miasta Poznania" 1974, nr 2.

Wilczyński L., *Dzieje archidiecezji poznańskiej w XX wieku i na początku XXI wieku*, Poznań 2020.

Wilczyński L., *Pobór kleryków do wojska jako forma represji władz komunistycznych wobec Kościoła katolickiego. Alumni-żołnierze archidiecezji poznańskiej*, „Ecclesia. Studia do dziejów Wielkopolski" 2017, t. 12.

Wojciechowski G., *Struktura aparatu wykonawczego Wojewóczkiej Rady Narodowej w Poznaniu 1950–1973* [w:] *Wojewódzkie organy administracji państwowej w Poznaniu 1945–1985. Struktury organizacyjne i zarys kompetencji*, red. S. Kłys, Poznań 1986.

Wojcieszyk E., *Działalność ks. proboszcza Antoniego Łassy w Koninie w latach 1980–1981. Próba portretu* [w:] *„Solidarność" 1980–1981 w kraju i w Wielkopolsce. Szkice do portretu*, red. K. Brzechczyn, Poznań 2016.

Wojcieszyk E., *„Fanatycy" i inni. Opór Wielkopolan wobec komunistów w latach 1945–1970. Wybrane zagadnienia*, Poznań–Warszawa 2019.

Wojcieszyk E., *Parafia św. Maksymiliana Kolbe w Koninie* [w:] *Encyklopedia „Solidarności". Opozycja w PRL 1976–1989*, t. 3, Warszawa 2019.

Wojcieszyk E., *Wydział ds. Wyznań w Poznaniu – charakterystyka organizacji i działalności kierownictwa 1950–1970* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.

Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003.

Żurek J., *Ruch „księży patriotów" w województwie katowickim w latach 1949–1956*, Warszawa–Katowice 2009.

MATERIAŁY INTERNETOWE

Czwołek A., *Służba wojskowa alumnów w PRL (na przykładzie 54. Szkolnego Batalionu Ratownictwa Terenowego w Bartoszycach)*, https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/864/KLIO.2011.046,Czwolek.pdf, dostęp 28 XII 2020 r.

Historia klasztoru w Niedźwiadach k. Kalisza, historiaklasztoruhttps://karmelicibosi.pl/kontakty/klasztor-pw-najsw-imienia-maryi-i-sw-jozefa-sanktuarium-matki-bozej-nieustajacej-pomocy/, dostęp 22 VIII 2020 r.

Historia parafii, http://maksymiliankolbe.com/historia-parafii/, dostęp 28 XII 2020 r.

Jankowiak S., *Lekcje religii w stosunkach państwo–kościół po przełomie październikowym*, http://www.filipini.poznan.pl/art.php?tresc-32, dostęp 26 VIII 2020 r.

Pachowicz C., *Śliwiński Andrzej Wiesław* [w:] *Słownik Pilan***,** http://www.tmmp.pila.pl/sp_sliwinski.html, dostęp 3 XII 2020 r.

Schmidt Aleksander, https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/113277, dostęp 3 XII 2020 r.

Skrzypalik P., *Cyfrowe Lapidarium Poznania. Archiwum Społecznie Zaangażowane*, https://e-lapidarium.pl, dostęp 10 V 2022 r.

Elżbieta Wojcieszyk – doktor habilitowana nauk humanistycznych w zakresie historii, pracownik Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Poznaniu od 2001 r.; zajmuje się badaniami historii najnowszej Polski. Redaktorka czterotomowego opracowania *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych na Środkowym Nadodrzu 1945–1989* (Poznań–Warszawa 2012–2016). Współautorka albumu *Arcybiskup Antoni Baraniak 1904–1977* (wraz z R. Łatką i R. Reczkiem, Poznań–Warszawa 2017) oraz współredaktorka opracowania *Wielkopolskie drogi do niepodległości. Powstanie wielkopolskie 1918–1919. Historie lokalne* (wraz z O. Bergmannem, Poznań–Warszawa 2018). Autorka książek: *Działalność Rady Miasta Poznania 1919–1939 i losy poznańskich radnych* (Poznań 2012), *Duszpasterstwo młodzieży Archidiecezji Poznańskiej w latach 1945–1989* (Poznań 2014), *„Fanatycy" i inni. Opór Wielkopolan wobec komunistów w latach 1956–1970. Wybrane zagadnienia* (Poznań 2019) oraz wielu artykułów, m.in. publikowanych w ramach Centralnego Projektu Badawczego IPN „Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Polsce w latach 1944–1989".

DZIAŁALNOŚĆ – WYBRANE ASPEKTY

Bartłomiej Noszczak
IPN Warszawa
ORCID: 0000-0003-2993-3149

Koalicja „wyznaniowców". Międzynarodowe kontakty Urzędu do spraw Wyznań – faza dojrzała (1956–1989)

Opracowania monograficzne dotyczące Urzędu do spraw Wyznań (UdsW) ogniskowały się dotychczas głównie na analizie jego struktury organizacyjnej, zakresu działania oraz realizacji – w makro- i mikroskali – zasad polityki wyznaniowej kształtowanej przez komunistyczną monopartię[1]. Dopiero niedawno, gdyż w 2018 r., ks. Dominik Zamiatała przybliżył w dwóch odrębnych tekstach wybrane zagadnienia z zakresu historii międzynarodowych kontaktów tego podmiotu. Jeden z nich dotyczył roboczych spotkań pracowników polskiej i czechosłowackiej administracji wyznaniowej, a drugi współpracy wydziałów wyznaniowych państw bloku wschodniego podejmowanej w ramach wspólnych narad[2]. Do momentu ukazania się drukiem tych artykułów

[1] Z prac wydanych po przełomie politycznym 1989 r.: K. Białecki, *Urząd do spraw Wyznań wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Wybrane zagadnienia*, „Roczniki Humanistyczne" 2018, t. 66, z. 2, s. 9 i n.; T. Gajowniczek, *Przyczyny powstania i główne cele działalności Urzędu ds. Wyznań jako narzędzia realizacji polityki wyznaniowej władz na początku Polski Ludowej*, „Rocznik Dobromiejski" 2007, t. 1, s. 239 i n.; M. Krawczyk, *Działalność Urzędu do Spraw Wyznań w zakresie tworzenia i obsady stanowisk kościelnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach" 2013, nr 97, s. 143 i n.; *idem*, *Urząd do Spraw Wyznań a funkcjonowanie seminariów duchownych i służba wojskowa kleryków. Studium historyczno-prawne*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach" 2016, nr 35, s. 31 i n.; *idem*, *Urząd do Spraw Wyznań a kwestia własności kościelnych majątków poniemieckich na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach" 2014, nr 100, s. 119 i n.; R. Michalak, *Koncepcja „redukcjonizmu religijnego" w programie Urzędu do Spraw Wyznań i organizacji proateistycznych* [w:] *Interpretacje polityki. Księga pamiątkowa dedykowana prof. Mariuszowi Gulczyńskiemu w 80. rocznicę urodzin*, red. R. Bäcker i in., Toruń 2010; H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisz, M. Ordon, Lublin 2005, s. 33 i n.; A. Nowakowski, *Administracja spraw wyznaniowych w powojennej Polsce*, „Kościół i Prawo" 1998, nr 13, s. 30 i n.

[2] D. Zamiatała, *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS (zarys problemów)*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2018, nr 2, s. 259 i n.; *idem*, *Współpraca wydziałów wyznaniowych państw bloku wschodniego (wspólne narady)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne" 2018, nr 109, s. 373 i n.

problem interakcji między podmiotami administracji wyznaniowej w państwach za żelazną kurtyną nie był przedmiotem osobnych badań naukowych – nie tylko w literaturze krajowej, lecz także zagranicznej.

Niedostatek dotyczący poznania tego dość istotnego obszaru funkcjonowania UdsW wypełniła w pewnym zakresie napisana przeze mnie książka *Międzynarodówka antykościelna. Współpraca polskiego Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach komunistycznych (1954–1989) – preliminaria badawcze* (Warszawa 2020), której przedmiotem była analiza dwu- i wielostronnych kontaktów urzędu z analogicznymi instytucjami w państwach komunistycznych Europy i świata. Do jej napisania wykorzystałem m.in. wyniki własnych badań, dotyczących relacji polskiego aparatu wyznaniowego z jego odpowiednikami w krajach „demokracji ludowej" w latach 1954–1962[3]. Książka poszerzyła, a w niektórych przypadkach również skorygowała ustalenia dokonane w tym zakresie przez ks. Zamiatałę. Niniejszy artykuł jest syntetycznym podsumowaniem informacji zawartych w monografii o międzynarodowych kontaktach polskiego pionu wyznaniowego.

Przez cztery pierwsze lata działalności UdsW nie utrzymywał praktycznie żadnych bezpośrednich kontaktów instytucjonalnych ze swoimi odpowiednikami w państwach komunistycznych. Ze względu na brak informacji źródłowych trudno jest dotychczas jednoznacznie ustalić, jakie były powody tego stanu rzeczy. Hipotetycznie mogło to wynikać ze słabości polskiego aparatu wyznaniowego, który w początkowym okresie funkcjonowania zmagał się z wieloma problemami na szczeblu centralnym i w terenie[4]. Dotyczyły one przede wszystkim małej liczby pracowników etatowych oraz ich nieodpowiedniego przygotowania merytorycznego do wykonania poruczeń zleconych przez aparat władzy. W ciągu pierwszych kilku lat działalności UdsW budował własną strukturę i wypracowywał mechanizmy działania, dotyczące m.in. interakcji z innymi podmiotami administracji państwowej odpowiedzialnymi za realizację polityki wyznaniowej – w pierwszej kolejności z aparatem policyjnym. Urząd od samego początku swego istnienia stanął przed poważnymi wyzwaniami w obrębie polityki wyznaniowej, zwłaszcza że w latach 1950–1954, czyli w apogeum stalinizmu w Polsce, nastąpiła kulminacja jej represyjnego kursu. Sprawna realizacja dyrektyw płynących z ośrodków decyzyjnych komunistycznego państwa wymagała od pracowników administracji wyznaniowej dobrej znajomości środowiska kościelnego (dotyczyło to w pierwszej kolejności hierarchicznego Kościoła katolickiego), koordynacji działań i biegłej znajomości

[3] B. Noszczak, *Antykościelna międzynarodówka. Współpraca polskiego Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach „demokracji ludowej"*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2019, nr 1, s. 406 i n.

[4] Por. *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.

obowiązujących przepisów prawnych. Z tym wszystkim bywało różnie – zwłaszcza na szczeblu terenowym. W tym kontekście zupełnie trafna wydaje się konstatacja towarzyszy z Czechosłowacji, którzy w maju 1957 r. ocenili, iż początkowy brak wzajemnych kontaktów między UdsW a jego odpowiednikiem u południowych sąsiadów wynikał m.in. z tego, że strona polska „i tak miała dość kłopotów"[5].

Niezależnie od tej sytuacji pierwsze kierownictwo pionu wyznaniowego z dyrektorem Antonim Bidą na czele zapewne nie odczuwało również większej potrzeby utrzymywania ożywionych kontaktów międzynarodowych z analogicznymi strukturami. W „instytucjonalnym dialogu" polski urząd nie miał jeszcze zbyt wiele do powiedzenia – głównie ze względu na brak doświadczenia i przygotowania kadr. Zapewne barierę stanowiły w tym przypadku również względy polityczne związane ze stalinowską „histerią zagrożeń" i wynikającą z nich reglamentacją międzynarodowych kontaktów Polski Ludowej. Być może Bida nie miał też odpowiedniego wyczucia znaczenia tego rodzaju spraw dla polityki wobec Kościołów i związków wyznaniowych. Zanim został dyrektorem urzędu, pełnił przecież dość odległe od zakresu jego zadań funkcje w aparacie komunistycznego państwa; był kolejno: dyrektorem departamentu w Ministerstwie Informacji i Propagandy (1945–1947), dyrektorem Biura Prasy i Informacji w Prezydium Rady Ministrów (1947–1949) oraz p.o. naczelnym dyrektorem Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (1949–1950).

Dopiero z czasem – wraz z przemianami politycznymi i rosnącą profesjonalizacją pracy UdsW – podmiot ten zaczął zwracać większą uwagę na międzynarodowe zagadnienia wyznaniowe, co współgrało z zacieśnianiem się jego relacji z bliźniaczymi organami w państwach komunistycznych. Nie zmienia to faktu, że brak zainteresowania współpracą z „bratnimi" podmiotami niezbyt dobrze świadczył o kierownictwie urzędu, które mogło przecież dzięki niej wiele zyskać – zwłaszcza w zakresie wymiany doświadczeń z towarzyszami z Czechosłowacji, którym w latach pięćdziesiątych praktycznie udało się podporządkować Kościół katolicki państwu (oczywiście mieli pod tym względem łatwiejsze zadanie niż ich polscy koledzy, gdyż potencjał Kościoła w ich państwie był mniejszy, zwłaszcza w Czechach[6]).

Kilkuletni brak kontaktów UdsW z jego odpowiednikami w państwach „demokracji ludowej" nie tylko wpływał niekorzystnie na jego działalność, lecz także stawiał pod znakiem zapytania skuteczną realizację skoordynowanej polityki wyznaniowej

---

[5] Archiwum Akt Nowych (AAN), Urząd do spraw Wyznań (dalej: UdsW), 31/650, Notatka attaché ambasady PRL w Pradze Waleriana Bołtacza na temat jego rozmowy z kierownikiem Państwowego Urzędu do spraw Kościoła Karelem Hrůzą, Praga, 28 V 1957 r., k. 2.

[6] *Brány pekelné ji nepřemohou. Kapitoly z pronásledování církví v Československu kolem roku 1950*, red. P. Kubín, Praha 2017; P. Jakubčin, *Pastieri v osídlach moci. Komunistický režim a katolícki kňazi na Slovensku v rokoch 1948–1968*, Bratislava 2012; K. Kaplan, *Stát a církev v Československu v letech 1948–1953*, Brno 1993.

w tej części Europy, która była podporządkowana Związkowi Sowieckiemu[7]. Sytuacja zmieniła się pod tym względem we wrześniu 1954 r., gdy doszło do pierwszej oficjalnej wymiany korespondencji między urzędami wyznaniowymi polskim i czechosłowackim. Nie wiadomo dokładnie, do kogo należała inicjatywa w tej sprawie. Nie można wykluczyć, że pierwszy krok na drodze do nawiązania zacieśnionej i sformalizowanej współpracy podjął UdsW, kierowany przez zaufanego partyjnego towarzysza Jana Izydorczyka. W styczniu 1955 r. odbyła się pierwsza wizyta kierownictwa UdsW w Pradze (tym razem impuls do spotkania wyszedł zapewne ze strony czechosłowackiej), która była kamieniem milowym współpracy instytucjonalnej polskiej administracji wyznaniowej z jej odpowiednikami w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, a później także świata[8].

Na problem zacieśnienia przez UdsW współpracy z bliźniaczymi podmiotami wskazał następca Izydorczyka Marian Zygmanowski. Dostrzegając kryzys pionu wyznaniowego, w grudniu 1955 r. sformułował program reform, w którym m.in. podkreślił potrzebę utrzymywania systematycznie rosnącej liczby kontaktów z zagranicą[9].

Interakcje UdsW z bliźniaczymi podmiotami w innych państwach komunistycznych nie należały początkowo do najbardziej udanych. Większą inicjatywę wykazywały na tym polu podmioty administracji wyznaniowej Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej (CSRS) i Węgierskiej Republiki Ludowej (WRL), które już wcześniej utrzymywały dość ożywione relacje o charakterze instytucjonalnym nie tylko między sobą, lecz także z innymi urzędami wyznaniowymi, z urzędem sowieckim na czele. Prawdopodobnie ze względu na wciąż niedostateczne przygotowanie merytoryczne kadry, brak doświadczenia w nawiązywaniu i utrwalaniu międzynarodowych kontaktów oraz pewną wstrzemięźliwość co do tej formy relacji UdsW nie wywiązywał się ze swoich zobowiązań wobec towarzyszy z CSRS i WRL, które dotyczyły przede wszystkim wymiany informacji o realizacji polityki wyznaniowej wobec Kościoła katolickiego. Tymczasem strony czechosłowacka i węgierska przestrzegały umów i regularnie przesyłały sprawozdania do Warszawy. Istnieją przesłanki, by powątpiewać, czy początkowe wizyty i rewizyty pracowników urzędów wyznaniowych „bratnich państw" zmieniały cokolwiek na lepsze w tej kwestii.

---

[7] T.A. Chumachenko, *Church and State in Soviet Russia. Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev years*, tłum. E.E. Roslof, New York 2015.

[8] Sprawozdanie z tego wydarzenia: AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 7.

[9] Treść całego dokumentu: AAN, UdsW, 144/1, Pismo dyrektora UdsW Mariana Zygmanowskiego do premiera Józefa Cyrankiewicza w sprawie konieczności przeprowadzenia reform w podległej mu instytucji, Warszawa, 6 XII 1955 r., k. 60 i n.

Swoista (samo)izolacja UdsW w kontaktach z jego odpowiednikami w państwach bloku wschodniego, szczególnie widoczna w latach 1950–1955, była niekorzystna, ponieważ ograniczała orientację jego kierownictwa, a pośrednio także aparatu partyjno-państwowego, w sprawach polityki wyznaniowej w skali międzynarodowej. Z tego powodu urząd miał słabe rozeznanie polityki wobec Kościołów i związków wyznaniowych poszczególnych państw komunistycznych oraz światowej polityki międzykościelnej, ruchu ekumenicznego, działalności organizacji wyznaniowych, np. Światowej Federacji Luterańskiej, Światowego Związku Kościołów Reformowanych itp.

Pewien przełom nastąpił dopiero w maju 1957 r., kiedy strona czechosłowacka wyszła z inicjatywą zacieśnienia współpracy instytucjonalnej administracji wyznaniowej w państwach „demokracji ludowej"[10]. Prawdopodobnie była to akcja skonsultowana z „czynnikami moskiewskimi", która miała na celu nawiązanie kontaktów między podmiotami administracji wyznaniowej w Czechosłowacji, NRD, Polsce, Rumunii, na Węgrzech i w Związku Sowieckim. Bezpośrednim impulsem do tej inicjatywy mogło być również (brak wiedzy pochodzącej ze źródeł historycznych uniemożliwia jeszcze stawianie bardziej stanowczych tez) zaostrzenie polityki wyznaniowej w Związku Sowieckim przez ekipę I sekretarza Komitetu Centralnego (KC) Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego Nikity Chruszczowa. Istotny w tym kontekście był zamysł aparatu władzy na Kremlu dotyczący wykorzystania Kościołów niechrześcijańskich (głównie protestanckich) i tzw. światowego ruchu pokoju do prowadzenia globalnej polityki zgodnej z interesami Kraju Rad. Zapewne nie było przypadkiem, że od końca lat pięćdziesiątych administracja wyznaniowa „bratnich państw" zaczęła poświęcać swoje międzynarodowe spotkania tym właśnie problemom. Impulsem do zacieśnienia instytucjonalnych więzi łączących podmioty komunistycznej administracji wyznaniowej oraz koordynacji polityki wyznaniowej państw „demokracji ludowej" był również odnotowany w drugiej połowie lat pięćdziesiątych w państwach bloku wschodniego wzrost aktywności religijno-społecznej Kościoła greckokatolickiego.

Pierwsza wielostronna narada z udziałem przedstawicieli administracji wyznaniowej państw „demokracji ludowej" oraz odpowiedzialnych za politykę wyznaniową członków komitetów centralnych partii komunistycznych odbyła się w Pradze w 1956 r. Następne zorganizowano w Budapeszcie (2–5 września 1957 r.), Berlinie (11–17 października 1960 r.) i Karlowych Warach (17–20 maja 1961 r.)[11]. Ważne znaczenie dla tej formy kontaktów miała zwłaszcza konferencja w Budapeszcie, podczas

[10] AAN, UdsW, 31/650, Notatka attaché ambasady PRL w Pradze Waleriana Bołtacza na temat jego rozmowy z kierownikiem PUdsK Karelem Hrůzą, Praga, 28 V 1957 r., k. 2.

[11] AAN, UdsW, 140/2, Notatka zastępcy kierownika UdsW Aleksandra Merkera na temat narad kierowników urzędów do spraw wyznań krajów „demokracji ludowej", [Warszawa], 27 VII 1977 r., k. 86. Dotychczas niewiele wiadomo o przebiegu trzech pierwszych narad. Por. B. Noszczak, *Antykościelna*

której uznano za konieczne ich dalsze podtrzymywanie oraz rozszerzanie o inne państwa „demokracji ludowej".

Na działalność pionów wyznaniowych wpływała również dynamika wydarzeń zachodzących na scenie politycznej. Silnymi impulsami do zacieśnienia współpracy komunistycznych pionów wyznaniowych były pontyfikat Jana XXIII oraz obrady Soboru Watykańskiego II (1962–1965). W tym okresie w komunistycznym supercentrum władzy na Kremlu wzrosło zainteresowanie prowadzeniem z Kościołem katolickim dialogu, który miał na celu realizację partykularnych interesów politycznych ZSRS i jego satelitów. Jak zauważył Andrzej Grajewski, sowieccy analitycy zaczęli wtedy postrzegać Stolicę Apostolską nie tylko jako sojusznika Zachodu, lecz także samodzielny podmiot, który posiadał własne interesy i próbował samodzielnie funkcjonować na arenie międzynarodowej[12]. Przykładem tej tendencji była podjęta przez papieską dyplomację na początku lat sześćdziesiątych decyzja o zapoczątkowaniu nowego, bardziej otwartego kursu polityki wschodniej Watykanu, co znalazło odzwierciedlenie m.in. podczas obrad soboru powszechnego.

Dodatkowym katalizatorem zacieśnienia się współpracy „bratnich" pionów wyznaniowych mogły być również perturbacje w globalnej polityce, a zwłaszcza zaogniająca się rywalizacja supermocarstw, która miała w latach sześćdziesiątych liczne odsłony „lokalne" z kryzysami berlińskim i kubańskim oraz wojną w Wietnamie na czele.

Nie było zatem przypadkiem, że w tym właśnie okresie międzynarodowe kontakty UdsW systematycznie się rozszerzały i pogłębiały. Wzrosła wyraźnie liczba spotkań o charakterze dwustronnym i wielostronnym, organizowanych zarówno w Polsce, jak i w innych państwach wspólnoty komunistycznej. Poszerzone zostało spektrum omawianych w ich trakcie problemów, tematów.

W całym okresie swojej działalności peerelowski aparat wyznaniowy utrzymywał mniej lub bardziej zażyłe relacje z dwunastoma podmiotami odpowiedzialnymi za politykę wobec Kościołów i związków wyznaniowych: afgańskim Ministerstwem do spraw Religii; bułgarskim Komitetem do spraw Kultów Religijnych; chińskim Urzędem do spraw Wyznań; czechosłowackim Sekretariatem do spraw Kościelnych oraz odpowiednimi sekretariatami w ministerstwach kultury czeskim i słowackim; enerdowskim Sekretariatem Stanu do spraw Kościelnych; jugosłowiańskim Urzędem do spraw Stosunków ze Wspólnotami Religijnymi; kubańskim Wydziałem Oświaty, Kultury i Sportu KC Komunistycznej Partii Kuby; mongolską Radą do spraw Religii; rumuńskim Departamentem Spraw Religijnych; sowieckimi Radami do spraw Kultów

międzynarodówka…; D. Zamiatała, *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS…*, s. 259 i n.; *idem*, *Współpraca wydziałów wyznaniowych…*, s. 374–375.

[12] A. Grajewski, *Relacje między PRL a Stolicą Apostolską w latach 1958–1966 w kontekście watykańskiej „polityki wschodniej". Zarys problematyki* [w:] *Kościół i Prymas Stefan Wyszyński 1956–1966*, red. A. Dziurok, Katowice–Kraków 2008, s. 51.

Religijnych oraz do spraw Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, które w 1965 r. połączono w Radę do spraw Religii; wietnamskim Wydziałem do spraw Wyznań; węgierskim Państwowym Urzędem do spraw Kościelnych[13]. Przed 1962 r. nie utrzymywano relacji z administracją wyznaniową Afganistanu, Chin, Jugosławii, Kuby i Mongolii.

Interakcje UdsW z analogicznymi podmiotami administracji państwowej w Europie i na świecie miały na celu głównie wymianę doświadczeń w sprawach wewnętrznej i międzynarodowej polityki wyznaniowej. W tematyce dwustronnych i wielostronnych spotkań pojawił się w latach sześćdziesiątych nowy wątek, związany z szeroko rozumianą sytuacją międzynarodową, w tym zwłaszcza konfrontacją na linii Wschód–Zachód. Analitycy ze Związku Sowieckiego dostrzegli możliwość wykorzystania pokojowych inicjatyw Stolicy Apostolskiej do osłabienia potencjału militarnego i ofensywnego państw kapitalistycznych z USA na czele[14]. Moskwa wykonała wtedy gesty dobrej woli, które miały ułatwić nawiązanie relacji z dyplomacją watykańską. W tym samym duchu Kreml wpływał na swoich satelitów za żelazną kurtyną. Obustronne kontakty zaowocowały m.in. wizytami kard. Franza Königa w Jugosławii i na Węgrzech oraz misjami dyplomatycznymi prałata Agostina Casarolego do krajów Europy Środkowo-Wschodniej. We wrześniu 1964 r. zostało podpisane porozumienie Stolicy Apostolskiej z władzami Węgier. W Czechosłowacji nastąpiły nowe nominacje biskupie.

Problematyka wyznaniowa wykroczyła tym samym poza ściśle rozumiane kwestie wyznaniowe i stała się elementem zimnowojennej rozgrywki politycznej. Piony administracji wyznaniowej „bratnich państw" miały za zadanie sterować poczynaniami ludzi Kościołów i związków wyznaniowych zgodnie z kierunkiem wyznaczonym przez komunistów. Dotyczyło to zwłaszcza wzmacniania tendencji pacyfistycznych – rozbrojenia i popierania tzw. ruchu pokojowego.

Urząd do spraw Wyznań utrzymywał kontakty bilateralne i multilateralne ze swoimi odpowiednikami w państwach „demokracji ludowej" za pośrednictwem narad, konferencji i spotkań roboczych, a także – rzadziej – korespondencji i bezpośrednich rozmów telefonicznych. Międzyinstytucjonalny dialog pracowników aparatu wyznaniowego odbywał się czasem w ramach mniej sformalizowanych spotkań, np. dyskusji kuluarowych „poza protokołem", a nawet przy okazji wyjazdów turystycznych.

Od lat sześćdziesiątych spotkania stały się częstsze i były coraz lepiej zorganizowane. Wypracowano sprawne mechanizmy obopólnych kontaktów. W przygotowywaniu

---

[13] AAN, UdsW, 62/20, Informacja dla MSZ o planowanych zamierzeniach w stosunkach UdsW z zagranicą w 1980 r., poufne, [Warszawa, październik 1979 r.], k. 464–465.

[14] We wrześniu 1961 r. Jan XXIII wydał orędzie nawołujące do pokojowego rozwiązania kryzysu berlińskiego, a w październiku następnego roku skierował apel o pokojowe rozwiązanie kryzysu kubańskiego. Więcej o nadziejach, jakie komuniści wiązali z tym papieżem, zob. w: W. Kucharski, *Komuniści i Watykan. Polityka komunistycznej Polski wobec Stolicy Apostolskiej 1945–1974*, Warszawa 2019, s. 206 i n.

instytucjonalnych konwentów pomagały polskiemu urzędowi państwowe instytucje, z Urzędem Rady Ministrów i Ministerstwem Spraw Zagranicznych na czele. Sprawy związane z ważniejszymi służbowymi wyjazdami zagranicznymi czy przyjmowaniem towarzyszy z „bratnich państw" w Polsce pracownicy UdsW w różnych okresach konsultowali i uzgadniali z członkami Biura Politycznego KC PZPR – Stanisławem Kanią, Franciszkiem Mazurem, Jerzym Morawskim, Józefem Tejchmą i Wydziału Administracyjnego KC PZPR – Kazimierzem Witaszewskim.

W związku z bardziej intensywnym rozwojem międzynarodowych kontaktów z bliźniaczymi podmiotami UdsW rozbudowywał swoje struktury. 1 stycznia 1972 r. została powołana Sekcja Informacji i Dokumentacji, która przejęła część kompetencji Wydziału Ogólnego. Do zadań tej komórki należało m.in. analizowanie bieżącej sytuacji i tendencji panujących w Kościele katolickim; badanie polityki Stolicy Apostolskiej; gromadzenie materiałów dotyczących sytuacji wyznaniowej w poszczególnych krajach świata, zwłaszcza w zakresie stosunków państwo – Kościół katolicki; gromadzenie i sukcesywne opracowywanie krótkich monografii poświęconych działalności ważniejszych międzynarodowych stowarzyszeń wyznaniowych[15].

Międzynarodowe spotkania organizowane w ramach kontaktów wielostronnych UdsW miały zazwyczaj charakter studyjny. Ich celem była wymiana doświadczeń w zakresie polityki wyznaniowej oraz ustalanie wspólnego stanowiska w kwestiach dotyczących działalności Kościołów i związków wyznaniowych w aspekcie międzynarodowym. W najważniejszych naradach, konferencjach i spotkaniach roboczych uczestniczyli najczęściej dyrektorzy i/lub wicedyrektorzy urzędu oraz naczelnicy jego wydziałów. Czasem towarzyszyli im również naczelnicy wojewódzkich wydziałów do spraw wyznań.

W rozmowach, które pracownicy UdsW prowadzili ze swoimi kolegami w innych krajach, występowali też sekretarze KC oraz członkowie działających w komitecie komórek partyjnych: Biura Politycznego, Wydziału Administracyjnego i Wydziału Społeczno-Prawnego PZPR. W delegacje zagraniczne związane z międzynarodowymi spotkaniami pionów wyznaniowych najczęściej wyjeżdżali ze swoimi kolegami z UdsW pracownicy Wydziału Administracyjnego. Oczywiście oprócz charakteru politycznego wydarzenia te miały również walor turystyczny. Na przykład przebywająca z wizytą w Chinach w listopadzie i grudniu 1987 r. polska delegacja odbyła wycieczkę po Jeziorze Zachodnim, a także zwiedziła Wielki Mur Chiński, grobowce dynastii Ming z Cao oraz Pałac Letni i Pałac Zimowy w Pekinie.

Międzynarodowe konwenty z udziałem pracowników „bratnich" podmiotów administracji wyznaniowej odbywały się na ogół według podobnego scenariusza.

[15] AAN, UdsW, 136/1a, Sprawozdanie z działalności Sekcji Informacji i Dokumentacji za 1972 r., [Warszawa], 1973 r., k. 52.

Każde spotkanie rozpoczynał referat główny, który wygłaszał członek państwowej delegacji; zazwyczaj był to jej przewodniczący. Później dyskutowano nad treścią wystąpienia i wspólnie formułowano wnioski. Czasem przedmiotem dyskusji były dwa referaty. Zdarzało się, że delegacje poznawały ich treść przed rozpoczęciem obrad, gdyż dostarczano je drogą korespondencyjną w postaci gotowego maszynopisu. Niezależnie od tego podczas multilateralnych spotkań pracowników administracji wyznaniowej państw bloku wschodniego dyskutowano również o innych zagadnieniach dotyczących polityki wyznaniowej w skali globalnej lub lokalnej. Owocem obrad były różnego rodzaju uchwały. Podczas poszczególnych spotkań ustalano miejsce, czas i tematykę kolejnych.

Wielostronne kontakty administracji wyznaniowej państw bloku wschodniego, w których uczestniczyli pracownicy UdsW, zostały zdominowane przez kwestie związane z tzw. polityką wschodnią Stolicy Apostolskiej, działalnością papieży Pawła VI i Jana Pawła II wobec państw komunistycznych oraz wykorzystaniem Kościołów i związków wyznaniowych do tzw. walki o pokój. Spotkania miały także na celu określenie form wspierania międzynarodowych organizacji religijnych w „walce o pokój" i globalne odprężenie w polityce, skorelowanie działań wobec Watykanu i Kościołów lokalnych oraz wymianę informacji na temat polityki wyznaniowej realizowanej w poszczególnych krajach wspólnoty komunistycznej.

W latach 1954–1989 odbyły się co najmniej 84 spotkania bilateralne UdsW, w tym: 23 z administracją wyznaniową Niemiec wschodnich, 21 – Węgier, 15 – Czechosłowacji, 14 – ZSRS oraz po 2 – Bułgarii, Chin, Jugosławii, Kuby i Rumunii oraz jedno – Afganistanu. Spośród wszystkich spotkań dwustronnych najwięcej (45) zorganizowano w Polsce, 12 – w Niemczech wschodnich, 11 – w Czechosłowacji, 7 – na Węgrzech, 6 – w Związku Sowieckim oraz po jednym w Bułgarii, Chinach i Jugosławii. W latach 1959 i 1962 odbyło się również po jednym spotkaniu trójstronnym z udziałem delegacji z CSRS, PRL i WRL. W badanym okresie pracownicy peerelowskiego aparatu wyznaniowego uczestniczyli w co najmniej 27 dużych konferencjach i naradach o charakterze wielostronnym.

W świetle dotychczasowych ustaleń wyraźny wzrost liczby dwustronnych międzynarodowych spotkań pracowników UdsW nastąpił w latach siedemdziesiątych i osiągnął kulminację w drugiej połowie lat osiemdziesiątych. Być może to ostatnie zjawisko należy łączyć z ponownym zaostrzeniem się w tym czasie sytuacji międzynarodowej i odejściem przez Związek Sowiecki od polityki odprężenia, która w istocie i tak miała charakter pozorny[16]. W pierwszym roku stanu wojennego w Polsce (1981) nie odbyło się żadne międzynarodowe spotkanie z udziałem pracowników UdsW.

[16] Por. R. Service, *Towarzysze. Komunizm od początku do upadku. Historia zbrodniczej ideologii*, tłum. H. Szczerkowska, Kraków 2008, s. 404–405.

Pracownicy UdsW spotykali się najczęściej ze swoimi kolegami z enerdowskiego Sekretariatu Stanu ds. Kościelnych. Niemcy wschodnie nie były państwem z dominującą pozycją Kościoła katolickiego wśród wyznań, a jednak towarzysze enerdowscy byli zainteresowani wymianą doświadczeń z UdsW w zakresie polityki wyznaniowej na arenach krajowej i międzynarodowej. Peerelowska administracja wyznaniowa utrzymywała również ożywione kontakty ze swymi odpowiednikami na Węgrzech, w Czechosłowacji i Związku Sowieckim. Nasilenie spotkań z towarzyszami sowieckimi nastąpiło – co ciekawe – stosunkowo późno, gdyż dopiero w roku 1970. W kolejnych latach – do momentu przełomu politycznego w 1989 r. – kontakty bilateralne UdsW i Rady do spraw Religii odbywały się w miarę regularnie, z przerwami rocznymi lub dwuletnimi – w latach: 1972, 1977–1978, 1981, 1984, 1986 i 1989.

Spotkania dwustronne miały mniej sformalizowany charakter niż spotkania wielostronne. Ich tematyka z reguły sprowadzała się do problemów, jakimi bezpośrednio zainteresowane były obie strony. Podczas kontaktów bilateralnych pracownicy zaprzyjaźnionych pionów aparatu wyznaniowego omawiali m.in. zagadnienia dotyczące sytuacji Kościołów i związków wyznaniowych w swoich krajach, realizowanej w nich polityki wyznaniowej, interakcji ze Stolicą Apostolską, pontyfikatów Pawła VI i Jana Pawła II (do dziś nie odnaleziono świadectw mówiących o większym zainteresowaniu się towarzyszy aktywnością religijno-społeczną i polityczną innych papieży, czyli Jana XXIII i Jana Pawła I), działalności międzynarodowych organizacji wyznaniowych. Tak zwani wyznaniowcy, czyli pracownicy UdsW, nie tylko wymieniali się wiedzą i doświadczeniami związanymi z ich pracą, lecz także koordynowali wspólne działania. Omawiali również problemy, które były przedmiotem międzynarodowych konwentów z udziałem pracowników administracji wyznaniowej państw bloku wschodniego.

Odwiedzający Polskę koledzy z „bratnich państw" interesowali się również działalnością lokalnych struktur UdsW. Z osobami zatrudnionymi w wydziałach do spraw wyznań prowadzili rozmowy na temat problemów związanych z funkcjonowaniem administracji wyznaniowej na szczeblu lokalnym. Spotkania tego rodzaju stanowiły okazję do wymiany doświadczeń w zakresie polityki realizowanej wobec Kościołów i związków wyznaniowych w terenie. Zapewne poznane w ten sposób metody działania WdsW były później adaptowane przez podmioty administracji wyznaniowej w tzw. demoludach.

Jak wspomniano, od lat sześćdziesiątych aparat wyznaniowy państw komunistycznych – początkowo głównie europejskich – konsolidował działania zmierzające do zaangażowania Kościołów i związków wyznaniowych – chrześcijańskich i niechrześcijańskich – w tzw. walkę o pokój, za którą w rzeczywistości kryły się imperialne dążenia Moskwy do supremacji w świecie. Do tego celu zostały wykorzystane agendy międzynarodowych organizacji religijnych oraz stowarzyszeń, które w swoich programach akcentowały m.in. konieczność zapobiegania wojnom, rozbrojenia i braterstwa między

narodami. Ważną rolę w realizacji tego zadania odgrywała administracja wyznaniowa państw „demokracji ludowej", która – w zależności od lokalnych uwarunkowań – miała większe (CSRS, NRD, WRL, ZSRS) lub relatywnie mniejsze (PRL) możliwości wywierania presji na Kościoły, związki wyznaniowe i związane z nimi organizacje.

Przeprowadzone dotychczas badania dotyczące międzynarodowych kontaktów UdsW z jego odpowiednikami z państw komunistycznych, a zwłaszcza przebieg wielostronnych obrad tych podmiotów, pozwalają w ogólnym zarysie prześledzić mechanizm instrumentalnego wykorzystywania przez nie Kościołów, związków wyznaniowych i organizacji (ruchów) religijnych do działalności, która miała służyć polityce wspólnoty komunistycznej zdominowanej przez wieloaspektową (polityczną, gospodarczą, ideologiczną, kulturalną) konfrontację Wschodu z Zachodem. Uznano, że skoro Kościoły, związki wyznaniowe i organizacje (ruchy) religijne popularyzują idee rozbrojenia, pokoju między narodami, demilitaryzacji itp., to pod pozorem głoszenia tych wzniosłych haseł można skutecznie się nimi posłużyć do osłabienia militarno-gospodarczego potencjału Zachodu. Największe możliwości do wykorzystania w konfrontacji z zachodnim „imperializmem i militaryzmem" państwa komunistyczne dostrzegły w Kościołach chrześcijańskich – protestanckim i prawosławnym. Z czasem zaczęto również pokładać podobne nadzieje w buddyzmie. Podmioty administracji wyznaniowej państw „demokracji ludowej" odpowiedzialne za wdrażanie procesu ideologicznego podporządkowywania sobie Kościołów, związków wyznaniowych i organizacji (ruchów) religijnych były więc – oprócz dyplomacji, sił zbrojnych, tajnej policji politycznej i propagandy – jeszcze jednym narzędziem zimnowojennej polityki Kremla. Ten aspekt działalności komunistycznych pionów wyznaniowych wymaga jednak dalszych badań.

Narady, konferencje i spotkania robocze administracji wyznaniowej państw komunistycznych zmierzały do wypracowania mechanizmów umożliwiających uprzedmiotowienie działalności międzynarodowych organizacji religijnych, z Berlińską Konferencją Katolików Europejskich (BKKE) oraz Chrześcijańską Konferencją Pokojową w Pradze (ChKP) na czele. Najważniejszym celem było sprzężenie ich programów z linią polityczną wspólnoty komunistycznej. Dotyczyło to przede wszystkim koncepcji tzw. walki o pokój, odprężenia międzynarodowego, demilitaryzacji, wspierania dekolonizacji i komunizujących ruchów narodowowyzwoleńczych. Cele te starano się osiągnąć głównie przez obsadzanie wysokich stanowisk w BKKE, ChKP i innych organizacjach religijnych zaufanymi osobami oraz forsowanie własnych koncepcji politycznych za pośrednictwem przygotowanych do tej roli delegacji, które miały zdominować narrację obrad i wpłynąć na ich wyniki.

Do ZSRS należał przywilej wydawania wiążących decyzji w sprawach, które dotyczyły najważniejszych aspektów funkcjonowania pozostałych państw wspólnoty komunistycznej. Na bazie dostępnych materiałów źródłowych do dziś nie udało

się poznać dokładnego mechanizmu wpływania przez aparat władzy tego państwa na międzynarodową politykę wyznaniową, której założenia i sposoby realizacji były przedmiotem spotkań pracowników administracji wyznaniowej państw „demokracji ludowej". Zważywszy na znaczenie tego problemu dla globalnej polityki bloku komunistycznego w tym okresie, a zwłaszcza starcia Wschodu z Zachodem pod pozorem „walki o pokój", rozbrojenia, denuklearyzacji i wspierania ruchów narodowowyzwoleńczych, prawdopodobnie większość najważniejszych sposobów wykorzystania do tego celu Kościołów – o ile nie wszystkie – była kreowana na szczytach władzy Związku Sowieckiego, a następnie – za pośrednictwem prominentnych pracowników aparatu wyznaniowego ZSRS – przekazywana do realizacji podmiotom administracji wyznaniowej „bratnich państw".

Od początku lat sześćdziesiątych rola UdsW w sieci międzynarodowych kontaktów komunistycznej administracji wyznaniowej systematycznie rosła; do tego czasu mocne więzi łączyły już aparat wyznaniowy CSRS, WRL i ZSRS. W jakimś sensie urząd był do tego „predestynowany", zważywszy na szczególną rolę Polski jako kraju najbardziej katolickiego spośród wszystkich państw Europy Środkowo-Wschodniej. Na wzmocnienie pozycji UdsW w obrębie „antykościelnej międzynarodówki" wpłynęły ponadto obrady Soboru Watykańskiego II, a zwłaszcza wybór kard. Karola Wojtyły na papieża i jego pontyfikat. Urząd do spraw Wyznań wręcz wyspecjalizował się w tematyce związanej z osobą nowego papieża. Polscy towarzysze chętnie dzielili się ze swoimi kolegami z „bratnich państw" informacjami na jego temat oraz prowadzili konsultacje dotyczące polityki Stolicy Apostolskiej wobec państw za żelazną kurtyną. Warszawa stała się miejscem spotkań przedstawicieli administracji wyznaniowej z Europy i świata. We wrześniu 1983 r., po odbyciu delegacji służbowych do Czechosłowacji i Rumunii, Adam Łopatka z wyraźną satysfakcją zanotował: „Odniosłem wrażenie zarówno w Pradze, jak w Belgradzie, że prestiż Polski wydatnie wzrósł oraz że nasza polityka wyznaniowa budzi szacunek i uznanie"[17].

Bilateralne i multilateralne spotkania, w których uczestniczyli pracownicy UdsW, były dość udaną formą wzajemnej komunikacji, wymiany informacji i doświadczeń, a przede wszystkim koordynacji działań administracji wyznaniowej państw „demokracji ludowej". Rokrocznie relacje te stawały się coraz bardziej intensywne, systematycznie udoskonalano ich formułę. Koordynacja wspólnej działalności i wymiana informacji stały na coraz wyższym poziomie. O znaczeniu tych wydarzeń dla kształtowania i realizacji zunifikowanej polityki wyznaniowej na szczeblu „regionalnym" i globalnym świadczyły cykliczne apele o kontynuowanie tej formy kontaktów i jej podtrzymanie. Było znamienne, że krąg uczestników spotkań pionów administracji

[17] AAN, UdsW, 128/129, Notatka Adama Łopatki z udziału w I Światowym Kongresie Prawa Konstytucyjnego w Belgradzie (28 VIII – 2 IX 1983 r.), Warszawa, 5 IX 1983 r., k. 32.

wyznaniowej systematycznie się powiększał i obejmował nie tylko kraje europejskie (Jugosławię), lecz także państwa azjatyckie (Afganistan, Chiny, Mongolię, Wietnam) i amerykańskie (Kubę). Zjawisko to wskazywało na nowe kierunki ekspansji zunifikowanej polityki wyznaniowej krajów komunistycznych, która w okresie zimnej wojny współgrała z mocarstwowymi ambicjami Związku Sowieckiego.

Problem międzynarodowych relacji pionów wyznaniowych będzie oczywiście wymagał dalszych studiów i analiz, gdyż badania prowadzone w obrębie tego zagadnienia znajdują się nadal w fazie początkowej. Zgłębianie historii tego typu interakcji wiąże się z pewnymi trudnościami, do których należy zaliczyć prowadzenie kwerend archiwalnych obejmujących rozproszony zasób źródłowy, animowanie dyskusji w międzynarodowym gronie specjalistów, konstruowanie pogłębionych analiz i formułowanie konstruktywnych polemik. Zapewne szczególnie interesujące z naukowego punktu widzenia wyniki przyniosą poszukiwania źródeł historycznych w innych niż polskie archiwach, w których znajduje się dokumentacja wytworzona przez administrację wyznaniową państw bloku wschodniego. Dotyczy to nie tylko krajów Europy Środkowo-Wschodniej, lecz także Azji i Ameryki. Mimo niełatwego zadania dzięki kolejnym badaniom możliwe jednak będzie poznanie nowych aspektów funkcjonowania UdsW oraz w szerszym – pozapolskim – kontekście uzyskanie wglądu za kulisy regionalnej i globalnej polityki państw bloku komunistycznego wobec Kościołów, związków wyznaniowych i ruchów religijnych w całym powojennym 45-leciu, która była odsłoną zimnowojennej rywalizacji Wschodu z Zachodem.

Słowa kluczowe: Urząd do spraw Wyznań, międzynarodowe kontakty UdsW, komunistyczna administracja wyznaniowa, komunistyczna polityka wyznaniowa, zimna wojna, Kościół katolicki, Polska po 1945 r.

Streszczenie

Artykuł przybliża międzynarodowe kontakty polskiego Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach komunistycznych Europy i świata w latach 1956–1989. Analizuje kolejne etapy zjawiska, wskazując na systematycznie rosnącą rolę polskiego aparatu wyznaniowego w globalnej polityce komunistów wobec Kościołów i związków wyznaniowych. Prezentuje formy kontaktów utrzymywanych przez towarzyszy z „bratnich" pionów administracji wyznaniowej, które miały charakter bi- oraz multilateralny. Określa również problematykę tych spotkań, ich przebieg oraz wyniki. Kontakty ludzi związanych z komunistyczną administracją wyznaniową nie tylko miały istotne znaczenie dla zwalczania Kościołów i związków wyznaniowych, lecz także były wpisane w szerszy kontekst zimnowojennej rywalizacji między Wschodem a Zachodem.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych
Urząd do spraw Wyznań, 31/650, 144/1, 31/650, 140/2, 62/20, 136/1a, 128/129

OPRACOWANIA

Białecki K., *Urząd do spraw Wyznań wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Wybrane zagadnienia*, „Roczniki Humanistyczne" 2018, t. 66, z. 2.

Brány pekelné ji nepřemohou. Kapitoly z pronásledování církví v Československu kolem roku 1950, red. P. Kubín, Praha 2017.

Chumachenko T.A., *Church and State in Soviet Russia. Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev years*, tłum. E.E. Roslof, New York 2015.

Gajowniczek T., *Przyczyny powstania i główne cele działalności Urzędu ds. Wyznań jako narzędzia realizacji polityki wyznaniowej władz na początku Polski Ludowej*, „Rocznik Dobromiejski" 2007, t. 1.

Grajewski A., *Relacje między PRL a Stolicą Apostolską w latach 1958–1966 w kontekście watykańskiej „polityki wschodniej". Zarys problematyki* [w:] *Kościół i Prymas Stefan Wyszyński 1956–1966*, red. A. Dziurok, Katowice–Kraków 2008.

Jakubčin P., *Pastieri v osídlach moci. Komunistický režim a katolícki kňazi na Slovensku v rokoch 1948–1968*, Bratislava 2012.

Kaplan K., *Stát a církev v Československu v letech 1948–1953*, Brno 1993.

Krawczyk M., *Działalność Urzędu do Spraw Wyznań w zakresie tworzenia i obsady stanowisk kościelnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach" 2013, nr 97.

Krawczyk M., *Urząd do Spraw Wyznań a funkcjonowanie seminariów duchownych i służba wojskowa kleryków. Studium historyczno-prawne*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach" 2016, nr 35.

Krawczyk M., *Urząd do Spraw Wyznań a kwestia własności kościelnych majątków poniemieckich na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach" 2014, nr 100.

Kucharski W., *Komuniści i Watykan. Polityka komunistycznej Polski wobec Stolicy Apostolskiej 1945–1974*, Warszawa 2019.

Michalak R., *Koncepcja „redukcjonizmu religijnego" w programie Urzędu do Spraw Wyznań i organizacji proateistycznych* [w:] *Interpretacje polityki. Księga pamiątkowa dedykowana prof. Mariuszowi Gulczyńskiemu w 80. rocznicę urodzin*, red. R. Bäcker i in., Toruń 2010.

Misztal H., Mezglewski A., *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisz, M. Ordon, Lublin 2005.

Noszczak B., *Antykościelna międzynarodówka. Współpraca polskiego Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach „demokracji ludowej"*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2019, nr 1.

Noszczak B., *Międzynarodówka antykościelna. Współpraca polskiego Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach komunistycznych (1954–1989) – preliminaria badawcze*, Warszawa 2020.

Nowakowski A., *Administracja spraw wyznaniowych w powojennej Polsce*, „Kościół i Prawo" 1998, nr 13.

Service R., *Towarzysze. Komunizm od początku do upadku. Historia zbrodniczej ideologii*, tłum. H. Szczerkowska, Kraków 2008.

Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.

Zamiatała D., *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS (zarys problemów)*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2018, nr 2.

Zamiatała D., *Współpraca wydziałów wyznaniowych państw bloku wschodniego (wspólne narady)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne" 2018, nr 109.

Bartłomiej Noszczak (ur. 1976) – absolwent Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, doktor nauk humanistycznych (doktoryzował się w Instytucie Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk), pracownik Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Warszawie. Specjalizuje się w historii najnowszej Polski ze szczególnym uwzględnieniem problematyki dotyczącej opozycji i oporu społecznego, polityki wyznaniowej i dziejów instytucjonalnego Kościoła katolickiego.

Dominik Zamiatała
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
ORCID: 0000-0002-3814-7441

Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego Urzędu do spraw Wyznań w latach 1956–1975

W kreowaniu i realizowaniu polityki władz komunistycznych PRL wobec Kościoła katolickiego, do którego w latach 1956–1975 przynależność deklarowało dziewięćdziesiąt kilka procent Polaków, oprócz centralnych gremiów partyjnych PZPR (Wydziału Administracyjnego Komitetu Centralnego [KC] PZPR, działającej przy nim Komisji do spraw Kleru i Związków Wyznaniowych, Zespołu do spraw Polityki Wyznaniowej)[1], udział brały także organa administracji rządowej, a głównie powołany sejmową ustawą z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej (Dz.U. 1950, nr 19, poz. 156) Urząd do spraw Wyznań (UdsW)[2]. Jego strukturę organizacyjną i zasady kierowania określił na długie lata (aż do 1988 r.) Tymczasowy Statut Organizacyjny nadany przez Radę Ministrów 27 maja 1950 r. (M.P. 1950, nr 78,

[1] Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: KC PZPR), 237/XIV-172, Zakres pracy i struktura Wydziału Administracyjnego KC PZPR, Warszawa, 26 II 1960 r., k. 9; AAN, KC PZPR, 237/XIV-168, Wydział Administracyjny, 1 VI 1962 r., k. 20–21; *ibidem*, Ważniejsze dane dotyczące Wydziału Administracyjnego KC PZPR oraz sektora I-go Wymiaru Sprawiedliwości, Bezpieczeństwa i Porządku Publicznego, b.m., b.d., k. 24; *Tajne dokumenty państwo–Kościół 1960–1980*, London 1996.

[2] L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973*, Lublin 2012, s. 21–39; A. Nowakowski, *Administracja spraw wyznaniowych w powojennej Polsce*, „Kościół i Prawo" 1998, t. 13, s. 27–39; H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe*, t. 1: *Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*, Lublin 1996, s. 169–340; H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały z II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisz, M. Ordon, Lublin 2005, s. 33–70; M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2013; B. Górowska, G. Rydlewski, *Regulacje prawne stosunków wyznaniowych w Polsce. Zbiór przepisów i dokumentów*, Warszawa 1992; D. Mazurkiewicz, *Struktura terenowej administracji wyznaniowej PRL na przykładzie Wydziału do Spraw Wyznań w Zielonej Górze w latach 1950–1972*, „Colloquia Theologica Ottoniana" 2020, t. 36, s. 283–282.

poz. 905)[3]. Zgodnie z jej uchwałą w ramach Urzędu utworzono Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego, któremu przydzielono sprawy wynikające ze stosunku państwa do Kościoła rzymskokatolickiego[4]. Objął on nadzór nad: prawidłowym wykonaniem przepisów odnoszących się do wyznania rzymskokatolickiego, przestrzeganiem wolności wyznaniowej, szkolnictwem wyznaniowym oraz sprawami subsydiów i dotacji[5]. W jego kompetencji znalazły się też: zabezpieczanie praw i obowiązków duchowieństwa i personelu pomocniczego, w tym jego instytucji i zakładów; opiniowanie podań i zgłoszeń do innych władz i urzędów państwowych; opiniowanie zgromadzeń i zbiórek związanych z wykonywaniem kultu religijnego; nadzór nad działalnością wyższego szkolnictwa wyznaniowego, w tym seminariów duchownych i instytutów naukowych, małych seminariów duchownych i zakonnych, szkół pomocniczych pracowników kultu religijnego; opiniowanie wniosków o przydział subsydiów i dotacji rządowych na zaspokojenie potrzeb wyznania[6].

W UdsW Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego funkcjonował jako Wydział II. W omawianym okresie jego strukturę wewnętrzną regulował nie tylko Tymczasowy Statut Organizacyjny UdsW, lecz także zarządzenia wewnętrzne, takie jak: projekt tymczasowego regulaminu Urzędu do spraw Wyznań z 1961 r.[7]; Zarządzenie wewnętrzne nr 1 z 15 czerwca 1965 r. w sprawie tymczasowego regulaminu Urzędu do spraw Wyznań[8]; Zarządzenie wewnętrzne nr l/72 z dnia 14 stycznia 1972 r.

---

[3] AAN, Urząd do spraw Wyznań (dalej: UdsW), 140/1, Tymczasowy Statut Organizacyjny. Załącznik do Uchwały Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r., k. 18; Uchwała Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r. w sprawie tymczasowego statutu Urzędu do spraw Wyznań, M.P. 1950, nr 78, poz. 905; AAN, UdsW, 144/1, Uchwała Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r. w sprawie tymczasowego statutu Urzędu do spraw Wyznań, k. 17, 24.

[4] AAN, UdsW, 144/1, Załącznik do Uchwały Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r. Tymczasowy Statut Organizacyjny, k. 18.

[5] AAN, UdsW, 140/1, Tymczasowy Statut Organizacyjny. Załącznik do Uchwały Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r., k. 19; AAN, UdsW, 144/1, Tymczasowy szczegółowy podział czynności w UdsW, k. 44, 55; *ibidem*, Notatka dla Dyrektora UdsW dotycząca niedomagań w pracy terenowego aparatu do spraw wyznań, k. 9.

[6] Zakony i zgromadzenia zakonne podlegały według § 6 Załącznika do Uchwały Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r. (tymczasowego statutu organizacyjnego) Samodzielnemu Referatowi Nadzoru Stowarzyszeń Wyznaniowych. Do niego należały sprawy związane z rejestracją, ewidencją, ustrojem, zagadnieniami osobowymi i nadzorem działalności stowarzyszeń wyznaniowych, zakonów, kongregacji zakonnych i fundacji wyznaniowych, a także opiniowanie ich wniosków o zapomogi i dotacje z funduszów państwowych i innych (Uchwała Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r. w sprawie tymczasowego statutu Urzędu do spraw Wyznań, M.P. 1950, nr 78, poz. 905; AAN, UdsW, 144/1, Załącznik do Uchwały Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r. Tymczasowy Statut Organizacyjny, k. 19).

[7] AAN, UdsW, 144/1, Sprawozdanie Komisji ds. Usprawnienia Pracy w UdsW, Warszawa, 7 VII 1957 r., k. 100.

[8] AAN, UdsW, 144/2, Zarządzenie wewnętrzne nr 1 z 15 VI 1965 r., k. 1; *ibidem*, Tymczasowy Regulamin UdsW, k. 2–14.

w sprawie zmian w organizacji wewnętrznej Urzędu do spraw Wyznań[9] i Zarządzenie wewnętrzne nr l/73 z 1973 r.[10]

Wydział II otrzymywał największą ze wszystkich wydziałów UdsW korespondencję. Opracowywał i załatwiał trudne i delikatne sprawy wynikające z regulowania stosunków między państwem a Kościołem rzymskokatolickim. Przyjmował stosunkowo największą liczbę interesantów. Podobnie jak i inne jednostki UdsW w latach pięćdziesiątych, nie miał mocnego i systematycznego powiązania z terenem[11]. Dlatego też dbano, by otrzymywał aktualne informacje – najczęściej drogą meldunków telefonicznych lub pisemnych od kierowników wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych[12]. Ta sytuacja poprawiła się w kolejnych dekadach.

Struktura

Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego dzielił się na referaty. Ich liczbę i zakres działania określał regulamin wydany przez dyrektora UdsW, zatwierdzony przez Prezesa Rady Ministrów[13].

W pierwszym okresie działalności UdsW w Wydziale II funkcjonowały (stan na grudzień 1953 r.) cztery referaty: 1. Referat Organizacyjno-Ustrojowy; 2. Referat Szkolnictwa i Nauczania Religii; 3. Referat „Caritas" i Ars Christiana; 4. Referat Majątkowy i Polityki Finansowej[14]. Rok później pojawił się nowy projekt struktury organizacyjnej UdsW. Zakładał podział Wydziału II na trzy referaty: Organizacyjno-Ustrojowy, Szkolnictwa Wyznaniowego, Spraw Majątkowych[15]. Zakres dotychczasowych zadań

[9] AAN, UdsW, 140/1, Zarządzenie wewnętrzne nr l/73 z 1973 r., k. 46.

[10] *Ibidem*.

[11] AAN, UdsW, 144/1, Pismo dyrektora UdsW Mariana Zygmanowskiego do Biura Prezydialnego Urzędu Rady Ministrów, listopad 1955 r., k. 64; *ibidem*, Notatka, b.m., b.d., k. 120.

[12] *Ibidem*, Notatka, b.m., b.d., k. 120; *ibidem*, Pismo dyrektora UdsW Mariana Zygmanowskiego do prezesa Rady Ministrów Józefa Cyrankiewicza, Warszawa, 6 XII 1960 r., k. 60.

[13] AAN, UdsW, 140/1, Notatka w sprawie zmiany struktury wewnętrznej UdsW, 19 XII 1974 r., k. 92.

[14] AAN, UdsW, 144/1, Etaty UdsW, b.m., b.d., k. 53; *ibidem*, Tymczasowy szczegółowy podział czynności w UdsW, b.m., b.d., k. 47–48, 53–57.

[15] Według tego projektu Referat Organizacyjno-Ustrojowy miał obejmować sprawy związane z ustrojem, organizacją i działalnością Kościoła rzymskokatolickiego, a mianowicie: konsultacje projektów ustaw o stosunku państwa do Kościoła oraz projektów statutów wewnętrznych Kościoła, sprawy wynikające ze stosunków episkopatu z Watykanem, sprawy tworzenia diecezji, dekanatów, parafii oraz ich granic i siedzib kurii diecezjalnych; dekanatów, probostw, sprawy nominacji i przeniesień na stanowiska hierarchiczne wszystkich duchownych wyznania rzymskokatolickiego, sprawy synodów, zjazdów, konferencji hierarchii i kleru, pielgrzymek, wizytacji kanonicznych biskupów, sprawy opiniowania podań i zgłoszeń ogniw organizacyjnych wyznaniowych i wystąpień indywidualnych do innych władz i urzędów państwowych, sprawy opiniowania zgromadzeń i zbiórek związanych z wykonaniem kultu religijnego, sprawy opiniowania prasy i wydawnictw katolickich. Referat Szkolnictwa i Nauczania Religii miał się zajmować kwestiami wyższych zakładów teologicznych, diecezjalnych, seminariów duchownych, dużych i małych zakonnych seminariów duchownych, dużych i małych

nie został zmieniony. W połowie lat pięćdziesiątych w wydziale było sześć stanowisk: naczelnika, starszego inspektora, dwóch starszych radców, radcy i podreferenta[16].

Nowa sytuacja społeczno-polityczna, jaka powstała po odwilży październikowej w 1956 r., oraz wewnętrzne problemy i niedomagania UdsW wymusiły zmiany w jego dotychczasowym funkcjonowaniu, w tym w Wydziale II. W ramach UdsW powołano Komisję ds. Usprawnienia Pracy, której zadaniem było przeanalizowanie dotychczasowej działalności i opracowanie planu reorganizacji pracy. W jej skład weszli: Irena Ćwiklińska, Czesław Stryjewski i Władysław Wilczyński[17]. W raporcie datowanym na 7 lipca 1957 r. w kwestii usprawnienia pracy w Wydziale II komisja zasugerowała: przeniesienie z Wydziału I (Wydział Ogólny) do Wydziału II Iwanickiej na miejsce Ireny Pękali, przekazanie przez Stanisława Macieńkę Noińskiemu spraw Samodzielnego Referatu Nadzoru Stowarzyszeń Wyznaniowych[18], przesunięcie Ireny Ćwiklińskiej z Wydziału II do Samodzielnego Referatu Nadzoru Funduszu Kościelnego[19], rozszerzenie kompetencji naczelnika w decydowaniu o sposobie załatwienia spraw w zakresie określonym przez wicedyrektora i zgodnie z linią polityczną ustaloną przez kierownictwo urzędu, odciążenie naczelnika przez scedowanie czynności referendarskich na innych pracowników, unikanie przypadkowości w przydzielaniu spraw pracownikom. Komisja poleciła też lepsze wykorzystanie pracowników w pracy Wydziału II, przydzielanie im na stałe prac według bloków zagadnieniowych, a także powoływanie na pewien czas zespołów do opracowania konkretnych problemów[20]. Ponadto nakazała szybkie przekazanie akt Wydziału II z lat 1952–1955 do archiwum[21].

Na początku grudnia 1957 r. ustalenia komisji na temat stanu pracy w urzędzie stały się przedmiotem narady[22]. Odnosząc się do jej sugestii, postanowiono przenieść z Wydziału I do Wydziału II prowadzenie: kartotek osobowych i obiektów kościelnych, akt osobowych hierarchii kościelnej oraz spraw wydawniczych Kościoła katolickiego. Charakterystyki hierarchii kościelnej (biskupów ordynariuszy i pomocniczych oraz

szkół dla pomocniczego personelu wyznaniowego, katolickich szkół ogólnokształcących i zawodowych, burs i internatów dla kleryków, a w szczególności opiniowaniem względnie zatwierdzaniem statutów, programów, planów nauczania i regulaminów. W kompetencji Referatu Majątkowego i Polityki Finansowej miały się znaleźć sprawy opiniowania wniosków o rozdział subsydiów i dotacji rządowych na zaspokajanie istotnych potrzeb wyznania, w szczególności inwestycji, zapomóg, świadczeń emerytalnych i akcji socjalnej duchowieństwa, oraz kontrola nad sposobem ich zużycia (*ibidem*, Tymczasowy szczegółowy podział czynności w UdsW, k. 56–57).

16 W 1955 r. pojawił się projekt redukcji etatów o jeden (*ibidem*, Wykaz etatów politycznych i technicznych w UdsW, k. 67).

17 *Ibidem*, Sprawozdanie Komisji ds. Usprawnienia Pracy w UdsW, Warszawa, 7 VII 1957 r., k. 92.

18 *Ibidem*, k. 83.

19 *Ibidem*, k. 85.

20 *Ibidem*, k. 83–84.

21 *Ibidem*, k. 85.

22 *Ibidem*, Notatki z narady w UdsW w dniach 6, 7 i 9 XII 1957 r., k. 93.

kurialistów diecezjalnych) powierzono Łucji Studzińskiej, jednocześnie obligując ją do ciągłego ich aktualizowania. Wydział II razem z zespołem radców zobowiązano do opracowania instrukcji dotyczącej ślubowania duchowieństwa[23]. W stosunku do obsady kadrowej wydziału stwierdzono, że jest wystarczająca. W 1960 r. w wyniku decyzji premiera oraz zarządzenia ministra oświaty o poddaniu nadzorowi państwa wyższych seminariów duchownych z zakresu działania Wydziału II wydzielono sprawy szkolnictwa wyznaniowego[24].

Do początku lat sześćdziesiątych stanowiska pracy oraz liczba etatów w Wydziale II, podobnie jak w innych wydziałach UdsW, były dostosowane do schematu organizacyjnego tego organu oraz specjalizacji indywidualnej i grupowej pracowników (jednej lub kilku)[25]. Wydział II w ramach UdsW w kwestiach dotyczących Kościoła rzymskokatolickiego wspierał powołany w centrali czteroosobowy zespół pracowników tzw. koncepcyjnych, którym przydzielono określone działy pracy, np. doradztwo prawne, doradztwo w sprawie Kościoła katolickiego[26].

Dokładne informacje na temat zakresu spraw, jakimi zajmował się Wydział II, przybliża dokument UdsW z 1960 r. pt. „Rzeczowy schemat rejestracyjny akt Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na rok 1960". Według niego Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego zajmował się gromadzeniem i analizowaniem informacji dotyczących: tworzenia, przekształcania i likwidacji diecezji, dekanatów, parafii i innych placówek duszpasterskich; nominacji biskupów i kurialistów, ruchów personalnych duchowieństwa (nominacje, ostrzeżenia i usunięcia); soborów, synodów, konferencji itp. organizowanych przez Kościół rzymskokatolicki (oraz sprawozdawstwem z nich); sprawozdawczości statystycznej; sytuacji Kościoła rzymskokatolickiego w kraju i za granicą; instytucji kościelnych[27]. W zakresie zrzeszeń i organizacji rzymskokatolickich prowadził sprawy działalności społecznie postępowego duchowieństwa, Zrzeszenia Pracowników Kultu Religijnego i świeckich organizacji katolickich (Stowarzyszenie PAX, Znak, Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne i innych)[28]. W ramach spraw duszpasterstwa świeckiego, zakonnego i wojskowego interesowały go zagadnienia dotyczące: wizytacji biskupich w terenie i wypowiedzi w sprawie wizytacji; rozmów z biskupami i hierarchią prowadzonych przez władze państwowe; rozmów z księżmi prowadzonych przez władze państwowe; skarg i zażaleń na księży; pielgrzymek, misji, rekolekcji, odpustów, widowisk, jasełek, wizyt duszpasterskich (potocznie zwanych

[23] *Ibidem*.
[24] *Ibidem*, Notatka. Regulamin i statut UdsW, 15 XII 1960 r., k. 107.
[25] *Ibidem*, Notatka dla kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR Kazimierza Witaszewskiego, b.m., b.d., k. 118.
[26] *Ibidem*, k. 119.
[27] AAN, UdsW, 144/7, Rzeczowy schemat rejestracyjny akt Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego UdsW na rok 1960, k. 90.
[28] *Ibidem*.

kolędą), Zaduszek, Świąt Wielkanocnych i Bożego Narodzenia, Bożego Ciała oraz innych uroczystości kościelnych i sprawozdań z nich; listów pasterskich, instrukcji oraz innych pism wydawanych przez episkopat i kurie biskupie[29]. Kolejnym obszarem zainteresowania Wydziału II było zbieranie i analizowanie informacji na temat: form i metod pracy duszpasterskiej wśród młodzieży (koła ministrantów, bielanki[30]); wczasów młodzieżowych; mszy św. polowych; duszpasterstwa wczasowo-turystycznego; duszpasterstwa stanowego; działalności w harcerstwie; apostolstwa świeckich; wypowiedzi w kazaniach; duszpasterstwa wojskowego; wykroczeń duchowieństwa przeciwko porządkowi prawnemu i publicznemu; odwołań wnoszonych na skutek orzecznictwa karno-administracyjnego; spraw sądowych[31]. W ramach szkolnictwa kościelnego oraz nauczania religii w szkołach i poza szkołą Wydział II gromadził i studiował materiały dotyczące: organizacji seminariów duchownych diecezjalnych i zakonnych (nadzór państwowy); programów nauczania; kadry wykładowców (określanych jako personel pedagogiczny) w seminariach duchownych; nauczycieli religii w szkołach państwowych (katecheci); szkół prowadzonych przez diecezje i zakony; szkoleń katechetów i pomocniczego personelu kościelnego (kursy katechetyczne); nauczania religii w szkołach państwowych i poza nimi; Akademii Teologii Katolickiej (ATK); Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (KUL) i instytutów teologiczno-naukowych[32]. W odniesieniu do budownictwa zbierał i analizował materiały na temat: budowy, odbudowy, rozbudowy oraz remontów obiektów sakralnych oraz innych budynków kościelnych; innych spraw związanych z budownictwem kościelnym, a także nadzorował realizację zarządzeń władz państwowych i kościelnych oraz prowadził sprawozdawczość[33]. W zakres spraw majątkowych i finansowo-gospodarczych prowadzonych przez Wydział II wchodziły takie kwestie, jak: wywłaszczenia, przejmowanie, darowizny, fundacje, beneficja oraz nabywanie i sprzedaż nieruchomości kościelnych (ziemia, parcele, budynki itp.), zakładanie i administracja cmentarzy, zarządzenia ogólne władz państwowych i kościelnych w sprawach majątkowych, orzecznictwo i sprawy sądowe (opinie prawne)[34], opiniowanie w sprawach podatkowych i innych świadczeń na rzecz państwa oraz w sprawach ubezpieczeń państwowych i społecznych, zbiórki publiczne, składki, loterie fantowe[35]. Ponadto Wydział II obejmował swoim zainteresowaniem zagadnienia wnoszone do UdsW oraz napływające

[29] *Ibidem*.
[30] Bielanki – działająca w ramach Kościoła katolickiego wspólnota parafialna Dziewczęcej Służby Maryjnej, która skupia dziewczęta od wieku przedszkolnego. Bielanki biorą udział w różnego rodzaju procesjach, np. sypiąc kwiaty przed Najświętszym Sakramentem czy nosząc poduszki i feretrony.
[31] *Ibidem*.
[32] *Ibidem*, k. 91.
[33] *Ibidem*.
[34] *Ibidem*.
[35] *Ibidem*.

z władz nadrzędnych (KC PZPR, Rady Państwa, Urzędu Rady Ministrów [URM] i z poszczególnych resortów). Oprócz rejestracji formą nadzoru był zeszyt kontrolny prac urzędników Wydziału II prowadzony przez jego naczelnika Stanisława Wierzbickiego i wicedyrektora UdsW Jana Lecha[36].

Wydział II starał się poszerzać zakres nadzoru nad wyznaniem rzymskokatolickim przez dokładniejsze poznanie wszechstronnej działalności, m.in. poszczególnych księży, zakonników, każdej parafii, zakonu itp. Miał wpływać na UdsW, szczególnie jego kierownictwo, tak aby stawał się on „coraz bardziej zdolny do czynnego i twórczego inicjowania takich form nadzoru, które utrzymywałyby organizacje kościelne i zakonne w ramach obowiązujących przepisów prawnych i uznanych przywilejów, a w perspektywie wyłączyły te instytucje od spraw społecznych i ograniczały do działalności kultowo-religijnych w ramach kościoła czy klasztoru"[37].

Na początku lat sześćdziesiątych uważano, że zgodnie z ówczesnymi wymogami polityki wyznaniowej należy dokonać zasadniczych zmian w statucie organizacyjnym UdsW, poszerzając zakres jego działań i precyzując zadania poszczególnych wydziałów oraz zasady współdziałania z innymi resortami i wyznaniowymi organizacjami społecznymi[38]. Domagano się od Wydziału II oraz pozostałych wydziałów urzędu zorganizowania pracy pod względem problemowym i dokumentacyjnym, aby w każdym czasie można było dokonać oceny jego działalności[39].

Zgodnie z tym Wydział II prowadził dokumentację problemową i personalną kurii diecezjalnych. Do jego zadań należał też nadzór i kontrola działalności Kościoła (25 diecezji, wyższych i niższych seminariów duchownych, wszystkich parafii, duchowieństwa). Miał się także zajmować dokładnym, szczegółowym rozeznaniem działalności księży w parafiach, w kościołach filialnych czy rektoralnych i kaplicach, dziekanów, kurialistów, sufraganów i ordynariuszy w diecezjach, by później władzy ludowej łatwiej było „ustalić, na ile działalność tych jednostek nie jest szkodliwa dla życia społecznego i państwowego oraz na tej podstawie można było dokonać ścisłej analizy rozwarstwienia kleru"[40]. Za pośrednictwem wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych nadzorował politykę własnościową i fiskalną wobec Kościoła katolickiego[41].

Na podstawie Tymczasowego Statutu Organizacyjnego UdsW z 27 maja 1950 r. szefowie UdsW co pewien czas ustalali i zatwierdzali nowy tymczasowy regulamin

[36] *Ibidem*, k. 92.
[37] AAN, UdsW 144/1, Notatka kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR Kazimierza Witaszewskiego, [ok. 1961 r.], k. 124.
[38] *Ibidem*.
[39] *Ibidem*.
[40] *Ibidem*, k. 115.
[41] *Ibidem*, k. 114.

UdsW, który określał struktury i zadania poszczególnych jego wydziałów, aby mogły one lepiej wywiązywać się z zadań powierzanych przez kierownictwo.

Na początku lat sześćdziesiątych zaproponowano zmianę nazwy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na Wydział do spraw Kościoła Rzymskokatolickiego. Zakres jego prac miał obejmować nadzór nad działalnością kościołów, kaplic, seminariów, kurii diecezjalnych, kleru świeckiego i zakonnego w kościołach parafialnych, organizacji przykościelnych, a także punktów katechetycznych, oraz organizację odpustów, misji i obchodów świąt kościelnych itp.[42] Kontrolę nad Kościołem opierano na podstawie ustaw i dekretów wydanych przez władze PRL[43].

Na początku lat sześćdziesiątych dokonano reorganizacji pracy w UdsW i w poszczególnych wydziałach, w tym także zajmującym się Kościołem rzymskokatolickim[44]. Propozycja Tadeusza Włodarczyka nie została przyjęta[45], ale poparcie otrzymał inny tymczasowy regulamin zatwierdzony przez szefa UdsW Jerzego Sztachelskiego 2 stycznia 1961 r.[46] Na nowo dookreślił on kompetencje Wydziału

---

[42] *Ibidem*.

[43] Były to: dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o wolności wyznania i sumienia, dekret z dnia 9 lutego 1953 r. o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych; ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego; ustawa o darowiznach; dekret z 24 kwietnia 1952 r. o zniesieniu fundacji; ustawa o podatkach, a głównie okólnik Ministra Finansów z 25 lutego 1959 r.; ustawa o świeckości szkoły; ustawa o zbiórkach publicznych; ustawa z dnia 29 marca 1962 r. o zgromadzeniach; ustawa z dnia 31 stycznia 1961 r. – Prawo budowlane; okólnik nr 3 z 27 marca 1957 r. w sprawie zasad budownictwa sakralnego i kościelnego; ustawa o tradycyjnych przywilejach: Boże Ciało, Zaduszki, kolęda, święcone, rekolekcje, misje, odpusty, zbiórki w naturze; o opłatach dzierżawnych, czynszowych, ubezpieczeniach i należnościach za usługi instytucji społecznych (energia, ogrzewanie, ubezpieczenia obowiązkowe, normy opłat podatków, np. gruntowych i innych) (*ibidem*).

[44] Na początku lat sześćdziesiątych Tadeusz Włodarczyk wysunął propozycję wyodrębnienia z Wydziału II Samodzielnego Referatu Seminariów Duchownych i Studiów Kościelnych. Miał się on zajmować wyższymi i niższymi seminariami duchownymi, diecezjalnymi i zakonnymi oraz Katolickim Uniwersytetem Lubelskim, Akademią Teologii Katolickiej, naukowymi instytutami katolickimi, nauczaniem religii w szkołach, duszpasterstwem akademickim, akcją kolonijną prowadzoną przez duchowieństwo, sprawami książek sprowadzanych przez księży z zagranicy, podręczników i naukowych wydawnictw katolickich w Polsce i bibliotekami kościelnymi. Według tego projektu sprawy majątkowe, podatkowe, budownictwa itp. winny przechodzić przez referat i być w nim rejestrowane (AAN, UdsW, 144/7, Projekt, b.m., b.d., k. 89).

[45] Zakładał on dla Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego siedem stanowisk: 1. naczelnik (kierowanie wydziałem, ogólne koncepcje, nadzór i kontrola); 2. zastępca naczelnika (sprawy realizacji dekretu o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych i opiniowanie spraw paszportowych); 3. radca prawny (sprawy: majątkowe i podatkowe, zbiórek kościelnych, celne); 4. radca do spraw kościelnych (sprawy kultu religijnego, zagadnienia ustrojowe – dot. Kościoła, szkolnictwo wyznaniowe, prawo kanoniczne), 5. starszy radca (sprawy duszpasterstwa, pielgrzymek, procesji, misji, kolęd, rekolekcji, synodów, konferencji); 6. radca (dokumentacja i statystyka); 7. referendarz (registratura wydziału i pisanie na maszynie) (AAN, UdsW, 144/1, Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego. Projekt, b.m., b.d., k. 134).

[46] „Na podstawie art. 4 ust. 4 Ustawy z dnia 13 kwietnia 1959 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej (Dz.U. [1950], nr 19,

Wyznania Rzymskokatolickiego[47]. Były one następujące: nadzór nad prawidłowym wykonywaniem przepisów regulujących stosunek państwa do wyznań, a w szczególności nadzór nad realizacją dekretu o ochronie wolności sumienia i wyznania; zabezpieczenie praw i obowiązków duchowieństwa i kościelnego personelu pomocniczego; sprawy organizacyjno-ustrojowe Kościoła rzymskokatolickiego objęte dekretem z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych; opiniowanie skarg i wniosków obywateli oraz instytucji i duchowieństwa katolickiego kierowanych do UdsW[48]; opiniowanie podań, skarg i wniosków instytucji kościelnych względnie duchowieństwa kierowanych do innych władz i urzędów państwowych; opracowywanie opinii i wniosków w sprawach działalności duchowieństwa leżącej w zakresie kompetencji innych resortów, np. sprawy zgromadzeń i zbiórek, loterii fantowych itp.; nadzór nad budownictwem kościelnym; nadzór nad Kołami Księży „Caritas"; opiniowanie spraw duszpasterstwa wojskowego, działalności duszpasterskiej i propagandy religijnej Kościoła; planowanie pracy wydziału i sporządzanie sprawozdań z jego działalności; prowadzenie statystyki placówek kościelnych i kleru diecezjalnego[49]. Zgodnie z przyjętym regulaminem w ramach Wydziału II powołano tylko dwa referaty: Referat Organizacyjno-Ustrojowy i Referat do spraw Działalności Duszpasterskiej i Gospodarczej Kościoła[50]. Utworzono następujące stanowiska pracy: naczelnik wydziału, starszy radca do spraw organizacyjno-ustrojowych i starszy radca do spraw działalności duszpasterskiej i gospodarczej Kościoła[51]. Naczelnik kierował pracą wydziału i zajmował się: prowadzeniem spraw dotyczących instrukcji kurialnych, duszpasterstwa wojskowego, działalności Zrzeszenia Pracowników Kultu Religijnego i Kół Księży „Caritas", planowaniem pracy wydziału i opracowywaniem

poz. 156) oraz p. 2 ust. 3 Tymczasowego Statutu Organizacyjnego Urzędu do Spraw Wyznań nadaję Urzędowi tymczasowy Regulamin w brzmieniu, ustalonym w załączniku do niniejszego zarządzenia. § 2. Zarządzenie wchodzi w życie z dniem 1 stycznia 1961 r. do czasu ostatecznego zatwierdzenia Regulaminu przez Prezesa Rady Ministrów" (AAN, UdsW, 144/7, Zarządzenie nr 1 dyrektora UdsW Jerzego Sztachelskiego, Warszawa, 2 I 1961 r., k. 60).

47 *Ibidem*, Projekt Tymczasowego Regulaminu UdsW. Załącznik do Zarządzenia Ministra Pełnomocnika Rządu do spraw Stosunków z Kościołem z 2 I 1961 r., k. 64–66.

48 AAN, UdsW, 144/1, Projekt Tymczasowego Regulaminu UdsW. Załącznik do Zarządzenia Ministra Pełnomocnika Rządu do spraw Stosunków z Kościołem z 2 I 1961 r., k. 141–144.

49 AAN, UdsW, 144/7, Projekt Tymczasowego Regulaminu UdsW. Załącznik do Zarządzenia Ministra Pełnomocnika Rządu do spraw Stosunków z Kościołem z 2 I 1961 r., k. 64–65; AAN, UdsW, 144/1, Projekt Tymczasowego Regulaminu UdsW. Załącznik do Zarządzenia Ministra Pełnomocnika Rządu do Spraw Stosunków z Kościołem z 2 I 1961 r., k. 142; AAN, UdsW, 140/1, Projekt Tymczasowego Regulaminu UdsW, b.m., b.d., k. 24.

50 AAN, UdsW, 144/1, Projekt Tymczasowego Regulaminu UdsW. Załącznik do Zarządzenia Ministra Pełnomocnika Rządu do spraw Stosunków z Kościołem z 2 I 1961 r., k. 142.

51 AAN, UdsW, 144/7, Projekt Tymczasowego Regulaminu UdsW. Załącznik do Zarządzenia Ministra Pełnomocnika Rządu do spraw Stosunków z Kościołem z 2 I 1961 r., k. 65; AAN, UdsW, 144/1, Projekt Tymczasowego Regulaminu UdsW. Załącznik do Zarządzenia Ministra Pełnomocnika do spraw Stosunków z Kościołem z 2 I 1961 r., k. 141–143.

sprawozdań z jego działalności oraz załatwianiem spraw zleconych bezpośrednio przez kierownictwo urzędu. Starszy radca do spraw organizacyjno-ustrojowych był odpowiedzialny za: prowadzenie spraw wynikających z realizacji dekretu z 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, a także spraw ruchu personalnego duchowieństwa, rozpatrywanie skarg na księży i wniosków; opracowywanie opinii i wniosków w sprawach działalności duchowieństwa, leżącej w zakresie kompetencji innych resortów (zgromadzenia, zbiórki, składki, loterie fantowe itp.)[52]; opiniowanie odwołań w trybie orzecznictwa karno-administracyjnego w sprawach duchowieństwa oraz innych zleconych przez naczelnika. Starszemu radcy do spraw działalności duszpasterskiej i gospodarczej Kościoła przydzielono kwestie dotyczące wszelkich form działań duszpasterskich, analizowanie materiałów związanych z przebiegiem świąt kościelnych i innych uroczystości, przygotowywanie sprawozdań z tych imprez, załatwianie spraw widowisk religijnych, budownictwa i wyposażenia obiektów sakralnych, opracowywanie opinii w sprawach majątkowych, finansowo-podatkowych, gospodarczych itp., prowadzenie statystyk placówek kościelnych i kleru diecezjalnego oraz załatwianie innych spraw zleconych przez naczelnika[53].

Dodatkowo Referat Ewidencji i Statystyki UdsW prowadził: teczki personalne: arcybiskupów, biskupów ordynariuszy, wikariuszy kapitulnych, sufraganów, biskupów rezydentów, wikariuszy generalnych, wszystkich kurialistów, członków kapituły (kanoników czynnych), dziekanów, wykładowców wyższych seminariów diecezjalnych łącznie z rektorem, wicerektorem, ojcem duchownym, wykładowców ATK łącznie z kierownictwem, wykładowców KUL łącznie z kierownictwem, generałów i prowincjałów (zarówno zakonów męskich, jak i żeńskich), wybitniejszych duchownych i świeckich działaczy katolickich[54]. Każda teczka zawierała: życiorys, kwestionariusz, aktualną charakterystykę, dane odzwierciedlające fakty, świadczące o postawie i działalności zarówno społecznej, jak i kościelnej duchownego świeckiego lub zakonnego czy zakonnicy oraz świeckiego działacza katolickiego[55].

Cztery lata później, w 1965 r. szef UdsW wydał zarządzenie wewnętrzne dotyczące zmian w organizacji[56]. Nowy regulamin określił zadania i prace jednostek UdsW,

---

[52] AAN, UdsW, 144/1, Projekt Tymczasowego Regulaminu UdsW, Załącznik do Zarządzenia Ministra Pełnomocnika Rządu do spraw Stosunków z Kościołem z 2 I 1961 r., k. 141–143.

[53] *Ibidem*; AAN, UdsW, 140/1, Projekt Tymczasowego Regulaminu UdsW, b.m., b.d., k. 25; AAN, UdsW, 144/7, Projekt Tymczasowego Regulaminu UdsW. Załącznik do Zarządzenia Ministra Pełnomocnika Rządu do spraw Stosunków z Kościołem z 2 I 1961 r., k. 65–66.

[54] AAN, UdsW, 144/7, Instrukcja o prowadzeniu ewidencji personalnej i obiektów sakralnych oraz statystyki w UdsW, b.m., b.d., k. 106.

[55] *Ibidem*, k. 107.

[56] Zmiany wprowadzono na podstawie art. 4 ust. 4 ustawy z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej (Dz.U. 1950, nr 19, poz. 156). W związku z tym straciło moc Zarządzenie nr 1 dyrektora UdsW

w tym Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego[57]. W zakresie jego kompetencji nadal pozostał: nadzór nad prawidłowym wykonywaniem przepisów regulujących stosunek państwa do wyznania rzymskokatolickiego, a w szczególności nadzór nad realizacją dekretu o ochronie wolności sumienia i wyznania oraz ustaw, dekretów i innych obowiązujących przepisów państwowych, oraz zabezpieczenie praw i obowiązków duchowieństwa i kościelnego personelu pomocniczego. Ponadto miał odpowiadać za: sprawy organizacyjno-ustrojowe Kościoła rzymskokatolickiego, objęte dekretem z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych; sprawy skarg i wniosków obywateli oraz instytucji i duchowieństwa katolickiego, kierowanych do urzędu; opiniowanie podań, skarg i wniosków instytucji kościelnych względnie duchowieństwa, kierowanych do innych władz i urzędów państwowych; sprawy budownictwa kościelnego i konserwacji zabytków kościelnych; sprawy działalności duszpasterskiej i propagandy religijnej Kościoła; sprawy działalności Kościoła za granicą; sprawy społeczno-obywatelskie działalności duchowieństwa i statystykę placówek kościelnych i kleru diecezjalnego[58]. W wydziale utworzono pięć stanowisk: naczelnika, starszego radcy do spraw działalności duszpasterskiej Kościoła, starszego radcy do spraw zwierzchnich organów Kościoła, starszego radcy do spraw organizowania i obsadzania stanowisk kościelnych, starszego radcy do spraw budownictwa kościelnego i ewidencji[59]. W kompetencji naczelnika było kierowanie pracą wydziału. Starszy radca do spraw działalności duszpasterskiej Kościoła odpowiadał za prowadzenie kwestii dotyczących: duszpasterstwa ogólnego i stanowo-zawodowego, w szczególności sanktuariów, pielgrzymek, misji, uroczystości i obrzędów kościelnych, widowisk religijnych, kolędy, apostolstwa świeckich, świąt i imprez kościelnych, a także organizacji przykościelnych. Jego zadaniem było opracowywanie sprawozdań z polityczno-społecznej działalności Kościoła[60]. Starszy radca do spraw zwierzchnich organów Kościoła zajmował się zagadnieniami Watykanu i Kościoła katolickiego za granicą, Soboru Watykańskiego II oraz synodów, kurii diecezjalnych, a także prowadził statystykę Kościoła i sprawy wyznaniowe Polonii zagranicznej. Starszy radca do spraw organizowania i obsadzania stanowisk kościelnych prowadził sprawy: tworzenia, przekształcania i likwidacji kościelnych jednostek administracyjnych (parafii) świeckich i zakonnych; mianowania proboszczów parafii świeckich i zakonnych; wydawania ostrzeżeń oraz usuwania z zajmowanych stanowisk kościelnych księży diecezjalnych

Jerzego Sztachelskiego z 2 I 1961 r. (AAN, UdsW, 144/2, Zarządzenie wewnętrzne nr 1 z 15 VI 1965 r., k. 1).

[57] AAN, UdsW, 144/2, Tymczasowy Regulamin UdsW. Załącznik do zarządzenia Dyrektora UdsW z 1965 r., k. 4–6.

[58] *Ibidem*, k. 4–5.

[59] *Ibidem*, k. 5.

[60] *Ibidem*.

i zakonnych; parafii niezależnych; sprawy meldunkowe osób duchownych; związane z dekretem o ochronie wolności sumienia i wyznania oraz bibliotek diecezjalnych i parafialnych. Starszy radca do spraw budownictwa kościelnego i ewidencji nadzorował budownictwo sakralne i kościelne, włącznie z adaptacją oraz remontem, prowadził sprawy budowy i konserwacji zabytkowych obiektów kościelnych oraz ruchomych zabytków kościelnych, megafonizacji kościołów, postawy społeczno-obywatelskiej duchowieństwa oraz ewidencji i oceny spotkań i rozmów z duchowieństwem[61].

W latach sześćdziesiątych wydano instrukcję precyzującą normy gromadzenia dokumentacji odnośnie do personaliów i działalności duchownych diecezjalnych i zakonnych oraz świeckich działaczy katolickich, obiektów sakralnych i majątku kościelnego (parafialnego i zakonnego) oraz sporządzania zestawień statystycznych opartych na materiałach własnych i sprawozdaniach nadsyłanych przez wydziały do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych[62].

Na początku lat siedemdziesiątych zasady pracy ustalone w poprzedniej dekadzie stały się niewystarczające, szczególnie w kwestiach dotyczących m.in. budownictwa sakralnego, erygowania parafii, wyjazdów biskupów za granicę[63]. Konieczne było zharmonizowanie kompetencji UdsW z organami partyjnymi i rządowymi. Dostrzeżono również znaczenie wymiany informacji między organami administracji państwowej. Egzekutywa podstawowej organizacji partyjnej (POP) w UdsW zaproponowała, aby przynajmniej raz do roku kierownik UdsW na zebraniu z przewodniczącymi prezydiów wojewódzkich rad narodowych i kierownikami UdsW przedstawiał aktualną sytuację stosunków między państwem i Kościołem, a także informacje o przemianach w katolicyzmie polskim[64].

Sprawę reorganizacji struktur i zadań w UdsW podjęto ponownie w 1971 r.[65] Zainicjowanie reformy wynikało z nowej sytuacji społeczno-politycznej, jaka nastąpiła po wydarzeniach Grudnia '70, oraz zmian na szczytach władz partyjno-rządowych PRL[66]. Przed VI Zjazdem PZPR w UdsW powołano, podobnie jak w 1957 r., Komisję do spraw Usprawnienia Pracy (10 września 1971 r.)[67]. Przeanalizowała ona dokładnie sytuację kadrową oraz funkcjonowanie tego organu. W raporcie końcowym poleciła

---

61 *Ibidem*, k. 6.

62 AAN, UdsW, 144/7, Instrukcja o prowadzeniu ewidencji personalnej i obiektów sakralnych oraz statystyki w UdsW, b.m., b.d., k. 106–107.

63 AAN, UdsW, 140/1, Uchwała POP PZPR przy UdsW dotycząca ulepszenia pracy partyjnej i zawodowej, b.m., b.d., k. 16.

64 *Ibidem*.

65 *Ibidem*, k. 14.

66 A. Friszke, *PRL wobec Kościoła. Akta Urzędu do Spraw Wyznań 1970–1978*, Warszawa 2010 („Biblioteka Więzi", t. 244), s. 7–36.

67 AAN, UdsW, 144/1, Sprawozdanie Komisji ds. Usprawnienia Pracy w UdsW, Warszawa, [1971] r., k. 99–106.

przede wszystkim zaktualizowanie tymczasowego regulaminu UdsW z 1961 r.[68], ponieważ „na przestrzeni 10 lat zakresy działania wydziałów uległy zmianie i nie odpowiadały podziałowi zawartemu w regulaminie". Ponadto wysunęła postulat rozszerzenia kompetencji UdsW odnośnie do podejmowania decyzji dotyczących budownictwa sakralnego, erygowania parafii i wyjazdów wyższych przełożonych duchownych za granicę[69]. Zaproponowała kierownikowi urzędu udzielenie naczelnikom wydziałów upoważnienia (choć w praktyce było już stosowane) do podpisywania korespondencji do generałów i prowincjałów zakonu[70]. Podstawą opracowania tych rekomendacji była dyskusja nad wytycznymi na VI Zjazd PZPR i wnioskami z zebrania POP w UdsW z 8 października 1971 r. oraz uwagi i propozycje zgłoszone przez kierowników wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych i pracowników urzędu[71].

W opinii urzędników wyznaniowych zmiany zachodzące w Kościele katolickim po Soborze Watykańskim II „z racji na swą wielopłaszczyznowość i reperkusje natury politycznej, wymagają nie tylko doskonałej ich znajomości, ale też uwzględniania zarówno przy załatwianiu spraw aktualnych, jak i w przewidywaniach na przyszłość"[72]. Widząc w Kościele coraz większy wpływ laikatu i dążenie episkopatu do zaangażowania w sprawy kościelne szerszych grup ludności, postanowili oni zjawiska te baczniej obserwować i analizować. Dostrzegali przesunięcie się relacji z Kościołem z płaszczyzny państwo–episkopat na płaszczyznę władze PRL – wspólnota katolicka. Z niepokojem odbierali wprowadzane przez duchowieństwo zmiany metod duszpasterskich, mające na celu nie tylko zahamowanie postępującego procesu laicyzacji, lecz także dotarcie z przekazem ewangelicznym do środowisk dotychczas niedostępnych dla Kościoła. Konstatowali: „podstawowym zadaniem naszego Urzędu, jako naczelnego organu administracji państwowej do spraw wyznaniowych, jest i będzie prawidłowa realizacja linii politycznej partii w zakresie normalizacji stosunków państwo–Kościół"[73]. W celu sprostania temu wyzwaniu postanowiono zreorganizować UdsW i jego wydziały, np. integrując sprawy zakonów męskich i żeńskich w jednej komórce[74]. Zwrócono uwagę na potrzebę nieustannego pogłębiania wiedzy przez poszczególnych pracowników w zakresie powierzonych im obowiązków, aby mogli lepiej je realizować[75]. W 1972 r. kierownik UdsW Aleksander Skarżyński, odnosząc się do dyskusji, jaka toczyła się wewnątrz UdsW w sprawie organizacji pracy

[68] *Ibidem*, k. 100.
[69] Chodziło o bardziej operatywne załatwianie spraw przez UdsW (*ibidem*).
[70] *Ibidem*.
[71] AAN, UdsW, 140/1, Uchwała POP PZPR przy UdsW dotycząca ulepszenia pracy partyjnej i zawodowej, b.m., b.d., k. 14.
[72] *Ibidem*.
[73] *Ibidem*, k. 15.
[74] *Ibidem*, k. 15.
[75] *Ibidem*, k. 16.

i racjonalnego przydziału zadań wydziałom i pracownikom na poszczególnych stanowiskach, i mając na względzie usprawnienie pracy i skoncentrowanie spraw Kościoła rzymskokatolickiego w jednej komórce organizacyjnej, zaproponował przeniesienie z Samodzielnego Referatu Nadzoru Stowarzyszeń Wyznaniowych do Wydziału II spraw dotyczących wyższych seminariów duchownych, punktów katechetycznych, KUL i ATK wraz z prowadzącą je starszym radcą Janiną Misiuro (dając jej awans na starszego inspektora kierującego wieloosobowym stanowiskiem pracy oraz powierzając w całości sprawy dotyczące szkolnictwa wyznaniowego i działalności duszpasterskiej Kościoła). Zgłosił także mianowanie starszego inspektora do spraw organizacji i administracji kościelnej i powierzenie mu kontroli nad innymi stanowiskami pracy, np. w kwestiach budownictwa sakralnego, majątkowych, podatkowych itd.[76]

W związku ze wspomnianymi zmianami 14 stycznia 1972 r. nastąpiła reorganizacja w UdsW, w tym w Wydziale Wyznania Rzymskokatolickiego[77]. Miała ona na celu uporządkowanie spraw wyznaniowych przez skupienie w jednej jednostce organizacyjnej zagadnień łączących się merytorycznie ze sobą. Do Wydziału II przeniesiono zatem z Wydziału Zakonnego sprawy wyższych seminariów duchownych diecezjalnych i zakonnych, włącznie ze sprawami służby wojskowej ich alumnów; niższych seminariów duchownych diecezjalnych; KUL i ATK; punktów katechetycznych. Przekazano mu także sprawy Kościoła greckokatolickiego, będące dotychczas w gestii Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich[78]. Z Wydziału II zaś wyłączono duszpasterstwo więzienne, a z Wydziału Zakonów duszpasterstwo wojskowe[79]. Odpowiedzialnymi za przydział zadań w wydziałach uczyniono naczelników[80].

Rok później (1973 r.) wydano kolejny Tymczasowy Regulamin UdsW[81]. Nie zmienił on jednak dotychczasowego ogólnego zakresu zadań wydziałów[82]. Wydział II nadal zajmował się kwestiami ustroju i działalności Kościoła rzymskokatolickiego,

---

[76] Kierownik UdsW Aleksander Skarżyński sugerował również utworzenie w urzędzie komórki informacji prasy i wydawnictw wyznaniowych z Tadeuszem Włodarczykiem na czele. Do komórki tej mieli zostać przeniesieni z Wydziału Ogólnego Alicja Sadownik i Jerzy Janitz. Skarżyński chciał też przesunąć na stanowisko naczelnika Wydziału Zakonów starszego radcę Mieczysława Żurawskiego, pozostawiając: Eryka Sztekkera odpowiedzialnego za zakony męskie i Walentynę Walkiewicz – za zakony żeńskie (*ibidem*, Notatka służbowa, Warszawa, 10 I 1972 r., k. 39).

[77] *Ibidem*, Zarządzenie wewnętrzne nr 1/72 Dyrektora UdsW w sprawie zmian w organizacji wewnętrznej UdsW z 14 I 1972 r., k. 42.

[78] *Ibidem*, k. 41.

[79] *Ibidem*, k. 42.

[80] *Ibidem*.

[81] W tej sytuacji traciło moc Zarządzenie wewnętrzne nr 1 z 15 VI 1965 r. oraz Zarządzenie wewnętrzne nr 1/72 z 14 I 1972 r. (AAN, UdsW, 144/3, Zarządzenie wewnętrzne nr 1/73, 1973 r., k. 4; *ibidem*, Tymczasowy regulamin UdsW. Załącznik do Zarządzenia wewnętrznego nr 1/73 Dyrektora UdsW z 1973 r., k. 5).

[82] Do zakresu czynności Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego należały sprawy związane z działalnością Kościoła rzymskokatolickiego, w tym nadzoru nad prawidłowym wykonywaniem przepisów

jego instytucji i zakładów, spraw osobowych, opiniowania podań instytucji kościelnych do innych urzędów państwowych i wywierania wpływu na postawę duchowieństwa rzymskokatolickiego. Ponadto wciąż sprawował nadzór nad działalnością wyższego szkolnictwa wyznaniowego i seminariów duchownych, majątkiem instytucji kościelnych oraz innymi sprawami wynikającymi z ustaw i aktów prawnych PRL[83]. W wydziale było pięć etatów: naczelnik, stanowisko do spraw episkopatu i duszpasterstwa, stanowisko do spraw stanowisk kościelnych i finansowych; stanowisko do spraw szkolnictwa wyznaniowego oraz stanowisko do spraw prawnych i majątkowych[84]. Regulamin określał dość precyzyjnie ich obowiązki. Do zadań naczelnika należało kierowanie pracą wydziału, za którą odpowiadał przed władzami UdsW. Osobiście odpowiadał za przygotowywanie informacji i ocen dotyczących Kościoła rzymskokatolickiego i episkopatu, obrządku greckokatolickiego, a także za opiniowanie świadczeń Funduszu Kościelnego. Zajmował się również sprawami zleconymi przez kierownictwo urzędu[85]. Do kompetencji osoby na stanowisku pracy do spraw episkopatu i duszpasterstwa należały kwestie dotyczące działalności episkopatu i poszczególnych biskupów oraz duszpasterstwa ogólnego i specjalnego[86]. Zajmowała się ona także analizowaniem działalności kurii biskupich, Komisji Wspólnej Przedstawicieli Rządu RP i Konferencji Episkopatu Polski, nominacji biskupich i wyjazdów zagranicznych osób duchownych Kościoła rzymskokatolickiego. W obszarze jej zainteresowania były też kwestie związane z przyjazdami duchownych rzymskokatolickich z zagranicy; synodami krajowymi; synodami diecezjalnymi; spotkaniami i rozmowami z duchowieństwem w prezydiach rad narodowych; duszpasterstwem diecezjalnym, ogólnym, stanowo-zawodowym, wczasowym, odpustami, prelekcjami; duszpasterstwem służby zdrowia; apostolstwem duchowym; działalnością stowarzyszeń i organizacji przykościelnych; konfliktami między duchowieństwem a wiernymi. Osoba na stanowisku pracy do spraw episkopatu i duszpasterstwa była zobligowana do prowadzenia akt osobowych duchownych diecezjalnych. Zajmowała się także analizą działalności poszczególnych wydawnictw, oceną i przeglądem pism wyznaniowych, oceną poszczególnych dziennikarzy oraz innymi pracami zleconymi przez kierownictwo urzędu lub naczelnika wydziału[87]. Do zakresu obowiązków urzędnika na stanowisku pracy do spraw stanowisk kościelnych i finansowych należały kwestie dotyczące realizacji dekretu z 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu

odnoszących się do związków religijnych, wolności wyznaniowej i szkolnictwa wyznaniowego (AAN, UdsW, 144/3, k. 17).

83 AAN, UdsW, 140/1, Tymczasowy regulamin UdsW. Załącznik do Zarządzenia wewnętrznego nr 1/73 Dyrektora UdsW z 1973 r., k. 59.

84 *Ibidem*, k. 60.

85 *Ibidem*, k. 61.

86 *Ibidem*, k. 60.

87 *Ibidem*, k. 61.

stanowisk kościelnych, pomocy osobom występującym ze stanu duchownego, cmentarzy, dochodów, podatków i opłat jednostek organizacyjnych Kościoła rzymskokatolickiego i jego duchownych, sprawy karne duchownych oraz statystyka instytucji wyznaniowych[88]. Do jego zadań zaliczały się także sprawy związane z: tworzeniem, znoszeniem, zmianami granic, przekształcaniem diecezji i parafii oraz innych placówek kościelnych Kościoła rzymskokatolickiego; obsadzaniem stanowisk kościelnych; usuwaniem osób duchownych z zajmowanych stanowisk kościelnych; wydawaniem zarządzeń w sprawie szkodliwej działalności duchownych oraz problematyką karną i karno-administracyjną, karno-skarbową, meldunkową osób duchownych; ubezpieczeniami społecznymi osób duchownych i zakonnych; otwieraniem, zamykaniem i likwidacją cmentarzy Kościoła rzymskokatolickiego[89]; opłatami za miejsca i urządzenia cmentarne na cmentarzach Kościoła rzymskokatolickiego; opodatkowaniem Kościoła rzymskokatolickiego; opłatami celnymi Kościoła rzymskokatolickiego; różnymi taryfami i opłatami; dochodami Kościoła i duchowieństwa rzymskokatolickiego; opłatami za posługi kościelne oraz prowadzeniem statystyk dotyczących instytucji wyznaniowych i ich organizacji[90]. Urzędnik na stanowisku pracy do spraw stanowisk kościelnych i finansowych był też zobligowany do: udzielania konsultacji i pomocy pracownikom urzędu w załatwianiu podobnych spraw należących do zakresu działania innych wydziałów, przejmowania „za dekretacją" naczelników innych wydziałów w celu załatwienia spraw wymagających specjalistycznej wiedzy prawniczej oraz do wykonywania innych prac zleconych przez kierownictwo UdsW lub naczelnika macierzystego wydziału[91]. Osoba odpowiedzialna za stanowisko pracy do spraw szkolnictwa wyznaniowego zajmowała się problematyką organizacji i działalności wyższych uczelni katolickich (KUL, ATK), wyższych seminariów diecezjalnych i zakonnych, niższych seminariów diecezjalnych oraz punktów katechetycznych. Miała też pod swoją kuratelą sprawy wojskowe osób duchownych i zakonnych Kościoła rzymskokatolickiego[92]; szkoły i zakłady wychowawcze prywatne prowadzone przez związki wyznaniowe, stowarzyszenia wyznaniowe, Towarzystwo Przyjaciół KUL, Towarzystwo Naukowe KUL, Polskie Towarzystwo Teologiczne, struktury organizacyjne, usługi i zakłady produkcyjne społecznych stowarzyszeń wyznaniowych (zbyt i obrót towarowy), ich opodatkowanie oraz wydawnictwa i biblioteki tych wyżej wymienionych instytucji, akta osobowe. Do zakresu jej obowiązków należało również monitorowanie działalności poszczególnych wydawnictw, ocena i przegląd pism wyznaniowych, ocena poszczególnych dziennikarzy, monitorowanie diecezjalnych i zakonnych bibliotek

[88] *Ibidem*, k. 62.
[89] *Ibidem*.
[90] *Ibidem*, k. 63.
[91] *Ibidem*.
[92] *Ibidem*.

seminariów duchownych Kościoła rzymskokatolickiego, a także podejmowanie innych prac zleconych przez kierownictwo urzędu lub naczelnika wydziału[93]. Obszar pracy urzędnika na stanowisku do spraw prawnych i majątkowych obejmował kwestie: darowizn, zapisów i spadkobrania Kościoła rzymskokatolickiego; nabywania i zbywania majątków i nieruchomości Kościoła rzymskokatolickiego; upaństwowienia nieruchomości rolnych i poręczenia proboszczom posiadania gospodarstw rolnych w Kościele rzymskokatolickim; zniesienia fundacji Kościoła rzymskokatolickiego; uwłaszczenia Kościoła na Ziemiach Zachodnich i Północnych; przejmowania na własność państwa majątku Kościoła greckokatolickiego; wywłaszczania nieruchomości; inne przypadki upaństwowienia; nieruchomości Kościoła i duchowieństwa katolickiego; budowy, rozbudowy, remontów i adaptacji obiektów sakralnych, domów modlitw, figur, kapliczek i krzyży przydrożnych oraz kościelnych obiektów gospodarczych; ochrony zabytków; najmu, dzierżawy i użytkowania na potrzeby Kościoła, urządzeń kinematograficznych i teletechnicznych w obiektach katolickich. Pracownik ten wydawał też opinie w sprawach lokalowych Kościoła[94]. Oprócz tego odpowiadał za ogólne przepisy prawne; zbiory normatywów władz nadrzędnych i resortów; zbiór normatywów UdsW; opinie prawne; skargi i wnioski; ewidencję skarg i wniosków, analizę skarg i zażaleń; projekty przepisów prawnych (własne)[95]. Tak jak inni urzędnicy wydziału miał obowiązek wykonywania prac zleconych przez szefostwo UdsW lub naczelnika wydziału, informowania pracowników o nowych przepisach prawnych związanych z zakresem ich pracy, gromadzenia dzienników ustaw i dzienników urzędowych oraz doradzania pracownikom urzędu w zakresie ogólnoprawnym przy załatwianiu spraw[96].

We wrześniu 1974 r. podjęto kolejne działania na rzecz wypracowania nowego sposobu funkcjonowania UdsW w celu podniesienia efektywności jego pracy. Zmiana podyktowana była niespełnianiem właściwej funkcji w zakresie realizacji polityki wyznaniowej państwa[97]. Na zebraniu członków POP PZPR w UdsW 5 września 1974 r. zastanawiano się nad wprowadzeniem zmian w strukturze organizacyjnej, poprawą wyposażenia technicznego, dostosowaniem statusu i podstaw prawnych do aktualnej sytuacji. Po dyskusji wysunięto pewne propozycje: w kwestii metod i organizacji pracy jasne precyzowanie aktualnych, odcinkowych zadań urzędu oraz przeanalizowanie podziału kompetencji i na tej podstawie dokonywanie bardziej racjonalnego ich rozdzielania. Sugerowano też poprawienie koordynacji planu pracy między wydziałami i większą troskę o ściślejsze ich współdziałanie,

[93] *Ibidem*, k. 64.
[94] *Ibidem*, k. 65.
[95] *Ibidem*, k. 66.
[96] *Ibidem*.
[97] *Ibidem*, Program działania na rzecz podniesienia efektywności funkcjonowania UdsW, wrzesień 1974 r., k. 84.

zracjonalizowanie obiegu dokumentów, przyznanie większej samodzielności przez lepszy i większy dostęp do informacji, „spłaszczenie stopni wtajemniczenia", wprowadzenie do programu szkolenia partyjnego tematyki związanej z profilem UdsW. W kwestii kadr pionu wyznaniowego rekomendowano dokształcanie urzędników, zwłaszcza nowych, zatrudnionych w pionie centralnym i wojewódzkim; organizowanie okresowych narad, odpraw, wykładów; zagwarantowanie udziału pracowników merytorycznych w spotkaniach organizacji i instytucji działających w zakresie ich kompetencji; organizowanie prac zespołowych w celu analizowania niektórych zagadnień wyznaniowych[98]. Dostrzeżono także potrzebę opracowywania w UdsW zagadnień dotyczących problematyki wyznaniowej, prowadzenia kartoteki potencjalnych autorów takich opracowań, inspirowania publicystyki krajowej i zagranicznej w celu naświetlania zagadnień ważnych dla władz wyznaniowych oraz rozważania kwestii naboru nowych ludzi i w tym celu nawiązywania kontaktów z instytucjami, z których takie osoby mogłyby przejść (Instytut Nauk Politycznych, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych, Wojskowa Akademia Polityczna)[99]. Zaproponowano zarazem zmodyfikowanie struktury organizacyjnej UdsW i powołanie nowych agend (prasowo-wydawniczej, ogólnoorganizacyjnej), utworzenie stanowiska radcy prawnego UdsW, stanowiska do spraw Polonii oraz odciążenie pracowników merytorycznych od prac kancelaryjno-administracyjnych i wprowadzenie specjalistów, doradców[100]. Co więcej, zasugerowano przekształcenie dotychczasowego Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego w odrębny Departament Kościoła Rzymskokatolickiego, w którego skład wchodziłoby osiem wydziałów, np.: Wydział do spraw Organizacji Kościoła (diecezje, parafie, duchowieństwo – sprawy personalne); Wydział do spraw Działalności Kościoła (duszpasterstwo, postawy polityczne księży, działalność propagandowo-misyjna itp.); Wydział do spraw Szkolnictwa Katolickiego (łącznie z punktami katechetycznymi); Wydział do spraw Ekonomiczno-Finansowych i Podatkowych Kościoła; Wydział do spraw Stowarzyszeń i Organizacji Katolickich; Wydział do spraw Prasy i Wydawnictw Katolickich; Wydział do spraw Zakonów Katolickich; Wydział do spraw Zagranicznej Działalności Kościoła

[98] Polecano także: „powołać zespół doradczy na kształt działających w innych resortach rad naukowych; zapewnić kontakty osobiste z terenem; utrzymywać żywy kontakt instrukcyjno-wizytacyjny z wydziałami w urzędach wojewódzkich dla ujednolicenia praktyki; aktywna współpraca POP PZPR z organizacją związkową; zmodyfikować system sporządzania planów pracy w U[ds]W; organizować merytoryczne kontakty i dyskusje pracowników Urzędu z pracownikami instytucji współdziałania (KC PZPR, MSW, resorty, urzędy wojewódzkie); korzystać z doświadczeń organizacji społecznych; korzystać z dorobku instytucji naukowo-badawczych; zlecać wykonywanie ekspertyz naukowych placówkom badawczym lub indywidualnym specjalistom" (*ibidem*, k. 81–82).

[99] *Ibidem*.

[100] *Ibidem*.

Polskiego (Polonia, misje, wyjazdy, konferencje itd.)[101]. Rozważano także sugestię, aby nic nie zmieniać w systemie organizacji i funkcjonowania UdsW, dać jedynie większą samodzielność pracownikom koncepcyjnym[102]. Ostatecznie propozycje zmian nie zostały przyjęte.

Obsada personalna

Od pracowników Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego, podobnie jak od innych urzędników wyznaniowych, wymagano należytego wykonywania powierzonych zadań i dokładnej znajomości wszystkich przejawów działalności Kościoła rzymskokatolickiego.

Zależność służbowa pracowników wydziału opierała się na zasadzie jednolitego podporządkowania – każdy urzędnik podlegał bezpośrednio tylko jednemu przełożonemu, który kierował jego pracą[103]. Naczelnik wydziału ustalał jej zakres, mógł zlecić zadanie z zakresu innych stanowisk w przypadku braku ich obsady lub nieobecności pracownika[104]. Urzędnik także był zobligowany do planowania własnej pracy, sprawozdawczości z niej i wykonywania spraw zleconych przez bezpośredniego przełożonego[105].

W omawianym okresie za działalność wydziału był odpowiedzialny jeden wicedyrektor UdsW, najpierw Jan Lech, a od 1972 r. – Aleksander Merker[106]. Na czele wydziału stali kolejno: Stanisław Wierzbicki[107], Aleksander Merker (1966–1972) i Aleksander Wołowicz[108].

W połowie lat pięćdziesiątych w Wydziale Wyznania Rzymskokatolickiego pracowało sześć osób, ale tylko dwie, łącznie z naczelnikiem (drugą osobą był Wacław Karczewski), zajmowały się sprawami wydziału. Pozostali byli zaangażowani w prace innych komórek organizacyjnych urzędu[109]. W tym okresie w wydziale pracowali: Stanisław Macieńko na stanowisku starszego inspektora, Wacław Karczewski – starszego radcy, Irena Pękala – radcy, Łucja Studzińska – referendarza oraz Irena Ćwiklińska.

[101] *Ibidem*, k. 83.
[102] *Ibidem*, k. 84.
[103] AAN, UdsW, 144/2, Tymczasowy Regulamin UdsW. Załącznik do zarządzenia Dyrektora UdsW z 1965 r., k. 12.
[104] *Ibidem*, k. 6.
[105] *Ibidem*.
[106] AAN, UdsW, 144/1, Sprawozdanie Komisji ds. Usprawnienia Pracy w UdsW, Warszawa, 7 VII 1957 r., k. 82.
[107] *Ibidem*, k. 81.
[108] *Ibidem*, Notatka służbowa, Warszawa, 10 I 1972 r., k. 39.
[109] *Ibidem*, Pismo dyrektora UdsW Mariana Zygmanowskiego do Urzędu Rady Ministrów, listopad 1955 r., k. 64. W 1955 r. powstał projekt redukcji etatów o jeden (*ibidem*, Wykaz etatów politycznych i technicznych w UdsW, k. 67).

Na pięciu pracowników trzech miało wykształcenie wyższe (jeden prawnicze), jeden średnie i jeden podstawowe[110].

W czerwcu 1956 r. podział czynności był następujący: Stanisław Wierzbicki kierował wydziałem, opracowywał i referował najważniejsze sprawy, przyjmował interesantów, obsługiwał narady terenowe aparatu wyznaniowego, opiekował się województwami: kieleckim i krakowskim; Stanisław Macieńko zastępował naczelnika, załatwiał sprawy ruchu społecznie postępowego katolików oraz uczelni i seminariów katolickich, obsługiwał narady terenowe aparatu wyznaniowego, opiekował się województwami: lubelskim i rzeszowskim[111]; Wacław Karczewski odpowiadał za sprawy majątkowe, organizacyjne i podatkowe Kościoła rzymskokatolickiego, obsługiwał narady terenowe aparatu wyznaniowego, zajmował się województwami: koszalińskim i szczecińskim, oraz sprawami związanymi z wykonywaniem dekretu z 9 lutego 1953 r.; Irena Pękala załatwiała skargi i zażalenia; Irena Ćwiklińska nadzorowała sprawy związane z Funduszem Kościelnym oraz przydziałem materiałów dla wszystkich wyznań; Łucja Studzińska prowadziła rejestrację Wydziału II, załatwiała łatwiejszą bieżącą korespondencję i udzielała informacji interesantom[112].

Już wtedy Wydział II borykał się z różnymi problemami. Naczelnik wydziału Wierzbicki miał utrudniony i nieregularny dostęp do wicedyrektora Lecha, nawet w kwestiach omawiania z nim spraw zastrzeżonych. Niektórzy pracownicy nie radzili sobie z typowymi dla wydziału sprawami, gdyż nie mieli przygotowania prawniczego. Pękali zarzucano, że nie przejawia zainteresowania swoją pracą. Macieńko kosztem spraw wyznaczonych mu w Wydziale II zajmował się kwestiami Wydziału IV. Z tego powodu Wydział II miał zaległości, przeciągał wiele spraw w czasie[113]. Innym problemem, jaki doskwierał urzędnikom, był brak informacji bieżącej o polityce wyznaniowej ze strony kierownictwa UdsW, co – w opinii niektórych urzędników (Macieńki) – nie sprzyjało rozwojowi inicjatywy wśród pracowników. Praca niektórych z nich sprowadzała się do przepisywania tekstów opracowanych przez naczelnika[114]. Problemem był również podział pracy, przydzielanej bez jakiegokolwiek klucza, według uznania naczelnika. Z tego powodu obciążenie poszczególnych pracowników było

[110] *Ibidem*, Sprawozdanie Komisji ds. Usprawnienia Pracy w UdsW, Warszawa, 7 VII 1957 r., k. 82.

[111] *Ibidem*, Podział czynności w UdsW według stanu z czerwca 1956 r., k. 73.

[112] *Ibidem*, k. 74.

[113] Według Komisji ds. Usprawnienia Pracy naczelnik Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego Stanisław Wierzbicki wykonywał m.in. czynności referendarskie, Stanisław Macieńko referował sprawy różne oraz zajmował się kwestiami zleconymi przez wicedyrektora UdsW Jana Lecha, należącymi do Wydziału IV, Wacław Karczewski referował sprawy różne, zasadniczo rolne, Irena Pękala referowała sprawy różne i tłumaczyła z języka francuskiego na polski teksty zlecone przez kierownictwo UdsW, Łucja Studzińska rejestrowała sprawy wydziału oraz skargi i zażalenia, Irena Ćwiklińska zasadniczo zajmowała się sprawami Funduszu Kościelnego (*ibidem*, Sprawozdanie Komisji ds. Usprawnienia Pracy w UdsW, Warszawa, 7 VII 1957 r., k. 81–82).

[114] *Ibidem*, k. 83.

nierównomierne. Główny ciężar referowania brali na siebie naczelnik Wierzbicki i Karczewski. Dlatego też wydział miał spore zaległości, wiele spraw nie było załatwionych w terminie[115]. Działania Wydziału II sprowadzały się zasadniczo do wykonawczego „regulowania stosunków między państwem a Kościołem w oparciu o przepisy prawne oraz uzgodnione między państwem a związkami wyznaniowymi zasady stosunków wzajemnych". To powodowało, że praca urzędników tego wydziału miała charakter przede wszystkim referendarski i interwencyjny, nie wykluczano jednak bezpośrednich spotkań pracowników w terenie w związku z załatwianymi sprawami[116].

Przy zatrudnianiu pracowników wymagano przede wszystkim wykształcenia prawniczego, dokładnej znajomości przepisów z zakresu prawa wyznaniowego oraz decyzji Komisji Wspólnej, a także dużej operatywności w załatwianiu spraw oraz mocnej postawy politycznej, zgodnej z uchwałami partii na VIII i IX Plenum[117]. Z uwagi na złożoność zadań urzędników wyznaniowych – mieli realizować linię PZPR w dziedzinie stosunków między państwem i Kościołem – i ścisłe powiązanie z szerokim kontekstem politycznym oczekiwano nie tylko systematycznego pogłębiania wiedzy w zakresie powierzonych im obowiązków służbowych, lecz także wysokiego wyrobienia politycznego i społecznego[118]. Opracowywane przez nich materiały służyły do podejmowania decyzji, które z racji swojego charakteru miały wpływ zarówno na politykę wewnątrzkrajową, jak i zagraniczną[119].

W latach sześćdziesiątych do wydziału dołączyły nowe osoby: Apolonia Kucharska, Aleksander Merker, Jan Wierusz-Kowalski, Józef Ochab i Adam Piekarski. Apolonia Kucharska była odpowiedzialna za rejestrowanie spraw. Aleksander Merker załatwiał sprawy dotyczące majątku wszystkich związków wyznaniowych (z wyjątkiem nieruchomości rolnych), a w szczególności majątku pokościelnego na Ziemiach Zachodnich, fundacji, darowizn i spadków po byłych Kościołach ewangelicko-unijnych, gminach żydowskich i obrządku greckokatolickiego, a także sprawy lokalowe; zajmował się kwestiami legislacyjnymi, wydawał opinie prawne, na zastępstwo sądowe i arbitrażowe; koordynował działalność urzędu z innymi ministerstwami; prowadził sprawy przestępczości duchowieństwa; konsultował normy i taryfy oraz sprawy ubezpieczeń dotyczących związków wyznaniowych; opracowywał sprawy mobilizacyjne urzędu; prowadził osobiście szkolenia prawne dla pracowników wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych[120]. Jan Wierusz-Kowalski był ekspertem w sprawach

[115] *Ibidem*.
[116] *Ibidem*, k. 82.
[117] VIII Plenum KC PZPR odbyło się 19–21 X 1956 r., a IX Plenum KC PZPR – 15–18 V 1957 r. (*ibidem*).
[118] AAN, UdsW, 140/1, Uchwała POP PZPR przy UdsW dotycząca ulepszenia pracy partyjnej i zawodowej, b.m., b.d., k. 14.
[119] *Ibidem*.
[120] *Ibidem*, Załącznik do pisma UdsW z 3 X 1964 r., k. 3–4.

watykańskich, międzynarodowych Kościoła rzymskokatolickiego i soboru oraz prowadził dokumentację z tego zakresu; załatwiał sprawy episkopatu, duszpasterstw: parafialnego, stanowo-zawodowego, wczasowo-turystycznego oraz podróży zagranicznych kleru rzymskokatolickiego, Wielkiej Nowenny i Milenium 1966 r.[121] Do zadań Józefa Ochaba należało opracowywanie i załatwianie spraw kościelnych nieruchomości rolnych związanych z realizacją ustawy o przejęciu przez państwo dóbr martwej ręki[122]. Adam Piekarski zajmował się systematycznym śledzeniem i oceną bieżącej działalności biskupów i kurii diecezjalnych; załatwiał sprawy podatkowe osób prawnych i fizycznych Kościoła rzymskokatolickiego oraz jego sprawy celne; prowadził też statystykę Kościoła rzymskokatolickiego[123]. W wydziale nadal pracowali Stanisław Wierzbicki, który dalej pełnił funkcję naczelnika i koordynował całość spraw, oraz Stanisław Macieńko, który był odpowiedzialny za opracowywanie instrukcji oraz wskazówek odnośnie do realizacji dekretu o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, zajmował się odwołaniami i skargami wnoszonymi przez władze kościelne w sprawach tegoż dekretu oraz załatwianiem spraw „różnych" duchowieństwa rzymskokatolickiego niewchodzących w zakres czynności innych pracowników tego wydziału.

W latach siedemdziesiątych w wydziale pracowali: Eryk Sztekker[124], Aleksander Wołowicz, Janina Misiuro, J[an] Dylong, F[ranciszek] Garas, W. Nowowiejski[125], Nitka, Włodarczyk, Żurawski[126].

Urzędnicy mieli świadomość, że ta praca wymaga decyzji politycznych, stąd ich analizy, sugestie i zadania podyktowane były konsultacjami nie tylko na szczeblu URM, lecz także na szczeblu Wydziału Administracyjnego KC PZPR lub I sekretarza[127].

Działalność

Podobnie jak inne wydziały UdsW, Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego przygotowywał i realizował problemowy plan pracy[128]. Do jego obowiązków należało sprawowanie nadzoru nad prawidłowym wykonaniem przepisów odnoszących się

[121] *Ibidem*, k. 4.

[122] *Ibidem*, k. 3; AAN, UdsW, 125/2, Problemowy plan pracy Wydziału II na drugą i trzecią dekadę sierpnia 1968 r., k. 145.

[123] AAN, UdsW, 140/1, Załącznik do pisma UdsW z 3 X 1964 r., k. 3.

[124] W UdsW został zatrudniony w sierpniu 1969 r. Zajmował się m.in. szkolnictwem kościelnym (AAN, Akta Eryka Sztekkera, 2, Opinia, Warszawa, 13 III 1990 r., b.p.).

[125] AAN, UdsW, 125/2, Plan pracy Wydziału II na miesiąc grudzień 1972 r., k. 287; AAN, UdsW, 125/3, Plan pracy Wydziału II na miesiąc maj 1974 r., k. 18.

[126] AAN, UdsW, 125/2, Plan pracy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na IV kwartał 1971 r., k. 1.

[127] AAN, UdsW, 140/1, Uchwała POP PZPR przy UdsW dotycząca ulepszenia pracy partyjnej i zawodowej, b.m., b.d., k. 16.

[128] AAN, Urząd Rady Ministrów (dalej: URM), 22/67, Sprawozdanie UdsW z realizacji planu problemowego w 1964 r., k. 2–3.

do związków religijnych i nad szkolnictwem wyznaniowym oraz subsydiami i dotacjami na zaspokojenie potrzeb wyznaniowych[129].

Wydział II był zobligowany do przedkładania kierownictwu UdsW każdego roku kwartalnych i rocznych planów pracy w celu zatwierdzenia[130]. Na ich podstawie pracował[131]. Każdy urzędnik z wydziału otrzymywał zadania do wykonania[132]. Przydział pracy był indywidualny albo grupowy. Poszczególne zadania miały konkretny termin realizacji. Na przykład w roku milenijnym (1966) pracownicy Wydziału II otrzymali indywidualne zadania do wykonania. Macieńko miał dokonać analizy uroczystości milenijnych w Gnieźnie i Poznaniu[133], a Włodarczyk – opracować informacje dotyczące przygotowania i przebiegu obchodów milenijnych w Częstochowie, w parafiach i innych[134], prowadzić sprawy bieżące (duszpasterstwa włącznie z dokumentacją uroczystości milenijnych, sprawy watykańskie, Kościoła rzymskokatolickiego za granicą, występowania ze stanu duchownego), przygotować: zestawienie udziału biskupów w uroczystościach milenijnych (na bieżąco miał je aktualizować), ocenę konkordatu polskiego z 1923 r. na tle innych konkordatów międzywojennych i konkordatu polskiego z 1925 r. na tle konkordatów powojennych[135], ocenę przebiegu Bożego Ciała, poprawki do notatki o używaniu tytułu biskupa ordynariusza przez bp. Józefa Drzazgę, notatkę dotyczącą udziału biskupów polskich w Soborze Watykańskim II[136]. Zadaniem Z. Wereszczyńskiego, oprócz prac bieżących (aktualne ubezpieczenia społeczne, budownictwo kościelne, ochrona zabytków, cmentarze i opłaty cmentarne, stowarzyszenia przykościelne, duszpasterstwo w służbie zdrowia) było dokładne zapoznanie się z przepisami o ubezpieczeniach społecznych, cmentarzach i ochronie zabytków (do października)[137], opracowanie statystyki duszpasterstwa w służbie zdrowia, sporządzenie notatki i prowadzenie korespondencji w sprawie szkód górniczych

[129] AAN, UdsW, 140/1, Notatka dla Dyrektora UdsW dotycząca niedomagań w pracy aparatu terenowego do spraw wyznaniowych, b.m., b.d., k. 9.

[130] AAN, UdsW, 125/2, Wyciąg z zatwierdzonego planu pracy Wydziału II na II kwartał 1966 r., k. 215.

[131] AAN, URM, 22/67, Sprawozdanie UdsW z realizacji planu problemowego w 1964 r., k. 2–3; AAN, UdsW, 125/2, Plan pracy Wydziału II na II kwartał 1967 r., 13 XII 1967 r., k. 181–182; *ibidem*, Wnioski Wydziału II do planu pracy Wydziału Administracyjnego KC PZPR na II kwartał 1968 r., k. 151; *ibidem*, Problemowy plan pracy Wydziału II na drugą i trzecią dekadę sierpnia 1968 r., k. 146; *ibidem*, Plan pracy na miesiąc marzec 1973 r., k. 286.

[132] *Ibidem*, Plan pracy na miesiąc marzec 1973 r., k. 280.

[133] *Ibidem*, Aktualne zadania związane z Milenium, b.m., b.d., k. 215.

[134] *Ibidem*.

[135] *Ibidem*, Roboczy plan Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego, sierpień i początek września 1966 r., k. 214.

[136] *Ibidem*, Wyciąg z zatwierdzonego planu pracy Wydziału II na II kwartał 1966 r., k. 215.

[137] *Ibidem*, Roboczy plan Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego, sierpień i początek września 1966 r., k. 213.

na plebanii i w kaplicy w Wilchwach, zredagowanie odpowiedzi na wnioski PWRN w Gdańsku w sprawie planu budownictwa kościelnego, zweryfikowanie oceny pojemności kościołów na podstawie informacji porównawczych MSW, opracowanie notatki o komunalizacji cmentarzy warszawskich, opracowanie statystyki budownictwa sakralnego, przygotowanie odpowiedzi na odwołanie w sprawie kaplicy cmentarnej w Krakowie-Grębałowie[138], opracowanie statystyki dotyczącej budownictwa obiektów sakralnych, założenie kartoteki obiektów sakralnych wybudowanych w okresie 1945–1965, prowadzenie statystyki kaplic i kapelanów w zakładach służby zdrowia. Piekarski otrzymał polecenie opracowania: szczegółowego dokumentu dotyczącego orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z listopada 1965 r., oceny rozmów przewodniczących prezydiów wojewódzkich rad narodowych z biskupami na temat tego orędzia, charakterystyki pięciu kurii diecezjalnych i ich działalności[139], notatki o nieprzestrzeganiu przepisów podatkowych przez episkopat, zestawienia spraw wniesionych przez kurie do wydziałów do spraw wyznań w drugim półroczu 1965 r., oceny kurii gorzowskiej, notatki o polityce wobec kurii krakowskiej, oceny kurii wrocławskiej. Niezależnie od tego w ramach spraw bieżących prowadził dokumentację dotyczącą episkopatu, biskupów i kurii oraz sporządzał notatki ze spotkań i rozmów z duchowieństwem z lat 1964–1966[140]. Tokarski miał za zadanie opracowanie porównawcze statystyki duchowieństwa, parafii i kościołów w 1964 i 1965 r., notatki dla Ministerstwa Spraw Zagranicznych o dzwonach z Magdeburga dla kościoła w Poznaniu-Antoninku[141], pisma okólnego do wydziałów do spraw wyznań w sprawie zezwoleń na megafonizację wnętrz kościołów[142], informacji o przygotowaniu i przebiegu uroczystości milenijnych w Krakowie i w diecezji krakowskiej 8 maja, informacji o planowanej podróży kard. Stefana Wyszyńskiego do USA oraz informacji na temat orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich, a także orędzi do innych episkopatów[143]. Poza tym odpowiadał za sprawy bieżące: wyjazdy i przyjazdy duchownych, sprawy celne, duszpasterstwo wśród Polonii, ruchomości Kościoła i duchowieństwa, urządzenie kina i kwestie teletechniczne, opłaty za posługi kościelne, biblioteki kościelne, dokumentację dotyczącą orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich[144]. Ochab był odpowiedzialny za sprawy bieżące, sprawy karno-skarbowe i dewizowe, kościelne nieruchomości rolne, fundacje,

[138] *Ibidem*.
[139] *Ibidem*, Wyciąg z zatwierdzonego planu pracy Wydziału II na II kwartał 1966 r., k. 215.
[140] *Ibidem*, Roboczy plan Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego, sierpień i początek września 1966 r., k. 212.
[141] *Ibidem*.
[142] *Ibidem*, k. 213.
[143] *Ibidem*, Aktualne zadania związane z Milenium, b.m., b.d., k. 215.
[144] *Ibidem*, Roboczy plan Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego, sierpień i początek września 1966 r., k. 213.

wywłaszczenia i sprawy podatkowe[145]. Warto dodać, że roboczy plan pracowników Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego (sierpień i początek września 1966 r.) zakładał wyjazdy na uroczystości milenijne: Merkera do Siedlec (25 września), Macieńki na Święty Krzyż (18 września) i do Przemyśla (21 sierpnia), Tokarskiego do Opola (13–15 sierpnia) i Torunia (10 września), Wereszczyńskiego do Częstochowy, Piekarskiego także do Częstochowy (12–15 sierpnia i 26–28 sierpnia) oraz do Wrocławia w celu przygotowania materiałów do oceny kurii wrocławskiej, Ochaba do Bydgoszczy w sprawach podatkowych (18 sierpnia)[146].

W następnym roku w planie pracy Wydziału II znalazły się takie zagadnienia jak np.: opracowanie wniosków z analizy konkordatów różnych państw, opracowanie notatki o przebiegu okresu posoborowego w świecie i Polsce (Włodarczyk)[147], opracowanie statystyki parafii i obiektów sakralnych na dzień 31 grudnia 1966 r., opracowanie statystyki duchowieństwa na dzień 31 grudnia 1966 r. (Macieńko), opracowanie zestawienia przerwanych lub projektowanych budów kościołów, wokół których istnieją szczególnie silne starania ludności, obliczenie pojemności kościołów w Polsce, zestawienie nakładów poniesionych przez państwo na odbudowę kościołów, zestawienie liczby kościołów wybudowanych w niektórych diecezjach w okresie międzywojennym z liczbą wybudowanych w PRL (Wereszczyński), opracowanie stanu realizacji pisma okólnego Ministerstwa Finansów z 27 lipca 1965 r. w sprawie wydatków na odbudowę zabytków[148], analiza obciążenia podatkowego Kościoła i księży, analiza różnic w obciążeniu podatkowym poszczególnych diecezji (Ochab), ocena przebiegu uroczystości milenijnych (Wierzbicki), charakterystyka diecezji i kurii wrocławskiej (Piekarski)[149], przygotowanie projektu statutu UdsW (Merker)[150].

W ramach planu pracy przewidziano także udział Wereszczyńskiego w uroczystościach milenijnych w Kamieniu Pomorskim, Kołobrzegu i Częstochowie (4–27 sierpnia), uroczystościach koronacji obrazu Matki Boskiej w Licheniu (15 sierpnia) oraz w Rostkowie (20 sierpnia – 300. rocznica śmierci św. Stanisława Kostki). Miał on też śledzić przygotowania do peregrynacji obrazu Matki Bożej Częstochowskiej w archidiecezji krakowskiej[151] oraz zająć się obliczeniem pojemności kościołów w Polsce, podjąć próbę zestawienia liczby kościołów wybudowanych w niektórych diecezjach w okresie międzywojennym i w Polsce ludowej, opracować komentarz do okólnika nr 2 UdsW z 1957 r. w sprawie budownictwa sakralnego, zebrać materiały o trybie

[145] *Ibidem*, k. 212.
[146] *Ibidem*, k. 211.
[147] *Ibidem*, Plan pracy Wydziału II na I kwartał 1967 r., k. 183.
[148] *Ibidem*, Plan pracy Wydziału II na II kwartał 1967 r., 13 XII 1967 r., k. 181–182.
[149] *Ibidem*, k. 182.
[150] *Ibidem*, Plan pracy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na IV kwartał 1967 r., k. 170.
[151] *Ibidem*, Plan pracy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na III kwartał 1967 r., k. 171.

załatwiania spraw paszportowych księży i opracować z nich wnioski, sporządzić informację na temat roli i znaczenia rad parafialnych w okresie posoborowym, dokonać oceny „nowenny o wolność kościoła i o pokój", przygotować informację o kaplicach przyszpitalnych[152]. Piekarski otrzymał polecenie zajęcia się sprawą obsadzenia stanowiska ordynariusza diecezji łódzkiej. W ramach bieżących obowiązków służbowych przydzielono mu zagadnienia związane z wyjazdem biskupów do Holandii na zjazd biskupów i do Watykanu na synod biskupów. Miał również: opracować charakterystykę kurii diecezji kieleckiej[153] oraz kurii i diecezji wrocławskiej, przygotować bibliografię książek i artykułów kard. Stefana Wyszyńskiego i kard. Karola Wojtyły, uzgodnić nowe przepisy o megafonach, sporządzić kronikę działań kierownictwa episkopatu, a także przeanalizować działalność episkopatu za 1967 r. Garasowi polecono opracować statystykę duchowieństwa na 31 grudnia 1966 r. w przekroju diecezjalnym, przygotować analizę różnic w obciążeniu podatkowym poszczególnych diecezji, zająć się problemem opodatkowania Rady Prymasowskiej Odbudowy Kościołów Warszawy i wielokrotnego karania księży za nieprowadzenie ksiąg inwentarzowych, przygotować formularze statystyczne dla wydziałów do spraw wyznań na 31 grudnia 1967 r.[154], ustosunkować się do propozycji Ministerstwa Finansów w sprawie podatków terenowych, opracować informację o zobowiązaniach podatkowych duchowieństwa i kościelnych osób prawnych według stanu na 30 czerwca 1967 r. Macieńce wyznaczono zadanie przygotowania wniosków w sprawie trybu załatwiania spraw mianowania proboszczów kierowanych do rozpatrzenia przez Komisję Wspólną oraz notatki w sprawie meldowania się duchowieństwa w miastach objętych ograniczeniami meldunkowymi. Ochab miał opracować wnioski w sprawie opodatkowania Komitetu Budowy Kościoła w Nowej Hucie, a Merker – w sprawie analizy „Vademecum" opracowanej przez zespół prawników przy episkopacie, decyzji prawnych wobec nieruchomości w Warszawie przy ul. Dickensa[155] oraz majątku pounickiego w województwach warszawskim, lubelskim i białostockim[156].

W 1967 r. zaplanowano również obecność pracownika wydziału na uroczystości koronacji obrazu Matki Bożej w Gietrzwałdzie (9–10 września)[157]. Ponadto zobligowano urzędników do przekazania do archiwum niektórych akt dotyczących biskupów, episkopatu i Komisji Wspólnej za lata ubiegłe[158] oraz do przygotowania zestawienia restrykcji karno-skarbowych wobec duchowieństwa za lata ubiegłe i statystyki parafii

[152] *Ibidem*, Plan pracy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na IV kwartał 1967 r., k. 169.
[153] *Ibidem*, Plan pracy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na III kwartał 1967 r., k. 171.
[154] *Ibidem*, Plan pracy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na IV kwartał 1967 r., k. 169.
[155] *Ibidem*, k. 170.
[156] *Ibidem*.
[157] *Ibidem*, Plan pracy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na III kwartał 1967 r., k. 171.
[158] *Ibidem*.

i obiektów sakralnych w przekroju diecezjalnym. Otrzymali oni również polecenie opracowania: wniosków dotyczących sprawozdawczości z zakładania ksiąg inwentarzowych oraz wytycznych w sprawie programów praktyki absolwentów szkól wyższych zatrudnionych w wydziałach do spraw wyznań[159].

Niektóre zadania pracownicy wydziału otrzymywali jako zadania grupowe. Na przykład w 1966 r. Włodarczyk, Wereszczyński i Piekarski wspólnie mieli napisać notatkę dotyczącą zawarcia konkordatu Polski z Watykanem na tle konkordatów innych krajów[160], a Ochab, Macieńko, Piekarski, Kiryłowicz i Leśniewski – przygotować uwagi do projektu ustawy o pracownikach rad narodowych[161]. W 1967 r. zaś Wereszczyński razem z Włodarczykiem otrzymali polecenie opracowania zagadnienia roli i znaczenia rad parafialnych w okresie posoborowym[162], a Wereszczyński, Włodarczyk, Sadownik i Potemska – oceny działalności apostolstwa świeckich w Polsce[163]. Wszyscy pracownicy mieli: przygotować materiały do sprawozdania z pracy UdsW za 1967 r.[164], opracować pod kierownictwem Macieńki statystykę Kościoła rzymskokatolickiego za lata 1957–1966 i pod kierownictwem Piekarskiego sporządzić zwięzłą ocenę przebiegu uroczystości milenijnych[165]. W 1968 r. Wereszczyński, Włodarczyk i Piekarski otrzymali polecenie wstępnego przygotowania materiałów do oceny „Kierunków i charakteru realizacji uchwał soborowych przez Kościół w Polsce"[166], a Macieńko i Włodarczyk – tłumaczenia do przeglądu prasy katolickiej[167].

Ponadto przez cały ten czas wydział realizował bieżące sprawy, np. wykonanie dekretu o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, sprawy karne i karno-administracyjne duchowieństwa, sprawy meldunkowe, konflikty między księżmi a wiernymi[168].

W pracy Wydziału II pojawiały się często do wykonania zadania nieplanowane, co powodowało przesuwanie na późniejszy termin prac planowanych[169]. W 1966 r. w związku z kościelnym programem milenijnym Wydział II dodatkowo: sporządził

[159] *Ibidem*, k. 172.
[160] *Ibidem*, Wyciąg z zatwierdzonego planu pracy Wydziału II na II kwartał 1966 r., k. 215.
[161] *Ibidem*, Roboczy plan Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego, sierpień i początek września 1966 r., k. 211.
[162] *Ibidem*, Plan pracy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na III kwartał 1967 r., k. 171.
[163] *Ibidem*, Plan pracy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na IV kwartał 1967 r., k. 169.
[164] *Ibidem*, k. 170.
[165] *Ibidem*, Plan pracy Wydziału II na I kwartał 1967 r., k. 183.
[166] Zadanie to zostało wykonane (*ibidem*, Problemowy plan pracy Wydziału II na drugą i trzecią dekadę sierpnia 1968 r., k. 146).
[167] *Ibidem*, Problemowy plan pracy Wydziału II na miesiąc lipiec 1968 r., k. 147–148; *ibidem*, Problemowy plan pracy Wydziału II na drugą i trzecią dekadę sierpnia 1968 r., k. 145.
[168] *Ibidem*, Roboczy plan Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego, sierpień i początek września 1966 r., k. 211.
[169] *Ibidem*, Plan pracy Wydziału II na miesiąc grudzień 1972 r., k. 287.

plan działań mających na celu ograniczenie udziału ludności w uroczystościach religijnych, przygotował opinie i wnioski na temat przyjazdu do Polski wycieczek zagranicznych (zwłaszcza polonijnych) i przedstawicieli hierarchii kościelnej z zagranicy, a także na temat wyjazdów hierarchii kościelnej na uroczystości milenijne za granicą. Ponadto opracował plan współdziałania w realizacji państwowego świeckiego programu obchodów 1000-lecia państwa polskiego oraz propozycje włączenia do tych uroczystości stowarzyszeń katolickich i ewentualnie duchowieństwa[170].

W 1966 r. działalność Wydziału II koncentrowała się głównie wokół spraw związanych z obchodami milenijnymi świętowanymi przez katolików. Pracownicy tej komórki organizacyjnej UdsW obecni byli prawie na wszystkich uroczystościach „szlaku millenijnego" i głównych wydarzeniach na „szlaku najstarszych ośrodków chrześcijaństwa"[171]. Przygotowywali oceny, informacje, wnioski oraz projekty pism związane z poszczególnymi etapami uroczystości milenijnych, orędziem biskupów polskich do biskupów niemieckich oraz przerwaniem przez organa państwowe peregrynacji kopii obrazu jasnogórskiego[172]. W związku z orędziem biskupów polskich do biskupów niemieckich Wydział II miał dokonać oceny rozmów z biskupami i duchowieństwem. Ponadto otrzymał zadanie przygotowania wniosków na temat polityki władz wobec poszczególnych kurii biskupich, współdziałania w zakresie kampanii propagandowej skierowanej przeciwko orędziu, powiązań przedstawicieli hierarchii kościelnej z wrogimi ośrodkami za granicą, zagadnień poruszanych w kazaniach kard. Wyszyńskiego i innych biskupów. Miał także opracować projekt ustawy o związkach wyznaniowych, dokonać oceny polityki finansowej wobec Kościoła i kleru rzymskokatolickiego oraz stanu podporządkowania się zarządzeniu ministra finansów w sprawie ksiąg inwentarzowych[173]. Wydział II mocno zaangażował się w zbieranie materiałów i opracowanie oceny przebiegu Soboru Watykańskiego II, a zwłaszcza udziału w nim biskupów polskich. Opracował plan działań mających na celu osłabienie pomyślnych rezultatów kościelnego programu „Roku posoborowego 1967 r."[174] Dla władz partyjno-rządowych sporządził elaborat na temat konkordatów zawartych przez Watykan w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej[175].

W 1967 r. wydział skupiał się zasadniczo na prowadzeniu działań mających na celu podporządkowanie duchowieństwa katolickiego przepisom państwowym[176],

---

[170] *Ibidem*, Plan pracy UdsW, 1966 r., k. 217.

[171] *Ibidem*, Materiały Wydziału II do sprawozdania z działalności UdsW za 1966 r., k. 203–204.

[172] *Ibidem*, k. 204.

[173] *Ibidem*, Plan pracy UdsW, 1966 r., k. 217.

[174] *Ibidem*, Materiały Wydziału II do sprawozdania z działalności UdsW za 1966 r., k. 203.

[175] *Ibidem*, k. 204.

[176] Dla władzy komunistycznej w 1967 r. kwestia ta nabrała nowego wymiaru po czerwcowych uchwałach episkopatu kategorycznie zakazujących księżom przestrzegania przepisów o punktach katechetycznych, księgach inwentarzowych oraz płaceniu podatku dochodowego od kościelnych osób

jego neutralizację, kształtowanie lojalnej postawy wobec władz komunistycznych czy pracę „na rzecz procesów usamodzielniania się biskupów ordynariuszów", kontrolę przebiegu ważniejszych uroczystości kościelnych w całym kraju. Tylko w tym roku pracownicy wyznaniowi przeprowadzili 13 kontroli głównych uroczystości kościelnych: w Częstochowie (5), w Panewnikach, Nowym Targu, Rostkowie, Trzebnicy, Gietrzwałdzie, Łodzi, Toruniu i Kołobrzegu[177]. Na bieżąco podejmowali próby przeciwdziałania masowym uroczystościom kościelnym[178], oceniali sytuację w poszczególnych diecezjach, np. w diecezji oraz kurii gorzowskiej[179], a także analizowali podatki duchowieństwa i kościelnych osób prawnych, obowiązujące przepisy prawne dotyczące Kościoła, duchowieństwa, budownictwa sakralnego[180]. Na polecenie czynników partyjnych całkowicie wstrzymali wydawanie zezwoleń na budowę nowych kościołów, aby uniemożliwić prymasowi Wyszyńskiemu „budowę kościołów Tysiąclecia". W 1966 r. kurie biskupie zgłosiły 143 wnioski o zgodę na budowę obiektów sakralnych. Władze zgodziły się jedynie na odbudowę trzech spalonych kościołów (Jaksice, Łagiewniki Wielkie, pow. lubliniecki, Narewka, pow. hajnowski)[181]. Na 257 zgłoszonych przez kurie diecezjalne wniosków o remonty obiektów sakralnych wydział wyraził zgodę na 195.

W ramach działań zmierzających do neutralizacji i kształtowania lojalnych postaw duchowieństwa Wydział II proponował rozszerzyć pomoc materialną na księży będących w trudnych warunkach. W tym celu przygotował odpowiedni projekt, nie było jednak decyzji politycznej co do jego realizacji[182]. Zamierzał także opracować projekt dotyczący zaopatrzenia duchowieństwa na starość[183]. W 1968 r. zaczęto się zastanawiać nad możliwością wciągnięcia duchowieństwa lojalnego wobec władzy komunistycznej do działalności w niektórych organizacjach społecznych, np. kółkach rolniczych, komitetach przeciwalkoholowych. Co ciekawe, w 1968 r. planowano udzielić pomocy Głównemu Zarządowi Politycznemu Wojska Polskiego w przygotowaniu spotkań oficerów „ludowego" Wojska Polskiego (LWP) z ludnością,

prawnych (*ibidem*, Sprawozdanie z działalności Wydziału II za rok 1967, 1 II 1968 r., k. 161; *ibidem*, Problemowy plan pracy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na 1968 r., k. 153).

177 *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności Wydziału II za rok 1967, 1 II 1968 r., k. 155, 165.

178 *Ibidem*, Załącznik do sprawozdania z pracy Wydziału II za 1967 r., 6 II 1968 r., k. 166.

179 *Ibidem*, Materiały Wydziału II do sprawozdania z działalności UdsW za 1966 r., k. 204.

180 *Ibidem*, Plan pracy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na IV kwartał 1967 r., k. 170.

181 *Ibidem*, Materiały Wydziału II do sprawozdania z działalności UdsW za 1966 r., k. 204. Natomiast w 1967 r. kurie zgłosiły 22 wnioski o utworzenie nowych parafii, na 18 z nich odpowiedziano odmownie, a na 4 – pozytywnie. Były to: Gniezno (parafia pw. Chrystusa Wieczystego Kapłana), Rostkowo (woj. warszawskie, diec. płocka), Żywiec-Sporysz (woj. krakowskie, diec. krakowska), Ustrzyki Dolne (woj. rzeszowskie, diec. przemyska) (*ibidem*, Sprawozdanie z działalności Wydziału II za rok 1967, 1 II 1968 r., k. 162).

182 *Ibidem*, Załącznik do sprawozdania z pracy Wydziału II za 1967 r., 6 II 1968 r., k. 166.

183 *Ibidem*, Problemowy plan pracy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na 1968 r., k. 153.

na których poruszane będą m.in. sprawy stosunku między państwem a Kościołem, oraz w przedsięwzięciach prasowych i wydawniczych popularyzujących zasady państwowej polityki wyznaniowej negującej szerzone przez episkopat informacje o sytuacji Kościoła w Polsce[184].

Wydział II nadzorował realizację dekretu o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych[185]. Na przykład w 1966 r. pozytywnie zaopiniował tylko 3 wnioski w sprawie utworzenia nowych parafii na 13 zgłoszonych przez kurie diecezjalne do wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych[186]. Rozpatrywał odwołania kurii biskupich do UdsW w sprawie odmowy mianowania proboszczów[187]. Stawał się instancją odwoławczą również od decyzji wydziałów do spraw wyznań w sprawie nominacji proboszczowskich, budownictwa sakralnego i dóbr martwej ręki. W większości wypadków potwierdzał decyzje wojewódzkich wydziałów do spraw wyznań, od których kurie diecezjalne wnosiły odwołania do UdsW[188]. Każdego roku pojawiał się jednak problem omijania dekretu o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych przez duchowieństwo[189]. W ramach działań na rzecz podporządkowania Kościoła rzymskokatolickiego obowiązującym przepisom prawa w 1967 r. przygotował projekt aktu prawnego normującego zasady działalności Kościoła w dziedzinie organizacji i obsady stanowisk kościelnych, nie było jednak decyzji politycznych co do jego dalszego procedowania i realizacji. Podobnie wyglądała sytuacja z projektem dotyczącym uregulowania bytu prawnego zakonów[190].

Postawy biskupów pracownicy Wydziału II analizowali w czasie rozmów z przewodniczącymi prezydiów wojewódzkich rad narodowych i na tej podstawie proponowali określone rozwiązania[191]. Wydział przygotowywał dla kierownictwa UdsW pisma kierowane do episkopatu polskiego (np. pismo z 17 sierpnia 1967 r.), do wszystkich biskupów ordynariuszy diecezji, w których wyrażał stanowisko władz państwowych. Pisma te wręczali biskupom ordynariuszom przewodniczący prezydiów wojewódzkich rad narodowych w czasie prowadzonych z nimi rozmów[192].

---

[184] *Ibidem*.

[185] *Ibidem*, Materiały Wydziału II do sprawozdania z działalności UdsW za 1966 r., k. 204.

[186] Były to: Frygnowo (pow. iławski), Kuropatnik (pow. strzeliński), Kochanówka (pow. lidzbarski) (*ibidem*, k. 205).

[187] Na przykład w 1966 r. kurie złożyły 527 wniosków, 416 z nich uzyskało decyzje pozytywne, a 111 – odmowne, z których na 44 wniesiono odwołania do UdsW. Tylko w 1 przypadku decyzja odmowna została uchylona (*ibidem*).

[188] Urząd do spraw Wyznań oddalił 19 odwołań (*ibidem*; AAN, UdsW, 125/2, Sprawozdanie z działalności Wydziału II za rok 1967, 1 II 1968 r., k. 162).

[189] *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności Wydziału II za rok 1967, 1 II 1968 r., k. 162; *ibidem*, Problemowy plan pracy Wydziału II na drugą i trzecią dekadę sierpnia 1968 r., k. 145–146.

[190] *Ibidem*, Załącznik do sprawozdania z pracy Wydziału II za 1967 r., 6 II 1968 r., k. 166.

[191] *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności Wydziału II za rok 1967, 1 II 1968 r., k. 161.

[192] *Ibidem*.

Wydział II odpowiadał też za usprawnienie polityki podatkowej w dziedzinie ksiąg inwentarzowych i czynszów na Ziemiach Zachodnich, gdyż podjęte przez episkopat przeciwdziałanie osłabiło skuteczność wysiłków UdsW w tej mierze[193]. Jeszcze w 1966 r. zalecał intensyfikację wywłaszczeń i przejmowania za zaległości podatkowe majątku diecezji i parafii, których duchownych charakteryzowała szczególnie reakcyjna postawa. Domagał się prawnego uregulowania archiwów kościelnych, pozostających poza nadzorem państwowym, a zawierających bezcenne dokumenty historyczne, oraz wprowadzenia w życie realnych przepisów dotyczących oprowadzania zwiedzających po zabytkach sakralnych[194]. Widząc impas w kwestii narastania nieściągalnych zaległości od podmiotów kościelnych, w kolejnych latach zmienił podejście w kwestii polityki podatkowej oraz czynszów na Ziemiach Zachodnich. W 1968 r. postulował prowadzenie elastycznej polityki podatkowej[195], a w sprawie ksiąg inwentarzowych – rozważenie bardziej energicznych działań wydziałów finansowych „w postaci zakładania z urzędu ksiąg inwentarza w opornych parafiach, przy wykorzystaniu przepisów o wykonaniu zastępczym zawartych w ustawie o postępowaniu egzekucyjnym w administracji"[196]. W 1968 r. doradzał także prowadzenie elastycznej polityki w zakresie budownictwa sakralnego. Proponował rewizję obowiązujących zasad udzielania duchowieństwu zezwoleń na wyjazdy za granicę. Opracował wstępne poprawki w tym zakresie[197]. Wydawał opinie dotyczące spraw tzw. dóbr martwej ręki (w 1966 r. upaństwowienie nieruchomości rolnych dóbr kościelnych, o które wnioskowano, miało objąć obszar 152 ha ziemi)[198]. Przygotowywał oceny dotyczące stosunków między państwem i Kościołem[199] na podstawie informacji płynących z różnych źródeł, ale z perspektywy ideologicznej komunizmu[200].

Ponadto urzędnicy Wydziału II spotykali się z przedstawicielami Kościoła katolickiego z zagranicy. Przyjmowali ich w UdsW, np. 20 września 1966 r. odbyło się spotkanie z watykańskimi prałatami, księżmi Davidem Bianchim i Sergiem Minellim[201].

Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego prowadził bieżący nadzór nad działalnością wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych w kwestiach dotyczących Kościoła rzymskokatolickiego. Miał też uaktywniać je

[193] *Ibidem*, Załącznik do sprawozdania z pracy Wydziału II za 1967 r., 6 II 1968 r., k. 166.
[194] *Ibidem*, Materiały Wydziału II do sprawozdania z działalności UdsW za 1966 r., k. 207.
[195] *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności Wydziału II za rok 1968. Część I, k. 117–125.
[196] *Ibidem*, Materiały Wydziału II do sprawozdania z działalności UdsW za 1966 r., k. 207.
[197] *Ibidem*, Załącznik do sprawozdania z pracy Wydziału II za 1967 r., 6 II 1968 r., k. 166.
[198] *Ibidem*, Materiały Wydziału II do sprawozdania z działalności UdsW za 1966 r., k. 205.
[199] *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności Wydziału II za rok 1967, 1 II 1968 r., k. 154–155.
[200] *Ibidem*, k. 154–160.
[201] Byli w Polsce przejazdem w drodze na wycieczkę turystyczną do ZSRR (*ibidem*, Materiały Wydziału II do sprawozdania z działalności UdsW za 1966 r., k. 205).

i czuwać nad wypełnianiem przez nie statutowych czynności oraz rozporządzeń wydawanych przez czynniki zwierzchnie. Zajmował się wypracowywaniem taktyki, wniosków organizacyjnych i prawnych w zakresie Kościoła rzymskokatolickiego, tj. realizacją bieżącej polityki wyznaniowej państwa wobec tego Kościoła[202]. Każdego roku przygotowywał formularze statystyczne dla wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych. Opracowywał też wytyczne w sprawie zakresu ich działania. Przygotowywał materiały dla przewodniczących prezydiów powiatowych rad narodowych w sprawach wyznaniowych[203]. Za pośrednictwem wydziałów do spraw wyznań kontaktował się ze wszystkimi wydziałami resortowymi[204].

Pracownicy Wydziału II inspirowali do spotkań i rozmów z księżmi przewodniczących prezydiów wojewódzkich i powiatowych rad narodowych[205]. Przygotowywali materiały do tych rozmów, np. w 1966 r. dla przewodniczących prezydiów powiatowych rad narodowych i oficerów LWP. Rozmowy te określali jako swój sukces, gdyż w ich opinii udało się spowodować „wyraźny wzrost krytycyzmu kleru parafialnego wobec linii politycznej Wyszyńskiego"[206]. Wyniki tych rozmów starali się później omawiać na naradach kierowników prezydiów wojewódzkich rad narodowych lub na naradach kierowników prezydiów powiatowych rad narodowych. Wydział II w kwestii rozmów z duchowieństwem zalecał przewodniczącym rad narodowych organizować dla księży wycieczki do zakładów pracy czy pokazy filmów w celu uatrakcyjnienia spotkań. Radził też bardziej wnikliwie i życzliwie „podchodzić do spraw podnoszonych przez księży, które nie mają większego znaczenia dla całokształtu polityki wyznaniowej państwa, a są ważnym problemem dla poszczególnej parafii". Urzędnicy Wydziału II mieli świadomość, że spotkania przewodniczących prezydiów wojewódzkich i powiatowych rad narodowych z duchowieństwem mają na celu jego rozwarstwianie i „przeciwstawianie go reakcyjnej części episkopatu"[207]. Uważali, że „warunkiem skutecznego oddziaływania w tym kierunku rozwarstwienia duchowieństwa jest jednak zmiana dekretu o organizowania i obsadzaniu stanowisk kościelnych, pozwalająca na skuteczną ochronę księży pozytywnych przed represjami episkopatu"[208].

---

[202] AAN, UdsW, 144/7, Zakres działania wydziałów UdsW, b.m., b.d., k. 94.

[203] AAN, UdsW, 125/2, Problemowy plan pracy Wydziału II na wrzesień 1968 r., Warszawa, 2 IX 1968 r., k. 144.

[204] AAN, UdsW, 141/1, Notatka kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR Kazimierza Witaszewskiego, [ok. 1961 r.], k. 124.

[205] AAN, UdsW, 125/2, Problemowy plan pracy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na 1968 r., k. 153.

[206] *Ibidem*, Materiały Wydziału II do sprawozdania z działalności UdsW za 1966 r., k. 204.

[207] *Ibidem*, k. 207; *ibidem*, Problemowy plan pracy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na 1968 r., k. 153; *ibidem*, Problemowy plan pracy Wydziału II na wrzesień 1968 r., Warszawa, 2 IX 1968 r., k. 144; *ibidem*, Problemowy plan pracy Wydziału II na miesiąc lipiec 1968 r., k. 147–148.

[208] *Ibidem*, Materiały Wydziału II do sprawozdania z działalności UdsW za 1966 r., k. 207.

Wydział II na polecenie kierownictwa UdsW angażował się w plan pracy Wydziału Administracyjnego KC PZPR w kwestii takich zagadnień, jak: restrykcje karno-administracyjne, restrykcje karno-sądowe wobec kolędy w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych, restrykcje karno-skarbowe wobec księży i członków zakonów w minionym okresie, opracowanie stanu posiadania Kościoła 1957–1967, a także porównanie zmian w stanie posiadania Kościoła w związku ze zmianą granic państwa polskiego po II wojnie światowej[209]. Przygotowywał analizy i wnioski na zlecenie Wydziału Administracyjnego KC PZPR[210], np. w pierwszym kwartale 1969 r. opracował elaborat dotyczący sprawy przyjazdu papieża Pawła VI do Polski, opinię na temat wrocławskiej sesji Komitetu Wykonawczego Konferencji Episkopatów Europejskich, analizę dotychczasowej polityki administracji wyznaniowej w kwestii tworzenia nowych parafii[211], notatkę w sprawie działki budowlanej ks. Bonifacego Woźnego w Krakowie, notatkę w sprawie budowy kościoła w Poznaniu-Antoninku[212]. Pracownicy wydziału zostali też zaangażowani w przygotowanie projektu listu KC PZPR do organizacji partyjnych w sprawie działalności episkopatu oraz pomocniczych materiałów informacyjnych wydawanych przez Wydział Propagandy KC PZPR w związku z tym listem[213].

Wydział II współpracował z wieloma ministerstwami. Jego pracownicy opracowywali różnego rodzaju dokumenty dla członków rządu, np. notatkę dla prezesa Rady Ministrów o przepisach wykonawczych do ustawy bibliotecznej, notatkę dla wicepremiera Zenona Nowaka w sprawie mianowania ks. Edwarda Zawady na stanowisko proboszcza parafii w Gwieździnie[214], informacje dla Ministerstwa Spraw Zagranicznych o realizacji praw człowieka w zakresie wolności sumienia, opracowanie dla wiceprezesa Rady Ministrów Piotra Jaroszewicza na temat rozebrania kościoła w Polkowicach (woj. wrocławskie). Wydział II uzgadniał z Biurem Skarg i listów URM nowe wzory pism w sprawach obsadzania stanowisk kościelnych (sprawy kierowane do Komisji Wspólnej) i przekazywania majątku na Ziemiach Zachodnich[215]. Współpracował z Ministerstwem Oświaty/Ministerstwem Oświaty i Szkolnictwa Wyższego w kwestiach wyższych i niższych seminariów duchownych i polityki kadrowej KUL i ATK, oraz z Ministerstwem Zdrowia i Opieki Społecznej w sprawie zakładów Zrzeszenia Katolików „Caritas", w których pracowały siostry zakonne,

[209] *Ibidem*, Plan pracy Wydziału II na II kwartał 1967 r., 13 XII 1967 r., k. 181; *ibidem*, Wnioski Wydziału II do planu pracy Wydziału Administracyjnego KC PZPR na II kwartał 1968 r., k. 151.
[210] *Ibidem*, Plan pracy Wydziału Administracyjnego KC PZPR na I półrocze 1970 r., k. 51–52.
[211] *Ibidem*, Wnioski do planu pracy Wydziału Administracyjnego KC PZPR na I kwartał 1969 r., k. 131.
[212] *Ibidem*, Problemowy plan pracy Wydziału II na miesiąc lipiec 1968 r., k. 147–148.
[213] *Ibidem*, Materiały Wydziału II do sprawozdania z działalności UdsW za 1966 r., k. 204.
[214] *Ibidem*, Problemowy plan pracy Wydziału II na miesiąc lipiec 1968 r., k. 147–148.
[215] *Ibidem*, Problemowy plan pracy Wydziału II na drugą i trzecią dekadę sierpnia 1968 r., k. 146.

i opieki medycznej dla duchownych. Z Ministerstwem Finansów ustalał zasady prowadzenia statystyki spraw karno-skarbowych kleru i wysokość czynszu za lokale zajmowane przez zakonnice[216]. Ustosunkowywał się do propozycji tego ministerstwa w sprawie podatków terenowych. Dla innych instytucji opracowywał projekty pism-odpowiedzi na pisma episkopatu, np. w 1967 r. odpowiedź Polskiego Radia na pismo bp. Zygmunta Choromańskiego w sprawach podatkowych[217]. Analizował i przygotowywał propozycje działań władz państwowych wobec trzech niezależnych parafii rzymskokatolickich[218].

Od 1966 r. Wydział II korzystał z zaaprobowanych przez Główny Urząd Statystyczny nowych formularzy statystycznych, które uprościły i ujednoliciły dane statystyczne o podstawowych elementach organizacji kościelnej[219]. W celu opracowania informacji urzędnicy wydziału zwracali się do innych resortów o udostępnienie stosownych danych oraz uzgadniali z zainteresowanymi resortami ostateczną decyzję, np. w sprawie nadania parafii w Człuchowie majątku na Ziemiach Zachodnich[220]. Zajmowali się też korespondencją z urzędami do spraw wyznań krajów socjalistycznych.

Wydział II składał sprawozdania ze swojej pracy oraz plan pracy do kierownictwa UdsW, które następnie przesyłało je do prezesa Rady Ministrów, np. sprawozdanie z działalności za 1967 r., plan pracy na 1968 r.[221], sprawozdanie z działalności za rok 1969[222], sprawozdanie z działalności za rok 1970[223] i sprawozdanie z pracy za 1973 r.[224] W sprawozdaniu z pracy informował o działalności w minionym roku sprawozdawczym, stopniu wykonania zadań zaplanowanych oraz pracach zrealizowanych poza planem[225]. Od wydziału wymagano również przygotowania zestawienia

[216] *Ibidem*, Roboczy plan grupy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego, sierpień i początek września 1966 r., k. 211.

[217] *Ibidem*, Plan pracy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na IV kwartał 1967 r., k. 170.

[218] *Ibidem*, Materiały Wydziału II do sprawozdania z działalności UdsW za 1966 r., k. 204.

[219] *Ibidem*, Plan pracy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego na IV kwartał 1967 r., k. 170.

[220] *Ibidem*, Plan pracy Wydziału II na II kwartał 1967 r., 13 XII 1967 r., k. 182.

[221] *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności Wydziału II za rok 1968. Część I, k. 117–125; *ibidem*, Pismo Janusza Wieczorka do kierownika UdsW Aleksandra Skarżyńskiego, Warszawa, 1968 r., k. 141; *ibidem*, Plan pracy na miesiąc marzec 1973 r., k. 286.

[222] *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności Wydziału II za rok 1969, k. 53–67.

[223] *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności Wydziału II za rok 1970, Warszawa, 21 I 1971 r., k. 6–21.

[224] *Ibidem*, Sprawozdanie z pracy Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego za 1973 r., k. 1–17.

[225] Domagano się także podania zamiarów na przyszłość, zwłaszcza dotyczących usprawnień organizacyjnych oraz oszczędności etatowych i finansowych (*ibidem*, Odpis pisma Janusza Wieczorka do kierownika UdsW Aleksandra Skarżyńskiego, Warszawa, 8 XII 1967 r., k. 168; *ibidem*, Pismo Janusza Wieczorka do kierownika UdsW Aleksandra Skarżyńskiego, Warszawa, 1968 r., k. 141). W sprawozdaniu z 1968 r. proszono o informacje m.in. o: wnioskach w sprawie użytkowania przez jednostki kościelne nieruchomości stanowiących własność państwa na Ziemiach Zachodnich, ubezpieczeniu rentowym księży w PZU pod nazwą Kasa Wzajemnej Pomocy Księży Rzymskokatolickich przy ZK „Caritas", cenniku opłat za korzystanie z cmentarzy wyznaniowych, ubezpieczeniu społecznym zakonnic zatrudnionych w gospodarstwach domowych i rolnych, gobelinach z katedry wawelskiej,

notatek, pism złożonych, ale niezaakceptowanych w Wydziale Administracyjnym KC PZPR[226]. W sprawozdaniach urzędnicy wydziału przedstawiali najczęściej ogólną ocenę stosunków między państwem a Kościołem i działalność duszpasterską Kościoła w minionym roku, np. w 1968 r. aktywność pod hasłem „Rok obrony wiary", stosunek episkopatu do wydarzeń marcowych i debaty sejmowej nad interpelacją Koła Poselskiego „Znak", list wielkopostny kard. Wyszyńskiego, memoriał episkopatu do premiera z 28 czerwca 1968 r., stosunek episkopatu do budowy pomnika Jana XXIII, opinie episkopatu i Kościoła na temat sierpniowych wydarzeń w Czechosłowacji, kościelne obchody 50. rocznicy odzyskania niepodległości Polski i wyjazd do Rzymu kardynałów Wojtyły i Wyszyńskiego oraz innych biskupów. Każdego roku w sprawozdaniach analizowano „taktykę" działalności biskupów[227].

Zakończenie

Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego był odpowiedzialny za realizację polityki państwa w stosunku do Kościoła katolickiego. Podobnie jak inne wydziały UdsW, planował i realizował problemowy plan pracy. Znajdowały się w nim: ustrój, sprawowanie kultu religijnego, tendencje rozwojowe, wewnętrzna działalność organizacyjna, stosunek do państwa, sprawy prawne, sprawy majątkowe, dochody, podatki, hierarchia kościelna, kadry, obsadzanie stanowisk kościelnych, powołania kapłańskie, szkolnictwo wyznaniowe, dokumentacja i statystyka.

Do obowiązków wydziału należały nadzór i kontrola działalności Kościoła (25 diecezji, wyższych i niższych seminariów duchownych, wszystkich parafii, kościołów filialnych, rektoralnych i kaplic, duchowieństwa, dziekanów, kurialistów, sufraganów i ordynariuszy). Miał też badać, czy działalność duchowieństwa i instytucji kościelnych nie jest szkodliwa dla życia społecznego i państwowego PRL. Za pośrednictwem wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych nadzorował politykę własnościową i fiskalną wobec Kościoła katolickiego. Nadzór ten sprawował na podstawie ustaw i dekretów wydanych przez władze PRL. Jego działalność miała umożliwić władzom komunistycznym rozwarstwienie duchowieństwa.

Słowa kluczowe: Urząd do spraw Wyznań, Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego, Kościół katolicki, Polska Zjednoczona Partia Robotnicza

nowych formach pielgrzymek, gospodarstwach rolnych seminariów duchownych (*ibidem*, Zestawienie notatek złożonych w Wydziale Administracyjnym KC PZPR [niezaakceptowanych]), k. 248.

[226] *Ibidem*.

[227] *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności Wydziału II za rok 1968. Część I, k. 117–125.

Streszczenie

W kreowaniu i realizowaniu polityki władz komunistycznych PRL wobec Kościoła katolickiego, do którego w omawianym czasie przynależność deklarowało dziewięćdziesiąt kilka procent Polaków, ważną rolę odgrywał powołany w kwietniu 1950 r. Urząd do spraw Wyznań, a zwłaszcza utworzony w jego strukturach Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego. Realizował on zasadnicze zadania polityki wyznaniowej UdsW w stosunku do Kościoła rzymskokatolickiego. Do jego obowiązków należały nadzór i kontrola działalności Kościoła (25 diecezji, wyższych i niższych seminariów duchownych, wszystkich parafii, kościołów filialnych, rektoralnych i kaplic, duchowieństwa, dziekanów, kurialistów, sufraganów i ordynariuszy). Miał też badać, czy działalność duchowieństwa i instytucji kościelnych nie jest szkodliwa dla życia społecznego i państwowego PRL. Za pośrednictwem wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych nadzorował politykę własnościową i fiskalną wobec Kościoła katolickiego. Nadzór ten sprawował na podstawie ustaw i dekretów wydanych przez władze PRL. Jego działalność miała umożliwić władzom komunistycznym rozwarstwienie duchowieństwa.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, 237/XIV-172, 237/XIV-168

Urząd do spraw Wyznań, 140/1, 144/1, 144/2, 144/7,144/3, 125/2, 125/3

Urząd Rady Ministrów, 22/67

Akta Eryka Sztekkera, 2

Źródła drukowane

Dz.U. 1950, nr 19, poz. 156.

M.P. 1950, nr 78, poz. 905.

Tajne dokumenty państwo–Kościół 1960–1980, London 1996.

OPRACOWANIA

Fiejdasz L., *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973*, Lublin 2012.

Friszke A., *PRL wobec Kościoła. Akta Urzędu do Spraw Wyznań 1970–1978*, Warszawa 2010 („Biblioteka Więzi", t. 244).

Górowska B., Rydlewski G., *Regulacje prawne stosunków wyznaniowych w Polsce. Zbiór przepisów i dokumentów*, Warszawa 1992.

Mazurkiewicz D., *Struktura terenowej administracji wyznaniowej PRL na przykładzie Wydziału do Spraw Wyznań w Zielonej Górze w latach 1950–1972*, „Colloquia Theologica Ottoniana" 2020, t. 36.

Misztal H., *Polskie prawo wyznaniowe*, t. 1: *Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*, Lublin 1996.

Misztal H., Mezglewski A., *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały z II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisz, M. Ordon, Lublin 2005.

Nowakowski A., *Administracja spraw wyznaniowych w powojennej Polsce*, „Kościół i Prawo" 1998, t. 13.

Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2013.

Dominik Zamiatała (ur. 1967) – ksiądz, CMF, doktor habilitowany nauk humanistycznych, profesor Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Zajmuje się najnowszą historią Polski, historią krajów Europy Środkowo-Wschodniej oraz dziejami Kościoła katolickiego w XIX i XX w. Jest autorem kilku książek i kilkudziesięciu artykułów naukowych.

Ryszard Gryz
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
ORCID: 0000-0003-1629-5459

Urząd do spraw Wyznań wobec budownictwa sakralnego w gomułkowskim czternastoleciu

Wprowadzenie

Oczekiwanie na złagodzenie antykościelnej polityki było wśród katolików zjawiskiem powszechnym i nasilającym się w kolejnych miesiącach „polskiego roku 1956". Postulaty związane z budownictwem sakralnym stały się bardzo pilne z powodu: nierozwiązania wielu sytuacji konfliktowych wokół powojennej odbudowy świątyń, opóźnień w realizacji bieżących prac remontowych, trudności z przejęciem obiektów sakralnych po innych Kościołach i związkach wyznaniowych, budowy nowych kościołów w wioskach znacznie oddalonych od kościoła parafialnego i braku świątyń w nowo powstałych dzielnicach mieszkaniowych. Czas stalinizmu oznaczał niemal całkowity zakaz wydawania pozwoleń na budowę nowych kościołów. Urząd do spraw Wyznań (UdsW) podległy bezpośrednio premierowi stał na straży tej polityki. Kierowników referatów do spraw wyznań obowiązywała od 1952 r. dyrektywa o współdziałaniu w dziedzinie kościelnych inicjatyw budowlanych z przedstawicielami komitetów partyjnych oraz szefami tajnej policji politycznej, w brzmieniu: „1) hamować szeroko rozwijany przez kler ruch zmierzający do powiększania liczby kościołów i nie dopuszczać do erygowania nowych parafii, mocno stojąc na stanowisku, że po wojnie liczba ludności nie wzrosła, sieć zaś obiektów kościelnych nie została uszczuplona. Zatem budowa nowych parafii jest niczym nie uzasadniona. 2) Co do remontów budynków kościelnych należy dawać wnioski na kupno materiałów tylko w tych wypadkach, gdzie zachodzi tego konieczna potrzeba, np. jeśli zawali się strop, burza zerwie pokrycie, spali się budynek. Natomiast jeśli chodzi np. o otynkowanie czy odmalowanie, słowem względy estetyczne – wydawanie zezwoleń uważać za zbędne"[1].

[1] Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Urząd do spraw Wyznań (dalej: UdsW), 11/27, Protokół z odprawy, Kielce, 1952 r., k. 4.

Konsekwencje zakazu budowy nowych kościołów i kaplic były widoczne zwłaszcza w ośrodkach miejskich. Administracja nowych osiedli mieszkaniowych czy miast nie przewidywała w planach zabudowy przestrzennej lokalizacji dla kościołów lub kaplic (Nowa Huta, Nowe Tychy, Dąbrowa Górnicza). Stanowisko UdsW w przypadku Nowej Huty 31 grudnia 1955 r. określono w słowach: „**potrzeby religijne wiernych są zaspokajane** [podkreślenie w oryginale – R.G.] przez istniejące na terenie Nowej Huty kościoły, w związku z czym nie ma obecnie niezbędnej potrzeby projektowanej przez Kurię [Metropolitalną Krakowską] budowy nowego obiektu sakralnego"[2]. Argument, że dzielnica Nowa Huta obejmuje 85 tys. mieszkańców i na terenie parafii Bieńczyce, liczącej 30 tys. wiernych, nie ma żadnego kościoła, został zignorowany.

W okresie stalinowskim UdsW monitorował sytuację i prowadził statystyczną ewidencję inwestycji sakralnych. W końcu stycznia 1953 r. wicedyrektor UdsW Józef Siemek rozesłał do wojewódzkich referatów do spraw wyznań poufne pisma (wraz z instrukcją), w których zobowiązał je do sporządzenia szczegółowego wykazu odbudowanych ze zniszczeń wojennych i nowo zbudowanych świątyń. Sprawozdawczość uzasadniano „celem zastosowania i koordynacji z władzami budowlanymi właściwej polityki odnośnie budowy nowych obiektów kultu i zatwierdzenia celowości przydziałów materiałów budowlanych dla budujących się obiektów"[3]. Na podstawie nie zawsze precyzyjnych danych otrzymanych z wojewódzkich referatów można szacować, że ogółem w ciągu ośmiu powojennych lat w całym kraju odbudowano ok. 300 obiektów sakralnych, a ok. 100 znajdowało się w trakcie renowacji. Należy zaznaczyć, że podczas wojny zniszczonych było ponad 900 kościołów. Spora część inwestycji realizowana była bez planów, zezwoleń, przydziałów limitowanych materiałów budowlanych oraz państwowych dotacji. W latach 1945–1952 zbudowano w Polsce łącznie ok. 150 nowych kościołów. Część z nich była kontynuacją inwestycji rozpoczętych jeszcze przed wojną. W 1953 r. w trakcie budowy znajdowało się ok. 90 obiektów sakralnych. Restrykcyjna polityka wywołała u kresu stalinizmu sporadyczne próby budownictwa sakralnego uznawanego przez władze PRL za nielegalne. „Duchowieństwo chce być lojalne i praworządne – pisał bp Zygmunt Choromański, sekretarz Episkopatu Polski, do szefa UdsW Mariana Zygmanowskiego – ale chce również, by władze obiektywnie podchodziły do budownictwa sakralnego i rządziły się praworządnością. […] Wytwarza się wśród duchowieństwa i wiernych **opinię, że wszelkie starania w tej materii są z góry skazane na odpowiedź negatywną – opinia taka jest wysoce szkodliwa dla praworządności** [podkreślenie w oryginale – R.G.]"[4].

[2] Archiwum Sekretariatu Konferencji Episkopatu Polski (dalej: ASKEP), Polityka budowlana 1939–1969, 500, Odpis pisma sekretarza Konferencji Episkopatu Polski bp. Zygmunta Choromańskiego do dyrektora UdsW Mariana Zygmanowskiego, Warszawa, 18 I 1956 r., k. 19–20.

[3] AAN, UdsW, 37/816, Wykazy z terenu dotyczące budownictwa kościelnego, 1953 r., k. 54.

[4] ASKEP, Polityka budowlana 1939–1969, 500, Odpis pisma sekretarza Konferencji Episkopatu Polski bp. Zygmunta Choromańskiego do dyrektora UdsW Mariana Zygmanowskiego, Warszawa, 18 I 1956 r., k. 20.

Po odzyskaniu przez Władysława Gomułkę steru władzy nad hegemoniczną partią roszczenia społeczne dotyczyły nie tylko uwolnienia prymasa i biskupów, powrotu nauki religii do szkół, lecz także pozwoleń na budowę nowych kościołów. W tej dziedzinie episkopat oczekiwał liberalizacji kursu, który wymagał zmiany politycznego nastawienia nowej ekipy rządzącej, a w konsekwencji rezygnacji z koordynowanego przez UdsW „ręcznego sterowania" w procesie koncesyjnym[5]. Niezbędna więc była wola na szczytach władzy, podstawy prawne i obiektywne kryteria administracyjne wynikające z merytorycznych przesłanek. Zmieniona sytuacja polityczna otwierała możliwość normalizacji w stosunkach między władzami partyjno-państwowymi a Kościołem rzymskokatolickim. Spektakularny gest nowej ekipy, jakim było wydanie 28 listopada 1956 r. zezwolenia na budowę kościoła w robotniczej dzielnicy Krakowa – Nowej Hucie, dawał wrażenie jej zapoczątkowania.

Rola Urzędu do spraw Wyznań w instrumentalizacji rozwiązań legislacyjnych w latach 1957–1970

Przezwyciężenie głębokiego kryzysu społeczno-politycznego natychmiast ujawniło nową taktykę działań antykościelnych. Podstawą do dalszych restrykcji stały się nowe regulacje prawne. Wynikały one z założeń polityki wobec budownictwa sakralnego, które w UdsW przedstawiono na odprawie kierowników wojewódzkich wydziałów do spraw wyznań już 3 stycznia 1957 r. Wicedyrektor UdsW Jan Lech zdradził wtedy założenia precyzyjnego planu: „Chcąc dokładnie zorientować się w budownictwie sakralnym, a przez to samo stworzyć możliwość sensownego rozdziału puli materiałów budowlanych na szczeblu centralnym, należy zażądać od poszczególnych kurii rocznych planów budowlanych obiektów sakralnych. Opinię co do celowości budowy wydawać będą wydziały budowlano-architektoniczne przy naszym udziale. Kurie będą zobowiązane także do akceptowania planów budowy kościołów na poszczególnych parafiach, co pozwoli na uniknięcie zatargów między społeczeństwem a władzami, gdyż ciężar odpowiedzialności za odmowę budowy takiego czy innego kościoła w danym roku przeniesie się na kurię"[6].

Dość szybko, po „głosowaniu bez skreśleń" w wyborach do Sejmu PRL, wyszło na jaw, że pierwotnie obiecywane zmiany będą krótkotrwałe i zostaną instrumentalnie

[5] I. Cichońska, K. Popera, K. Snopek, *Architektura VII dnia*, Wrocław 2016, s. 89–93.

[6] R. Gryz, *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971–1980*, Kielce 2007, s. 45; zob. *idem*, *Construction of Sacred Buildings and its Law Regulations in Communist Poland* [w:] *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy/ Persecution of Churches in the Communist Countries in Central and Eastern Europe. Anthology of the international conference Bratislava September 30 – October 2, 2009*, red. M. Fiamová, P. Jakubčin, Bratislava 2010, s. 196.

wykorzystane, a władze nie zamierzają rezygnować z utrzymania kontroli nad systemem koncesjonowania pozwoleń na budowę kościołów i kaplic. Sprawa ujrzała światło dzienne na poziomie lokalnym. Wikariusz generalny z Gniezna bp Lucjan Bernacki powiadomił 25 stycznia 1957 r. bp. Zygmunta Choromańskiego o wydaniu przez ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego instrukcji regulującej sprawę zatwierdzania projektów budowy kościołów i dystrybucji materiałów budowlanych. Na podstawie telefonicznej informacji kierownika WdsW w Bydgoszczy Alfonsa Markuna kuria miała przedłożyć w tamtejszym Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (PWRN) roczny plan zapotrzebowania na materiały budowlane oraz wszelkie projekty budowy obiektów sakralnych w parafiach leżących w granicach diecezji gnieźnieńskiej. Stąd władze diecezjalne zastanawiały się, czy minister wydał takie postanowienie, a jeśli tak, to apelowały o jego cofnięcie, gdyż – jak słusznie podejrzewano – mogło ono uniemożliwić wszelkie budownictwo kościelne[7]. Wątpliwości te rozwiała Instrukcja w sprawie budownictwa obiektów sakralnych i kościelnych, którą 1 lutego Sztachelski wręczył bp. Choromańskiemu na posiedzeniu Komisji Wspólnej. Już w pierwszym akapicie obnażony został brak logiki w propagandzie państwowych władz, które Kościołowi zamierzały przypisać winę za niewydolność socjalistycznej gospodarki: „Dotychczasowy brak planowości w budownictwie obiektów sakralnych i innych budynków kościelnych jest przyczyną szeregu trudności, wynikających z występującego w całym kraju niedoboru wszelkiego rodzaju materiałów budowlanych. Obecnie istniejąca żywiołowość w tej dziedzinie nie liczy się z możliwościami zaopatrzenia budów w niezbędne materiały budowlane”[8].

Dynamikę społecznych wystąpień i żądań w sprawie zezwoleń na budowę kościołów postanowiono zablokować przez wprowadzenie zasady, aby wyłącznie kurie diecezjalne składały roczne wnioski budowlane do właściwych prezydiów wojewódzkich rad narodowych. Na podstawie wstępnych uzgodnień można było się następnie zwracać o akceptację lokalizacji projektowanej inwestycji i wnosić o opracowanie planów w Wojewódzkim Zarządzie Architektoniczno-Budowlanym (WZA-B) PWRN. Jego zgoda umożliwiała rozpoczęcie prac. Zastawiona pułapka została ujawniona kilkanaście dni później, kiedy biskup tarnowski Jan Stepa, próbując wdrożyć instrukcję UdsW, pytał sekretarza episkopatu o rolę wojewódzkich wydziałów do spraw wyznań w procesie uzgodnień dotyczących lokalizacji inwestycji i planów architektonicznych,

---

[7] ASKEP, Polityka budowlana 1939–1969, 500, Pismo wikariusza generalnego Kurii Metropolitalnej Gnieźnieńskiej bp. Lucjana Bernackiego do sekretarza Konferencji Episkopatu Polski bp. Zygmunta Choromańskiego, Gniezno, 25 I 1957 r., k. 23.

[8] *Ibidem*, Odpis instrukcji w sprawie budownictwa obiektów sakralnych i kościelnych, b.m., b.d., k. 24; zob. W. Skworc, *Budownictwo kościołów w diecezji katowickiej w latach 1945–1989*, Katowice 1996, s. 63.

skoro w województwie krakowskim – wbrew instrukcji – zezwolenia na budowę kościołów dalej wydawał WdsW[9].

Negatywne doświadczenia związane z wdrożeniem instrukcji Sztachelskiego w diecezjach spowodowały reakcję Sekretariatu Episkopatu Polski (SEP). *Pro memoria* z 19 marca, przygotowane na posiedzenie Komisji Wspólnej, zawierało wątpliwości wynikające z braku konsultacji nowych regulacji z wojewódzkimi zarządami architektoniczno-budowlanymi i ich jednostką nadrzędną, czyli Komitetem do spraw Urbanistyki i Architektury. Jednocześnie pion administracji do spraw wyznań był świetnie zorientowany, na co wskazywały informacje zawarte w rzeczonym *Pro memoria*: „Natomiast dokładnie wie o instrukcji kierownik Wydziału do Spraw Wyznań, który ostatnio zapytywał już w Wojew[ódzkim] Zarz[ądzie] Architektoniczno-Budowlanym, czy już wpłynęły tu wnioski, ewentualnie roczny plan budownictwa kościelnego. Dotychczas bowiem wszystko, co tutaj wpływa w zakresie spraw kościelnych, on najpierw zabiera do siebie i u niego podlega to decyzjom (ideologiczno-politycznym), a dopiero tak »opracowany« materiał wraca do Wojewódzkiego Zarządu Architektoniczno-Budowlanego, który z konieczności te decyzje przyjmuje na siebie"[10]. Kierownik WdsW w Warszawie przestrzegał władze kościelne, że w planach „żaden tasiemiec [*sic*!] nie przejdzie, to mogą być jeden, dwa punkty". Życzliwie odnoszący się do władz kościelnych pracownicy WZA-B informowali i doradzali: „w wewnętrznym zakresie nie zostały odwołane dotychczas poufne instrukcje, które »religijnemu« [czyli kierownikowi WdsW] w jego zakresie nakazywały wszystko przekazywać do uprzedniej decyzji. Niechże »właściwe władze kościelne« na najwyższym szczeblu osiągną to, aby kompetentne organy zostały poinformowane przez swe nadrzędne władze, że obecnie obowiązuje już tylko prawo i umowy, a nie poufne, nieraz z nimi sprzeczne instrukcje, dawniej powydawane, ale formalnie nie odwołane do dziś"[11].

Reakcja kierownictwa UdsW była inna niż oczekiwania strony kościelnej. W celu powstrzymania presji w dziedzinie budowy nowych kościołów 27 marca 1957 r. wydano Okólnik nr 3 w sprawie zasad budownictwa sakralnego i kościelnego. W ślad za instrukcją i metodą „prawa powielaczowego" UdsW postanowił, że uprawnione do występowania z wnioskami budowlanymi do właściwego PWRN będą kurie diecezjalne. Miały one corocznie w listopadzie przesyłać plan inwestycyjny na następny rok. Po akceptacji konkretnego wniosku można było występować do WZA-B o ustalenie lokalizacji obiektu. Po kolejnych uzgodnieniach, przedstawieniu projektu technicznego i kosztorysu decydowano o ewentualnym wydaniu pozwolenia

[9] ASKEP, Polityka budowlana 1939–1969, 500, Pismo bp. Jana Stepy do sekretarza Konferencji Episkopatu Polski bp. Zygmunta Choromańskiego, Tarnów, 14 III 1957 r., k. 25.

[10] *Ibidem*, Pro memoria – na marginesie Instrukcji w sprawie budownictwa obiektów sakralnych i kościelnych z dnia 1 lutego 1957 r., [Warszawa], 19 III 1957 r., k. 26.

[11] *Ibidem*, k. 27.

na rozpoczęcie budowy[12]. Na podstawie ustaleń Komisji Wspólnej wicedyrektor UdsW Lech przesłał trzy dni później treść okólnika bp. Choromańskiemu[13]. W procesie decyzyjnym przemilczano najistotniejszy element nakazujący, aby „Wydanie takiej decyzji administracyjnej poprzedzone było akceptacją polityczną na szczeblu K[omitetu] W[ojewódzkiego PZPR]"[14]. Okólnik nr 3 oznaczał wdrożenie mechanizmu zaplanowanego w UdsW już na początku 1957 r., który okazał się skutecznym narzędziem reglamentacji pozwoleń na budownictwo sakralne i kościelne na niemal ćwierć wieku. Episkopat zaaprobował to rozwiązanie, łudząc się spełnieniem obietnicy przydziałów materiałów budowlanych i możliwością koordynacji inicjatyw budowlanych w skali kraju[15]. Na przełomie 1956 i 1957 r. pozwolenia na budowę obiektów sakralnych były wydawane w sposób dość chaotyczny. W ciągu paru miesięcy łącznie zaopiniowano pozytywnie 138 wniosków o budowę nowych świątyń oraz rozbudowę starych kościołów i kaplic. W dodatku rysował się wyraźny trend wzrostowy, ponieważ na terenie całej Polski utworzono kilkaset komitetów społecznych planujących budowę lub odbudowę świątyń.

W tych okolicznościach minister oświaty Władysław Bieńkowski, sekretarz Komitetu Centralnego (KC) PZPR Zenon Kliszko i kierownik UdsW Jerzy Sztachelski opracowali plan działania, który 28 czerwca 1957 r. zatwierdziło Biuro Polityczne (BP) KC PZPR. Rezygnowano w nim z nadużywania represji w stosunku do Kościoła, ale zakładano „narastanie procesów zobojętnienia religijnego" i utrzymanie ścisłego limitowania budownictwa sakralnego. Nowa koncepcja partii przewidywała tylko jeden warunek udzielenia koncesji: „Gdy odmowa budowy kościoła budzi ferment społeczny, nie należy do niego dopuszczać, upierając się przy negatywnych decyzjach"[16]. Korektę tego podejścia przeprowadzono dość szybko, gdyż pomimo zastosowania procedury określonej w okólniku nr 3 presja licznych delegacji wiernych wymusiła na władzach wojewódzkich wydanie do maja 1958 r. 245 zezwoleń na budowę kościołów, czyli ponad dwukrotnie więcej niż w całym okresie powojennym. Kierownictwo PZPR i UdsW upomniało więc przedstawicieli województw przodujących w wydawaniu pozwoleń budowlanych oraz przyjęło zasadę,

[12] A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995, s. 51–52; A. Sznajder, *Budownictwo kościołów w diecezji częstochowskiej w latach 1945–1989*, Katowice 2016, s. 87–88.

[13] ASKEP, Polityka budowlana 1939–1969, 500, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do sekretarza Konferencji Episkopatu Polski bp. Zygmunta Choromańskiego, Warszawa, 30 III 1957 r., k. 27.

[14] R. Gryz, *Pozwolić czy nie?*..., s. 45.

[15] ASKEP, Komisja Episkopatu do spraw Budowy Kościołów 1971–1979, 014, Protokół nr 1 z posiedzenia Komisji Episkopatu do spraw Budowy Kościołów z 29 II 1972 r., b.m., b.d., b.p.; ASKEP, Polityka budowlana 1939–1969, 500, Pismo sekretarza Konferencji Episkopatu Polski bp. Zygmunta Choromańskiego do prezesa Rady Ministrów Józefa Cyrankiewicza, b.m., b.d., k. 90–92.

[16] A. Friszke, *Kościół a państwo realnego socjalizmu. Próba kompromisu w roku 1957*, „Więź" 1997, nr 3, s. 132–151 (aneks *Wytyczne stanowiska partii w sprawie stosunków między państwem a Kościołem*).

że pozytywnie będzie można opiniować wnioski tylko w wyjątkowych wypadkach, po uprzedniej akceptacji UdsW[17].

Podczas posiedzenia BP KC PZPR 26 czerwca 1958 r. jego członkowie (Józef Cyrankiewicz, Gomułka, Stefan Jędrychowski, Ignacy Loga-Sowiński, Jerzy Morawski, Edward Ochab, Roman Zambrowski, Aleksander Zawadzki) w sprawie budownictwa sakralnego zdecydowali, by „Jedynie w nielicznych wypadkach dawać nowe zezwolenia. Zbadać sprawę zrujnowanych kościołów do rozbiórki na terenie Ziem Odzyskanych. Zorganizować walkę z nielegalnym zaopatrywaniem budowy obiektów sakralnych w materiały budowlane. Rozważyć celowość scentralizowania decyzji w sprawie zezwolenia budów w Warszawie. – Nowych parafii nie otwierać. [...] – Żadnych obiektów nie przekazywać klerowi. Winnych naruszania tej zasady pociągać do odpowiedzialności. – W sprawie zbiórek pieniężnych: Dopuścić tylko w kościele lub za zezwoleniem władzy. Nowych zezwoleń nie udzielać. Kontrolować wykonanie tej zasady i stosować sankcje w razie jej łamania"[18]. Dalsze ograniczenia w wydawaniu zezwoleń na budowę kościołów potwierdzono w lipcu 1958 r. w liście Sekretariatu KC PZPR wystosowanym do niższych władz partyjnych. Wprowadzając „zasady polityki partii wobec Kościoła oraz aktualne zadania w tej dziedzinie", ostrzegano przed „ofensywą wojującego klerykalizmu" i zapowiadano m.in.: „Przeciwstawienie się nieuzasadnionym ambicjom budowlanym władz kościelnych" oraz wyeliminowanie przypadków udzielania pomocy Kościołowi ze strony wierzących urzędników państwowych[19]. Ponadto na III Zjeździe PZPR w marcu 1959 r. Gomułka zaatakował hierarchów Kościoła. Autorytatywnie oskarżał ich, iż „nie znaleźli dla siebie ważniejszego zadania, jak inspirowanie i podburzanie najbardziej zacofanych elementów do walki o budownictwo sakralne. Rozczula ich gromadka ludzi, która niekiedy stoi przed furtą kościelną, często nie z braku miejsca w kościele, lecz po prostu dla wygody, zaś obojętne im są wszystkie inne potrzeby budownictwa […]. Budynków sakralnych w Polsce jest aż nadto dla zaspokojenia potrzeb wierzących. Poza tym władze państwowe zezwoliły szeroko na nowe budownictwo sakralne, co siłą rzeczy uszczupliło możliwości budownictwa w innych dziedzinach. Nie kościołów i kaplic brak w naszym kraju, lecz mieszkań, szkół, szpitali"[20]. Chociaż brak

[17] A. Dudek, *Problem budownictwa sakralnego w stosunkach państwa z Kościołem rzymskokatolickim w Polsce w latach 1957–1970*, „Dzieje Najnowsze" 1995, nr 1, s. 31–46.

[18] Protokół nr 203 posiedzenia Biura Politycznego w dniu 26 czerwca 1958 r. [w:] *Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949–1970*, oprac. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak, Warszawa 2000 („Dokumenty do dziejów PRL", z. 13), s. 302–303.

[19] List KC PZPR z lipca 1958 r. do egzekutyw Komitetów Wojewódzkich, Powiatowych i Miejskich PZPR [w:] S. Markiewicz, *Stosunki między państwem a Kościołem Rzymskokatolickim w Polsce Ludowej (1944–1981)*, cz. 2: *Dokumenty*, Warszawa 1982, s. 20–34.

[20] A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006, s. 168. Decyzje Gomułki były równoczesne z zaostrzeniem kursu antykościelnego w Związku Sowieckim. Zwycięstwo Nikity

świątyń był faktem, trzeba przyznać, że I sekretarz KC PZPR miał rację – istotnie społeczeństwo z roku na rok coraz bardziej odczuwało brak mieszkań i obiektów użyteczności publicznej.

Wytyczne partii w kwestii budownictwa sakralnego wprowadzało w życie kierownictwo UdsW. Minister-kierownik UdsW Jerzy Sztachelski planował na kolejne miesiące 1959 r. ostrą walkę ze zjawiskiem wyświęcania kościołów i kaplic, wydanie instrukcji w sprawie planu budowlanego, omówienie na zebraniu z kierownikami wydziałów do spraw wyznań oceny tempa budownictwa sakralnego i jego zahamowanie. W sekwencję działań w tym kierunku wpisywało się pismo okólne nr 59 prokuratora generalnego PRL z 8 grudnia 1958 r., które dotyczyło naruszeń prawa budowlanego przez duchownych podczas wznoszenia kaplic[21]. W następnym roku 12 września w UdsW wydano pismo okólne w sprawie wykładni pojęcia „budownictwo sakralne"[22]. Zinterpretowano w nim terminy używane w okólniku nr 3: „obiekt sakralny", „obiekt kościelny" oraz „budownictwo sakralne i kościelne". „Obiekt sakralny" określono jako „obiekt służący bezpośrednio i wyłącznie celom kultu religijnego, a mianowicie w zakresie budownictwa kościół, kaplica, dom modlitwy, sala modlitewna oraz wszelkiego rodzaju budynki przeznaczone na odprawianie nabożeństw i wykonywanie innych czynności kultowych". Z kolei „obiektem kościelnym" miał być „obiekt, służący celom kościelnym w ogólnym znaczeniu tego słowa, nie przeznaczony jednak bezpośrednio i wyłącznie na odprawianie nabożeństw i wykonywanie innych czynności kultowych. Pod pojęcie obiektu kościelnego w zakresie budownictwa podpadają np. plebanie, domy parafialne, budynki klasztorne, kurialne, seminaryjne i inne, użytkowane przez instytucje kościelne oraz osoby duchowne wzgl[ędnie] zakonne z tytułu zajmowanych stanowisk i wykonywanych funkcji kościelnych wzgl[ędnie] zakonnych"[23]. W zakres „budownictwa sakralnego i kościelnego" włączono nie tylko wznoszenie nowych obiektów, lecz także remonty.

Rekonstrukcja systemu administracji wyznaniowej przeprowadzona na podstawie Uchwały nr 73 Rady Ministrów z dnia 8 marca 1957 r. w sprawie zniesienia

---

Chruszczowa nad opozycyjnie nastawionym partyjnym skrzydłem stalinistów dało początek nowym, jeszcze bardziej brutalnym prześladowaniom religijnym. Nasilonej ateizacji społeczeństwa towarzyszyła wznowiona akcja zamykania świątyń, rozwiązywania wspólnot parafialnych oraz wyrejestrowywania duszpasterzy (W. Rożkow, *Polityka władz sowieckich wobec Kościoła rzymskokatolickiego w okresie kampanii antyreligijnej 1958–1964*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2021, nr 37, s. 212–222). Obecny stan badań nie pozwala na odpowiedź na pytanie, czy polityka antykościelna Władysława Gomułki, w szczególności w odniesieniu do blokowania kościelnych postulatów budowy kościołów i kaplic, była wynikiem inspiracji decyzjami Chruszczowa.

21 A. Kochański, *Polska 1944–1991. Informator historyczny*, t. 2: *Ważniejsze akty prawne decyzje i enuncjacje państwowe (1957–1970)*, Warszawa 2000, s. 137.

22 *Ibidem*, s. 178. Pismo obowiązywało aż do 24 XI 1981 r.

23 ASKEP, Polityka budowlana 1939–1969, 500, Uwierzytelniony odpis z odpisu pisma wicedyrektora UdsW Jana Lecha do Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, Warszawa, 12 IX 1959 r., k. 57.

referatów do spraw wyznań w prezydiach powiatowych rad narodowych, rad narodowych miast stanowiących powiaty oraz prezydiach dzielnicowych rad narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi oznaczała skoncentrowanie merytorycznych kompetencji dotyczących spraw wyznaniowych w wojewódzkich wydziałach do spraw wyznań. Sekretarz Episkopatu Polski zarzucał stronie państwowej, że administracja wyznaniowa blokuje budownictwo sakralne. W odpowiedzi z początku 1959 r. minister UdsW Sztachelski kłamał, mówiąc: „Informacje te nie odpowiadają rzeczywistości. O budowach sakralnych decydują władze wojewódzkich rad narodowych, a nie aparat wyznaniowy"[24]. Przestrzeganie zasady nadrzędnej roli pionu wyznaniowego w administracyjnym procesie decyzyjnym wzmocniono 8 września 1960 r., kiedy prezes Rady Ministrów wydał poufny Okólnik nr 175 w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów w sprawach wyznań. Nakazywano w nim ścisłe współdziałanie z wojewódzkimi wydziałami do spraw wyznań, mające na celu „zapewnienie jednolitości państwowej polityki wyznaniowej". Instruowano dalej, że zadaniem wydziałów do spraw wyznań „obok spraw obsadzania stanowisk kościelnych, jest uzgadnianie i koordynowanie spraw wyznaniowych z innymi wydziałami prezydium rady narodowej (np. zezwolenie na budowę kościoła, przydział materiałów budowlanych na budownictwo sakralne…)"[25]. Bardzo trafnie skomentował ten stan supremacji „wyznaniówki" Antoni Dudek, pisząc: „W praktyce aparat wyznaniowy stał w swej antykościelnej działalności ponad prawem"[26].

Z analizy treści listownej korespondencji między SEP a UdsW wynika, że bp Choromański dopiero na początku 1961 r. dowiedział się o nadaniu wydziałom do spraw wyznań specjalnych uprawnień w zakresie działania innych wydziałów PWRN. Dnia 28 lutego 1961 r. zaprotestował przeciwko zmianie procedur powodujących, że „w dziedzinie budownictwa stosowana jest polityka Urzędu do spraw Wyznań, a polityką Urzędu do spraw Wyznań jest, by kościoły i kaplice nie były budowane"[27]. Uznał to za działalność niesprawiedliwą, antyspołeczną i krzywdzącą ludzi, którzy „nieraz w nieznośnych warunkach zdrowotnych gromadzą się na nabożeństwach; peryferie większych miast z małymi kapliczkami robią wrażenie krajów misyjnych; częstokroć całe wielkie nowo powstałe dzielnice nie mają nawet kaplic"[28].

---

[24] Cyt. za: A. Dudek, *Państwo i Kościół...*, s. 97.

[25] AAN, UdsW, 127/63, Okólnik nr 175 Prezesa Rady Ministrów z dnia 8 września 1960 r. w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów w sprawach wyznań, k. 1–3; A. Sznajder, *Budownictwo kościołów*…, s. 78.

[26] A. Dudek, *Państwo i Kościół...*, s. 102.

[27] ASKEP, Polityka budowlana 1939–1969, 500, Pismo sekretarza Konferencji Episkopatu Polski bp. Zygmunta Choromańskiego do pełnomocnika Rządu do spraw Stosunków z Kościołem Jerzego Sztachelskiego, Warszawa, 28 II 1961 r., k. 43.

[28] *Ibidem*, k. 43–44.

Szczelność całego systemu nadzoru i kontroli dodatkowo gwarantowała zasada mówiąca, że nad diecezją, leżącą na obszarze dwóch lub więcej województw, odpowiedzialność zwierzchnią sprawuje ten WdsW, na którego terytorium znajduje się siedziba kurii. Poszczególne wydziały do spraw wyznań mogły naradzać się między sobą, ale instancją aprobującą ustalenia był UdsW[29].

Uzupełniające zagadnienia z zakresu problematyki regulacji prawnych w sferze budownictwa sakralnego rozstrzygnięto w jeszcze kilku aktach normatywnych[30]. Główne zasady uzupełnione zostały pismem okólnym UdsW z 25 marca 1966 r. w sprawie zatwierdzania rocznych planów budownictwa obiektów sakralnych i kościelnych w przypadkach, gdy obejmowały one remonty, rozbudowę itd. budowli zabytkowych. Pozostawało ono aktualne do końca 1981 r.[31]

Urząd do spraw Wyznań w postępowaniu administracyjnym dotyczącym budownictwa sakralnego

Brak odpowiedniego przepisu wykonawczego do prawa budowlanego z 1961 r. spowodował tymczasowość prawną. Stan ten dostrzegł po paru latach Aleksander Merker, prawnik i wysoki urzędnik UdsW. Wydziały wojewódzkie nie dysponowały jednolitym wzorem odpowiedzi na doroczne kurialne plany budowlane opracowywane na podstawie okólnika nr 3. W praktyce niektóre prezydia wojewódzkich rad narodowych przekazywały władzom kościelnym w formie pisemnej tylko decyzje pozytywne[32], zabezpieczając się w ten sposób przed długotrwałymi procedurami odwoławczymi od negatywnego stanowiska oraz kłopotliwą koniecznością jego uzasadniania. Stąd praktyka władz wyznaniowych w końcu lat pięćdziesiątych polegała na maksymalnym opóźnianiu odpowiedzi na wnioski kurii biskupich i wydawaniu decyzji odmownej tylko pod presją. W rezultacie w latach 1958–1960 pozytywnie odniesiono się do zaledwie 2 proc. postulatów budowlanych[33]. Negatywne decyzje uzasadniano

[29] A. Sznajder, *Budownictwo kościołów*…, s. 80.

[30] Ustawa z dnia 31 stycznia 1961 r. – Prawo budowlane, Dz.U. 1961, nr 7, poz. 46; Ustawa z dnia 31 stycznia 1961 r. o planowaniu przestrzennym, Dz.U. 1961, nr 7, poz. 47; Rozporządzenie Przewodniczącego Komitetu Budownictwa, Urbanistyki i Architektury z dnia 21 lipca 1961 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać obiekty budowlane budownictwa powszechnego, Dz.U. 1961, nr 38, poz. 196; Rozporządzenie Przewodniczącego Komitetu Budownictwa, Urbanistyki i Architektury z dnia 27 lipca 1961 r. w sprawie państwowego nadzoru budowlanego nad budową, rozbiórką i utrzymaniem obiektów budowlanych budownictwa powszechnego, Dz.U. 1961, nr 38, poz. 197; Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 21 lipca 1961 r. w sprawie dowodów nabycia materiałów budowlanych oraz sporządzenia spisu remanentu tych materiałów, Dz.U. 1961, nr 35, poz. 179.

[31] ASKEP, Polityka budowlana 1980–1989, 500, Zarządzenie nr 47 Prezesa Rady Ministrów z dnia 24 listopada 1981 r. w sprawie planowania i realizacji inwestycji sakralnych i kościelnych, b.p.

[32] AAN, UdsW, 125/439, Telekonferencja, Warszawa, 3 VIII 1973 r., k. 178–179.

[33] Archiwum Prymasa Polski w Warszawie, Odbudowa kościołów od 1954 do 1964 r., Sprawa budownictwa sakralnego w Archidiecezji Warszawskiej. Pro memoria, Warszawa, 21 IV 1963, b.p.; *ibidem*,

najczęściej brakiem materiałów budowlanych – nawet gdy inwestorzy nimi dysponowali – lub zaspokajaniem potrzeb religijnych przez istniejące świątynie. Ilustracją dla tego rodzaju przewlekłego postępowania z udziałem UdsW mogą być przykłady budowy kaplicy i erygowania parafii w miejscowości Żebry-Perosy w diecezji płockiej[34], budowy kościoła na osiedlu Szydłówek w Kielcach[35] czy Teofilów w Łodzi[36].

Od połowy 1958 r. załamały się nadzieje przedstawicieli Kościoła na zahamowanie represyjnej polityki wyznaniowej. Nie tylko wstrzymano wydawanie zezwoleń na budowę kościołów, lecz także cofnięto wiele już wystawionych. Przystąpiono też do akcji likwidacji komitetów budowy kościołów, które wywierały silną presję na lokalne władze (Oświęcim – podoświęcimskie osiedle Dwory)[37]. We wrześniu 1958 r. wstrzymano budowę kościołów w czterech wsiach województwa opolskiego: Domecku (powiat opolski), Rogach (powiat kędzierzyński), Chocianowicach (powiat

Plan budowy nowych kościołów zgłoszonych do wojewódzkich rad narodowych przez Metropolitalną Kurię Warszawską, b.m., b.d., b.p.

[34] M. Celmer, *Sprawa budowy kaplicy i erygowania parafii Żebry-Perosy w latach 1956–1978*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego" 2012, nr 26, s. 57–60.

[35] W styczniu 1957 r. WdsW w Kielcach dał zielone światło dla lokalizacji kościoła na osiedlu Szydłówek, o co wierni i kuria diecezjalna wnosili od 1954 r. Na mocy uchwały Prezydium Miejskiej Rady Narodowej (PMRN) ustalono zamianę gruntów miejskich i kościelnych. Od września 1957 r. zauważalna była zwłoka władz państwowych w dalszych decyzjach. Ostatecznie po kilku latach (1963 r.) doszło do anulowania przyjaznych stronie kościelnej postanowień z 1957 r. Działki kościelne, które miały być wymienione, zostały upaństwowione. Dwa lata później wydzielono jedynie część działki, na której zbudowano już wcześniej tymczasową kaplicę (Archiwum Diecezjalne w Kielcach, Akta Parafii, 11/1, Akta parafii św. Józefa w Kielcach, Korespondencja władz kościelnych z władzami państwowymi). W czerwcu 1965 r. Wydział Budownictwa, Urbanistyki i Architektury (WBUiA) PMRN w Kielcach zawiadomił Wydział Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej o tym, że „program rozbudowy dzielnicy Szydłówek nie przewiduje dalszego budownictwa sakralnego na terenie użytkowanym przez parafię św. Józefa. [...] Pozostały teren zajęty będzie pod budownictwo mieszkaniowe i usługowe" (*ibidem*, Odpis pisma WBUiA PMRN w Kielcach do Wydziału Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej, Kielce, 11 VI 1965 r., k. 93). Nie pomogły interwencje bp. Jana Jaroszewicza u dyrektora UdsW Aleksandra Skarżyńskiego. W marcu 1968 r., po ośmiu miesiącach od otrzymania pisma biskupa, stwierdził on, że nie ma podstaw do wymiany nieruchomości, skoro działki kościelne zostały wywłaszczone. Za możliwe uznał przekazanie w wieczyste użytkowanie powierzchni 17 arów, na których wzniesiono tymczasową kaplicę. Nie było mowy o zgodzie na budowę nowego kościoła. „W hierarchii potrzeb inwestycyjnych – dodawał Aleksander Skarżyński – rozbudowa obecnego kościoła na Szydłówku nie może liczyć na priorytet" (*ibidem*, Pismo dyrektora UdsW Aleksandra Skarżyńskiego do bp. Jana Jaroszewicza, Warszawa, 13 III 1968 r., k. 105). Stało się to możliwe dopiero w 1975 r. (P. Tkaczyk, *Parafia Świętego Józefa Robotnika w Kielcach. 50 lat historii*, Kielce 2008, s. 5–48).

[36] Starania ojców pasjonistów o budowę kościoła na osiedlu Teofilów w Łodzi trwały od 1957 r. Próbowano usunąć zakonników omijających rygory okólnika nr 3 przez wywłaszczenie ich nieruchomości, wielokrotnie karano o. Jana Wszędyrównego, który ostatecznie utworzył samodzielny wikariat w pobliżu domu zakonnego pasjonistów (1969 r.), a na jego bazie nową parafię i kościół (M. Opaliński, *„Zgody nie wyrażono". Problem budownictwa sakralnego w diecezji łódzkiej 1945–1989*, Łódź 2018, s. 228–235, 261–265).

[37] A. Dudek, *Problem budownictwa sakralnego…*, s. 32–33.

oleśniański) i Kolonii Łomnickiej (powiat oleśniański), sytuacja była jednak tak napięta, że w celu uniknięcia dalszych zadrażnień oraz ze względu na zaawansowane prace, lojalność proboszczów, protesty i interwencje ludności Opolszczyzny UdsW zgodził się na kontynuację tych inwestycji[38]. Inaczej potoczyły się losy budowy kościoła w parafii NMP Zwycięskiej w Częstochowie. Pozwolenie wydane 24 kwietnia 1958 r. anulowano, a następne wystawiono dopiero w 1973 r.[39] Z kolei Kraśnik Fabryczny był pierwszym miastem, w którym wybuchły zamieszki z powodu sprzeciwu władz lokalnych wobec budowy kościoła (26 czerwca 1959 r.)[40].

Największy rezonans miał oczywiście konflikt w Nowej Hucie – dzielnicy Krakowa, którą projektowano jako miasto w pełni socjalistyczne. Wyrażenie zgody na budowę tam kościoła i jego lokalizację było najbardziej spektakularnym przejawem złagodzenia restrykcyjnej polityki wyznaniowej w okresie popaździernikowej odwilży, po dwóch latach, od początku 1959 r. krakowskie władze zaczęły jednak mnożyć problemy z zatwierdzeniem dokumentacji technicznej i zwlekać z pozwoleniem na rozpoczęcie prac budowlanych. Podczas narady odbytej 10 kwietnia 1959 r., w której uczestniczyli wicedyrektor UdsW Jan Lech, sekretarz Komitetu Krakowskiego PZPR Ryszard Karwicki i przewodniczący Prezydium Rady Narodowej m. Krakowa Wiktor Boniecki, cofnięto zgodę na dotychczasową lokalizację kościoła. Na opróżnionym placu miano zbudować szkołę podstawową w ramach akcji „Tysiąc szkół na tysiąclecie"[41]. 26 kwietnia 1960 r. w krakowskim Komitecie Miejskim PZPR odbyła się kolejna narada, na której zapadła feralna decyzja o wyburzeniu nazajutrz nowohuckiego krzyża. „Powzięcie decyzji na relatywnie niskim szczeblu nie zmienia faktu, iż uczyniono to w atmosferze »zagrożenia klerykalnego«, wytworzonej przez centralne władze PRL, i zachęt do zaostrzenia polityki wyznaniowej. Z tego właśnie powodu duża część odpowiedzialności za wydarzenia, do jakich doszło w Nowej Hucie, spada na kierownictwo państwa"[42].

---

[38] AAN, UdsW, 59/494, Budownictwo sakralne na 1960 r., k. 86.

[39] A. Sznajder, *Budownictwo kościołów…*, s. 221–224, 344–345. Więcej o ignorowaniu przez UdsW pism urzędowych w sprawach inwestycji sakralnych w diecezji częstochowskiej zob. Pismo bp. Zdzisława Golińskiego do Ministra Jerzego Sztachelskiego, Dyrektora Urzędu do Spraw Wyznań w Warszawie z 13 II 1959 [w:] *„Postanowiono załatwić odmownie…" Budownictwo sakralne w diecezji częstochowskiej (1957–1989). Wybór dokumentów*, wstęp, wybór i oprac. A. Sznajder, W.P. Wlaźlak, Katowice–Częstochowa–Rzeszów 2008, s. 29–31.

[40] A. Dudek, T. Marszałkowski, *Walki uliczne w PRL 1956–1989*, Kraków 1999, s. 95; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003, s. 199.

[41] A. Dudek, *Problem budownictwa sakralnego*..., s. 38–39. O długoletnim i bardzo daleko idącym uwikłaniu ks. Mieczysława Satory (TW „Kolejarz", „Dyrektor", „Marecki", „Tukan") we współpracę ze Służbą Bezpieczeństwa zob. J.L. Franczyk, *Na fundamencie krzyża. Kościół katolicki w Nowej Hucie w latach 1949–1989*, Kraków 2004, s. 124; T. Isakowicz-Zaleski, *Księża wobec bezpieki na przykładzie archidiecezji krakowskiej*, Kraków 2007, s. 257, 322–323; M. Lasota, *Donos na Wojtyłę. Karol Wojtyła w teczkach bezpieki*, Kraków 2006, s. 125–133, 213–216.

[42] A. Dudek, *Problem budownictwa sakralnego*..., s. 40. Henryk Dominiczak przypuszcza, że to Władysław Gomułka osobiście wydał polecenie cofnięcia zezwolenia na budowę kościoła w Nowej

Przebieg ostrej konfrontacji o krzyż na ulicach Nowej Huty znalazł już obszerne omówienie w literaturze[43]. Strona kościelna nie upierała się przy budowie kościoła na miejscu ustalonym w 1957 r., ale władze państwowe nie reagowały na propozycje, żądając potępienia nowohuckich wystąpień. Ich dramatyczny przebieg i największy rozgłos przyczynił się do zaostrzenia stosunków państwowo-kościelnych. Do Marca '68 konflikt w Nowej Hucie był jednym z najbardziej spektakularnych przejawów autorytarnego stylu rządów I sekretarza KC PZPR Władysława Gomułki[44]. Na ponowne zezwolenie trzeba było czekać siedem lat. Sprawa obsady probostwa w Bieńczycach, po awansowaniu ks. Mieczysława Satory, znajdowała się w impasie. Kandydatury duchownych zgłaszane przez abp. Eugeniusza Baziaka nie były akceptowane przez władze. Z kolei księża chętnie widziani przez rządzących w PRL byli nie do przyjęcia przez hierarchę[45].

Decydenci z KC PZPR piętnowali nikłe zaangażowanie władz lokalnych w zwalczanie budownictwa sakralnego, zwłaszcza jego nielegalnych form. Na początku 1960 r. BP nakazało ścisłe stosowanie się do postanowień z czerwca 1958 r., a szef UdsW Jerzy Sztachelski 30 stycznia przesłał specjalne wytyczne dla wojewódzkich wydziałów do spraw wyznań, w których krytykował liberalizm władz terenowych, brak kontroli nad inwestycjami kościelnymi ze strony powiatowych i wojewódzkich służb architektoniczno-budowlanych, uleganie presji kleru i delegacji wiernych oraz niedostateczną sieć informacyjną zabezpieczającą przed samowolnymi budowami. Uznając żądania władz kościelnych za wygórowane w stosunku do potrzeb ludności, nakazał: zawieszenie już wydanych pozwoleń, wstrzymanie przydziału materiałów budowlanych, przerwanie prac przy nielegalnych budowach, zablokowanie sprzedaży ziemi państwowej oraz gruntów osób prywatnych Kościołowi, konfiskatę zebranych nielegalnie środków i nielegalizowanie komitetów budowy. Delegacje wiernych miały otrzymywać uprzejme wyjaśnienia, że wszelkie tego typu sprawy załatwiane są na linii: PWRN–kuria[46]. Zasady te obowiązywały do końca rządów Gomułki, a ich stosowanie było jednym z głównych źródeł ostrego antagonizmu między władzami partyjno-państwowymi a kościelnymi. Dyrektor UdsW akcentował jedynie „wzmożoną dążność hierarchii kościelnej do budowy jak największej ilości kościołów i kaplic,

---

Hucie, zob. H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990. W świetle dokumentów MSW*, Warszawa 2000, s. 299.

43 H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL…*, s. 293–298; A. Dudek, T. Marszałkowski, *Walki uliczne…*, s. 96–106; J.L. Franczyk, *Na fundamencie krzyża…*, s. 113–118; T. Gąsiorowski, *Walka o nowohucki krzyż w kwietniu 1960 r. w dokumentach Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego przechowywanych w archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Krakowie* [w:] *Nowa Huta – miasto walki i pracy*, red. R. Terlecki, M. Lasota, J. Szarek, Kraków 2002, s. 19–22.

44 A. Dudek, *Problem budownictwa sakralnego*..., s. 42.

45 J.L. Franczyk, *Na fundamencie krzyża*..., s. 127, 130.

46 A. Dudek, *Państwo i Kościół*..., s. 100–101; AAN, UdsW, 59/494, Budownictwo sakralne na 1960 r., k. 6–14.

przy czym wysuwana jest przez episkopat teza, że kościoły powinny być raczej nieduże (na 2–3 tys. wiernych), lecz gęsto rozmieszczone. Odległość bowiem między jednym a drugim obiektem sakralnym nie powinna przekraczać 3 km"[47]. Powołując się na dane UdsW, uzasadniał, że z jednej strony żądania władz kościelnych w stosunku do możliwości poszczególnych województw były wygórowane, a z drugiej – przekraczały rzeczywiste potrzeby ludności[48].

Koncesje na odbudowę i rozbudowę świątyń, w tym tych uszkodzonych lub zniszczonych w czasie wojny, również były objęte reglamentacją i nadzorem. W lipcu 1960 r. wśród wytycznych UdsW, obowiązujących w polityce państwa wobec budownictwa sakralnego, znalazł się wymóg, aby „w sprawach remontu, konserwacji i usuwania uszkodzeń wojennych [...] potraktować liberalniej parafie obsadzone przez księży postępowych, znanych z lojalnej wobec Państwa postawy oraz obiekty zabytkowe"[49]. Równocześnie z przyjmowaniem kolejnych antykościelnych rozwiązań prawnych w UdsW opracowywano coraz ostrzejsze dyrektywy dla wojewódzkich wydziałów do spraw wyznań. Na początku lat sześćdziesiątych naczelnik Wydziału Rzymskokatolickiego UdsW Stanisław Wierzbicki przesłał instrukcję nakazującą „zaniechać odbudowy całkowicie lub prawie całkowicie zniszczonych kościołów"[50]. Spowodowało to nagminne wydawanie decyzji o rezygnacji z ich odbudowy i kwalifikowanie tego rodzaju obiektów sakralnych do statusu „ruiny stałej".

Nałożone restrykcje przełożyły się na statystyczny obraz udzielanych koncesji w zakresie budownictwa sakralnego i ogólny bilans stanu posiadania Kościoła katolickiego w Polsce. Ważne dla historyków diecezjalne i ogólnopolskie dane zawierają kościelne ankiety, zwłaszcza ze stycznia 1960 – „Ankieta w sprawie budownictwa sakralnego w Polsce" i sierpnia 1965 r. – „Budownictwo sakralne w Polsce w ciągu 20-lecia (1945–1965)". Sporządzano je w celu ustalenia rzeczywistych rozmiarów budownictwa sakralnego w Polsce oraz sprostowania błędnych publikacji prasowych[51]. W odpowiedzi na pismo SEP z 17 sierpnia 1965 r. kurie diecezjalne nadesłały sprawozdania. Podane w nich dane ogólnopolskie ukazują rozbieżność w stosunku do informacji, którymi operował UdsW, uzasadniając zaostrzenie polityki reglamentacji

[47] AAN, UdsW, 59/494, Budownictwo sakralne na 1960 r., k. 6.

[48] *Ibidem*, k. 7–8. UdsW podawał następujące dane statystyczne: kościoły i kaplice w 1945 r. – 6267, obiekty sakralne na Ziemiach Zachodnich (w rzeczywistości w użytkowaniu) – 3297, obiekty wybudowane i odbudowane w latach 1945–1956 – 338, zezwolenia na budowę w 1957 r. – 138, zezwolenia na budowę i odbudowę w 1958 r. – 107, łączna liczba kościołów i kaplic w 1959 r. (wraz z tymi w budowie) – 10 147 (K. Talarek, *Diecezja tarnowska w latach 1945–1970. Problematyka personalno-organizacyjna*, Tarnów 2012, s. 655–661).

[49] AAN, UdsW, 59/494, Budownictwo sakralne na 1960 r., k. 96.

[50] *Ibidem*, k. 116.

[51] ASKEP, Ankiety dotyczące budownictwa 1944–1967, 50001, Ankieta w sprawie budownictwa sakralnego w Polsce, Warszawa, 15 I 1960 r., b.p.

pozwoleń. Ogólna liczba kościołów i kaplic w 1965 r. wyniosła 11 177, w tym 6552 kościoły parafialne; planowano budowę 779 obiektów sakralnych, a otrzymano pozwolenie na 340, z czego 47 uniemożliwiono realizację. Z 293 inwestycji udało się do 1965 r. zakończyć 246 obiektów. Ciekawe dane zbiorcze dotyczą też obiektów zniszczonych podczas wojny oraz odbudowanych i zlikwidowanych po wojnie. W świetle ankiety z 1965 r. zniszczonych było 1117, a więc o 205 więcej, niż zwykle podawano w dotychczasowej literaturze. Na odbudowę pozwolono w odniesieniu do 904 obiektów, a 83 nie uzyskały takiej zgody. Łącznie zlikwidowano 335 obiektów sakralnych, innym wyznaniom przekazano 32, a 274 przeznaczono na cele świeckie[52].

Do kuriozalnych sytuacji dochodziło w czasie milenijnej konfrontacji. Przed kolegia do spraw wykroczeń kierowano osoby, które w prywatnym ogródku ustawiły sobie figurkę Matki Boskiej „bez zezwolenia budowlanego"[53]. Trzeba przyznać, iż kierownictwo UdsW krytykowało taką politykę.

Rygorystyczne przestrzeganie dyrektyw ze stycznia 1960 r. narzucał pełniący obowiązki dyrektora UdsW Aleksander Skarżyński. W piśmie z października 1965 r. przypominał kierującym wojewódzkimi wydziałami do spraw wyznań, że bez zgody UdsW nie można wydawać zezwoleń na budowę obiektów sakralnych. W drugiej połowie dekady lat sześćdziesiątych stosowano coraz surowsze sankcje wobec urzędników ignorujących tę zasadę, skutecznie blokując budowę kościołów i kaplic. Biskupi coraz mocniej krytykowali tę politykę, ale nie byli w stanie wpłynąć na jej zmianę[54]. Brak elastycznego podejścia UdsW doskwierał też kierownikom wydziałów do spraw wyznań, o czym informowali oni na naradzie 16 lutego 1968 r. Dyrektor UdsW Aleksander Skarżyński kategorycznie odrzucił te zarzuty, mówiąc: „Elastyczność to nie taka prosta sprawa. [...] Tak, dawać, ale trzeba wiedzieć co, komu, kiedy. [...] Z elastyczną polityką podejść trzeba do tych, którzy najsłabiej solidaryzują się z polityką Wyszyńskiego. Te formy solidaryzowania się są różne. […] Komu dawać? Trzeba zacząć od tych biskupów, którzy na to zasługują. [...] W stosunku do księży – znów inaczej trzeba pojmować elastyczność. Np. kościół możemy dać biskupowi.

---

[52] *Ibidem*, Budownictwo sakralne w Polsce w ciągu 20-lecia, b.m., b.d., b.p.

[53] Postępowano tak mimo stanowiska UdsW. „W sprawie budowy figur i kapliczek na terenie zagrody chłopskiej nie należy wymagać zezwolenia – przy czym przy budowie kapliczek mogą decydować jej rozmiary. Jeżeli kapliczka miałaby rozmiary pozwalające na urządzanie w niej nabożeństw, zezwolenie jest konieczne" (AAN, UdsW, 59/494, Notatka o budowie obiektów sakralnych i innych budynków kościelnych (1960 r.), k. 68). Z danych MSW wynika, że w okresie od 1 I do 20 XI 1966 r. do władz wpłynęły 94 wnioski (w tym 83 od kleru) o zezwolenie na budowę obiektów sakralnych i 42 wnioski (w tym 3 od księży) o budowę krzyży przydrożnych. Pozytywnie załatwiono jedynie 10 wniosków, a negatywnie 105. W tym czasie ujawniono 224 przypadki nielegalnego wzniesienia krzyży lub kapliczek, za które ukarano 30 osób (w tym 3 księży), oraz 21 przypadków nielegalnego wzniesienia obiektów sakralnych, za które ukarano 11 osób, w tym 3 księży (*Uroczystości milenijne 1966 roku. Sprawozdania urzędów spraw wewnętrznych*, red. W. Chudzik, Warszawa 1996, s. 195, 199).

[54] A. Dudek, *Problem budownictwa sakralnego*..., s. 43.

Ale: czy dać kościół księdzu dobremu, który jest u złego biskupa? Jaka winna być tu norma? Jaka cena kupna [*sic*!]? [...] Kościół można dać tylko biskupowi – a księży wynagradzać inaczej"[55].

W praktyce elastyczne działanie administracji do spraw wyznań, które pogłębiłoby lojalność biskupów wobec władz PRL przy okazji rozpatrywania wniosków budowlanych, było trudnym zadaniem. Wynikało to przede wszystkim z dość jednolitego stanowiska hierarchów w sprawach podstawowych dla Kościoła, a do takich należało budownictwo sakralne[56]. Kierownicy wojewódzkich wydziałów do spraw wyznań użalali się na piętnowanie przez komitety wojewódzkie PZPR liberalnego podejścia do tych kwestii. Wyraźnie rysował się spór kompetencyjny. Kierownik wojewódzkiego WdsW w Warszawie Mieczysław Żurawski krytykował skomplikowane procedury, postulując podczas narady w UdsW 16 grudnia 1968 r. zastąpienie ich nowymi regułami, polegającymi na ustaleniu „kompetencji poszczególnych szczebli: co może Wydział, co Zespół Woj[ewódzki], co Urząd". Ponieważ drobne sprawy docierały nawet do KC PZPR, sprowokowało to urzędnika do ryzykownego stwierdzenia: „koncepcje ideologiczne nie mogą rozstrzygać o decyzjach administracyjnych"[57]. Do postulatów zmiany trybu udzielania koncesji budowlanych powrócono w 1969 r. Skutecznością wykazał się wówczas Stefan Jarosz, kierownik WdsW w Kielcach, który współuczestniczył w opracowaniu dwustronicowego dokumentu pt. „Tryb postępowania przy wyrażaniu zgody na budowę nowego kościoła w woj[ewództwie] kieleckim". Współautorem części dotyczącej postępowania na poziomie powiatu i województwa był płk Józef Jaskólski, naczelnik Wydziału IV Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej w Kielcach. Natomiast Aleksander Merker, naczelnik Wydziału Rzymskokatolickiego UdsW, opracował wykaz działań na szczeblu centralnym. Treść nowych wytycznych była też wynikiem konsultacji w sprawie prawa budowlanego, których udzielił inż. Roman Szymborski, dyrektor Departamentu Nadzoru Budowlanego Ministerstwa Budownictwa i Przemysłu Materiałów Budowlanych. W ostatecznym kształcie dokument powstał w maju 1969 r. i zawierał wykaz aż dwudziestu dwóch etapów postępowania koncesyjnego. Czynności te mieli wykonywać urzędnicy z pionu wyznaniowego i budownictwa oraz pracownicy aparatu partyjnego wszystkich poziomów zarządzania w zakresie akceptacji budowy nowego obiektu sakralnego. Dodatkowo przewidziano jeszcze osiem czynności uzupełniających, które dotyczyły

[55] Protokół z narady kierowników Wydziałów do Spraw Wyznań Prezydiów Wojewódzkich Rad Narodowych odbytej 16 lutego 1968 r. [w:] *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 2: *Lata 1960–74*, oprac. P. Raina, Poznań 1995, s. 494–495.

[56] R. Łatka, *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*, Warszawa 2019, s. 33.

[57] Protokół z narady kierowników Wydziałów do Spraw Wyznań Prezydiów Wojewódzkich Rad Narodowych odbytej 16 lutego 1968 r. [w:] *Kościół w PRL…*, s. 491.

sytuacji szczególnych. Wielostopniowy system decyzyjny obowiązywał w kolejnych latach, a pewne niuansowanie wynikało ze specyfiki województw[58]. Swoisty dokument-majstersztyk był dowodem biurokratycznych osiągnięć władz PRL kreowanych na podstawie przesłanek ideologiczno-politycznych.

[58] AAN, UdsW, 125/107, „Tryb postępowania przy wyrażaniu zgody na budowę nowego kościoła w woj. kieleckim", Załącznik nr 4, b.m., maj 1969 r., k. 54–56. Dokument obejmował następujący wykaz czynności:

„1. Kuria Diecezjalna składa w Wydziale ds. Wyznań PWRN roczny plan budownictwa, obejmujący m.in. wniosek o budowę kościołów.
2. Wydział ds. Wyznań PWRN o złożonym planie informuje następnie sekretariat Zespołu Wojewódzkiego i przewodniczącego PWRN.
3. Wydział ds. Wyznań PWRN kieruje pismo do przewodniczącego PWRN w celu ustalenia niezbędnych danych do podjęcia decyzji i przedstawienia wniosków co do sposobu załatwienia.
4. Przewodniczący PWRN zleca architektowi powiatowemu dokonanie potrzebnych ustaleń, który przedkłada je przewodniczącemu PPRN.
5. Przewodniczący PPRN przedkłada sprawę do rozpatrzenia przez Zespół Powiatowy.
6. Przewodniczący PPRN udziela odpowiedzi Wydziałowi ds. Wyznań PWRN.
7. Wydział ds. Wyznań PWRN opracowuje wniosek i przedkłada go przewodniczącemu PWRN i Sekretariatowi Zespołu.
8. Sekretariat Zespołu przedkłada sprawę Zespołowi Wojewódzkiemu, który podejmuje decyzję i ustala decyzję co do wielkości i lokalizacji obiektu.
9. W przypadku zajęcia pozytywnego stanowiska przez Zespół Wojewódzki, Wydział Administracyjny skierowuje pismo do Wydziału Administracyjnego KC.
10. Wydział ds. Wyznań skierowuje pismo do Urzędu do Spraw Wyznań.
11. Urząd do Spraw Wyznań przesyła Wydziałowi Administracyjnemu KC PZPR wniosek o wyrażenie zgody na budowę kościoła.
12. Kierownictwo polityczne wyraża zgodę na budowę kościoła.
13. Wydział Administracyjny KC PZPR zawiadamia o tej zgodzie Wydział Administracyjny KW PZPR.
14. Wydział Administracyjny KC PZPR zawiadamia o tej zgodzie Urząd do Spraw Wyznań.
15. Urząd do Spraw Wyznań zawiadamia o zgodzie Wydział do Spraw Wyznań PWRN.
16. Wydział ds. Wyznań PWRN w imieniu Prezydium WRN opracowuje i wydaje decyzję. Przesyła ją: Kurii Diecezjalnej, Wydziałowi Budownictwa, Urbanistyki i Architektury PWRN i przewodniczącemu PPRN.
17. Wydział Budownictwa [Urbanistyki i Architektury] PWRN konsultuje z Wydziałem ds. Wyznań przede wszystkim dokumentację techniczną (projekt wstępny) – zwłaszcza co do wielkości obiektu i jego lokalizacji.
18. W razie wątpliwości, Wydział ds. Wyznań porozumiewa się z przewodniczącym PPRN, a następnie przewodniczącym PWRN.
19. Wydział ds. Wyznań udziela odpowiedzi Wydziałowi Budownictwa [Urbanistyki i Architektury] PWRN.
20. Wydział Budownictwa [Urbanistyki i Architektury] PWRN zatwierdza projekt techniczny (podstawowy).
21. Wydział Budownictwa [Urbanistyki i Architektury] PPRN wydaje pozwolenie na budowę, sprawuje nadzór nad budową – zwłaszcza od strony jej zgodności z zatwierdzoną dokumentacją.
22. Zezwolenie na użytkowanie wybudowanego kościoła wydaje Wydział Budownictwa [Urbanistyki i Architektury] PPRN.

Ewentualne czynności dodatkowe (nie występują we wszystkich przypadkach):

1. Jeżeli budowa kościoła występuje w zespole obiektów zabytkowych, przed wydaniem zezwolenia na budowę wydaje swą opinię Wojewódzki Konserwator Zabytków.

W ostatnich dwóch latach rządów ekipy Gomułki kierownictwo UdsW przedstawiło Wydziałowi Administracyjnemu KC PZPR kilka propozycji zmiany polityki reglamentacji zezwoleń na budowę nowych kościołów. Likwidacji licznych lokalnych napięć społecznych na tle budownictwa sakralnego miały służyć obietnice uzyskania koncesji w pewnej perspektywie czasowej. Zasugerowano rozważenie przyjęcia dla każdego roku i całego kraju stałej, ograniczonej liczby pozwoleń. W przypadku rekonstrukcji istniejących obiektów sakralnych myślano o przyjęciu zasady „»1 za 1« bez odwlekania wydawania zezwolenia" oraz zdecentralizowaniu systemu decyzyjnego w celu przyśpieszenia rozpatrywania wniosków. Pracownicy UdsW, w tym Aleksander Merker, zapewniali, że nie będzie wymagało to zmian w obowiązujących przepisach prawnych, ale jedynie „powrotu do ich respektowania"[59]. Pierwotną propozycję znaczącej liberalizacji polityki polegającej na akceptacji czterdziestu pięciu wniosków o budowę kościołów rocznie zredukowano do dziesięciu, co oznaczało, że zwykle w każdym województwie wydawano by jedno zezwolenie co dwa-trzy lata. Ostatecznie nie wskazano żadnego dopuszczalnego limitu zezwoleń, choć w UdsW przeprowadzono kalkulację nakładów materiałowych i finansowych dla kilkudziesięciu obiektów rocznie. Szacunki mówiły o zapotrzebowaniu na 1,3 mln sztuk cegieł, 5 tys. t cementu, 1 tys. t żelaza i stali. Orientacyjne koszty określono na 50 mln zł[60].

Po kilku latach polityka „elastycznego reagowania" na postulaty Kościoła w sprawach budownictwa sakralnego była krytykowana w samym UdsW: „Wydawanie zezwoleń do 1970 r. przebiegało bez wyraźnej linii przewodniej. Uznawana teoretycznie zasada rozwarstwienia episkopatu nie znajdowała praktycznego odbicia w wydawaniu zezwoleń na budowę kościołów. Wyjątkiem był stosunek władz do nieżyjącego już bp. gdańskiego [Edmunda] Nowickiego (4 zezwolenia w latach 1966-1970 na ogólną liczbę 39 wydanych w skali całego kraju), podyktowany zarówno jego lojalną postawą,

2. W razie odstępstwa od zatwierdzonego projektu Wydział Budownictwa [Urbanistyki i Architektury] PPRN zawiadamia przewodniczącego PPRN i Wydział Budownictwa [Urbanistyki i Architektury] PWRN.
3. Wydział Budownictwa [Urbanistyki i Architektury] PWRN zawiadamia o tym Wydział ds. Wyznań PWRN.
4. Przewodniczący PPRN przedkłada sprawę Zespołowi Powiatowemu i zawiadamia o stanowisku Wydział ds. Wyznań PWRN.
5. Wydział ds. Wyznań PWRN informuje o odstępstwie od zatwierdzonego planu przewodniczącego PWRN i sekretariat Zespołu Wojewódzkiego.
6. Sprawę rozpatruje Zespół Wojewódzki.
7. Wydział ds. Wyznań o zajętym stanowisku zawiadamia Wydział Budownictwa [Urbanistyki i Architektury] PWRN i przewodniczącego PPRN.
8. Zatrzymanie budowy dokonuje Wydział Budownictwa [Urbanistyki i Architektury] PPRN na zlecenie Wydziału Budownictwa [Urbanistyki i Architektury] PWRN".

[59] *Ibidem*, Wykaz propozycji UdsW dla Wydziału Administracyjnego KC PZPR, k. 9.

[60] *Ibidem*, Napięcia społeczne na tle wyznaniowym, Warszawa, 29 IX 1971 r., k. 34-36.

jak i koniecznością odbudowy zabytkowych kościołów w śródmieściu Gdańska. Inni biskupi lojalni nie byli preferowani, np. b[isku]p kielecki [Jan] Jaroszewicz, b[isku]p płocki [Bogdan] Sikorski, b[isku]p lubelski [Piotr] Kałwa, b[isku]p opolski [Franciszek] Jop"[61]. Politykę udzielania koncesji budowlanych w stosunku do hierarchów (np. kard. Karol Wojtyła, bp Jan Lorek, bp Lech Kaczmarek, bp Ignacy Tokarczuk) kształtowano na bieżąco w zależności od wyników obserwacji ich aktywności oraz rozmów z nimi aranżowanych w prezydiach rad narodowych. Podczas nich przede wszystkim poruszano temat potrzeby budowy kościołów w nowych osiedlach mieszkaniowych. Na przykład w diecezji lubelskiej szczególnie napięta sytuacja była w Kraśniku Fabrycznym, Świdniku i Lublinie (Bronowice). Kierownik WdsW w Lublinie Stefan Zahor odmowy wydania zezwolenia na budowę nowych kościołów notorycznie uzasadniał wystarczającą liczbą obiektów sakralnych oraz brakiem materiałów budowlanych. Natomiast w sprawie Kraśnika, Świdnika i Poniatowej przyznawał, że nie miały one kościołów, „ale na przyszłość pewnie otrzymają zezwolenie, choć w tej chwili [maj 1970 r.] – [...] – nie potrafię powiedzieć – »kiedy«"[62]. Inscenizacja rozmów z biskupami polegała na sytuowaniu ich w roli petentów. Widoczne to było nawet podczas potężnego kryzysu systemu władzy w Grudniu '70. Rosnąca pozycja Edwarda Gierka przełożyła się na atmosferę kontaktów między płk. Jerzym Ziętkiem, przewodniczącym PWRN w Katowicach, a tamtejszym biskupem Herbertem Bednorzem. Kiedy 18 grudnia wystąpiły trudności z ustaleniem terminu kolejnego spotkania w gmachu Wojewódzkiej Rady Narodowej w Katowicach – sprawą zajął się referent kurii diecezjalnej ks. Arnold Szuła. W odpowiedzi na telefon kierownika WdsW Edmunda Łaty powtórzył słowa biskupa diecezjalnego, że w sprawach pilnych biskup przyjmuje w ordynariacie przy ul. Francuskiej, na co płk Ziętek oświadczył z dziwną miną: „to może kiedyś będzie możliwe"[63].

Relacje państwowo-kościelne w Polsce po milenijnym przesileniu znalazły się w latach 1967–1970 w głębokim impasie. Episkopat zgłaszał potrzebę wybudowania w Polsce ponad 800 kościołów. Dane UdsW wskazywały, że biskupi postulowali budowę i rozbudowę ok. 1300 obiektów sakralnych, w tym ok. 500 jako bardzo pilnych ze względów duszpasterskich. Z roku na rok wzrastała liczba „nielegalnych" wikariatów

[61] AAN, UdsW, 125/439, Notatka dotycząca problemów budownictwa sakralnego, b.m., 2 VI 1973 r., k. 42–43.

[62] AAN, UdsW, 125/436, Tryb postępowania przy wyrażaniu zgody na budowę nowego kościoła w woj[ewództwie] kieleckim, k. 417–419.

[63] Archiwum Archidiecezji Katowickiej w Katowicach, Akta Rzeczowe, ARZ 647, t. 2, Notatka służbowa, Katowice, 18 XII 1970 r., k. 21. Ks. Wiktor Skworc postawił przed laty dwie istotne hipotezy. Pierwsza mówiła o tym, że przewodniczący PWRN w Katowicach Jerzy Ziętek „nie miał możliwości udzielania w zakresie budownictwa sakralnego jakichkolwiek koncesji". Druga koncepcja mówiła z kolei o jego zbytniej uległości wobec bp. Herberta Bednorza, z której powodu został odsunięty od kwestii relacji państwowo-kościelnych, zob. W. Skworc, *Budownictwo kościołów*…, s. 16.

eksponowanych (w 1967 – 307, 1968 r. – 350) oraz niezaakceptowanych przez władze świeckie proboszczów (odpowiednio: 215 i 244). Implikacją nasilającej się presji wiernych świeckich i ich duszpasterzy było podwojenie liczby samowoli budowlanych w 1968 r. (124) i 1970 r. (265). W tej sytuacji szczytem hipokryzji u kresu rządów Gomułki stała się budowa pomnika papieża Jana XXIII we Wrocławiu, którą formalnie zainicjowali prorządowi księża. Arcybiskup wrocławski Bolesław Kominek w komunikacie wydanym na początku 1968 r. wyjaśnił wiernym, że stawianie pomnika papieżowi, gdy konsekwentnie odmawia się pozwoleń na budowę nowych kościołów, jest nieuczciwe i stanowi nieporozumienie. Podał wiele przykładów rażącego braku świątyń w diecezji wrocławskiej i w tym kontekście uznał, że pomysł władz jest publiczną mistyfikacją. Ostatecznie we Wrocławiu zbudowano pomnik, ale po kilku latach biskupi wykorzystali tę sprawę do zmiany skrajnie restrykcyjnego kursu w dziedzinie budownictwa sakralnego[64].

Drogą urzędową episkopat wielokrotnie protestował przeciwko stanowisku UdsW, który na podstawie okólnika nr 3 z 1957 r. przewlekle rozpatrywał wnioski budowlane, aby w końcu wydawać decyzje negatywne. Wobec rozwiązania Komisji Wspólnej nowy sekretarz Konferencji Episkopatu Polski (KEP) bp Bronisław Dąbrowski powołał się w jednym z listów do premiera Józefa Cyrankiewicza na Deklarację o wolności religijnej Soboru Watykańskiego II z 7 grudnia 1965 r., przypominając o przysługującym wspólnotom religijnym prawie do tego, aby „władza cywilna nie przeszkadzała im środkami prawnymi czy działalnością administracyjną [...] we wznoszeniu budowli religijnych […]"[65]. Podobnie jak prymas Stefan Wyszyński, domagał się natychmiastowego uchylenia okólnika nr 3 i uwzględnienia wniosków o budowę kościołów przez właściwe władze budowlane. Podczas 117. posiedzenia plenarnego KEP 16 stycznia 1970 r. zdecydowano o wystosowaniu do kurii biskupich ankiety na temat potrzeb w dziedzinie budownictwa sakralnego. Ogólnopolskie dane zebrane według stanu na 1 maja tego roku mówiły o konieczności wybudowania 498 kościołów i 289 kaplic. Realizacja potrzeb duszpasterskich wymagała więc powstania łącznie 787 obiektów sakralnych. Sekretariat Episkopatu Polski zgromadził też dane wskazujące na to, że w latach 1967–1970 w prezydiach wojewódzkich rad narodowych złożono prośby o zgodę na budowę 406 świątyń. Spośród nich 34 przypadki określano jako „drastyczne" i niecierpiące zwłoki, stąd w sześciu przypadkach doszło do ostrych konfliktów z władzami PRL. Z racji różnic w kształcie terytorialnym diecezji i województw

[64] A. Dudek, *Państwo i Kościół*..., s. 216; J. Pater, *Władze PRL wobec ordynariusza wrocławskiego kardynała Bolesława Kominka w latach 1956–1974* [w:] *Represje wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie 1945–1989*, red. S.A. Bogaczewicz, S. Krzyżanowska, Wrocław 2004 („Studia i materiały", t. 4), s. 119–144.

[65] ASKEP, Polityka budowlana 1939–1969, 500, Pismo sekretarza Konferencji Episkopatu Polski bp. Bronisława Dąbrowskiego do prezesa Rady Ministrów Józefa Cyrankiewicza, b.m., b.d., k. 91.

każdego roku winno się odbyć minimum 38 spotkań przedstawicieli kurii biskupich z wojewódzkimi wydziałami do spraw wyznań. Zamiast 114 spotkań w ciągu wspomnianych trzech ostatnich lat kończących dekadę doszło do skutku 37, które właściwie polegały jedynie na zakomunikowaniu, iż „w Polsce kościołów jest dosyć". Symptomatyczne okazało się niezaproszenie na rozmowy reprezentantów jedenastu kurii, które dodatkowo lekceważono, nie udzielając żadnej odpowiedzi na ich pisma[66].

Diecezjalne ankiety jako bardzo wartościowe źródło historyczne pozwalają na krytyczne odniesienie się do danych statystycznych opracowanych w UdsW. Informowały one bowiem, że w okresie powojennym na skutek wypadków losowych zniszczeniu uległo 58 kościołów. Jedynie 28 z nich uzyskało pozwolenie na odbudowę. W kontekście oceny polityki wyznaniowej władz PRL ważny jest także bilans przejęcia przez Kościół katolicki świątyń od innych wyznań. Zbiorcze dane SEP informują, że w latach 1945–1970 w 75 przypadkach władze państwowe nie zezwoliły na ich użytkowanie przez katolików, w 43 – zamieniono takie obiekty na cele świeckie, a w 22 – je rozebrano. Procesy urbanizacyjne i brak uwzględniania kościołów w nowo zbudowanych osiedlach miejskich spowodowały, że 198 skupisk wiernych zmuszonych było przemierzać wiele kilometrów, aby uczestniczyć w mszy. W stosunku do tak rozległych potrzeb wydawane koncesje utrzymywały się na krańcowo niskim poziomie. Zebrane ankiety informują, iż w skali całego kraju w 1969 r. i pierwszych pięciu miesiącach 1970 r. uzyskano pozwolenie na budowę dwóch nowych kościołów (Poznań, Siedlce), pięciu nowych kaplic (Katowice, Kielce, Łódź, Przemyśl, Włocławek) oraz rozbudowę 11 kościołów, 4 kaplic i 5 zakrystii[67].

Złagodzenie polityki nastąpiło dopiero po Grudniu '70. W czasach kierowania partią i państwem przez Gomułkę nie poprawił się stan sieci parafialnej. Średnia odległość dzieląca mieszkańców polskiej wsi od kościoła, która przed wojną wynosiła najczęściej od 3 do 6 km[68], nie została skrócona. Na takie zmiany trzeba było czekać do lat osiemdziesiątych. W strukturze organizacyjno-terytorialnej Kościoła mimo procesów urbanizacyjnych dominowały parafie wiejskie, stanowiące w 1972 r. aż 73 proc. ogólnego stanu, parafii miejsko-wiejskich było natomiast 18 proc., a miejskich tylko 9 proc. Do tego czasu istniało w Polsce 8151 kościołów katolickich, w tym 2554 zbudowane w XX w.[69] W latach drugich rządów Gomułki najwięcej kościołów wzniesiono w diecezji tarnowskiej – 33 i krakowskiej – 29. Natomiast na końcu znajdowały się m.in. diecezje z Ziem Zachodnich i Północnych (np. gdańska) i poznańska.

---

[66] ASKEP, Ankiety dotyczące budownictwa 1964–1975, 50001, Potrzeby budownictwa sakralnego w Polsce, Warszawa, 30 V 1970 r., b.p.

[67] *Ibidem*.

[68] *Kościół katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik statystyczny*, red. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz, Warszawa 1991, s. 111.

[69] *Ibidem*, s. 127, 198–199.

Tabela 1. Sieć obiektów sakralnych Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w 1970 r. (według województw)

Lp.	Województwo	Liczba kościołów i kaplic	Liczba ludności* przypadającej na jeden obiekt sakralny	Powierzchnia obszaru, na który przypadał jeden obiekt sakralny (km^2)
1.	białostockie	306	2941	76
2.	bydgoskie	774	2468	27
3.	gdańskie	428	3411	26
4.	katowickie	1024	3574	9
5.	kieleckie	558	3369	35
6.	koszalińskie	529	1493	34
7.	krakowskie	1348	1617	13
8.	Kraków m.	161	3602	1,4
9.	lubelskie	617	3063	40
10.	łódzkie	581	2874	29
11.	Łódź m.	66	11 364	3
12.	olsztyńskie	481	1996	44
13.	opolskie	866	1212	11
14.	poznańskie	1107	1974	24
15.	Poznań m.	81	5679	2,7
16.	rzeszowskie	965	1782	19
17.	szczecińskie	531	1676	24
18.	warszawskie	820	3061	36
19.	Warszawa m.	167	7485	2,7
20.	wrocławskie	1261	1562	15
21.	Wrocław m.	98	5306	2,5
22.	zielonogórskie	623	1413	23
Ogółem (lub średnia) w skali kraju		**13 392**	**2394**	**23,4**

** Od ogólnej liczby ludności odjęto prawosławnych (400 tys. w skali kraju) i ewangelików (100 tys. w skali kraju), gdyż z uwagi na wielkość i skupienie terytorialne grupy te mogły zniekształcić dane, np. dla województw białostockiego i katowickiego.*

Źródło: AAN, UdsW, 125/107, Napięcia społeczne na tle wyznaniowym, Warszawa, 29 IX 1971 r., s. 19.

Polityka władz PRL w czasach, kiedy ster komunistycznej partii dzierżył po raz drugi Władysław Gomułka, spowodowała, że Kościół katolicki zdołał zbudować 283 kościoły i kaplice. Z danych „statystycznej szkoły historycznej" ks. Witolda Zdaniewicza, a opracowanych przez Dariusza Gumbrychta wynika, że w gomułkowskim czternastoleciu wzniesiono ogółem 194 nowe obiekty sakralne[70], kilkadziesiąt z nich powstało jednak na miejscu świątyń zniszczonych przez wojenną pożogę lub wypadki losowe oraz budów rozpoczętych przed wojną. W pierwszych miesiącach po upadku Gomułki UdsW w zbiorowym dwudziestosześciostronicowym raporcie przyznawał, że w większości przypadków „Kościołowi udało się sprowadzić konflikty wokół budownictwa sakralnego, z płaszczyzny stosunków między kurią biskupią a władzami wojewódzkimi na płaszczyznę stosunków między ludnością a władzami"[71]. Negatywne decyzje władz wywoływały następstwa brzemienne w polityczne skutki – pogłębianie się nastrojów niezadowolenia w stosunku do władz państwowych, wzmocnienie religijności oraz jedności między hierarchią i wiernymi. Interesujące było przekonanie urzędników z UdsW, że powoływanie się na tendencyjnie interpretowane dane statystyczne przez władze PRL nie jest wystarczającym argumentem za zaniechaniem presji na budowę konkretnego kościoła. Zdawano sobie również sprawę, że urząd nie uwzględnia istniejących różnic w sieci kościołów na terenie kraju[72].

Podsumowanie

Urząd do spraw Wyznań sprawował nadzór administracyjny nad procedurą udzielania zezwoleń w zakresie postulatów Kościoła katolickiego dotyczących budownictwa sakralnego. W tej sferze w okresie drugich rządów I sekretarza KC PZPR Władysława Gomułki stosowano mechanizm polegający na kontynuacji „ręcznego sterowania", które praktykowano w okresie stalinowskim. Jako podstawę prawną wykorzystano okólnik nr 3 z 27 marca 1957 r., który nadał uprawnienia do udzielania pozwoleń na prace inwestycyjne przy kościołach i kaplicach władzom architektoniczno-budowlanym. Jednocześnie z udziału w postępowaniu administracyjnym nie wykluczono UdsW i podległych mu wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych. Z oczywistych względów nie ujawniono też roli „czynnika politycznego", czyli struktur PZPR. Okólnik nr 3 stał się niezwykle ważnym instrumentem polityki władz PRL w stosunku do budownictwa sakralnego do

[70] D. Gumbrycht, *Obiekty sakralne* [w:] *Kościół katolicki w Polsce 1918–1990…*, s. 205.

[71] AAN, UdsW, 125/107, Napięcia społeczne na tle wyznaniowym, Warszawa, 29 IX 1971 r., k. 26.

[72] Najtrudniejsza pod tym względem była sytuacja w Administracji Apostolskiej Kamieńskiej, Lubuskiej i Prałatury Pilskiej z siedzibą w Gorzowie Wielkopolskim, a najlepsza w diecezji tarnowskiej (J. Kłoczowski, L. Müllerowa, *Chrześcijaństwo polskie po 1945 roku* [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1992, s. 608).

1981 r. Dzięki formułowanym corocznie wnioskom kurii diecezjalnych decydenci polityczni i stanowiący ich administracyjną egzekutywę wraz z aparatem tajnej policji politycznej dysponowali wiedzą umożliwiającą niemal pełne stymulowanie procesu koncesyjnego. Niniejszy szkic dowodzi, że UdsW odegrał kluczową rolę w realizacji celu politycznego, jakim, po okresie krótkotrwałej liberalizacji w relacjach państwo-Kościół, było zablokowanie kościelnych postulatów w zakresie budownictwa sakralnego. W konsekwencji gomułkowskiego czternastolecia doszło do kumulacji kościelnych potrzeb inwestycyjnych oraz rozwoju zjawiska „dzikiego" budownictwa sakralnego.

Słowa kluczowe: Urząd do spraw Wyznań**,** budownictwo sakralne i kościelne, relacje państwo-Kościół w PRL, Władysław Gomułka

Streszczenie

Budownictwo sakralne i kościelne w okresie sprawowania władzy w PRL przez Władysława Gomułkę należało do głównych problemów w relacjach państwo-Kościół. Był to wynik ograniczeń możliwości inwestycyjnych Kościoła katolickiego w okresie stalinowskim oraz zmian demograficznych następujących w kolejnych dekadach komunizmu. Urząd do spraw Wyznań odgrywał rolę koordynatora polityki wyznaniowej za pośrednictwem swych wojewódzkich odpowiedników, czyli wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych. W instytucji tej wypracowano najpierw reguły prawne, które stosowano jako instrument do ograniczania budownictwa sakralnego, a następnie zasady reglamentacji koncesji budowlanych dotyczących istniejących kościołów i kaplic oraz budowy nowych obiektów służących celom religijnym. Kryteria udzielania zezwoleń nie uwzględniały kwestii merytorycznych, lecz ideologiczno-polityczne. W praktyce administracyjnej kościelne postulaty inwestycyjne spełniane były w minimalnej skali (2 proc.). Negocjacje z władzami komunistycznymi nie przynosiły poprawy sytuacji, gdyż władze państwowe gotowe były na siłową pacyfikację protestów mieszkańców miejscowości zarówno o charakterze miejskim (Kraśnik Fabryczny, Nowa Huta – Bieńczyce), jak i wiejskim. W drugiej połowie lat sześćdziesiątych XX w. narastał poziom napięć społecznych. W kilkuset miejscowościach o charakterze wiejskim, a nade wszystko na nowych osiedlach mieszkaniowych, pozbawionych możliwości budowy kościoła lub kaplicy, coraz częściej dochodziło do działań inwestycyjnych bez zezwolenia władz PRL oraz erygowania tymczasowych parafii w postaci wikariatów eksponowanych. Związane z objęciem władzy w 1956 r. przez Władysława Gomułkę nadzieje społeczne na liberalizację polityki wyznaniowej zostały zawiedzione, a problem budownictwa sakralnego stał się bardziej newralgiczny i wymagający korekty polityki po kryzysie Grudnia '70.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych
Urząd do spraw Wyznań, 11/27, 59/494, 37/816, 125/107, 125/436, 125/439, 127/63
Archiwum Archidiecezji Katowickiej w Katowicach
Akta Rzeczowe, ARZ 647, t. 2
Archiwum Diecezjalne w Kielcach
Akta Parafii, 11/1
Archiwum Prymasa Polski w Warszawie
Odbudowa kościołów od 1954 do 1964 r.
Archiwum Sekretariatu Konferencji Episkopatu Polski
Ankiety dotyczące budownictwa 1944–1967, 50001
Ankiety dotyczące budownictwa 1964–1975, 50001
Komisja Episkopatu do spraw Budowy Kościołów 1971–1979, 014
Polityka budowlana 1939–1969, 500
Polityka budowlana 1980–1989, 500

Źródła drukowane

Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949–1970, oprac. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak, Warszawa 2000 („Dokumenty do dziejów PRL", z. 13).
Dz.U. 1961, nr 35, poz. 179.
Dz.U. 1961, nr 38, poz. 196–197.
Dz.U. 1961, nr 7, poz. 46–47.
Kochański A., *Polska 1944–1991. Informator historyczny*, t. 2: *Ważniejsze akty prawne decyzje i enuncjacje państwowe (1957–1970)*, Warszawa 2000.
Kościół katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik statystyczny, red. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz, Warszawa 1991.
Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989, t. 2: *Lata 1960–74*, oprac. P. Raina, Poznań 1995.
Markiewicz S., *Stosunki między państwem a Kościołem Rzymskokatolickim w Polsce Ludowej (1944–1981)*, cz. 2: *Dokumenty*, Warszawa 1982.
„Postanowiono załatwić odmownie…" Budownictwo sakralne w diecezji częstochowskiej (1957–1989). Wybór dokumentów, wstęp, wybór i oprac. A. Sznajder, W.P. Wlaźlak, Katowice–Częstochowa–Rzeszów 2008.
Uroczystości milenijne 1966 roku. Sprawozdania urzędów spraw wewnętrznych, red. W. Chudzik, Warszawa 1996.

OPRACOWANIA

Celmer M., *Sprawa budowy kaplicy i erygowania parafii Żebry-Perosy w latach 1956–1978*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego" 2012, nr 26.

Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979, red. J. Kłoczowski, Lublin 1992.

Cichońska I., Popera K., Snopek K., *Architektura VII dnia*, Wrocław 2016.

Dominiczak H., *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990. W świetle dokumentów MSW*, Warszawa 2000.

Dudek A., *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995.

Dudek A., *Problem budownictwa sakralnego w stosunkach państwa z Kościołem rzymskokatolickim w Polsce w latach 1957–1970*, „Dzieje Najnowsze" 1995, nr 1.

Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006.

Dudek A., Marszałkowski T., *Walki uliczne w PRL 1956–1989*, Kraków 1999.

Franczyk J.L., *Na fundamencie krzyża. Kościół katolicki w Nowej Hucie w latach 1949–1989*, Kraków 2004.

Friszke A., *Kościół a państwo realnego socjalizmu. Próba kompromisu w roku 1957*, „Więź" 1997, nr 3 (aneks *Wytyczne stanowiska partii w sprawie stosunków między państwem a Kościołem*).

Gąsiorowski T., *Walka o nowohucki krzyż w kwietniu 1960 r. w dokumentach Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego przechowywanych w archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Krakowie* [w:] *Nowa Huta – miasto walki i pracy*, red. R. Terlecki, M. Lasota, J. Szarek, Kraków 2002.

Gryz R., *Construction of Sacred Buildings and its Law Regulations in Communist Poland* [w:] *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy/Persecution of Churches in the Communist Countries in Central and Eastern Europe. Anthology of the international conference Bratislava September 30 – October 2, 2009*, red. M. Fiamová, P. Jakubčin, Bratislava 2010.

Gryz R., *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971–1980*, Kielce 2007.

Isakowicz-Zaleski T., *Księża wobec bezpieki na przykładzie archidiecezji krakowskiej*, Kraków 2007.

Kłoczowski J., Müllerowa L., *Chrześcijaństwo polskie po 1945 roku*, w: *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1992.

Lasota M., *Donos na Wojtyłę. Karol Wojtyła w teczkach bezpieki*, Kraków 2006.

Łatka R., *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*, Warszawa 2019.

Opaliński M., *„Zgody nie wyrażono". Problem budownictwa sakralnego w diecezji łódzkiej 1945–1989*, Łódź 2018.

Pater J., *Władze PRL wobec ordynariusza wrocławskiego kardynała Bolesława Kominka w latach 1956–1974* [w:] *Represje wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie 1945–1989*, red. S.A. Bogaczewicz, S. Krzyżanowska, Wrocław 2004 („Studia i materiały", t. 4).

Rożkow W., *Polityka władz sowieckich wobec Kościoła rzymskokatolickiego w okresie kampanii antyreligijnej 1958–1964*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2021, nr 37.

Skworc W., *Budownictwo kościołów w diecezji katowickiej w latach 1945–1989*, Katowice 1996.

Sznajder A., *Budownictwo kościołów w diecezji częstochowskiej w latach 1945–1989*, Katowice 2016.

Talarek K., *Diecezja tarnowska w latach 1945–1970. Problematyka personalno-organizacyjna*, Tarnów 2012.

Tkaczyk P., *Parafia Świętego Józefa Robotnika w Kielcach. 50 lat historii*, Kielce 2008.

Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003.

Ryszard Gryz (ur. 1963) – doktor habilitowany nauk humanistycznych, profesor Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Zajmuje się historią najnowszą, w szczególności polityką władz komunistycznych wobec Kościoła katolickiego, relacjami państwo-Kościół, budownictwem sakralnym i działalnością paryskiego Centrum Dialogu. Autor monografii: *Państwo a Kościół w Polsce 1945–1956 na przykładzie województwa kieleckiego* (Kraków 1999); *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)* (współautor A. Dudek, Kraków 2003 i 2006); *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971–1980* (Kielce 2007). Redaktor m.in.: *Strajki w Polsce w XX wieku* (Warszawa 2011); *Homo homini res sacra. Dokumentacja historyczna spotkań w Centrum Dialogu w Paryżu (1973–1989)*, t. 1: *Grudzień 1973 – kwiecień 1975* (współred. M. Wójcik, Kielce 2019); *Homo homini res sacra. Dokumentacja historyczna spotkań w Centrum Dialogu w Paryżu (1973–1989)*, t. 2: *Maj 1975 – maj 1977* (współred. M. Wójcik, Kielce 2020); Ks. Henryk Peszko, *A droga była niełatwa… Wspomnienia kieleckiego duchownego z lat 1910–1955* (współred. K. Święcich, Kielce–Warszawa 2022).

Andrzej Szymański
Uniwersytet Opolski
ORCID: 0000-0002-3504-0497

Działalność Oddziału Wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX na podstawie sprawozdań z lat 1968, 1969 i 1972 przesłanych do Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu[1]

„Załamanie się kruchego *modus vivendi* istniejącego pomiędzy państwem a Kościołem w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej spowodowane było narastającą ingerencją władz partyjno-państwowych w sprawy wewnętrzne związków wyznaniowych, które po rozbiciu zbrojnego podziemia, stały się jedyną »konkurencją« ideologiczną dla ateistycznego reżimu. Pięć dni po zawarciu porozumienia pomiędzy rządem a Episkopatem w dniu 14 kwietnia 1950 r. na podstawie ustawy z 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej[2] powołano do życia Urząd do Spraw Wyznań (UdSW) podlegający Prezesowi Rady Ministrów. W zakres działania nowego Urzędu wchodziły »sprawy stosunku państwa do wyznań«. Jednak, jak wykazała praktyka, zajmował się on nadzorowaniem działalności związków wyznaniowych ze szczególnym uwzględnieniem aktualnej polityki wyznaniowej państwa oraz sterowaniem tą działalnością zgodnie z założeniami doktryny marksistowsko-leninowskiej[3]. Faktyczny zakres podejmowanych w tej sferze działań był praktycznie

[1] Tekst był już publikowany w wersji popularnej, zob. A. Szymański (pod pseudonimem A.Sz. Kozielski), *Działalność Oddziału Wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX na podstawie sprawozdań z lat 1968, 1969 i 1972 przesłanych Wydziałowi do spraw Wyznań przy PWRN w Opolu oraz dwie opinie tegoż Wydziału dotyczące zgromadzeń zakonnych z 1974 r.*, https://www.salon24.pl/u/lennuszka/1049183,dzialalnosc-oddzialu-wojewodzkiego-stowarzyszenia-pax-na-podstawie-sprawozdan-z-lat-1968-1969-i-1972-przeslanych-wydzialowi-do, dostęp 12 I 2023 r.

[2] Dz.U. 1950, nr 19, poz. 156 ze zm.

[3] Działalność państwowej administracji wyznaniowej w okresie Polski Ludowej była przedmiotem zainteresowania naukowego wielu uznanych specjalistów z zakresu prawa wyznaniowego, kanonicznego i kościelnego oraz historii Kościoła. Do najważniejszych publikacji, stanowiących próbę całościowego ujęcia tej tematyki, niewątpliwie należy zaliczyć: H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisz, M. Ordon, Lublin 2005, s. 32–70; A. Nowa-

nieograniczony, co skutkowało tym, iż związki wyznaniowe nie były w stanie podjąć żadnej realnej działalności bez zgody lub przynajmniej braku sprzeciwu UdSW[4]. Urząd dzielił się na trzy wydziały: ogólny, wyznania rzymskokatolickiego i wyznań nierzymskokatolickich. W jego strukturze działały także dwa samodzielne referaty: nadzoru stowarzyszeń wyznaniowych i nadzoru funduszu kościelnego. UdSW posiadał swoje agendy w każdym województwie – wydziały do spraw wyznań przy prezydiach wojewódzkich rad narodowych (a do 1956 r. także w każdym powiecie). […] Wydziały te były obligatoryjne w każdym, nawet najmniejszym województwie, a wszystkie stanowiska pracownicze w nich mieściły się w tzw. nomenklaturze, co oznacza, że były zastrzeżone dla zaufanych działaczy[5] partii komunistycznej"[6]. Do tych wydziałów terenowe oddziały Stowarzyszenia PAX przesyłały coroczne sprawozdania.

Stowarzyszenie PAX – katolicka organizacja społeczna, zrzeszająca katolików świeckich – powstało jesienią 1945 r. z inicjatywy Bolesława Piaseckiego i środowiska związanego z dawnym Ruchem Narodowo-Radykalnym „Falanga" (ONR-Falanga) oraz tygodnikiem „Dziś i Jutro". Dnia 9 kwietnia 1952 r. uzyskało status stowarzyszenia, dzięki czemu otrzymało wiele przywilejów od władz komunistycznych. Od samego początku dążyło do tego, aby stać się jedynym pośrednikiem między Kościołem katolickim a komunistyczną władzą. Przyjmując serwilistyczną wobec niej postawę, starało się czynnie zaangażować katolików w przemiany ustroju i społeczno-gospodarcze działania rządu. Główne zadania Stowarzyszenia to: działalność patriotyczna, głoszenie światopoglądu chrześcijańskiego oraz wprowadzanie idei socjalistycznych. PAX, znajdując się pod ścisłą kontrolą władzy komunistycznej, współpracował

kowski, *Administracja spraw wyznaniowych w powojennej Polsce*, „Kościół i Prawo" 1998, t. 13, s. 27, 39. Ponadto stosowne omówienia znajdują się w wielu pracach podręcznikowych i historycznych, np.: H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe*, t. 1: *Zagadnienia wstępne, rys historyczny*, Lublin 1997; M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1995; *Prawo wyznaniowe*, red. A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisz, Warszawa 2006; *ibidem*, Warszawa 2008; R. Gryz, *Władze partyjno-państwowe odpowiedzialne za politykę wobec Kościoła katolickiego w Polsce (1944/45–1956)*, „Czasy Nowożytne" 1997, t. 3, s. 129; R. Gryz, A. Dudek, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003. Historii i działalności lokalnych struktur państwowej administracji wyznaniowej w omawianym okresie, tzn. wydziałom do spraw wyznań funkcjonujących prezydiów wojewódzkich rad narodowych i urzędów wojewódzkih po reformie administracyjnej przeprowadzonej 1 VI 1975 r., jest poświęconych natomiast niewiele opracowań. Można wśród nich wymienić m.in. dysertację doktorską ks. Dariusza Mazurkiewicza pt. *Działania Wydziału do Spraw Wyznań w Zielonej Górze wobec Kościoła gorzowskiego w latach 1950–1972*, mps, 2007 (pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Henryka Misztala) oraz prace Adama Dziuroka z Oddziału IPN w Katowicach.

[4] H. Misztal, *Historia relacji państwo–kościół w Polsce* [w:] *Prawo wyznaniowe*, red. A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisz…, s. 30.

[5] A. Nowakowski, *Administracja spraw wyznaniowych w powojennej Polsce…*, s. 32.

[6] A. Szymański, *Działalność Wydziału do Spraw Wyznań w Opolu w latach 1958–1989 w świetle dokumentów Archiwum Państwowego w Opolu*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego" 2012, t. 4, s. 51–66.

z ruchem księży-patriotów. Za poparcie procesu bp. Czesława Kaczmarka, niewyrażenie sprzeciwu wobec uwięzienia prymasa Stefana Wyszyńskiego oraz ataki na Episkopat Polski był wielokrotnie potępiany[7]. Jego działacze aktywnie uczestniczyli w nowej, państwowej organizacji pod nazwą Zrzeszenie Katolików Świeckich „Caritas", utworzonej po przejęciu przez władze organizacji kościelnej o podobnej nazwie (Stowarzyszenie „Caritas") w 1950 r.[8], a także w kreowaniu ruchu „księży postępowych", grupujących się najpierw wokół środowiska wspomnianego wyżej tygodnika „Dziś i Jutro", a następnie – Komisji Intelektualistów i Działaczy Katolickich przy Polskim Komitecie Obrońców Pokoju (1950–1953) oraz Komisji Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich przy Ogólnopolskim Komitecie Frontu Jedności Narodu w latach 1953–1956[9].

Według niektórych opinii, to właśnie Stowarzyszenie PAX było jedynym podmiotem, który w najcięższych latach komunistycznej opresji oferował realną pomoc kombatantom Armii Krajowej, działaczom przedwojennych partii narodowych i członkom praktycznie wszystkich formacji podziemnych. Szacuje się, że dzięki Stowarzyszeniu i osobistemu wstawiennictwu Bolesława Piaseckiego z więzień uwolniono ok. 400–500 byłych akowców. Jednym z nich był wybitny pisarz Paweł Jasienica, członek oddziału mjr. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki"[10]. W latach pięćdziesiątych XX w. w skład kierownictwa PAX wchodziło 42 byłych akowców, 30 dawnych członków Konfederacji Narodu (podziemnej organizacji zbrojnej stworzonej m.in. przez Bolesława Piaseckiego w 1940 r. w środowisku działaczy ONR-Falanga[11]), 8 – Stronnictwa Narodowego, 4 – Chrześcijańskiej Demokracji i 2 – Polskiego Stronnictwa Ludowego[12]. „Uratowani" przez PAX działacze byli zatrudniani w dwóch centralach przemysłowo-handlowych: Inco – prowadzącej produkcję w branży chemicznej, metalowej, drzewnej i szklanej, oraz Veritas – zajmującej się handlem dewocjonaliami i wyrobami rękodzieła artystycznego oraz sprzedażą wydawnictw katolickich i kolportażem prasy katolickiej.

---

7 *PAX*, https://silesia.edu.pl/index.php/PAX, dostęp 5 V 2020 r.

8 Zob. A. Szymański, *Przejęcie kościelnej organizacji charytatywnej „Caritas" przez władzę ludową w 1950 r.* [w:] *Kościoły i inne związki wyznaniowe w służbie dobru wspólnemu*, red. W. Uruszczak, K. Krzysztofek, M. Mikuła, Kraków 2014, s. 321–334.

9 J. Żurek, *Ruch „księży patriotów" w województwie katowickim w latach 1949–1956*, Warszawa–Katowice 2009, s. 134; *idem*, *Kim byli „księża-patrioci"*, http://www.polska1918-89.pl/pdf/kim-byli-ksieza%e2%80%93patrioci,5847.pdf, dostęp 6 V 2020 r.

10 C. Kuta, *Stowarzyszenie PAX jako instytucja pamięci zbiorowej*, „Kultura i Polityka" 2015, nr 18, s. 68–80.

11 Zob. m.in. D. Wójtowicz, *Konfederacja Narodu – marzenia o Imperium Słowiańskim*, https://histmag.org/Konfederacja-Narodu-marzenia-o-Imperium-Slowianskim-10506, dostęp 5 V 2020 r.; Z. Kobylańska, *Konfederacja Narodu w Warszawie*, Warszawa 1999; K. Krajewski, *Uderzeniowe Bataliony Kadrowe 1942–1944*, Warszawa 1993; K. Malinowski, *Tajna Armia Polska, Znak, Konfederacja Zbrojna. Zarys genezy, organizacji i działalności*, Warszawa 1986; A. Paszko, *O katolickie państwo narodu polskiego. Inspiracje katolickie w ideach politycznych grupy „Szańca" i Konfederacji Narodu*, Kraków 2002.

12 C. Kuta, *Stowarzyszenie PAX…*, s. 71.

„Było to wówczas ewenementem w całym bloku wschodnim i powodowało, że PAX był nazywany państwem w państwie, jedynym prywatnym koncernem kapitalistycznym od Łaby do Władywostoku”[13]. Pamiętać należy, że PAX dysponował własnym „koncernem” wydawniczym – Instytut Wydawniczy PAX był jedyną oficyną wydawniczą, która podtrzymywała w latach komunistycznego zniewolenia pamięć o powstaniu warszawskim – czynie bojowym Armii Krajowej, a także wydawała wartościowe dzieła autorów krajowych i zagranicznych oraz Pismo Święte, co było powodem wielokrotnego rozpracowywania przez Służbę Bezpieczeństwa[14].

Stowarzyszenie PAX nie doczekało się dotąd całościowej monografii. Nieco światła na działalność terenowych oddziałów organizacji rzucają zachowane sprawozdania Oddziału Wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Opolu przesłane do Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu w latach 1968, 1969 i 1972.

Ze sprawozdania z roku 1968 wynika, że Oddział Wojewódzki Stowarzyszenia PAX w Opolu funkcjonował w ośmiu powiatach województwa opolskiego – w powiecie opolskim wraz z miastem Opolem liczył 73 członków i kandydatów, w powiecie kluczborskim – 125, strzeleckim – 26, kędzierzyńskim – 31, oleśniańskim – 17, nyskim – 26, namysłowskim – 52 i raciborskim – 21[15], razem – 371 członków i kandydatów. W powiatach innych niż wymienione prowadził „częściową działalność – społeczno-organizacyjną, w większości ograniczając się do utrzymywania kontaktów z miejscowym duchowieństwem”[16]. Działalność opolskiego oddziału Stowarzyszenia obejmowała „popularyzowanie dorobku i ukazywanie perspektyw rozwojowych Opolszczyzny zgodnie z programem Frontu Jedności Narodu[17] oraz propagowanie i wcielanie w czyn treści wytycznych Stowarzyszenia PAX”[18]. W skład kierownictwa oddziału wchodzili: Stanisław Bajer (kierownik wojewódzki), Szczepan Gwiazdowski,

---

[13] *Ibidem*, s. 69.

[14] *Ibidem*, s. 71.

[15] Archiwum Państwowe w Opolu (dalej: APO), Urząd Wojewódzki Opole (dalej: UWO), 3/52, Informacja o działalności Oddziału Wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Opolu w 1968 r. (Wz. 93/4/69), b.d., k. 20.

[16] *Ibidem*.

[17] Front Jedności Narodu (do 1956 r. Front Narodowy) – instytucja społeczno-polityczna utworzona w 1952 r. w Polsce, obejmująca partie polityczne, związki zawodowe i inne organizacje społeczne, podporządkowana PZPR i realizująca jej cele polityczne. FJN uczestniczył w przeprowadzaniu wyborów do sejmu i rad narodowych (prezentował jedyne listy kandydatów), sprawował patronat nad ogólnopaństwowymi i lokalnymi akcjami społecznymi, m.in. budowy szkół. Działalnością FJN kierował Ogólnopolski Komitet (przewodniczącym był zwykle przewodniczący lub zastępca przewodniczącego Rady Państwa). W 1983 r. FJN został rozwiązany, w jego miejsce powstał Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego (*Front Jedności Narodu*, https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/;3902882, dostęp 4 V 2020 r.).

[18] APO, UWO, 3/52, Informacja o działalności Oddziału Wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Opolu w 1968 r. (Wz. 93/4/69), b.d., k. 20.

Tadeusz Lichy, Bolesława Masłyk, Engelbert Miś, Zofia Rogowska, Zdzisław Rusinek, Eligiusz Słowik i Alfred Stenzel[19].

Interesującym wątkiem w sprawozdaniu z 1968 r. jest zadeklarowany stosunek PAX do duchowieństwa w kontekście inklinacji Stowarzyszenia do ruchu księży-patriotów. Otóż PAX określał się jako organizacja świecka, nietworząca „odrębnej organizacji księży", podejmował jednak dyskusje z duchowieństwem „na tematy ważkie z punktu widzenia ogólnospołecznego" i katolickiego. Chodziło „o zagadnienia leżące w płaszczyźnie ideologicznej pracy ruchu społecznie postępowego"[20]. Chcąc przekonać duchownych do socjalizmu, w oddziale organizowano rozmowy indywidualne z księżmi, kameralne spotkania kilkuosobowe, kluby mieszane „duchowno-świeckie", punkty kolportażu biuletynów i okolicznościowych wydawnictw, spotkania podczas Katolickich Dni Społecznych, pomoc w realizacji konkretnych inicjatyw społecznych podejmowanych przez świeckich[21]. Podczas tych wszystkich spotkań oprócz bieżących spraw Stowarzyszenia („dyskusje nad dokumentami soborowymi", ocena sytuacji międzynarodowej, roztrząsanie „problemu niemieckiego") poruszano zagadnienia „z kręgu potrzeb duszpasterstwa współczesnego", czyli podkreślano taki model zaangażowania społecznego księdza, który znajdowałby wyraz w jego pracy duszpasterskiej i w życiu jego parafii. Wynika z tego, że jednym z celów PAX było promowanie pewnych postaw duchowieństwa, które dawałyby pierwszeństwo zaangażowaniu na rzecz „społecznego postępu" kosztem życia wewnętrznego, modlitwy i klasycznego duszpasterstwa. Próbowano wychować księży, którzy niekoniecznie chcieliby „umierać za wiarę", ale którzy pragnęli aktywnie działać, być zaczynem nowego społeczeństwa, a zatem dokonać niemożliwego – pogodzić ateistyczny komunizm z religią chrześcijańską, a przy okazji odnieść jakąś korzyść osobistą, chociażby w postaci świadczeń emerytalnych, skierowań do uzdrowisk itp. Według sprawozdania z 1968 r. w wyniku dotychczasowej działalności PAX na Śląsku Opolskim wykształciła się grupa ok. 150 księży zainteresowanych współpracą ze Stowarzyszeniem, a liczba jego sympatyków była jeszcze wyższa – utrzymywali oni „kontakty dorywcze z okazji różnych akcji"[22].

W roku 1968 działacze Oddziału Wojewódzkiego PAX w Opolu:

- przeprowadzili rozmowy z ponad 300 duchownymi i odbyli 24 „spotkania kameralne" z księżmi sympatykami;
- zorganizowali Katolickie Dni Społeczne z udziałem 30 księży;
- zorganizowali szereg spotkań klubowo-odczytowych w terenie, podczas których duchowni występowali w roli prelegentów, omawiających sprawy związane z działalnością „społecznie postępową" katolików, np.: „Obecność chrześcijan

[19] *Ibidem*, k. 21.
[20] *Ibidem*.
[21] *Ibidem*.
[22] *Ibidem*, k. 22.

w świecie współczesnym", „Stosunek współczesnego człowieka do spraw wiary", „Społeczna postawa katolika", „Rola laikatu w Kościele posoborowym", „Katolik w służbie miłości społecznej", „Zjawisko i postawy apostolstwa świeckich";
- zorganizowali 7 spotkań z udziałem 63 księży w ramach Klubu Mieszanego; podczas tych zebrań dyskutowano na tematy związane z Soborem Watykańskim II, katolicką myślą społeczną, ochroną zabytków sakralnych, wydarzeniami politycznymi w Czechosłowacji, świadomym rodzicielstwem w świetle encykliki *Humanae vitae*;
- wraz z 12 księżmi z Opolszczyzny wzięli udział w uroczystości odsłonięcia pomnika Jana XXIII we Wrocławiu, której przewodniczył Jan Wawrzynek, co „zostało odnotowane przez prasę ruchu społecznie postępowego oraz liczne dzienniki krajowe"[23];
- wysłali dwóch księży na konferencję w Berlinie (tzw. Berliner Konferenz);
- wspomogli odgrzybianie zabytkowych kościołów (wizje lokalne i konsultacje udzielane przez specjalistów – mykologów ze Zjednoczonych Zespołów Gospodarczych „Inco" z Warszawy);
- prowadzili kolportaż prasy „paxowskiej" („Słowo Powszechne", „Zorza", „Katolik", „Kierunki") w 100 punktach przyparafialnych[24].

W roku sprawozdawczym opolski PAX podejmował także różnego typu „inicjatywy społeczno-gospodarcze"[25]. Zaangażował się m.in. w:
- szkolenie członków i kandydatów „w zakresie poszerzania wiedzy na tematy ekonomiczne naszego kraju i obozu socjalistycznego";
- pomoc „na odcinku wiejskim na terenie Ujazdu Śląskiego i Niezdrowic", by zapewnić „stały kontakt agronoma z miejscowymi kółkami rolniczymi oraz fachowy instruktaż wśród tamtejszych rolników";
- czyn społeczny w Borkach Wielkich przy budowie drogi;
- pomoc fachową i instruktażową w zakresie walki z grzybem domowym i szkodnikami drewna.

Ponadto poszczególni działacze Oddziału Wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Opolu brali „udział w radach narodowych[26] i organizacjach społecznych", takich jak np.: Front Jedności Narodu (FJN)[27], Towarzystwo Rozwoju Ziem

[23] *Ibidem*, k. 23.
[24] *Ibidem*, k. 23–24.
[25] *Ibidem*, k. 24.
[26] W radach narodowych różnych szczebli funkcje pełnili: Jan Wawrzynek, Stanisław Bajer, Lutosława Malczewska, Tadeusz Lichy, Augustyn Kandzia, Jan Stokłosa, Jan Żydek, Stanisław Skibniewski, Teresa Gniazdowska, Szczepan Gwiazdowski, Bolesława Masłyk, Karol Pawlik i Jadwiga Kurpierz.
[27] Zob. przypis 17. Członkowie Stowarzyszenia PAX Stanisław Bajer, Jan Wawrzynek i Zdzisław Rusinek byli jednocześnie członkami plenum Wojewódzkiego Komitetu FJN w Opolu, Tadeusz Lichy był członkiem plenum Powiatowego Komitetu FJN w Koźlu, Augustyn Kandzia – członkiem

Zachodnich (TRZZ)[28], Związek Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBoWiD)[29], Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej (TPPR)[30] i Stowarzyszenie Dziennikarzy Polskich (SDP)[31].

Oddziały opolskiego PAX w Opolu, Koźlu, Kluczborku, Strzelcach Opolskich, Oleśnie, Nysie oraz środowiska w Raciborzu i Namysłowie prowadziły również działalność „kulturalno-klubową"[32]. W ramach cotygodniowych zajęć inicjowano dyskusje nad nowościami książkowymi oraz artykułami prasy krajowej. Raz w miesiącu w każdym klubie organizowano odczyty, podczas których frekwencja wynosiła od 20 do 50 osób. Cechą charakterystyczną oddziału na Opolszczyźnie było kładzenie akcentu na „popularyzowanie rodowodu polskości i tradycji patriotycznych Śląska Opolskiego" oraz na „zagadnienia antyrewizjonistyczne"[33]. Tematyka spotkań była dość urozmaicona: wystawa fotograficzna „Bułgaria w fotoobiektywie", problem „jedności Niemiec", refleksja na temat książki Tadeusza Walichnowskiego *Izrael a NRF*, ruch młodzieżowy w NRF, „Młodzież we współczesnej rzeczywistości", kwestia moralnej odpowiedzialności narodu niemieckiego za popełnione zbrodnie, „Wielkie postaci Soboru Watykańskiego II", „Ślązaczka w walce o Polskę", „O twórczą i krytyczną kontynuację historii Polski Ludowej", „W rok po agresji Izraela", „U Serbołużyczan za Odrą", „Stosunki Kościół–państwo na tle uchwał Soboru Watykańskiego II", „Śląsk w twórczości Zofii Kossak", „Śląska literatura ludowa a rewizjonizm zachodnioniemiecki", „Rocznica odzyskania niepodległości w świetle współczesnych badań historycznych" itd.[34].

---

plenum Miejskiego Komitetu FJN w Koźlu, Edmund Kucharkowski – członkiem plenum Powiatowego Komitetu FJN w Kluczborku, Szczepan Gwiazdowski – członkiem plenum Powiatowego Komitetu FJN w Oleśnie, a Gustaw Rzeszowski – członkiem plenum Miejskiego Komitetu FJN w Opolu.

28 Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich – organizacja społeczna powstała w maju 1957 r., której zadaniem było prowadzenie badań i propagowanie tematyki Ziem Zachodnich i Północnych (Ziem Odzyskanych) w celu uzasadniania prawa państwa polskiego do tych ziem i integracji Ziem Odzyskanych z pozostałymi obszarami kraju (*Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Towarzystwo_Rozwoju_Ziem_Zachodnich, dostęp 11 V 2020 r.). Członkowie Stowarzyszenia PAX Jan Wawrzynek i Zdzisław Rusinek należeli do Wojewódzkiego Zarządu TRZZ w Opolu.

29 Jan Wawrzynek był członkiem Rady Naczelnej ZBoWiD, a Szczepan Gwiazdowski i Augustyn Kandzia byli członkami zarządów powiatowych w Oleśnie i Koźlu.

30 Stanisław Bajer należał do Wojewódzkiego Zarządu TPPR w Opolu, a Edmund Kucharkowski był członkiem Powiatowego Zarządu TPPR w Kluczborku.

31 Zdzisław Rusinek piastował stanowisko sekretarza Zarządu Oddziału SDP w Opolu, Lutosława Malczewska była członkiem Komisji Rewizyjnej Oddziału SDP w Opolu, a Henryka Wolna i Stanisław Drozdowski wchodzili w skład Zarządu Oddziału SDP w Opolu.

32 APO, UWO, 3/52, Informacja o działalności Oddziału Wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Opolu w 1969 r. (Wz. 93/28/69), b.d., k. 25.

33 *Ibidem*, k. 26.

34 *Ibidem*, k. 30.

Według sprawozdania z 1969 r.[35] opolski Oddział Wojewódzki Stowarzyszenia PAX liczył 398 osób, zatem w ciągu roku zyskał 27 nowych członków[36]. W owym roku, doceniając rolę księży w społeczno-moralnym kształtowaniu środowiska ludzi wierzących, kierownictwo oddziału „wzmocniło oddziaływanie patriotyczne i ideowe na duchowieństwo Opolszczyzny, co spowodowało dalsze przybliżenie księży do założeń ideowo-politycznych Stowarzyszenia PAX"[37]. Dzięki temu miało wzrosnąć „zainteresowanie i zaangażowanie księży działalnością organizacji", czego skutkiem była większa frekwencja na różnych imprezach organizowanych przez PAX. Podstawowym sposobem oddziaływania na duchowieństwo nadal były rozmowy indywidualne. W 1969 r. przeprowadzono je z niemal 300 kapłanami świeckimi i zakonnymi, co pozwoliło wyłonić grupę 150 szczególnie zainteresowanych przesłaniem organizacji. 35 księży wzięło udział w Katolickich Dniach Społecznych (w ciągu roku przybyło 5 kapłanów), a 65 – w obchodach 25-lecia PRL w czerwcu 1969 r. Klub Mieszany zebrał się 5 razy (czyli o 2 mniej w stosunku do 1968 r.). Na spotkaniach dyskutowano m.in. o dialogu wierzących z niewierzącymi, Kościele w Czechosłowacji, dorobku PRL w jej 25-lecie, roli chrystianizmu w budowaniu cywilizacji współczesnej i – jak w roku poprzednim – ochronie zabytków sztuki sakralnej. We wszystkich tych wydarzeniach wzięło udział 72 kapłanów (czyli o 9 więcej niż w roku poprzednim). Należy zwrócić uwagę, że w oryginalnym dokumencie przy wyliczeniach widnieją duże znaki zapytania, nakreślone kopiowym ołówkiem przez nieznaną rękę. Liczby te musiały zatem budzić czyjąś wątpliwość. W kilku parafiach udzielono „pomocy konsultatywnej" w kwestiach odgrzybiania obiektów sakralnych, podobnymi poradami służono organizatorom skansenu Muzeum Wsi Opolskiej. Kolportaż wydawnictw PAX-owskich odbywał się na stałych zasadach, liczba punktów wzrosła jednak o 5[38]. Umieszczono także w „Słowie Powszechnym" kilka reportaży z opolskich parafii.

W sprawozdaniu z 1969 r. w dziale „inicjatywy społeczno-gospodarcze" odnotowano m.in.: różnego typu szkolenia dla członków i kandydatów, roczny kurs dla członków pod nazwą Studium Planowania i Analizy Ekonomicznej Gospodarki Terenowej oraz współpracę z kółkami rolniczymi w rejonie Ujazdu. W związku z nową wersją Planu pięcioletniego we wszystkich środowiskach stowarzyszeniowy aktyw odbył „szeroką dyskusję o perspektywach rozwojowych […] kraju i regionu"[39].

---

[35] *Ibidem*, k. 123.

[36] Powiat opolski i miasto Opole – 78 członków i kandydatów, pow. kluczborski – 137, pow. strzelecki – 25, pow. kędzierzyński – 31, pow. oleśniański – 15, pow. nyski – 26, pow. namysłowski – 59, pow. raciborski – 27.

[37] *Ibidem*.

[38] *Ibidem*, k. 126.

[39] *Ibidem*, k. 128.

Członkowie, kandydaci i sympatycy Stowarzyszenia PAX w roku 1969 – tak jak w poprzednim – udzielali się jako radni Wojewódzkiej i Powiatowej Rady Narodowej w Opolu oraz miejskich rad narodowych w Opolu, Koźlu, Kędzierzynie, Kluczborku, Oleśnie, Nysie, Raciborzu i Namysłowie, a także Gminnej Rady Narodowej w Siołkowicach[40]. Ponadto uczestniczyli w pracach FJN[41], TRZZ[42], TPPR[43], ZBoWiD[44] i SDP[45].

Działalność kulturalno-klubowa realizowana przez opolski PAX w 1969 r. również wyglądała podobnie jak w roku 1968. Systematycznie działały oddziały Stowarzyszenia PAX w Opolu, Kluczborku, Strzelcach Opolskich, Oleśnie i Nysie oraz środowiska w Raciborzu i Namysłowie. Średnia frekwencja na cotygodniowych spotkaniach to 20–50 osób. Przede wszystkim dyskutowano o potrzebie „porozumienia katolików i marksistów w dziele budowy wspólnego dobra ekonomicznego i społecznego w Polsce Ludowej"[46]. Zbliżające się stulecie urodzin Lenina uczczono odczytem pt. „Związek Radziecki w przeddzień setnej rocznicy urodzin Lenina", który wygłoszono w Kluczborku[47]. Istotna była „tematyka światopoglądowa i aktualne problemy Kościoła Powszechnego po Soborze". Obchodzono także np. 100-lecie Polonii brazylijskiej[48].

Według Informacji o działalności Oddziału Wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Opolu z 1972 r.[49] – utworzonej podobnie jak sprawozdania z lat poprzednich według ustalonego szablonu – organizacja liczyła: w powiecie opolskim i mieście Opolu – 100 członków i kandydatów, w powiecie kluczborskim – 148, w powiecie strzeleckim – 50,

---

40 *Ibidem*, k. 129–130. Jan Wawrzynek i Stanisław Bajer piastowali stanowiska radnych Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu, Lutosława Malczewska była radną Powiatowej Rady Narodowej w Opolu, Zdzisław Rusinek był radnym Miejskiej Rady Narodowej w Opolu, Tadeusz Lichy – radnym Miejskiej Rady Narodowej w Koźlu, Jan Stokłosa i Jan Żydek piastowali stanowiska radnych Miejskiej Rady Narodowej w Kędzierzynie, Ryszard Kucharkowski był radnym Powiatowej Rady Narodowej w Kluczborku, Szczepan Gwiazdowski był radnym Miejskiej Rady Narodowej w Oleśnie, Bolesława Masłyk była radną Miejskiej Rady Narodowej w Nysie, Maria Kukulska – radną Miejskiej Rady Narodowej w Raciborzu, Wiesław Dobrowolski był radnym Miejskiej Rady Narodowej w Namysłowie, Franciszek Warski – członkiem Komisji Miejskiej Rady Narodowej w Namysłowie (spoza rady), Dorota Kampa i Weronika Warzecha były radnymi Gminnej Rady Narodowej w Siołkowicach.

41 *Ibidem*, k. 130. Stanisław Bajer, Jan Wawrzynek, Zdzisław Rusinek, Tadeusz Lichy, Augustyn Kandzia, Edmund Kucharkowski, Szczepan Gwiazdowski, Gustaw Rzeszowski.

42 *Ibidem*. Jan Wawrzynek, Zdzisław Rusinek.

43 *Ibidem*. Stanisław Bajer, Edmund Kucharkowski.

44 *Ibidem*. Jan Wawrzynek, Szczepan Gwiazdowski, Augustyn Kandzia.

45 *Ibidem*. Zdzisław Rusinek, Lutosława Malczewska, Henryka Wolna, Stanisław Drozdowski, Engelbert Miś.

46 *Ibidem*, k. 132.

47 *Ibidem*, k. 135.

48 *Ibidem*, k. 136.

49 APO, UWO, 3/52, Informacja o działalności Oddziału Wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Opolu w 1972 r. (Wz. 9 - 93/6/73), b.d., k. 35.

w powiecie kędzierzyńskim – 32, w powiecie oleśniańskim – 29, w powiecie nyskim – 35, w powiecie raciborskim – 21, w powiecie namysłowskim – 60[50], razem 475 członków i kandydatów, czyli o 77 więcej niż w roku 1969 i o 104 osoby więcej niż w roku 1968.

Najważniejszym polem działania PAX w 1972 r. nadal była aktywność wśród duchowieństwa. Kategoria ta we wszystkich przebadanych sprawozdaniach zawsze wymieniana była na pierwszym miejscu. Celem tej aktywności było „rozwijanie i umacnianie postawy społecznie postępowej". W 1972 r. przeprowadzano nadal indywidualne rozmowy z duchownymi, organizowano spotkania dyskusyjne w parafiach[51] i klubach Stowarzyszenia. Pewnym *novum* były „spotkania na terenie placówek »Veritas«" i „zbieranie wypowiedzi ankietowych"[52]. Oprócz tego wciąż funkcjonował Klub Mieszany i organizowano Katolickie Dni Społeczne. Tematyka zebrań dyskusyjnych i klubowych „koncentrowała się na tych zagadnieniach i wydarzeniach, które dotyczą odnowy soborowej w Kościele oraz aktualnej problematyki społeczno-politycznej w […] kraju i na świecie"[53]. Opolski PAX utrzymywał kontakty (stałe i okazyjne) z grupą ok. 120 duchownych. Starano się nakłaniać księży do czytania i kolportowania wydawnictw PAX-owskich. Kolportaż prasy w roku 1972 realizowany był w 110 punktach przyparafialnych, większość duchownych kupowała jednak gazety w kioskach „Ruchu" lub korzystała z prenumeraty pocztowej[54].

W ramach „inicjatyw społeczno-gospodarczych" przeprowadzono szkolenia na tematy „ekonomiczno-społeczne", kontynuowano współpracę z najwyraźniej mocno już zaprzyjaźnionym kółkiem rolniczym w Ujeździe oraz zainicjowano współpracę z kółkami w Gotartowie i Głuszynie. Kolejny rok wspierano „konsultacyjnie" Muzeum Wsi Opolskiej w sprawie zwalczania zagrzybienia budynków[55]. W roku 1972 mniej więcej ci sami działacze PAX co w latach poprzednich angażowali się w prace rad narodowych i organizacji społecznych[56].

„Działalność klubowo-kulturalna" to przede wszystkim kontynuacja szeroko rozwiniętej akcji odczytowej, prowadzonej przez oddziały powiatowe Stowarzyszenia raz lub dwa razy w miesiącu przy średniej frekwencji 25–30 uczestników. Ponadto dwa–trzy razy w tygodniu odbywały się zajęcia świetlicowe. Wiodącym tematem spotkań były zagadnienia ideowo-polityczne, światopoglądowe i okolicznościowe. Tematy odczytów brzmiały np. następująco: „Wenecja i jej zabytki historyczne", „Dzieje egipskich Koptów", „Pozytywne i negatywne zjawiska kultury amerykańskiej",

---

[50] *Ibidem*, k. 36.
[51] W 1972 r. odbyło się 15 zebrań na plebaniach, a udział w nich wzięło 60 księży.
[52] *Ibidem*.
[53] *Ibidem*, k. 37.
[54] *Ibidem*.
[55] *Ibidem*, k. 38.
[56] *Ibidem*, k. 40.

„Astronomia i astronautyka w twórczości literackiej", „Ideologia a nauki przyrodnicze", „Kościoły i związki wyznaniowe w Polsce", „40. rocznica polskiego gimnazjum w Bytomiu", „Słowo o Janie XXIII"[57]. Organizowano także „okolicznościowe spotkania z działaczami b[yłego] Związku Polaków w Niemczech".

Ponadto „w ciągu 1972 r. na łamach prasy Stowarzyszenia PAX, a szczególnie w »Słowie Powszechnym« i »Katoliku – WTK« w licznych artykułach przedstawiana była tematyka historyczna, kulturalna oraz społeczno-polityczna dotycząca […] opolskiego regionu"[58].

Podsumowanie

Opinie na temat funkcjonowania Stowarzyszenia PAX w polskiej rzeczywistości są podzielone. Dla jednych była to organizacja, która za cenę współpracy z komunistami chroniła prześladowanych patriotów, ukrywając ich w prowadzonych przez siebie przedsiębiorstwach, według innych – sprowadzała Kościół polski do roli wasala „władzy ludowej". Jacek Żurek w swej pracy *Ruch „księży patriotów" w województwie katowickim w latach 1949–1956* wskazał, że „ambicją PAX-u było objęcie poprzez komisje duchownych w całym kraju nadzoru nad sprawami oświaty i nauki w Kościele, a tym samym uzyskanie wpływu na kształcenie duchowieństwa, zaś w dalszej perspektywie – możność obsadzania duchownych stanowisk kościelnych […]. Kolejne kasaty władz państwowych w dziedzinie oświaty kościelnej stwarzały, przynajmniej w ocenie »paxistów«, korzystne warunki wchodzenia w rolę rozjemcy czy syndyka masy upadłościowej […]"[59]. Diagnoza ta wydaje się celna – przeanalizowane w niniejszej pracy sprawozdania Oddziału Wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Opolu za lata 1968–1972 pokazują: odciąganie kapłanów od właściwych im zadań duszpasterskich ku realizowaniu „idei społecznie postępowych", pozyskanie ich zaufania i poparcia, by stali się piątą kolumną w Kościele w Polsce, a jednocześnie wpajanie „postępowego" światopoglądu katolikom świeckim. Opolski PAX (i całe Stowarzyszenie) próbował uczynić komunistów „bardziej pobożnymi", wspierającymi wybrane przynajmniej środowiska katolickie, kapłanów i świeckich zaś – „bardziej postępowymi", czyli akceptującymi ateistyczny reżim. Z naszego punktu widzenia była to zupełna utopia, jednak wtedy mniemano inaczej.

Sprawozdania z lat 1968, 1969 i 1972 wskazują również na stopniowy rozkwit struktur Stowarzyszenia PAX na Śląsku Opolskim. Liczba jego członków i sympatyków nie wzrastała w sposób hurraoptymistyczny, lecz stale nieznacznie. Z roku na rok widać też rosnącą liczbę odczytów i punktów kolportażowych. Organizacja krzepła

[57] *Ibidem*, k. 44.
[58] *Ibidem*.
[59] J. Żurek, *Ruch „księży patriotów" w województwie katowickim…*, s. 169.

i utwierdzała się w aktywności. Współpraca i „zrozumienie" między katolikami a marksistami powoli stawały się faktem. Oczywiście trzeba pamiętać, że wszelkiego rodzaju sprawozdania pisane dla władz zwierzchnich zawsze koloryzowały nieco rzeczywistość.

Słowa kluczowe: Urząd do spraw Wyznań, Wydział do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu, Stowarzyszenie PAX, Kościół katolicki, Śląsk Opolski, Bolesław Piasecki

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest analizie informacji zawartych w trzech sprawozdaniach rocznych Stowarzyszenia PAX na Śląsku Opolskim z lat 1968, 1969 i 1972 przesłanych do Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu. Dane wskazują na stopniowy rozkwit struktur organizacji utworzonej przez Bolesława Piaseckiego na omawianym terenie. Ponadto sprawozdania naświetlają działalność Stowarzyszenia PAX w zakresie podporządkowania Kościoła katolickiego w Polsce władzy komunistycznej.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Opolu
Urząd Wojewódzki Opole, 3/52

Źródła drukowane

Dz.U. 1950, nr 19, poz. 156 ze zm.

OPRACOWANIA

Gryz R., *Władze partyjno-państwowe odpowiedzialne za politykę wobec Kościoła katolickiego w Polsce (1944/45–1956)*, „Czasy Nowożytne" 1997, t. 3.

Gryz R., Dudek A., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003.

Kobylańska Z., *Konfederacja Narodu w Warszawie*, Warszawa 1999.

Krajewski K., *Uderzeniowe Bataliony Kadrowe 1942–1944*, Warszawa 1993.

Kuta C., *Stowarzyszenie PAX jako instytucja pamięci zbiorowej*, „Kultura i Polityka" 2015, nr 18.

Malinowski K., *Tajna Armia Polska, Znak, Konfederacja Zbrojna. Zarys genezy, organizacji i działalności*, Warszawa 1986.

Mazurkiewicz D., *Działania Wydziału do Spraw Wyznań w Zielonej Górze wobec Kościoła gorzowskiego w latach 1950–1972*, mps, 2007.

Misztal H., *Polskie prawo wyznaniowe*, t. 1: *Zagadnienia wstępne, rys historyczny*, Lublin 1997.

Misztal H., Mezglewski A., *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisz, M. Ordon, Lublin 2005.

Nowakowski A., *Administracja spraw wyznaniowych w powojennej Polsce*, „Kościół i Prawo" 1998, t. 13.

Paszko A., *O katolickie państwo narodu polskiego. Inspiracje katolickie w ideach politycznych grupy „Szańca" i Konfederacji Narodu*, Kraków 2002.

Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1995.

Prawo wyznaniowe, red. A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisz, Warszawa 2006.

Prawo wyznaniowe, red. A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisz, Warszawa 2008.

Szymański A., *Działalność Wydziału do Spraw Wyznań w Opolu w latach 1958–1989 w świetle dokumentów Archiwum Państwowego w Opolu*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego" 2012, t. 4.

Szymański A., *Przejęcie kościelnej organizacji charytatywnej „Caritas" przez władzę ludową w 1950 r.* [w:] *Kościoły i inne związki wyznaniowe w służbie dobru wspólnemu*, red. W. Uruszczak, K. Krzysztofek, M. Mikuła, Kraków 2014.

Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003.

Żurek J., *Ruch „księży patriotów" w województwie katowickim w latach 1949–1956*, Warszawa–Katowice 2009.

MATERIAŁY INTERNETOWE

Front Jedności Narodu, https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/;3902882, dostęp 4 V 2020 r.

PAX, https://silesia.edu.pl/index.php/PAX, dostęp 5 V 2020 r.

Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich, https://pl.wikipedia.org/wiki/Towarzystwo_Rozwoju_Ziem_Zachodnich, dostęp 11 V 2020 r.

Wójtowicz D., *Konfederacja Narodu – marzenia o Imperium Słowiańskim*, https://histmag.org/Konfederacja-Narodu-marzenia-o-Imperium-Slowianskim-10506, dostęp 5 V 2020 r.

Żurek J., *Kim byli „księża-patrioci"*, http://www.polska1918-89.pl/pdf/kim-byli-ksieza%-e2%80%93patrioci,5847.pdf, dostęp 6 V 2020 r.

Andrzej Szymański (ur. 1967) – kanonista i historyk prawa, doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Opolskiego, kierownik Katedry Historii Państwa i Prawa oraz Doktryn Polityczno-Prawnych Wydziału Prawa i Administracji UO.

Jan Miłosz
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ORCID: 0000-0002-5089-575X

Działania Urzędu do spraw Wyznań wobec świadków Jehowy i związków Badaczy Pisma Świętego w latach 1956–1975 – próby legalizacji i podporządkowania

Świadkowie Jehowy

Działania służb bezpieczeństwa Polski ludowej po delegalizacji Towarzystwa Strażnica w latach 1950–1956 miały doprowadzić do całkowitej likwidacji tego wyznania. Do końca roku 1955 w całym kraju aresztowano ponad 130 świadków Jehowy, stanowiących kadrę kierowniczą[1]. Wraz z odwilżą w życiu politycznym PRL[2] wyraźnie zaczęła poprawiać się również sytuacja wyznawców tego związku.

W sierpniu 1955 r. Komitet do spraw Bezpieczeństwa Publicznego (KdsBP) wydał Instrukcję o formach działania przeciwko Świadkom Jehowy, w której zalecał różnicowanie represji w zależności od tego, jakie funkcje w Towarzystwie pełnią poszczególni wyznawcy. W odniesieniu do szeregowych członków sugerował: „Stosowanie przesłuchań profilaktycznych i rozmów ostrzegawczych, kary administracyjne za niestosowanie się do przepisów o zgromadzeniach i zebraniach". Jednocześnie wyraźnie wskazywał, że „środki represyjne winny być stosowane w taki sposób, ażeby […] jasno precyzowały, że ściga się ich za nielegalną antypaństwową działalność a nie za to, że są wyznawcami świadków Jehowy. Nie należy dopuszczać do masowych aresztowań"[3].

Na początku 1956 r. wszczęto procesy rehabilitacyjne skazanych w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych świadków Jehowy. Ich podstawą prawną było podważanie aktu oskarżenia skazanych w punkcie mówiącym o działalności szpiegowskiej na

---

1 Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Urząd do spraw Wyznań (UdsW), 67/36, Opracowania i notatki dotyczące Świadków Jehowy, 1958–1973, k. 1–22; AAN, UdsW, 69/31, Stowarzyszenie religijne Świadków Jehowy, 1965 r.

2 J. Miłosz, *Świadkowie Jehowy w Wielkopolsce w latach 1945–1956* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1945–1956*, red. K. Białecki, Poznań 2008.

3 Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku (dalej: AIPN Bi), 087/146/1, Rozpracowanie Świadków Jehowy na terenie województwa olsztyńskiego 1955–1962, Instrukcja KdsBP o formach działania przeciwko Świadkom Jehowy z dnia 9 VIII 1955 r., k. 1–4.

rzecz obcych państw. Wojskowe sądy rejonowe zwracały akta spraw do prokuratur wojskowych, a te umarzały postępowania.

Poznański Czerwiec 1956 r. dla funkcyjnych i szeregowych członków wyznania był początkiem nowej ery i zapowiedzią nadchodzącego Armagedonu. Na taki odbiór tych wydarzeń wskazuje informacja zawarta w dokumentach Wojewódzkiego Urzędu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie: „świadkowie Jehowy […] w stosunku do prowokacji poznańskiej – solidaryzowali się i cieszyli z tego, że to już może początek Armagedonu. Aktyw kierowniczy, zamieszkujący nielegalnie w Poznaniu, wyjechał natychmiast z miasta”[4].

W latach rządów gomułkowskich (1956–1970) władze podejmowały próby rozbicia Strażnicy od środka[5], ale prześladowania były już znacznie łagodniejsze – sprowadzały się do likwidowania nielegalnych drukarń, konfiskat wydawnictw i utrudniania działań misyjnych, prowadzonych przez poszczególne zbory. Niezmienną formą represji było karanie więzieniem tych członków Towarzystwa, którzy mimo prawnego obowiązku odmawiali służby wojskowej – czyli wszystkich młodych mężczyzn w wieku od 19 do 28 lat.

Wiosną 1956 r. władze mając nadzieję, że uda się im doprowadzić do legalizacji wyznania na własnych warunkach, wypuściły z więzień kierownictwo świadków Jehowy. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych oraz Urząd do spraw Wyznań (UdsW) starały się nakłonić je do podjęcia działań legalizujących ich wyznanie jako stowarzyszenie. Pierwsze rozmowy na ten temat odbyły się w UdsW już 21 maja (czyli ponad miesiąc przed Poznańskim Czerwcem), kolejne – 29 czerwca i 13 sierpnia. Delegacja świadków Jehowy w składzie: Herald Apt, Edward Kwiatosz i Czesław Stojak[6], na pierwszym spotkaniu przedstawiła swoje warunki – trzy najważniejsze dotyczyły:

- oddania Towarzystwu całego majątku skonfiskowanego w roku 1950 w momencie jego delegalizacji;
- pozostawienia świadkom Jehowy pewnej autonomii i niewtrącania się władz w ich wewnętrzne sprawy;
- zwolnienia świadków Jehowy od obowiązku odbywania służby wojskowej.

Władze zażądały natomiast zerwania wszelkich kontaktów ze światową centralą świadków Jehowy w USA[7]. Obie strony zatem postawiły sobie warunki, których żadna nie mogła zaakceptować – świadkowie Jehowy zgodzić się na żądania zerwania

[4] *Ibidem*, Notatka informacyjna z dnia 5 VII 1956 r., k. 6–7.

[5] J. Miłosz, *Już nie szpiedzy, jeszcze nielegalni – świadkowie Jehowy w oczach wielkopolskiej SB w latach 1956–1970* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1956–1970*, red. K. Białecki, Poznań 2009, s. 251–260.

[6] AAN, UdsW, 69/31, Stowarzyszenie religijne Świadków Jehowy, 1965 r., Sprawozdanie Świadków Jehowy z rozmów o legalizacji w dniach 21 V, 29 VI, 13 VIII 1956 r., k. 194–208.

[7] AIPN Bi, 087/146/1, Rozpracowanie Świadków Jehowy na terenie województwa olsztyńskiego 1955–1962, Informacja dotycząca działalności świadków Jehowy z dnia 25 VI 1957 r., k. 16–19.

Komitetu Krajowego z centralą światową, a władze komunistyczne – zwolnić członków wyznania z odbywania służby wojskowej. Po początkowych próbach porozumienia się obie strony na ponad piętnaście lat zawiesiły rozmowy.

Na przełomie 1956 i 1957 r. władze komunistyczne zaangażowane w przemiany polityczne zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz państwa nie przywiązywały zbyt dużej wagi do legalizacji świadków Jehowy. Ci natomiast, korzystając ze spokoju i zapomnienia, starali się rozwinąć i wzmocnić swoją strukturę organizacyjną oraz rozbudować podziemną bazę wydawniczą. Działania te wynikały z braku zaufania Komitetu Krajowego Świadków Jehowy do państwa komunistycznego, nawet w momencie jego częściowej transformacji. Takie podejście szybko okazało się uzasadnione. Komitet Krajowy Świadków Jehowy po długich naradach w kwietniu 1957 r. przesłał bowiem do UdsW projekt statutu Towarzystwa Strażnica, który był kopią tego złożonego już raz w roku 1950, przed delegalizacją. W trakcie rozpatrywania wniosku o zatwierdzenie statutu z UdsW płynęły do Komitetu Krajowego informacje i wezwania do wprowadzenia zmian w projekcie, aby był on zgodny z oczekiwaniami władz i z obowiązującą ustawą o stowarzyszeniach z 1949 r. Komitet Krajowy nie dokonał żadnych poprawek, zwłaszcza tych dotyczących nadrzędności i możliwości kontroli ze strony władz państwowych. Wobec tego 30 sierpnia 1958 r. UdsW wydał decyzję o nieuznaniu Towarzystwa Strażnica za legalną organizację. Komitet Krajowy, nie godząc się z tym postanowieniem, dwa miesiące później – 26 października 1958 r. złożył do urzędu odwołanie. Nie zostało ono jednak uwzględnione, kończąc dwuletni okres półlegalnego działania świadków Jehowy[8].

Władze mimo swoich decyzji nadal poszukiwały sposobu na zmuszenie Towarzystwa Strażnica do przyjęcia warunków legalizacji. Jesienią 1960 r. w UdsW odbyła się narada kierownictwa urzędu z przedstawicielami Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW), Sądu Najwyższego i Prokuratury Generalnej na temat działań mających pobudzić władze świadków Jehowy do podjęcia próby legalizacji. Jej uczestnicy doszli do wniosku, iż jedynie represje są w stanie zmusić świadków Jehowy do postępowania zgodnego z oczekiwaniem komunistów[9]. Na wprowadzenie go w życie nie trzeba było długo czekać – do końca 1960 r. aresztowano ponad 100 członków wyznania (jeszcze dwa lata wcześniej aresztowano zaledwie dwóch)[10]. Uderzenie to w samym Komitecie Krajowym Świadków Jehowy wywołało początkowo zamierzony przez władze efekt. Skonfliktowało jego przedstawicieli na tle zmian w statucie, mogących doprowadzić do legalizacji Strażnicy. Grupa rozłamowa, złożona z członków należących do kadry

[8] AAN, UdsW, 67/36, Opracowania i notatki dotyczące Świadków Jehowy 1958–1973, Notatka naczelnika Wydziału III Jerzego Janitza w sprawie polityki wobec Świadków Jehowy z czerwca 1973 r., k. 1–22.

[9] *Ibidem*.

[10] *Ibidem*.

kierowniczej z Wiesławem Rejdychem i Czesławem Stojakiem (członkami Komitetu Krajowego) na czele oraz 10 innymi czołowymi świadkami Jehowy, opowiadała się za dokonaniem oczekiwanych przez władze zmian. Pozostali członkowie Komitetu Krajowego wraz z Heraldem Aptem i Edwardem Kwiatoszem stali na stanowisku zachowania dotychczasowego statutu, uważając, że władze komunistyczne nie są skłonne do żadnych ustępstw na rzecz świadków Jehowy[11].

Grupa rozłamowa, zwana przez Służbę Bezpieczeństwa (SB) „Grupą 12", złożyła w czerwcu 1961 r. do UdsW Statut Wyznania Świadków Jehowy w Polsce. Mimo że MSW pozytywnie go zaopiniowało, władze partyjne i UdsW nie zgodziły się na uznanie jej za legalnie działające wyznanie. Miały bowiem nadzieję, że w końcu cała społeczność świadków Jehowy przejdzie na stronę grupy rozłamowej i podda się kontroli państwa. Cel tych działań uzasadniony został przez UdsW następująco: „umożliwi [to] władzom państwowym kontrolę działalności wyznania, egzekwowanie […] ścisłego przestrzegania przepisów prawa, nadzór nad obsadą stanowisk […], wpływanie na zmianę aspołecznego charakteru działalności wyznania […] wywoła poważne zamieszanie w szeregach Świadków Jehowy, pozostających nadal w podziemiu, pogłębi istniejące nastroje do legalizacji, co stwarza perspektywę na odrywanie się od podziemia coraz to nowych grup wyznawców i przechodzenie do działalności legalnej. Zarazem wobec jehowitów kontynuujących uporczywie działalność nielegalną można będzie stosować ostre represje"[12].

Oczekiwanie na uległość ze strony członków wyznania oraz opracowywanie przez władze dalszej strategii walki z Towarzystwem trwało dwa lata. W związku z tym, że cel założony przez władze nie został osiągnięty, 16 maja 1963 r. w siedzibie Wydziału Administracyjnego Komitetu Centralnego (KC) PZPR zwołano kolejną naradę. Przewodniczył jej kierownik tego wydziału Kazimierz Witaszewski[13], a udział w niej wzięli

---

[11] *Ibidem*.

[12] AAN, UdsW, 69/31, Notatka UdsW z dnia 13 lipca 1961 r., k. 112.

[13] Kazimierz Witaszewski (ur. 14 IX 1906 r., zm. 28 II 1992 r.), polityk i wojskowy, generał dywizji Wojska Polskiego (WP), od stycznia do marca 1945 r. prezydent Łodzi, poseł do Krajowej Rady Narodowej, na Sejm Ustawodawczy oraz na Sejm PRL I kadencji. Członek KPP. Przed II wojną światową działał w związku zawodowym włókniarzy. Po agresji Niemiec na Polskę znalazł się na terenach zajętych przez Armię Czerwoną. W 1943 r. wstąpił do formowanego tam WP (służył jako oficer polityczny). Od 1944 r. członek PPR. W latach 1944–1945 sekretarz generalny Tymczasowej Komisji Centralnej Związków Zawodowych, a w latach 1945–1948 przewodniczący Komitetu Centralnego Związków Zawodowych. W latach 1948–1949 podsekretarz stanu w Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej. W latach 1949–1951 I sekretarz KW PZPR we Wrocławiu. W latach 1951–1952 kierownik Wydziału Kadr KC PZPR. W latach 1947–1948 przewodniczący Komisji Pracy i Opieki Społecznej w Sejmie Ustawodawczym. Od października 1952 do października 1956 r. szef Głównego Zarządu Politycznego (GZP) WP i wiceminister obrony narodowej (zastępca marszałka Konstantego Rokossowskiego). W dniu 6 III 1953 r. wszedł w skład Ogólnonarodowego Komitetu Uczczenia Pamięci Józefa Stalina. Po odejściu z funkcji szefa GZP WP attaché wojskowy, morski i lotniczy Ambasady PRL w Pradze (1957–1959) i szef Zarządu w Sztabie Generalnym WP. W październiku

przedstawiciele Ministerstwa Sprawiedliwości, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Prokuratury Generalnej, Sądu Najwyższego i Urzędu do spraw Wyznań. Witaszewski stwierdził wówczas: „Św[iadkowie] Jehowy są sektą religijną czerpiącą natchnienie z imperialistycznych ośrodków, przede wszystkim amerykańskich. Polska jest traktowana przez Św[iadków] Jehowy jako odskocznia do działalności w ZSRR i innych krajach socjalistycznych. Nasza dotychczasowa polityka spowodowała spadek liczby członków Św[iadków] J[ehowy] z około 80 000 do 50 000”[14].

W połowie 1963 r. nastąpiło jednoczesne uderzenie w niezdecydowanych świadków Jehowy z dwóch stron. Najpierw 31 maja 1963 r. Sąd Najwyższy wydał orzeczenie zatwierdzające interpretację przepisów prawnych, na podstawie których toczyły się wobec nich postępowania dotyczące nielegalnych zgromadzeń, wydawnictw i zbiórek środków finansowych oraz głoszenia haseł antypaństwowych, a następnie 14 czerwca UdsW odmówił rejestracji statutu przedstawionego przez grupę rozłamowców[15].

Niezatwierdzenie statutu dało Komitetowi Krajowemu z Aptem i Kwiatoszem na czele tylko dodatkowy argument do walki z tymi, którzy chcieli układać się z władzą. Po początkowym zamieszaniu spowodowanym powstaniem grupy rozłamowej wykorzystał on moment zawahania się władz, by opanować sytuację i usunąć z grona świadków Jehowy zwolenników rozłamowców oraz skonsolidować wyznawców wokół siebie.

Konsolidując całość wyznania w połowie lat sześćdziesiątych, Towarzystwo przyjęło nową strukturę organizacyjną. Jej zarys UdsW otrzymał z MSW. Wyglądała ona następująco:

Oddział Polska – szczebel krajowy ze sługą oddziału, Komitetem Krajowym i Biurem Oddziału na czele.

1952 r. otrzymał awans do stopnia generała brygady, a w lipcu 1956 r. do stopnia generała dywizji. W latach 1960–1968 kierownik Wydziału Administracyjnego KC PZPR, sprawującego z ramienia partii nadzór nad wojskiem, aparatem bezpieczeństwa i sądownictwem, a także sprawami wyznaniowymi i służbą zdrowia. W latach 1945–1948 członek KC PPR, w latach 1948–1968 członek KC PZPR, w latach 1968–1971 członek Centralnej Komisji Kontroli Partyjnej PZPR. Był przeciwny jakiejkolwiek liberalizacji i odwilży. W 1956 r. jeden z czołowych reprezentantów twardogłowej tzw. grupy natolińskiej w PZPR. Nazywano go „generałem gazrurką” (od gazrurek, którymi należałoby, jego zdaniem, bić tzw. rewizjonistów). Przez kilka kadencji, aż do 1990 r. zasiadał w Radzie Naczelnej Związku Bojowników o Wolność i Demokrację (*Dane osoby z katalogu kierowniczych stanowisk partyjnych i państwowych PRL*, https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/19543?katalog=4, dostęp 27 VIII 2020 r.).

[14] K. Urban, *Świadkowie Jehowy w Polsce w latach 1950–1963. Przyczynek do likwidacyjnej tendencji w polityce wyznaniowej państwa* [w:] *Przestrzeń polityki i spraw wyznaniowych. Szkice dedykowane Profesorowi Januszowi Osuchowskiemu z okazji 75-lecia urodzin*, red. B. Górowska, Warszawa 2004, s. 241–244.

[15] AAN, UdsW, 67/36, Opracowania i notatki dotyczące Świadków Jehowy 1958–1973, Notatka naczelnika Wydziału III Jerzego Janitza w sprawie polityki wobec Świadków Jehowy z czerwca 1973 r., k. 1–22.

Następnie trzy zespoły:

Zespół I (Centralny) – m.in.: Łódź, Września, Ostrów Wielkopolski, Wrocław, Kłodzko, Opole, Katowice, Częstochowa, Bielsko-Biała;

Zespół II (Zachodni) – m.in.: Gdańsk, Koszalin, Szczecin, Gorzów Wielkopolski, Bydgoszcz, Toruń, Włocławek, Płock, Zielona Góra, Jelenia Góra, Wałbrzych oraz prawdopodobnie Poznań;

Zespół III (Wschodni) – m.in.: Warszawa, Radom, Kielce, Kraków, Rzeszów, Lublin, Białystok, Olsztyn.

Każdy zespół dzielił się na 4 okręgi, łącznie było zatem ich 12.

W każdym okręgu były skrzydła i po 4–6 obwodów.

Obwody dzieliły się na zbory – kilka zborów mogło stanowić dzielnicę.

Zbory składały się z ośrodków służby (inaczej grupy).

Ośrodki służby (najniższy szczebel organizacyjny) składały się z szeregowych członków wyznania[16].

Sytuacja prawna świadków Jehowy nie zmieniła się przez całą dekadę lat sześćdziesiątych. Pierwszą jej połowę cechowało nawet zaostrzenie kursu z powodów wspomnianych wyżej. Dopiero od roku 1965 zaczęła spadać liczba aresztowanych corocznie wyznawców.

Lata siedemdziesiąte to okres stopniowego łagodzenia stosunków i otwarcia drogi do legalizacji Towarzystwa. To właśnie po przełomie grudniowym nastąpiła zasadnicza zmiana podejścia władz komunistycznych do działających nadal nielegalnie świadków Jehowy. Nawiązane ponownie kontakty między Komitetem Krajowym Świadków Jehowy a UdsW doprowadziły wiosną 1972 r. do spotkania członków tego komitetu – Edwarda Kwiatosza i Adama Wojtyniaka – z wicedyrektorem urzędu Tadeuszem Dusikiem. W trakcie rozmowy powrócono do problemu warunków, na jakich władze mogłyby uznać Towarzystwo za legalne.

Równolegle z tymi pojednawczymi gestami SB prowadziła przeciwko poszczególnym członkom i zborom działania operacyjne. Najbardziej prestiżowa była sprawa wykrycia działalności wydawniczej. Drukowane w podziemiu pismo „Strażnica" zdaniem SB leżało u podstaw nauk przekazywanych przez misyjnych świadków. Dlatego też postanowiono w nie uderzyć. Na początku lat siedemdziesiątych odnotowano znaczny sukces. W 1970 r. zlokalizowano introligatornię i przypadkowo aresztowano w Kaliszu etatowego pracownika Towarzystwa, który był zatrudniony w drukarni. Idąc „po nitce do kłębka", w lutym 1971 r. funkcjonariusze zlokalizowali i zlikwidowali

[16] AIPN Bi, 066/769, Świadkowie Jehowy – budownictwo sakralne 1957–1973, Pismo MSW do naczelnika Wydziału Śledczego Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej (KW MO) w Olsztynie z dnia 28 II 1961 r. Struktura Świadków Jehowy w Polsce, k. 44–49.

drukarnię. Jak wynika z informacji MSW dla UdsW, do połowy lat siedemdziesiątych SB przejęła w całym kraju dwadzieścia powielaczy elektrycznych należących do Strażnicy, nie była jednak w stanie stwierdzić, ile takich urządzeń może znajdować się w rękach całej wspólnoty[17]. Na powyższym przykładzie widać, jak dobrze przygotowana była struktura wspólnoty świadków Jehowy.

Przeniknięcie do wspólnoty świadków Jehowy było trudne, ponieważ korzystali oni z wypracowanych jeszcze w latach pięćdziesiątych metod obrony przed inwigilacją i przenikaniem agentów SB. Jak stwierdzali funkcjonariusze, wszyscy członkowie Towarzystwa oprócz działań związanych z podstawową misją niesienia posłania innym ludziom starali się konsolidować wewnętrzną organizację i czynić ją bardziej odporną na zakusy świata zewnętrznego. Na początku lat siedemdziesiątych nastąpiła ponowna reorganizacja struktury terytorialnej świadków Jehowy. W miejsce kilkunastu działających w danym okręgu zborów utworzono dziesięć większych, a przy każdym z nich zlokalizowano ośrodek studiów biblijnych, mający doskonalić wyszkolenie i duchowość poszczególnych członków wspólnoty. Działania te związane były z głoszonym przez świadków Jehowy nadchodzącym końcem świata. Jak zauważyli funkcjonariusze SB w sprawozdaniu za 1970 r., oficjalna wykładnia świadków Jehowy mówiła, że może on nastąpić w roku 1975, a jednym z dowodów na jego bliskość są krwawo tłumione protesty robotników na Wybrzeżu w grudniu 1970 r.[18]

W połowie lat siedemdziesiątych liczba wszystkich członków wyznania wzrosła do 85 tys. Cała wspólnota z dobrowolnych darów pieniężnych utrzymywała podziemną centralę oraz prawie czterystu pełnoetatowych głosicieli, którzy na co dzień pracowali jedynie w podziemnych strukturach Towarzystwa. Wpływy z datków zbieranych przez świadków Jehowy w końcu lat siedemdziesiątych oceniane były na mniej więcej 12 mln złotych, z czego połowę – w myśl wewnętrznych unormowań – przeznaczano na działalność centrali, działalność wydawniczą i utrzymanie stałych pracowników, a pozostałe środki – na zaspokajanie potrzeb organizacyjnych w okręgach, w tym utrzymanie sług okręgu, starszych zborów i głosicieli pełnoetatowych[19].

W tym czasie władze komunistyczne doszły do wniosku, że tylko polityka tolerowania i stopniowego normalizowania prawnych podstaw funkcjonowania wyznania zahamuje jego rozwój. Miały nadzieję, że odebranie świadkom Jehowy otoczki

---

[17] AAN, UdsW, 132/243, Świadkowie Jehowy 1984–1986, Załącznik nr 1 do informacji MSW z dnia 2 I 1984 r., k. 6.

[18] AAN, UdsW, 131/465, Notatka naczelnika Wydziału III Jerzego Janitza z czerwca 1973 r. w sprawie polityki wobec Świadków Jehowy w związku z wniesieniem do UdsW [wniosku] o zarejestrowanie wyznania Świadków Jehowy, k. 1–22.

[19] *Ibidem*, k. 12.

męczeństwa spowoduje rozpłynięcie się ich w katolickim społeczeństwie i zmusi wspólnotę do poddania się opiece komunistycznego państwa. Polityka ta związana była z jeszcze jednym faktem – w roku 1975, mimo głoszonego przez świadków Jehowy Armagedonu, świat pozostał taki, jaki znali współcześni. W końcu kręgi kierownicze Towarzystwa, widząc zagrożenie we własnych szeregach oraz rosnącą stopniowo grupę wątpiących i odchodzących ze wspólnoty, przyjęły zaproszenie wysłane przez władzę i przystąpiły do pertraktacji na temat legalizacji wyznania[20].

Tabela 1. Liczba świadków Jehowy w Polsce pomiędzy 1955 a 1985 r.

Rok	Liczba wyznawców
1955	37 000[a]
1959	84 061[b]
1975	85 000[c]
1985	72 887[d]

Źródło: a – R. Michalak, Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014, s. 141; b –* Rocznik Świadków Jehowy 1994*, Nowy Jork 1994, s. 234; c – AAN, UdsW, 131/465, Notatka naczelnika Wydziału III Jerzego Janitza z czerwca 1973 r. w sprawie polityki wobec Świadków Jehowy w związku z wniesieniem do UdsW wniosku o zarejestrowanie wyznania Świadków Jehowy, k. 1–22*[21]*; d –* Świadkowie Jehowy. Głosiciele Królestwa Bożego*, Nadarzyn 1995, s. 505.*

Wykres 1. Liczba zborów i członków świadków Jehowy po legalizacji w latach 1988–2015

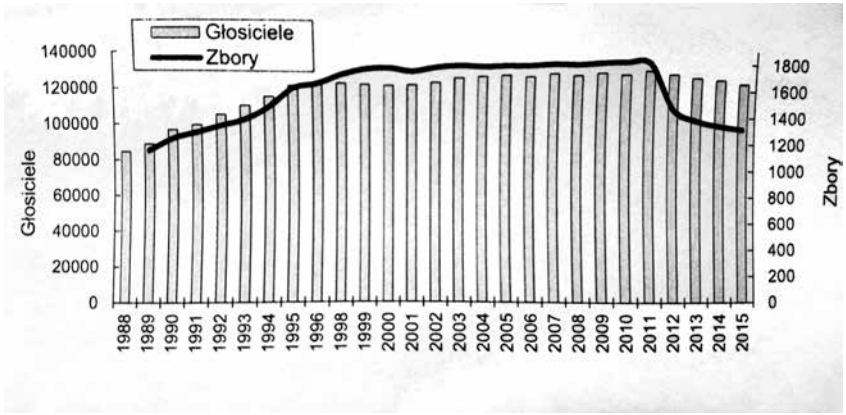

Źródło: Wyznania religijne w Polsce 2012–2014*, red. P. Ciecieląg, Warszawa 2016, s. 131.*

[20] *Ibidem*, k. 14.

[21] Według informacji zamieszczonej w *Roczniku Świadków Jehowy 1994* liczba głosicieli zaczęła stopniowo spadać aż do poziomu około 50 tys. (*ibidem*, s. 235).

Wyznania wywodzące się z ruchu Badaczy Pisma Świętego w polityce władz komunistycznych

W celu osłabienia świadków Jehowy władze komunistyczne przez cały okres PRL wspierały działania wspólnot wywodzących się z ruchu Badaczy Pisma Świętego[22]. Dotyczyło to Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego (773 wiernych w 1951 r.), Zrzeszenia Wolnych Badaczy Pisma Świętego (3169 wiernych w 1951 r.) oraz Świeckiego Ruchu Misyjnego „Epifania" (1335 wiernych w 1951 r.)[23]. Zainteresowanie tymi związkami zwiększyło się po 1956 r. W pierwszej połowie lat pięćdziesiątych wątpliwość władz, związana z działalnością ruchu „Epifania", dotyczyła ukraińskiego pochodzenia wyznawców na Mazurach[24].

W końcu lat pięćdziesiątych UdsW, realizując koncepcję wspierania wspólnot Badaczy Pisma Świętego, wydał zgodę na wydawanie przez nie czasopism („Świt Królestwa Bożego i Wtórej Obecności Jezusa Chrystusa", „Na Straży"), a w 1960 r. dokonał ich rejestracji przez wpis do rejestru stowarzyszeń i związków religijnych. Już samo istnienie tych związków zapewniało władzom propagandowe wsparcie wobec formułowanych na Zachodzie zarzutów wrogości PRL w stosunku do całego ruchu badackiego. A dochodziły do tego jeszcze składane przezeń deklaracje lojalności wobec władz: „Chwała i cześć Ojcu Niebieskiemu, a także serdeczne i niewymowne dzięki naszej kochanej armii i jej sprzymierzeńcom. Przeżyliśmy okres, gdzie nie wolno było się zbierać, dziś żyjemy w okresie wolności demokratycznej"[25], i religijne uzasadnienia socjalistycznego porządku publikowane na łamach „Świtu Królestwa Bożego i Wtórej Obecności Jezusa Chrystusa", pisma Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego: „Na miejsce Rosji carskiej powstała – czerwona – radykalna. Jej poglądy wolnościowe dla narodów uciemiężonych przez kolonializm, wprowadzają w zakłopotanie cały świat kapitalistyczny. Upaństwowienie wszelkiej własności zmieniło zupełnie warunki i oblicze Państwa. Usunięcie kościoła ze stanowiska panującego do podrzędnej roli w państwie, pozbawienie kleru dochodów państwowych, zabronienie prześladowania przez kler, wszystko to jest obrazem tego, czego możemy się spodziewać w przyszłości"[26].

---

[22] W materiałach MSW wielokrotnie przewija się opinia dotycząca ruchu badackiego (poza świadkami Jehowy) w Polsce, zgodnie z którą nie stanowi on prężnej i dobrze zorganizowanej grupy (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Poznaniu [dalej: AIPN Po], 05/22, Chrześcijańskie mniejszości wyznaniowe w Wielkopolsce, [1967], k. 42).

[23] K. Urban, *Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991 (zarys statystyczny)*, Kraków 1994, s. 37, tabela nr 9.

[24] A. Sakson, *Kościół mazurski po II wojnie światowej*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne" 2004/2005, t. 6/7, s. 167.

[25] AIPN Po, 67/21/4, Protokół z zebrania Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego w Kaliszu, 12 IX 1945 r., k. 4.

[26] „Świt Królestwa Bożego i Wtórej Obecności Jezusa Chrystusa" 1961, nr 12, s. 13.

Funkcjonowanie trzech wyżej wymienionych wyznań przez cały czas było obliczone na bezpośrednie osłabianie świadków Jehowy. Udało się to w przypadku zboru świadków Jehowy z powiatu obornickiego, który w 1963 r. w całości przeszedł do Świeckiego Ruchu Misyjnego „Epifania"[27].

W planie pracy Wydziału III Departamentu IV MSW na lata 1972–1973 zapisano: „organizować destrukcyjną i represyjną działalność wymierzoną przeciwko nielegalnemu związkowi Świadków Jehowy poprzez […] dywersyjną działalność wydawniczą oraz inspiracje innych wyznań, np. Epifanii"[28].

Świecki Ruch Misyjny „Epifania"

Świecki Ruch Misyjny „Epifania" to działająca w Polsce od roku 1927 część międzynarodowego ruchu Laymen's Home Missionary Movement (Domowy Ruch Misjonarski Osób Świeckich) założonego przez Paula S.L. Johnsona (1873–1950) w Stanach Zjednoczonych w 1920 r., po podziałach w ruchu Badaczy Pisma Świętego, jakie nastąpiły po śmierci Charlesa T. Russella (1852–1916). Zrzeszał zbory w kilkunastu krajach świata.

Po wybuchu II wojny światowej Paul S.L. Johnson przestał wydawać czasopismo „Teraźniejsza Prawda" w języku polskim. Ostatni numer ukazał się we wrześniu 1939 r. Po zajęciu Polski przez III Rzeszę, w lipcu 1940 r. przedstawiciel ruchu Wiktor Stachowiak rozesłał do zborów w Polsce lub przedstawiał osobiście fragmenty domniemanego listu Paula S.L. Johnsona, w którym nakazywał on członkom wspólnoty posłuszeństwo wobec władz niemieckich oraz popieranie ustanowionych przez nie zarządzeń[29]. Początkowo niewielkie zebrania religijne urządzano sporadycznie, a Pamiątka Śmierci Jezusa była obchodzona tylko w kilkunastu mieszkaniach w Polsce. W 1942 r. niemieckie władze dopuściły organizowanie niewielkich domowych zebrań religijnych, a pielgrzymom ruchu okazjonalnie udawało się odwiedzać zbory[30].

Konformistyczna postawa ruchu przyczyniła się do tego, że podczas II wojny światowej tylko jeden jego członek (jako więzień sumienia) został stracony na gilotynie w więzieniu w Berlinie za odmowę podjęcia służby wojskowej, a kilku innych trafiło do obozów koncentracyjnych. W wyniku działań wojennych zginęło trzech ewangelistów – tak członkowie tej wspólnoty nazywają swoich nauczycieli[31].

---

[27] AIPN Po, 06/158, t. 6, Sprawozdania Wydziału IV Służby Bezpieczeństwa KW MO w Poznaniu z lat 1962–1970, k. 154.

[28] AIPN Po, 61/7, Korespondencja pomiędzy władzami państwowymi a przedstawicielami Świeckiego Ruchu Misyjnego „Epifania", k. 71, 107.

[29] J. Grzesik, *Historia Ruchu Badaczy Pisma Świętego*, t. 5: *Świecki Ruch Misyjny EPIFANIA wyznaniową osobą prawną*, Lublin 2017, s. 84–88, 96–97, 177.

[30] *Ibidem*, s. 255.

[31] *Ibidem*, s. 106–109.

16 marca 1942 r. został aresztowany także Wiktor Stachowiak w uznanej przez władze niemieckie za kryminalną sprawie podejrzenia o przemyt większej gotówki dla współwyznawców z Warszawy i Lwowa. Miesiąc później osadzono go w Forcie VII, a w kwietniu 1943 r. przewieziono do obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau i oznaczono czerwonym trójkątem. 1 listopada 1944 r. został wysłany do obozu w Oranienburgu, dokąd dotarł 18 listopada. 2 maja 1945 r. obóz ten wyzwoliły wojska amerykańskie[32].

W styczniu 1946 r. wznowiono dystrybucję drukowanego w Stanach Zjednoczonych czasopisma „Teraźniejsza Prawda". W 1947 r. repatrianci ze Lwowa utworzyli zbory we Wrocławiu i w Dzierżoniowie.

Najważniejszym wydarzeniem w powojennej historii ruchu był akt powołania ogólnopolskiego zarządu tego wyznania. We wrześniu 1949 r. zbór w Poznaniu spośród swoich członków wyłonił ośmioosobowy ogólnopolski zarząd ruchu z przewodniczącym Wiktorem Stachowiakiem i sekretarzem Piotrem Woźnickim na czele. Tego samego dnia przyjęto również statut – zgodnie z dekretem o zmianie przepisów prawa o stowarzyszeniach z 5 sierpnia 1949 r.[33], wymagającym od związków wyznaniowych zalegalizowania statutu w ciągu 90 dni. Na jego mocy niezależne dotąd zbory stały się oddziałami centrali utworzonej w Poznaniu. Powstały w ten sposób zarząd Świeckiego Ruchu Misyjnego „Epifania" 2 listopada 1949 r. złożył wniosek o prawną rejestrację, pozostał on jednak bez odpowiedzi aż do 1960 r.[34] Po latach członkowie poszczególnych zborów zdali sobie sprawę, że zbór poznański niejako wymusił na pozostałych stworzenie jednego stowarzyszenia, mimo iż istniała możliwość rejestracji poszczególnych zborów jako osobnych stowarzyszeń zwykłych. Nie mogłyby one posiadać majątku, ale ich członkowie mogliby się spotykać we własnym gronie i prowadzić swoją działalność. Tak właśnie uczynił jeden ze zborów z Tomaszowa. Jak uważają współcześni członkowie ruchu, jeżeli ich zbory liczyły 15 członków i więcej, każdy z nich mógł starać się o zarejestrowanie jako osoba prawna. Do tego poszczególne zbory jako stowarzyszenie mogły wspólnie utworzyć związek stowarzyszeń[35].

W 1950 r. w trakcie represji i licznych aresztowań członków wielu wspólnot religijnych z ruchu „Epifania" nie aresztowano nikogo[36]. Dodatkowo w początkach lat

---

[32] *Ibidem*, s. 107.

[33] Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach, Dz.U. 1949, nr 45, poz. 335.

[34] „W zgodzie z doktryną o organizacji Kościoła, do roku 1949 zbory w Polsce były autonomiczne w rozumieniu doktrynalnym, oraz istniały w zgodzie z prawem świeckim, złączone ideowo wyłącznie więzami miłości oraz zasadami prawdy" (J. Grzesik, *Historia Ruchu Badaczy Pisma Świętego*, t. 5…, s. 114).

[35] *Ibidem*, s. 123.

[36] *Ibidem*, s. 121.

pięćdziesiątych zwolniono z więzień, po krótkim zatrzymaniu, kilku jego członków – mimo prawomocnych kilkuletnich wyroków za odmowę pełnienia służby wojskowej z bronią w ręku[37].

Ostatnia konwencja ruchu odbyła się w połowie 1950 r. w Janowie. Przez kilka następnych lat członkowie wspólnoty nie uzyskiwali zgody na organizowanie kolejnych. Po tej przerwie, w trakcie odwilży politycznej lat 1954–1956, rozpoczęto starania o wydanie zgody na organizację konwencji w nowej rzeczywistości politycznej. Odbyła się ona w dniach 20–22 kwietnia 1957 r. w Łodzi, a uczestniczyło w niej ponad 900 wyznawców[38]. Od tego momentu konwencje ruchu organizowano corocznie[39]. Głównymi mówcami byli tzw. pielgrzymi z krajów Europy Zachodniej i USA: Ronald E. Armstrong, Marcel Caron, Alex Wayne (Wojnarowski), Carl W. Seebald, Czesław Obajtek, Roy Ekroth, Gould Jolly, Julius Z. Nielsen, Gilbert Hermetz, John Detzler, Roberts (ze Stanów Zjednoczonych), H. William Roberts (z Anglii), Janusz Puzdrowski, Dan Herzig, John Davis i John Scale[40].

W 1951 r. Świecki Ruch Misyjny „Epifania" liczył 1335 członków[41]. 3 maja 1952 r. odebrano debit pocztowy na sprowadzanie do Polski czasopisma „Teraźniejsza Prawda" z zagranicy[42]. Ostatni numer oficjalnie powielono w Polsce w listopadzie 1952 r., ponieważ na kolejne nie wyraziła już zgody cenzura[43]. Numer 174 pisma sprowadził i wydał w podziemiu w końcu 1956 r. zbór w Lublinie[44]. Na ponowne wydawanie czasopisma w Polsce zezwolono w 1957 r. W listopadzie ukazał się pierwszy numer[45].

Świecki Ruch Misyjny „Epifania" został prawnie zarejestrowany 16 marca 1960 r. jako związek religijny oparty na wspólnych przekonaniach religijnych stanowiących odrębny typ wyznaniowy i organizujący swych członków za pomocą określonych w swoim statucie środków, prowadzących do osiągnięcia wspólnego celu religijnego[46].

Legalizacja przez władze komunistyczne grup powstałych w wyniku podziałów w ruchu Badaczy Pisma Świętego, wśród których „Epifania" była najliczniejsza, miała na celu osłabianie aktywnych i szybko rozwijających się w Polsce świadków Jehowy.

---

37 *Ibidem*, s. 181–182.

38 *Ibidem*, s. 127.

39 *Roczne sprawozdanie z Polski*, „Teraźniejsza Prawda" 1987, nr 376, s. 79.

40 *Ibidem*.

41 R. Michalak, *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych*…, s. 143.

42 M.P. 1952, nr 039, poz. 571.

43 M.T. Glogier, *Przegląd czasopism polskich mniejszości religijnych w latach 1944–1990*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej" 1993, R. 32, nr 1, s. 89.

44 J. Grzesik, *Historia Ruchu Badaczy Pisma Świętego*, t. 5…, s. 126.

45 *Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2009–2011*, red. P. Ciecieląg i in., Warszawa 2013, s. 79.

46 J. Grzesik, *Historia Ruchu Badaczy Pisma Świętego*, t. 5…, s. 129.

Prowadząc taką politykę, liczono, że część świadków Jehowy nie zgodzi się ze swoimi przywódcami i odejdzie, m.in. do Świeckiego Ruchu Misyjnego „Epifania" (takie pojedyncze przypadki UdsW skrzętnie odnotowywał). Kierownictwo „Epifanii" zdawało sobie w pełni sprawę z rzeczywistych powodów działań władz[47].

Tabela 2. Liczba członków Świeckiego Ruchu Misyjnego „Epifania" w Polsce

Rok	Liczba członków
1951	1355
1956	1567[a]
1964	1974[b]
1969	2200
1975	2100
1978	2000[c]

Źródło: a – K. Urban, Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991*…, s. 37, tabela nr 9; b –* ibidem*, s. 236, tabela nr 85; c –* Wyznania religijne w Polsce 2012–2014*…, s. 135.*

Wykres 2. Liczba członków i duchownych Świeckiego Ruchu Misyjnego „Epifania" w latach 1948–2014

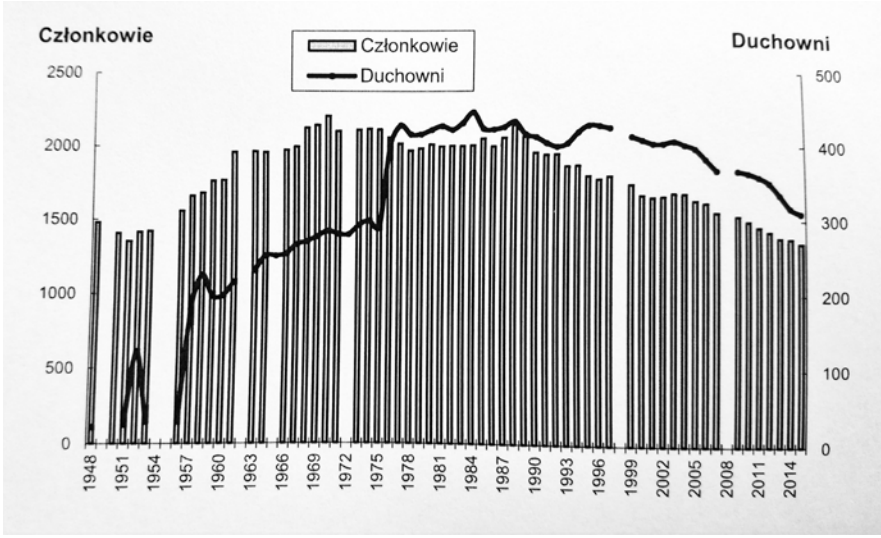

Źródło: Wyznania religijne w Polsce 2012–2014*…, s. 135.*

[47] R. Michalak, *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych…*, s. 145.

Mapa 1. Rozmieszczenie członków Świeckiego Ruchu Misyjnego „Epifania" w Polsce. Stan na 31 grudnia 1964 r.

Źródło: K. Urban, Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991…, *s. 237, mapa nr 24.*

Zrzeszenie Wolnych Badaczy Pisma Świętego

Ten międzynarodowy ruch religijny powstał w Stanach Zjednoczonych w 1918 r. na skutek podziałów wśród Badaczy Pisma Świętego. Jego nazwa nawiązuje do braku nadzoru nad zborami ze strony Towarzystwa Strażnica – świadków Jehowy. Miała odróżnić Wolnych Badaczy Pisma Świętego od innych grup Badaczy Pisma Świętego, z którymi łączą ich korzenie historyczne.

Wolni Badacze Pisma Świętego nie mają zarządu centralnego – w poszczególnych krajach tworzą autonomiczne i niezależne od siebie nawzajem wspólnoty. Z tego względu dokładna ich liczba jest trudna do oszacowania. Ocenia się, że na całym świecie istnieje kilkanaście tysięcy wyznawców tego ruchu. Od lat osiemdziesiątych XX w. z roku na rok ich światowa społeczność się zmniejsza. Spora część członków Wolnych Badaczy Pisma Świętego mieszka w Polsce, w której ruch działa od roku 1928[48]. W latach 1951–1975 ich liczba wahała się od 3 do 2 tys. osób. Obecnie

[48] *Kościoły i związki wyznaniowe wpisane do rejestru kościołów i innych związków wyznaniowych*, https://www.gov.pl/web/mswia/rejestr-kosciolow-i-innych-zwiazkow-wyznaniowych, dostęp 26 VIII 2020 r.

(według danych z 2016 r.) Zrzeszenie Wolnych Badaczy Pisma Świętego liczy w Polsce ok. 1,8 tys. członków, w tym 201 usługujących, skupionych w 58 zborach[49].

W 1929 r. Wolni Badacze Pisma Świętego złożyli wniosek o rejestrację, lecz został on odrzucony. Osobno rejestrowano niektóre zbory, np. zbór w Białymstoku w roku 1938[50].

Podobnie jak i inne wyznania badackie w Polsce, do roku 1950 Wolni Badacze Pisma Świętego działali, korzystając z przedwojennych uregulowań prawnych. Wraz z zaostrzeniem polityki wyznaniowej państwa wobec związków religijnych i zmianami dokonanymi w 1949 r. w prawie o stowarzyszeniach nastąpiło też nasilenie działań represyjnych względem nich. W lipcu 1950 r. funkcjonariusze Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Krakowie aresztowali i umieścili w więzieniu pielgrzyma Józefa Lewandowskiego, który odwiedzał z wykładami biblijnymi zbór w Niepołomicach. 14 października uwolniono go, ale nie zwrócono mu dowodu osobistego. Po wyjściu z budynku został wylegitymowany i ponownie aresztowany na kolejne trzy miesiące pod zarzutem szpiegostwa na rzecz obcego wywiadu[51]. 16 lipca 1950 r. w trakcie odwiedzania zborów w województwie lubelskim inny pielgrzym Zrzeszenia Wolnych Badaczy Pisma Świętego, Henryk Grudzień, także pod zarzutem szpiegostwa i współpracy z obcym wywiadem został aresztowany[52] i osadzony na Zamku Lubelskim, gdzie przebywał przez ponad pół roku. W 1951 r. Zrzeszenie Wolnych Badaczy Pisma Świętego liczyło 3169 członków[53]. W latach pięćdziesiątych niektórzy powoływani do wojska młodzi mężczyźni, którzy odmawiali służby z bronią w ręku, byli skazywani na kary kilku lat więzienia lub kierowani do obozów pracy[54].

Podobnie jak inne wyznania badackie, również Wolni Badacze Pisma Świętego odczuli pozytywnie okres przemian popaździernikowych. W kwietniu 1958 r. uzyskali zezwolenie na wydawanie dwumiesięcznika „Na Straży". W czerwcu powołali jego zespół redakcyjny. Redaktorem naczelnym został Stanisław Kaleta. Pierwszy numer pisma ukazał się w październiku 1958 r. w nakładzie 3 tys. egzemplarzy[55].

W listopadzie 1959 r., nim jeszcze zrzeszenie zostało oficjalnie zarejestrowane, zorganizowano nadzwyczajne zebranie starszych[56]. Druga powojenna Konwencja Generalna odbyła się w dniach 1–3 lipca 1960 r. w miejscowości Młoszowa w powiecie chrzanowskim. Uczestniczyli w niej członkowie Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego z USA. Do zarządu zrzeszenia wybrano wówczas Jana Gumilę jako przewodniczącego, Henryka Grudnia jako jego zastępcę, Stanisława Dragułę – jako sekretarza, Jana Ciechanowskiego

[49] *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2017*, red. D. Rozkrut, Warszawa 2017, s. 116.
[50] *Wyznania religijne w Polsce 2012–2014*..., s. 132.
[51] E. Świderek, *Wspomnienie o bracie Józefie Lewandowskim*, „Na Straży", 8 VI 1999, s. 228.
[52] A. Szatyńska, *Redaktor Henryk Grudzień*, „Na Straży", 13 V 2008.
[53] R. Michalak, *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych…*, s. 143.
[54] E. Świderek, *Historia zboru w Niepołomicach*, „Na Straży", 12 VII 2009.
[55] P. Krajcer, *Refleksja na 50-lecie*, „Na Straży", 13 V 2008, s. 169.
[56] *Sprawozdanie*, „Na Straży", 1 V 1960, s. 89.

jako skarbnika oraz Tomasza Leśnikowskiego jako księgarza (zajmującego się wydawnictwami). Od tego momentu konwencje generalne organizowano regularnie co dwa lata[57].

Rejestracja wyznania (podobnie jak Świeckiego Ruchu Misyjnego „Epifania" i Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego) nastąpiła w roku 1960[58]. Tak jak inne związki religijne również Wolni Badacze Pisma Świętego doskonale zdawali sobie sprawę z tego, że ich legalizacja przez UdsW ma na celu osłabianie głównego, niepodporządkowującego się władzy związku – świadków Jehowy. Wiedzieli też, że celem działania rządzących jest przejście do nich części świadków Jehowy[59]. O podporządkowaniu się Wolnych Badaczy Pisma Świętego władzom komunistycznym świadczy wydarzenie, do którego doszło po wprowadzeniu stanu wojennego. W październiku 1982 r. podczas spotkania przewodniczącego zrzeszenia Adama Ziemińskiego z Adamem Łopatką, kierownikiem UdsW, ten pierwszy z uznaniem odniósł się do idei Patriotycznego Ruchu Odrodzenia Narodowego[60].

Swoją liczebnością Wolni Badacze Pisma Świętego nigdy nie mogli równać się z największym wyznaniem badackim – świadkami Jehowy. Jak wynika z danych Głównego Urzędu Statystycznego, między 1948 a 1977 r. ich liczba przekraczała 3000 osób. Później zaczęła spadać, początkowo dosyć gwałtownie, bo zmniejszyła się prawie o 1000 członków (czyli o jedną trzecią), aby po okresie stanu wojennego ponownie nieco wzrosnąć – do 2500 członków[61]. Być może Wolni Badacze Pisma Świętego odczuli efekt roku 1975 i zapowiadanego wówczas Armagedonu.

Tabela 3. Liczba członków Zrzeszenia Wolnych Badaczy Pisma Świętego

Rok	Liczba
1951	3168
1956	3038[a]
1964	3372[b]
1970	3400
1975	3200
1978	2000[c]

Źródło: a – K. Urban, Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991…*, s. 37, tabela nr 9; b –* ibidem*, s. 234, tabela nr 84; c –* Wyznania religijne w Polsce 2012–2014…*, s. 133.*

[57] *Ibidem*.

[58] *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2014*, red. J. Witkowski i in., Warszawa 2014, s. 193.

[59] R. Michalak, *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych…*, s. 146.

[60] *Spotkanie min. A. Łopatki ze zwierzchnikami chrześcijańskich związków wyznaniowych*, „Słowo Powszechne", 26 X 1982.

[61] *Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2006–2008*, red. M. Chmielewski i in., Warszawa 2010, s. 70, 71.

Wykres 3. Liczba członków i duchownych Zrzeszenia Wolnych Badaczy Pisma Świętego w latach 1948–2014

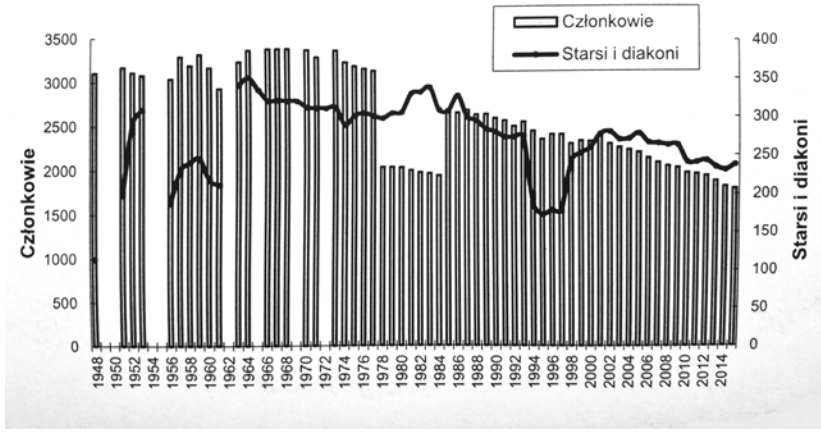

Źródło: Wyznania religijne w Polsce 2012–2014…, *s. 133.*

Mapa 2. Rozmieszczenie członków Zrzeszenia Wolnych Badaczy Pisma Świętego w Polsce. Stan na 31 grudnia 1964 r.

Źródło: K. Urban, Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991…, *s. 235, mapa nr 23.*

Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego

W 1916 r., po śmierci Charlesa T. Russella, prezesem ruchu Badaczy Pisma Świętego został uważany za założyciela świadków Jehowy Joseph F. Rutherford. Z wprowadzanymi przez niego reformami, zmierzającymi do likwidacji autonomii zborów, część badaczy nie chciała się pogodzić już na przełomie 1918 i 1919 r. Założyli oni organizację znaną dziś pod nazwą Zrzeszenie Wolnych Badaczy Pisma Świętego. Dziesięć lat później doszło do kolejnego rozłamu. W 1929 r. członkowie wierni ideom Russella odłączyli się i przyjęli nazwę Biblijne Stowarzyszenie Studentów Brzasku Tysiąclecia. Zwano ich także Stowarzyszeniem Studentów Biblii albo Stowarzyszeniem Badaczy Pisma Świętego. Pod tą ostatnią nazwą funkcjonują obecnie.

W Polsce Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego, mimo że działało już w okresie międzywojennym, zostało zarejestrowane przez UdsW, podobnie jak inne wyznania badackie, dopiero w 1960 r.

Pod względem organizacyjnym stowarzyszenie dzieli się na zbory, które są jednostkami autonomicznymi, mającymi własną osobowość prawną. Naczelną władzą wyznania jest Krajowy Zjazd Delegatów Zborowych, a zwierzchnikiem – Przewodniczący Komitetu Międzyzborowego. Władze stowarzyszenia nie mają uprawnień kierowniczych, koordynują jedynie działalność poszczególnych zborów.

Liczba Badaczy Pisma Świętego, mimo legalnej działalności, od początku lat pięćdziesiątych stale się zmniejszała. W latach 1951–1975 oscylowała w granicach od 500 do ok. 800. Obecnie wynosi zaledwie ok. 200 członków. Stowarzyszenie wydaje dwumiesięcznik „Nadzieja Królestwa" w nakładzie 180 egzemplarzy. Członkostwo wa zborze uzależnione jest od przyjęcia przez osoby dorosłe chrztu (przez zanurzenie w wodzie) w obecności świadków. Do zobowiązań wiernych należą: modlitwa indywidualna w domu, modlitwa zbiorowa w zborze, indywidualne i rodzinne studiowanie Biblii w domu oraz studium Biblii w zborze, a także udział w nabożeństwach niedzielnych. Najważniejszą uroczystością, obchodzoną raz w roku w okolicach Wielkiej Nocy (14 Nisan), jest Pamiątka Ostatniej Wieczerzy Jezusa Chrystusa oraz Jego Śmierci[62].

Tabela 4. Liczba członków Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego

Rok	Liczba
1951	733
1956	779[a]
1964	763[b]
1969	ok. 850

[62] *Ibidem*, s. 136–137.

Rok	Liczba
1975	ok. 550
1978	ok. 500[c]

Źródło: a – K. Urban, Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991…, *s. 37, tabela nr 9; b –* ibidem, *s. 238, tabela nr 86; c –* Wyznania religijne w Polsce 2012–2014…, *s. 137.*

Wykres 4. Liczba członków i duchownych Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego w latach 1951–2014

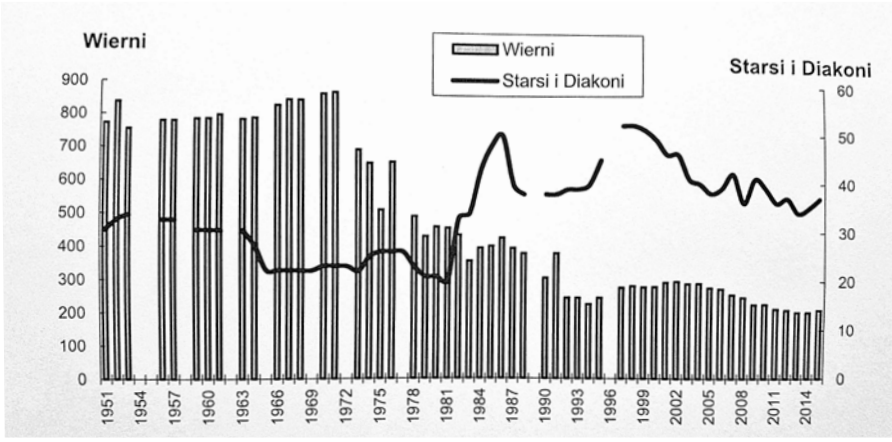

Źródło: Wyznania religijne w Polsce 2012–2014…, *s. 137.*

Mapa 3. Rozmieszczenie członków Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego w Polsce. Stan na 31 grudnia 1964 r.

Źródło: K. Urban, Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991…, *s. 239, mapa nr 25.*

Słowa kluczowe: mniejszościowe Kościoły i związki wyznaniowe, świadkowie Jehowy, zbory, okręgi, obwody, Komitet Krajowy Świadków Jehowy, delegalizacja, PRL, Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego, Wolni Badacze Pisma Świętego, Świecki Ruch Misyjny „Epifania", Urząd do spraw Wyznań, Urząd Bezpieczeństwa, Służba Bezpieczeństwa, sługa oddziału, sługa obwodu, sługa okręgu, sługa zboru, Towarzystwo Strażnica, „Na Straży", „Świt Królestwa Bożego i Wtórej Obecności Jezusa Chrystusa", „Nadzieja Królestwa"

Streszczenie

Artykuł dotyczy działań powstałego w 1950 r. Urzędu do spraw Wyznań wobec związków wyznaniowych, wywodzących się z protestanckiego ruchu Badaczy Pisma Świętego. Największy z tych związków – świadkowie Jehowy – w latach 1956–1975 działał nielegalnie. Urząd do spraw Wyznań wspomagany przez inne organy państwa komunistycznego starał się doprowadzić do rejestracji związku na warunkach odpowiadających władzy. Świadkowie Jehowy, nie godząc się na ich przyjęcie, nie poddali się kontroli ani UdsW, ani innych organów państwa, nie dali się też wykorzystać w walce z Kościołem katolickim. Byli więc nielegalnym związkiem wyznaniowym, chociaż pokrewne im wspólnoty – Badacze Pisma Świętego, Wolni Badacze Pisma Świętego i Świecki Ruch Misyjny „Epifania" – ugięły się pod żądaniami władz i otrzymały wpis do rejestru stowarzyszeń i związków religijnych.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych
Urząd do spraw Wyznań, 67/36, 69/31, 131/465, 132/243
Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku
087/146/1, 066/769
Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Poznaniu
05/22; 67/21/4; 06/158, t. 6; 61/7

Źródła drukowane, wspomnienia

Dz.U. 1949, nr 45, poz. 335.
Mały Rocznik Statystyczny Polski 2017, red. D. Rozkrut, Warszawa 2017.
M.P. 1952, nr 039, poz. 571.
Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2014, red. J. Witkowski i in., Warszawa 2014.
Rocznik Świadków Jehowy 1994, Nowy Jork 1994.

Wyznania religijne w Polsce 2012–2014, red. P. Ciecieląg, Warszawa 2016.
Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2006–2008, red. M. Chmielewski i in., Warszawa 2010.
Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2009–2011, red. P. Ciecieląg i in., Warszawa 2013.

Prasa

„Słowo Powszechne", 26 X 1982.
„Świt Królestwa Bożego i Wtórej Obecności Jezusa Chrystusa" 1961
„Teraźniejsza Prawda" 1987.

OPRACOWANIA

Glogier M.T., *Przegląd czasopism polskich mniejszości religijnych w latach 1944–1990*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej" 1993, R. 32, nr 1.
Grzesik J., *Historia Ruchu Badaczy Pisma Świętego*, t. 5: *Świecki Ruch Misyjny EPIFANIA wyznaniową osobą prawną*, Lublin 2017.
Krajcer P., *Refleksja na 50-lecie*, „Na Straży", 13 V 2008.
Michalak R., *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014.
Miłosz J., *Już nie szpiedzy, jeszcze nielegalni – świadkowie Jehowy w oczach wielkopolskiej SB w latach 1956–1970* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1956–1970*, red. K. Białecki, Poznań 2009.
Miłosz J., *Świadkowie Jehowy w Wielkopolsce w latach 1945–1956* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1945–1956*, red. K. Białecki, Poznań 2008.
Sakson A., *Kościół mazurski po II wojnie światowej*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne" 2004/2005, t. 6/7.
Sprawozdanie, „Na Straży", 1 V 1960.
Szatyńska A., *Redaktor Henryk Grudzień*, „Na Straży", 13 V 2008.
Świadkowie Jehowy. Głosiciele Królestwa Bożego, Nadarzyn 1995.
Świderek E., *Historia zboru w Niepołomicach*, „Na Straży", 12 VII 2009.
Świderek E., *Wspomnienie o bracie Józefie Lewandowskim*, „Na Straży", 8 VI 1999.
Urban K., *Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991 (zarys statystyczny)*, Kraków 1994.
Urban K., *Świadkowie Jehowy w Polsce w latach 1950–1963. Przyczynek do likwidacyjnej tendencji w polityce wyznaniowej państwa* [w:] *Przestrzeń polityki i spraw wyznaniowych. Szkice dedykowane Profesorowi Januszowi Osuchowskiemu z okazji 75-lecia urodzin*, red. B. Górowska, Warszawa 2004.

MATERIAŁY INTERNETOWE

Dane osoby z katalogu kierowniczych stanowisk partyjnych i państwowych PRL, https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/19543?katalog=4, dostęp 27 VIII 2020 r.

Kościoły i związki wyznaniowe wpisane do rejestru kościołów i innych związków wyznaniowych, https://www.gov.pl/web/mswia/rejestr-kosciolow-i-innych-zwiazkow-wyznaniowych, dostęp 26 VIII 2020 r.

Jan Miłosz (ur. 1961) – doktor habilitowany nauk humanistycznych, profesor Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, absolwent Instytutu Historii UAM w Poznaniu, w latach 1987–1995 pracownik Archiwum Państwowego w Poznaniu, a w latach 2003–2008 pracownik Oddziałowego Biura Edukacji Publicznej IPN w Poznaniu. Od roku 2008 pracuje naukowo w Zakładzie Historii Gospodarczej Instytutu Historii i Wydziału Historii UAM w Poznaniu, na stanowisku adiunkta, a obecnie profesora uczelni. Zainteresowania naukowe – samorząd i jego gospodarka w okresie PRL, gospodarka planowa w PRL, związki wyznaniowe w Polsce w latach komunizmu.

VARIA

Maciej Strutyński
Badacz niezależny
ORCID: 0000-0002-7211-4803

Wizja zmian w Kościele katolickim w okresie Soboru Watykańskiego II w twórczości wybranych publicystów (Jan Wierusz-Kowalski, Stanisław Markiewicz, Zbigniew Czajkowski)

Zapowiedź zwołania Soboru Watykańskiego II wywołała poruszenie zarówno w Kościele katolickim, jak i w świecie świeckiej polityki. Bardzo szybko zaczęły pojawiać się analizy, w których starano się odgadnąć tematykę i kierunek obrad soborowych. Z jednej strony były to materiały niejawne przygotowywane przez służby wywiadowcze państw socjalistycznych (choć nie tylko), a z drugiej artykuły i książki autorów specjalizujących się w tematyce kościelnej. Publicyści podejmujący to zagadnienie oceniali je z różnych punktów widzenia. Dla części z nich ważna była perspektywa religijna, pozostali kładli większy nacisk na postrzeganie soboru w kategoriach wydarzenia politycznego.

W niniejszym artykule uwaga zostanie skierowana na publikacje dotyczące Soboru Watykańskiego II (przebiegu obrad, ich tematyki, ocen efektów) autorstwa wpływowych w owym czasie publicystów związanych z kręgami partyjno-państwowymi. Ich działalność była inspirowana przez władze PRL w celu przedstawienia szerokim kręgom społecznym partyjnego spojrzenia na Kościół doby soboru. Można także stwierdzić, że przez te publikacje władza starała się kształtować społeczny odbiór Soboru Watykańskiego II w kontrze do obrazu propagowanego przez periodyki katolickie.

W tekście skupiono się jedynie na tych publikacjach, które ukazały się w okresie „soborowym", tzn. tuż przed jego rozpoczęciem i w trakcie obrad. Pominięte zostały książki poświęcone Soborowi Watykańskiemu II powstałe kilka lat po jego zakończeniu. Celem takiego ujęcia problemu jest pokazanie pojawiających się niejako „na żywo" relacji soborowych. Książki, zwłaszcza Jana Wierusza-Kowalskiego, ukazywały się na bieżąco, komentując przebieg obrad oraz starając się prognozować przyszłe wydarzenia. To wycinkowe potraktowanie tematu jest jedynie przyczynkiem do całościowego opracowania zagadnienia publicystyki poświęconej Soborowi Watykańskiemu II w okresie PRL. Jak zauważył Wojciech Kucharski w artykule

wprowadzającym zamieszczonym w publikacji *Sobór oczami polskich komunistów. Sobór Watykański II w świetle dokumentów MSW i MSZ*: „Stosunek władz komunistycznych do Soboru Watykańskiego II nie był dotąd przedmiotem szerszej analizy, choć z doniosłości tego wydarzenia w Polsce zdawano sobie sprawę już w latach sześćdziesiątych minionego wieku. Świadczą o tym niezliczone artykuły w prasie katolickiej i quasi-katolickiej oraz publikacje głównych korespondentów i komentatorów soborowych, np. Jerzego Turowicza, Ignacego Krasickiego, Zbigniewa Czajkowskiego, Kazimierza Morawskiego, Stanisława Markiewicza i innych, oraz pisane na zamówienie Urzędu do spraw Wyznań i drukowane w wysokich nakładach książki Jana Wierusza-Kowalskiego, który publikował także pod pseudonimem Jan Wnuk”[1].

Warto podkreślić, że w analizowanych publikacjach dwa spojrzenia na sobór – teologiczno-kościelne oraz polityczne – splatają się ze sobą.

Niniejszy artykuł ma na celu wzbogacenie dotychczasowych badań historycznych analizą religioznawczą przez zwrócenie baczniejszej uwagi na sferę przemian w Kościele katolickim zachodzących po II wojnie światowej i jej źródła. Tak jak już wspomniano, służby wywiadowcze państw socjalistycznych były bardzo zainteresowane zwołanym przez papieża Jana XXIII soborem. W chwili jego ogłoszenia przygotowano wytyczne dla pracowników wywiadu. Określały one główne tematy interesujące socjalistyczne władze Polski i innych państw bloku wschodniego. Znajdowały także odzwierciedlenie w pracach publicystów ze środowiska bliskiego władzy, piszących o sprawach kościelnych. Można się tu domyślać pewnej działalności inspiracyjnej.

Równocześnie ogłoszenie, że zwołany przez papieża Jana XXIII sobór nie będzie kontynuacją przerwanego Soboru Watykańskiego I, spowodowało otwarcie „giełdy” tematów, jakie zdecydują się podjąć ojcowie soborowi. Wcześniejsze stosunkowo życzliwe przyjęcie w obozie socjalistycznym wyboru Angela Roncallego na papieża rodziło pewne nadzieje, że Kościół może być zainteresowany rezygnacją z wrogości wobec ZSRR i państw satelickich[2]. W notatce sporządzonej 7 lutego 1959 r. ambasador Jan Druto nakreślał prawdopodobną tematykę nowego soboru: „Reasumując, można stwierdzić z pewnym prawdopodobieństwem, że zainteresowania przyszłego soboru będą koncentrowały się głównie:

---

[1] W. Kucharski, *Sobór Watykański II oczami polskich dyplomatów* [w:] *Sobór oczami polskich komunistów. Sobór Watykański II w świetle dokumentów MSW i MSZ*, wstęp, wybór i oprac. W. Kucharski, D. Misiejuk, Warszawa 2017, s. 16. Działalność Jana Wierusza-Kowalskiego została przedstawiona w: M. Komaniecka-Łyp, *Działalność Jana Wierusza Kowalskiego, czyli Jana Wnuka, jako pracownika Urzędu do spraw Wyznań* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020, s. 427–451.

[2] Wojciech Kucharski zauważył, że „Wybór Angela Roncallego, później Jana XXIII, oceniono bardzo pozytywnie, podkreślając, że reprezentuje on to, co się we Włoszech określa mianem »otwarcia na lewo«” (*idem*, *Sobór Watykański…*, s. 17).

1) na zagadnieniu ustosunkowania się Kościoła do zaszłych w świecie w ciągu ostatniego stulecia bardzo poważnych zmian i zachodzących ciągle procesów społecznych, politycznych, gospodarczych; na sposobach wzmożenia skuteczności działania Kościoła, wzmocnienia jego struktury, dyscypliny, odporności na »szkodliwe doktryny«,
2) na zagadnieniu ewentualnego zjednoczenia kościołów chrześcijańskich. Zastrzec należy, że zagadnienie to może stanąć pod warunkiem, że się je przygotuje w sposób zapewniający więcej niż 50 proc. szans powodzenia"[3].

O ile pierwszy punkt był niezwykle ogólny i można powiedzieć, że pasowałby do opisu każdego soboru, o tyle kolejny zwracał uwagę na to, na co liczono w bloku wschodnim. Zagadnienie zmiany stosunku do innych wyznań chrześcijańskich (w tym prawosławia) było łączone z kwestią relacji do ZSRR.

Władysław Bułhak, komentując dokument określający zadania wywiadu MSW w czasie soboru, podkreślił, że na czoło wysuwała się w nim tematyka ekumeniczna. Zauważył również, że: „Dotyczyły jej aż dwa rozbudowane punkty tego dokumentu. Pierwszy z nich traktował o relacji Kościoła katolickiego z innymi wyznaniami, na czele oczywiście z prawosławiem […]"[4]. Istotnie, śledząc zapisy wspomnianego dokumentu, można zauważyć, jakie kwestie najbardziej interesowały polski wywiad, a tym samym władze PRL. Również publikacje polskich publicystów poruszały się tym tropem.

Warto przytoczyć najistotniejsze punkty (wszystkich było dziewięć rozbudowanych o liczne podpunkty) dokumentu z 11 września 1962 r., który został przygotowany dla rezydentury MSW w związku z Soborem Watykańskim II. Pierwszy z punktów dotyczył kwestii jedności Kościołów chrześcijańskich, podpunkt odnosił się do Kościoła prawosławnego, a kolejny do wyznań protestanckich[5]. Znamienne jest, ile uwagi problemowi jedności chrześcijaństwa poświęcała władza ludowa. Nie stały za tym oczywiście względy teologiczne czy eklezjalne. Rząd PRL (a przede wszystkim ZSRR) patrzył na to z punktu widzenia politycznego. Zmiana stosunku Kościoła rzymskokatolickiego do innych wyznań chrześcijańskich mogła oznaczać również możliwość zmian w innych sferach życia Kościoła. Na pierwszy plan wysuwa się kwestia prawosławia obecnego w ZSRR. Władze sowieckie traktowały religię całkowicie utylitarnie, uznając ją za jeden ze środków w rywalizacji ze światem zachodnim. Wojciech Kucharski zauważył, że: „rosyjski Kościół Prawosławny odgrywał istotną rolę w radzieckiej polityce zagranicznej. Przede wszystkim miał przywrócić pozytywny obraz ZSRR jako państwa z pełną swobodą religijną. Wspierał także radziecką politykę imperialną, realizowaną pod

[3] *Ibidem*, s. 65.
[4] W. Bułhak, *Wywiad PRL a Watykan 1962–1978*, Warszawa 2019, s. 64.
[5] *Wykaz zagadnień i zadań dla rezydentury wywiadu MSW PRL w Rzymie na okres Soboru Watykańskiego II* [w:] *Sobór oczami…*, s. 127.

pozorem walki o pokój. Zręczne angażowanie instytucji kościelnych i hierarchii Cerkwi prawosławnej przez władze ZSRR w polityce międzynarodowej doskonale widać na przykładzie działalności Światowej Rady Pokoju, Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej i Światowej Rady Kościołów"[6].

Z punktem pierwszym wspomnianego wykazu był powiązany drugi; zalecano w nim sprawdzenie, którzy przedstawiciele innych Kościołów byli obecni na soborze. W następnym poruszono kwestie reformy Kurii Rzymskiej (m.in. jej umiędzynarodowienie). Punkt czwarty dotyczył stosunku Kościoła do komunizmu, m.in. władze interesowała linia soboru w kwestii współistnienia i podejścia do krajów komunistycznych[7]. W następnym punkcie podnoszono kwiestię problematyki polskiej, w tym ocenę pozycji Kościoła w Polsce oraz „»linii« kard. Wyszyńskiego przez różne ugrupowania watykańskie"[8]. Warto zauważyć, że publicystyka autorów z kręgów partyjnych bardzo wiele uwagi poświęcała kard. Stefanowi Wyszyńskiemu. Jest to widoczne u Jana Wnuka, Ignacego Krasickiego i innych. Nie należy się także dziwić, że fragmenty tekstów o kard. Wyszyńskim miały za zadanie przedstawić go w niekorzystnym świetle. Zasadniczo tę uwagę można odnieść również do innych członków polskiego episkopatu, choć to prymas był poddawany największej krytyce. Szósty punkt poświęcono działalności laikatu, a siódmy – stosunkowi Watykanu do państw azjatyckich i afrykańskich. Bardziej szczegółowo potraktowano działania Kościoła niemieckiego (RFN). W centrum zainteresowania znalazły się prace kleru niemieckiego w komisjach soborowych oraz podejście do spraw polskich (m.in. Ziem Zachodnich). Problematyka „niemiecka" była także mocno akcentowana przez publicystów rządowych. Oprócz kwestii związanej z powołaniem stałej administracji kościelnej dużo miejsca poświęcono problemowi, który się pojawił pod koniec obrad soboru, a mianowicie listowi biskupów polskich do biskupów niemieckich. Ostatni punkt wykazu miał charakter ogólny i dotyczył stosunku papieża do zasadniczych problemów[9].

W kontekście publicystyki poświęconej soborowi przytoczenie wykazu przeznaczonego dla wywiadu wydaje się o tyle istotne, że pokazuje możliwą inspirację. Nie można zapomnieć, że niektórzy dziennikarze obecni na soborze byli również jego zarejestrowanymi współpracownikami[10].

---

[6] W. Kucharski, *Komuniści i Watykan. Polityka komunistycznej Polski wobec Stolicy Apostolskiej 1945–1974*, Warszawa 2019, s. 223.

[7] *Wykaz zagadnień i zadań dla rezydentury…*, s. 127.

[8] *Ibidem*.

[9] *Ibidem*, s. 128.

[10] Jan Wierusz-Kowalski od 1953 r. był agentem pracującym na rzecz Departamentu V Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Współpraca trwała do 1979 r. Wskutek zniszczenia teczki brak dokładniejszych danych (M. Komaniecka-Łyp, *Działalność…*, s. 428). Ignacy Krasicki kontakt z wywiadem nawiązał w 1958 r. (zob. W. Bułhak, *Wywiad PRL…*, s. 374–436). Współpracownikiem

W okresie soborowym wśród wspomnianych na początku artykułu autorów zdecydowanie na pierwsze miejsce wysuwa się Jan Wierusz-Kowalski, używający także pseudonimu Jan Wnuk. Jego książki poświęcone soborowi ukazywały się w trakcie obrad[11]. Zamieszczał w nich bieżące refleksje i oceny prac soboru, starcia frakcji soborowych, trendy teologiczne i postawy uczestników, zwłaszcza członków polskiego episkopatu. Trzeba zauważyć, że jego publicystyka cechowała się dużą dozą wnikliwości. Jako były duchowny Kościoła katolickiego przygotowywał analityczne syntezy o sytuacji Kościoła. Warto podkreślić, że część reform, które zapoczątkował sobór, była bliska jego wcześniejszej działalności[12]. Stąd mógł on patrzeć na sobór także jako na rzeczywiście przełomowe wydarzenie w dziejach Kościoła rzymskokatolickiego.

Wierusz-Kowalski w swoich książkach przedstawiał kolejne fazy Soboru Watykańskiego II, opatrując je komentarzem, w którym uwidaczniał swój punkt widzenia, pokazywał pożądany kierunek, w jakim powinien iść Kościół. Pierwsza książka z serii „soborowych" została opublikowana w 1962 r. przez wydawnictwo Książka i Wiedza, a kolejne ukazywały się w wydawnictwie Czytelnik.

W książce *Sobór Powszechny Jana XXIII* Wierusz-Kowalski prezentował sobór jako wydarzenie przede wszystkim polityczne. Należy zresztą zauważyć, że pisząc o Kościele, często używał wartościujących sformułowań i określał go jako „reakcyjny"[13] czy „paternalistyczny"[14]. Zaznaczył jednak, że w Kościele po II wojnie światowej pojawiły się środowiska chcące zerwać z dotychczasowym modelem funkcjonowania. Stwierdził, że: „Zmiana w układzie sił politycznych po drugiej wojnie światowej – rozkwit ZSRR oraz powstanie i szybki rozwój państw demokracji ludowej, niesłychany i dla kół Watykanu zaskakujący rozwój sił postępowych, znajdujący odzwierciedlenie w radykalizowaniu się nie tylko katolickich mas ludowych, ale i wielu działaczy katolickich – wszystko to zahamowało poważnie zapędy ekstremistyczne czołowych polityków. Wśród części hierarchii kościelnej zaczęły się budzić poważne wątpliwości co do słuszności linii politycznej Watykanu"[15].

---

wywiadu był także Zbigniew Czajkowski (zob. *Sobór oczami…*, s. 46; W. Bułhak, *Wywiad PRL…*, s. 90–91).

11 J. Wierusz-Kowalski, *Sobór Powszechny Jana XXIII*, Warszawa 1962; J. Wnuk, *Quo vadis, Ecclesia?*, Warszawa 1963; *idem*, *Vaticanum II: Episkopat Polski na Soborze Watykańskim*, Warszawa 1964; *idem*, *W fazie decyzji i rozstrzygnięć. III sesja Vaticanum II*, Warszawa 1965; *idem*, *Finale soboru i Episkopat Polski*, Warszawa 1966.

12 Interesował się przede wszystkim odnową liturgiczną. Jan Wierusz-Kowalski uczęszczał do seminarium benedyktyńskiego St. André w Belgii, które od początku XX w. było centrum ruchu odnowy liturgicznej („Christianitas" 2009, nr 41–42, numer specjalny „Historia mszy. Przewodnik po dziejach liturgii rzymskiej", s. 103–105, 116).

13 J. Wierusz-Kowalski, *Sobór Powszechny…*, s. 5.

14 *Ibidem*, s. 8.

15 *Ibidem*, s. 5.

W powyższym cytacie widać spojrzenie na Kościół jako na instytucję polityczną[16]. Nie oznacza to, że Wierusz-Kowalski pomijał w swoich rozważaniach kwestie istnienia w Kościele nurtów teologicznych i odmiennych wizji obecności Kościoła w świecie – zasadniczo były one określane mianem „postępowych" bądź „reakcyjnych". Sam opowiadał się za nurtem postępowym.

Warto podkreślić dobre rozeznanie Wierusza-Kowalskiego w myśli ówczesnych teologów. Precyzyjnie referował on, z przyczyn oczywistych, problemy teologiczne w Kościele w drugiej połowie XX w. Wyraźnie o tym pisał w kontekście ogłaszania nowych dogmatów (ostatni został ogłoszony na kilkanaście lat przed rozpoczęciem Soboru Watykańskiego II, w 1950 r. – dogmat o Wniebowzięciu Najświętszej Maryi Panny). Zauważał, że: „powszechnie mówi się o kryzysie tomizmu i neotomizmu, którym jeszcze niespełna pół wieku temu Kościół przyznawał pierwszorzędną rangę. Alumni seminariów wykuwają jeszcze na pamięć te scholastyczne formułki, zdają sobie jednak przy tym sprawę, że język podręczników dogmatycznych jest językiem o dobrych kilka wieków opóźnionym w stosunku do obecnego rozwoju ludzkości". Równocześnie zaznaczał, że: „przekucie formułek dogmatycznych na język dzisiejszy to rzecz niesłychanie delikatna. Nowoczesne i – trzeba przyznać – odważne próby syntez w rodzaju tych, które znajdujemy w dziełach o. Teilharda de Chardin, są zbyt szokujące dla »pobożnych uszu wierzących«, aby Kościół zdecydował się wkroczyć na tę drogę"[17].

Filozofia św. Tomasza z Akwinu była uznawana za najlepszą podbudowę teologii katolickiej. Papież Leon XIII w encyklice *Aeterni patris* podkreślił wagę filozofii Akwinaty dla Kościoła. Encyklika ta była wielką pochwałą myśli Tomaszowej[18]. Przywołana postać Pierre'a Teilharda de Chardin budziła w Kościele wiele kontrowersji, choć niektórzy uważali ją za odpowiednią na nowe czasy. Święte Oficjum postrzegało jego prace jako nieortodoksyjne. Współczesny badacz myśli Teilharda de Chardin Marcin Karas uznaje, że niektóre poglądy tego myśliciela zostały przejęte przez sobór[19].

---

[16] Dobitnie o tym świadczy cytat: „II Powszechny Sobór Watykański, tak jak i poprzednie, będzie przede wszystkim religijną manifestacją o charakterze politycznym" (*ibidem*, s. 30).

[17] *Ibidem*, s. 100.

[18] „Zebrał on, jak rozproszone części jakiegoś ciała, teorie Ojców Kościoła w jedną całość, usystematyzował w godnym podziwu porządku i tak znakomicie dopracował, że zdobył tym sobie, zasłużenie i sprawiedliwie mu przysługujące, miano znakomitego obrońcy i ozdoby Kościoła Katolickiego" (Leon XIII, *Aeterni patris*, https://teologiapolityczna.pl/tekst-encykliki-aeterni-patris, dostęp 20 II 2021 r.).

[19] Marcin Karas stwierdził, że: „Wyrazem uznania ze strony ojców soborowych dla myśli społecznej zainspirowanej przez ewolucjonizm Teilharda de Chardina było sformułowanie użyte na kartach Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym (Gaudium et spes), że: »Kościół uznaje ponadto wszystko to, co jest dobre w dzisiejszym dynamizmie społecznym: przede wszystkim ewolucję ku jedności oraz proces zdrowej socjalizacji i stowarzyszania się obywatelskiego i gospodarczego«" (M. Karas, *Ciągłość i zmiana w Kościele rzymskokatolickim od połowy XIX do końca XX wieku*,

Wierusz-Kowalski poglądy Teilharda de Chardin uważał za swoistą nadzieję dla teologii katolickiej i jej odnowienia. Podobnie z aprobatą wypowiadał się o innym teologu Hansie Küngu. Streścił jego poglądy, pisząc, że: „Autor proponuje następnie szereg zasadniczych reform, jak przywrócenie właściwej rangi episkopatowi, decentralizację Kościoła […], zmianę w liturgii, ulgę w celibacie duchownych, reformę prawa małżeńskiego […]. Wysuwa też sugestię, by na soborze papież i biskupi uderzyli się w piersi, wyznali swoją winę, wzięli na siebie odpowiedzialność za rozłam w chrześcijaństwie i odprawili uroczyste nabożeństwo pokutne”[20].

Küng niewątpliwie proponował daleko idące reformy Kościoła[21]. Również po soborze koncepcje zmian, które wysuwał szwajcarski teolog, nie spotkały się z akceptacją hierarchii Kościoła. Wydana w 1970 r. książka poświęcona dogmatowi o nieomylności papieża (*Unfehlbar? Eine Anfrage,* polskie wydanie *Nieomylny?*, Kraków 1995) była powodem do nałożenia na niego kar kościelnych[22].

Janowi Wieruszowi-Kowalskiemu zdecydowanie była bliska wizja Kościoła prezentowana m.in. przez powyżej wymienionych teologów. Nie można zapomnieć, że w swoich oficjalnych publikacjach rządowa propaganda w PRL, i nie tylko, życzliwie ustosunkowywała się do wszelkich koncepcji, które postulowały zmiany w Kościele, w tym otwarcie na dialog z państwami komunistycznymi.

Stanisław Markiewicz w wydanej tuż po soborze książce wyraził przekonanie, że Hans Küng zbyt optymistycznie go ocenił, uznając, iż „Sobór w Trydencie dał czterem stuleciom swoją nazwę: epoka potrydencka. Ta epoka – epoka kontrreformacji, defensywy, polemiki, podboju innych religii – od daty Vaticanum II należy definitywnie do

---

Sandomierz 2008, s. 99). O myśli Teilharda de Chardin zob. J. Kulisz, *Dziedzińce poszukujących. Postęp w rozumieniu Teilharda de Chardin*, „Studia Aloisiana” 2014, R. 5, nr 3, s. 39–59; G. Pacewicz, *Wszystkiego próbować: etyka dynamiczna Pierre'a Teilharda de Chardin = To Try Everything: The Dynamic Ethics of Pierre Teilhard de Chardin*, „Humanistyka i Przyrodoznawstwo” 2000, nr 6, s. 47–59; M. Karas, *Przyszłość ludzkości w filozofii Teilharda de Chardin*, „Kwartalnik Filozoficzny” 2011, t. 39, z. 1, s. 51–82; D. Rogacz, *Osoba i wolność w myśli Pierre'a Teilharda de Chardina*, „Osoba i Wola” 2013, t. 10, s. 149–160.

[20] J. Wierusz-Kowalski, *Sobór Powszechny…*, s. 76. Zbigniew Czajkowski także podkreślał znaczenie Teilharda de Chardin. Zauważył, że jego poglądy zostały afirmatywnie przedstawione na soborze przez kilku biskupów: abp. Héldera Câmary, bp. Otto Spülbecka i bp. Denisa Hurleya. Czajkowski zwrócił też uwagę, że polski „Biuletyn Prasowy” pominął część wystąpienia bp. Spülbecka poświęconą temu filozofowi. Tłumaczył to niechęcią duchownych włoskich, na których relacjach opierali się Polacy. Zresztą sam także zaznaczył, że dla części duchownych Kościoła tezy Teilharda de Chardin są bliskie herezji (Z. Czajkowski, *Na Soborze i poza Soborem*, Warszawa 1965, s. 317–322).

[21] W czasie trwania soboru Społeczny Instytut Wydawniczy Znak opublikował książkę Hansa Künga, *Sobór i zjednoczenie* (Kraków 1964).

[22] O Küngu zob. D. Wąsek, *Odnowa Kościoła w ujęciu Hansa Künga*, „Roczniki Teologii Fundamentalnej i Religiologii” 2013, nr 5(60), s. 215–228; P. Filipkiewicz, *Problematyka odnowy Kościoła w świetle teologicznej ewolucji poglądów Hansa Künga – wybrane aspekty*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 2013, nr 12, s. 107–128.

przeszłości pomimo wszelkich istniejących jeszcze oporów"[23]. Według Markiewicza zmiany w Kościele były zbyt wolne i mało pogłębione. Przychylał się on do zdania Yves'a Congara, który uważał, iż: „istnieje obawa, że aggiornamento może pozostać na płaszczyźnie pragmatycznej, nie doszedłszy do poziomu, gdzie by identyfikowało się ze źródłami"[24].

W interpretacji Markiewicza myśl Congara opowiadała się za odrzuceniem tradycji jako źródła objawienia, co umożliwiłoby porozumienie z Kościołami protestanckimi. Byłby to znaczący krok w kierunku ekumenizmu. Tymczasem, jak zauważał Markiewicz: „Nie ma więc racji ks. Hans Küng, kiedy twierdzi, że w rezultacie obrad soborowych odrzucony został pogląd, że tzw. »prawda objawiona« tkwi po części w Biblii, a po części w tradycji i że Pismo święte uzyskało dominację. Takie było życzenie reformistów. Nie zostało ono jednak spełnione"[25]. Powyższa opinia nie dziwi, zważywszy na fakt, jak dużą wagę do kwestii ekumenicznej przywiązywały państwa bloku wschodniego. Wydaje się, że miał to być jeden z głównych mierników otwarcia Kościoła katolickiego na świat.

Jan Wierusz-Kowalski w swojej pierwszej „soborowej" publikacji konstatował: „Już dziś można jednak przewidzieć, że program soboru nie będzie taki, jakiego życzyłyby sobie koła »reformistów« […]. Program proponowany przez »reformistów«, nawet umiarkowanych, był obszerny. Jan XXIII stanął wobec dylematu: albo odłożyć sobór na kilka, a może kilkanaście lat, albo zwołać go w krótszym czasie, zawężając jego problematykę. Wybrał to drugie, usiłując jednocześnie nadać imprezie soborowej jak największy rozgłos o wydźwięku politycznym"[26].

Przedstawianie soboru jako wydarzenia wyłącznie politycznego wynikało z chęci dezawuowania jego religijnego charakteru. Na Kościół katolicki patrzono w bloku wschodnim jak na jeden z elementów świata kapitalistycznego. I takie przekonanie chciał Wierusz-Kowalski zaszczepić odbiorcom. Oczywiście nie oznaczało to całkowitego pomijania treści teologicznych. Kowalski opisywał je i interpretował jako „postępowe" bądź „zachowawcze". Istotny był ich wpływ na zmianę postawy Kościoła[27].

W kolejnych książkach Wierusz-Kowalski opisywał propozycje schematów soborowych przygotowanych przez komisje. Wskazywał na charakter tych propozycji w kontekście ich „postępowości". Duże nadzieje pokładał w osobie papieża Jana XXIII, którego zaliczał do reformatorów. Co ciekawe, w książce *Sobór Powszechny Jana XXIII* był dość zdystansowany do jego postaci. W kolejnych publikacjach podkreślał wyjątkowość następcy Piusa XII. Świadczą o tym choćby takie słowa: „ogromnie

[23] S. Markiewicz, *Sobór nie spełnionych nadziei*, Warszawa 1966, s. 45.
[24] *Ibidem*, s. 48.
[25] *Ibidem*, s. 8.
[26] J. Wierusz-Kowalski, *Sobór Powszechny…*, s. 130.
[27] *Ibidem*.

charakterystyczna jest postawa papieża Jana XXIII w czasie trwania I sesji. Jak troskliwy i kochający ojciec czuwa on nad swym umiłowanym soborowym dziecięciem"[28].

Równie pozytywnie o Janie XXIII wyrażał się Stanisław Markiewicz, stwierdzając, że: „Jan XXIII chciał zerwać z tradycyjną polityką potępień, wrogość Kościoła do wyznawców innych światopoglądów pragnął zastąpić zgodnym współdziałaniem, a postawę nieprzejednaną – kompromisem i ugodą"[29].

Jan XXIII w propagandzie PRL był prezentowany jako papież zrywający z dotychczasowym modelem papiestwa. Przedstawiano go, o czym będzie jeszcze mowa, jako gotowego do kompromisu i nawiązania stosunków z państwami socjalistycznymi. Wojciech Kucharski przytoczył znamienne słowa Stanisława Kłosa, attaché Ambasady PRL w Rzymie i pracownika wywiadu, który stwierdził, że: „Bardzo charakterystyczna zmiana nastąpiła również w okresie pontyfikatu Jana XXIII do komunizmu jako takiego. Dawniej była walką, dziś jest dyskusją"[30].

Papież uchodził za inspiratora zmian w Kościele i jako taki był pozytywnie oceniany przez komunistyczną propagandę. Jego następca, Paweł VI, za którego pontyfikatu sobór był kontynuowany, nie cieszył się takim uznaniem. Pewnym dowodem na to jest – poza innymi powodami – brak zgody na zaproszenie Pawła VI do Polski w roku milenijnym[31].

Jan Wierusz-Kowalski (Jan Wnuk) w książce *Quo vadis, Ecclesia?* skupiał się na kilku kwestiach: liturgii, ekumenizmie i wizji funkcjonowania Kościoła w obecnych czasach. Charakterystyczne dla niego było związanie kwestii liturgicznej ze światopoglądem socjalistycznym i komunistycznym. Nieprzypadkowo przytoczył słowa o. Hermanna Schmidta SJ, który podkreślał, że liturgii nie można odrywać od współczesnej cywilizacji i porządku społecznego. Wnuk zacytował o. Schmidta, który stwierdził, że: „Głównym powodem braku liturgii we współczesnym życiu chrześcijan jest wybujały indywidualizm odziedziczony wraz z kulturą minionych stuleci. […] Dzisiejsze czasy wymagają wymazania szkodliwych następstw tego indywidualizmu.

---

[28] J. Wnuk, *Quo vadis…*, s. 55. W publikacjach Wierusza-Kowalskiego możemy znaleźć więcej tego typu ocen papieża. W książce z 1965 r. czytamy: „Przebija przez nią żal najświatlejszych umysłów współczesnego Kościoła, które chciałyby widzieć w pełni urzeczywistnione dzieło reformy kościelnej, zrodzone z wizjonerskiego natchnienia papieża Jana XXIII" (J. Wnuk, *W fazie decyzji i rozstrzygnięć…*, s. 43).

[29] S. Markiewicz, *Sobór nie spełnionych…*, s. 7.

[30] W. Kucharski, *Komuniści i Watykan…*, s. 205. Więcej o stosunku PRL do Jana XXIII zob. *ibidem*, s. 205–241.

[31] Główną przyczyną braku zgody na przyjazd papieża była kwestia listu biskupów polskich do biskupów niemieckich (W. Kucharski, *Wielki nieobecny. Kwestia udziału papieża Pawła VI w obchodach milenijnych w Polsce* [w:] *Pół wieku milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966/1967)*, red. B. Noszczak, Warszawa 2017, s. 391–411; B. Noszczak, *Anty-milenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966/1967*), Warszawa 2020, s. 243–263).

Poza Kościołem socjalizm i komunizm (już same nazwy wskazują na opozycję do wybujałego indywidualizmu) podjęły dzieło budowy świata w oparciu o szczęście i dobro społeczne"[32].

Autor ten sam był zainteresowany odnową liturgii zapewne praktycznie od początku swojej formacji kapłańskiej. Publikował prace (artykuły i książki) poruszające kwestie związane z kultem, gdyż ta tematyka była mu bliska[33]. Można stwierdzić, że opowiadał się za daleko posuniętymi zmianami w Kościele. W jego wypowiedziach widoczna jest krytyka tzw. katolicyzmu ludowego, dewocyjnego. Wiązał to równocześnie z krytyką polskiego episkopatu, który postrzegał jako zachowawczy. Był to także punkt wspólny z innymi publicystami tego okresu.

Wierusz-Kowalski zauważył m.in. wrogi stosunek kard. Wyszyńskiego do koncepcji wprowadzenia języków narodowych do liturgii: „Pamiętamy, jak po I sesji ks. kardynał Wyszyński i niektórzy inni polscy ojcowie Soboru wyrażali swoje niezadowolenie z powodu głosów domagających się wprowadzenia w szerszym zakresie do liturgii kościelnej języka narodowego […]. [N]asz Episkopat wykazał pod tym względem dużą wstrzemięźliwość, stwierdzając, że »wszystko już zrobiono« i układając […] »nowy polski Rytuał«, wprowadzający tylko w bardzo skąpym zakresie elementy narodowe"[34].

Kardynał Wyszyński w istocie odnosił się z pewną rezerwą do zmian soborowych, gdyż obawiał się o stan Kościoła w Polsce. Uważał, że zbyt szybkie wprowadzenie reform może osłabić Kościół, który był już zagrożony przez władze komunistyczne[35].

Warto skupić się na kwestii krytyki polskiego episkopatu. Autorzy piszący o soborze, ostro krytykując polskich biskupów, zwracali równocześnie uwagę na niezrozumienie przez nich idei zmian głoszonych podczas obrad. Wskazywali, że polscy biskupi nie potrafili wpisać się w nurty współczesnej teologii. Wierusz-Kowalski nisko oceniał wkład polskiej delegacji w prace soboru. Według niego Kościół w Polsce pod przewodnictwem kard. Wyszyńskiego nie był do niego dobrze przygotowany. Zauważył też, że polski episkopat dopiero pod koniec 1961 r. rozesłał ankiety do duchownych, prosząc o refleksje na temat zbliżającego się soboru. Skonstatował to następująco: „Wygląda na

[32] J. Wnuk, *Quo vadis…*, s. 28.

[33] Publikował m.in. w „Ruchu Biblijnym i Liturgicznym". Jest ponadto autorem książek *Liturgika* (Warszawa 1955) i *Język a kult. Funkcja i struktura języka sakralnego* (Warszawa 1973).

[34] J. Wnuk, *Vaticanum II…*, s. 62.

[35] Michał Białkowski zauważył, że: „prymas Wyszyński miał pełną świadomość doniosłości całego cyklu wydarzeń, które składają się na Sobór Watykański Drugi, aczkolwiek zawsze miał świadomość pewnej wyjątkowości, odmienności, specyfiki Kościoła w Polsce. W związku z tym w sposób inny niż episkopaty państw Europy Zachodniej widział proces wprowadzania reform Soboru, dlatego tak odmiennie przebiegała recepcja Soboru Watykańskiego Drugiego – inaczej to wyglądało we Francji, w RFN, w Belgii czy w Holandii" (*Vaticanum Secundum a działalność prymasa Wyszyńskiego – rozmowa z Michałem Białkowskim*, https://teologiapolityczna.pl/vaticanum-secundum-a-dzialalnosc-prymasa-wyszynskiego-rozmowa-z-dr-michalem-bialkowskim-tpct-8-, dostęp 20 II 2021 r.).

to, że pokłosie ankietowe będzie raczej nikłe – nie dlatego, iżby duchowni czy świeccy, zdający sobie sprawę z konieczności reform w metodach i polityce Kościoła, nie chcieli tego jasno powiedzieć, ale dlatego, że sam Episkopat, obawiając się innowacji, nie stwarza odpowiedniego klimatu do szczerej na te tematy dyskusji"[36].

Inni autorzy także wskazywali, że polski episkopat jest głównie zajęty walką z władzą komunistyczną i zapomina o swoim zasadniczym polu działania. Przekonywali, że kard. Wyszyński to przede wszystkim polityk wrogi socjalistycznej Polsce. Widać wyraźnie, że także za pośrednictwem takich popularnych, publicystycznych książek, mających w założeniu trafić do licznego grona odbiorców, szerzono treści propagandowe przeciwko prymasowi Polski.

Według Wierusza-Kowalskiego słabość polskiego Kościoła wyrażała się w braku otwarcia na zmiany. Skomentował on wypowiedź kard. Wyszyńskiego, który mówił o głębokiej wierze narodu polskiego, stwierdzając, że: „Sprawy głębokiej wiary, modlitwy, łaski, która za jej udziałem spływa na wierzących – to niewątpliwie jest właściwy klimat dla tak wielkiego wydarzenia, jakim w życiu wewnętrznym Kościoła jest Sobór. Ale kto dewocją chce przesłonić myśl, sentymentem idee, banałami mądrość, a tradycyjnym skostnieniem intelekt – ten tylko szkodę wyrządza Kościołowi i soborowej sprawie"[37].

Podkreślanie słabości teologicznej polskiego Kościoła znajdujemy w wielu miejscach. Wierusz-Kowalski i inni publicyści podkreślali, że polski episkopat zatrzymuje się na promowaniu tzw. katolicyzmu ludowego i prostej dewocji. Kowalski bardzo krytycznie określił wkład polskiego Kościoła w sobór. Zauważył, nawiązując do darów, które przekazał kard. Wyszyński: „A więc na pierwszej sesji – soborowa świeca, na drugiej – soborowe hostie. Takie akty pobożności, nie wolne od politycznego ostrza nie wypełnią przecież treścią soborowych obrad. Nie rozwiążą one tych współczesnych problemów Kościoła, które zgodnie z wolą i pragnieniami katolików polskich powinny z inicjatywy ich pasterzy przy soborowej okazji zostać rozwiązane. [...] Tymczasem nadal są paląco aktualne uwagi krytyczne wypowiadane po I sesji Soboru pod adresem naszego Episkopatu przez wielu duchownych i wiernych z Polski. Jak wówczas, tak i teraz dewocja i bigoteria przesłaniały często naukę i doktrynę. Dewocja o charakterystycznym, niestety politycznym zabarwieniu. Nic dziwnego, że tę dewocyjno-polityczną inicjatywę podchwycił nie kto inny, tylko jeden z biskupów frankistowskiej Hiszpanii… Polityczna wymowa wystąpień soborowych kardynała Wyszyńskiego i niektórych innych polskich biskupów jest niedwuznaczna"[38].

---

[36] J. Wierusz-Kowalski, *Sobór Powszechny…*, s. 97.

[37] J. Wnuk, *Quo vadis…*, s. 93.

[38] *Idem*, *Vaticanum II…*, s. 59–60. Podobnie negatywnie Jan Wnuk, Stanisław Markiewicz i Zbigniew Czajkowski oceniali „maryjne" nastawienie polskiego episkopatu. Było to uważane przez nich za nieekumeniczne.

Działalność polskich biskupów na soborze, i nie tylko, jawi się wyłącznie jako połączenie dewocji i polityki. Oczywiście akcentowano, że swoistymi „sojusznikami" okazali się biskupi z państwa autorytarnego. Wnuk podkreślał te wypowiedzi polskich biskupów, które pokazywały ich niechęć do zmian. Za przykład może służyć kwestia dokumentu poświęconego wolności religijnej, który w swojej ostatecznej formie przyjął postać deklaracji o wolności religijnej *Dignitatis humanae*.

Wierusz-Kowalski, odnosząc się do debaty o wolności religijnej, zwrócił uwagę na głos abp. Karola Wojtyły. Uważał kwestię wolności religijnej za niezwykle ważną. Za znamienne uznał, że w dyskusji jej poświęconej głos zabrał tylko jeden przedstawiciel polskiego episkopatu: „Już sam fakt, że **zaledwie** [podkreślenie w oryginale – M.S.] jeden polski ojciec Soboru uznał za stosowne zabrać w tej spornej sprawie głos, jest głęboko wymowny. Zwłaszcza że kto jak kto, ale właśnie przedstawiciele hierarchii Kościoła katolickiego w Polsce mieliby niejedno do powiedzenia na tematy tolerancji. I to zarówno sięgając do przeszłości, gdy kardynał Hozjusz ogniem i mieczem tępił heretyków, jak i do teraźniejszości, gdy Kościół nasz działa w warunkach ustroju socjalistycznego budowanego wspólnym wysiłkiem ludzi wierzących i niewierzących, którzy przy tej łączącej ich na ojczystej niwie pracy nauczyli się w praktyce poszanowania dla wzajemnych przekonań […]"[39].

Wnuk uważał, że polski Kościół nie rozumie pojęcia wolności i interpretuje je w sposób, który w rzeczywistości oznacza jej odrzucenie. Takie podejście można tym samym uznać za kontynuację dotychczasowego nauczania i praktyki Kościoła. Oznacza to, że polscy biskupi nie akceptują zmian. Kowalski wyraźnie podkreślał, że przemówienie krakowskiego metropolity „sprawia zawód". Dalej stwierdził, że: „Choć w inteligentnej i subtelnej formie, wyraża jednak tradycyjne, stare treści. Pojęcia »tolerancja« mówca, na równi z zagorzałymi soborowymi konserwatystami, wręcz się boi, bo kojarzy mu się z »indyferentyzmem«. Kategorię »wolności« podporządkowuje kategorii »Prawda«. A wiadomo, co to w teologii oznacza. Tego rodzaju metodologia w założeniu swym wyjaławia pojęcie »wolność« z najistotniejszej treści – po prostu z wolności"[40].

Dużo ostrzej o postawie polskiego episkopatu w tej sprawie wypowiedział się Stanisław Markiewicz: „Kierownictwo episkopatu polskiego zajmuje w kwestiach dotyczących »trójstopniowego dialogu« stanowisko nieprzejednane zarówno w teorii, jak i praktyce. W Polsce co prawda z powodzeniem jest cementowana jedność katolików i niekatolików, wierzących i niewierzących, zgodnie współdziałających w kształtowaniu ustroju sprawiedliwości społecznej, dzieje się to jednak wbrew reakcyjnemu episkopatowi"[41].

---

[39] J. Wnuk, *W fazie decyzji i rozstrzygnięć*..., s. 169.

[40] *Ibidem*, s. 170. Wnuk zauważył także, że: „Krakowski arcypasterz subtelnie, ale wyraźnie formułuje tezy, które komentatorzy prasowi nazwali »neointegrystycznymi«" (*idem*, *Finale soboru*..., s. 93).

[41] S. Markiewicz, *Sobór nie spełnionych*…, s. 124.

Te zdania dowodzą, że publicystom okresu PRL zajmującym się stosunkami socjalistycznego państwa i Kościoła katolickiego zależało na przedstawieniu episkopatu, a głównie kard. Wyszyńskiego, jako polityków wrogich Polsce i nowemu ustrojowi. Dokonywano niejako przeciwstawienia postawy episkopatu na dwóch płaszczyznach. Z jednej strony zauważano, że papież Jan XXIII jest życzliwie ustosunkowany do nowej Polski i gotowy do nawiązania stosunków dyplomatycznych, a z drugiej starano się utrwalić obraz społeczeństwa i szeregowego kleru jako zwolenników porozumienia państwa i Kościoła oraz episkopatu prowadzącego wrogą państwu działalność.

Wnuk w podsumowaniu I sesji soboru bardzo krytycznie wypowiedział się o polskim episkopacie. Stwierdził, że: „Episkopat narzeka na »prześladowania« Kościoła w Polsce, ale gdy mowa o perspektywach stabilizacji stosunków z państwem, uchyla się od odpowiedzi, co więcej, torpeduje wysiłki zmierzające do porozumienia. […] Episkopat unika wszelkiego gestu, który mógłby być poczytany za akt »ugody«, tj. lojalności wobec państwa, i podtrzymuje stan »zimnej wojny« w swych stosunkach z władzą ludową. Taka jest polityka Episkopatu. Ale nie takiej polityki pragnie ogół duchowieństwa polskiego, nie tego oczekują od hierarchii kościelnej wierni. I duchowieństwo, i wierni pragną przede wszystkim tego, by uniezależnić religię od wpływów polityki, wyprowadzić Kościół w Polsce z uwikłań i manowców będących wynikiem różnych gier i gierek politycznych, nie mających nic wspólnego z religią”[42].

W wielu książkach Wierusz-Kowalski, Czajkowski i Markiewicz wskazywali na nielojalność episkopatu. Jako działania wrogie wobec PRL prezentowali kontakty kard. Wyszyńskiego z przedstawicielami polskiej emigracji na Zachodzie. Oficjalna propaganda, w tym też ta wyrażana w publicystyce, obarczała kard. Wyszyńskiego winą za brak starań w Stolicy Apostolskiej o ustalenie stałej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich oraz za orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich. Podsumowując, można stwierdzić, że celem propagandy było stworzenie rozłamu między wiernymi a episkopatem. Według oficjalnej narracji katolicy w Polsce są bowiem pozytywnie nastawieni do ustroju, natomiast hierarchia jest mu wroga.

Zarówno publicyści związani ze środowiskiem partyjno-rządowym, jak i służby wywiadu PRL podsumowywali dokonania Soboru Watykańskiego II ambiwalentnie. Doceniano zmiany, ale zauważano też, że następują one zbyt wolno. Dość wymowny był tytuł książki Markiewicza – *Sobór nie spełnionych nadziei*. Pisał w niej: „Sobór niczego nie skończył, ale przynajmniej dużo zaczął”[43].

---

[42] J. Wnuk, *Quo vadis…*, s. 109–110.

[43] S. Markiewicz, *Sobór nie spełnionych…*, s. 163. Autor wyrażał przekonanie, że zmiany są nieuchronne i Kościół musi się zmieniać, gdyż: „powstanie wielkiego świata socjalistycznego stworzyło problemy zupełnie nowe, w obliczu których prowadzenie starej polityki papieskiej jest rażącym anachronizmem i w przyszłości nie może być kontynuowane na dłuższą metę” (*ibidem*).

Wnuk, podsumowując dokonania soboru i ich wpływ na Kościół w Polsce, stwierdził stanowczo, że: „Jest jednak jeszcze inny, może nawet głębszy aspekt posoborowej refleksji. Chodzi tu więc o wyciągnięcie jakichś wniosków zasadniczych z kompromitującej postawy ks. kardynała Wyszyńskiego i niektórych innych naszych pasterzy na forum wszystkich czterech soborowych sesji. Nie można się pogodzić z tym, żeby ktoś – obojętnie kim jest – hamował wcielanie w Polsce uchwał Vaticanum II. Pragniemy całym sercem i umysłem, by linia Ojca św., papieża Jana XXIII, Wielkiego Przyjaciela Polski, była realizowana i zrodziła także u nas piękny owoc”[44].

Można uznać, że wspomniani wyżej publicyści przedstawili wizję stosunków państwo–Kościół zgodną z partyjną propagandą. Równocześnie wskazali idee katolickich teologów, którzy byli skłonni inaczej spojrzeć na Kościół, jego rolę w świecie oraz relacje z ideą socjalistyczną i państwami w ten sposób się definiującymi. Stąd pojawiające się nazwiska myślicieli, którzy w okresie przedsoborowym i jeszcze soborowym byli w Kościele kontestowani: Pierre Teilhard de Chardin, Hans Küng, Jacques Maritain[45] i inni.

Sobór Watykański II był istotnym wydarzeniem także w kontekście polskim, gdyż pobudził dyskusję dotyczącą jego wymiaru i znaczenia konfesyjnego oraz społeczno-politycznego.

Słowa kluczowe: Sobór Watykański II, publicystyka PRL, Episkopat Polski, Kościół w PRL

Streszczenie

Artykuł przybliża publicystykę Jana Wierusza-Kowalskiego, byłego polskiego benedyktyna, pracownika Urzędu do spraw Wyznań i Departamentu IV MSW, oraz Stanisława Markiewicza i Zbigniewa Czajkowskiego. Wspomniani autorzy, w różny sposób związani z władzami PRL, poświęcili wiele uwagi obradom Soboru Watykańskiego II (1962–1965). W publikacjach książkowych przedstawiali swoją wizję Kościoła katolickiego, a także promowali koncepcję jego roli zgodną ze światopoglądem prezentowanym przez władze PRL. Ich prace były powszechnie dostępne i mogły kształtować postrzeganie Kościoła katolickiego przez społeczeństwo polskie.

[44] J. Wnuk, *Finale soboru…*, s. 181.

[45] Jan Wierusz-Kowalski z uznaniem odnosił się do myśli Jacques'a Maritaina, jego koncepcji integralnego humanizmu (J. Wierusz-Kowalski, *Sobór Powszechny…*, s. 105–106; zob. też J. Grzybowski, *Jacques Maritain i Sobór Watykański II*, „Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne” 2003, nr 10/1, s. 135–153; M. Kapias, G. Polok, *Religijno-społeczny kontekst integralnego personalizmu Jacques'a Maritaina*, „Studia Pastoralne” 2014, nr 10, s. 453–464; B. Król, *Osobowość, wolność i rozumność człowieka w świetle wybranych dzieł Jacques'a Maritaina*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 2014, nr 34, s. 53–66).

Bibliografia

Bułhak W., *Wywiad PRL a Watykan 1962–1978*, Warszawa 2019.

„Christianitas" 2009, nr 41–42, numer specjalny „Historia mszy. Przewodnik po dziejach liturgii rzymskiej".

Czajkowski Z., *Na Soborze i poza Soborem*, Warszawa 1965.

Filipkiewicz P., *Problematyka odnowy Kościoła w świetle teologicznej ewolucji poglądów Hansa Künga – wybrane aspekty*, „Kieleckie Studia Teologiczne" 2013, nr 12.

Grzybowski J., *Jacques Maritain i Sobór Watykański II*, „Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne" 2003, nr 10/1.

Kapias M., Polok G., *Religijno-społeczny kontekst integralnego personalizmu Jacques'a Maritaina*, „Studia Pastoralne" 2014, nr 10.

Karas M., *Ciągłość i zmiana w Kościele rzymskokatolickim od połowy XIX do końca XX wieku*, Sandomierz 2008.

Karas M., *Przyszłość ludzkości w filozofii Teilharda de Chardin*, „Kwartalnik Filozoficzny" 2011, t. 39, z. 1.

Komaniecka-Łyp M., *Działalność Jana Wierusza Kowalskiego, czyli Jana Wnuka, jako pracownika Urzędu do spraw Wyznań* [w:] *Urząd do spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.

Król B., *Osobowość, wolność i rozumność człowieka w świetle wybranych dzieł Jacques'a Maritaina*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego" 2014, nr 34.

Kucharski W., *Komuniści i Watykan. Polityka komunistycznej Polski wobec Stolicy Apostolskiej 1945–1974*, Warszawa 2019.

Kucharski W., *Sobór Watykański II oczami polskich dyplomatów* [w:] *Sobór oczami polskich komunistów. Sobór Watykański II w świetle dokumentów MSW i MSZ*, wstęp, wybór i oprac. W. Kucharski, D. Misiejuk, Warszawa 2017.

Kucharski W., *Wielki nieobecny. Kwestia udziału papieża Pawła VI w obchodach milenijnych w Polsce* [w:] *Pół wieku milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966/1967)*, red. B. Noszczak, Warszawa 2017.

Kulisz J., *Dziedzińce poszukujących. Postęp w rozumieniu Teilharda de Chardin*, „Studia Aloisiana" 2014, R. 5, nr 3.

Küng H., *Sobór i zjednoczenie*, tłum. C. Żółtowska, Z. Urbanowa, Kraków 1964.

Leon XIII, *Aeterni patris*, https://teologiapolityczna.pl/tekst-encykliki-aeterni-patris, dostęp 20 II 2021 r.

Markiewicz S., *Sobór nie spełnionych nadziei*, Warszawa 1966.

Noszczak B., *Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966/1967)*, Warszawa 2020.

Pacewicz G., *Wszystkiego próbować: etyka dynamiczna Pierre'a Teilharda de Chardin = To Try Everything: The Dynamic Ethics of Pierre Teilhard de Chardin*, „Humanistyka i Przyrodoznawstwo" 2000, nr 6.

Rogacz D., *Osoba i wolność w myśli Pierre'a Teilharda de Chardina*, „Osoba i Wola" 2013, t. 1.

Vaticanum Secundum a działalność prymasa Wyszyńskiego – rozmowa z Michałem Białkowskim, https://teologiapolityczna.pl/vaticanum-secundum-a-dzialalnosc-prymasa-wyszynskiego-rozmowa-z-dr-michalem-bialkowskim-tpct-8-, dostęp 20 II 2021 r.

Wąsek D., *Odnowa Kościoła w ujęciu Hansa Künga*, „Roczniki Teologii Fundamentalnej i Religiologii" 2013, nr 5(60).

Wierusz-Kowalski J., *Język a kult. Funkcja i struktura języka sakralnego*, Warszawa 1973.

Wierusz-Kowalski J., *Liturgika*, Warszawa 1955.

Wierusz-Kowalski J., *Sobór Powszechny Jana XXIII*, Warszawa 1962.

Wnuk J., *Finale soboru i Episkopat Polski*, Warszawa 1966.

Wnuk J., *Quo vadis, Ecclesia?*, Warszawa 1963.

Wnuk J., *Vaticanum II: Episkopat Polski na Soborze Watykańskim*, Warszawa 1964.

Wnuk J., *W fazie decyzji i rozstrzygnięć. III sesja Vaticanum II*, Warszawa 1965.

Maciej Strutyński – doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie nauki o kulturze i religii. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się wokół związków religii z ideami i doktrynami politycznymi oraz historii Kościoła greckokatolickiego. Ostatnio opublikował monografię *Myśl społeczno-polityczna Kościoła greckokatolickiego w II RP (1918–1939)* (Kraków 2019).

Wykaz skrótów

A.D.	– łac. *anno Domini* (rok Pański)
AAN	– Archiwum Akt Nowych
ADS	– Adwentyści Dnia Siódmego
AIPN	– Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie
AIPN Bi	– Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku
AIPN By	– Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Delegatura w Bydgoszczy
AIPN Gd	– Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Gdańsku
AIPN Łd	– Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Łodzi
AIPN Po	– Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Poznaniu
AIPN Rz	– Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie
AIPN Wr	– Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu
AL	– Armia Ludowa
APB	– Archiwum Państwowe w Białymstoku
APB	– Archiwum Państwowe w Bydgoszczy
APG	– Archiwum Państwowe w Gdańsku
APL	– Archiwum Państwowe w Lublinie
APŁ	– Archiwum Państwowe w Łodzi
APO	– Archiwum Państwowe w Opolu
APP	– Archiwum Państwowe w Poznaniu
APRz	– Archiwum Państwowe w Rzeszowie
APS	– Archiwum Państwowe w Suwałkach
ASKEP	– Archiwum Sekretariatu Konferencji Episkopatu Polski
ATK	– Akademia Teologii Katolickiej
AZ WUW	– Archiwum Zakładowe Wielkopolskiego Urzędu Wojewódzkiego
AZPUW	– Archiwum Zakładowe Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego
AZUWŁ	– Archiwum Zakładowe Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi

BKKE – Berlińska Konferencja Katolików Europejskich
BP – Biuro Polityczne
ChKP – Chrześcijańska Konferencja Pokojowa
ChSS – Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne
CMF – łac. Congregatio Missionariorum Filiorum Immaculati Cordis Beatae Mariae Virginis (Zgromadznie Misjonarzy Synów Niepokalanego Serca Błogosławionej Maryi Dziewicy)
CPB – Centralny Projekt Badawczy
CSRS – Czechosłowacka Republika Socjalistyczna
Dz.U. – Dziennik Ustaw
Dz.Urz. – Dziennik Urzędowy
EP – Episkopat Polski
FJN – Front Jedności Narodu
GKK – Główna Komisja Księży
GS – Gminna Spółdzielnia
GUS – Główny Urząd Statystyczny
GZP – Główny Zarząd Polityczny
KBW – Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego
KC – Komitet Centralny
KD – Komitet Dzielnicowy
KdsBP – Komitet do spraw Bezpieczeństwa Publicznego
KIK – Klub Inteligencji Katolickiej
KŁ – Komitet Łódzki
KM – Komenda Miejska
KM – Komitet Miejski
KO – kontakt obywatelski
KP – Komitet Powiatowy
KPP – Komunistyczna Partia Polski
KUL – Katolicki Uniwersytet Lubelski
KW – Komitet Wojewódzki
KZ – Komitet Zakładowy
KZMP – Komunistyczny Związek Młodzieży Polski
LWP – „ludowe" Wojsko Polskie
M.P. – Monitor Polski
MAP – Ministerstwo Administracji Publicznej

MB – Matka Boska
MK – mieszkanie konspiracyjne
MO – Milicja Obywatelska
MRN – Miejska Rada Narodowa
MRNiZNŁ – Miejska Rada Narodowa i Zarząd Miejski w Łodzi
MSW – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
NMP – Najświętsza Maryja Panna
NRD – Niemiecka Republika Demokratyczna
NRF – Niemiecka Republika Federalna
OBBH – Oddziałowe Biuro Badań Historycznych
OBEP – Oddziałowe Biuro Edukacji Publicznej
OFM – łac. Ordo Fratrum Minorum (Zakon Braci Mniejszych, franciszkanie)
OKK – Okręgowa Komisja Księży
OMI – łac. Congregatio Missionariorum Oblatorum Beatae Mariae Virginis Immaculatae (Zgromadzenie Misjonarzy Oblatów Maryi Niepokalanej)
ONR-Falanga – Ruch Narodowo-Radykalny „Falanga"
OOP – Oddziałowa Organizacja Partyjna
PAKP – Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny
PDRN – Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej
PGR – Państwowe Gospodarstwo Rolne
PKChB – Polski Kościół Chrześcijan Baptystów
PKP – Polskie Koleje Państwowe
PMRN – Prezydium Miejskiej Rady Narodowej
POM – Państwowy Ośrodek Maszynowy
POP – podstawowa organizacja partyjna
PPR – Polska Partia Robotnicza
PPRN – Prezydium Powiatowej Rady Narodowej
PPS – Polska Partia Socjalistyczna
PRL – Polska Rzeczpospolita Ludowa
PRN – Prezydium Rady Narodowej
PUBP – Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego
PWRN – Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej
PZPR – Polska Zjednoczona Partia Robotnicza

PZU – Państwowy Zakład Ubezpieczeń
RdsW – Referat do spraw Wyznań
RG – Rada Główna
RFN – Republika Federalna Niemiec
RP – Rzeczpospolita Polska
SB – Służba Bezpieczeństwa
SDP – Stowarzyszenie Dziennikarzy Polskich
SEP – Sekretariat Episkopatu Polski
SGPiS – Szkoła Główna Planowania i Statystyki
SJ – łac. Societas Jesu (Towarzystwo Jezusowe, jezuici)
SN – Sąd Najwyższy
SOR – sprawa operacyjnego rozpracowania
SRdsW – Samodzielny Referat do spraw Wyznań
TPPR – Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej
TRZZ – Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich
TW – tajny współpracownik
UAM – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
UB – Urząd Bezpieczeństwa
UdsW – Urząd do spraw Wyznań
UŁ – Uniwersytet Łódzki
UO – Uniwersytet Opolski
URM – Urząd Rady Ministrów
USA – United States of America (Stany Zjednoczone Ameryki)
USW – Urząd Spraw Wewnętrznych
UW – Urząd Wojewódzki
UWO – Urząd Wojewódzki Opole
WBUiA – Wydział Budownictwa, Urbanistyki i Architektury
WdsW – Wydział do spraw Wyznań
WKKFiT – Wojewódzki Komitet Kultury Fizycznej i Turystyki
WP – Wojsko Polskie
WRL – Węgierska Republika Ludowa
WRN – Wojewódzka Rada Narodowa
WSD – Wyższe Seminarium Duchowne
WSP – Wydział Społeczno-Polityczny
WSW – Wydział Spraw Wewnętrznych

WTK – „Wrocławski Tygodnik Katolików”
WUBP – Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego
WUSW – Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych
WZA-B – Wojewódzki Zarząd Architektoniczno-Budowlany
WZGS – Wojewódzki Związek Gminnych Spółdzielni
XX. – księża
ZBoWiD – Związek Bojowników o Wolność i Demokrację
ZK – Zrzeszenie Katolików
ZKE – Zjednoczony Kościół Ewangeliczny
ZMŁ – Zarząd Miejski w Łodzi
ZMP – Związek Młodzieży Polskiej
ZMW – Związek Młodzieży Wiejskiej
ZSRR – Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich
ZSRS – Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich
ZW – Zarząd Wojewódzki

Indeks osób

A.P., urzędnik UdsW 132
Abryszeński Piotr 268, 288
Adamczuk Lucjan 149, 401
Adamiuk Antoni 202, 203, 207, 208, 211, 221, 227, 228
„Alfa" KO / TW zob. Siemianowski Andrzej
„Andrzej Szymon Kozielski" zob. Szymański Andrzej
Anioł Michał 310
Apt Herald 422, 424, 425
Armstrong Ronald E. 432

Bäcker Roman 329
Bajeński Paweł 151
Bajer Stanisław 224, 226, 227, 411, 413, 414, 416
Bajko Konstanty 144
Balcer Łukasz 285
Balde Stefan 211
Baranek Z., ppłk 319
Baraniak Antoni 132, 307–310, 312, 315, 317, 319
Baranowski Stanisław 218
Baranowski Zdzisław 49, 50, 60
Barańczak Stanisław 318
Barczyk Tadeusz 58
Barełkowska Irena 304
Bartman Roman 240
Bartuzi Aleksander 246, 247
Baziak Eugeniusz 393
Bazyli (właśc. Włodzimierz Doroszkiewicz) 141, 144, 147–149
Bednorz Herbert 399
Bejm Tadeusz 285
Bereszyński Zbigniew 9, 76, 80, 197, 201, 203, 205, 210, 220, 224, 228
Berka Henryk 174, 185
Bernacki Lucjan 315, 384
Beynar Leon Lech zob. Jasienica Paweł
Bębenek Mieczysław 135
Będziak Z., płk 319
Białecki Konrad 8, 68, 156, 162, 292, 311, 318, 329, 421, 422
Białkowski Michał 454
Bianchi David 374
Bida Antoni 331
Bieda Tadeusz 236
Bielaszka-Podgórny Barbara 69
Bieńkowski Władysław 386
Bierut Bolesław 260
Bieżanowski Waldemar 61
Biniak Romuald 180
Bis Stanisław („Wilk") 78, 79, 82–84, 86, 93, 94
Bizoń Zygmunt 52, 53, 56, 57
Bliźniuk Jan 149
Błażej Michał 240

Błażejowski Stanisław 240
Bochenek Justyn 151
Bochenek Kazimierz 197, 209, 212–216, 228
Boczarski Bogusław 297, 298
Bogaczewicz Stanisław A. 400
„Bogdan" 78
Bołtacz Walerian 331, 333
Bomba Mieczysław 246
Boniecki Wiktor 392
Borcz Kazimierz 227
Bordziejewski Bogusław 313
Borkowski Aleksander 70, 71, 73–77, 83, 86, 93, 94, 98, 109
Brewińska Helena zob. Krystera Helena
Brewiński Wiesław 21
Breżniew Leonid 235
Brygier Jan 236, 237
Brzechczyn Krzysztof 309
Brzeziński Piotr 281
Bugajski Edmund 20
Bujnowski Tadeusz 118, 119, 124, 128, 130, 131, 148, 154
Bułhak Władysław 447–449
Busse Edward 150, 151
Buziński Józef 223
Bykowska Sylwia 268
Bzdela Józef 147

Całka Jan 228
Câmara Hélder 451
Caron Marcel 432
Casaroli Agostino 335
Cegliński Jan 70
Celmer Mariusz 391
Chilimoniuk Aleksander 149
Chmielewski Mariusz 436
Chmielewski Stanisław Ksawery 308
Choma-Jusińska Małgorzata 68
Choromański Zygmunt 132, 377, 382, 384–386, 389, 400
Chruszczow Nikita 235, 263, 333, 387, 388
Chrzanowski Tadeusz 285
Chuchnowski Piotr 119
Chudzik Wanda 395
Chumachenko Tatiana A. 332
Chwistek Józef 251
Ciastoń Jakub 247
Cichocki Zygmunt 83, 86
Cichońska Izabela 383
Ciechanowski Jan 435
Ciecieląg Paweł 428, 432
Cieloszyk Bogusław 299
Cisak Edmund 209
Ciśla Stanisław 312
Congar Yves 452
Cozaś Stanisław 293
Cyrankiewicz Józef 24, 25, 32, 37, 44, 45, 52, 60, 62, 241, 269, 332, 346, 386, 387, 400
Czaczkowska Ewa K. 270
Czajka Jan 261
Czajkowski Zbigniew 446, 449, 451, 455, 457
Czaplicki Tadeusz 313
Czekalska Janina 19
Czerniak Jan 130, 315
Czub Stanisław 283
Czwołek Arkadiusz 311

Ćwik Władysław 69
Ćwiklińska Irena 347, 362, 363

Dajludzionek Piotr 152
Damazyn Michał 180
Darczewski Roman 14, 237–243, 250
Davis John 432
Dawid Adrian 204
Dąbal Franciszek 253, 256
Dąbek Paweł 77, 108
Dąbrowski Bronisław 400
Dąbrowski Marcin 68
Detzler John 432
Dobrowolski Wiesław 416
Domeradzki Lech 317
Dominiczak Henryk 392, 393
Domisz Wincenty 187
Doroszkiewicz Włodzimierz
zob. Bazyli
Draguła Stanisław 435
Drapała Kazimierz 187
Drozdowski Stanisław 414, 416
Druto Jan 446
Drzazga Józef 132, 366
Drzewiecki Marian 261
Dubka Sergiusz 157
Duda Jan 256, 261
Dudek Antoni 117, 118, 120, 202, 279, 288, 386, 387, 389, 391–393, 395, 400, 409
Dudra Stefan 142, 143, 147
Dul Andrzej 240
Dusik Tadeusz 154, 155, 313, 426
Dylong Jan 365
Dymel Bolesław 283
„Dyrektor" TW zob. Jachimowicz Jan
„Dyrektor" TW zob. Satora Mieczysław
Dzienisiewicz Antonina 124
Dzierżek Stefan 43
Dziewiatowski Antoni 149
Dzikowski Medard 78, 79, 82–84, 86, 93, 94
Dziugan Marian 240
Dziurkiewiczowie 309
Dziurok Adam 68, 117, 201, 233, 316, 409

Eisler Jerzy 292
Ekroth Roy 432
Etter Tadeusz 315, 316

Falkowska Genowefa 168, 170
Falkowski Czesław 121
Faściszewski Bohdan 124
Felkner Józef 152, 153
Fiamová Martina 383
Fiejdasz Lidia 45, 46, 69, 80, 112, 196, 236–238, 256, 270, 344
Filipkiewicz Przemysław 451
Finke Ginter 226, 227
Fondaliński Jan 61
Fortuniak Zdzisław 306, 308
Franceson Mieczysław 287
Franczyk Jan L. 392, 393
Frankiewicz Edward Paweł (właśc. Paweł Szdżuj) 212
Frankowska M. 293
Friszke Andrzej 8, 156, 224, 233, 235, 355, 386
Fryc Stanisław 240

Gadziński Eugeniusz 240
Gajowniczek Tomasz 27, 46, 68, 269, 329
Gałaszewska-Chilczuk Dorota 68
Garas Franciszek 365, 369
Garbowski Christopher 68
Garczoł Jan 70

Gaulle Charles de 312
Gaworski Kazimierz 202
Gawroński Bogdan 294
Gawryłowicz Bronisław 167, 169, 171, 173–175
Gawryszewski Andrzej 295
Gąsior Ludwik 246, 247, 251, 253
Gąsiorowski Teodor 393
Geraga Bolesław 38, 39, 237, 238
Gerlic Bernard 222
Gierek Edward 9, 158, 193, 205, 235, 319, 399
Glogier Marek T. 432
Głowacki Tadeusz 247, 253
Gniazdowska Teresa 413
Goliński Zdzisław 392
Golon Mirosław 268
Gołębiewski Jerzy 164, 181
Gomułka Władysław 9, 136, 162, 235, 383, 387, 388, 392, 393, 398, 400, 401, 403
Goss Krzysztof 146
Góra Wacław 316
Górowska Beata 344, 425
Górski Paweł 313
Grabski Tadeusz 295
Grajewski Andrzej 334
Gralewski Jan 19
„Granat", rezydent zob. Kus Wojciech
Grudzień Henryk 435
Grudzień Józef 263
Gryz Ryszard 9, 16, 24, 32, 33, 36, 69, 101, 102, 117, 118, 120, 141, 202, 233, 269, 288, 292, 319, 383, 386, 387, 409
Grzelak Edward 284
Grzesik Julian 430–432
Grzondziel Henryk 207
Grzybowski Jacek 458
Gucewicz Daniel 7–9, 20, 24, 33, 75, 84, 268, 271, 275, 278, 281, 288
Gulbinowicz Henryk 133, 136, 138–141
Gumbrycht Dariusz 403
Gumila Jan 435
Gumol Kazimierz 215–217
Guzewicz Wojciech 140
Gwiazdowski Szczepan 411, 413, 414, 416

Hajduk Ryszard 225, 226
Hałas Hanna 304
Handke Waldemar 293, 309
Hanich Andrzej 201, 202, 204, 224
Hartlieb Stanisław 305
Hauptman Alfred 219, 220
„Herbert" KO / TW zob. Siemianowski Andrzej
Hermetz Gilbert 432
Herzig Dan 432
Hlond August 234
Hładkowski Władysław 128
Horak Adolf 21
Hozjusz Stanisław 456
Hrůza Karel 331, 333
Huk Janusz 311
Hurley Denis 451

Isakowicz-Zaleski Tadeusz 392
Iwanicka 347
Iwaszkiewicz Jan 167, 170
Izydorczyk Jan 31, 332

Jabłczyński 43
Jabłoński Tadeusz 315, 317

Jachimowicz Jan (TW „Dyrektor") 312
Jacuński Zbigniew („Jacyna") 311
„Jacyna" zob. Jacuński Zbigniew
Jakubčin Pavol 331, 383
Jakubiak Edmund 284
Jakubów Janusz 205
Jałbrzykowski Romuald 138
Jamielniak Jan 75
Jan Paweł I (właśc. Albino Luciani) 338
Jan Paweł II (właśc. Karol Wojtyła) 111, 306, 337, 338, 340, 369, 378, 399, 456
„Jan Wnuk" zob. Wierusz-Kowalski Jan
Jan XXIII (właśc. Angelo Giuseppe Roncalli) 334, 335, 338, 378, 400, 413, 418, 446, 452, 453, 457, 458
Janek Stefan 78, 80, 82, 83, 86, 93, 94
Janicka Maria 237, 238, 244
Janitz Jerzy 357, 423, 425, 427, 428
Jankowiak Agnieszka 316
Jankowiak Stanisław 293, 307
Jankowski Jarosław 303
Jarosz Stefan 396
Jaroszewicz Jan 391, 399
Jaroszewicz Piotr 217, 376
Jaruzelski Wojciech 311
Jasewicz Zenon 284
Jasiak Ksawery 202
Jasienica Paweł (właśc. Leon Lech Beynar) 410
Jasiński, ks. 135
Jaskólski Józef 396
Jastrząb Łukasz 304
Jaworski Stanisław 62
Jazdon G. 303
Jąkalski Sławomir 166, 169, 175
Jedwabski Franciszek 307, 316
Jędraszczak Kazimierz 296, 297
Jędruszuk Władysław 132, 133, 136, 137
Jędrychowski Stefan 387
Jędrzejczyk-Kuliniak Katarzyna 155
Johnson Paul S.L. 430
Jolly Gould 432
Jop Franciszek 200, 206, 212, 213, 216, 222, 227, 399
Juja Jerzy 316
Jundziłł Zenon 285

Kaczmarek Czesław 410
Kaczmarek Feliks 18–23, 28, 29, 34
Kaczmarek Lech 399
Kaczor Mieczysław 244, 246
Kaleta Stanisław 435
Kalinowski Stanisław 276
Kaliski Bartosz 307
Kallas Marian 15
Kałuża Paweł 210
Kałwa Piotr 68, 399
Kamiński Dominik 240
Kamiński Jerzy 296, 313
Kampa Dorota 416
Kandzia Augustyn 413, 414, 416
Kania Stanisław 336
Kapalski Marian 244, 246–248, 250, 251, 257, 260
Kapias Michał 458
Kaplan Karel 331
Karas Marcin 450, 451
Karczewski Wacław 362–364
Karp Paweł 299
Karwat Janusz 304
Karwicki Ryszard 392
Kaźmierczak Edward 43, 48

Kądziołka Wenancjusz 218
Kędzierski Edmund 295, 296, 314, 317
Kędziora Henryk 315
Kiełbik Irena Barbara 45, 50, 56
Kiryłowicz Serafin 146–148, 251, 332, 370
Kiszkurno Antoni 312
Kiwior Feliks 317
Klepacz Michał 26, 37, 38, 61, 62
Kliszko Zenon 386
Kłoczowski Jerzy 403
Kłos Stanisław 453
Kłys Stanisław 293
Knapek R., kpt. 319
Knasiak Kazimierz 282
Kobylańska Zofia 410
Koc Franciszek 220
Kochański Aleksander 163, 293, 294, 387, 388
Kolbe Maksymilian 138, 192
„Kolejarz" TW zob. Satora Mieczysław
Komaniecka-Łyp Monika 10, 446, 448
Kominek Bolesław 210, 216, 400
Konach Anatol 149
Konat-Marczyńska Jolanta 299
König Franz 335
Konstańczuk Władysław 118, 130
Kopczyński Bogusław 287
Kopiczko Andrzej 121
Koralewski Zygmunt 317
Korcz Teodor 293, 309
Kosacki Piotr 141, 142
Kosicki Stanisław 223
Kosiński Krzysztof 281
Koszela Adolf 240
Koteluk Daniel 299
Kowalczyk Józef 198, 204
Kowalski Alfred 293
Kowalski Jan 173
Kozicki Stefan 145
Krajcer Piotr 435
Krajewski Kazimierz 410
Krajkowski Leszek 304
Krasicki Ignacy 446, 448
Kraśko Wincenty 311
Krawczyk Michał 68, 165, 306, 329
Król Bogusław 458
Królicki Józef 262
Kruszyński Jan 279
Kruszyński Marcin 68
Kryński Edward 128
Kryński Zenon 14
Krystera Helena zam. Brewińska 20–22, 25, 26, 36
Kryszkiewicz Lech 298
Krzemiński Jan 149
Krzyszczuk Piotr 86, 87
Krzysztofek (Krzysztofek-Strzała) Katarzyna 8, 410
Krzysztofiński Mariusz 259
Krzywicki Michał 121, 123, 125, 127, 128, 130
Krzyżanowska Sylwia 400
Krzyżanowski Zygmunt 168, 170, 180
Kubal Marian 312
Kuberski Jerzy 58
Kubín Petr 331
Kubisz Wacław 299, 312, 313, 317
Kucharkowski Edmund 414, 416
Kucharkowski Ryszard 416
Kucharska Apolonia 364
Kucharski Wojciech 335, 445–448, 453
Kukliński Adam 299, 317
Kukulska Maria 416

Kulej Piotr 306, 312
Kulik Jan 61
Kulisz Józef 451
Kumor-Mielnik Joanna 9, 68
Küng Hans 451, 452, 458
Kurek Stanisław 107, 108
Kurgan Jan 240
Kurowski Ignacy 19, 20, 22, 29, 36, 49, 50
Kurpierz Jadwiga 413
Kus Wojciech (rezydent „Granat") 238–240, 244
Kusz Paweł 70
Kuta Cecylia 410
Kwiatosz Edward 422, 424–426
Kwilecki Przemysław 314

Langer Tomasz 153
Lasota Marek 392, 393
Lech Jan 7, 119, 144, 350, 362, 363, 383, 386, 388, 392
Lehman Edmund 190
Lenin Włodzimierz 416
Leszczyński Stanisław 73
Leśniewski Kazimierz 81, 370
Leśnikowski Tomasz 436
Lewandowski Edmund 312
Lewandowski Józef 435
Lewicz Alfred 172
Lichy Tadeusz 412, 413, 416
Litko Jan 70
Lityński Adam 15
Loga-Sowiński Ignacy 387
Lorek Jan 399
Lorens Jerzy 41, 57
Luciani Albino zob. Jan Paweł I

Łassa Antoni 309
Łaszewicz Arkadiusz 155
Łata Edmund 399
Łatka Rafał 7, 20, 69, 197, 210, 232, 268, 269, 278, 288, 292, 296, 300, 308, 311, 315, 316, 319, 330, 396, 446
Łączny Leonard 298
Łobocki Stefan 186
Łopatka Adam 340, 436
Łukasiewicz Sławomir 68
Łukawska Janina 70, 78, 84, 86, 87, 93, 94
Łukowicz Wincenty 239
„Łupaszka" zob. Szendzielarz Zygmunt
Łysiak Jerzy 225–228

Macieńko Stanisław 347, 362, 363, 365, 366, 368–370
Maciesza Arnold 305
Mackiewicz Anatol 145
Madajczyk Piotr 128
Majchrzak Bernard 167
Majdziński Antoni 181
Majewski Roman 173
Makarski Kazimierz 204, 205
Makary (właśc. Michał Oksijuk) 141, 142
Makowski Józef 124
Malczewska Lutosława 413, 414, 416
Malinowski Kazimierz 410
Malinowski Roman 40
Małek, ks. 150
Małyszko Stanisław 303
Mańkowski Józef 135
Marczak Irena 120
„Marecki" TW zob. Satora Mieczysław

Marek Łucja 8, 270, 274, 281
Maritain Jacques 458
Markiewicz Adam 244
Markiewicz Stanisław 387, 446, 451–453, 455–457
Markowski Janusz 172
Markun Alfons 166, 170–173, 175, 179–181, 384
Marszałkowski Tomasz 392, 393
Masłyk Bolesława 412, 413, 416
Masny Józef 211
Matusik Przemysław 304
Matyga Leonarda 54, 56, 57
Maziewski Piotr 132, 140
Mazur Bolesław 240
Mazur Franciszek 336
Mazur Jan 108
Mazur Józef 253, 276–280, 284–288
Mazur Mariusz 77
Mazurkiewicz Dariusz 344, 409
Mazurkiewicz Stanisław 298
Mądrzejewski Wacław 197
Mąkosz Maria 253
Medycka Krystyna 309
Melerowicz Michał 285
Merker Aleksander 41, 156, 235, 251, 270, 271, 317, 333, 362, 364, 368, 369, 390, 396, 398
Mezglewski Artur 69, 271, 329, 344, 408, 409
Micek Stanisław 223
Michalak Ryszard 32, 46, 329, 428, 432, 433, 435, 436
Michalik Mieczysław 240
Michalski Jan 180
Michalski Stefan 223
Miecznikowski Stefan 43
Miedźwiedziew Piotr 140
Mielcarek Władysław 177, 189
Mikołaj II Romanow 163
Mikołaj Niesłuchowski zob. Nikanor
Mikołajczyk Jan 168, 169, 173
Mikołajczyk Maria 19, 23
Mikuła Mikuła 410
Miłosz Jan 9, 156, 305, 421, 422
Minelli Sergio 374
Minor Marian 16, 17
Mirek Agata 68
Mironczuk Jan 153
Mironowicz Antoni 149
Mironowicz Leoncjusz 148
Misiejuk Dariusz 446
Misiewicz Jan 135
Misiuro Janina 357, 365
Misztal Henryk 69, 270, 271, 329, 344, 408, 409
Miś Engelbert 412, 416
Miśkiewicz Benon 182
Moczar Mieczysław 120, 155
Modelewski Kazimierz 120
Montini Giovanni zob. Paweł VI
Morawski Jerzy 336, 387
Morawski Kazimierz 225, 226, 446
Moszyński Jan 313
Mościcki Aleksander 132
Mozgawa Marian 82
Mroczek Michał 68
Mrożek Stanisław 40
Mrówczyński Bogusław 78, 80, 82, 83, 93, 94
Müllerowa Lidia 403
Münnich Monika 68
Musiel Franciszek 41
Muszyński Edward 130

Muszyński Stanisław 279
Mystkowski Eugeniusz 135
Myszor Jerzy 117, 120, 233

Namysło Bronisława 203, 208
Natkański Henryk 39
Naum Eugeniusz 149
Nemoudrowa Janina d. Granatowicz 300
Nemoudry Jan 300
Nielsen Julius Z. 432
Niepłocha Jan 118, 123, 124, 141, 153
Niesłuchowski Mikołaj 142, 146, 149
Niewiadomski Jan 222
Niewiarowski Wiesław 283
Nigierowicz Bazyli 147
Nikanor (właśc. Mikołaj Niesłuchowski) 145–147
Nitka 365
Noiński 347
Noszczak Bartłomiej 7–9, 16, 17, 24, 32, 33, 36, 60, 205, 235, 269, 330, 333, 453
Nowacki Jan 312
Nowak Henryk, inspektor 167, 169
Nowak Henryk, ks. 311
Nowak Jan 284
Nowak Piotr 293, 304, 306, 310
Nowak Zenon 213, 376
Nowakowski Andrzej 329, 344, 409
Nowicki Edmund 132, 398
Nowowiejski W. 365

Obajtek Czesław 432
Ochab Józef 250, 364, 365, 367–370, 387
Okoniewski Kazimierz 285
Okoniewski Włodzimierz 307
Okoński Zbigniew 318
Oksijuk Michał zob. Makary
Oniszczuk Stanisław 136
Opaliński Mateusz 391
Opiela Jan 218
Oponowicz Wacław 312
Ordon Marta 69, 271, 329, 344, 408
Osiński Tomasz 77
Osipowicz Jerzy 149
Ostaszewski Piotr 128
Ostrowski Jan 121
Ostrowski Witold 135
Owerczuk Antoni 141
Ożóg Michał 8

Pacelli Eugenio zob. Pius XII
Pacewicz Grzegorz 451
Pachowicz Czesław 315
Palladiusz (właśc. Piotr Widybida-Rudenko) 142
Pałucki Tadeusz 275, 276, 278–280
Pańko Aleksander 149
Pastuszewski Stefan 9, 315
Paszek Maksymilian 167, 169, 174, 175
Paszko Artur 410
Pater Józef 400
Paweł VI (właśc. Giovanni Montini) 453, 337, 338, 376, 453
Pawlic-Miśkiewicz Barbara 155
Pawlik Janina 124
Pawlik Karol 413
Pejcz Ryszard 152
Persak Krzysztof 387
Pękala Irena 347, 362, 363
Piasecki Bolesław 409, 410
Piekarski Adam 364, 365, 367–370

Piekarski Ryszard 284
Pietras Edward 280
Pietrzak Michał 344, 409
Pietrzyk Kazimierz 135
Piętka Zdzisław 226
Piosik Kazimierz 312, 313
Piotrowski Leon 273, 275, 276, 281, 283
Piotrowski Paweł 197
Pius XII (właśc. Eugenio Pacelli) 452
Plewińska Krystyna 50, 54
Pławiński Konrad 285
Płoszyński Stanisław 189
Podbielski Telesfor 126, 127
Polok Grzegorz 458
Poniński Antoni 310, 313
Popera Karolina 383
Popielarz Tadeusz 167, 168
Popiełuszko Jerzy 191, 192
Potemska 370
Potocki Cezary 140
Potykanowicz-Suda Lidia 278, 281
Prauzińska Zofia 283
Próchniak Leszek 117
Przybylska Józefa 193
Przyniczyński Wacław 310
Ptasiński Jan 281
Puszkarski Klaudiusz 145
Puzdrowski Janusz 432
Pyka Dominik 223, 224

Radwan Anna 313
Radziwonowicz Tadeusz 117, 119
Rafalski, ks. 144
Raina Peter 8, 122, 132, 202, 288, 396
Raiter Henryk 169
Rakowska Irena 157
Raszewski Czesław 299
Ratajski Adam 313
Reczek Rafał 293, 307
Reder Jerzy 69
Rejdych Wiesław 424
Resler Tomasz 8
Ripecki Mirosław 152, 155
Robaszek Zenon 25–27, 33
Roberts, z USA 432
Roberts H. William 432
Roch Mieczysław 223
Rogacz Dawid 451
Rogalski Aleksander 313
Rogowska Zofia 412
Roman Aleksander 240
Romanowski Grzegorz 313
Romańczuk Mikołaj 139, 140, 148
Roncalli Angelo Giuseppe zob. Jan XXIII
Roslof Edward E. 332
Roszkowski Antoni 126, 127
Roszkowski Wojciech 202
Rozkrut Dominik 435
Rozwadowski Józef 42, 62
Rożejowski Włodzimierz 240
Rożkow Władysław 388
Różycki Józef 166–168, 170, 173, 185, 189
Rudyk Stepan zob. Stefan
Rukszto Alfons 224
Rusinek Zdzisław 412–414, 416
Russell Charles T. 430, 438
Ruszkowski Alojzy 286
Rutherford Joseph F. 438
Rutkowska I. 293
Rutkowski Andrzej 144, 149
Ruzikowski Tadeusz 224
Rybarczyk Piotr 281
Rybarkiewicz Edward 202

Rybicki Stanisław 167
Rydlewski Grzegorz 344
Rygiel Józef 224
Rymsza Witold 280
Rzeczkowska Ewa 68
Rzeszowski Gustaw 414, 416

Sadownik Alicja 357, 370
Sadowski Czesław 58
Sakson Andrzej 429
Samoliński Olgierd 317
Sasinowski Mikołaj 133, 136
Satora Mieczysław (TW „Kolejarz", „Dyrektor", „Marecki", „Tukan") 392, 393
Sawicki Adam 121, 123, 125, 127, 131, 132, 138
Sawicki Jacek Z. 68
Sawka Kazimierz 240
Scale John 432
Schmidt Aleksander 171, 315
Schmidt Hermann 453
Schudy Stefan 308
Seebald Carl W. 432
Segatyńska Krystyna 168, 170
Service Robert 337
Setlak Adolf 311
Sidorski Mikołaj 149
Siemek Józef 23, 24, 31, 382
Siemianowski Andrzej (KO / TW „Alfa", „Herbert") 318
Sienkiewicz W. 121
Sikorski Bogdan 399
Sikorski Ludwik 127, 129, 130, 145, 146, 154, 155
Sitek Alojzy 209, 210, 228
Siudziński Mieczysław 312
Skalski Lucjan 209
Skarżyński Aleksander 52, 58, 85, 87, 139, 313, 356, 357, 377, 391, 395
Skibiński Paweł 270
Skibniewski Stanisław 413
Skomorucha Wacław 130
Skorupa Jan 222
Skrzypalik Paweł 304
Skwira Zygmunt 38–40, 43, 44, 47–51, 53, 55–57
Skwirzyński Tadeusz 179
Skworc Wiktor 384, 399
Słomka Władysław 49, 50
Słowik Eligiusz 412
Słowiński Konrad 68
Smoczkiewiczowa Maria A. 304
Snopek Kuba 383
Sobieraj Maciej 67, 68
Sobolewski 314
Sobstyl Józef 311
Sojka Kazimierz 180
Sokołowski Michał 135
Sokołowski Piotr 312, 313
Sołtysiak Franciszek 193
Soszyński Roman 107, 108
Sowa Maria 240
Sprycha Zygmunt 139, 140
Spülbeck Otto 451
Stachowiak Kazimierz 317
Stachowiak Wiktor 430, 431
Stalin Józef 235
Stanisławski Jan 311
Stanisz Piotr 69, 271, 329, 344, 408, 409
Staniszkis Jadwiga 163
Starczewska Czesława 198
Stasinowski R., kpt. 319
Stefan (właśc. Stepan Rudyk) 145, 146

Stenzel Alfred 412
Stepa Jan 384, 385
Stojak Czesław 422, 424
Stokłosa Jan 413, 416
Stolarek Piotr 281, 282, 284, 285
Strokowski Mikołaj 148, 149
Stróżyński Piotr 293, 310
Strutyński Maciej 9
Stryjewski Czesław 347
Strzała Marek 8
Studzińska Łucja 348, 362, 363
Suszyński Władysław 120, 127
Sychowicz Krzysztof 8, 9, 68, 101, 120, 121, 124, 128, 130–132, 134, 136, 138, 139, 142, 150, 151, 154, 157
Szahidewicz Halina 155
Szarek Jarosław 393
Szatyńska Alicja 435
Szawan Edward 240
Szczerbal Franciszek 294
Szczerkowska Hanna 337
Szdżuj Paweł zob. Frankiewicz Edward Paweł
Szendzielarz Zygmunt („Łupaszka") 410
Szewczyk Jan 271, 272, 284, 287
Szklaruk Bazyli 149
Sznajder Andrzej 386, 389, 390, 392
Szot Wiktor 121
Szretter Jerzy zob. Tymoteusz
Sztachelski Jerzy 79, 118, 119, 213, 233, 245, 270, 274, 351, 352, 354, 384–386, 388, 389, 392, 393
Sztekker Eryk 357, 365
Szuła Arnold 399
Szymaniak Marek 182
Szymański Andrzej („Andrzej Szymon Kozielski") 9, 69, 408–410
Szymborski Roman 396

Ślaski Stanisław 314
Ślązak Ewelina 8
Śliwa Czesław 285
Śliwiński Andrzej 315
Śliwowski Henryk 271, 272, 285
Śmierzchalski-Wachocz Dariusz 281
Świderek Edward 435
Świerczyński Aleksander 277, 285
Świrko Władysław 319
Świrski Ignacy 132
Świtała Tadeusz 298, 315

Tabor Henryk 223
Talarek Kazimierz 394
Tararuj Edmund 135
Tchórzelski Stanisław 240
Teilhard de Chardin Pierre 450, 451, 458
Tejchma Józef 336
Terlecki Ryszard 393
Tkaczuk Zygmunt 166, 172, 175, 179, 185
Tkaczyk Paweł 391
Tokarczuk Ignacy 258, 259, 261, 263, 399
Tokarewski Teodor 149
Tokarski 367, 368
Tomalak Józef 20, 21, 26, 36
Tomasz z Akwinu, św. 450
Tomaszewski Henryk 43
Tomaszewski Jan 215
Tomczyk Kazimierz 119
Tomkowid Aleksander 149

Trojanowski Ryszard 86
Trzcińska Helena 197
Trzciński Henryk 197
„Tukan" TW zob. Satora Mieczysław
Turowicz Jerzy 446
Tymoteusz (właśc. Jerzy Szretter) 142–144

Ubysz Jan 18, 26, 33
Urban, ks. 135
Urban Kazimierz 142, 146, 149, 153, 154, 425, 329, 433, 434, 436, 437, 439
Urban Wincenty 211
Urbanowicz Adam 197, 198, 203, 207, 208, 216, 223, 226, 227
Urbanowicz Stanisława 198
Urbański Bolesław 57, 58
Uruszczak Wacław 410

Walichnowski Tadeusz 414
Waligórska Halina 299
Walkiewicz Walentyna 357
Walkusz Jan 68, 120
Wanat Włodzimierz 49
Warski Franciszek 416
Warzecha Weronika 416
Wasiluk Teodor 147
Wasucionek Piotr 135
Wawrzynek Jan 413, 414, 416
Wawrzyniak, esbek 186
Wawrzyniak Alfred 313, 314
Wayne (Wojnarowski) Alex 432
Wąsek Damian 451
Wereszczyński Z. 366, 368, 370
Widacki Jan 60
Widybida-Rudenko Piotr zob. Palladiusz
Wieczorek Janusz 44, 246, 247, 377
Wierusz-Kowalski Jan („Jan Wnuk") 10, 364, 445, 446, 448–458
Wierzba Józef 70, 77, 78, 82, 83, 93, 94
Wierzbicki Marek 68
Wierzbicki Stanisław 350, 362–365, 368, 394
Wilczyński Leszek 308, 311, 318
Wilczyński Władysław 347
„Wilk" zob. Bis Stanisław
Wilkanowski Aleksander 58, 59
Witaszewski Kazimierz 143, 144, 336, 348, 350, 375, 424, 425
Witkowski Janusz 436
Wlaźlak Władysław P. 392
Włodarczyk Tadeusz 131, 296–299, 351, 357, 365, 366, 368, 370
Wojas Paweł 214, 223
Wojciechowska Joanna 152
Wojciechowska Maria 314
Wojciechowski G. 294
Wojciechowski Józef 29
Wojcieszyk Elżbieta 8, 9, 108, 296, 304, 309, 311
Wojnarowski Alex zob. Wayne Alex
Wojtach Emilian 135
Wojtyła Karol zob. Jan Paweł II
Wojtyniak Adam 426
Wolanin Błażej 135
Wolna Henryka 414, 416
Wolnik Marian 285
Wołek Józef 278, 281
Wołek Tomasz 281
Wołowicz Aleksander 95, 151, 317, 362, 365

Woźniak, z KW MO 316
Woźniak Józef 253, 256
Woźnicki Piotr 431
Woźny Bonifacy 376
Wójcik Bogusław 8, 9, 232
Wójcik Ryszard 87, 94
Wójtowicz Daniel 410
Wrębiak Tadeusz 284
Wroczyński Adam 20, 29–32, 34–38
Wrona Janusz 67, 68, 77
Wróbel Janusz 117
Wróblewski Wojciech 60
Wszędyrówny Jan 391
Wycisk Wacław 211
Wyrzykowski Stefan 240
Wysocki Wiesław Jan 117
Wyszyński Stefan 111, 131, 136, 172, 186, 187, 189, 216, 234, 270, 310, 312, 314, 319, 367, 369, 371, 372, 375, 378, 395, 400, 410, 448, 454, 455, 457, 458

Zabielski Piotr 140
Zahor Stefan 77, 81–83, 85, 86, 93–96, 104, 399
Zakrzewska Irena 314
Zakrzewski Stanisław 312
Zambrowski Roman 387
Zamiatała Dominik 7–9, 329, 330, 334
Zaremba Marcin 164
Zaręba Jan 310, 315
Zarzecki Henryk 134, 136–139, 148
Zaszkiewicz Henryk 221, 223
Zawada Edward 376
Zawadzki Aleksander 387
Zawadzki Henryk 225
Zawadzki Michał 224
Zawadzki Zbigniew 197
Zdaniewicz Witold 401, 403
Zenkteler S. 293
Zettelman Ludwik 217, 218
Zieliński Zygmunt 232, 260
Zielonka Alojzy 198
Ziemiński Adam 436
Ziętek Jerzy 399
Zimoląg Jan 135
Zydorowicz Aleksander 313
Zygmanowski Marian 36, 38, 39, 332, 346, 362, 382
Zygner Leszek 103

Żabiński Tadeusz 48, 71, 77, 80, 81, 123, 213, 249
Żaryn Jan 200, 234, 292, 300, 301, 392, 409
Ździarski Jan 61
Żeleźniakowicz Serafin 148
Żmijka Stefan 131, 154, 155
Żurawski Mieczysław 357, 365, 396
Żurek Jacek 224, 303, 312, 410, 418
Żydek Jan 413, 416
Żyłkowski Antoni 299